

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Honti László: A magyar nyelv őstörténetének kutatása és a vele kapcsolatos felelősség

Kiss Jenő: Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye

Szathmári István: Faludi, a stílusújító

Rácz János: Összetett növényneveink *lő-* előtaggal

Gósy Mária-Bóna Judit: A megakadás-jelenségek javítása a beszédmegértésben

Fóris Ágota: A szótári információk és a szaknyelvi normák viszonya

Horváth László: Egy középmagyar korpusz faktív szerkezetei

Boronkai Dóra: A dialógus mint különböző szövegek közötti párbeszéd

Kuna Ágnes: „Magyarország szikláin”. A magyar sziklamászóutak nevei

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Honti László</i> : A magyar nyelv őstörténetének kutatása és a vele kapcsolatos felelősség	1
<i>Kiss Jenő</i> : Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye	8

Nyelv és stílus

<i>Szathmári István</i> : Faludi, a stílusújító	14
---	----

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : Összetett növényneveink <i>ló</i> - előtaggal	23
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gósy Mária–Bóna Judit</i> : A megakadásjelenségek javítása a beszédmegértésben	33
<i>Fóris Ágota</i> : A szótári információk és a szaknyelvi normák viszonya	49
<i>Horváth László</i> : Egy középmagyar korpusz faktitív szerkezetei	60
<i>Boronkai Dóra</i> : A dialógus mint különböző szövegek közötti párbeszéd	73
<i>Kuna Ágnes</i> : „Magyarország szikláin”. A magyar sziklamászóutak nevei	84

MAGYAR NYELVŐR

130. ÉVF.

*

2006. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A magyar nyelv őstörténetének kutatása és a vele kapcsolatos felelősség*

0. A konferencia címe, *Tudományszakjaink felelőssége* elgondolkoztatott: vajon miben is állhat az általam is képviselt diszciplína, az uralisztika, a történeti-összehasonlító uráli/finnugor nyelvtudomány felelőssége? A válaszadáskor, úgy hiszem, négy szempontot kell kiemelnem: 1. a kutatás során maximálisan törekedni kell jól megalapozott eredményekre vagy legalább nagyon valószínűsíthető hipotézisekre; 2. ezeket nemzetközileg is hozzáférhetővé kell tenni, vagyis ismertebb idegen nyelveken (is) publikálni kell őket; 3. a különböző tudományos fórumok (konferenciák és kiadványok) csak megfelelő színvonalú előadásoknak és publikációknak adjanak zöld utat; 4. mindent meg kell tenni azért, hogy ezeket az eredményeket nem szakemberek számára érthetően megformálva is interpretáljuk, s így beépülhessenek az anyanyelve iránt érdeklődő művelt nagyközönség ismerettárába, de lehetőleg minél szélesebb rétegek is hozzájussanak az anyanyelvünk múltjáról és jelenéről szóló korszerű, megbízható információkhoz.

1. De mégis mi az, amit anyanyelvünk őstörténetéről nanodióhéjba sűrítve elmondhatunk? A magyar nyelv kora aligha határozható meg, miként a többié sem. Legfeljebb azon tűnődhetnénk el, mikortól beszélhetünk magyar nyelvről. A legkézenfekvőbb válasz az lenne, hogy attól az időtől kezdve, amikor (talán közel 3000 évvel ezelőtt) távoli őseink elváltak legközelebbi nyelvrokonaiknak, a voguloknak és az osztjákoknak a közös elődeitől, azaz az ősi ugor nyelvű közösség kettévált, majd mindkét csoport nyelve legnagyobb részben olyan változásokon ment át, amelyek a másik csoport nyelvében nem következtek be. De mindez természetesen viszonylag lassú folyamat volt, határvonalat húzni lehetetlen volna; tapasztalatból ugyanis jól tudjuk, hogy az egymást követő nemzedékek mindig kifogástalanul megértik egymást, s csak hosszú idő elteltével jelentkeznek jól érzékelhető változások. Elégséges arra gondolnunk, hogy nem vagy alig jelent problémát például a több évszázaddal ezelőtti magyar szövegek megértése, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós vagy Pázmány Péter írásai alig-alig okoznak gondot a mai olvasónak, de a Halotti Beszéd nyelvzete nyelvtörténeti ismeretek híján már kevésbé világos.

* A Magyar Tudományos Akadémián 2005. november 7-én a *Tudományszakjaink felelőssége* című konferencián elhangzott előadás némileg módosított változata.

Visszatérve az ugor alapnyelvből kiváló, megszületőben lévő előmagyarhoz, biztos állíthatjuk, hogy az is érthető lett volna sok nemzedék számára az elkülönülés előtt és után is. Időben még inkább visszafelé haladva ugyanezt mondhatjuk el a finnugor és az uráli kor nyelvéről, sőt: a végképp beláthatatlan preuráli korszakról is. E képzeletbeli időutazás során igazából akár az emberi nyelv megszületéséig is elkalandozhatnánk, s ekkor még azzal a kérdéssel is szembekerülhetnénk, vajon monogenetikusak-e, azaz egyetlen emberi őnyelvből erednek-e a világ nyelvei vagy sem (megjegyzem: mindkét lehetőségnek vannak szószólói és tagadói, de anyanyelvünk őstörténete szempontjából ez aligha bír különösebb jelentőséggel). E röpké időutazásnak csak az volt a célja, hogy érzékeltessem, nem adhatok adekvát választ arra az általam megfogalmazott kérdésre, mikortól számolhatunk a **magyar nyelv** történetével, mikor kezdődött, s főleg mikor ért véget az őstörténete. Teljesen gyakorlati megfontolásból a kutatás csak azokra a nyelvi, nyelvtörténeti eseményekre figyelhet, amelyek vagy a magyar nyelv írásos története során követhetők nyomon, vagy amelyekről a rokon nyelvek vallomása és a nyelvi változások feltárt törvényszerűségei alapján szerzünk tudomást, továbbá az önállósult magyar nyelvnek és elődeinek egyéb nyelvekkel létrejött kapcsolataiból leszűrhető tanulságok segítségével is fontos adatok birtokába juthatunk. Immáron jó kétszáz éve ilyen mederben folytak, folynak a kutatások, amelyek során egyre plasztikusabb kép rajzolódott ki a távoli múlttól is. Az utóbbi, hozzávetőlegesen száz esztendő folyamán nemcsak a történeti-összehasonlító nyelvtudomány, hanem az általános nyelvészet (vagy manapság divatosabb néven: az elméleti nyelvészet), a nyelvtipológia stb. is jelentős eszköztárat hozott létre a múltbéli állapotok felderítésére.

A történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelői tehát arra törekcszenek, hogy felvázolják többek között a magyar nyelv ma ismert arculatát kialakító változások sorát, a vele egy családba, nyelvcsaládba tartozó nyelvekkel fennálló rokonsági viszonyait. Éppúgy feladatunk az is, hogy felderítsük, milyenek lehettek azok az időben messzi nyelvallapotok, amikor még egy nyelvet alkotott rokonainak elődeivel.

1.1. Kutatók generációinak kitartó munkája eredményeként elmondhatjuk, nagy valószínűséggel rekonstruáltuk az uráli/finnugor alapnyelv hangrendszerét (fonémarendszerét), alaktanának számos építőkövét, nagy vonalakban még mondatát is, és szókincséről is vannak eléggé megbízható ismereteink. Amit erre a legtávolabbi, vagyis az uráli/finnugor alapnyelvre rekonstruálhatunk, már igen hosszú nyelvi változások, evolúció eredményeként jött létre. A nyelvejlődés törvényszerűségeinek, tendenciáinak ismeretében hipotéziseket állíthatunk fel a rekonstrukció révén feltárt alapnyelvi elemek és azok rendszerének kialakulására. Példaként megemlítem a grammatikai személy jelölésének kérdését: nyelvcsaládunk tagjai – például az indogermán nyelvekkel ellentétben – nem birtokos névmással, hanem a birtokszóhoz illesztett birtokos szuffixummal jelölik meg a birtokos személyét és számát, vö. például m. *házam* ~ n. *mein Haus*, m. *házunk* ~ n. *unser Haus*; továbbá az uráli nyelvek meglehetősen következetességgel az igealakon magán jelölik ma is az alany személyét és számát, például m. *nézek*, *nézel*, *néz*, *nézőnk*, *nézték*, *néznek*. Mivel e személyjelölő morfémák, szuffixumok igazolhatóan léteztek már az uráli alapnyelvben is, ezeknek a beláthatatlanul hosszú preuráli korszak

vége felé kellett létrejönniük a főnévként, illetve az igeként funkcionált szótó mögött, ahol hosszú folyamat eredményeként elveszítette önálló hangsúlyát, alakja fokozatosan megcsönkult, majd egyesült az előtte lévő szóalakkal, tehát kötött morfémává vált. De bepillantathatunk ennek a preuráli korban lezajlott folyamatnak a részleteibe is.

A nyelvi változások egyes szakaszainak leírásában nagyon hasznos segítséget adhatnak, ha vannak, a szövegemlékek, ezt az újlatin nyelvek és a görög példája nagyon világosan szemlélteti. Az imént említett személyjelölő elemek kialakulásával kapcsolatban nekünk a mi nyelveinkkel tipológiailag sok hasonlóságot mutató mongol nyelvek írott dokumentumai is segítenek, tudniillik azok révén is nyomon követhető a személyes névmások jól dokumentált, fokozatos agglutinációja, amely folyamat egyes nyelvekben talán már le is zárult, másokban pedig személyes névmási eredetű elemeknek mai is partikulaszerű státuszuk van.

A személyes névmásokból agglutinálódott személyjelölő elemek kapcsán érdeemesnek látom még arra is felhívni a figyelmet, hogy például a balti-finn nyelvekben azok mind a birtokos személyjelezésben (vö. m. *házam, házad*), mind az igeragozásban (vö. m. *nézek, nézel*) a szóvégen állnak, úgynevezett zárómorfémák, amelyeket más kötött morféma (képző, jel, rag) már nem követhet, míg a magyarban csak az igei személyragnak van ilyen státusza, a birtokos személyjelet még az esetrag követi (vö. *ház-am-ban, ház-ad-ban*), a volgai és a permi finnugor nyelvekben (tehát a mordvinban, a cseremiszenben, a votjákban és a zürjénben) ezzel szemben mindkét sorrend lehetséges, de rendszerint eltérő funkciójú esetragokkal attól függően, hogy azok csak tisztán grammatikai viszonyokat fejeznek-e ki (ilyenek a nominativus, az accusativus, a genitivus és a dativus), vagy főleg például helyviszonyokat jelölnek-e (mint pl. a lativus, a locativus és az ablativus). Ennek a döntő tényezőnek a figyelembevétele adhatja kezünkbe annak a problémának a megoldását, vajon az uráli/finnugor alapnyelvben egységes volt-e ezen morfémák sorrendje (morfotaxisa) vagy sem, s ha nem, akkor mi szabta meg sorrendjüket.

1.2. Azt semmi körülmények között sem lehet kijelenteni, hogy teljes lenne az egyetértés a szakemberek körében az uráli/finnugor alapnyelv minden részletkérdésének megítélésében, a későbbi alapnyelvek, mint például a finn-permi, a finn-volgai vagy a mi nyelvünket közelebről érintő ugor alapnyelv esetében, de ez így is természetes, hiszen a tudományban a tények, a jelenségek gyakran többféleképpen is interpretálhatók, esetleg nem is mindig egymást kizáró módon. Évtizedeken át komoly vita tárgya volt az uráli/finnugor alapnyelv hangrendszeréről abban a tekintetben, feltehető-e, hogy a magán- és mássalhangzók bizonyos kvantitatív és kvalitatív váltakozásnak voltak alávetve azon szótag minőségétől függően, amelynek alkotóelemei voltak; más szóval: voltak-e az indogermán nyelvekre jellemző ablautra emlékeztető váltakozások vagy a finnségi-lapp nyelvcsoporthoz ma is közönséges, fokváltakozás néven ismert mássalhangzó-váltakozások. A tudományágunk történetében valamelyest is tájékozottak tudják, hogy a germanisztikai képzésben is részesült és újgrammatikus iskolázottságú Eemil Nestor Setälä elméletéről, annak elsősorban Erkki Itkonen és Wolfgang Steinitz általi bírálatáról és a két utóbbi szakember közti kemény vitákról van szó. Bár a tudo-

mányos kérdésekre adott válaszok megítélésakor a „népszavazás” szóba sem jöhet, de érdemes megemlíteni, hogy a kutatók nagy többsége az Erkki Itkonen által kidolgozott hipotézist tekinti plauzibilisnek. Főleg ennek alapján mondhatjuk, hogy nagyjából ismerjük a legtávolabbi alapnyelvek hangállományát, tudjuk, hogy az akkori nyelvben is érvényesült a magánhangzó-harmónia, amelyet a mai uráli nyelvek egy része legalább nyomokban megőrzött, s amely mai is élő jelenség például a magyarban és a legtöbb balti-finn nyelvben vagy nyelvjárásban; ehhez a kérdéskörhöz tartozik az is, hogy tudjuk, milyen lehetett az alapnyelvi szótag-szerkezet, milyen lehetett az alapnyelv fonotaxisa (vagyis milyen hangegymásutánok voltak lehetségesek). A súlyos vitákat kiváltó kérdéshez, az esetleges hangváltakozásokhoz egy pillanatra visszatérve azonban azt kell megállapítanunk, hogy a szóalakon belüli morfonológiai váltakozásokról semmit sem tudunk, vagy alig valamit. Ez egyébként a rekonstrukciós eljárás egyik korlátjából fakad, hogy tudniillik időben visszafelé haladva egyre kevesebb alternációt tudunk kimutatni, s ez nemcsak a hangtanra, hanem a grammatikai elemekre és viszonyokra is érvényes; emiatt is tűnhetik sokszor úgy, hogy a távoli alapnyelvek valamiféle ideális szabályszerűséget tükröző rendszert mutatnak.

Ami az alaktan rekonstruálását illeti, talán kevesebb vitát váltott ki, de olyan heveseket, mint a hangrendszeré, bizonyosan nem. Nem túlzás azt állítani, hogy viszonylag jól ismerjük a legtávolabbi alapnyelvek jel- és ragmorfémáinak javát, sőt még a képzőállományról is van némi képünk. Ezen alapnyelveknek egyik legfontosabb általános alaktani vonása az volt, amely a nyelvcsalád tagjaiban ma is dominál, hogy egy-egy alaktani egység (azaz morféma) főleg egy markáns funkció hordozója volt. Több évtizeden át latolgatták, milyen lehetett a névszó ragozási paradigmája, a kettős és többes szám jelölése csak az úgynevezett alapesetre (nominativusra) korlátozódott-e, s ezen a téren (vagy ezen a téren sem) még most sem alakult ki teljes egyetértés. Még több nehézséggel jár az igei paradigma rekonstruálása, hiszen például azon a téren is viták vannak, vajon az uráli nyelvek mintegy felében ismert alanyi és tárgy ragozási sorok kettőssége alapnyelvi kori-e, avagy inkább egyes nyelvek és nyelvcsoportok újításáról van-e szó.

Az alapnyelv mondatánát illetően a nyelvtipológia megállapításaira is támaszkodva a kutatók – okkal – tényként azzal számolnak, hogy SOV (azaz: alany – tárgy vagy egyéb bővítmény – állítmány) volt a mondatrészek domináns sorrendje, a jelző megelőzte jelzett szavát, a birtokos szerkezetben a birtokos jelző lehetett ragtalan vagy éppen genitivusragos (ehhez vö. m. *asztalláb ~ az asztal lába ~ az asztalnak a lába*).

Valamennyi alapnyelvünk az agglutináló típus képviselője volt, tehát a szótóhoz (a névszó vagy az ige tövéhez) ragasztotta a toldalékokat (képzőket, jeleket, ragokat).

A nyelvcsalád tagjainak szókinccse alapján rekonstruálható alapnyelvi szóállomány arra enged következtetni, hogy e távoli korokban élt elődeink főleg vadászatzból és halászatból tarthatták el magukat, állattenyésztés és földművelés aligha lehetett.

Még megjegyzendő, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján nem mindig sikerül markáns különbségekre rámutatnunk az egymást követő nyelvallapotok között;

így van ez például mindenekelőtt az uráli és a finnugor alapnyelv esetében, a mi esetünkben pedig még az ugor alapnyelvi viszonyok nagy része is tisztázásra vár.

1.3. Sok segítséget kaptunk és a jövőben is remélhetünk az uráli nyelvek és a velük érintkező vagy hajdan kapcsolatban volt más családokba tartozó nyelvek közti érintkezések következményeinek vizsgálatától is. A legbeszédesebbek ilyen tekintetben a szókincs idegen eredetű elemei, az úgynevezett jövevényszavak, amelyek természetesen nemcsak nyelvtörténeti, hanem történelmi, kultúr- és gazdaságtörténeti szempontból is értékes adalékokkal szolgálhatnak. Izgalmas részletkérdésnek számít a nyelvek hang- és nyelvtani rendszerében idegen hatásokra bekövetkezett változások tanulmányozása is. A mondattani szerkezetek terén kimutatható hatások tekintetében azonban különös óvatosság ajánlatos, nem elég ugyanis ráeszmélni arra, hogy valamelyik uráli nyelvben vagy akár többükben is azokhoz hasonló szerkezetek találhatók, mint amilyenek szomszédai némelyikében is vannak, s ezt az egyezést nem szabad „ez nem lehet a pusztán véletlen műve!” felkiáltással rögtön egyértelműen idegen hatásnak tulajdonítani, hanem azt is meg kell nézni, vajon nem akár nagyon régi, belső, spontán fejlődés eredményéről lehet-e szó, vagy az érintkező idegen nyelv nem esetleg csak megerősítette annak kibontakozását, általánosulását – természetesen az ellenkező irányú hatás, vagyis az uráli nyelveknek a szomszédaira gyakorolt befolyása is komolyan számba veendő alternatíva ilyen esetekben. Ennek kapcsán két tanulságos ugor példát idézek, minket, magyarokat ugyanis különösen érdekelnek az anyanyelvünkkel legközelebbi atyafiságban lévő vogul és osztják nyelv, illetve e három nyelv közös forrása, az ugor alapnyelv. Erre azért vagyok kénytelen röviden kitérni, mert főleg az ezen nyelveket nem vagy alig ismerő kollégák szívesen vonják kétségbe e nyelvek szorosabb genetikai kapcsolatát. Szerintem azonban már jó száz évvel ezelőtt is indokoltan állapították meg az ugor nyelvek akkori ismerői, kutatói a magyar, a vogul és az osztják közötti szorosabb rokoni kapcsolatokat; az ezeket egyértelműen igazoló közös ugor vonások ismertté vált száma azóta csak nőtt, és nyilván még nőni is fog.

Ilyen közös jegynek tekintem például az igekötők meglétét e nyelvekben, amely kategóriának a magyarban való létezését többen is latin, német, szláv minta átvételének vélték.

Még egy másik olyan ősi ugor mondattani sajátosságra is felhívom a figyelmet, amelynek a magyarban való jelenlétét túlbuzgó nyelvűvelők évtizedeken át germanizmusként kárhoztatták: a „határozói igenév + a *van* létige” együttesére gondolok, például *a levél meg van írva*, vö. n. *der Brief ist geschrieben*. Bőséggel kimutatható e szerkezet a másik két ugor nyelvből is, tehát ez már önmagában a magyar jelenség magas kora mellett szól; de a német sem támogatja a germanizmus vádját, hiszen e nyelvben a *geschrieben* nem határozói igenév (azaz nem gerundium), hanem múlt idejű melléknévi igenév (vagyis participium praeteriti), tehát a két szerkezet lényeges alkotóelemei eltérnek egymástól.

Az ilyen, a példaként idézett két esetben és hasonlókban, amikor csak benyomásokon alapuló állásfoglalásokat fogalmaznak meg a szakma egyes képviselői vagy éppen a rendszerint jószándékú külsők, leginkább csak az „impresszionista nyelvészkedés” minősítéssel jellemezhetem a tevékenységét.

2. Tapasztalatom szerint, és ezzel a vélekedéssel nem vagyok egyedül, sok külföldi általános nyelvészeti munkában rég elavult, gyakran másod- vagy harmadkézből, esetleg csak hallomásból származó téves információk, olykor pedig az impresszionista nyelvészkedés termékei olvashatók a magyarról és más uráli nyelvekről is. A szakma művelőinek törekedniük kellene arra, hogy valóban színvonalas munkáik úgynevezett olvasható nyelveken is rendelkezésre álljanak. Ez természetesen nemcsak a finnugristákra, hanem a magyar nyelvtörténet művelőire is vonatkozik, s ilyen szempontból a lefró magyar nyelvészet munkásaitól van mit átvennünk.

3. Úgy vélem, nagy a felelősségük azoknak, akik különféle szakmai rendezvényeket szerveznek, és tudományos munkákat nyomtatott formában tesznek közzé. Olykor szinte megdöbbenően alacsony színvonalú szellemi termékek kerülnek a szakmai nyilvánosság elé. Tapintatból nem kívánok megnevezni egyetlen fórumot sem, mert nem megfelelő ez az alkalom, hogy akár szerzőt, akár szerzőt vagy szerkesztőt állítsak pellengérré, pedig a közelmúltból is tudnék néhány ijesztő példát idézni. A publikációk terén érdemes lenne az országos nyelvtudományi folyóiratok szigorú lektoráltatási gyakorlatát követni, a konferenciák rendezőinek pedig kíméletlen előbírálatot kellene megvalósítaniuk a leadott tézisek alapján, bár még ilyenkor is kerülhet olykor-olykor egy-egy homokszem a fogaskerek közé... Adalékul, nem pedig mentségül említem meg, hogy nagy tekintélyű külföldi kiadók is közzétettek már „szakkönyv” gyanánt tiszta sarlatánságokat, valamint külföldi szakfolyóiratokba is becsúsztak már olyan írások, amelyekre a felelősök nem nagyon lehetnének büszkék...

4. Bevezetőmben említettem, hogy eredményeinket, a jó két évszázad során felhalmozódott biztos ismereteinket a kívülállók számára is hozzáférhetővé kell tennünk. Ez azért is rendkívül fontos lenne, mert a véleménynyilvánítási szabadság helyreállításával elképesztő mértékben elszaporodtak az igen agresszív formában előadott nyelvészeti badarságok az írott és az elektronikus információs forrásokban, sőt – horribile dictu – még egyetemek által kiadott, tudományosnak szánt kötetekben is találkoztam ilyenekkel. Nem kis meglepetéssel tapasztaltam, hogy egy történelmi és nyelvészeti sületlenségeket tartalmazó kötet kiadását a nevét nem minden vonatkozásban kiérdemelt Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta anyagilag (talán a minisztérium egy kifícamodott ideológiáktól megzavarodott bürokratájának köszönhetőn, a jelek szerint ugyanis lektorálatlan munkáról van szó).

Azt hiszem, a dilettantizmussal való kacérkodás már a legmagasabb, azaz államirányítási szinten is folyik, hiszen a közelmúltban két olyan magyar származású külföldinek adtak magas állami kitüntetést a magyar nemzeti kulturális örökség ápolásáért, akik a magyar nyelv eredetével kapcsolatban bóhozatba illő „teóriákat” dolgoztak ki, és azokat a hazai médiumok szorgalmas közreműködésével is terjesztik; egyikük még magyar egyházat is alapított... A nyelvészeti képtelenségek tarka halmaza részben olyanoktól származik, akik a tudományos gondolkodásnak még a közelébe sem jutottak el. Akik ilyesmivel házalnak akár e butaságok

szellemi atyjaként, akár azok lelkes terjesztőjeként, voltaképpen gagyiznak, szellemi gagyizást folytatnak, mégha más területen elfogadható vagy éppen kiemelkedő teljesítményt nyújtanak is.

Az már azért meglepő, hogy időnként más diszciplínák (pl. a régészet, a jogászat, a mikrobiológia) némely művelői érzik magukban a kényszert, hogy tőlük teljesen idegen tudományterület kérdéseiben is állást foglaljanak; egyenesen bizarr, ha például egy régész azt hiszi magáról, hogy ő a mikrobiológiának vagy a nyelvészetnek is mestere, vagy egy mikrobiológus kíván például régészi és nyelvészeti szerepben tetszelegni. Még ennél is meghökkentőbb, amikor valamilyen formában nyelvészeti tevékenységet folytató személyek tárják a nyilvánosság elé nyelv-tudományi dilettantizmusukat. Neveket említeni most sem kívánok, hiszen azzal azt a benyomást kelthetném bennük, hogy megvitatásra érdemes ötletekkel lepték meg a nagyközönséget és a szakmát. Legfrissebb ilyen élményem, hogy egy nehezen meghatározható profilú kolléga azzal a „felfedezéssel” aratott nagy feltűnést a médiumokban és nagy sikert a nyelvészeti csodabogár-tenyésztők körében, hogy az etruszk voltaképpen a magyar nyelv ősi formája. Elég gyakoriak az ilyenféle nézeteket népszerűsíteni igyekvő és előadóikat a nyilvánosság előtt hódolattal bemutató rádió- és tv-műsorok, újságcikkek és kiadványok. Ha szakember ezekre nyilvánosan reagálni kíván, érdekes módon mind a jobb-, mind a baloldali sajtó, rádió és televízió alig ad erre lehetőséget. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem a szakember felelős a tudományos ismeretterjesztésért, de mégsem elsősorban rajta múlik, hogy a szellemi gagyizók a tudományok iránti érdeklődést is a „Való Világ” alpári ízlésvilága felé terelgetik. A mi tudományterületünkön jóformán már csak az évente megrendezendő magyar nyelv hete keretében kerülhet sor színvonalas felvilágosításra. Jóformán, hiszen elvéve azért egyebütt is szóhoz jut a nyelvtudomány szakembere is. Erre szép példa Rédei Károlynak a közelmúltban két kiadásban is megjelent *Őstörténetünk kérdései* című kötete, amely a gagyizókból több újság és folyóirat hasábjain dühödt kirohanásokat váltott ki.

5. Úgy tűnik, más tudományágakat sem kímél a szellemi proletariátus rohamja. Vajon a Magyar Tudományos Akadémia nem tehetne-e azért valamit, hogy a médiumok időnként adjanak lehetőséget az egyes szakterületek tudós művelőinek a közvéleményt és ezáltal a nemzeti tudatot fertőző ostobaságokkal kapcsolatos állásfoglalásaik közzétételére?

Honti László

SUMMARY

Honti, László

Research on the ancient history of Hungarian and scholars' responsibility

This short paper was originally delivered as a talk at the Hungarian Academy of Sciences at a conference entitled "The responsibility of our disciplines". The author being a Finno-Ugrist, his talk concerned the responsibility of scholars working in that field. The responsibility of a researcher

consists in making statements exclusively on topics that (s)he is indeed an expert of. That is, for instance, a microbiologist should not try and masquerade as a linguist, and a linguist should not pretend to be an expert on microbiology (albeit the present author knows of no linguist who has ever tried to take a stance on some scientific or scholarly issue outside linguistics). In particular, what a researcher working on Hungarian and on Uralic languages should advance are justifiable explanations and plausible assumptions concerning the history (or “ancient history”) of Hungarian; the author therefore mentions a range of characteristics that can safely be attributed to temporally distant predecessors of the Hungarian language. It is also the responsibility of the scholarly community that editors of journals or other publications should only publish papers that have undergone an appropriate reviewing procedure and organisers of scholarly events should also filter out talks that intend to propagate dilettante views. Furthermore, researchers should inform the interested general public about recent results of their disciplines in a comprehensible form.

Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye*

Döbrentei Gábor munkásságáról lényegre törően emlékezve sem lehet szólni anélkül, hogy ne essék szó egyrészt a magyar nyelv ügyének 18. század végi és reformkori állapotáról, másrészt az ezzel oly szorosan összefüggő tényről, a Magyar Tudós Társaságnak (mai Akadémiánk elődjének) megalapításáról és kezdeti tevékenységének bizonyos vonatkozásairól.

1. Döbrentei, aki 1785-ben a Veszprém megyei Nagyszöllősen született, és 1851-ben Budán halt meg, életrajzírójának, Jancsó Elemérnek a véleménye szerint írói, tudósi és szervezői tehetséggel megáldott ember volt, s legmaradandóbb, legértékesebb tevékenységét a műveltségszervezés területén végezte. A „nagy magyar műveltség-szervező”-ben (Jancsó 1944: 3) a magyar ifjúsági irodalom egyik megteremtőjét, a mérsékelt nyelvújítót, nyelvemlékek gyűjtőjét és kiadóját, az Erdélyi Múzeum című folyóirat megalapítóját és szerkesztőjét, szépirodalmi alkotások szerzőjét és a Magyar Tudós Társaság első titoknokát (1831–1835) tisztelhetjük. Döbrentei Kazinczynak éveken át barátja, Széchenyinek pedig egy ideig bizalmi embere volt, s nem érdemtelenül került az Akadémia titoknoki székébe (ez a mai főtitkári szerepkörnek felelt meg). Ezért a megtisztelő, de roppant felelősségteljes pozícióért (az első elnök Teleki József, az alelnök pedig Széchenyi volt) olyanokkal volt versenyben, mint Kazinczy, Kölcsey és Horvát István, a kor ismert és elismert személyiségei, s olyanok követték e fontos pozícióban, mint Toldy Ferenc, Arany János és a Magyar Nyelvtudományi Társaság létrehozásában és a Magyar Nyelv című folyóirat elindításában oroszlánrészt vállaló Szily Kálmán. A kor, amelyben Döbrentei élt és alkotott, eseményekkel teli, izgalmas és forrongó, a magyarság történelmében fölfelé ívelő korszak volt. Több volt benne a harc, az elmentmondás, mint visszatekintve általában tűnhet, de hogy a kor vezető magyar értelmisége teljesítményéről nagy elismeréssel szólhatunk, sőt kell szólnunk, ahhoz nem fér kétség.

* A Magyar Tudományos Akadémia Döbrentei-emlékülésén Budapesten, az Akadémia székében 2005. december 5-én elhangzott előadás.

2. Két alapélménye bizonyosan van annak, aki közelebből, eredeti forrásokat is tanulmányozva vizsgálja a 18. és 19. század fordulójának és a reformkornak a magyarországi történelmét. Az egyik a nemzeté válás folyamatát kísérő patriotizmusnak, a hazáért való tettekkészségnek a terjedése. A másik pedig az, hogy a magyar nyelv ügyét a kortárs magyar értelmiség a legszorosabb összefüggésben szemlélte és kezelte a társadalom korszerűsítésének a törekvéseivel. Egy idevágó – s nem csak a széphalmi mesterre vonatkozó – Kazinczy-idézet 1808-ból: „bennünk hazaszeretet lobog, mellynek egy része 'a nyelv szeretete'” (idézi Benkő 1982: 10). A nyelv (a szó tágabb értelmében is) ekkor vált politikummá. Mégpedig sajátos helyzetben, mert „egy országban, ahol a latin a hivatalos nyelv, ahol a lakosságnak csaknem hatvan százaléka nem magyarul beszél, ahol az uralkodó anyanyelve évszázadok óta német, és ezeknek az uralkodóknak a székhelye is egy másik ország fővárosa [...] igen egyedi és igen komplikált helyzet...” (Bíró 2005a: 590). Amikor Döbrentei 1785-ben megpillantja a napvilágot, a magyar nyelv, a magyar irodalmi nyelv ügyében már számosan végzik a maguk áldozatos munkáját. De mi is volt az a folyamat, amely a nyelvújításhoz és a magyar nyelv hivatalossá tételéhez vezetett? Egy mondatos magyarázattal: „nem önmagában a magyar nyelven művelt irodalomnak, de nem is magának a magyar nyelvnek a jelentősége növekedett meg, hanem annak a kapcsolatnak, ami a *nyelv* és a *nemzet* között áll fenn” (Bíró 2005b: 8). Amiről szó van, az a nemzeté válás folyamata, mégpedig egy a 18. század második felében születő közösségfogalomnak, a kulturális nemzetnek a jegyében. S a nyelvnek ebben az összefüggésben azért lesz kiemelt fontosságú szerepe, mert a nyelvek ekkor válnak a közösségi kohézió megteremtése, az összetartozás megélése és kifejezése első számú eszközévé (Bíró i. m. 12). Tudjuk persze, ez a születő nemzetfogalom súlyos kérdéseket is magában hordozott, mert nem zárta ki (ahogy a 20. századi történelemből sajnos jól ismerjük) a szélsőséges nemzetértelmezési gyakorlatot. A magyar nyelv a szóban forgó évtizedekben tehát „a nemzeti szabadság biztosítója és a hiányzó magyar állam pótléka”, s mint ilyen „a nemzeteszme legfontosabb eleme” (Bíró i. m. 17) volt. De milyen állapotban volt a magyar nyelv, s mit tett a nyelvvel összefüggő kérdésekre reflektáló magyar értelmiség? Kazinczy 1793-ban szomorú láttelepet állít ki Kis Jánosnak írt levelében a magyar nyelvről: „Készületlen minden: Lexikonunk szűk, szegény; Grammaticánk habzó, hiányos; Stylisticánk feszes, ügyetlen, 's 'a mi mindennél bajosabb, mi magunk, Irók és Olvasók, készületlenek vagyunk, 's egészen készületlenek” (idézi Benkő 1982: 21). Amit a kor jeles gondolkodói megéreznek, többé-kevésbé tudatosan érzékelnek is, illetőleg fokozatosan fölismernek, az az, hogy a társadalom korszerűsödésének, illetve bizonyos politikai célok megvalósításának nyelvi föltételei is vannak. Más szavakkal: ha Magyarországot egy új, tudniillik a közös kultúrán és nyelven alapuló nemzetfogalom jegyében összefogni és korszerűsíteni kívánják – márpedig ezt akarták –, akkor – jól ismervén a magyarnak a némettel és részben a latinnal szembeni elmaradottságát – a magyar nyelv korszerűsítéséért haladéktalanul tenni kell valamit. Tettek is. Az irodalmi nyelv egységesítése ebben a korszakban ér el döntő szakaszához. Benkő Loránd írja: a felvilágosodásnak a „...XVIII. század utolsó két évtizedére eső szakasza az irodalmi írásbeliségnek az előző időszakhoz ké-

pest szinte ugrásszerű továbbfejlesztésével, normalizálásával olyan széles bázist teremtett, amelyre az irodalmi nyelvi norma további belső nyelvi szilárdulása és szociális kiterjeszkedése biztosan ráépülhetett, azaz hogy a későbbi időben a nyelvi alapot már nem megteremteni, hanem csupán tovább szélesíteni kellett” (1960: 500). A következő nagy feladat az irodalmi nyelvnek a kodifikálása, az írott köznyelv kiszélesítése, a tudományok magyarnyelvűségének a kiépítése és mindezeknek az elterjesztése volt. Az 1825-ben alapított és 1831-től uralkodói jóváhagyással működő Magyar Tudós Társaságnak e téren játszott alapvető fontosságú szerepét nehéz volna túlbecsülni. Mi is volt a cél az Akadémia létrehozásával? Ez: „Mindenekelőtt kötelessége e Társaságnak a honi nyelvet mívelni és gyarapítani”. Azaz a Magyar Tudós Társaság nyelvi ideológiája (hogy mai terminológiát használjak) az úgynevezett vernakularizáció volt, azaz a magyarhoz képest fölérendelt helyzetű latinnal és a némettel szemben a honi nyelvnek, a magyarnak a (politikai, kulturális, gazdasági célokat is követő) támogatása és helyzetbe hozása. A szóban forgó nyelvművelés és -gyarapítás már-már összehangolt (mai terminussal élve) nyelvi tervezési tevékenységnek tűnik mai szemmel nézve. Az egykorú írásokból és eseményekből megállapítható: „A korszak nyelv- és művelődéstörténeti szempontból egyik legfontosabb fejleménye, hogy a nyelvvel foglalkozók, a nyelvről szóló diszkurzust létrehozók fölismerik és elismerik, hogy • a magyar nyelv több változathból áll, • a magyar nyelv változik, sőt változtatható, érvényesül rendszerében és használatában alkotás és befogadás, • az új, akár belső, akár idegen eredetű, valamilyen feldolgozást (például értékelést) kíván” (Tolcsvai Nagy 2004: 40). A nyelvi tervezés legfontosabb területein egyaránt lázas tevékenység folyt. Egyfelől az állapot-, másfelől a helyzettervezés, sőt részben már az elterjesztéstervezés területén is. Az előbbi a magyar standardnak (az irodalmi nyelvnek, illetve az írott köznyelvnek) a még szükséges kidolgozását, kodifikálását, bővítését és finomítását jelentette, az utóbbi pedig a magyar nyelv használati körének tágítását és használata jogi feltételeinek a kiépítését. Ismeretes, hogy a nyelvújítás, tehát az állapottervezés körébe tartozó eme korszakos mozgalom nagy eredménye a magyar standard nyelvváltozat rögzítése, illetőleg a magyar kultúrában az írásbeliség és a nyilvánosság fórumain követendő nyelvi eszményként való elfogadtatása volt. A helyzettervezés pedig 1844-ben s azzal érte el célját, hogy a magyar nyelv a Magyar Királyság hivatalos nyelvévé vált.

3. Döbrentei ennek a kornak volt gyermeke és felnőttként cselekvő részese. Életútja – mondhatni – sorsszerűen kijelölte szerepét abban a magyarság sorsát meghatározó módon befolyásoló folyamatban, amelyben a magyar nyelv ügye oly fontos volt. Gimnazista korában, a soproni evangélikus líceum tanulójaként az 1790-ben alapított neves önképzőkörnek lett tagja, s előbb könyvtárosa, majd 1803 és 1805 között titkára. „A magyar nyelv ügyéért folytatott lelkes harc hamar megragadta fogékony lelkét, és szervezőképessége, önálló és irányítani akaró, mások befolyását magába olvasztó egyénisége főbb vonásaiban már akkor előttünk áll” – írja Jancsó (1944: 5). 1804-ben az önképzőköri titoknok Döbrentei a nagy Révai Miklósnak írt levelet, s az önképzőkör nevében Révait „Első Rendbeli Levelező Társ”-nak hívta meg (Rubinyi 1911: 148). Mint tudjuk, Révai 1784-ben készítette el tervezetét egy Magyar Nyelvmívelő Társaságról latin nyelven (Societas Culturae

Linguae Hungaricae; l. Kiss 2000). Döbrentei tudhatott e tervről, akár Révaitól közvetlenül, akit 1806-ban személyesen is fölkeresett. Miként egyébiránt a kor magyar irodalmi életének más jeleseit is. Kazinczy ajánlásával került a tehetséges fiatalember Erdélybe, ahol megindította és szerkesztette az Erdélyi Múzeumot, s elkészítette az Erdélyi Magyar Tudós Társaság tervezetét. 1825-ben ismerkedett meg Széchenyivel, aki bizalmába s 1828-tól az Akadémia létrehozását előkészítő bizottság tagjává fogadta. Bizonyos, hogy elsősorban Széchenyi Döbrentei szervezőképességéről, tájékozottságáról, széles körű nyelvismeretéről szerzett tapasztalatai játszották a főszerepet Döbrentei titoknoki kinevezésében. Talán Széchenyi is tudta, amit Rubinyi írt Döbrenteiről: „kora ifjúsága óta dolgozott a magyar tudós társaság eszméjének megvalósításán” (1911: 207). Említésre méltó, hogy Széchenyi Döbrenteivel nézette át a Hitel kéziratát. Mihelyt elkészült egy fejezet, Széchenyi másolatban „azonnal elküldte Döbrenteinek, hogy olvassa el és tegye meg esetleges megjegyzéseit” (Viszota 1916: 56). Az ezeket elemző tanulmány alapján egyértelmű, hogy Széchenyi Döbrentei javaslatainak jelentős részét nem fogadta el. Azt sem, amit Döbrentei a legnagyobb magyar híres mondatához fűzött kiegészítésként. Széchenyi mondatát általában így emlegetik: „Magyarország nem volt, hanem lesz”, az eredeti mondat azonban így íródott: „Sokan azt gondolják, Magyarország – volt – én azt szeretem hinni, lesz”. Döbrentei el nem fogadott hozzátoldási javaslata pedig ez volt: „Ezen gondolat lángja tüzelje (v. vezérelje) a Magyart s élni fog és Nagy lesz még”.

Mint úgyszólván a legtöbb íróember annak idején, Kazinczy híveként Döbrentei is nyelvújító volt pályája kezdetén. Neki köszönhetjük például a *dallam, illem, művelődés, műveltség, szaval, színgazgató, történelem, utánoz* szavak megalkotását (Jancsó 1944: 18). De nyelvújítónak mérsékelt volt, már 1815-ben azt írta: „Rettegő nem vagyok, de [...] kény szerint újító sem kívánok lenni” (Jancsó 1944: 19). Elenjárt a budai német földrajzi nevek magyarításában. Ő alkotta meg egyebek mellett a *Csillebérc* és a *Pasarét* elnevezést.

Döbrentei elsődleges nyelvtudományi érdemét azonban nem nyelvújító (szó- és névalkotó) tevékenységében, hanem nyelvtörténeti források föl kutatásában, másolásában, illetőleg kiadásuk szervezett megindításában látjuk. Nyelvészeti kérdések iránti érdeklődése Erdélyben ébredt föl, ahol Gyarmathi Sámuellel gyakran beszélgettek nyelvi dolgokról is. Jancsó szerint Döbrentei erdélyi éveiben „Szorgalmasan másolgat[ott] grófi ismerősei levéltáraiban régi magyar nyelvemlékeket” (1944: 18). Az Akadémia 1832. közgyűlése határozott arról, hogy készüljenek másolatok a régi magyar kéziratokról, s két évre rá már megjelentetésükről döntöttek. Döbrenteinek mint a Tudós Társaság titoknokának s régi kéziratok ismerőjének bizonyára volt szerepe az akadémiai határozat megszületésében. Döbrentei 1835-ben, a tőle megindított és szerkesztett sorozat (Régi Magyar Nyelvemlékek) első, 1838-ban megjelent kötetének 1835-ben írott bevezetőjében okolta meg a nyelvemlékkiadás szükségességét, s érvei között egyebek mellett az alapkutatásra vonatkozó s a tudomány eredményeinek alkalmazását illetők egyaránt vannak, mint például a következők: nyelvtudományi kérdések mélyebb megfejtése, a nyelv igazi sajátosságainak megállapítása, a nyelv változásának megismerése, illetőleg az elkallódástól való megmentésük, régi szavak megismertetése és felújítása, a magyar

grammatika és szótár megírásának támogatása. Bárczi Géza szerint a nyelvművek kiadása nyelvtörténeti szempontból fontos és értékes kezdeményezés volt, s a Döbrenteitől közzétett kötetek „szinte korukat megelőzik szövegközlési elveikkel” (in Benkő 1967: 585). Az egyes kötetek bevezetéseiben bőven tesz figyelemre méltó, ma is helytálló észrevételeket. A következőket az 1840-es II. kötet 1836-ban írt bevezetőjéből idézem: „régibb magyar iratgyűjtemény szükében nem tehettek összehasonlítást” (IX), illetőleg mert „nem utaztak mindenütt a’ honban” (uo.; itt saját, gyakori utazásain szerzett tapasztalatai súlyával nyilatkozik meg). Jogosan teszi szóvá, hogy „Ingó helyesírás”, „hányavettség” (XXIII) jellemez sok másolandó forrást. Nyelvhelyességi megjegyzései is vannak: „Szám és e’ szavak után: sok, keves, minden [...] nem is mond, a’ ki csak magyarul tud, többes számot” (uo.). Hivatkozik dunántúli nyelvjárási ismereteire (*mast, vögy, velágosság, fogáságtul, kü, fola, harmic, hel* [XXII]) és erdélyi nyelvi tapasztalataira is (az elbeszélő múlt használatára). Arra a kérdésre, hogy miért van kevés nyelvműlénkünk, így válaszol: „Szemünk előtt legyen mindig [...] ezernyi zivatara e’ hazának” (XX). Nyelvműlék-kiadási érdemeinek – 1838 (I), 1840 (II), 1842 (III), 1846 (IV/1) – állított méltó emléket Toldy Ferenc, amikor egy 1508-ból származó, Döbrenteitől fölfedezett kódexet róla nevezett el (e kódex modern hasonmás, betűhű kiadása 1995-ben jelent meg).

Ahogy Bessenyei, Kazinczy és Széchenyi, akként Döbrentei is „művelődés-politikai fogantatású nyelvszemlélet”-et vallott (Széchenyire vonatkozóan: Benkő 1982: 21). Azaz abból indult ki, hogy az „miben, mennyiben segíti a társadalmi haladást [...] a nyelvben eszközt lát(ott) a közjólét, a közboldogság, a közértelemesség, a közműveltség eléréséhez, illetőleg magasabbra emeléséhez” – ahogy Benkő Loránd írja Széchenyiről (1992: 15). Az emlegetett korban a magyarság számára nagy volt a tét. Bessenyei, Kazinczy, Széchenyi és társaik részben elindították, illetőleg folytatták és beteljesítették azt a folyamatot, amelynek eredményeként a magyar nyelvűség művelt, modern lett (Deme 1986: 261).

4. E kor a maga tapasztalataival tanulságokat kínál a mának is. *Társadalmi korszerűsödés, nemzeti közösség, globalizáció, Európai Unió, nemzettudat, anyanyelv* gyakorta emlegetett kifejezések, s mindegyik kérdések sorát veti föl. Például azt, hogy követhető-e, követendő-e az anyanyelvvél való tudatos törődés értelmiségi hagyománya, amelyre az előadásban említett személyek is példát adtak, vagy amiről a Magyar Tudós Társaság, azaz az Akadémia megalapítása szól.

Axiomatikus igazság, hogy társadalmi korszerűsödés nincsen nyelvi korszerűsödés nélkül. Tudvalévő az is, hogy a tudásalapú társadalmaknak a legnagyobbak a jövőbeli esélyei. Mi következik ebből? Az, hogy az értelmiségnek kulcs szerepe van, tehát felelőssége is nagy az új tudásanyag közvetítésében, azaz az anyanyelven történő információ-, illetőleg tudásáramoltatás társadalmi méretű biztosításában – más szavakkal: az anyanyelvi közösség társadalmi versenyképességének a fenntartásában. A felvilágosodás- és reformkori nemzedékek, tehát Döbrentei és kortársai válaszát és a következményeket ismerjük. Mi már egészen más világban élünk. De bizonyos kérdések – az anyanyelvvél összefüggők is – napjainkban is választ várnak. S a válaszadás kötelessége és felelőssége most kiemelkedően a miénk.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1982. Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. *Nyelvtudományi Értekezések* 113. sz. Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1992. Széchenyi a nyelvről és az anyanyelvről. *Magyar Nyelv* 88: 14–28.
- Bíró Ferenc 2005a. Nyelv, „tudományok”, nemzet. *Holmi* 2005. május. 580–94.
- Bíró Ferenc szerk. 2005b. *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Csetri Lajos 1990. *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, Akadémiai.
- Deme László 1955. A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. In: Pais Dezső (szerk.) 1–25.
- Deme László 1986. A tét és a tett. *Magyar Nyelvőr* 257–62.
- Jancsó Elemér 1944. *Döbrentei Gábor élete és munkássága*. Kolozsvár, Minerva.
- Kiss Jenő (szerk.) 2000. Révai Miklós-jubileum. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 215. szám. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kósa László 2004. In: Desewffy József (szerk.) *Bártfai levelek*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó. 137–77.
- M. L. 2003. Döbrentei Gábor. In: Glatz Ferenc (főszerk.) *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár I, 276.
- Pais Dezső (szerk.) 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Polgárdi Sándor (szerk.) 2005. *Akadémiai titkok és az író. Döbrentei Gábor*. Pápa, Somlószlósi Evangélikus Egyházközség.
- Rubinyi Mózes 1911. Az erdélyi magyar nyelvűvelő társaság története. *Magyar Nyelv* 7: 148–53, 204–10.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest, Áron Kiadó.
- Viszota Gyula 1916. Széchenyi első négy művének nyelvéről. *Magyar Nyelv* 12: 49–63, 103–13.

Kiss Jenő

SUMMARY

Kiss, Jenő

Gábor Döbrentei and the cause of the Hungarian language

This paper was presented as a memorial speech about the first secretary of the Hungarian Scholarly Society, the predecessor of the Hungarian Academy of Sciences (founded in 1825). The author briefly presents the linguistic activities of the eminent all-round cultural organiser by situating Döbrentei's life and work within the age of enlightenment and the Hungarian Reform Age (first half of the nineteenth century) as well as within the context of the state and situation of the Hungarian language.

Faludi, a stílusújító*

1. Huszonöt évvel ezelőtt, 1979-ben, a Faludi halálának 200., születésének 275. évfordulóján Kőszegen és Rohoncon megrendezett tudományos ülészszacon már foglalkoztam Faludi nyelvi és stiláris teljesítményével, valamint hatásával, „Faludi és a magyar irodalmi nyelv” címen (Szathmári 1981). Előadásomban kiemeltem, hogy őt – a nyelvújítók nagy hányadával szemben – a nyelv egésze, ezen belül a nyelvnek elsősorban az úgynevezett tartalmi, azaz a szókészleti-frazeológiai, mondatszerkesztési és stilisztikai jelenségei, továbbá műfaji, verselési, általában esztétikai lehetőségei érdekelték. Egyébként legfőbb célja a kifejezésbeli eszközök gyarapítása volt. Rámutattam aztán, hogy az alakuló magyar irodalmi nyelv formái (hang- és részben alaktani) elemeit illetően – mondhatnánk – ösztönösen járt el, e tekintetben nem az úgynevezett normatív típusba tartozott (mint pl. Révai), hanem a Benkő Loránd által átmenetinek nevezett csoportba, viszont nagyon is tudatosan alakította saját stílusát, és nagyon is tudatosan törődött nyelvünk stílusával. Előadásomban természetesen szóltam a szinte páratlan „Jegyző könyv”-ben található feljegyzések elvi és gyakorlati jelentőségéről.

Annak, hogy ismét ehhez a témához nyúltam, több oka van. Először is ezúttal be akarom vonni a prágai iskola korábbi kutatásainak idevágó eredményeit, amelyek – mint meg fogjuk látni – közelről érintik mind az irodalmi nyelv (újabb nevén sztenderd vagy standard) kialakulásának, mind a vele kapcsolatos stilisztikai jelenségek szerepének a kérdéskörét. Aztán részletesebben kívánom tárgyalni a „Jegyző könyv”-be foglaltakat. Végül pedig minél alaposabban szeretném igazolni a címben jelzettekét, tudniillik, hogy Faludi elsősorban stílusújító volt.

2. A XX. század húszas éveinek második felében alakult meg a prágai nyelvész kör. Megalapítói főleg cseh nyelvészek (Mathesius, Trnka, Havránek, Mučkařovský stb.) és orosz nyelv tudósok (Trubeckoj, Jakobson, Karcevskij) voltak. Tagjai 1929-ben jelentették meg alapvető téziseiket. Mint Péter Mihály kiemeli (Péter 1972: 157 és kk.), az irányzat két igen fontos jellemzője a következő: „1. a nyelvi tények rendszerszerűségének elismerése és 2. e tények funkcionális szemlélete, ami a nyelvi eszközök és folyamatok bizonyos feladatra, célra irányultságát jelenti”. Ez a funkcionális nyelv szemlélet tette lehetővé – mint Péter Mihály egy

másik tanulmányában kifejti (Péter 1976: 410, l. még 409–16) – az irodalmi nyelv lényegének, kialakulásának újraértelmezését. Korábban a kutatók – nálunk is, én magam is – elsősorban az irodalmi nyelv kialakulásának külső (gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli, vallási stb.) tényezőit vizsgálták, továbbá azt, hogy az illető irodalmi nyelv mikor, milyen nyelvjárás vagy nyelvjárások alapján, továbbá milyen ütemben és módon jött létre. Az ilyen vizsgálat azonban nem ad közvetlen választ arra a kérdésre, hogy az irodalmi nyelv miért és mikben különbözik az azt megelőző és az irodalmi nyelv létrejötte után is továbbélő népnyelvtől.

Nos, Havránek az irodalmi nyelvnek egyrészt négy alapvető funkcióját különbözteti meg: „a mindennapi közlési funkció mellett a speciális gyakorlati (szakmai), a speciális elméleti (tudományos) és a költői funkciót, s e funkciók alapján négy funkcionális nyelvet, illetve – a későbbi, módosított terminológia szerint – négy funkcionális dialógust különít el (társalgási, szakmai, tudományos és költői)” (Péter 1976: 411).

Másrészt – és nekünk most ez a fontosabb – szintén Havránek megállapítása: az irodalmi nyelvet a népnyelvtől elsősorban feladatainak polifunkcionalizmusa s ennek megfelelően kifejezőeszközeinek nagyobb differenciáltsága különbözteti meg. A népnyelv ugyanis – folytatja Péter Mihály ismertetésében – „ha eltekintünk a népköltészet sajátos szférájától, alapjában véve a mindennapi nyelvi érintkezés, a szűkebb értelemben vett kommunikáció célját szolgálja, és a népnyelv kifejezőeszközeit gyakorlatilag az adott nyelvközösség valamennyi tagja használja. Az irodalmi nyelv viszont a mindennapi kommunikáción kívül más feladatokat is ellát, s kifejező eszközei között jócskán vannak nem közhasználatúak. Az irodalmi nyelv funkciói a kultúra és civilizáció valamennyi területére (termelés, közigazgatás, törvénykezés, társadalmi és politikai élet, tudomány, művészetek stb.) kiterjednek” (Péter 1976: 410).

A polifunkcionalizmusból az irodalmi nyelvnek a prágaiak által intellektualizációnak, intellektualizáltságnak nevezett másik fontos sajátosága következik. Az intellektualizáltság „főleg a szókinszben és a szintaxisban jelentkezik, és azon eszközök kimunkálását kell rajta értenünk, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik a mindennapi nyelvhasználatnál magasabb absztrakciós szint jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére. Az intellektualizáció hozza létre valójában a műszavakat, az egyes gyűjtőfogalmakat jelölő szavakat, a szóalkotás új formáit, továbbá a gondolkodási folyamatok összefüggéseit kifejező mondatkapcsolási eszközöket és modelleket stb.” (Péter 1976: 410).

3. A tulajdonképpeni mondanivalómat a jelzett két fogalom köré csoportosítom:

1. Hogyan, milyen módon járult hozzá Faludi nyelvi-stilisztikai eszközeink sokrétűvé, sok műfajúvá tételéhez, s ennek megfelelő nagyobb differenciáltságához, a prágaiak szavával: a polifunkcionalizmushoz?

2. Milyen lexikai és szintaktikai jelenségek, eljárásmodok segítségével vitte előre nyelvünk intellektualizáltságát, vagyis a magasabb absztrakciós szintek jelölését és a gondolkodás logikai folyamatának, összetett voltának minél pontosabb kifejezését?

Mielőtt azonban a részletekbe bocsátkoznánk, meg kívánom jegyezni a következőket:

1. A polifunkcionalizmus és az intellektualizáltság a gyakorlatban – bizonyos esetekben – nem vagy nehezen választható szét. Egyes jelenségek valójában mindkettőhöz tartozhatnak. Arra is utalnunk kell, hogy egyes tárgyalandó jelenségek közelebről, mások egy kissé távolabbról kapcsolódnak a két jelzett fogalom köréhez.

2. Faludi „Jegyző könyv”-éről ezúttal külön nem szólok (megtettem ezt 1979-es előadásomban), de a benne lévő feljegyzéseket nagyon is felhasználom bizonyításként.

3. Úgyszintén nem szólok irodalmi nyelvünk formai alakulásáról (ez is ott van jelzett előadásomban).

4. Hogyan érvényesült Faludi életművében az említett polifunkcionalizmus?

A) Induljunk ki abból, hogy Faludit a nyelv „egésze” érdekelte: az elődök, a Halotti beszéd, Pázmány és mások nyelve csakúgy, mint a különböző tájakon élő egyszerű emberek beszéde, illetve a kifejezésbeli lehetőségek, akár gáláns versről, akár gúnyos vagy tréfás megfogalmazású prózáról, akár pedig a mindennapi társalgásról van szó. Tolnai Vilmos így utal erre: „Faludi nyelvújító, de más értelemben, mint az eddigiek, és sokan mások, akik utána következtek. Nem a nyelv elemei, a szavak érdeklik őt, mint a szófaragókat, a puristákat, hanem a nyelv egésze, mint a lelki élet hű és engedelmes tolmácsa” (Tolnai 1929: 38). Hozzátehetjük, pontosabban: a szavak is felettebb érdeklik, de mint egy-egy nyelvi-stilisztikai jelenségszoport részei és főként mint kifejezésbeli lehetőségek.

A nyelv egészén belül Faludi fő célja nyelvünk pallérozottabbá tétele, művelése és a tudatos stílusformálás. Révai ezt jegyzi meg „Faludi Ferentz’ költeményes maradványi” című kötetének Faludi életét és munkáit bemutató írásában: „Hanem a’ miért a’ Magyaroknál leginkább meg érdemli az örök ditső emlékezetet, a’ Haza Nyelvnek gyarapodására ízaggató igyekezete az: melylynek is olyly helyes, olyly nyomos jeleit hagyta, és közre botsátotta már életében is: hogy ékesen ízőlló tolla miatt, ötet egyező akarattal köz néven Magyar Tzitzeronak híják vala” (Révai 1796: 11).

Az itt jelzettek érdekében gyűjti Faludi a „köz nép és tseléd közt” „a tulajdonabb Magyar szó ejtéseket”, közelebről a közmondásokat, a „szépen illő társigék”-et, a „szép magyarázatok”-at és az „ékes mondások”-at. És Tarnai Andor megfogalmazása szerint: „az író a népi nyersanyagot az »úri stílus« megvalósítására használta fel” (Tarnai 1964: 539). (Csak zárójelben említtem meg: Margócsy István megállapítása szerint az úri magyar nyelv, illetve stílus „a magyar nyelvnek a nemesek közti konvencionális használatára és szimbolikus jelentésére utal” – Margócsy 2004: 23).

A nyelv egészén belül hasonló célból állítja a középpontba Faludi a nyelvnek – mint már említettem – úgynevezett tartalmi, azaz szóképzleti, frazeológiai, mondat szerkesztési, stilisztikai jelenségeit, valamint a műfaji és esztétikai kérdéseket. És minden bizonnyal az itt jelzettek miatt vett részt Wagner „Phraseológiá”-jának magyar kiegészítésekkel való ellátásában (l. Margócsy 2004: 23).

Okkal határozza meg Pór Péter Faludi stíluseszmenyét a következöképpen: „Az építő elemek sokfélesége s – egy-egy művön belül – kellemes, zavartalan egységük: ez hát Faludi stíluseszmenyének két alapcélzata” (Pór 1969: 247).

Igy teremtett Faludi új stílust a lírában (erről nyilatkozott igen találóan Weöres Sándor ilyenformán: „Vele végződik a nehézkes, nemes, régi magyar költészet, és vele kezdődik a hajlékony, civilizált új hangzás [...] az európaiság felé Faludi nyitott ajtót” – Weöres 2004: 6–7), és új stílust képviselt a prózában (ezt meg Szörényi László jellemezte így: Faludi prózájában „már érvényesül a magyar prózának a régi körmondatossággal szemben forradalminak ható játékos és könnyed átalakítása” – Szörényi 2002: 359).

B) A polifunkcionalizmus felé mutat az is, hogy Faludi, bár a stílusrétegekkel, a hivatalos, a tudományos stb. stílussal még nem foglalkozott, a költészetrel és a szépprózával viszont annál behatóbban, közelebből úgy, hogy új műfajokkal kísérletezett, illetve magasabb esztétikai szintre emelte a korábbiakat. Megújította a dalformát, megírta az első szonettet (vö. Szauder 1963: 326). Vallásos énekeiről meg ezt állapítja meg Kovács Sándor Iván: „...szülőföld-szeretettel, öntudattal, buzdítással, erővel és gyöngédséggel teli, felesleges szavak nélküli pontos dicsőítések” (Kovács Sándor Iván 2004: 375–6). Pásztorai dallamos páros rímű tizenkettősökben beszélnek (vö. Tarnai 1964: 542), és még sorolhatnám verstani újításait, kísérleteit. „Versmondattanban olyan tökéletességet ért el – állapítja meg Szauder (1963: 326) –, mely Horváth Jánost Aranyra emlékeztette.”

C) De Faludi a legnagyobb mértékben talán a legkülönbözőbb stílusárnyalatok nyelvi-stilisztikai eszközeivel gazdagította a szépirodalmi stílust, nyelvünket. Már Kulcsár Endre észrevette: Faludi „fő törekvése az volt, hogy nyelvünket színben gazdaggá tegye” (Kulcsár 1901: 57). Révaitól kezdve egészen Kovács Sándor Ivánig, akik foglalkoztak Faludi életművével, benne nyelvével-stílusával, mindnyájan utaltak Faludi igen változatos stíluseszközeire. Ilyen jelzőkkel, megjelölésekkel találkozunk: természetes, kellő színesség és árnyaltság, szentenciózus tömörség; játékos és könnyed, az idilli mellett ott az irónia; a prózát rövidde, csattanóssá, tömörré varázsolta; versei között van komoly, tréfás, gúnyos és olyan, amelyet a dévaj jókedv jellemez.

D) Éppen a polifunkcionalizmus szemszögéből külön kell szólnunk Faludi fordítói munkásságáról. A fordítás mint ösztönző tényező, mint kitűnő iskola és mint eredmény egyaránt az új stílust munkálta. A fordítás ébreszti rá ugyanis Faludit arra, hogy a terjengős, nehézkes, hiányokkal küzdő magyar prózai nyelv nem alkalmas az olasz, spanyol, francia, német művek tolmácsolására. Ezért is alkot új szavakat, kifejezéseket, ezért gyűjti és építi be stílusába a népnyelvi vagy azok hatására keletkezett fordulatokat, és valójában ezért bánik szabadon, de avatott kézzel az eredeti szöveggel fordítás közben.

E) Itt kell végül arra is utalnunk, hogy Faludi fontosnak tartotta a kiművelt nyelv és stílus terjesztését. Ezt írja már 1744-ben a „Nemes ember” előszavában: „Ezt a könyvet Magyarországnak, de nem Magyarországrul írtam. A személyes nagyoknak szól, mindazonáltal a felserdült és már maga eszén, maga szárnyán járó fiatal rend is alkalmas hasznát veheti.” Majd ugyanott summáztaként: „Amit

írtam, azért írtam, hogy messze bújdosásimban ki ne kopnék élő nyelvünkül, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót nyújtanék a hivalkodóknak, sok jóra emlékeztetném a világ gondjaiban elmerült elméket” (Szörényi 1978: 33–4.) Az „Udvari ember” harmadik előljáró beszédében pedig ezt olvashatjuk: „Amit írtam, avégre írtam, hogy nyelvünk is terjedjen, hírét is adjam: miben miként fásasztják eszeket a külső nemzetségek” (uo. 70).

5. Azt, hogy Faludi mennyiben járult hozzá az irodalmi nyelv intellektualizációjának, vagyis a magasabb szintű gondolkodás kifejezőeszközeinek a gyarapításához, két részletben írom le. Az elsőben a magasabb absztrakciós szintet képviselő jelenségeket, részint a forma felől (szóképzés, szóösszetétel, új igekötős igék, szóikerítés és közmondások), részint pedig a jelentés természete felől (műszavak, gyűjtőfogalmak nevei, elvont főnevek és átvitt értelmű használat). A második részben keríték sort a gondolatok logikai folyamatára, a gondolkodás igen összetett voltára utaló nyelvi jelenségek bemutatására (jelzős szerkezetek, birtokos jelzős szerkezetek, aforizmák).

Megjegyzem még, hogy Faludi nyelvújítását illetően mindenekelőtt Tolnai Vilmos gyűjtésére támaszkodom (Tolnai 1929: 37–41).

I. A) A forma felől:

1. A szóképzés. – Faludi leggyakoribb szóalkotásmódja. Minden bizonnyal azért, mert a képzők fő stilisztikai jellemzője a tömörítés, a sűrítés, valamint a rendkívüli árnyaltságot kifejező képesség. Faludi újításai természetesen, a többi újításával együtt nagyrészt máig megmaradtak. Általában nem nagyszámú meghatározott képzővel él, itt sem az egyes szavakra teszi azonban a hangsúlyt, hanem bizonyos képzett csoportokra.

Főnevek: *tanultság, otthonosság, vesztesség, szorultság* (az egyes csoportokat pontosvessző választja el egymástól); *vélemény, főzemény, sütemény; szökevény; csipkázat, szíjazat, tollazat; keverék; gerjedelem.*

Melléknevek: *biztos, sajnós, jövedelmes, vesztés, ügyes, otthonos; mesteri; hosszadalmas.*

Igék: *haszontalankodik, jeleskedik; levelez ('lapoz'), leckéz.*

A felsorolt szavak közül a TESz. szerint Faludinál fordulnak elő először a következő szavak: *gerjedelem; biztos, sajnós, otthonos; hosszadalmas; haszontalankodik.* A többi szó esetében jobbra nyilván felújítással állunk szemben.

2. Szóösszetételek. – Tolnai szerint „a legnagyobb ereje Faludinak ebben van”. Érthetően mert a szóösszetétel legfőbb jellemzője a jelentéssűrítés ahogy Tolnai megjegyzi: „A régiak terjedelmes és nehézkes [...] szerkezetei, sőt egész mondatai nála összetételbe sűrűsödnek.” Különösen a határozós összetételekben követi a német mintákat is. Nyilván korántsem véletlenül Faludi szóösszetételei szemantikailag az úgynevezett jelentéssűrítő összetételek közé tartoznak. Íme a változatos alárendelő összetételek.

Főnevek: *álomkép, búcsúszó, hajpor, nyelvbotlás, nyelvjárás, útvesztő, tündérbert, háló-, ebédlő- és gyermekszoba, zsebóra stb.*

Melléknevek: *csodaszép, hófehér, acélkemény* (német mintára) stb.

Névmási összetételek is: *ilyesmi, olyanmi, egyazon* stb.

3. Igeköötős igék. – Ismeretes, hogy az igekötőrendszer felmérhetetlen nyeresége nyelvünknek. Az igekötő, a néhány hangból álló rövid szó számos jelentésbeli-stilisztikai funkciót betölthet: jelöli a cselekvés folyamatosságát vagy befejezettségét, megkezdődését, intenzitását, elaprózását stb. Faludi az igék eredeti jelentését – jó érzékkel és gyakran – átvitt értelművé teszi, például *elállít* valakit valamitől, *elhaláloz*, *félrelép*, *kifütyül* valakit, *lebecsül* valakit, *összebarátkozik* valakivel stb. Itt meg kell jegyezni, hogy a nyelvújítók közül igen kevesen gondoltak az igekötős igékre.

4. Szóikerítés. – Szintén igen jó stílusérzékkel gyakran alkalmazza Faludi a zenei elemet tartalmazó, erősítést kifejező, régies és népies hatást keltő szóikerítést, figura etimologicát: *esten esik*, *félten fél*, *sietve siet*, *tova tovább*, *nyomról nyomra*, *sőt fánál fább*, *semminél semmibb* és így tovább.

5. Közmondások. – A közmondás – mint ismeretes – valamely magvas gondolatot, tapasztalati igazságot rövid, hatásos formában kifejező, jobbára népi eredetű, zárt mondatformában létrejövő állandósult szókapcsolat (l. Szathmári 2004: 221–2). Tehát fontos stílus eszköz, méghozzá a mi nyelvünk gazdag effélékben. Érthető, hogy Faludi több mint hatszázat gyűjtött össze belőlük „Jegyző könyv”-ében. O. Nagy Gábor megállapítja (1977: 38–48), hogy a népnyelven kívül Faludi merített a régi irodalomból, például Pázmánytól és főleg a „Salamon és Markalf” című népkönyvből; továbbá hogy Faludi egyik fontos elterjesztője volt a jelzett közmondásoknak. Faludi célja ezúttal is az irodalmi nyelv gazdagítása volt. Faludi gyűjtését egyébként az jellemzi, hogy kerülte a durva szavakat; hogy az ő megoldása gördülékenyebb, ritmikusabb másokénál. Egyik-másik közmondás nála már-már vers, például „Akarná a szarka, de nem bírja a farka”; „Kementze Velence”; „Másét keresi, magáét veszti”.

B) A jelentés, illetve a tartalom felől:

Ennek keretében arra kívánok rámutatni, hogy a felsorolandó lexikai elemek mennyiben képviseltek magasabb absztrakciós szintet.

1. Műszavak. – Az értelmező szótárak szerint a műszó valamely tudomány (ág), szakma, tevékenységi kör nyelvhasználatában valamely pontosan meghatározott fogalomnak egyértelmű megnevezése. Ennek megfelelő műszót Faludinál még aligha találunk, de valójában műszó lett például a *nyelvjárás*, a *hitel*, *keverék*, a *biztos* (főnévként), a *napirend*. Aztán inkább csak műszófélék ezek: *sütemény*, *tollazat*, *veszteség*, *hálószoba*, *zsebóra*. Mindez azt jelenti, hogy Faludinak ilyen szavak megalkotásához is volt érzéke.

2. Gyűjtőfogalmak neve. – Az ÉKsz.² szerint a gyűjtőfogalom azonos jellegű egyedeket egységbe foglaló fogalom. Véleményem szerint ide is vehető – ha nem tipikus példaként is – a *sütemény*, a *csipkázat*, a *tollazat*, a *nyelvjárás*.

3. Elvont főnevek. – Az absztrakciónak nyilván az alsóbb fokát képviselik az elvont főnevek, a nem érzékelhető dolgot jelentő szavak (ÉrtSz.), például *tanultság*, *otthonosság*, *szorultság*, *egyedültség*, *vigyázatlanság* stb. Faludinál talán ezekből van a legtöbb.

4. Átvitt értelmű használat, szóképek. – Absztrakciós szint az átvitt értelmű használat is, azaz a szónak jelentésváltozással kialakult értelme (ÉKsz.²). Ilye-

nekkel is jócskán találkozunk Faludi nyelvújításában. Példák: *tündérkert*, *csoda-szép*, *acélkemény* (l. még a jelzős és az igés szerkezeteket is). Ezek egyszersmind szóképek is, a felsoroltak például metaforák. Talán nem kell hangsúlyoznom a szóképek kiemelkedő stílusértékét.

II. A gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának jelölői.

Úgy gondolom, hogy – ha egy kissé távolabbról is – a „Jegyző könyv”-nek különösen a „szépen illő társ-igék”, a „szép magyarázatok” és az „ékes mondások” címen összegyűjtött szerkezetei, szókapcsolatai, aforizmái már a gondolkodás, a mondat-, illetve szövegszerkesztés folyamatába szólnak bele (a közmondásokat felsorakoztató nagyobb részéről már szoltam). (Csak zárójelben utalok rá, hogy a „Jegyző könyv” egyébként a „loci communes” kései utóda, és egy kissé Szcenci Molnár Albert örökének folytatója is, tudniillik Szcenci Molnár 1604-es magyar–latin szótárához csatolt egy „Epitheta, Antitheta et adiuncta ex M. T. Ciceronis Collecta” című részt, amelyben utal a világos beszéd kellékeire, majd felsorolja ábécérendben azokat a jelzőket, amelyek Cicero műveiben állandó kísérői egy-egy szónak, és amelyek emelik a stílus szépségét. A jelzőket követik az ellentétes szavak s végül a leggyakoribb adverbiumok. (L. Szathmári 1968: 173–4.)

Lássuk az idetartozó csoportokat részletesebben.

1. Jelzős szerkezetek. – Faludi „szépen illő társ-igék” címen (145–52) és másutt esztétikai igénnyel összeválogatott minősítő jelzős kapcsolatokat sorakoztat fel. Mint Tolnai rámutat, Faludi gyakran elvont fogalmakhoz „érezkeltető” jelzőket tesz, „s így a lelki világ testetlen elemeinek valósággal anyagi létet ad”, például *nyers erő*, *sovány tréfa*, *szeges beszéd*. Más példák: *akaratos maga megkötés*, *bujdosó gondolatok*, *csergő réce*, *embertelen lator*, *felhőkkel játszódozó magas hegyek*, *haragos csalán*, *heveskedő szerelem*, *kulcsos váras*, *otthonos leányzó*, *sohonnai ember*, *torkos vendégség*, *világ szépe*. Sajátos csoportot alkotnak a melléknévi igeneves szerkezetek: *mondottam dolog*, *szava tudó ember*, *szív dobbantó hír*, *ura hagyott feleség*. Mint látjuk, a felsorolt kifejezések között akadnak bőven költőiek is. Egyébként Faludi alkalmazza az alliterációt is, például *keserű kín*; *keserves kár*; *kevély*, *kacér tánc*.

2. Birtokos jelzős szerkezetek. – Ilyeneket találunk a „szép magyarázatok” című rövid részben. Ezek is sajátosak, kifejezőek, nemegyszer költőiek is, például *gonoszságnak árja*, *haragnak fia*, *lelkem mássa* stb.

3. Igés szerkezetek. – Tolnai az igékkel kapcsolatban is megemlíti, hogy Faludi elvont fogalmakhoz „testi világhoz tartozó igéket tesz, s így mintegy meg-elevenedik, mozgóvá válik a fogalom”, például *szikrázik a reménység*, *megcsonkul hitünk*, *megrozsdásodik nyelve*, *jutton jut eszembe*, *istenkedik*.

4. Aforizmák. – A „Jegyző könyv” „Ékes mondások” c. része (175–84) hosszabb-rövidebb, gyakran tanulságos és csattanós példázatokot, aforizmákat tartalmaz. Révai így jellemezte őket: „Ezek nem egyebek, hanem többnyire velős és tsipős mondások, rövid történet le íratással, a’ mint azokat az alkalmatosság hozta magával” (Révai 1786: 13).

6. Előadásom végére értem. Még azt kell hozzátennem az elmondottakhoz, hogy – mint az irodalomtörténészek utalnak rá – Faludi nem kismértékben hatni

is tudott. A prágai iskola módszerét felhasználva talán sikerült igazolnom, hogy Faludi több műfajúvá, több funkciójává tette nyelvünket; hogy új nyelvi-stilisztikai eszközökkel gazdagította – ahogy Kovács Sándor Iván írja: merész szóválasztó és szóteremtő volt – a szélesebb értelemben vett magyar irodalmi nyelvet. Vagyis igazi stílusújító volt.

SZAKIRODALOM

- Kovács Sándor Iván 2004. Árkádiában élt ő is. *Életünk* 4: 370–82.
- Kulcsár Endre 1901. Magyar nyelv művészek. Faludi Ferenc. *Magyar Nyelvőr* 30: 1–7, 49–57.
- Margócsy István 2004. *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban*. Kézirat.
- O. Nagy Gábor 1977. A magyar frazeológiai kutatások története. *Nyelvtudományi Értekezések* 95. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1972. A nyelv hangalakja. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. 153–83. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdése a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 409–16.
- Pór Péter 1969. Faludi Ferenc és a Forgandó szerencse stílustörténeti helye. *Irodalomtörténeti Közlemények* 73: 246–58.
- Révai Miklós 1786. *Faludi Ferentz' költeményes maradványai*. I–II. Győr.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1981. Faludi és a magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelv* 77: 136–41.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Szauder József 1963. Faludi Ferenc. In: Benedek Marcell (főszerk.): *Magyar irodalmi lexikon* I. 324–7.
- Szörényi László 1976. *Magyar tallózó*. Budapest.
- Szörényi László 2002. „A sötét gondokat magos szegre tenni”. In: Sipos Lajos (főszerk.): *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. Magyar Könyvklub. 359.
- Tarnai Andor 1964. Faludi Ferenc. In: Sötér István (főszerk.): *A magyar irodalom története* II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 536–44.
- Tolnai Vilmos 1929. Faludi Ferenc és köre. In: *A nyelvújítás*. MTA. Budapest. 37–41.
- Weöres Sándor 2004. Faludiról. *Irodalomismeret*. 2004/1–2: 6–7.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

Faludi the stylistic innovator

In this talk, the author applies the tenets of the Prague School concerning the emergence of literary language to the oeuvre of Ferenc Faludi (1704–1779). With a detailed discussion of his ‘A book of notes’, he tries to support the claim that Faludi was, above all, a stylistic innovator. In particular, he investigates the way two specific features of literary language that the Prague School emphasized occur in Faludi’s work: a) the polifunctionalism of linguistic tools and hence their higher level of differentiation, and b) intellectuality, i.e., the elaboration of – mainly lexical and

syntactic – tools that make language capable of representing higher levels of abstraction and accurately expressing the logical process of thinking, including its complexity.

With respect to polifunctionalism, the author claims that Faludi was interested in the whole of language; however, his main aim was to polish Hungarian and to deliberately increase its stylistic power. He renewed the literary form of ‘song’, and experimented with a number of literary genres. But his most important contribution to literary style (and Hungarian in general) was the introduction of linguistic-stylistic tools for a range of various stylistic shades. All that was also served by his activities as a translator.

He also contributed to the intellectuality of literary language, the increase of means of expression of higher-level thinking in several ways (word formation, compounding, preverb-verb combinations, reduplication, proverbs, specialized terms, attributive constructions, etc.).

Briefly: he was a bold word selector and word creator: a stylistic innovator.

Összetett növényneveink *ló-* előtaggal II.*

lókamilla J: *Matricaria discoidea* + *Tripleurospermum inodorum* (Péntek–Szabó 325). Az összetett szó *kamilla* utótagja német eredetű nyelvünkben, de végső forrása a görög. Szinte minden európai nyelvben megvan ez a szó. Ez a növény az illatos kamilla gyógynövénytől való megkülönböztetés végett kapta a *ló* jelzőt, a *Matricaria chamomillától* való megkülönböztetésre szolgál. Az illatos, kisebb termetű kamilla gyógynövénynek korábban – mint arra a *Matricaria* (< latin *matrix*, *-icis* 'anyaméh', valamint a német *Mutterkraut*, tlk. 'anyafű') genusnév is mutat – nögyógyászati jelentősége volt. A magyarban szintén van ilyen elnevezés, Meliusnál 1578-ban *mátrafü* és *fünek anyja*. Lippay 1664-ben a „Posoni kert”-ben *mátra fü*, Csapó 1775-ben *mátrafü*, *anyaméhfű*, Barra István *nádra fü* néven említi. Ezek a nevek az 'anyaméh', illetve 'gyomorgörcs' jelentésű *mádra*, *nátra*, *nádra* szóval függenek össze. A lókamilla *Tripleurospermum* nemi neve pedig a 'három' jelentésű görög *tri-*, a *pleurá* 'borda' (> gör. *tripleuros* = háromoldalú) és a *spérma* 'sperma' szavakból van képezve, a növény hármasan bordázott termésére utal. A faji elnevezés pedig a 'szagtalan' jelentésű latin *inodorus* (< *odorus* = illatozó, szagos; *odor* 'illat') szóval a lókamillának – az illatos kamillával ellentétesen – hiányzó szagát jelöli. A *Tripleurospermum* német *Ruderalkamille* nevének (< lat. *rudera* = összeomlott köfal) az alapja ennek a kamillafajtának a romokon levő tenyészhelye.

lókapor J: kigyókapor: *Silaum silaus* (MNöv. 103). R. 1838: *lókapor* (Tsz.), 1865: ua. 'Phellandrium aquaticum' (CzF. 3: 1528), 1873: ua. (Ballagi 2: 196), 1911: ua. 'Silaus pratensis' (Nsz. 182). A lovak szeretik, szívesen legelik. Német neve is *Roßfenchel* (PbF. 412), azaz 'ló-édeskömény'. A *kapor* utótag szláv eredetű növénynév nyelvünkben; igen régi átvétel, elsőként már az 1405 körüli időszakból kimutatható a magyarban: „coalum: *capor*” (SchlSzj. 863), majd 1435 k.: *copor* (SoprSzj. 198), 1533: *kappor* (Murm. 1476). Nyelvjárási alakváltozatai: *kapär*, *kopar*, *kopór* (ÚMTsz.), *gaffor*, *gapor*, *gappor*, *graffor*, *kapar* (Nyatl.).

lókefe J: *Myriophyllum* (MNöv. 172). A *süllőhínár*, *süllőfü* egyik társneve a népnyelvben. A *lókefe*hez hasonló névadási szemléletet tükröznek a *borosta*, *tóborosta* stb. társnevek. A latin *myriophyllum* (< görög *myriosz* = számtalan; *phyl-lon* = levél) és a német *Tausendblatt* (PbF. 306), azaz 'ezerlevelű' nevek is a növény szárán szétágazó számtalan levélre utalnak.

* Az I. részt lásd Nyr. 129: [2005]: 338–47.

lókörörcsin J: Pulsatilla (Term. 1930: 77). R. 1583: *lo kewkerchin* (Nom-Pann. 385), 1588: *lo kewkerchin* 'Pulsatilla' (Kr. 98), 1590: *lo kökerczin* 'ua.' (SzikszF.), 1604: *lokükercz* 'ua.' (MA.), 1731: *lo kevvkevrchin* (Tabernaemontanus 343), 1762: *ló kükörts* 'Pulsatilla praecox' (PP. 904), 1783: *ló kükerts* 'Anemone pulsatilla' (NclB. 381), 1807: *ló-kökörtsin* 'ua.' (MFüvK. 320), 1832: *ló-kükörcs* 'Pulsatilla praecox' (Kreszn. 2: 20), 1833: *ló-kükörtsin* 'ua.' (Kassai 3: 295), 1843: *lökükörcs* és *lökökörcs* 'ua.' (Bugát 285), 1865: *lökükörcs* (CzF. 3: 1529), 1911: *lökökörcsin* 'Anemone nigricans' (Nsz. 182). Ez a régi név a növény használatából ered. Magyarázata az, hogy a kökörörcsin nyers leveleivel – vízzel hígítva – a lovak hátán lévő fekélyeket gyógyították. Mint Csapónál olvashatjuk, a „lovaknak nehezen gyógyuló fekélyeit ez füvel meg lehet tisztítani s gyógyítani”. A debreceni fűvészkönyv szerzői pedig a kisebb *leánykükörcsintől* való elhatárolás miatt tartják megfelelőnek a *ló* megkülönböztető jelzőt: „a *ló-kökörtsin* jóval nagyobb, mint az *Anemone pratensis*, a kisebb *leány-kökörtsin*” (320). Ez a megkülönböztetés már a *Stirpium nomenclator pannonicus* (1583) szójegyzékben felbukkan; Beythe István (Clusius tanácsadója a magyar neveket illetően) két magyar nevet javasolt, az egyik a *Pulsatilla dilutior praecociorque lo kökörchyn* terminus, a másik pedig a *lean kokorrchyn*, a *Pulsatilla satutatio serotina* jelölésére. A *Pulsatilla* nevet éppen Clusius közvetítette pannóniai flórákönyvében (*Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam... Antwerpen, 1583*) Magyarországra. Itt-tartózkodása idején észrevette, hogy a Dunántúlon két, egymástól virága színében és nyílásában különböző kökörörcsin él.

Érdekes, hogy a Szikszai-féle szójegyzékben a kökörörcsin ismeretét Beythe István munkája alapján közlik, a *ló-* és *leánykükörörcsin* (*Pulsatilla dilutior*, ill. *P. saturatio*) felosztásban. Bár a Debrecenben, 1590-ben megjelent *Nomenclator* későbbi kiadású, a szerző mégsem ismerhette Beythe művét, mivel Szikszai Fabricius Balázs már a *Stirpium nomenclator pannonicus* megjelenése előtt meghalt Sárospatakon. Feltételezhető, hogy szójegyzékét tanítványai a megjelenésig megváltoztatták, utólag kiegészítették, és sajtó alá rendezték.

A *Természet* (1930: 77) hasábjain *kökörörcsin* szavunkat a fr. *coquerelle* és a ném. R. *Kuckenschelle*, mai *Küchenschelle* szavakkal hozták összefüggésbe. A *kökörörcsin* azonban (Rapaics szerint a magyarság ősi virága [TermTudKözl. 63: 161–169]) régi török jövevényszó nyelvünkben, megfelelői a jakut kivételével a törökség minden ágában ismertek. A török szó a *kök* 'kék' melléknév származéka. *Kék* szavunk a középkorban a természetben talált salátát jelentette (SchläglSzj., BesztSzj.: *kek*, Casanate-glosszák: *vadkek*), a szintén török rokonságú *kökény* szavunk (az említett szójegyzékekben *keken*, illetve *kekyn*) is ennek származéka.

lökömény J: *Pastinaca sativa* (MNöv. 150). R. 1838: ua. (Tsz.), 1865: ua. 'Phellandrium aquaticum' (CzF. 3: 1529). A pasztinák egyik tájnyelvi elnevezése. Idegen nyelvi megfelelője, a német *Pferdekümmel* (M. 417), *Roßkümmel* (EWUng. 902) a 'pasztinák' jelentésen túl még 9 növényt jelöl. A német *Kümmel* utótag – csakúgy, mint a m. *kömény* – görög és latin származású. Vándorszóként a legtöbb európai nyelvben elterjedt.

lökörmű szattyán (szattyú) J: *Tussilago farfara* (MNöv. 119). N. Kovács 36: *lökörmű szattyu* (Szigetköz) 'ua.'. A martilapu egyik társneve, amelyet már

az antik világban köhögés és rekedtség elleni gyógynövényként alkalmazták. Erre utal lat. *Tussilago* neve is, amely a lat. *tussis* 'köhögés' képzett származéka. *Szattyán* szavunk oszmán-török eredetű (R. 1544: „Sarga *zattyant* nyereg kapanak” [OkISz.]), jelentése 'szömörccével cserzett, élénk színűre festett, puha borjú-, juh- vagy kecskebőr'. Valószínűleg a hatalmas lapulevelek hasonlíthatók a szattyánbörhöz.

lőköröm J: *Hippocrepis* (MNöv. 150). R. XVI/XVII. sz.: *lokorum* 'Ungula caballina; Roshub' (Erlanger Herb. 102), 1911: *lőköröm* 'Coronilla' (Nsz. 182). A patkócím másik népnyelvi neve is hasonló, vö. *lópatkósfű* (uo.). A tudományos *Hippocrepis* elnevezés mintájára keletkezett, amely a görög *hípposz* 'ló' és a *krépisz* 'cipő' szavakra vezethető vissza.

lőkörömfű J: *Tussilago farfara* (MNöv. 127). R. 1783: *ló köröm-fű* 'ua.' (NclB. 416), 1793: *lőkörömfű* 'Tussilago' (Földi 32), 1824: *lőköröm fű, lőkörmű szattyú* 'ua.' (Magyarázat II: 18), 1834: *ló-körmű-fű* 'ua.' (Kassai 3: 295), 1835: *lőköröm-fű* (Kováts 244), 1843: ua. (Bugát 285), 1865: ua. és N. *lőkörmű szattyú* (CzF. 3: 1529), 1897: *lőkörömfű* 'ua.' (Pallas 15: 391), 1902: *lőkörömfű* (Nyr. 31: 138), 1911: *lőkörmű fű* 'ua.' (Nsz. 182). N. ÚMTsz. 3: 890: *lőkörmű fű* (Privigye vid) 'gyógynövényfajta', *lőkörömfű* (Kp.-Tisza-vid., N.kság) 'ua.', *lőköröm lapu* (Po. vm.) 'Tussilago farfara' | Kovács 36: *lőköröm, lőkörömlapu* (Szigetköz) 'ua.' | Gyógyn. 26: *lőkörmű martilapu, lőkörömfű* (Csíkszereda) 'ua.' | Ethn. 3: 58: *lőköröm lapu* (Pozsony m.) 'ua.' | Natter-Nád 122: *lőkörömfű* 'Chionodoxa'. Földi szerint a növény *Tussilago* neve „a Görög és Deák Nyelv példája szerint” alakult. Valóban a latin *tussis* 'köhögni', az *agere* pedig 'elüzni' jelentésű, a név tehát tulajdonképpen 'köhögés elleni fű'. A *lőkörömfű* elnevezésnek az a magyarázata, hogy a növény levele a ló lábnyomát formázza. Benkő József révén került a növénytan magyar szaknyelvébe; valószínűleg erdélyi etnobotanikai terminus. Idegen nyelvi megfelelői a német *Roshuf*, illetve a francia *patte de cheval* (NclB. 416), mindkettő szintén a *Tussilago farfara*. A népnyelvben ismeretes a *lőkörömfű* 'Chionodoxa' jelentésben is (a tavaszi virág társneve a *hóéke*, amely a görög *chion* 'hó', és *doxa* 'hírnév, dicsőség', illetve a német *Schneestolz* megfelelője). *Szamárlapu* hasonneve is levelének alakjára utal. Ez a ném. *Eselslattich* 'ua.' (PbF. 458) szóval függ össze.

lókrumpli R. 1814: ua. 'fejér nagy burg. fajta' (Nemzeti Gazda 2: 109). Tükörfordítással a németből átvett, később azonban nem elterjedt elnevezés; vö. ném. *Pferdekartoffel* 'Helianthus tub.' (M. 416).

lókukó J: a palócok a dinnyét olykor így emlegetik (MagyEml. 8). *Citrus lanatus*.

lólencse J: A jelentés tarkasága, a szótörténet arra enged következtetni, hogy az egyes forrásokba különböző növények nyelvjárási, népi elnevezései kerültek be. R. 1843: ua. 'Vicia sativa' (Bugát 285), 1865: ua. 'Orobus' (CzF. 3: 1529), ua. 'tavaszi lednek' (uo. 1408), 1922: ua. (Nyr. 51: 28). Bugát Pál a takarmánybüköny jelölte vele. A nagyszemű lencse megkülönböztető jelzős elnevezése. *Lencse* szavunk egyébként déli szláv eredetű, már 1395 k. kimutatható a magyar írásbeliségben: „lens: *lenche*” (BesztSzj. 476); személynévként még korábban, már 1325-ből: „Filio Ptri dicto *Lenche*” (OkISz.).

lómenta J: *Mentha longifolia* (MNöv. 120). R. 1500 k.: *lo mentha* 'de Calamento' (StrassbGl.), 1550: *lo minta* 'Calamintha' (KoGl. 319.), XVI. sz. *lomen-*

tha 'Lauer seu sium' (Dioszkuridész bej. 164), *lo menta* (Ars Medica 638), 1578: *ló ménta* 'vizi torma' (Herbarium 107), 1585: *lóménta* 'Calamintha' (Cal.), 1590: *lo mentha* 'ua.' (SzikszF. 11), XVI. sz. második fele: ua. (Stra.felj. 30), *lo menta* 'Mentastrum' (NépNyelv. 1935: 179), 1595: *lo menta* 'ua.' (FK. 72), XVI/XVII. sz.: *lo mentha* 'ua.' (Erlanger Herb. 46), 1604: *lóménta* 'ua.' (MA.), 1643: *ló ménta* avag' vizi ménta (Com:Jan. 26), 1632: *lomenta viz* (SzT. 7: 1202), 1661: *ló menta* (Kájoni 36), 1679: *lóménta* 'Menta longifolia' (SzT. 7: 1202), 1683: *vizi avagi lo menta* 'ua.' (Nyr. 40: 114), 1703: *lo ménta* (Botanicon), 1708: *lóménta* 'Calamintha, Sisymbrium' (MA. 138), 1762: *ló-ménta* 'Calamintha' (PP. 904), 1783: *ló-menta* 'Mentha silvestris' (NclB. 386), 1792: *ló minta* (Váli 185), 1832: *ló-menta* 'Calamintha' (Kreszn. 2: 20), 1834: *ló-ménta* (Kassai 3: 295), 1843: *lóménta* 'ua. és Sisymbrium' (Bugát 285). N. MTsz. 1: 1347: *ló-minta* 'mezei ménta' (Székelyföld) | SzlavSz. 2: 187: *ló"ménta* 'Mentha sylvestris' | KkSz. 164: *lúminta* 'M. longifolia' | MNy. 23: 69: *lóménta* (Jánoshida) 'M. pulegium' | MNy. 4: 32: ua. (Hétfalu) 'M. aquatica és M. spicata' | Zelnik 16: *lóminta* (Külsőrekecsin, Gajcsána-Magyarfalu, Klézse, Diószén) 'Mentha spp.' | NépismDolg. 4: 26: ua. (Gyimesbük) 'M. longifolia' | NéprÉrt. 33: 242: ua. (Cserszegtomaj) 'Mentha' | Nagy 17: *lóménta* (Nagyváty) | MNy. 29: 318: *lóminta* (Bogdánfalva) 'M. silvestris' | SzegFüz. 2: 69: ua. (Szászlóna) 'Coronilla varia' | Nyr. 86: 440: *lóménta* (Kopács) 'Nepeta pannonica' | Beke: A pápavid. nyelvj. Bp., 1905. 36: *lúminta* (Acsád) 'gaz' | Herman:Pászt. 681: *lóménta* (Ecsedi láp) 'Mentha sylvestris'. Melius így adja meg a névadás magyarázatát: „mert a' Lovac az vízben meg ešic” (Herbarium 107). Hasznos növény lehet a lovaknak, hiszen Cserszegtomajon ma is keheesség ellen adják (NéprÉrt. 33: 242). A magyar elnevezést valószínűleg a németből fordították, vö. R. (XVI. sz. 2. fele) *Roszmuntz* 'Mentastrum' (NépNyelv. 1935: 179), mai *Rosß-Minze* (Weeds 1097), *Pferdeminze* 'Mentha aquat.' (M. 417). Idetartozik az angol *horse-mint* 'Mentha longifolia' (uo.) szó is. A *menta* magyarázatát l. a *lófodor-menta* szócikkében.

lómonyú körte J: egy fajta téli körte (ÚMTsz. 3: 893). Őrihodoson *lómonyú körte*, az Őrségben *lómonyú körte* alakváltozatban használatos. A gyümölcs alakjára utaló elnevezés a ló ivarszervéhez való hasonlítással keletkezett. Van egy nyelvjárási **lófaskörte** 'körtefajta' (ÚMTsz. 3: 884) elnevezés is, amely Rábagyarmaton és Csákánydoroszlón használatos körtenév *lufaskörte* alakban. Alighanem idetartozik a **lószegevényű körte** etnobotanikai terminus is: *luószégyenő körte* 'Szent István-körte' (ÚMTsz.: Nyi.-vid.).

lómonyú szilva J: szilvafajta (Nyr. 30: 347). R. 1834: N. *ló-monyú szilva* (Baranya; Kassai 3: 295), 1865: *lómonyúszilva* 'nagyfaju, húsos, a ló monyához némileg hasonlítható szilva' (CzF.), 1894: *lómonyú szilva* (FöldrKözl. 73). N. Andrásfalvy 296: *lómonyú-szilva* (Bölcske) 'ringló másképpen', (Sárköz) 'nagy kék ringló' | ÚMTsz. 3: 893: ua. (Gilvánfa), *lómonyú szilva* (Csoma), *lumonyaszilva* (Rába-gyarmat), *lómonyszilva* (Gebe) 'szilvafajta' | MTsz. 1: 1347: *lómonyú-szilva* (Balaton) | Nyr. 30: 347: *lómonyszilva* (Zala m.), 348: *lómonyú szilva* (Baranya m.). Más néven *tökös szilvának* hívják a Zala megyei Gelsén (Nyr. 30: 347), *lótökűnek* a Mátraalján, Felsőborsod vidékén (uo. 349, és ÚMTsz. 3: 899); szintén a gyümölcs alakjára célozva. Ugyanez a névadási szemlélet érvényesül a *kutyamonyú*

szilva, kutyamonyú körte gyümölcsnevekben vagy a rókamony, agármony, nyúlhere, kecskehere, kutyatök stb. növénynevekben is.

lónász J: Lonas (Surányi 159). Nyilvánvalóan a *Lonas* latin genusnévből származó népetimológiás átalakítás, „értelmesítés”.

lónyelvű csodabogyó J: *Ruscus hippoglossum* (AFE. 1201). A német *Zungenblättriger Mäusedorn* 'ua.', tulajdonképpen 'nyelvvelű egértövís', a francia *bislingua* 'ua.' (uo.) szintén a növény hosszúkás, nyelv alakú leveleire utal. A magyarban is *egértövís* volt az egyik régi neve. A virág fölött is apró nyelvecske van. Hívták *spárgatövís*nek is, mert gyökerét spárgaként fogyasztják. Örökzöld, levél formájú ágain ülnek ősszel a harsogóan piros bogyók, ezzel szolgált rá nevének *csodabogyó* utótagjára. L. az alábbi szócikket is.

lónyelvűfü J: 1. lónyelvű csodabogyó; 2. gímpáfrány (MNöv. 120). R. 1570 k.: *lo nyelw fw* (Ars Medica 241b), 1775: *lónyelvü-fü* 'Uvularia officinarum; Zungenblatt' (Csapó 20), 1783: ua. 'Ruscus hippoglossum' (NclB. 428), 1834: *ló-nyelvű fü* 'ua.' (Kassai 3; 295) (ném. *Zungenblatt* [uo.]), 1843: *lónyelvűfü* 'ua.' (Bugát 286), 1845: ua. (Műsz. 136), *lónyelv* 'Hippoglossum' (Műsz. 307), 1911: *lónyelvűfü* 'Ruscus' (Nsz. 183). N. OrmSz. 354: *lófi* 'vadnád'. A Műsz. (307) szerint volt a görögben egy 'lónyelvvelű bokor' elnevezés. A latin *hippoglossum* (< gör. *hipposz* = paripa, ló; *glossza* 'nyelv') tükörszó, nyilván ennek a folytatója a német *Pferdezunge* 'Senecio nem.' (M. 417), tulajdonképpen 'lónyelv' növénynevén is. A növény különleges állveleit hozzák összefüggésbe a ló nyelvével. Hasonneve a *nyelvsfü* (NclB. 428), mely a ném. *Zungenblatt*, fr. *herbe aux langues* (uo.) megfelelője.

lópapucs J: *Plantago lanceolatus* (Kovács 36). A Szigetközben használatos népnyelvi elnevezés. A névadásnak az is lehet az alapja, hogy a nagy útifű levelét lábfeltörésre és egyéb sebek gyógyítására használták. Latin *plantago* nevét is a *planta* 'talp' szóból képezték a növényneveknél oly gyakori *-ago* raggal (*plumbago*, *selago*, *tussilago* stb.), és arra vonatkozik, hogy az útifű tenyészhelyén gyakorta le van taposva, gázolva a növény.

lópatkósfü J: *Hippocrepis* (MNöv. 150). R. 1783: *ló-patkós-fü* 'Hippocrepis unisiliquosa' (NclB. 405), 1813: *lópatkó* 'ua.' (OrvF. 379), 1881: *lópatkós fü* 'ua.' (Nyr. 10: 414). A latin *Hippocrepis* (< görög *hipposz* = ló; *krepsz* = patkó) tükörfordítása. Akárcsak a német *Hufeisenklee* (PbF. 216), azaz 'patkó-lóhere' vagy a francia *fer à cheval* (NclB. 405). Benkő József révén került a botanika magyar szaknyelvébe. Diószegi a „Népközt forgó magyar nevezetek” között felsorolt *lópatkó* helyett a *Hippocrepis comm.* jelölésére a binominális *ernyős patkóztím* (OrvF. 379) elnevezést javasolta. Ez sem független persze a növény szaknyelvi latin nevéétől.

lópénészke J: *Althaea pallida* (Kótyuk 82). Kárpátalján, Ungvár és Csap vonalától délre Ráton nevezik *lúpenyészke* néven ezt a növényt. Megkülönböztető jelzős az állatneves előtagú név, azon a vidéken a *penyészke* (penészke) a *Malva pusilla* neve.

lóperje J: *Phleum* (MNöv. 107). R. 1783: *ló-perje* 'Phleum pratense' (NclB. 326), 1801: ua. (Éder 70), 1807: *ló perje* 'komótsin' (MFüvK. 97), 1808: ua. (SI. 236), 1825: *alpesi lóperje* 'Phleum alpinum', *Böhmer lóperje* 'Phleum böhméri' (MNy.

79: 118), 1843: ua. (Bugát 286), 1865: *lópérje* 'Phleum pratense' (CzF. 3: 1538), 1876: *lópérje* 'ua.' (Math. és TermTudKözl. 11: 242). N. KertLap. 17: 243: *lópérje* (Nagykörös) 'mezei komócsin'. Benkő Józsefnél bukkan fel először, alighanem egy erdélyi etnobotanikai terminust tett szaknyelvívé „Fűszéres nevezeti” sorában. *Perje* növénynevünk szláv eredetű, a magyarba átkerült szó jelentése 'fű, fűféle növény' lehetett. Már 1500 k. fölbukkan: „De gramine: *perje*” (MNy. 21: 141).

lópétrészelyem J: *Smyrnum perfoliatum* (MNöv. 145). R. 1783: *ló petre'selyem* 'Smyrnum olusatrum' (NclB. 350), 1801: *ló petrefelyem* 'ua.' (Eder 70), 1808: *ló petrezselem* 'ua.' (SI. 236), 1845: ua. 'Smyrnum' (Műsz. 308). A latin elnevezés utótagja a növény leveleinek alakjára utaló név. A tölevelek már az ernyősökre jellemzően szárnyasak, a régi *lópétrészelyem* névre ezzel, valamint répaszerűen megvastagodott gyökerével szolgált rá.

lópószogó J: *Calvatia maxima* = óriáspöfeteg (MNöv. 120). R. 1863: N. *lópósz*, *lópószogó* 'puhatag, pöfeteg' (Krizsa: Vadr. 507), 1870: *lópószogó* 'pöfeteg' (CzF. 3: 1538), 1911: ua. 'Globaria bovista' (Nsz. 183). N. UMTsz. 3: 896: *lúposz* (Órisziget) 'Bovista nigrescens' | MNy. 4: 32: *lópósz* (Székelyföld, Réty) 'Lycoperdon és Globaria-féle gombák' | uo. 38: 346: *lúposz* (Felsőőr) 'pöfeteg' | MTsz. 1: 1348: *lópószogó* (Háromszék m.), *ló-posz* 'ua.' (Székelyföld) | Ethn. 87: 210: *lópószogó* (Árapatak) 'Lycoperdon' („a nagyon érett lópószogó porát a sebre *puffogtatják*, hogy szárítsa, gyógyítsa”). Román neve is *beșina calului* (Ethn. 87: 210). A pöfeteg gomba *lópószogó* elnevezése a *disznópósz*, *lúdposz*, *vénasszonyposz*, *banyaposz* gombanevekkel függ össze. Az elnevezés motivációja jól érthető Kriza János leírása alapján (Vadrózsák 507): „almanagságú, gombaidomu fejér növény kaszállókon s erdőben, mely megérvén idővel füstölgő szürkés fekete hamuforma por jó ki belőle, ha gázolják”. A gombanévből szereplő *posz* utótag magában is szerepel: *posz*: Háromszék m., *posz*: Vas m. Kemenesalja, *posz-gomba*: Tolna m. Dombóvár (MTsz.). A *posz* eredeti jelentése 'crepitus, pedor' (1604: *poß* [MA.]), illetve 'gomba, pöfeteggomba' (1706: MNy. 2: 322). A *posz*, *posz* hangutánzó szócsaládhoz tartozik, hangalakja a szűkebb résen kiáramló levegő hangját érzékeltethette. Gomba jelentése elvonással alakult ki. A régi latin tudományos névben Beke magyarázata szerint (19) „a *bovista* a pöfeteg német *Bovist*, alném. *Pofist* nevéből alakult, ez pedig annyi, mint *Pfaufist*, azaz 'pávaposz'. A *Fist*, kfn. *vist*, németalf. *veest*, angolszász *fist* a.m. 'visium, ventus tacitus'. De a *Fist* magában is a pöfeteg neve, l. például a következő összetételekben: *Bubenfist* 1598, *vohen-vist* 'Fist von Füchsen' XV. sz., *Weiberfist*, *Hexenfist*, *Staubenfist*, *Hundsfist*, *Krähenfist*, *Wolfsfist* és *Wolfsfurz* (vö. lat. crepitus lupinus). A franciában is: *vesse-de-loup*. A fr. *vesse* szó valóban 'halkan kijövő fúvás, szellentés' jelentésű, a *vesse-de-loup* pontos megfelelője a ném. *Wolfsfist*, de különösen a *Wolfsfurz* (Genaust 356). Ezek szintén a középkori latin *Lycoperdon* elnevezés mintájára alakultak ki, amely a görög *lykosz* = farkas és a *pérdesthai* = szellenteni, *pordé* = szellentés szavak összetételéből jött létre.

lóretek J: *Moringa oleifera* (Fűszernövények. Bp., 1980., 22). A nálunk nem honos, Madagaszkártól Elő-Indiáig elterjedt, palackszerűen megvastagodott törzsű *tormafa* társneve. Gazdasági jelentősége miatt a trópusokon régóta termesztik, dugványozással szaporított sokoldalúan hasznosítható növény. Gyökere retékizű,

innen a *lóretek* elnevezés. Mivel korábbi forrásokban nem szerepel, a magyar név minden bizonnyal a németből származik fordítással, vö. ném. *Pferderettichbaum* 'ua.' (Genaust 395), azaz 'lóretekfa'.

lórépa J: marharépa (ÚMTsz. 3: 897). A sárgarépánál, fehérrépánál lényegesen nagyobbra növő fajta megkülönböztető jelzős elnevezése. A *répa* utótag szláv jövevényszóként került a magyarba (R. 1395 k.: „rappa: *reppa*” [BesztSzj. 421]), de valószínűleg ősi vándorszóval állunk szemben görög, latin, ófelnémet, litván stb. megfelelőekkel.

lósálata J: *Caltha palustris* (ÚMTsz. 3: 897). N. SzegFüz. 2: 68: ua. (Medesér, Tordátfalva) 'Caltha palustris' | SzegSz. 2: 56: *lósálata*, *lósajáta* 'Rumex erispus'.

lósóska J: *Rumex patiantia* (MNöv. 149). R. 1570 k.: *lofoska* (Ars Medica 635), 1588: *lofoska* (FrankHasznK. 34), 1604: *lofoska* 'Rhabarbarum, Rumex, Lapathum' (MA.), 1643: *ló sóska* (Com:Jan. 26), 1683: *lo soska* 'Rumex' (Nyr. 40: 111), XVII. sz.: *lo foska* 'Lapathum acutum' (Dioszkuridész bej. 171), 1708: *ló-lóska* 'Rhabarbarum monachorum, Rumex hortensis, Lapathum acutum' (MA. 138), 1762: *ló-sóska* 'ua.' (PP. 904), 1780: ua. 'Rumex acutus' (Phytologicon 98), 1807: *lósóska* 'lórom' (MFüvK. 238), 1831: ua. (Kreszn. 2: 20), 1841: ua. (NövTan. 380), 1843: ua. (Bugát 286), 1845: ua. (Műsz. 308), 1865: *lósóska* (CzF. 3: 1540), 1911: ua. 'Rumex crispus' (Nsz. 183). N. Szabó-Péntek 69: *lósosdi*, *lúsóska*, *lúsorgya* (Detrehemtelep), *lúsorgy* (Vajdakamarás) 'Rumex' | ÚMTsz. 3: 897: *lúsorgya* (Ko.vár) 'mezei sóska', *lósóska* (Kisdörgicse, Kürt, Monor és vid., Oláhlapád, Cserszegtomaj, Écs, Mecsekszakál, Újfehértó), *lósósk'a* (Hugyag), *l"ós"óska* (Sümeg), *lú-sóska* (Viss), *lósocska* (Bogdánd, Szl.pér), *lósócska* (Érkörös, Gencs, Pele), *lúsóska* (Éradony, M.csaholy, Domokos), *lúsóuska* (Sz.szeg) 'Rumex', 3:898: *lósósnya* (Bonchida), *lúsósnya* (Magyarókerke) 'ua.' | NyIrK. 1: 153: *lúsóska* (Szilágyság: Magyar-csaholy; Éradony) 'Rumex crispus' | SzegSz. 2: 56: *lósóska* 'ua.' | Vajkai 65: *lúsorgya* (Borsa), *lúsorgya*, *lusornya* (uo.) 'lórom' | SzlavSz. 2: 188: *lo"so"ska* 'ua.' | SzamSz. 2: 43: *lúsóuska* 'ua.' | MNy. 23: 69: *lósóska* (Kunsztm.) 'ua.' | MNy. 4: 32: *lósósd* (Réty) 'Rumex Acetosa és R. crispus' | NépismDolg. 4: 30: ua. (Gyimesbükk) | MTsz. 1: 1348: ua. (Székelyföld) | Nyr. 10: 323: *lú-sóska* (Zemplén m. Szürnyeg) 'ua.' | Gyógysz. 377: *lósósd* (Gyergyó) 'ua.' | BotKözl. 64/1: 27: *lósóska*, *lúsósnya*, *lúsozsnya*, *lósósnya*, *lúsóska*, *lusósnya* (Kalotaszeg) 'ua.' | Kovács 36: *lósóka* (Szigetköz) 'Rumex patientia' | Horváth 491: *lósurgyé* (Magyarózd) 'nagy levelű réti növény' | Nép és Nyelv 1943: 160: *lósóska* (Püspöklerle, Kiskundorozsma) 'Rumex acetosa' | Ethn. 87: 212: *lósóska* (Árapatak) 'Rumex crispus' | MNy. 29: 318: *lósózsdi* (Bogdánfalva) 'Rumex acutus' | Kótyuk 82: *lúsóska* (Kárpátalja, Rát) 'ua.' | Nyr. 10: 323: ua. (Zemplén m., Szürnyeg), 29: 19: *lósóska* (Kiskunság) | SzegFüz. 2: 164: *lósósnya* (Bonchida), *lósóska* (Szászfenes), *lú sorgya* (Kolozsvár) 'Rumex acetosa' | Ethn. 3: 58: *lósóska* (Csallóköz) 'ua.' | SzéSzj. 53: *lúsósd* (jugoszláviai székelyeknél; Al-Duna) 'ua.' | Herman:Pászt. 681: *lósáska* (Alföld) 'R. hydrolapathum'.

A *lósóska* szó szerinti megfelelője a német *Pferdeampfer* 'Rumex obtusif.' (M. 416), román megfelelője a *măcrișul calului* (BotKözl. 64.1: 27 | Ethn. 87: 212). A *lósóska* savanyú ízére utal a ném. *Sauerampfer* (PbF. 394) 'savanyúsóska'. A *rumex* régi latin növénynev.

lósörényfű J: *Stipa tenacissima* (Priszter 59). Az *eszpartófű*, *alfafű*, *halfafű* (uo.) társneve. Alakfestő, a növény latin *Stipa* (< görög *sztype* = kóc), német *Federgras* 'ua.' (PbF. 429) elnevezése is ugyanilyen névadási szemléleten alapul.

lósütő(tök) J: *Cucurbita*. N. MNyj. 15: 137: *lousütöü* 'marhatök'. Szlavóniában, Kórógyon használatos népnyelvi név.

lószagló J: *Mentha*. R. 1884: N. *lúszagló* 'Mentha aquatica' (Nyr. 13: 235). N. MTsz. 1: 1348: *lú-szagló* (Zemplén m. Deregyő) 'ua.'. A vízimenta illatára utaló elnevezés.

lószarkörte J: körtefajta (ÚMTsz. 3: 898). R. 1902: *lószar* 'körte' (Nyr. 30: 536). Gyöngyösön *lószar körte*, Écsen *lószar körti* alakban körtenév.

lószeder J: *Rubus*. N. ÚMTsz. 3: 898: *lószedër* (Ordacsehi), *lósödörgye* (Somodor) 'szeder'. Nyilván az átlagosnál nagyobb szemű szederfajta népi elnevezése. Igen régi *szeder* gyümölcsnevünk ismeretlen eredetű szócsaládba tartozik, alakulására az *eper* minden bizonnyal erős analógiás hatást mutatott.

lószemfű J: *Prunella grandiflora* (MNöv. 120). R. 1911: ua. 'Brunella' (Nsz. 183). A nagyvirágú gyíkfű társneve, szaknyelvi szó. A növény virágára utal az elnevezés. Megfelelője a ném. *Pferdauge* 'Chrysanthemum leuc., Scabiosa columb.' (M. 416). Ennek újabbkori átvétele lehet a *lószemfű*.

lószemű szilva J: *Prunus domestica* ssp. *domestica* (Péntek–Szabó 325). R. 1708: *lőzemü szilvák* 'Pruna asinina' (MA. 138), 1762: ua. (PP. 904), 1832: *lőszemű-szilva* 'ua.' (Kreszn. 2: 20), 1834: *lő-szemű szilva* Hegyalja (Kassai 3: 295), 1835: *lő szemű szilva* 'Est species maxima prunorum' (uo. 4: 399), 1865: *lőszem-szilva* (CzF. 3: 1540), 1901: *lőszemű szilva* (Nyr. 30: 348). N. ÚMTsz. 3: 898: *lőszemszilva* (Dés), *lűszëm szilva* (Magyarókerke), *lőszemü* (Gúta), *lőszömű* (Baja), 3: 899: *lőszemű ringló* (Kk.félegyháza), *lőszemő szilva* (Hont vm., *lőszemü szilva* (Ko.vár), *lőszeműszilva* (Torda), *lőszeműszilva* (Szécsény, Abasár, T.ug, Me.bánd, Nagybacon, Asotthalom, Csabacsúd), *lőszeműszilva* (Csombord), *lőszëmű szilvá* (Hort), *lőszëmű sziva* (Écs), *lőszemü sziva* (Szt.gál), *lőszëmű sziva* (Vác), *lőszömű szilva* (Hódmezővh., Makó), *lőszömű szilva* (Algyő), *lőszöműsziva* (Kecskemét), *lűszemü-szilva* (Viss), *lűszëmü sziva* (Lovászipatona) 'szilvafajta', *lőszilvá* (Hugyag) 'nagy szemű szilvafajta, amelynek a fája magas' | SzegSz. 2: 57: *lőszöműszilva* 'nagyszemű fajta' | SzamSz. 2: 43: *lűszemü-sziva* 'augusztusban érő, hosszúkásszemű édes szilva' | Horváth 491: *lőszemű szilva* (Magyarózd) 'szilvafajta' | MTsz. 1: 1348: *lő-szëmű-szilva*, *lűszemü szilva* 'nagyszemű, magvaváló fajta' (Somogy m.) | Nyr. 4: 122: *lőszemű szilva* (Nógrád) | MNy. 23: 263: *lőszemű-szilva* (Magyarlapád) 'Prunus myrobalana' | MNy. 33: 346: *lűszëmő dobzua* (Felsőőr vid.) 'nagy, lila ringló' | Nyr. 30: 349: *lőszemű szilva* (Kisújszállás), 350: *lűszemű szilva* (Vetés, Szatmár m.) 'veres szilva', 351: *lőszemű szilva* (Kézdivásárhely) | Nyr. 10: 323: *lűszeműszilva* (Zemplén m., Szürnyeg), 28: 236: *lűszemü szilva* (Zilah) 'nagyszemű vörös szilva', 30: 536: *lőszemű szilva* (Gyöngyös), 31: 175: ua. (Nyíregyháza, Újtelektanya) | BaNyj. 73: *lűszëmü sziva* 'ua.' | Péntek–Szabó 274: *lőszemü* (Farnas, Türe, Vista), *lűszemü* (Gyalu, Jegenye, Kiskapus, Méra, Mákó, Magyarvalkó).

Metaforikus terminus. Átvette Erdélyben a szász, vö. *Losemü* 'Prunus domestica; Rote Pflaume' (NP. 456). Egy különösen nagyszemű szilvafajtát jelöl a név.

lőszemű szőlő J: szőlőfajta (Nyíregyháza, Újtelektanya; Nyr. 31: 175). N. ÚMTsz. 3: 899: lőszemű (Szécsény) 'szőlőfajta'. A tirpákoknál és Szécsény vidékén neveznek így egy nagyszemű szőlőfajtát a bogyója alakjáról.

lőszőrpálma J: *Chamaerops humilis* = törpepálma (MNöv. 120). A latin *humilis* (< lat. *humus* = talaj) a növény alacsony, közvetlenül a talaj közelében növvoltára utal; mint a magyar *törpepálma* társnév is, amely minden bizonnyal tükröfordítás eredménye; vö. német *Zwergpalme* 'ua.' (PbF. 126).

lőszőr-szegfűgomba J: *Marasmius androsaceus* (MNöv. 120). Metaforikus gombanév.

lótetű J: *Cuscuta* (Kovács 36). Az aranka *lótető*, *lótetű* társneve a Szigetközben. Összetétel útján keletkezett többtagú elnevezés. A *tetű* állatneves utótaggal a névadás motivációja az, hogy ez a növény elsősorban a lóhere élősködője.

lótorma J: *Wasabia* (P. 165). R. 1783: *ló-torma* '*Clematis erecta*' (NclB. 381), 1798: *lótorma* (MNy. 5: 464), 1807: ua. (MFüvK. 322), 1832: ua. (Kreszn. 2: 20), 1834: ua. (Kassai 3: 294), 1843: ua. (Bugát 286), 1845: ua. (Műsz. 308), 1866: ua. és *lótormabércse* 'ua.' (CzF. 4), 1911: *ló torma* 'ua.' (Nsz. 183), 1966: *lótorma* 'ua.' (MNöv. 60). N. Kovács 24: *lótorma* (Szigetköz) '*Clematis erecta*'. A ló előtag megkülönböztető funkcióban szerepel az összetett szóban; a névadás alapja a *felálló iszalag* leveleinek alakja, amelyek hasonlóak a tormáéhoz. A mai tudományos *wasabia* nemi név pedig japán eredetű; vö. jap. *wasabi* 'a tormához hasonló növény' (Genaust 692).

lőtök J: *Cucurbita*. N. SzegSz. 2: 59: ua. 'takarmánytök' | Bálint 2: 136: ua. (Szeged). A takarmánytököt a jószág etetésére termesztik. A többi tökfélénél nagyobb termésű tök megkülönböztető elnevezése a *lőtök*. Igen korai fölbukkanású *tök* szavunk szláv eredetű.

lővakaró J: *Hippophaë rhamnoides* (MNöv. 81). R. 1911: ua. (Nsz. 184). A homoktövis (fűzötövis, ezüsttövis, homokfa) egyik társneve, a növény felhasználására, alkalmazására utal. A latin *hippophæ* (< gör. *hipposz* = ló; *pheosz* = bogáncs) név is a növény szúrós, bökös tulajdonságára utal. A *homoktövis* társnév a németből tükröfordítással került át, vö. ném. *Sanddorn* 'ua.' (PbF. 217).

lőzsálya J: *Salvia verticillata* (MNöv. 120). R. 1783: *ló-'sálya* 'ua.' (NclB. 322), 1834: *ló-zsálya* (Kassai 3: 295), 1845: *lőzsálya* 'ua.' (Műsz. 308), 1866: ua. (CzF. 4), 1903: *ló zsálya* 'ua.' (MVN. 6). Benkő József tette szaknyelvi szóvá; minden bizonnyal erdélyi etnobotanikai terminus alapján. A latin *verticillata* 'örvforma, örvalakú (ág)' jelentésű; ezzel a leíró kifejezéssel különböztetik meg a lőzsályát az illatos, nemes gyógynövénytől, a zsályától. A *salvia* 'zsálya' a lat. *salvus* = egészséges szóból képezték, a növény gyógyhatására utal.

növénylőszőr R. 1896: ua. 'crin végétal' (Pallas 13: 257), 1916: ua. 'többnyire a m. afrik és *Chamaerops*; de egyéb pálmák rostjait is annak nevezik' (Révai 14: 551). Az afrik a törpe pálma '*Chamaerops humilis*' szálakra hasogatott leveleiből készült durva, rostos anyag. A kárpitások használják kitömésre.

vízi-lófark J: *Hippuris vulgaris* (VN. 10). R. 1783: *vízi lófark* '*Hippuris vulgaris*' (NclB. 320), 1798: *vízi ló-fark* (Veszelszki 205), 1815: *víziló fark* 'ua.' (Kassai B 238), 1843: *vízi lófark* 'ua.' (Bugát 284), 1845: *vízi ló-fark* 'ua.' (Műsz. 468), 1895: ua. (Pallas 11: 612), 1925: ua. (MF. 750). A német *Fluß Pferdeschwanz*

'Equisetum fluviatilis' (Műsz. 469) elnevezés mintájára keletkezett részfordítással. A latin *Hippuris* szintén 'lófark' jelentésű (< gör. *hipposz* = ló; *ousz*, *oura* = fark). Mély vízben egy méternél is hosszabbra nőhet, keskeny, örvös állású levelei vannak. A nevét száráról kapta, amely fölálló, vastag. A gyöktörzsből akár 190 cm hosszú, felálló hajtások erednek, melyek a víz színe fölé is kiemelkednek 12–20 cm-re.

A rövidítések feloldását lásd a Nyr. 129 [2005]: 345–7.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Ló 'horse' in compound plant names

Except for some fodder-plants, most compound plant names in *ló*- have nothing to do with 'equus caballus'; the anterior constituent *ló*- normally refers to size. Either to the size of the whole plant, or to that of its fruit, stone, or blossom. The attribute *ló* modifies names of plant species that are larger than others of their kind. Just like with some animal names beginning in *ló*, where the referent is larger than the breed referred to by the posterior constituent on its own. That is, *ló* means 'large' in such names. Examples include *lótetű* 'mole-cricket' (cf. *tetű* 'louse'), *lódarázs* 'hornet' (cf. *darázs* 'wasp'), and a few others. Large-bodied horses were taken as a measure. (Today, the same idea is more often expressed by 'mammoth' or 'elephant'.) Among botanic terms, compounds in *ló*- occur even more frequently. Another function of the anterior constituent at hand is discrimination: it expresses that the plant or part of plant concerned is not fit for human consumption.

A megakadásjelenségek javítása a beszédmegértésben*

Bevezetés

Spontán beszédünket különféle megakadásjelenségek tarkítják, amelyek a beszédtervezés és a beszédkivitelezés összehangolatlanságának következményei (Gósy 2002). A beszélő nem mindig biztos abban, hogy mit is akar mondani, máskor pontosan tudja a szándékozott tartalmat, de annak nyelvi megformálásában valamiért nehézségbe ütközik. Megint más esetekben a kiejtés folyamatában történik valamiféle zavar, amelynek következtében az elvárttól eltérő hangesemény képződik. Ez utóbbiak esetében újabb kutatások azt igazolták, hogy a helyes és a hibás artikulációs gesztus verseng egymással, aminek következtében többféle kivitelezési eredmény is létrejöhet: a tökéletes ejtéstől a részben megfelelőn át (például két hang közötti egyfajta átmeneti artikulációs mozgás) az adott hangsorban hibásnak minősülő beszédhangig (Pouplier–Goldstein 2005). A hallgató beszédfeldolgozásában ezek természetesen eltérő észlelethez vezetnek.

A megakadásjelenségek beszédünk mintegy harmadát teszik ki, ezek nagyobb része a néma és a kitöltött szünet, azaz a hezitálás. A szegmentális szintet érintő megakadások – például antici-páció, perszeveráció, kontamináció vagy egyszerű nyelvbotlás – aránya jóval kisebb, bár mértékük beszélőnként erősen változhat (Gósy 2002; Huszár 2005). 18 beszélő spontán narratívájának elemzése alapján a hiba jellegű megakadások aránya – az összes megakadás arányában – 3,47%-nak adódott (Gósy 2003); kísérleti helyzetben 1,56%-ot (Horváth 2004), társasági beszélgetésben 5,14%-ot talál-tak, társasjáték során pedig 2,45%-ban jelentkeztek ezek a hibák (Szabó 2004). Megjegyzendő, hogy nem minden elemzett korpuszban ugyanazok a megakadások fordultak elő.

A tapasztalat és kísérletek is igazolták, hogy az adott nyelvtől függetlenül a hallgatónak a spon-tán beszéd esetében voltaképpen szüksége van a megakadásjelenségekre, mivel azok mintegy se-gítik az elhangzottak feldolgozását. A megakadások megjelenésekor ugyanis a beszélőnek van ideje az elhangzottak észlelésére, illetőleg megértésére (Gósy 2000; Fox Tree 2001; Susca–Healey 2002). Tény az is, hogy a beszédproduktív megakadások döntő többségét a hallgató észre sem veszi, illetőleg igen gyorsan korrigálja. Egy angol anyanyelvűekkel végzett kísérletben a résztve-vők feladata az volt, hogy jelöljék a megakadásokat egyetlen elhangzás alapján. Majd arra kérték őket, hogy többszöri meghallgatással újra találják meg a megakadásokat. Ez utóbbi esetben a hall-gatók háromszor annyi megakadást azonosítottak, mint egyszeri meghallgatás alapján; továbbá az azonnali lejegyzés szerint hibának minősített megakadásoknak mintegy a fele volt valóban hibás közlés (Ferber 1991). Ennek az eredménynek többféle magyarázata is lehet. Bizonyos megakadások jobban feltűnnek, mint mások; az egymást követő produktív hibák bizonyos értelemben árnyé-kolhatják egymást, ezért nem teszik lehetővé az azonosítást; de az is előfordulhat, hogy a hallgató korrekciója olyan gyors, hogy gyakorlatilag észre sem vette a kiejtési tévedést. A hallás alapján gyű-jtött megakadaskorpuszok ezért nem tükrözik tökéletesen a beszélők megakadásjelenségeinek előfor-dulási gyakoriságait, hiszen a hallgató észlelési mechanizmusán keresztül realizálódnak (Gósy 2004).

* A kutatás az OTKA T 037287 sz. pályázat keretében történt.

Angol anyanyelvűekkel végzett percepciós kísérletek azt igazolták, hogy míg a hallgatók az egyik artikulációs hibát tökéletesen képesek azonosítani, ugyanakkor egy másikat nem vagy alig (Pouplier–Goldstein 2002). Ez arra utal, hogy a különböző szegmentumokat érintő artikulációs módosulások különféleképpen hatnak a feldolgozórendszer működésére, és ezáltal a korrekcióra is.

A megakadásjelenségek maguk bonyolultan fejtik ki a hatásukat a hallgatóra, illetőleg a hallgató percepciós mechanizmusa sajátosan reagál a megakadásokra. A lehetőségek a következők. Az elhangzott megakadást a hallgató a) felismeri és azonnal korrigálja, b) nem ismeri fel, de öntudatlanul korrigálja (vagyis a jó formát véli hallani), és c) felismeri ugyan, de nem képes korrigálni. Ez utóbbi észlelési, adott esetben megértési nehézséget eredményez. Egy további eset is feltételezhető, amikor a hallgató nem ismeri fel a megakadást, és nem is érti meg az elhangzott közlésrészletet, nem realizálja azonban, hogy a feldolgozási hiba nem a saját percepciós mechanizmusában gyökerezik, hanem a bejövő hangeseemény hibája. Az persze felmerül ekkor, hogy a saját percepciós mechanizmusa miért nem volt képes a korrekciós működések elvégzésére. Ennek is több oka lehet. Például maga a mechanizmus nem működött tökéletesen, avagy a megakadásjelenség az adott kontextusban nem volt javítható.

A hallgató percepciós viselkedését – a megakadásjelenségek kezelésében – egyszerűsíthetjük úgy, hogy vagy felismeri a beszélő hibázását, vagy nem. Az egyik esetben tehát a hallgató a percepciós mechanizmusának korrekciós működése során elvégzi a szükséges javításokat. Ezeknek a javításoknak pedig vagy tudatában van, vagy nincsen. Mindennek során a beszédészlelési és beszédmegértési folyamat támaszkodik a predikciókra is; ezek az előfeltevések nagyrészt segítik, néha azonban nehezíthetik is a működést (ha a téves előfeltevés következtében félreértéshez vezetnek, vö. Bóna 2004). A hallgató személy helyes predikciói úgy gátolják a beszélő megakadásjelenségeinek tudatos azonosítását, hogy ezekben az esetekben az elhangzott hiba nagy valószínűséggel észrevétlen marad. Az előfeltevések másrészt viszont segítenek az automatikus vagy majdnem automatikus korrekciók elvégzésében.

Hogyan képzelhető el a percepciós mechanizmus korrekciós működése? Két kérdés merül fel azonnal ezzel kapcsolatban. 1. Az első az, hogy mennyire jól működő korrekciós stratégiáról beszélhetünk, hiszen mind a félrehallások előfordulása, mind – a fentiekben számokkal is bemutatott – beszédprodukciónak hibák aránya relatíve nem nagy. A hibák gyakorisága tehát nem feltétlenül teszi lehetővé azt, hogy jól működő korrekciós műveletsort alakítsunk ki. A tapasztalat azonban mégis azt mutatja, hogy a hallgató meglepően jól korrigál, függetlenül annak tudatos vagy nem tudatos elvégzésétől. Kísérleti adatok nélkül azonban nem mondhatjuk meg, hogy milyenek ezek a javítási folyamatok, a javítási sajátosságoktól függően különbözőek-e vagy nem, illetőleg hogy milyenek a temporális jellemzőik. 2. A másik kérdés úgy fogalmazható meg, hogy voltaképpen hányféle működést kell feltételeznünk a beszédfeldolgozási mechanizmusban, hiszen kétféle típusú korrekciók megoldása szükséges.

A félrehallás és a félreértés terminusokat a szótárak csak általánosan fogalmazzák meg, és ezek a meghatározások nyelvészetileg, pszicholingvisztikailag nem feltétlenül relevánsak. A beszédfeldolgozásban bekövetkező tévedések sajátosságait vizsgálva két típust különíthetünk el: a) a beszédészlelés folyamatában jelentkező hiba; ekkor értelmes szavak helyett értelmetlen hangsort vagy az elhangzott szó helyett egy másik értelmes, de nem feltétlenül a kontextusba illő szót azonosítunk; b) a beszédmegértés valamely más szintjén történik tévedés; ekkor az elhangzottak észlelése megfelelő volt ugyan, de az értelmezési folyamatban zavar keletkezett. A téves észleleteknek négy alapvető oka lehet: az adott beszédhang(ok) téves azonosítása, a hibás szegmentálás, a ritmusazonosságon alapuló téves predikció és az empátia átmeneti hiánya, amelyek a különböző nyelvi szinteken különféle zavarokat hoznak létre, például téves szófelismerést (Gósy 1999, 2005; Bóna 2004). Ezer angol „félrehallás” elemzése azt mutatta, hogy a tévedés a feldolgozás bármely szintjén bekövetkezhet (Bond 1999): a beszédhangok azonosításában, a szegmentumok sorrendiségének felismerésében, a szóazonosításban, a szóhatárok felismerésében, morfológiai és szintaktikai tévedésekben, a szemantikai és pragmatikai félreértésekben. Mintegy 300 magyar félrehallás elemzése

hasonló eredményeket hozott (Bóna 2004); a működések tehát alapvetően univerzálisak, a részfolyamatok azonban természetesen nyelvspecifikusak. A téves észlelések és értékek hibatípusai legnagyobb mértékben a beszédhangok felismerésével kapcsolatosak, arányuk több mint 50%, illetve vegyesek, azaz többféle ok is közrejátszhatott a zavar kialakulásában, több mint 20%-ban. A szegmentálás zavara mintegy 3%. Téves előfeltevések eredményezik azt az észlelési zavart, amikor a felsőbb szintű feldolgozóműveletek sebessége szinte megegyezik a közlés elhangzásával, vagyis a hallgató elvárásai mintegy megelőzik az aktuális közlésrészlet elhangzását, ennek aránya 20% körüli. A téves predikció erősen függ a kontextustól és a beszédhelyzettől (Gósy 1999; Bóna 2004).

A beszélők olyan hiba típusú megakadásai, amelyek korrekcióra szorulnak, legnagyobb mértékben grammatikai jellegűek (az összes hibatípus arányában több mint 20%), sorrendiségi hibák (több mint 5%-ban), illetve egyszerű nyelvbtlások és téves szótalálások (3% körül). Nem szorulnak ugyanis ilyen jellegű korrekcióra például az újramezők, avagy a szünetek a szóban, hiszen ekkor a beszélő némi késéssel ugyan, de hibátlan jelet produkál. A beszélő percepció mechanizmusa ekkor mintegy késleltetésre van készítve, vagy felesleges műveletet hajt végre, de nincs hibajavítási helyzetben. Ha a fentebb felsorolt kétféle százalékos adatot összehasonlítjuk, akkor két megállapítást tehetünk. Az első az, hogy a percepció mechanizmus saját hibajelenségei főként a beszédhangok azonosításával kapcsolatosak, míg a beszélő hibázásai inkább grammatikai jellegűek; a második pedig, hogy a percepció korrekciós mechanizmusának függetlenül az októl meg kell tudni oldania a téves szótalálásokat, a sorrendiségi problémákat, avagy a szemantikai hibákat.

Kiinduló kérdésünk volt, hogy voltaképpen hányféle működést tételezünk fel a beszédfeldolgozási mechanizmusban. Az egyik esetben a hallgatónak azért van szüksége a javítási folyamatra, mert a feldolgozási művelet annak ellenére hibás volt, hogy a bejövő jel nem tartalmazott sem hibát, sem semmilyen, félreészleléshez vezető zavart. A másik esetben a korrekció azért szükséges, mert a beérkező jel valamilyen mértékben hibás volt, és a beszélő nem javított. Ebben az esetben a korrekció az eredeti beszédzándék megfejtésére irányul. Az alapkérdés tehát az, hogy a percepció mechanizmus saját működési hibáját ugyanazzal a stratégiával korrigáljuk-e, mint amivel a beszélő hibáját. Erre a kérdésre akkor adható válasz, ha összevető elemzéseket végzünk a félrehallások tipológiájára és a hiba típusú megakadásjelenségekre nézve.

A percepció mechanizmus öntudatlanul képes a beszélő megakadásainak korrekciójára. Ez egy hihetetlenül gyors folyamat, hiszen miközben a beérkező akusztikai hullámformát megfelelteti a nyelvi szegmenseknek, illetőleg szupraszegmentumoknak (és egyéb műveleteket is végez, vö. Gósy 2005), máris elindítja a keresést a mentális lexikonban a megfelelő lexémák kiválasztására. Egyidejűleg azonban készenlétben áll a hibás üzenet fogadására és feldolgozására is. Nem mindegy azonban, hogy mi, illetve milyen a beérkező hiba. Említettük, hogy a spontán beszéd szünetei, hezitálásai, az ismétlések, az újramezők – hacsak nem túlzottan nagy gyakorisággal fordulnak elő – segítik a biztos megértést. A nyelvi jel hiánya egyértelműen időt ad a feldolgozási folyamatok lassított, pontosabb működésére; az ismétlések a megerősítést, az újramezők a keresési biztonságot növelhetik. Végeredményként tehát a percepció mechanizmus hibázási lehetőségei csökkennek. Azok a produkciós megakadások azonban, amelyek a nyelvi jelet érintik, újrafeldolgozást igényelnek a hallgatótól, s ennek a sikere nyilvánvalóan több tényező függvénye.

Ha egyetlen korrekciós műveletsort tételezünk fel, akkor az azt jelenti, hogy ugyanaz a mechanizmus kétféle funkcióval bír, egyfelől az önmonitorozás céljait szolgálja, azaz a hallgató saját percepció hibáinak korrigálását, másfelől pedig a hallott beszéd diszharmóniajelenségeinek a kiszűrését és feldolgozási megoldásait biztosítja. Ha két korrekciós műveletsort tételezünk fel e két funkcióra, akkor az azt jelenti, hogy különböző műveleteket igényel a saját percepció zavar javítása és a bejövő hibás jel korrigálása. A hipotézisünk az, hogy a percepció mechanizmus egyetlen korrekciós stratégiát, illetőleg műveletsort használ, amelyben bizonyos különbségek adódhatnak az adott javítási feladatnak megfelelően. Feltételeztük továbbá, hogy a hallott megakadásjelenségek döntően meghatározzák a korrekciós folyamatok működését a beszédészlelésben és a beszédmegértésben.

A kérdések megválaszolására kísérletsorozatot folytattunk le. Kutatásunk célja a beszédpercepció javítások sajátosságainak elemzése és a hibajavítások időviszonyainak feltárása volt a beérkező hibás üzenet feldolgozása során.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A kísérlethez a „Nyelvbotlás” korpuszból (2004) válogattunk ki kilenc különböző kategóriában öt-öt olyan megakadást, amelyeket nem javított maga a beszélő. A típusok a következők voltak: 1. grammatikai hiba, amely morfológiai és szintaktikai hibákat egyaránt jelentett, 2. kontamináció, amelyen belül megkülönböztettük a lexikai és 3. a szerkezeti típusú kontaminációkat, 4. téves szótalálás, 5. perszeveráció, 6. anticipáció, 7. metatézis, 8. egyszerű nyelvbotlás és 9. többféle osztályozás lehetőségét rejtő megakadásjelenségek (vö. 1. táblázat). A típusok szerint, illetőleg a lexikai és a szerkezeti kontaminációk elkülönítésével összesen 45 közlés alkotta a kísérleti anyagot. (A kísérlethez nem választottunk freudi elszólást, „nyelvem hegyén van” jelenséget, változtatást vagy újraindítást. Az első esetben ugyanis a szándékolt közlés rendszerint csak az adott beszédhelyzetből következethető ki; az utóbbiaknál pedig a szándékolt közlés elhangzik a beszélőtől.) A kiválasztott megakadásokat véletlenszerű sorrendbe állítottuk össze, hogy az azonos típusúak ne egymás után következzenek. Ez azért volt fontos, hogy a kísérleti személyek ne adaptálódjanak a feladathoz, s ne alakíthassanak ki egy állandó javítási stratégiát.

Elhangzott közlés	Szándékolt közlés
Kontamináció – szerkezeti	
Azt hiszem, valamelyik olimpia okán pityeredtek el a könnyeim.	Eredtek el a könnyeim X pityeredtem el
És akkor olyan mérges leszek, hogy felforr az agyamban a pumpa!	Felforr az agyvizem X felmegy bennem a pumpa
Azon nem függhet semmi.	Azon múlhat X attól függhet
Még azt is tudni kell, hogy Riskának hívták a tejet, amit beleöntöttek.	Riskának hívták a tehenet, aki a tejet adta, amit beleöntöttek
Abban szereti jól magát.	Abban érzi jól magát X abban szeret lenni
Kontamináció – lexikai	
Minden férfi szereti a söcít.	Sört X focit
Lepaktumoztak ezekkel az emberekkel.	Lepaktáltak X paktumot kötöttek
Már mindent lenyegeltem.	Lenyeltem X lelegettem
Hagyjál békibe! Ne nyaklass!	Zaklass X nyaggass
Az a baj, hogy az egész rendszert olcsóítják.	Olcsóbbá teszik X drágítják
Anticipáció	
A gyanyú árnyékában volt...	Gyanú
A rómaiak is tudtak a fajfestés veszélyeiről.	Hajfestés
Minden írán írunk zéhát.	Órán

Elhangzott közlés	Szándékolt közlés
Össze akart hozni azzal a péci sráccal.	Pécsi sráccal
Tedd, légy szíves, a füzetedre az asztalomra.	Füzetedet az asztalomra
Perszeveráció	
A kulcs a szertárban van, ott lóg egy kulcson.	Ott lóg egy szögön
Alkonyattól pirkonyatig tartott a mulatság.	Pirkadatig
Csorog a nyáram.	Nyálam
Én csak egy korsot ittam.	Kortyot
Ne horkolj olyan horgosan	Hangosan
Egyszerű nyelvbtlás	
Ne hintogázz a székkal!	Hintázz
Ehhez nem jár kedvesmény.	Kedvezmény
Hogy pakarítsam ki az autót?	Takarítsam
Köszönöm a lehetőséget.	Lehetőséget
Megint a figyeltenség volt az oka.	Figyelmetlenség
Téves szótalálás	
Jaj, náthás vagyok a kutyára!	Allergiás
A magyar egy tömény nyelv.	Tömör
Nekem se szimpatikus, se ellenséges nem volt a figura.	Ellenszenves
Tegnap is csak egy pohárral evett.	Tányérral
Most nem tudom restaurálni a párbeszédet.	Rekonstruálni
Több tervezési szintet érintő	
Itt maradok, mert úsznom kell menni.	Úszni kell mennem
Az én mákom is fogam lesz.	Az én fogam is mákos lesz
Az útkeresztződésen nem működnek a zebrák.	Lámpák + útkeresztződésben
Megnézted, hogy mikor játsszák a mozit?	Moziban vagy a filmet a moziban
Mért van az olajfolt nem színes?	Miért nem színes az olajfolt
Grammatikai hiba	
Az iménti hanghibáért elnézést kérjük.	Kérünk
A hullámok és ennek kapcsolatos kérdések.	Ezzel kapcsolatos
A félvezetők maga egy külön furcsa dolog.	Maguk külön furcsa dolgok
Mindenkinek van papír és ceruza előtte.	Mindenki előtt van papír és ceruza
Úgy érzed, mintha szét akarsz esni!	Akarnál esni
Metatézis	
Göbrös pöttye	Pöttös bögre
Öngyilkossági szándékból ugrott a folyóból a hídra.	Hídról a folyóba
Betege gyerek lett.	Gyereke beteg lett
Nem tud pattát labdogatni.	Labdát pattogatni
Mosd meg a kezeddal a szappant!	Szappannal a kezedet

1. táblázat.

A kísérlet megakadásjelenségeket tartalmazó tesztközlései az egyes kategóriák szerint

A kísérleti személyeknek az volt a feladata, hogy egy-egy megakadásjelenség elhangzását követően amilyen gyorsan csak tudják, mondják meg, hogy mi lehetett az eredetileg szándékolt közlés. A megakadásos közléseket a kísérletvezető mondta, törekedve arra, hogy azok azonos tempóban, azonos hanglejtéssel hangozzanak el. Bemelegítésként egy próbajavítást kellett valamennyi résztvevőnek megoldania, ezután következett a tesztsorozat. A kísérletet egyénileg végeztük minden személlyel, és a teljes anyagot minidíscra rögzítettük (ezt a résztvevők tudták). A felolvasott téves közléseket és a kísérleti személyek javításait digitális formában számítógépre vittük, majd a Praat jelfeldolgozó szoftver 4.2-es verziójával elemeztük (amelyet kifejezetten akusztikai-fonetikai elemzésekre fejlesztettek ki, vö. www.praat.org). Ezredmásodperces pontossággal megmértük a felolvasott tesztmondatok és a javítás között eltelt időt, vagyis a reakcióidőt. A reakcióidős mérések szokásos gyakorlatának megfelelően, az elhangzott szó utolsó beszédhangjának lecsengésétől a válasz első szavának első beszédhangjáig terjedő időt mértük. A „válasz” a jelen esetben a kísérleti személy által javított szót vagy szószerkezetet, esetleg mondatot jelentette, illetőleg – a mérés szempontjából – bármelyiknek az első beszédhangját. Ezt a mérési módszert alkalmaztuk minden esetben, függetlenül attól, hogy a kísérleti személy a teljes mondatot vagy csak a javítandó szakaszt ismételte meg. Ezt az eljárást az indokolta, hogy az elhangzott teljes közlés ismétlése közben eltelt idő is lehetőséget nyújthatott a hallgatónak a gondolkodásra. Ezt azokból az esetekből valószínűsíthetjük, amikor a kísérleti személy a mondat hibátlan elejét megismételte, majd hosszasan elgondolkodott a hibás rész helyes formáján. Elemeztük a helyes és a téves válaszokat is a reakcióidő függvényében, illetőleg az egyéni sajátosságokat, valamint a nemek szerinti válasz-különbségeket.

A mérésorozatból és az elemzésekben összesen 1800 adatot vártunk (900 válasz a megakadásokra és azok reakcióidő-értéke). Ez az adatmennyiség tartalmazza azokat a válaszokat is, amelyek helytelenek, mivel a kísérleti személy(ek) nem voltak képesek az eredeti, szándékolt közlés megfejtésére. Az értékelhető és elemzendő adatok össz-száma azonban 1683 lett, mivel a helytelen válaszok esetében nem volt értelme a reakcióidő mérésének. Az adatokat statisztikailag is elemeztük (ANOVA), ezt az SPSS (Windows 8.0) szofverrel végeztük (95%-os szinten).

A kísérletben 10 férfi és 10 nő vett részt, mindnyájan 18 és 32 év közöttiek, egyetemisták vagy fiatal diplomások, s mindnyájan jártasak valamely bölcsészettudományban.

Eredmények

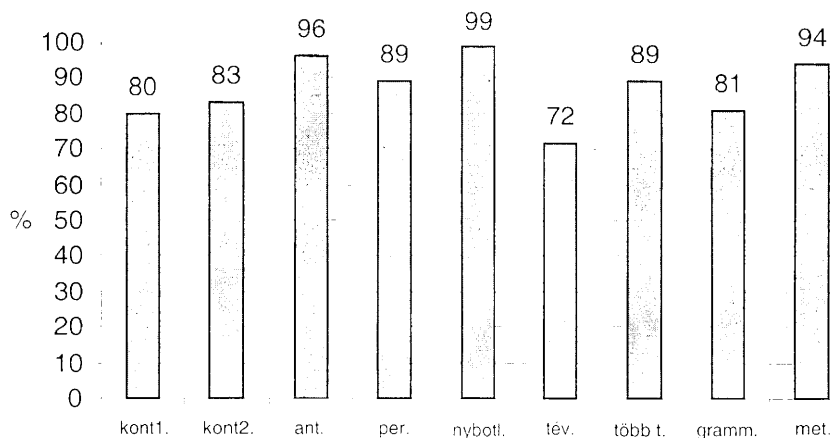
Az adatokat két szempontból elemeztük külön-külön, a helyes és helytelen válaszokat, valamint a reakcióidőket. Majd a kettő összefüggéseit vizsgáltuk meg az egyes megakadástípusokon belül.

1. A javítások elemzése

A kísérleti személyek képesek az adott beszédhelyzetből és a kontextusból kiemelt, megakadást tartalmazó közlést megérteni, azaz az eredetileg szándékolt tartalmat azonosítani. Ebben az esetben tehát nem egyszerűen az elhangzottak feldolgozásáról és értelmezéséről van szó, hanem azonnali korrekciós folyamatok működtetéséről is, mivel azok nélkül az értés, illetőleg az értelmezés szintje nem érhető el. Bizonyos fokú segítséget jelentett mindebben a hallgatónak az a tény, hogy fel volt arra készülve, hogy mi a feladat, tehát az nem érte váratlanul.

A 900 válaszból 783 volt helyes, vagyis ennyi esetben voltak képesek a kísérleti személyek az eredetileg szándékolt közlést felismerni. Ez 87%, ami azt jelenti, hogy a megakadást tartalmazó közlések több mint kétharmadát értették meg a hallgatók hosszabb kontextus hiányában is. Az egyes megakadástípusok korrekciója azonban nem egységes, jelentősek a különbségek (1. ábra).

1. ábra

A helyes válaszok megoszlása a megakadástípusok szerint

(Rövidítések feloldása: kont1. = szerkezeti kontamináció, kont2. = lexikai kontamináció, ant. = anticipáció, per. = perszeveráció, nybotl. = egyszerű nyelvbtlás, tév. = téves szótalálás, több t. = több tervezési szintet érintő zavar, gramm. = grammatikai hiba, met. = metatézis)

Csaknem tökéletesen felismerhetők az egyszerű nyelvbtlásokat tartalmazó közlések; ezek javítása a fonetikai, illetőleg a fonológiai szint működésének függvénye összhangban a mentális lexikon aktiválásával. Például: *Ehhez nem jár kedvesmény (kedvezmény)* – 100% vagy *Hogy pakarítsam ki az autót? (takarítsam)* – 95%. Hasonlóan jó eredményt hoztak a sorrendiséggel kapcsolatos megakadások egy részének korrekciói, az anticipációé és a metatézisé. Például: *Én csak egy korcsot ittam (kortyor)* – 100%; *Öngyilkossági szándékból ugrott a folyóból a hídra (hídról a folyóba)* – 100%. A perszeveráció javítása ugyanakkor nehezebb feladatot jelentett a kísérleti személyeknek. A perszeverációt „rossz hibának” minősítik (Huszár 2005), mivel a közlés egy korábbi eleme tartósan megmarad, és hat az időben később következő elem artikulációs tervezésére. A produkciós tervezési folyamat tehát mintegy megtorpan, és hibát hoz létre. Az anticipáció azért „jó” hiba, mert a közlés egy későbbi eleme korábban jelenik meg a kiejtésben; vagyis itt nincs szó megtorpanásról, hanem a tervezési folyamat időzítési problémájáról. Például: *Ne horkolj olyan horgosan (hangosan)* – 75%. A korrekciós adatok mintegy megfelelnek az elméleti megfontolásoknak, hiszen az anticipációk javítása valamivel jobb, mint a perszeverációké. Közel egyformán gyengén javították a kísérleti személyek a kontaminációkat – a lexikaiakat valamivel jobban – és a grammatikai hibákat. Az utóbbiak relatíve tökéletlen korrekciója meglepő, hiszen azt várnánk, hogy az anyanyelv-elsajátítás éveiben rögzült szerkezetek javítása nem nehéz feladat. Az adatok azonban nem erősítették ezt meg. Legnehezebbnek a szótalálási nehézségek mint produkciós megakadások javítása bizonyult (az átlag 71%). Ez azt mutatja, hogy az adott közlésben a mentális lexikon reaktiválása nem minden esetben volt lehetséges. Például: *Már mindent lenyegettem (lenyeltem X lelegettem)* – 80%; *Nem tudom restaurálni a párbeszédet (rekonstruálni)* – 75%.

Érdekes ugyanakkor, hogy a több tervezési szintre is visszavezethető megakadásokat a kísérleti személyek mintegy 10%-os hibával oldották meg. A több tervezési szintet érintő megakadások azok, amelyeknél a „felszínen” nem egyértelműen elemezhető, hogy mi eredményezte a megakadást. A kísérlethez választott példákban metatézis és anticipáció, téves szótalálás és morfológiai hiba, szintaktikai zavar és kontamináció volt feltételezhető. A hallgató azonban nyilvánvalóan nem

észleli a hibaelemzés többféle lehetőségét. Az adatok azt mutatják, hogy a kísérleti személyek viszonylag jó arányban korrigálják ezeket a megakadásokat, az átlag 89%. A metatézisként is elemezhető példák jó javításai 80–85%-osak, a téves szóátalálást (is) mutatóké 95%, a kontaminációt tartalmazóké 90%. Az úgynevezett „tisza kategóriák” átlagához viszonyítva ezek az adatok hol jobbak, hol gyengébbek, vagyis feltételezhető – az igazolásához nagyobb anyag vizsgálata szükséges –, hogy a megakadás elemzési bizonytalansága a hallgató nem tudatos hibakeresésében, illetve a hibafeldolgozásban és a korrekciós folyamatban is jelentkezik.

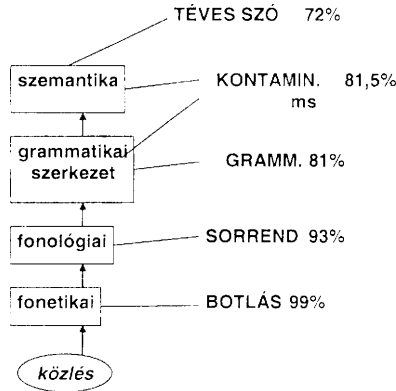
Elemeztük a jó válaszok arányát a kategóriákon belül; ez azért fontos, hogy megtudjuk, valóban az adott megakadástípusokra jellemző eredményeket kaptunk-e, nem pedig egyes példákra jellemzőket. Ha túl nagyok a kategórián belül a korrekciós különbségek, akkor nem állapíthatunk meg megakadásspecifikus javítási műveleteket. Azt tapasztaltuk, hogy anyagunkban csak néhány esetben találunk egy-egy kirívóan gyenge megoldást. Egy-egy ilyen adat szerepelt a kontaminációkban (*Abban szereti jól magát* – a helyes felismerés átlaga 55%, illetve *Az a baj, hogy az egész rendszert olcsóbbítják* – 55%). Míg az első esetben feltételezhetően az nehezítette a szándékolt közlés felismerését, hogy többféleképpen is feloldható a „hiba”, addig a második, a lexikai kontaminációnál a hallgatók nem gondoltak arra, hogy a beszélőben ellentétes jelentésű igék versengtek (ti. *olcsóbbítják* és *drágítják*). Mindössze 40%-os volt a *Nekem se szimpatikus, se ellenséges nem volt a figura* közlés helyes javítása, ez is többféleképpen magyarázható, például a szándékolt *ellenszenves* szó feltételezetten ritka előfordulásával (abban a korosztályban, ahonnan a kísérleti személyek kikerültek). A legkevésbé, mindössze 15%-ban helyesen megállapított eredeti közlést egy grammatikai hibánál tapasztaltuk: *A félvezetők maga egy külön furcsa dolog*. Meglepő, hogy a bölcsésztudományokhoz közel álló kísérleti személyek nem érzékelték a névmás téves egyeztetését. Lehetséges, hogy a közlés szemantikai értelmezése (a *félvezetők* szó) okozott problémát a kísérletben részt vevő személyeknek. A többi esetben az egyes megakadásos közlések közötti különbség 10–15% volt.

A hallgató rendkívül érzékeny a beszédprodukciónál hiba keletkezési helyére. Jól igazolják ezt az olyan példák, mint *A kulcs a szertárban van, ott lóg egy kulcon* (szándékolt: *szögön*). A hiba típusa perszeveráció, hiszen a már kimondott *kulcs* szó aktív marad, és nem engedi az aktiválandó *szög* szó kiejtését. Ugyanakkor a végeredmény egy nem megfelelő szó megjelenése a közlésben. A mentális lexikon aktiválásával kapcsolatos produkciós nehézségek a hallgató számára is a legnehezebben korrigálhatók, ez magyarázza ennek a közlésnek a 80%-os helyes javítását (a 100%-osokkal szemben).

A metatézises hibák között voltak olyanok, amelyek a beszédhangok szintjén, és voltak olyanok, amelyek a szavak szintjén jelentkeztek (vö. 1. táblázat). Az utóbbiak helyes javítása 100%-os, míg az előzőeké nem. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a hallgató feldolgozómechanizmusa rendkívül rugalmas a szavak sorrendiségének feldolgozásában. Toldalékmorféma feltételezése tovább nehezíti a korrekciós folyamat működését. Könnyebb volt a kísérleti személyeknek a *Betege gyerek lett* mondat javítása (ti. *Gyereke beteg lett*), mint a *Göbrös pötyte* (ti. *pötyös bögre*), mivel ez utóbbinál a második szó a *pöty* birtokos személyjeles formája is lehetett volna, s ez zavarólag hatott.

Elemeztük az egyének közötti különbségeket. A leggyengébben teljesítő személy átlaga 73,3%, a legjobbjé pedig 95,5%; a többi átlagadat e kettő között szórt. Tizenegy résztvevő 82% és 86% között teljesített, és további hat fő 90%-on felül. Megállapítható tehát, hogy a hallgató képes a beszélő hibás közléseinek meglehetősen pontos korrekciójára. Adatainkat elemeztük a beszédprodukciónál tervezési szintjeinek függvényében is (2. ábra).

Az egyes produkciós tervezési szintek függvényében szemlélve a korrekciós átlagokat, azt látjuk, hogy minél magasabb szinten áll elő a hiba, a hallgatónak annál kisebb az esélye a biztos javításra. A kiejtést közvetlenül megelőző tervezési folyamatok hibáinak korrigálása a legtokéletesebb. Ez azt jelenti, hogy minél jobban felépített a közlés struktúrája, annál könnyebb a hallgatónak a stratégia alkalmazása, és ennek megfelelően biztosabb a javítás, ha szükséges.

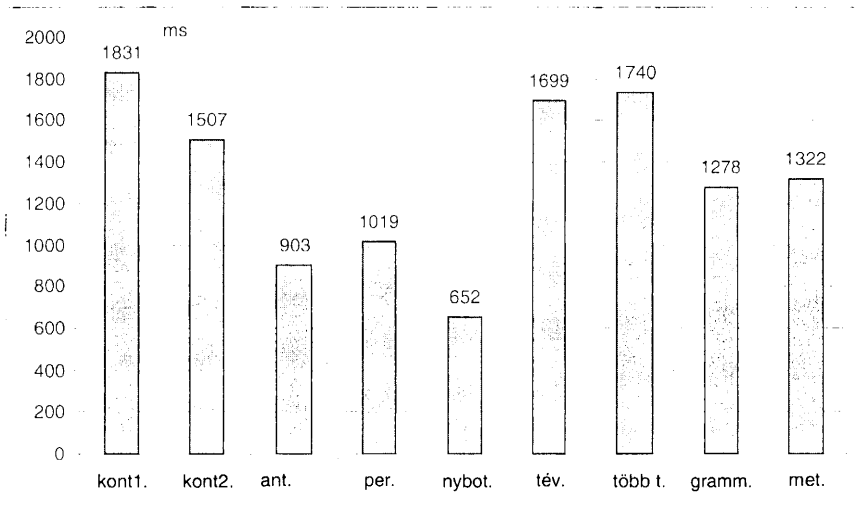

2. ábra

A megakadások korrekciójának aránya és a beszédprodukción tervezési szintjei

2. A reakcióidők elemzése

A reakcióidő-értékek felvilágosítással szolgálnak arról, hogy a kísérleti személynek mennyi időre volt szüksége ahhoz, hogy a korrekciós folyamata eredményre vezessen. (Említettük, hogy csak a helyes válaszok esetében adatoltak a reakcióidőket.) Az összes kísérleti személy reakcióidejét tekintve az átlagérték 1349,8 ms; a legrövidebb idő alatt korrigált megakadásjelenség-típus 206 ms volt (egyszerű nyelvbotlások), a leghosszabb érték pedig 4462 ms (több tervezési szintet érintő megakadások). A 3. ábra a reakcióidő-értékek átlagait mutatja megakadástípusonként.

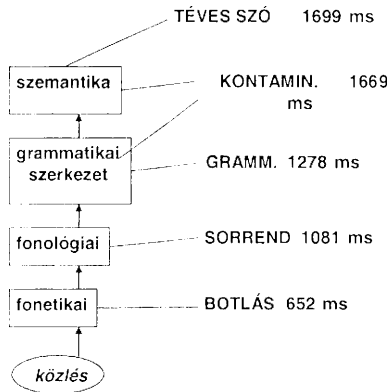
3. ábra

Az egyes megakadásokra mért átlagos reakcióidők

(A rövidítések feloldása: kont1. = szerkezeti kontamináció, kont2. = lexikai kontamináció, ant. = anticipáció, per. = perszeveráció, nybot. = egyszerű nyelvbotlás, tév. = téves szóalálás, több t. = több tervezési szintet érintő zavar, gramm. = grammatikai hiba, met. = metatézis.)

A több tervezési szintet érintő megakadást tartalmazó közlések átlagos reakcióideje meglehetősen hosszú (1740 ms), vagyis a relatíve jó korrekciójuk hosszabb gondolkodást igényel. Ez betudható annak, hogy a hallgató egyfajta keresést hajt végre a megfelelő stratégiát, avagy a megoldást illetően. A minimum- és maximumérték közötti különbség 1000 ms, ez közepesnek mondható.

Láttuk, hogy a helyes válaszok kategóriánként nem mutattak jelentős eltérést, a statisztikai vizsgálatok szerint azonban az egyes csoportok között szignifikáns a különbség (a Kruskal-Wallis nem paraméteres teszt eredménye szerint /Chi-Square 55,952/, $p = 0,000$). Ez azt jelenti, hogy a helyes válaszok aránya nem független az egyes megakadásjelenség-típusoktól. A reakcióidők statisztikai elemzése hasonló eredménnyel járt (a Tukey post hoc test alkalmazásával: $F(8,53)$, $p = 0,000$), vagyis az egyes típusok meghatározzák a reakcióidők értékét. A legszembetűnőbb a szerkezeti kontaminációk megoldására fordított hosszú átlagérték (1831 ms), valamint az egyszerű nyelvbtlás korrekciójának igen rövid, 652 ms-os átlagos időtartama. Viszonylag gyorsan voltak javíthatók az antipációs megakadások is; a perszeverációknál azonban megint érvényesült a „jó hiba – rossz hiba” megkülönböztetés. A reakcióidő-értékek különbsége az átlagot tekintve 116 ms, ami relatíve hosszú időnek számít. A grammatikai hiba és a metatézisek korrekciójára fordított idő már jelentősen hosszabb, s ezeknél is több időt igényelt a szószintű kontaminációk javítása. A grafikon adatai azt sejtetik, hogy – hasonlóan a helyes válaszok arányához – a hibajavításra fordított idő is függ a beszédprodukción tervezési szintjeitől. A 4. ábra ennek megfelelően közli az időértékeket.

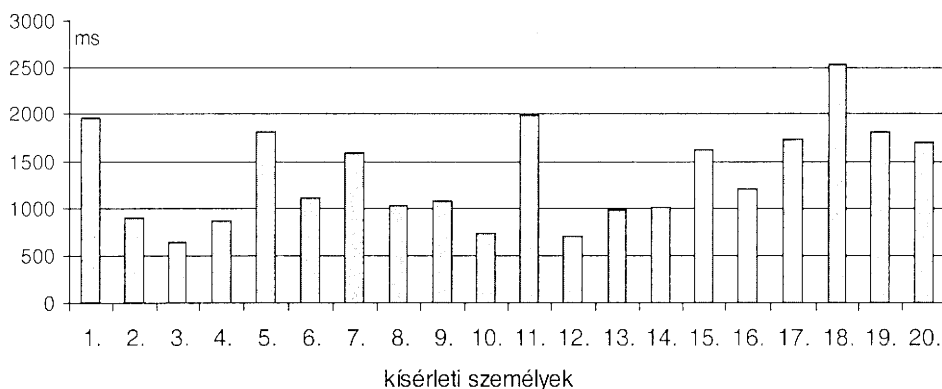
4. ábra

A beszédprodukción tervezési szintjei és a megakadások javítására fordított reakcióidő-átlagok

Az időértékek megerősítik azt, hogy minél magasabb szinten következik be a produkciós megakadásjelenség, annál hosszabb időre van szüksége a hallgatónak ahhoz, hogy korrigálni tudja. Ez arra enged következtetni, hogy a tervezési folyamat magasabb szintű működései nagyobb mértékben individuálisak, mint az alsóbb szintűek. Más megfogalmazásban, a beszédprodukción kezdeti tervezési szakaszai inkább az egyénre, az alsóbb szakaszok műveletei pedig inkább az adott nyelvi szabályok alkalmazására jellemzők. Ez magyarázhatja, hogy miért nehezebb és miért tart hosszabb ideig a szemantikai vagy grammatikai jellegű megakadások javítása. Hozzájárul ehhez a variációs lehetőségek száma is; az adott nyelv beszédhangjainak meghatározott száma és a hallgató tudat alatt működtetett fonotaktikaiszabály-alkalmazásai. Ezek eredményezik azt, hogy a beszédhangot vagy beszédhangokat érintő megakadások, amelyek azonban sorrendiségi problémát nem vetnek fel, szinte azonnal javíthatók. A leggyorsabban a kísérleti személyek a hanghiányt és a hangbetoldást voltak képesek korrigálni, valamivel több időt használtak a hibás beszédhang helyett a megfelelő

megtalálására. Az összes kísérleti személyt és az összes ilyen típusú megakadást tekintve, mindössze egyetlen téves megoldás adódott, a reakcióidő-értékek azonban szemléletesen jelzik a típuson belül az adott megakadás „relatív nehézségét”. A javításokban a hallgatók a téves szótalálás esetén szembesültek a legtöbb problémával; mindez egyértelműen az egyéni mentális lexikon felépítettségével és aktiválásával kapcsolatos. Jól mutatja ezt az, hogy a legtöbb javítatlan megakadás és a leghosszabb reakcióidők a relatíve ritka szavak esetén következtek be, mint *tömör* (a hibás szó a *tömény* volt) és *ellenszenves* (a hibás szó az *ellenséges* volt). A reakcióidejük minimum- és maximumértékei: 966–8949 ms és 157–9763 ms, az átlagok: 2610 ms és 2670 ms. A relatíve gyakori szavakkal kapcsolatos téves szótalálások rövidebb idő alatt javíthatók; a kísérleti anyagunkban a *pohárral* szót átlagosan 1115 ms alatt tudták a hallgatók a *tányérral* helyes lexémára cserélni; a legrövidebb és a leghosszabb reakcióidőérték 85–2759 ms.

Elemeztük a kategórián belül az egyes, megakadást tartalmazó közlések közötti különbségeket. A megakadástípusokon belül mindenütt relatíve nagyok az időkülönbségek, ami azt jelenti, hogy a feldolgozás, jelen esetben a hibajavítás hol igen gyorsan, hol igen lassan történik. A legkisebbek a különbségek az egyszerű nyelvbottlásoknál (459–1039 ms, a különbség 580 ms) és az antipációknál (426–1218 ms, a különbség 792 ms). Nagyobb a szórás a téves szótalálások esetében (1115–2671 ms, a különbség 1556 ms) vagy a perszeverációknál (609–2209 ms, a különbség 1610 ms); és még nagyobb a lexikai kontaminációknál (679–2603 ms, a különbség 1994 ms), de a legnagyobbat a szerkezeti kontaminációknál tapasztaltuk (659–3689 ms, a különbség 3030 ms). A hallgatók átlagos reakcióideje is jellegzetes különbségeket mutat (5. ábra).

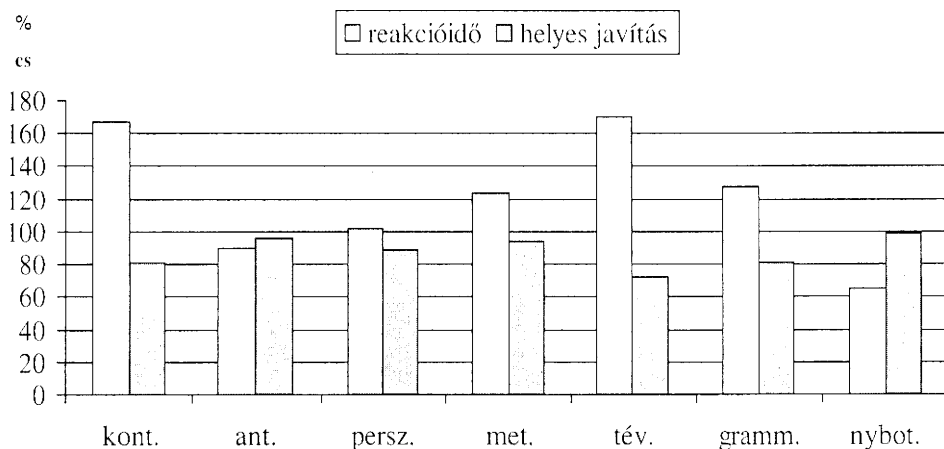

5. ábra
A kísérletben részt vevők átlagos reakcióidő-értéke
a produkciós megakadások javításában

A grafikonon jól láthatók az egyének közötti relatíve nagy különbségek. A leggyorsabban reagáló résztvevő átlagosan 638 ms alatt korrigált, a leglassúbb pedig 2534 ms alatt. Az átlagok azonban elrejtik azt, hogy a hallgató az egyes típusok tekintetében mutat-e nagy különbségeket. A minimum- és maximumértékek elemzése szerint 1000 ms-on belüli átlagos reakcióidő-eltérést mutatott 6 kísérleti személy, négyenél ez az érték 1000 és 2000 ms közötti, kilencnél 2000 és 3000 ms közötti, egyetlen résztvevőnél pedig 4158 ms (az ő átlagos reakcióideje egyébként 1617 ms, ez az átlagosnál kissé magasabb).

Elemeztük, hogy van-e összefüggés a helyes javítás és az ahhoz szükséges idő tartama között. A feltevésünk az volt, hogy a hosszabb idő segítség a hallgatónak, vagyis minél hosszabb a reakcióidő, annál pontosabb a korrekció. Az adatok a feltételezésünket kismértékben igazolták (6. ábra).

A relatíve hosszú reakcióidők (120 századmásodperc fölött) nem feltétlenül jártak együtt nagyarányú helyes javítással. A statisztikai elemzések eredményei nem mutatnak erős összefüggést. A Spearman rho számításával gyenge negatív korrelációt találtunk (ennek az értéke szignifikáns, $\rho = -0,174$, $p < 0,05$). A hallgatóknak átlagosan a téves szótalálás korrekciójához kellett a legtöbb idő, ugyanakkor a javítások ebben a kategóriában a legbizonytalanabbak. A rövid reakcióidők ugyanakkor együtt jártak nagyarányú helyes javítással, például a perszeverációknál. Két esetben, az egyszerű nyelvbotlásoknál és az anticipációknál látható, hogy rövid reakcióidő mellett nagymértékben helyes a felismerés. Ennek az összevetésnek az alapján azt mondhatjuk, hogy mindkét elemzett paramétert tekintve véve, a korrekciók véghezvitele a következő „nehézségi sorrendet” mutatja. Az idő/javítás összefüggésében három kategóriát különítettünk el az egyes megakadásjelenségek korrekciós sajátosságai tekintetében (a legkönnyebektől indulva): egyszerű nyelvbotlás, anticipáció – perszeveráció, metatézis, grammatikai hiba – kontamináció, szótalálás. Az első kettő esetében rövid idő alatt jól működő korrekciós folyamatokat láttunk, a második kategóriában a helyes javítások már hosszabb időt vettek igénybe, a harmadikban pedig az igen hosszú reakcióidő ellenére sem tökéletes a korrekció.

6. ábra

A hallott megakadásjelenségek típusainak sikeres javítása (%-ban) és az ehhez felhasznált időmennyiség (századmásodpercben, cs) összefüggése

(A rövidítések feloldása: kont = kontamináció, ant. = anticipáció, per. = perszeveráció, nybot. = egyszerű nyelvbotlás, tév. = téves szótalálás, gramm. = grammatikai hiba, met. = metatézis.)

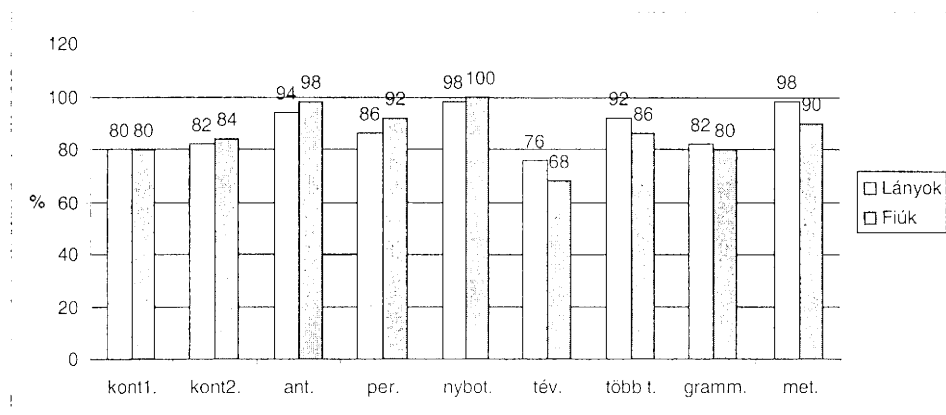
A grafikonban nem szerepeltettük a több tervezési szintet érintő megakadások korrekciós adatait. Az 1740 ms-os átlagos reakcióidőt és 89%-os korrekt javítási arányt tekintve a korrekciós kategóriák közül ez a megakadástípus – várhatóan – a harmadik csoportba tartozik.

Elemztük, hogy vajon a megakadásnak a közlésben betöltött helye befolyással van-e a korrekciós folyamatokra. Az összes megakadásos közlést aszerint csoportosítottuk, hogy a hiba a közlés legvégén, avagy az elején, illetőleg a közepén volt-e. A helyes javítások igen kis eltérést mutatnak, mindössze 8%-ot a közlés elejének, közepének a javára. A különbség statisztikailag nem szignifikáns, de tendenciaszerűen arra utal, hogy ha a hibás lexéma a közlés legvégén hangzik el, akkor a javítási folyamatok nem annyira tökéletesek. A közlés utolsó szótagjában lévő megakadás esetén a korrekcióhoz átlagosan 1484,46 ms volt szükséges, míg ha a közlés elején vagy közepén fordult

elő, akkor 1164,31 ms. Ez azt jelenti, hogy ha a hallgatónak a megakadás elhangzását követően még van nyelvi információja, akkor gyorsabban és biztosabban javít, mint amikor a hiba a közlés legvégén hangzik el.

3. Női – férfi különbségek

A pszicholingvisztikai kísérletek többségében választ keresnek arra is, hogy egy adott feladat megoldásában van-e, és ha igen, milyen különbség a nők és a férfiak teljesítményében. Statisztikailag szignifikáns eltérést a helyes válaszok tekintetében nem találtunk (a klasszikus t-próba eredményei: $F[1,354]$, $p = 0,246$), a lányok átlaga 87,5%, a fiúké 86,4%; az egyes kategóriák megoldásaiban kisebb eltérések láthatók (7. ábra). A lányok valamivel jobban korrigálták a téves szótalálásokat és a metatézises megakadásokat, míg a fiúk az anticipációkat és a perszeverációkat. Szinte nem volt különbség közöttük ugyanakkor a grammatikai jellegű hibázások vagy az egyszerű nyelvbtlások javításában.

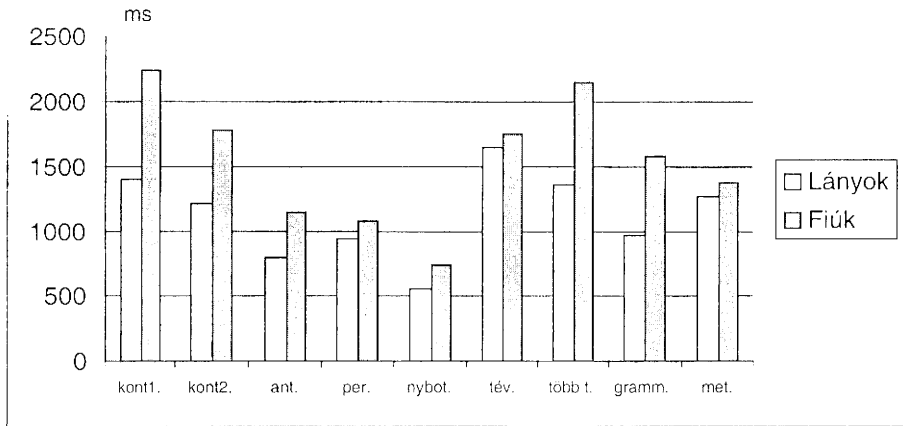
7. ábra

A nemek közötti különbségek a megakadások helyes javításában

(A rövidítések feloldása: kont1. = szerkezeti kontamináció, kont2. = lexikai kontamináció, ant. = anticipáció, per. = perszeveráció, nybotl. = egyszerű nyelvbtlás, tév. = téves szótalálás, több t. = több tervezési szintet érintő zavar, gramm. = grammatikai hiba, met. = metatézis.)

Statisztikailag szignifikáns különbséget tapasztaltunk ugyanakkor a reakcióidőket tekintve (a t-próba eredményei szerint: $F[4,167]$, $p = 0,042$). Korábbi tapasztalataink alapján feltételeztük, hogy a fiúk általában lassabbak, tehát a reakcióidejük hosszabb lesz, mint a lányoké. Az átlagérték az összes kategóriát tekintve véve nőknél 1115,8 ms, férfiaknál 1505,1 ms; a minimum- és a maximumértékek a fiúknál nagyobb különbségeket mutatnak, mint a lányoknál. Az egyes kategóriák között ugyanakkor nem feltételeztünk eltérést a nemek tekintetében (8. ábra).

A hipotézisünket az adatok kétséget kizáróan megerősítették: a fiúknak kivétel nélkül minden megakadáskategóriában több időre volt szükségük a megoldáshoz. Az időkülönbségek azonban eltérőek. A legnagyobb időkülönbségeket a két nem között a kontaminációk és a több tervezési szintet érintő megakadások javításakor tapasztaltuk; a legkisebbek pedig a perszeverációk korrekciójakor jelentkeztek.

8. ábra

A reakcióidők átlagai az egyes megakadás-kategóriákban nemek szerint

(A rövidítések feloldása: kont1. = szerkezeti kontamináció, kont2. = lexikai kontamináció, ant. = anticipáció, per. = perszeveráció, nybot. = egyszerű nyelvbtlás, tév. = téves szóatlálás, több t. = több tervezési szintet érintő zavar, gramm. = grammatikai hiba, met. = metatézis.)

Következtetések

A kísérlet eredményei alapján több fontos megállapítás tehető a kommunikációban részt vevő hallgatók hibajavítási stratégiájáról. Ha tézisszerűen akarnánk összegezni, akkor a következőket fogalmazhatnánk meg:

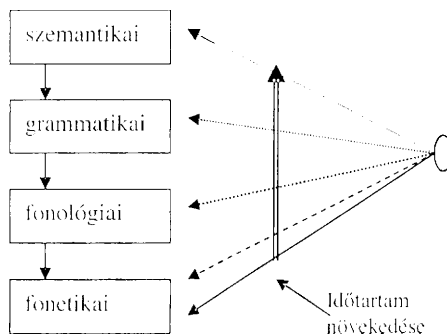
- az emberek képesek az elhangzott közlések hibáinak javítására;
- az elhangzott hibák javítása nem tökéletes, a jelen kísérlet adatai szerint 87%-os a helyes korrekció aránya, a megakadástípusok szerinti leggyengébb javítás 72%-os, a legjobb pedig 99%-os. A legkevesebb helyes válasz *A félvezetőik maga egy külön furcsa dolog* grammatikai hiba javításában volt tapasztalható; ugyanakkor például két másik grammatikai hibát, avagy két-két anticipációt, illetve perszeverációt tartalmazó közlést tökéletesen korrigáltak,
- az elhangzott hibák javítása időt vesz igénybe, az adatok azt igazolták, hogy ez az időtartam változó, függ a megakadás típusától, a típuson belül is az adott példától és kontextustól (például a szógyakoriságtól), illetőleg a hallgatótól,
- a hibajavításhoz szükséges átlagos reakcióidő-érték 1327,6 ms, azaz 1,3 mp körüli érték, ez nagyjából 12 beszédhang kiejtésére fordított időnek felel meg,
- megállapítható, hogy minél magasabb szinten következik be a produkciós hiba, annál bizonytalanabban működik a hallgató korrekciós stratégiája, és annál hosszabb időt vesz igénybe a javítás,
- jellegzetesek az egyéni különbségek, ezek nem nagyok a korrekciók minőségében, de jelentősek a reakcióidőkben,
- a nemek között csak a megoldásra fordított idő mennyiségében van különbség: a fiúk lassúbbak.

Noha az egyes kategóriák között a javításban – mint láttuk – szignifikáns a különbség, a kategórián belül a konkrét megakadások különböző mértékben korrigálhatók; ez számos további tényezőtől függ, talán leginkább az adott beszédhelyzettől és a hosszabb nyelvi kontextustól – ennek elemzése azonban nem volt e kutatás célja.

Az elvégzett elemzések alapján igyekszünk megválaszolni azt a kérdést, hogy vajon az ember korrekciós mechanizmusa a beszédészlelés és beszédmegértés folyamatában egy egységes mechanizmus, amelynek két funkciója van, avagy két mechanizmust kell feltételeznünk. Ez utóbbi esetben az egyik a saját percepciós hibák javítását szolgálná, a másik pedig a beszélő megakadásainak korrekcióját. Az eredmények alapján azt feltételezzük, hogy egyetlen mechanizmus létezik, amely feltételezhetően az anyanyelv-elsajátítás során fejlődik ki a beszédpercepciós folyamatok és stratégiák elsajátításával párhuzamosan. A gyermek ugyanis – ahogyan azt már számosan megállapították (pl. Berko-Gleason–Bernstein Ratner 1998) – nem tökéletes nyelvet hall, amelynek alapján birtokba veszi anyanyelvét. Ez a hallott nyelv tele van hibákkal, tévedésekkel, nem feltétlenül normatívnak tekinthető megoldásokkal, tehát a gyermeknek a kezdettől szüksége van a korrekciós működésekre is. Ezek eleinte nagyobb mértékben az extra- és paralingvisztikai tényezők függvényei, hasonlóan a beszédfeldolgozás általános fejlődési sajátosságaival, később azonban kialakul egy sajátos stratégia, amely állandó készenlétben van, hogy a hibákat javítsa. Feltételezhetően a saját észlelési, megértési hibák javítása az elsődleges időben, majd ezt követi a hallott megakadások korrekciójának kialakulása. Láttuk, hogy a hallgató beszédfeldolgozási folyamatának hibái hasonlóak azokhoz a hibákhoz, amelyeket a beszélő produkál, a korrekciós megoldások tehát azonos stratégiával végezhetők el.

Felnőttkorban a verbális kommunikáció tapasztalata tovább fejleszti ezt a stratégiát, és ez egyfelől minőségi változásokhoz vezet, másfelől pedig ahhoz, hogy mind gyorsabban lesz képes a hallgató a feldolgozásra a hibajavítás elvégzésével együtt. A beszéd hallgatásakor tehát a hallgatóban nemcsak a beszédpercepciós folyamatok, hanem a korrekciós stratégia is „aktiválódik”. Mi a korrekciós stratégia? Szemléletesen egy rugós metszőollóhoz lehetne hasonlítani. (Ez úgy működik, hogy az összenyomás hatására a két ollószár közeledik egymáshoz, majd a rugó mintegy automatikusan újra szétnyitja őket.) A hallgató – zavar esetén – először a beszédhangokra összpontosít, s ott igyekszik megtalálni a hibát. Erre utal az, hogy a fonetikai szinten bekövetkező hibák javítása történik a legrövidebb idő alatt. Ha itt nem korrigálható a hiba, akkor a fókuszálás szélesedik – elkezd nyílni az olló – a felsőbb produkciós szintek irányába. A hiba megtalálását és sikeres javítását követően az olló megint összezáródik, a korrekciós stratégia mintegy alaphelyzetbe megy vissza. Minél szélesebb a fókuszálás, minél magasabb nyelvi szintek felé kell nyitni, illetőleg minél nagyobb az ellenőrizendő nyelvi anyag (például a szerkezeti kontaminációk esetében), annál több időre van szüksége a hallgatónak, de egyúttal annál jobban gyengül is a javítás biztonsága (9. ábra).

9. ábra

A hallgató hibajavítási stratégiája a kísérlet reakcióidő-értékei alapján

A hallgató a saját észlelési és megértési hibáit akkor veszi észre, ha tudatosodik benne, hogy korrigálnia kellett. Sok esetben a beszélő produkciós hibáinak javítását a hallgató oly gyorsan végzi el, hogy arról nincs is tudatos „élménye”. A jelen kísérletben a reakcióidőre kapott átlagadatok a valóságos beszédhelyzetben nagy valószínűséggel rövidebbek, hiszen a már említett egyéb tényezők jelenlétében nyilvánvalóan megnövekszik a zéró vagy néhány ms-nyi időtartamú javítás. Az eddigi pszicholingvisztikai tapasztalatok szerint a beszédprodukciós hibák gyakoribbak, mint a hallgató beszédészlelési mechanizmusának zavarai, a mechanizmus korrekciós stratégiájának azonban folyamatosan készenlétben kell állnia ahhoz, hogy az elhangzottak feldolgozása a lehető legnagyobb mértékben pontos, hibátlan legyen.

SZAKIRODALOM

- Berko Gleason, Jean–Bernstein Ratner, Nan. (eds.) 1998. *Psycholinguistics*. Orlando, Harcourt Brace College Publishers.
- Bóna Judit 2004. A beszédészlelési folyamat megakadásai. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 223–31.
- Bond, Z. 1999. *Slips of the Ear. Errors in the Perception of Casual Conversation*. San Diego, CA: Academic Press.
- Ferber, R. 1991. Slip of the tongue or slip of the ear? On the perception and transcription of naturalistic slips of the tongue. *Journal of Psycholinguistic Research* 20: 105–22.
- Fox Tree, Jean E. 2001. Listeners' uses of *um* and *uh* in speech comprehension. *Memory and Language* 29: 320–6.
- Gósy, Mária 1999. The paradox of „speech hearing”: slips of the ear. In: Lajtha, György (ed.): *Proceeding Book of the International Békésy Conference*. Budapest, 100–4.
- Gósy Mária 2000. A beszédszünetek kettős funkciója. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2000. Beszéd és társadalom*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1–15.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukció tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 192–204.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 257–77.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 6–19.
- „Nyelvbottlás”-korpusz. Spontán magyar beszéd hallás alapú megakadásainak gyűjteménye 2004. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 19–187.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris, Budapest.
- Horváth Viktória 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédekben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 187–99.
- Huszár Ágnes 2005. *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbottlások tükrében*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Pouplier, Marianne–Goldstein, Louis 2002. Asymmetries in speech errors and their implications for understanding. *ZAS Papers in Linguistics* 28: 73–82.
- Pouplier, Marianne–Goldstein, Louis 2005. Asymmetries in the perception of speech errors. *Journal of Phonetics* 33: 47–75.
- Susca, Michael–Healey, Charles E. 2002. Listener perceptions along a fluency-disfluency continuum: A phenomenological analysis. *Journal of Fluency Disorders* 27: 135–61.
- Szabó Eszter 2004. Megakadásjelenségek nyelvi játék közben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 200–8.

SUMMARY

*Gósy, Mária and Bóna, Judit***Corrective strategies of disfluencies in listeners' speech perception**

The effects that speakers' disfluencies make on the listener are rather complex; in other words, the perceptual mechanism of the listener reacts to disfluencies in a very peculiar manner. That mechanism is able to rectify speakers' disfluencies without the listener noticing. This is an incredibly fast process, given that while the mechanism carries on interpreting the incoming waveform as a series of linguistic segments and suprasegmental features, it immediately starts searching the listener's mental lexicon for the appropriate lexemes. At the same time, it is ready to receive and process erroneous messages, as well. The authors have designed an experiment to learn more about that unconscious process of correction. They wanted to find out how and with what results the correction process takes place. Five instances of disfluency in nine categories (a total of 45 items) have been tested with the participation of 20 university students (studying in the faculty of arts). The results show that the time span of corrective processes depend on the type of disfluency, the context, and the listener (the reaction times of males were significantly longer than that of female subjects). The higher operational level the production error involves the more time is required for correcting it. On the basis of the analyses performed it can be assumed that the perceptual mechanism uses one and the same set of corrective operations in amending its own perceptual errors and in correcting an erroneous incoming signal.

A szótári információk és a szaknyelvi normák viszonya

Köznyelvi és szaknyelvi szótárakban vizsgáltuk elsősorban természettudományos és informatikai szócikkek tartalmát, a címszavak jelentésmegadásának módját. A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a magyar szótárak a szaknyelvi normákat több esetben megsértik: különösen a terminológiai és a szemantikai normák áthágása szembetűnő.

A tudományos és a műszaki lexika gyarapodása, a köznyelvben való egyre nagyobb számban való terjedése szükségessé teszi a szakszókincs pontos értelmezését, értelmező (köznyelvi és szaknyelvi) szótárakban való megjelenítését. A pontos értelmezéshez elengedhetetlenek a szaknyelvi, lexikográfiai, terminológiai kutatások. A terminusok szakkönyvekben és szakszótárakban történő rögzítése a különböző szakterületeken dolgozók közötti megértést szolgálja, a terminusok jelentéstartalmának meghatározását az egyes szakterületek szakemberei végzik. A szakszótárak és az általános nyelvi szótárak célközönségüknek megfelelően az információmegadás mélységében és szóhasználatukban is különbözhetnek egymástól.

Ebben a tanulmányban a szótári információk és a szaknyelvi normák viszonya kerül elemzésre, ezen belül közelebbről a terminológiai és a szemantikai normák szótári tükröződése.

1. A nyelvi normák szerepe

A nyelv egyes rétegeinek, a művelt köznyelvnek, a különféle társadalmi és területi változatainak megvannak a maguk normái. Sokféle normát különböztethetünk meg, például fonetikai, fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai, helyesírási, vernakuláris normákat (vö. Wardhaugh 1995, Bartsch 1987, Heltai 2004). A nyelvi normák kérdésköre számtalan tanulmány

és könyv témája, a szakirodalom széles körű feldolgozása e művekben megtalálható (vö. pl. Fülei Szántó 1986, Kemény 1992, Kemény-Kardos 1994, Tolcsvai 1998, Heltai 2004, É. Kiss 2004).

Elsőként rögzítjük azokat az alapfogalmakat, amelyekkel dolgozunk. Heltai megkülönbözteti egymástól a normát és a szokásos nyelvhasználatot. Álláspontja szerint – amelyet mi is elfogadunk – „a norma olyan szokásos nyelvhasználatot jelent, amely a normatív erő révén orientáló mintaként működve előírja, illetve szankcionálja a kívánatos, illetve nemkívánatos nyelvhasználatot”. „A normatív erőt a normától eltérő viselkedés kritizálása, javítása és szankcionálása adja” (Heltai 2004: 413). A szokásos nyelvhasználat alatt tehát azt értjük, hogy a beszéd során nem minden, a nyelv szabályai szerint lehetséges variációt használunk fel a szavak szinonimái, a megalkotható többtagú kifejezések, mondatok közül, hanem a beszélők között kialakult gyakorlat szerint egyes kombinációkat előnyben részesítünk más lehetőségekkel szemben. Ez utóbbiak egy tetemes részét egyáltalán nem is használjuk. Létezik tehát a nyelv különböző szintű elemkombinációjának használatában egy kialakult szokás.

A szokásos nyelvhasználat nem határolja be mereven az elfogadható formát, bizonyos választási lehetőséget ad. Az adott határokon belüli eltérések esetén a különböző nyelvi kombinációkat, kifejezéseket elfogadhatónak tartjuk. A szokásos nyelvhasználat egy része szűk használati mezőt fed le, s ha a beszélő nyelvhasználata ettől eltér, akkor az eltérést a nyelvi szokásokhoz képest furcsának, hibásnak vagy sértőnek érezzük, és fellép bennünk a nyelvi helyesbítés igénye. Ilyen esetben egy nyelvi normához (vagy normákhoz) igazodunk, és a normatív erőnek nevezett nyelvi kényszer a javítás irányába orientál. A szokásos nyelvhasználat tehát tágabb fogalom, mint a nyelvi norma; „a norma szerinti nyelvhasználat szokásos nyelvhasználat” (Heltai 2004: 413). A nyelv szabályai sokkal több variációt engednek meg, mint amennyit a mindennapi gyakorlat során a beszélők alkalmaznak. A beszélők által elfogadott nyelvhasználat tovább szűkül a norma szerinti nyelvhasználatra. Az egyértelműség biztosítása mellett a norma a gyors szövegépítést is lehetővé teszi, például a tanuló akkor tudja jól elmondani a leckét, ha nemcsak tudja és érti a mondanivalót, hanem képes a szaknyelvi norma szerinti nyelvhasználatra.

A nyelvi rétegződés modelljében létezik egy központi törzs, ez a köznyelv, amely mellett és ezzel szorosan összefonódva jelennek meg a különböző nyelvváltozatok, miközben az irodalmi nyelv egyben a standard szerepét is betölti a köznyelv számára. É. Kiss írja, hogy „bár az egységes művelt köznyelvi norma feszültségek forrása lehet, szerepe (...) nagyon fontos, hiszen a nemzet tagjainak egymással, valamint a nemzet korábbi generációival és a nemzet kulturális örökségével való közösségét testesíti meg” (É. Kiss 2004: 14). Az É. Kiss által *művelt köznyelvi norma*-nak nevezett nyelvváltozat más szóval a *standard*.

Deme felhívta a figyelmet arra, hogy „kodifikált normánk (...) nincsen”, aminek az az oka, hogy a «normát nem „felállítani” kell, hanem óvatos gondossággal „kiszűrni»» (Deme 1994: 14). Ez a mások által is többször hangsúlyozott felismerés elsősorban a köznyelvre igaz. A szaknyelvek esetében – különösen a gyors és tömeges változások korában – az óvatos gondossággal való kiszűrés helyét átveszi a szakemberek kisebb-nagyobb csoportjának tudatos javaslattétele. A javaslattételt viszont a nyelvet használó közösség a mindennapi nyelvhasználat során vagy elveti, vagy elfogadja, és a normák sorába emeli.

2. A szaknyelvek és a szaknyelvi norma

Kiss Jenő összefoglaló művében a mai magyar nyelv fő nyelvváltozat-típusait három fő részre osztja: a köznyelvi változatokra, a társadalmi változatokra, és a területi változatokra (Kiss 1995: 74-85). A társadalmi változatokon belül a szaknyelveket és a csoportnyelveket különíti el egymástól. Kiss megfogalmazása szerint „a szaknyelvekre az jellemző, hogy logikailag és nyelvileg rendezett, definiált, kodifikált, s közérdekű terminológiájuk van” (Kiss 1995: 75). A szaknyelv meg-

határozására és rétegeiről sokféle definíciót és elemzést találunk (vö. pl. Grétsy 1988, Kurtán 2003), ezek többsége megegyezik abban, hogy a szaknyelv köznyelvtől való különbségét igyekszik megragadni, amely különbség nem csak a szókészlet eltérésében mutatkozik meg, hanem például a szöveg szerkesztésmódjában és a stílusban is.

E tanulmányban a *szaknyelv* szót mint elfogadott terminust használjuk, és nem térünk ki a különféle egyéb elnevezésekre, mint például alnyelv, teknolektus stb. A szaknyelv terminus meglehetősen széles nyelvi réteget foglal magába, a műhelyszargontól a szaktudományok nyelvezetéig (vö. Pusztai 1988, Sebestyén 1988), az ácsok mesterségszavaitól az építészet vagy a fizika tudományos nyelvéig.

Normák minden nyelvváltozatban vannak, és „a *normatív*-nak kizárólag köznyelvre vonatkoztatása azért sem fogadható el, mert a társadalmi nyelvváltozatok között a szaknyelveknek szigorúan szabályozott, kodifikált, tehát követendő, „mértékül szolgáló” terminológiájuk és nomenklatúrájuk van” (Kiss 1995: 76). A szaknyelvi normák szerepe hasonlóan fontos, mint a köznyelvi normáké, hiszen az adott szakmai közösség (múltbeli, jelenkori és jövőbeli) egymás közti megértésében, a gyors és eredményes szakmai kommunikáció lefolyásában kulcsszerepet játszanak. A szaknyelvi normák és a köznyelvi normák között szoros kapcsolat és részleges átfedések állnak fenn. A köznyelvi normák egy része a szaknyelvekben is érvényes, például a fonetikai, fonológiai, mondat-szerkesztési normák egy része; a szaknyelvi normák a terminológiai, és a szemantikai szinten a köznyelvben is gyakran érvényesülnek. A szaknyelvi normák különböznek a köznyelviéktől például abban, hogy fogalmak, folyamatok megnevezésében, szabályok megfogalmazásában, a szakszavak jelentésében a köznyelvinél sokkal szűkebb jelentésmező használatát engedik meg; valamint szigorúbban kötött a terminusok használati módja, esetenként eltérő a mondat szerkezet és gyakoribbak a többszavas lexikai egységek. Ahogy a nyelvet beszélők által elfogadott nyelvi normák ismerete és használata az egyértelmű nyelvhasználat egyik feltétele, amely a hatékonyabb kommunikációt segíti elő, úgy a szakemberek, a szaknyelvi beszélők által elfogadott szaknyelvi normák ismerete és használata a hatékony szakmai kommunikáció feltétele.

A társadalmi, gazdasági, tudományos-technikai változások következtében mára megváltoztak azok az objektív feltételek, amelyek a nyelv rétegződésében szerepet játszanak. Az emberi kapcsolatok átalakulása, a kommunikációs eszközök fejlődése, az egyének mobilitásának növekedése, az iskolázottság tömegessé és egyre magasabb szintűvé válása a köznyelv, ezen belül a standard megerősödéséhez, a tájnyelvi visszaszorulásához vezettek. Ugyanezeknek a folyamatoknak a következtében jelentősen megváltoztak és formálódnak a társadalmi nyelvváltozatokon belül a különböző szaknyelvek: számottevően nő a szerepük, és növekszik a köznyelvre gyakorolt hatásuk. Az utóbbi évtizedben a szaknyelvekről megjelenő számos publikáció szerzői hangsúlyozzák, hogy a szaknyelvek korszerűsítésére, megújítására van szükség (vö. pl. Grétsy 2002, Bańcerowski 2003). A szaknyelvek köznyelvre gyakorolt legjelentősebb következménye a szókincs területén mutatkozik meg. A nyelv szókészletének legnagyobb részét – amely sokmillió nagyságrendű – a szakszavak alkotják. A szaknyelvekből nagy számban kerülnek át szavak, kifejezések (jelentésüket megtartva) a köznyelvbe. A természettudományos és műszaki szakismeretek és eszközök mindennapi életünkben levő nagyfokú jelenlétének eredményeképp ezekből a nyelvváltozatokból a többen is nagyobb számban vándorolnak szavak a köznyelvbe. A későbbiekben ezek közül egyesek újabb jelentéseket is felvehetnek, de az eredeti szaktudományos alapjelentésük megmarad.

A szakmai területek fejlődésének, ennek következtében a szaknyelvek változásának a fő tendenciái a következők:

- A tudományok, a tudományos eredmények, az ipari tevékenység és a mindennapos felhasználói gyakorlat egyre közelebb kerül egymáshoz. Ez a közeledés a legnyilvánvalóbb a közös szakmai ismeretek meglétében, az azonos eszközök és folyamatok használatában. Ezért sok a közös lexikai elem a kutatás, a fejlesztés, az ipari előállítás, a kereskedelmi forgalm-

zás és a felhasználáshoz kapcsolódó szakmák nyelvében, és kialakulnak a közös szaknyelvi normák.

- A tudományos és szakmai területek fejlődését egyszerre jellemzi az erős szakosodás és ezzel egyidejűleg a széleskörű interdiszciplináris tevékenység kibontakozása, amit az egyes szaknyelvek erős egymásba fonódása követ. Legkönnyebben követhető e folyamat az informatika és az információs technológiák területén, de más területekre is jellemző, például a lézertechnológia felhasználása az ipar, a gyógyászat, a kutatás, a kereskedelem stb. számos területén történik, ennek következtében a lézerekkel kapcsolatos terminusok a fizikából az ipar, gyógyászat, kereskedelem szaknyelvébe is belekerültek, és a köznyelvben is elterjedtek.
- A tudomány fejlődése, a termelés növekedése, a társadalmi változások következtében rövid idő alatt hatalmas tömegben keletkeznek új eszközök, új folyamatok jönnek létre, új kapcsolattrendszerek létesülnek. Ennek megfelelően a szaknyelvek fejlődésének üteme, mindekenélőtt a lexikai készlet is hasonló gyorsasággal és ütemben változik.
- Egy-egy tudományos-szakmai területet a legmagasabb, szakértői szinten (alap kutatás vagy alkalmazott kutatás, vagy fejlesztés során) művelők száma viszonylag alacsony azok számához képest, akik más szakterületeken belül (pl. társtudományokban), vagy más szakmában alkalmazzák az eredményeket. Ennek az a következménye, hogy a szaknyelvi kommunikáció legmagasabb szintjét (szakértői szinten) kevesen használják, ugyanakkor a széleskörű alkalmazások miatt más szakmák mester szintű alkalmazói és a szakmai eredményekkel laikus felhasználói minőségben találkozó beszélők nagy tömege érdekelt a szaknyelvi ismeretek bizonyos szintű birtoklásában.¹
- A különböző tudományterületek egyre erősebb egymásra utaltsága szüntelenül növekszik, ugyanakkor a nyelvészet több ága a kívánatosnál sokkal lazább kapcsolatokat alakított ki más tudomány- és szakmai területekkel. Ennek az a következménye, hogy a szaknyelvi kutatási munkálatok néhány szakterületet kivéve (például a környezet- és természetvédelem, vö. Dróth 2003, közgazdaság, jog, az Unió hivatali nyelve, vö. EU 2004) az egyéb, interdiszciplináris felkészülést igénylő területeken nem kielégítőek. Nem, vagy csak nagyon kis mértékben valósul meg az egyes szakmák művelőinek meghatározó szerepe a szaknyelvek fejlesztésében, és a szaknyelv-köznyelv kapcsolatának ápolásában, holott külföldön és korábban a magyar nyelvészetben is bevett gyakorlat volt, hogy a szakmák művelői meghatározó szerepet vállaltak (pl. Galileo Galilei, Gottfried Wilhelm Leibnitz, Jedlik Ányos, Szily Kálmán, Budó Ágoston).

A szaknyelvek fejlődésének e tendenciái mutatják annak fontosságát, hogy a terminológiai és szemantikai normák a kialakítás helyéről a többi szaknyelvbe és a köznyelvbe a terminusokkal együtt átkerüljenek. Amennyiben ez nem történik meg, az az érthetőség rovására megy, és nemcsak a szaknyelvi, de a köznyelvi kommunikáció hatékonyságát is gyengíti.

3. Terminológiai és szemantikai normák a szaknyelvekben

A szótári vizsgálatok szempontjából két alapvető szaknyelvi norma elkülönítése és vizsgálata szükséges: a terminológiai normáé, és a szemantikai normáé. A *terminológiai norma* alatt azt értjük, hogy a helyes, megfelelő, elfogadott terminus kerül-e használatra az adott szövegben (ese-

¹ A mesterséges intelligencia kérdéseivel foglalkozó kutatók a szakmai kompetenciák legmagasabb szintjét szakértői vagy mester (nagymester) szintként nevezik meg. (Az alapfogalmak elnevezését a sakkjátékból kölcsönzik.) A társadalom a szakértelmet minden lehetséges szinten igényli. Érdekel abban, hogy a felhalmozott tudás alkalmazására és továbbfejlesztésére képessé váljanak a tanult szakértők (vö. Mérő 2001, Scharle 2004).

tünkben a szótárakban). A *szemantikai norma* alatt pedig azt, hogy az egyes fogalmakat jelölő terminusok megadott jelentése megfelel-e a szaktudományos jelentésnek.

A fogalmak jelentésének tudományos tisztázása, körülhatárolása ugyan a szakemberek feladata, de a köznyelvi szótárak sem adhatnak hamis információkat az egyes terminusok jelentéséről. Mivel a jelentés idővel módosulhat, a szakszavak értelmezését időről-időre újra célszerű elvégezni, az esetleges módosulásokat rögzíteni. A terminusok mindig egy adott terminológiai rendszerbe illeszkednek, emiatt mind az új fogalmak elnevezése és jelentésmegadása, mind a régebbi fogalmak jelentésmeghatározása során ismerni kell a terminológiai rendszert, és ennek megfelelően, az absztrakció módszerét felhasználva megadni a jelentéseket.

A szakszótárak feladata az adott szakterület szókincsének pontos, precíz összegyűjtése, leírása, és értelmezése. Mivel egy adott szaktudomány vagy szakterület szakszókincese óriási mennyiségű lehet, a szótár címszóállománya elsősorban az alapszókincszet kell, hogy tartalmazza. Az egyes szaktudományok alapszókincese elsősorban az alapfogalmak elnevezését takarja, és az ezekhez szorosan kapcsolódó gyakran előforduló fogalmak, eljárások, eszközök elnevezését. A terminusok értelmezése során nem szükséges a fogalmak minden egyes jellemző tulajdonságát leírni, hanem a legfontosabb, legjellemzőbb tulajdonságokra koncentrálni a lényegre. Az absztrakció, a lényeg megragadása elengedhetetlen a fogalom pontos értelmezéséhez, az értelmező szótári definíció érthető és pontos megadásához (vö. Fóris 2005b).

A köznyelvi szótárak kiadásának, a régi szótárak átdolgozásának egyik lényeges eleme a köznyelvbe átkerült terminusok értelmezése a szaknyelvi normák betartásával, de a köznyelvi beszélők számára érthető módon. A lényeg megragadása, a szemantikai normák betartása a köznyelvi szótári meghatározások esetében ugyanolyan fontos, mint a szakszótárak esetében. A terminológiai normák betartása ugyancsak lényeges, de azzal a kitételrel, hogy a szócikkírás során célszerű minél kevesebb ismeretlen szakszót használni, és az ismeretlen terminusokat ismert, lehetőleg köznyelvi szavakkal magyarázni.²

A köznyelv normái hosszú idő alatt alakultak ki, a használatra elfogadott variánsban való „megegyezés” hallgatólagosan, a nyelvhasználat célszerű szűkítése és a többször említett egyértelműség követelményei miatt jött létre. A szaknyelvi normák története sokkal rövidebb, a legújabbak pedig napjainkban nagy tömegben keletkeznek, többségében a szakemberek tudatos megegyezése során. A szaknyelvi norma kialakítása mindig valamilyen enciklopédikus tudás logikailag helyes és egyértelmű kifejezését hívatott biztosítani. Mind a terminusok megalkotása során, mind a jelentés leírása során a fogalmakból kell kiindulni: „mind a természettudományoknak, mind a műszaki tudományoknak kiindulási pontja tehát a fogalomalkotás. Ha most már a természettudományok és a műszaki tudományok terminológiáját akarjuk elemezni, a fogalomalkotás lényegéből kell kiindulnunk” (Klár-Kovalovszky 1955). A többféle lehetséges elnevezés és megfogalmazás közül a szakemberek választják ki azt az egyet (esetleg néhányat), amely (amelyek) normaként funkcionálnak a továbbiakban. Nyilvánvalóan problémát jelenthet, amikor egy adott szakterületen a különféle érdekcsoportok nem tudnak vagy nem kívánnak megegyezni az elnevezésekben, különböző terminológiai normáik vannak, s ezzel a csoportok közötti kommunikációt lényegesen megnehezítik. Gyakran találkozunk olyan tudományos közleményekkel, amelyekben egy adott terminus különböző értelmezésére két-három forrást is felsorolnak példaként (többértelműség), vagy pedig ugyanazt a fogalmat más-más elnevezéssel találjuk meg (szinonímia). A szaknyelvekben gondos fogalommeghatározás és pontos szótári lejegyzés hiányában a nyelvi kifejezés egyértelműsége sérül.

² Az ismeretlen ismerttel való magyarázása a szótárkészítés egyik fontos alaptétele, ahol az *ismert* általában olyan szót jelöl, amely (szótártípustól függően) közismert vagy a szótárban mint címszó megtalálható (vö. Országh 1962, Zgusta 1971, Landau 1989).

Ha a szótárak szerzői a szaknyelvi normáknak megfelelő információkat is kódolnak, akkor birtokában kell lenniük azoknak az enciklopédikus ismereteknek is, amelyek eligazítanak abban, miért tartja a szakma helyesnek a norma szerinti megnevezést, illetve megfogalmazást, és milyen torzítást okoz a normától való eltérés.

A szaktudományok nyelvének megújítása mindig is komoly nehézséget jelentett mind a szakemberek, mind a nyelvészek számára, hiszen a megfelelő terminusok megalkotásához egyaránt szükséges a nyelv szabályainak és az adott szaktárgynak a mély ismerete, amire Bajza József már 1843-ban felhívta a figyelmet (Bajza 1843).

A tudományos-technikai fejlődés következtében minden önálló szakmai területen tömegesen keletkező új tárgyak, folyamatok, fogalmak megnevezésére szavakat, kifejezéseket, vagy egyéb nyelvi és nyelven kívüli jelöléseket (pl. kód, kép, hangjel stb.) egyaránt bevezethetnek. A nyelvi jelölések, a terminusok alkalmazása szigorúan kötött. Ez azt jelenti, hogy egyrésztől egy szaknyelvben a terminusok jelentésmezője nagyon szűk, gyakran egyelemű, másrésztől célszerűen egy terminus egy fogalmat jelöl. Míg a köznyelvben a szinonimák alkalmazása nemcsak hogy megengedett, de a művelt nyelvhasználat jellemzője, addig a szaknyelvekben az egyértelmű megfogalmazás rovására megy. Természetesen léteznek szinonimák a szaknyelvekben is, többek között a különböző szakmák, csoportok által használt terminusok azonosítása, a szinonimák felismerése és összegyűjtése is célja a terminológiai adatbázisok létrehozásának. A terminológiai adatbázisokban tehát összegyűjtik az egyes szakterületek elfogadott terminusait, beleértve az azonos jelentésűeket is, gyakran megjelölve a legelfogadottabbat. Több jelentős szakszótár létrehozásának célja pedig a nomenklatura összegyűjtése és azonosítása, így például a botanikatörténeti szakszótárak esetében a növénynevek beazonosítása a történeti és a jelentéstani szempontok figyelembevételével, a botanikai szakirodalom alapján (vö. Stirling 2004). A közös szaknyelvet használók közössége kialakítja azokat a szaknyelvi normákat, amelyek alkalmazása biztosítja a szakmai kommunikáció egyértelműségét. Napjaink példája az Európai Unió jogharmonizációs folyamatához kapcsolódó terminológia-egységesítés, melyet részben terminológiai és jogi adatbázisok létrehozása, részben két- és többnyelvű szótárak kidolgozása és kiadása segít (pl. EUVocS szótársorozat³, EU 2004).

Mint már említettük, az egyes szaknyelvek terminológiai és szemantikai normáit a szaktudományok és szakterületek fejlődése során, a fogalmak pontos megismeréséből kiindulva alakították ki a szakma művelői az egyértelműség biztosításának kényszerítő hatása alatt. Az egzakt természettudományos terminológia a fogalmak minél pontosabb megismerésén alapul. Így alakult ki például a fizikában a fénynek két közeg határfelületén való áthaladása esetén lejátszódó haladási irányváltozás leírására a *fény törése* megnevezés. A köznapi szóhasználat *meztörik*, *eltörik*, *eltér*, *elhajlik*, *irányt vált* szinonimái közül bármelyik használható lenne a nyelv szabályai szerint, de eltérne a fizika terminológiai normájától. E szinonimasorból az *elhajlik* szó a fizikában egy másik fénytani jelenséget jelöl, ami akkor lép fel, amikor a fény kicsiny tárgy mellett vagy kicsiny résen halad át. Ebből látható, hogy a fény terjedése közben létrejövő irányváltoztatás módjának megnevezésére bevezetett eltérő terminusok szóhasználatára mennyire kötött. Hasonlóan írja elő a biológia terminológiai normája a megtermékenyített petesejtben lejátszódó folyamat megnevezésére az *osztódás* szó használatát, amit nem lehet jelentésvesztés nélkül felcserélni *szétesik*, *eltörik* stb. szavakra. Ez utóbbiak nem felelnek meg a terminológiai normának, és nem adják vissza a sejtosztódás folyamatának a jellemzőit. A *szétesik* szó azt jelenti, hogy valami két részre válik és egyik részéből

³ Az EUVocS [EU-Vocabolarium Savariense] (sorozatszerkesztő: Pusztay János, 1998-) a BDTF szótársorozata, amely az *AGENDA 2000 Országvélemény* anyagának kétnyelvű feldolgozásait tartalmazza. A megjelent szójegyzékek az alábbi nyelvekben készültek: angol–magyar, finn–magyar, francia–magyar, német–magyar, olasz–magyar, valamint észt–magyar.

lesz az egyik új objektum, másikkól a másik, s ezek az új részek nagyon különbözök is lehetnek, attól függően, hogy az eredeti egyed mely részei kerültek bele. A *sejtosztódásnál* az eredeti sejt olyan átalakulása történik, amelyben a keletkezett új egyedek nem egyszerűen tört részei az előzőnek, hanem annak egy célszerű kicsiny eltéréssel való megisméltései. A matematika szemantikai normái közül idézhetjük az *oszthatóság* terminus normatív jelentését, amely az osztásnak azt az esetét jelöli, amikor két egész szám olyan viszonyban van egymással, hogy a nagyobbat osztva a kisebbel maradék nélkül végződik a művelet. Nyilvánvalóan minden számot el lehet osztani egy másikkal, de a művelet eredménye sok esetben tört szám lesz.

A szaknyelvek lexikai készlete hatalmas méretű lehet. A terminusok hozzávetőleges számát sem ismerjük, de a nómenklatúra sokmilliószámát is csak becsülni szokás. (A kémiai vegyületek számát ötven éve 800 000-re tették, ma 4 millió felett járhat a számuk.) Másrésztől azt is lényeges kiemelni, hogy az egyes szakterületek nemzetközi szintű összekapcsolódása egyrésztől egy *nemzetközi szaknyelvi standard* kialakulása irányába vezet, másrésztől ezeken a kanálisokon áramlanak be az egyes nyelvekbe a *nemzetközi szavak*, így az idegen nyelvi hatások. Az nyilvánvalóan elsődlegesen a szakmákat művelők dolga, hogy a szakmai érintkezés során milyen nyelvi eszközt használnak, az viszont már mind a szakmát művelők, mind annak eredményeit felhasználó köznyelvet beszélők közös ügye, milyen módon oldódik meg a szaknyelv-köznyelv interakciója.

4. A szaknyelvi normák a szótárakban

A szótárakat a nyelvi norma különösen a kétnyelvű szótárak esetében érinti, hiszen e szótártípus feladata két nyelv szókészletének az egymásnak való megfeleltetése, és annak megmutatása, hogy különböző szituációkban, nyelvi rétegekben a nyelvi normáknak megfelelően mely lexikai elemet, milyen stílust stb. célszerű használni. Ennek a kielégítésére a szócikkeknek a szakterületi besorolásra, a stílusminősítésre stb. vonatkozó adatai és a példamondatok szolgálnak. A jó szótáraknak ez a része nagyon értékes információt jelent a szótárhasználóknak. A többnyelvű szótárak nyelvi normával kapcsolatos információja nagyon korlátozott, hiszen a megfelelő ekvivalenseken kívül kevés egyéb információ megadására van hely, emiatt is jellemző az, hogy a többnyelvű szótárak legtöbbször szűk szakterületek – egy-egy tárgykör – szókincsét ölelik fel. Az egynyelvű szótárak a jelentésmegadás során a címszó különböző (szótári) jelentéseit sorolják fel, egyben jelölik a különféle nyelvi rétegekhez tartozást, illetve a köznyelven belüli stílusértéket is, szövegek fordítása során pedig akár a forrásnyelv, akár a célnyelv egynyelvű szótára a nyelvi normákra vonatkozó információival igazíthat el a fordítás nehézségei között.

A szaktudományokat, a különféle szakmákat a legmagasabb (szakértői) szinten művelő szakemberek egyes fogalmakhoz (és egyes terminusokhoz) tartozó ismerete más, mint egy átlagos köznyelvi beszélőé, vagy egy másik szakma szakértő felhasználójáé. A szótárak feladata, hogy a szójelentést olyan szinten rögzítsék, amelyet a felhasználó igénye megkövetel, és az egyes lexikai elemek használatára vonatkozó információkat is megadjanak (vö. pl. Bergenholtz–Tarp 1995, Hartmann 2001). A szótári jelentés a nyelv normáinak, az idegennyelvi megfelelő pedig a forrás és a célnyelv normáinak ismeretében adható meg.

Az átlagos nyelvhasználó számára elegendő a terminológiai norma, a terminusok ismeretének elsajátítása, nem feltétlenül szükséges a terminusok fogalmi meghatározásához kapcsolódó enciklopédikus tudás megléte. Egy szótár szerzője, szerkesztője azonban más helyzetben van, ugyanis a) vagy támaszkodik más szótárak anyagára, és elfogadja és átveszi az azokban megadott értelmezést vagy ekvivalenseket, vagy b) úgy ad használható információkat, hogy az enciklopédikus ismeretek területén is járatos. Az enciklopédikus ismeretek pedig úgy kapcsolhatók a szótárszerkesztési munkákba a legkönnyebben, ha a szakmák művelői is hathatósan részt vesznek a szócikkek megírásában és lektorálásában. Napjaink hazai szótárkiadása sok esetben a minőség rovására lemond ezekről az interdiszciplináris

munkálatokról, pedig a lexicográfia és a szakterületek közös érdeke hiteles, pontos, aktuális ismeretek szolgáltatása, ez pedig csak interdiszciplináris szótárkészítő munkával valósítható meg.

A kétnyelvű (és többnyelvű) szótárakban a forrásnyelvi címszavaknak a forrásnyelv terminológiai normáinak kell megfelelniük, a célnyelvi ekvivalenseknek pedig a célnyelv terminológiai normáinak. Nézzünk példát arra, hogyan valósul ez meg az *Angol-magyar műszaki és tudományos szótár* (Magay et al 2003) *flame* szócikkében. A szócikk a *láng, lángcsóva* alapjelentés mellett további 94 olyan kifejezést sorol fel, amelynek alapjelentését a *flame* szó határozza meg. Ezekből mutatunk be néhányat: **~bonding of foam to fabric** *tex* habanyag lángragasztása textiliához; **~bridge** *koh* lánghíd; **~cap** *bány* fénykoszorú; **~conduction** *fiz* lángvezetés; **~killer** *kat* lángrejtő, torkollattűzrejtő; **~spectrophotometer** *fiz* láng-spektrófotométer; **~surface hardening** lángedzés; **~up** *v* lángra lobbán, meggyullad; **~welding** autogénhegesztés.

A köznyelvi szótárakban fordul elő a leggyakrabban a terminológiai norma megsértése. Például az *Olasz-magyar szótár*-ban (2000) az olasz *chimica* szó magyar ekvivalenseként szerepel a *kémia* és a **vegytan*, a mai magyar terminológiai normának ezek közül azonban csak a *kémia* felel meg, a *vegytan* elavult, helyette a *vegyészet* szó használatos. A fizika terminusai közül az *onda longitudinale* ekvivalenseként szereplő **hosszúhullám* nem helyes (ennek olasz megfelelője egyébként az *onda lunga*), a magyar terminológia szerint a *longitudinális hullám* a megfelelő (vö. Fóris 2002). A *mediana* matematikai ekvivalense a szótár szerint **felező*, pedig a szó a háromszög *súlyvonalát*, illetve a trapéz és a paralelogramma *középvonalát* jelenti. A *progressione* mellett a **haladvány* szerepel, ami helyett ma a *sorozat* az elfogadott (vö. Pelles 2004).

A napjainkban megjelenő értelmező szótárakban nagy számban található a szaknyelvi normákat figyelmen kívül hagyó szócikkek. Példánk, a *lézer*, szakmai eredetű szó, és a különböző szótárakban való értelmezése kitűnő példát szolgáltat a fentebb fejtegetett szaknyelv-köznyelv kölcsönhatás során bekövetkező információtorzulásra. Mivel nem található magyar nyelvű fizikai, vagy kvantumelektronikai értelmező szótár vagy lexikon, ezért a köznyelvi és más szakterületi (legnagyobb számban informatikai) lexikonok, értelmező szakszótárak idegen nyelvű forrásokra támaszkodva készültek. A kérdés vizsgálatára vonatkozó tanulmányokban (Fóris 2005a, b) részletesen kifejtett megállapításokból itt két jellemző, terminológiai normát sértő, a szócikkek többségében előforduló esetet mutatunk be.

A lézerműködés alapfolyamata a világítás elemi centrumainak a *kényszerített fényemissziója*. Ez azt jelenti, hogy a sugárzó anyagban sugárzásra képes centrumokat hoznak létre, és egy áthaladó fénysugárral kényszerítik őket sugárzásra. E kényszerítés során alakul ki a lézer fényének speciális, a hagyományos (nem kényszerített) fénysugárzástól eltérő jellemzője. A fizika terminológiai normája ehhez az enciklopédikus ismerethez igazodva a folyamat leírására a *kényszerített emisszió* (vagy *kényszerített fényemisszió*) terminus használatát engedi meg. Ennek ellenére a különböző szótárak átvizsgált szócikkeiben nagy számban szerepel a **serkentett emisszió*, több esetben pedig a **gerjesztett emisszió*. Ezek a megfogalmazások egyrésztől nem felelnek meg a szakma szóhasználatának, ezért a szakember számára meghatározatlan a jelentésük; másrésztől a két terminus jelentése más: a *kényszerítés* azt jelenti, hogy a sugárzást valami előidézi, a *serkentés* pedig valami különben is meglévőnek az intenzívebbé tétele. A gerjesztett emisszió megfogalmazás pedig azért nem megfelelő, mert a *gerjesztett* terminus a szaknyelvi norma szerint azt a folyamatot jelöli, amikor energiát juttatnak a sugárzó centrumba, majd ezt követően jön létre bármilyen formája a fényemisszió-nak. Minden fényemissziót valamilyen gerjesztési folyamat előz meg, ezért a *lézer* terminus jelentésmegadásában nem játszhat meghatározó szerepet a gerjesztett emisszió.

A terminológiai norma megsértése egyben a szemantikai normát is sértheti: a terminuscseré nyomán bekövetkező enciklopédikus ismeretek megváltozására tipikusan előforduló példa a következő. Bizonyos lézertípusokból a kilépő fénynyaláb nagy pontossággal párhuzamos. Ilyenkor a fénytel kitöltött fonalszerű nyaláb nagy távolságra eljutva sem nyílik szét, *kicsi a divergenciája*. Ezt a lézerfény-tulajdonságot több szócikk a **nem szóródik*, **kis mértékben szóródik* terminusok-

kal jelöli. A fizika szaknyelvi normái szerint a fény szóródása azt jelenti, hogy a fény valamilyen anyagi közegbe ütközve abba nem hatol be, hanem irányát megváltoztatva halad tovább. A sima tükröző felületről való visszaszóródást a fizika normája szerint *tükrözésnek*, matt felület esetében *diffúz szóródásnak*, az apró részecskék között való áthaladás közben lejátszódó jelenséget pedig *fényszóródásnak* nevezik. A fény sugárzó természetétől függetlenül bármilyen fényvel előidézhető a fényszóródás. Különleges tulajdonságai miatt a lézerefény – a vizsgált szótárak állításával szemben – szóródik, sőt, szóródásakor különleges fényszórási jelenségek lépnek fel, amelyek alapján a fényszóró anyag olyan tulajdonságai mutathatók ki, amelyek más módon nem vizsgálhatók. Így alakultak ki a *fényszórási spektroszkópia* új kutatási és alkalmazási területei. A terminológiai norma ilyen módon történő megsértése tehát, vagyis hogy az elfogadott szakmai terminust a köznyelvben (más szöveggörnyezetben) általánosan megengedett szinonimával cserélik fel, nem csak a terminológiai normát sértheti, hanem a szemantikai normát is: a módosult szöveg jelentése megváltozott. Bizonyos esetekben tehát a terminológiai norma megsértése a szemantikai norma megsértése is egyben.

Az egyes szaktudományok és szakterületek új fogalmainak, eszközeinek, eljárásainak meghatározása és elnevezése során gyakori, hogy idő hiányában elmarad a jelentést formáló és a pontos meghatározást segítő hosszú lexikalizálódási folyamat, bár az új terminusok rendszerbe foglalásához az egyértelmű jelentésmeghatározásra nagy szükség volna.

A jelentésmegadás elmaradására és az abból következő szemantikai norma megsértésére korábbi vizsgálataink során (Fóris 2005b) több példát találtunk különböző szótárakban. A köznyelvben egyre gyakrabban használt és egyre szélesebb tartalmat felölelő *holográfia*, *hologram* szavak meghatározásai alapján úgy találtuk, hogy ezek egynyelvű szótárainkban korlátozott vagy valótlan értelmezéssel szerepelnek, a meghatározások nem felelnek meg a szaknyelvi szemantikai normának, ebből következően a köznyelvi beszélő számára nehéz megérteni e fogalmak valódi jelentését. A szótárakban rögzített adatokban az absztrahált fogalomnak kellene megjelenni, a vizsgált esetekben azonban a szótári értelmezések pontatlanok, túl általánosak vagy éppen korlátozott értelműek, esetleg hibásak.

A *holográfia* fogalma egy újfajta optikai adatrögzítési eljárás kutatásának, alkalmazásának minden részletét magában foglalja. A holografikus eljárás valamely tárgy térbeli képének előállítását teszi lehetővé. A térbeli kép előállítása két lépésben történik. Az optikai információrögzítés során első lépésként fotografikus úton elkészítik a tárgyról kapott adatokat tároló lemezt, a *hologramot*. A második lépésben az adatokat rögzítő lemezt (a hologramot) megvilágítva állítható elő a tárgy háromdimenziós képe. A *holográfia* terminus tehát egy széles fogalomkört, a *hologram* pedig egy eszközt jelöl. A szemantikai zavart jól mutatja, hogy több szótár a két terminust egymás szinonimájaként jelöli meg. Más meghatározások a holográfia jelentését „képelőállítási módszer”-re szűkítik, kihagyva a széleskörű kutatás, fejlesztés és sokféle alkalmazás esetét, a hologramot pedig (ami lehet például egy, az okmányokba beépített lemezke) helytelenül „háromdimenziós kép”-ként, vagy éppen a „kép negatívja”-ként írják le.

A fenti példák mutatják, hogy ha az új fogalmak megnevezését, és ezek jelentésmegadását a megismerés és a nyelvi rögzítés absztrakciós folyamata nem formálja, az jelentésmegadási problémákhoz vezet.

Sajnos a szótárakban nemcsak a napjainkban keletkező terminusok pontatlan megadásával találkozunk, hanem mindennaposak az elavult vagy helytelen jelentésmeghatározások, és gyakori, hogy a pontos jelentésmeghatározás helyett közelítő magyarázat vagy részleges jelentésmeghatározás történik. A jelentésszűkítés nem felel meg a lexikográfia alapelveinek, és nyelvi többértelműség kiváltójává, hibás értelmezések forrásává válik.

A szaknyelvi normák megsértésére, és ennek következményeire bemutatott példák bizonyítják, hogy a gondatlanul (a normák be nem tartásával) összeállított szótárak az eredeti céljukkal ellentétes hatást váltanak ki.

5. Következtetések

A nyelvi normák, különösen a szaknyelvi normák szótári szócikkekben való betartása és rögzítése a szótárkészítés és a szótárak minőségi mutatóinak egyik alapvető kérdése. A szótárirás története során kialakultak azok a megoldási módok, amelyek a szabályokba nem foglalható normákhoz igazítják a szótárakban adott információkat.

A szaknyelvi normáknak a szakszótárakban és köznyelvi szótárakban való megjelenésének fontosságára való figyelemfelhívás különösen aktuális, mivel a szakterületek gyors átrendeződésének, az egymás után keletkező új szakmáknak napjainkban alakulnak a szaknyelvi normái. A tudomány és a mindennapi felhasználói gyakorlat közeledése, valamint az erős szakosodás és az interdiszciplinaritás együttes jelenléte a szaknyelvi normák köznyelvben történő megjelenését eredményezi. Az égetően szükséges új szakszótárak és új köznyelvi szótárak kiadásának, felújításának egyaránt a nyelvi normákat figyelembe véve kell haladnia; erre a szerzőknek, lektoroknak, kiadóknak tudatosan figyelmet kell szentelniük.

A megnövekedett igény az új szótárak iránt, párosulva a szótárkiadás műszaki-technikai feltételeinek robbanásszerű átalakulásával oda vezetett, hogy nagy számban jelennek meg szótárak, azonban éppen a szaknyelvi normák figyelmen kívül hagyása miatt az információtartalmuk sok kívánnivalót hagy maga után. A szaknyelvek fejlesztése során a különféle tudományterületek és szakterületek terminológiai rendszerének feltérképezése, a terminusok jelentésének megadása szakemberek és nyelvészek intenzív és folyamatos együttműködését kívánja meg. A közös munkálatok során feltárt eredmények szótári megjelenítése mind a magyar köznyelv, mind a magyar szaknyelvek normáinak rögzítéséhez elengedhetetlen. A szakmai kommunikáció és a köznyelvi kommunikáció egyértelműsége nem csak a magyar nyelvterület szakmai és nyelvi fejlődését segíti, hanem az idegennyelvi kommunikációhoz is fontos alapokat ad.

Megjegyezzük, hogy a terminusok szótári megfogalmazásával kapcsolatosan idézett vizsgálataink során egyértelműen kirajzolódott a pontatlanságok szótárról szótárra való terjedése, aminek az egyik oka a megfelelő szakszótárak hiánya, a másik oka a különböző szakterületek szakembereinek a szótári munkálatokból történő kimaradása. Mindezek megerősítik azt, hogy a magyar nyelvi terminológiai rendszerek tudományos igényű, folyamatos gondozására van szükség.

SZAKIRODALOM

Bajza József 1843. *Nyelvünk műveléséről.*

Bañcerowski Janusz 2003. A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Magyar Nyelvőr* 127: 277–82.

Bartsch, Renate 1987. *Norms of Language.* Longman, London – New York.

Bergenholtz, Henning–Tarp, Seven (eds.) 1995. *Manual of specialised lexicography.* John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.

Deme László 1994. *A normafogalom dialektikája.* In: Kemény Gábor, Kardos Tamás (szerk.) 11–5.

Dróth Júlia 2003. Egy korszerű szakszótár elkészítésének alapjai. *Magyar Nyelvőr* 127: 159–67.

É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról.* Osiris, Budapest.

EU 2004 = Várnai Judit Szilvia (vezető szerk.) (2004): *Az Európai Unió hivatalos kifejezéstára. Angol–magyar–francia–német. Official Terminology of the European Union. English–Hungarian–French–German.* MorphoLogic–SZAK Kiadó, Budapest–Bicske. XXIII + 1859 p.

Fóris Ágota–Pálffy Miklós (szerk.) 2004. *A lexikográfia Magyarországon.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Fóris Ágota 2002. *Szótár és oktatás.* (Iskolakultúra könyvek 14.) Iskolakultúra, Pécs.

Fóris Ágota 2005a. *Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése.* In: Magay Tamás (szerk.): *Lexikográfiai füzetek 2.* Közlésre elfogadva.

Fóris Ágota 2005b. A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* CI, 1. 51–65.

Fülei-Szántó Endre (szerk.) 1986. *Norma-átlag-eltérés.* Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs.

Grétsy László (1988) *A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban.* In: Kiss–Szűts 85–107.

- Grétsy László 2002. A szaknyelvek megújításáért. *Magyar Nyelvőr* 126: 275–83.
- Hartmann, Reinhard R.K. *Teaching and Researching Lexicography*. (Applied Linguistics in action 2) Pearson Education, Exeter.
- Heltai Pál 2004. A fordító és a nyelvi normák I. *Magyar Nyelvőr* 128, 4. 407–34.
- Kemény Gábor (szerk.) 1992. *Normatudat – nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kemény Gábor, Kardos Tamás (szerk.) 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) (1988) *A magyar nyelv rétegződése*. (A magyar nyelvészet IV. nemzetközi kongresszusának előadásai I–II.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klár János–Kovalovszky Miklós 1955. *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. MTESZ, Budapest.
- Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 125: 145–52.
- Kurtán Zsuzsa 2003. Szakmai kommunikáció. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Landau, Sidney I. 1989. *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Magay Tamás–Kiss László–Décsi Gyula–Tardos Katalin–Végh Béla–Vértes László (szerk.) 2003 (1993). *Angol–magyar műszaki és tudományos szótár*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mérő László 2001. *Új észjárások*. Tericum, Budapest.
- Országh László (szerk.) 1962. *A szótárirás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pelles Tamás 2004. *A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás*. PhD értekezés. Kézirat. Pécs.
- Pusztai István 1988. *A szaknyelvi kutatások kérdései. (Kitekintés)* In: Kiss–Szűts 120–30.
- Scharle Péter 2004. A kognitív pszichológia sémafogalma és a többciklusú felsőfokú képzés szintjei. *Magyar Tudomány* 2004/7.
- Sebestyén Árpád 1988. *A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről*. In: Kiss–Szűts 108–19.
- Stirling János 2004. *Latin növénynévadás a XVII. század előtt*. In: Fóris–Pálffy 88–119.
- Tolcsay Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. (Nyelvtudományi értekezések 144.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég, Budapest.
- Zgusta, Ladislav 1971. *Manual of Lexicography*. Mouton, The Hague & Paris.

Fóris Ágota

SUMMARY

Fóris, Ágota

The relation of lexicographical information to LSP norms

This paper discusses the relationship between lexicographical information and LSP (language for special purposes) norms, in particular, the presence of terminological and semantic norms in dictionaries. At present, more technical vocabulary than ever is being taken over by the standard language and as a result these words and phrases have to be incorporated into standard dictionaries as well. There are interrelations and partial overlaps between the general language norms and the LSP norms. A number of terms and their meanings were studied from the point of view of LSP norms in general dictionaries and in LSP dictionaries, both monolingual and bilingual ones. The results of these studies clearly show that dictionaries often do not conform to LSP norms. To illustrate this point, the present paper analyses some terms and their meanings given in Hungarian bilingual and monolingual dictionaries.

Egy középmagyar korpusz faktitív szerkezetei*

1. Ezt a tanulmányt eredetileg próbafejezetként írtam azoknak a mondattani kutatásoknak a keretében, amelyekkel az MTA Nyelvtudományi Intézetének Haader Lea vezette munkacsoportja A magyar nyelv történeti nyelvtanának (= TNyt.) középmagyar kori kötetét készíti elő.

Ákárcsak a kései ómagyar periódus esetében, a vizsgálat alapja számunkra is egy minden fejezetíró által kötelezően feldolgozandó törzsanyag. Ez a XVI–XVIII. századi korpusz évszázadonként 20-20, egyenként 10 ezer n hosszúságú szövegegységből áll, a teljes szövegminta terjedelme tehát 600 ezer n. Műfaji összetétele változatos: helyet kapnak benne lírai versek, verses, illetőleg prózában írt elbeszélő művek és drámák, jogi iratok és misszilizsek, bibliafordítások és vallási témájú értekezések, valamint világi tárgyú tudományos és ismeretterjesztő prózai munkák. A műfajok képviselési arányait igyekeztünk évszázadonként változó jelentőségükhöz igazítani.

Ahogy az előző kötetekben sem csak az akkori törzsanyag alapján dolgoztak a szerzők, hanem bőséges pótgyűjtést is végezve kísérelték meg jellemezni a kései ómagyar kor nyelvi rendszerét és nyelvhasználatát, a végleges fejezetek kialakításakor mi sem szorítkozhatunk a középmagyar alapkorpuszra; a törzsanyag csupán támpontul, illetőleg a statisztikai vizsgálatok és összevetések céljára szolgál. Természetesen már a próbafejezetek írásakor is lehetőség nyílik arra, hogy a szerzők pótgyűjtéssel kiegészítsék az alapkorpuszból nyert adatkészletüket, ez azonban nem mindig kötelező. Ha a próbafejezet gazdája úgy ítéli meg, hogy először bizonyos elméleti, illetve módszertani-szerkesztésbeli kérdéseket kíván tisztázni a maga számára és társai segítségével, akkor megteheti, hogy munkájának ebben a fázisában nem lép túl a törzsanyag határán.

Mostani próbafejezetem az utóbbi típusozathoz tartozik, azaz megmarad a törzsanyag kínálta keretek között. Ebből adódik, hogy egyes példák többször ismétlődnek benne. Az idézetek forrásait az írásom végén található rövidítésjegyzék tartalmazza. Ahol lehet, a datálást is a lista tétéleivel oldom meg, vagyis az idézőkor mellőzöm. Bizonyos forrástípusok (jogi iratok, levelek, egyes versek) esetében ez az út nem járható; ilyenkor a szövegbeli locus elé illesztem az évszámot.

A faktitív igék szerkezeteinek vizsgálatakor több, egymással összefüggő osztályozási, elhatárolási nehézségbe ütköztem, s e kérdésekben természetesen állást kellett foglalom. – Véleményem kialakításában a szakirodalomból elsősorban Komlósy Andrásnak a strukturális nyelvtan morfológiai kötetében (2000) szereplő fejezete volt segítségemre. Sajnos, kevésbé támaszkodhattam a TNyt. kései ómagyar kötetének a műveltető szerkezetekkel foglalkozó részletére (R. Hutás 1995: 273–6): bár az alaptag vizsgálatában vannak figyelmet érdemlő szempontjai és meglátásai, a rendszer és a megfogalmazás nem elég világos, a bővítmények oldaláról nézve pedig e szerkezeteknek kizárólag az iránytárgyas szintagmák közötti tárgyalása teljesen indokolatlan. – Hálás vagyok Kugler Nóra hasznos észrevételeiért, amelyekkel megbeszéléseink során szembesíthettem elgondolásaimat. Közvetlen munkatársaimnak is köszönöm a próbafejezet megvitatásakor tett megjegyzéseiket; ezek főleg a végleges fejezet, illetőleg más fejezeteim elkészítésekor lesznek hasznosíthatók.

A TNyt. előző kötetét, sajnos, a diakrón összevetéshez sem hívhattam segítségül, mivel a megfelelő fejezet egésze (R. Hutás 1995) mellőzte a statisztikát. Az összehasonlítás előtt tehát a kései ómagyar korpusz faktitív igéit ugyanúgy össze kellett gyűjtenem és meg kellett számolnom, mint a középmagyaréit.

2. A faktitív igék a tárgyas igék körébe tartoznak, s ott a műveltetők egyik csoportját alkotják. Olyan deverbális származékok, amelyek azt fejezik ki, hogy az alapszavuk jelölte cselekvést nem az alany végzi, hanem mással hajtja azt végre.

A származék képzésének alapjául tehát cselekvő ige szolgál. Ez tárgyatlan is, tárgyas is lehet. Az első esetben a cselekvés végrehajtója a faktitív szerkezetben tárgyként jelenik meg: „hogj az bizonyságoth [‘tanút’] allassa elő Gergely porkolab” (1584: Úsz. 72) ← a bizonyság előáll. Ha

* Készült az OTKA támogatásával (témaszám: T048867).

viszont a cselekvő alapige tárgyias, akkor a tárgyát a műveltető származék is megőrzi, a cselekvés végrehajtója pedig a faktitív igének egy másik vonzathelyét lekötve eszközlő határozóként szerepelhet: „ez felemás Házatságának keferü *Gyümölcstét* szüntelen *kóftoltatta* Isten *ÉN velem*” (BKata 8–9) ← *én kóftoltam gyümölcstét*. (Az eszközlő határozó részletesebb bemutatásakor kitűnik majd a példából, hogy használata fakultatív.)

A szerkezet eddig említett szereplőin kívül a faktitív igéknek lehet másféle, az alapszavuktól örökölt kötött határozójuk is, és szabad határozók természetesen szintén kapcsolódhatnak hozzájuk. (A példákat l. alább.)

A műveltetők másik csoportját a kauzatív igék alkotják. (Ismeretes olyan vélemény is – vö. pl. Lengyel 2000: 86–7 –, amely szerint ezek valójában nem is tekinthetők műveltetőknek, tehát a faktitív és a műveltető igék halmaza voltaképpen azonos egymással.) A kauzatív igék vagy denominálisak, vagy mediális igékkel hozhatók származásbeli kapcsolatba, vagyis elvileg világosan szembeállíthatók a cselekvő alapszavú faktitívakkal: „*hogy magamot ne jobbíthassam*” (1580 e.: Száz. 16: 40) ← *jobb*; „*Szép harmatos füvel hízzalod* azokat” (Bal. 34) ← *híznak*. Vannak azonban kauzatív jellegű faktitív, illetőleg faktitívba hajló kauzatív igék is; jellemzőikről a faktitív szerkezetek bemutatásának több szakaszában is szó esik majd.

A próbafejezet előbb az alaptag, majd a kötött bővítmények oldaláról vizsgálja meg a faktitív szerkezeteket, kitekint a szabad határozókra, végül a statisztika segítségével szól a diakrón változások és a műfaji jellemzők kérdéséről.

I. Az alaptag

1. A szerkezeti alaptag, azaz a faktitív ige – más nyelvelmékes korszakokhoz hasonlóan – a középmagyarban is szinte mindig *-tat/-tet* vagy *-at/-et* képzős: „*El fitamttattac* tiiban tul valokat [a törökök]” (TKr. V4a); „*Sok barackot bēreftes*” (1589: TLev. 26); illetve „*hogy az ellenségnek leg-keményebb védelmezése ellen-is Ő a' sántzokat utóljára nem tsak meg-hágatta*” (Kárt. 5); „*az Chomka toron ellenbe az kew ziklan fewn, ket kast tewltetek*” (Mart. 7). Az *-it* használata, amely a kauzatív igékre nagyon is jellemző, itt csupán szórványos: „*Maga körül allitá* [Zrínyi] a vitézket” (Szig. O2a); „*osztán [az érsek a hintóból] a káplánt a császár vára külső kapujánál kiszállította*” (Bethl. 1: 179). Arról sincs szó, hogy például az *áll*-hoz vagy a *száll*-hoz kapcsolódóan kizárólagos lenne, ezeken is váltakozik az *-at*-éval: „*Ezeket [a közösség tagjai] az apofstoloknak előibe álltaták*” (SÚT. 170a); „*en kīnes vram [...] gerenas erewsseget megh zallata*” (Mart. 6).

2. A középmagyarban a tárgyasból képzett faktitív igék sokkalta gyakrabban fordultak elő a tárgyatlanból alkotottaknál: a korpuszban számuk több mint a négyszerese amazokénak. Ez az adat mégis csökkenő dominanciájukról tanúskodik: míg az ómagyarban (legalábbis a törzsanyagot tekintve) a tárgyatlan igék faktitív származékai csak szórványosan tűntek fel, a középmagyar anyagban megfigyelt majdnem 20%-os részesedésük a szaporodásukat jelzi. Ha ezt nagyobb korpuszon végzett vizsgálat is igazolja, akkor számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a tárgyas igékből kiinduló képzés analógiás alapul szolgált a tárgyatlanokból valóhoz.

A) A faktitív igék **tárgyas** alapszavai között elsősorban cselekvő igéket találunk, de olykor műveltetők (kauzatívak, sőt faktitívak) is feltűnnek.

a) A középmagyar szövegekben a faktitív származékok bázisul szolgáló **tárgyas cselekvő** igék jelentéstípusuk szerint igen változatosak. Akadnak közöttük például fizikai cselekvést jelentők: „*Oh gerendakat ōk fel afatnac*” (TKr. X3a); „*Zeöch Marton egy tanachbéli polgar [...] eggyk to gatot el vaqatta vala*” (1603: Szam. 85); „*Teleki s a páter [...] a postalovaknak a jová nyergeltették magoknak*” (Bethl. 1: 178); – beszédtettet, közlést kifejezők: „*Azonközbe Mircze Vayda el hiuata az Voic Buthit*” (HKr. 81b); „*hogy [a másik birtokot] azon iussal mint az Szilvásit azon Donatioba irathassam*” (1670: BLev. 224); „*[Jablonski uram] az Mlgs Vrat szivesen köszönteti*”

(1717: Peregr. 89); – általános cselekvésfogalmat megnevezők: „[Az uraság] Bertelen nagy híában való munkat *czelekedtetet*” (Szezs. 15); „En örömet Satisfactiot *téttnek* nekik az kegyelmed keduéért” (1654: ZLev. 228); „amaz nagy szent ember és nagy úr Haller János kicsin fa tángyérokat *csináltatott*” (Ap. 323); – valamint típusba nehezebben sorolhatók: „kiket az wtan az en vrā *el bochatata*” (Mart. 8); „*Kerestet* [engem] az király talám azon közben” (Flor. 267).

A cselekvő (nem pedig a kauzatív) igei alapszók között tartjuk számon a *nyílik* : *nyit*-féle párok tárgyas tagját, illetőleg azokat a kauzatív képzőjű denominális igéket, amelyeknek a jelentése többé-kevésbé elszakadt névszói tövükétől: „Gyorfan *meg nyittatá* Zrini az kapukat” (Szig. P2a); illetve „[A püspök] az én Uram tekintetéért böjt napon húsos étket *készítettet!*” (Herm. 187).

A tárgyas cselekvő igék származékainak sorában felbukkannak olyanok is, amelyeknek a státusa vitatható; ezekkel a 3. pontban foglalkozunk.

b) Bár a cselekvő igékéhez képest rendkívül csekély számban, **kauzatív** igék is szolgálhattak faktitív származékok alapjául: „Ki pedig véres fegyvert *tisztítat* csiszárral” (Bal. 35); „hogy legyen annyi értéke, és költsége annak, à ki kertet akar építeni, kivel maga fogyatkozáfa-nélkül azt [...] *ékefttethesse*” (Pozs. 1: 5). Van úgy, hogy a kauzatív ige (pl. *megéget*) maga is deverbális képzés eredménye, mediális töből (< *megég*): „Ha semmim sem maradis de *megh égetetek*” (1677: Bosz. 1: 378).

c) Még ritkább a **faktitív** alapú faktitív képzés. Ez redundáns művelet, a mondandó egyértelműségének a túlbiztosítása is lehet, de néha talán valóban a hierarchia több lépcsőfokát megjáró utasítás kifejezésére szolgál: „Egy pogány asszony is Sámsonnak [...] szemét *kitolatattá*” (Eur. 405); „Azért *hivattattam* Uri személyetek” (ComG. 526). Az iménti két idézet verses szövegekből való, így az igealakokat a megfelelő szótagszám elérése is motiválhatja. Ennek a valószínűségét azonban némileg csökkenti, hogy prózai szövegből is előkerült ilyen példa: „Es [a szultán] az Magyar vrakat hozza [’magához’] *hýwattata*” (Mart. 11).

B) A faktitív igék **tárgyatlan** alapszavai jóval gyakrabban bennható, mint kiható jellegűek. Az utóbbiaknál is ritkábbak közöttük a kölcsönös igék.

a) A képzés alapjául szolgáló **bennható** igék a legtöbbször mozgást jelentenek: „*El futattat* tiában tul valokat [a törökök]” (TKr. V4a); „de [az eretnek] engemet immar à Plebanoffjagbol is *ki iramtator*” (Sztár. 41). Ilyenek az egyébként statikus jegyű *áll* igékötös formái is: „és *elő álltaték* az hamiff tanukot” (SÚT. 170b); „Soc vitezöket *be allatanac* [a várvédök]” (TKr. X1b). Ugyanez az ige – akárcsak például az *ül* – lativusi határozóval bővülve igékötő nélkül is mozgást fejez ki: „Ezeket [a közösség tagjai] az *apostoloknak elibe álltaték*” (SÚT. 170a); „[A püspök] a’ szegény akadazó beszédű Zempért *asztalához ülteté*” (Herm. 187).

A bennható igék faktitív származékainak olykor kauzatív színezete lehet (l. a 3. pontban).

b) A faktitívak bázisául szereplő **kiható** jellegű igék jelentéstípusa változatosabb: „Meég annak felette háromfor *Ejkwttettek meg* [a katonák a jobbágyot]” (1575: MNy. 50: 484); „de azert aztis [ti. a porkolábot] *meg hodoltatam* Ew Ngának” (Mart. 8); „Minket-is sokáig ne *várakoztas-sál*” (Juh. 246).

c) A **kölcsönös** igét mint faktitívnek az alapszavát a törzsanyagban a *megbékél* képviseli: „[Mózes] *meg bikilteté* űköt ezt monduāñ” (SÚT. 171b); „megh neuzet Birak Uraimek [...] *megh békéltettek* egy mast” (1677: Bosz. 1: 377).

3. Vannak olyan műveltető igék, amelyek pontosabb státusának megállapítása nehézségbe ütközik. Ezek a faktitív és a kauzatív igék határzónájához tartoznak.

a) Gondot okoz a minősítésben, ha az alany nem parancsszerűen végezteti el a cselekvést, hanem a megfelelő körülmények biztosításával tevőlegesen segíti a cselekvőt. Ilyen beavatkozásra készítheti az alanyt például az, ha kisgyermekkel vagy állattal kívánja végrehajtani a cselekvést: „Midőñ [a *csecsemőt*] Dajkája *fzoptattya* azonnal ijjedéje, haragtartája, ’s hó fzama jelenéje után” (Isp. 32); „*Louat luhot barnot itamac vala* [a várvédök]” (TKr. X2b). Effajta műveltetés Isten és ember kapcsolatában is létrejöhet: „ahol [Isten az *urunkat*] agyönyörüségnék. és az örömmek pohárából *ittattya*” (1735: TörLev. 202).

A műveltető jegyek sajátos elegye észlelhető a *vallat* ige esetében: „már mit tselekedgyem, Ezzel az Igazzal, [...] Eléggé *vallatom*” (Juh. 241). Egyrészt jelen van a faktitív jegy, ilyenféleképpen: 'a vallatott megparancsolja a fogolynak, hogy valljon'. Viszont kauzatív ez a jegy: 'kérdésekkel, kínzással a rabot olyan állapotba kívánja hozni, hogy valljon'. További bonyodalmat okoz, hogy akit vallatnak, az nem feltétlenül vall, vagyis a műveltetés pusztá kísérlet maradhat.

Az említett fenntartások ellenére az idézett szerkezetekben a *szoptat*, *itat*, *vallat* igéket inkább faktitívnak, mint kauzatívknak minősítem, mivel alapszavuk mégiscsak cselekvést fejez ki.

Nemcsak tárgyias, hanem tárgyatlan alapszóból is létrejöhet a bemutatottakhoz hasonló, kauzatív színezetű faktitív ige: „Szakál Mihál is ha megh nem adta volna az Lovam árát, kit az karoban *ugratot* az ördögh teremtette [...]” (1737: Bosz. 1: 538); „a' kik Nagy Pénteken lovakat *úfztatnak*” (Hit. 129).

Ha az alany aktivitása olyan mértékű, hogy mellette a partneré, a cselekvés látszólagos végrehajtójáé elhanyagolható, akkor a származék a műveltetők köréből kilépve tárgyias cselekvő ige-ként lexikalizálódik (l. a 4. pontban).

b) Vitathatóvá teszi a műveltető származék minősítését természetesen az is, ha alapszavának vegyesen vannak a cselekvő, illetőleg a mediális igékhez illő jegyei.

A *bizik*, *emlékezik* igék például a lélek, a tudat állapotának jelölőiként mediális természetűek. A jelölt állapot létrejötte azonban nem egészen spontán, szerepet kaphat benne az akarat irányítása is, ezért ezek az igék bizonyos fokig cselekvő jellegűek. Mindebből következik, hogy műveltető származékaik szintén kétarcúak: „ti kediglen az embereket az ő tulaidon erdemekbe *bißtatytatoc*” (Sztár. 44); „mintegy *emlékezetttyük* Máriát, hogy örömmel fogadta méhébe az Ijten Fiát” (Hit. 63). Hasonló komplexitás a *szoktatja magát* szintagmán is megfigyelhető: „hogy [az ember] azbol lassan lassan *szoktassa magát* io erkölczü életreis” (Örd. 94).

Bár a nyelvtani hagyomány a mediális jelleget általában a tárgyatlansággal társítja, a lelki-gondolati folyamatok, állapotok jelölőinek körében tárgyias igékben is megvan a mediális jegy a cselekvő mellett. Ebből adódik, hogy például az *elhisz* vagy a *megismer* műveltető származékai-ban együtt van jelen a kauzativitás és a faktitivitás: „ha *el hitetnök* magunkal hogy a bujdosást, az Isten jovunkra adta” (1728: TörLev. 160); „minec vtánna azokat *meg efmertette volna* én velem az Ijten” (KárÓT. 1: 624b). Részint hasonló ezekhez az *eluntat* esete: „Engöm *eluntattak* az magyari urak” (1557: RMKT. 7: 207); részint viszont különbözik tőlük, mivel az *elun* saját tárgyának a műveltető szerkezetben nincs nyoma (vagyis ott nem *eluntatták velem a hitelenségüket*-féle megoldást találunk).

Az iménti példasorban szereplő, egyszerre mediális és cselekvő igenemű alapszóból létrejött műveltető származékokat tehát mind a kauzatív, mind a faktitív címkével elláthatnánk. A vegyesen meglévő jegyek erősségét mérlegelve úgy döntöttem, hogy az első megoldást választom, főként arra tekintettel, hogy az alany az akaratát nem képes parancsszerűen érvényesíttetni a partnerrel.

4. Előfordul, hogy az „igei alapszó + műveltető képző” morfémaszerkezet világosan felismerhető, a származék azonban nem műveltetőként funkcionál, hanem tárgyias cselekvő ige-ként lexikalizálódik.

a) Ha az alany aktivitása túllép a *szoptat*, *itat*-féle igék mellett megfigyelhetőn (vö. a 3. a. ponttal), meglehetősen vagy akár teljesen háttérbe szoríthatja partneréét, vagyis azét, aki a műveltető séma szerint a cselekvés végrehajtójának látszik. Ilyenkor műveltető származék helyett tárgyias cselekvő ige lexikalizálódásával van dolgunk. Aligha véletlen, hogy ez visszaható vagy ilyen jellegű igéből kiinduló képzéskor történik meg: „és legelsöbben is az leányokat és asszonyokat *megmosdaták*” (Ap. 324); „Fákat is te *öltöztetsz* sokszínű ruhákba” (Bal. 34). A kategóriaváltás jól láthatóan tükröződik az idézett igék jelentésében: a *megmosdat* nem 'mosdást parancsol', az *öltöztet* pedig nem 'öltözésre utasít'. – Némi fenntartással faktitívnak értékelhetjük viszont az *öltöztet* igét akkor, ha tárgya visszaható névmás: „Az üdö éjjeli gyászszát le-vetette, Piros hajnal-szinben *magát öltöztette*” (Gyöngy. 152).

b) A lexikalizálódás úgy is végbemehet, hogy az alapszó és származéka közötti jelentéskapcsolat meglazul. Ilyen például az *ültet* 'plántál' esete: „ha [a fácskákat] mélyebben *ültetők*” (Sely. 22). Olyankor azonban, ha a képzés alapszava a 'leül' jelentésű *ül* ige volt, amelynek személy az alanya, a jelentéskapcsolat teljesen világos maradt, a származék pedig természetesen faktitívnak minősítendő: „[A püspök] a' szegény akadazó beszédű Zempért asztalához *ülteté*” (Herm. 187).

5. A kauzatív, illetőleg cselekvő igék kiszűrése után a középmagyar korpusz faktitívnak minősített 166 igéjéről alapszavuk jellege szerint a következő **statisztikai összeggést** adhatjuk:

Tárgyas	Ige	%	Tárgyatlan	Ige	%
cselekvő	127	76,5	bennható	20	12,0
kauzatív	5	3,0	kiható	8	4,8
faktitív	3	1,8	kölesönös	3	1,8
Összes	135	81,3	Összes	31	18,7

II. A bővítmények

II/A. A kötött bővítmények

Az alany

A faktitív igék alanya a középmagyarban szófaji szempontból szokványos: főnév vagy főnévi névmás fejezi ki. Abban sincs semmi meglepő, hogy gyakori az implicit alany.

Jellemző jegynek tekinthető viszont, hogy az alany a legtöbbször személy: „Azonközbe Mircze *Vayda* el hiuata az *Voic Buthit*” (HKr. 81b); „miuel az Helt az *fű Capitanom* erőssen siettuen Epeteti uala” (Wath. 548); „Ennek a' toronynak tetejére egy *szép* hintót helyheztetett *Pítis*” (Ép. 584). Előfordul ilyen szerepben személyek csoportját jelölő gyűjtőnév is: „Az mely lewelet, 18 die, hoztak vala estwe Moyseswtl megh oluastata az *tanach*” (1603: Szam. 84); „mellyet kőzönfeges akaratul az egéz Országí *Curia* auagy *Conventus* epitetet” (Szezs. 22).

Természetesen a névmási alanyok közül is a személyes használata a tipikus: „*En* örömet Satisfactiot tétetnék nekik az kegyelmed keduéért” (1654: ZLev. 228); „Socfele mejtört *ő* ot be hozata” (TKr. V4b); „Nagy foc kasokat *őc* fonatanac” (uo. X3a). Akad azonban személyt jelölő nem személyes (határozatlan) névmás is: „Ha mojt *valaki* az Ó Tejtamentombéli tzeremoniák-fzerint magát kőrnnyűl-metétetné” (Hit. 121).

Nem személy – akár főnév, akár névmás formájában – megszemélyesítés útján válhat faktitív ige alanyává: „Ezer gondolatat *elmém* ezen futtat” (Gyöngy. 156); „*Amaz* [ti. a szemérem] szive tüzét véle titkoltatta” (uo. 159). – Az effajta megszemélyesítéstől azonban a műveltető ige nem lesz szükségszerűen faktitív. Ha az alany az okozója, de nem végrehajtatója annak, ami bekövetkezik, akkor az ige kauzatív: „Parisnak *öröme* [...] Hectort *levágtá*, királyt is *megöleté*” (Eur. 405).

A tárgy

1. **Szófaji** szempontból a faktitív igék tárgya sem az ómagyarhoz, sem az alanyhoz képest nem mutat lényeges eltérést: majdnem mindig főnév vagy főnévi (értékű) névmás fejezi ki, elég gyakran implicit módon. Alkalmi főnevesüléssel, illetve főnévi értékben más szófajok (melléknévi igenév, számnév) is megjelennek tárgyként: „El futamtattác tiBan tul *valokat* [a törökök]” (TKr. V4a);

„Vice Ispány Urammal fenyegette hogy *mind ketőt* megh fogattya [a tanú a boszorkányokat; átszövődés!]” (1737: Bosz. 1: 538); „Az föld Baftyara *fokat* Borata [a bég ágyúgolyót]” (TKr. X2b). – Fontos különbség lenne az alany kifejezőeszközeihez viszonyítva a főnévi igenév felbukkanása, ha nem volna kivételes: „miuel [a kapitány] feieruaratt igen siettety uala *Epehenj*” (Wath. 548).

Míg a faktitív ige alanya mindig személy vagy legalábbis megszemélyesített dolog, a tárgy esetében az **élőséget** illetően meghatározó szerepet kap az, hogy tárgyatlan vagy tárgyas alapszavú származékige bővítményéről van-e szó.

a) Mivel **tárgyatlan** alapige esetén a műveltető szerkezetben a tárgy a cselekvés végrehajtóját jelöli, természetes, hogy ez a legtöbbször személy. Kifejezője: – főnév: „és elő állatak az hamiff *tanukot*” (SÚT. 170b); „ki az *embereket* ijtennel meg bekelteti” (TEV. 69); – személyes névmás: „*Engemet* nagy hirtelenséggel elő állítanak” (BKata 12); „*Minket*-is sokáig ne várokoztassál” (Juh. 246); – nem személyes, de személyt jelölő névmás: „de azert *azris* [ti. a porkolábot] meg hodoztam Ew Ngānak” (Mart. 8); „megh neuezet Bírak Uraimek [...] megh békéltették *egy mast*” (1677: Bosz. 1: 377). – Ha állat tölti be a tárgy funkcióját, az ige közelít a kauzatívakhoz (l. az alaptagról szóló rész 3. a. pontját): „a' kik Nagy Pénteken *lovakat úfztainak*” (Hit. 129).

Élettelen dolog vagy testrész megszemélyesítéssel, illetőleg metonimiával válhat alkalmassá a cselekvőt jelölő tárgy szerepére: „Végre az szerelem győzte, s el-futatta [a *szemérmét*]” (Gyöngy. 159); illetve „*fejemet* immáron alája hodoztattam” (Eur. 411).

b) Ha a faktitív ige alapszava **tárgyas**, akkor a műveltető szerkezetben a tárgy az alapszó tárgyával azonos, annak megőrződését figyelhetjük meg. A tárgy élő vagy élettelen volta tehát ilyenkor magával a műveltetéssel nincs kapcsolatban. Így ebben a szerkezetfajtában a tárgy lehet: – főnév jelölte személy: „annak felette [Bornemisza Imre] ez ely múlt Napokbaŷ Nyakon kwtűe hodoztatta *Jobagimot*” (1575: MNy. 50: 486); „Azonban [Apor István] *Teleki Mihályt, Naláczy Istvánt* s más úri *embereket* Fogarasban az maga szállására ebédre hívat” (Ap. 327); – főnév kifejezte élettelen dolog: „merth wram walamý *jegeth* hordathoth azon be” (1584: Úsz. 73); „addigh takartass *szemat*” (1695: BLev. 475); – személyes névmás: „Eŷ az Babilonoñ tul vitetlek *tűtőkői*” (SÚT. 172b); – nem személyes, de személyt jelölő névmás: „azért [Bethlen Gergely] Magyar Geczinek hivatta *magát*” (Ap. 328); – nem személyt jelölő névmás: „Vagyon az Iefuítaknak nagy Collegiumok benne *mellyet* kőzönfeges akarattul az egéz Orbági Curia auagy Conventus epitetet” (Szezs. 22).

2. Ami a faktitív igék főnévi vagy névmási tárgyának **alakját** illeti, természetesen általános a jelöltség, a *-t* ragos forma.

A névmási paradigmáknak azokon a helyein, amelyek mind a ragtalan, mind a ragos alak használatára lehetőséget nyújtanak (*engem* : *engemet*-féle kettősség), a törzsanyagból csak az utóbbi típus adatolható: „*Engemet* nagy hirtelenséggel elő állítanak” (BKata 12); „Ugy alkalmaztatom mindenben *magamat*” (Flor. 264).

Az ingadozást megengedő birtokos személyjeles főnévi alakokat tekintve (*fizetésem* : *fizetésemet*-féle kettősség) ugyancsak a ragos forma van többségben: „ha ő felsége [...] a tavalyi *fizetésemet*-a cancellariára, huszti kapitányságra ki nem adatja” (1693: BLev. 463); „[Bornemisza Imre] ez ely múlt Napokbaŷ Nyakon kwtűe hodoztatta *Jobagimot*” (1575: MNy. 50: 486); „[Kegyelmetek] ezeknek az szegenj Legradí katonaknak uer uereitekekkel niert *niereségeket* torkon uerue uetette el” (1647: ZLev. 101). Verses szövegben azonban a ragtalan alakok is felbukkannak: „Azért e teŷtekből *asztalunk* rakassuk” (ComG. 531), „Azért hivattattam Uri *személyetek*” (uo. 526).

3. A faktitív igékhez kapcsolódó **iránytárgyak** és **eredménytárgyak** arányában az ómagyar korhoz képest nem történt jelentős eltolódás. Ha a halmozódástól eltekintünk, a középmagyar törzsanyagban az iránytárgyak (138 adat) részesedése 86,8%, az eredménytárgyaké (21 adat) 13,2%. (A halmozásban szereplő minden egyes tárgyát külön-külön egységnek véve csaknem ugyanilyen arányt állapíthatunk meg.)

Hogy a két tárgyfajta közül melyik fordulhat elő a faktitív ige mellett, az összefüggésben van a származékige alapszavának tárgyatlan vagy tárgyas voltával.

a) Ha a bázisige **tárgyatlan**, a két típus közül mindig iránytárgy kapcsolódik a faktitív származékhoz, hiszen a cselekvés végrehajtójának már a cselekvés megkezdése előtt léteznie kell: „*es [Mózes] meg bikiliterę űkört* ezt monduān” (SÚT. 171b); „Maga körül *allitá* [Zrínyi] az *vitézeket*” (Szig. O2a); „Luna asszony *mint oszlatja* A csillagok *táborát*” (Fal. 171).

b) Ha ellenben a faktitív ige a bővítményt **tárgyas** alapszavától örökölte, az elvben mind irány-, mind eredménytárgy használatára lehetőséget ad; természetesen nem tetszés szerint, hanem összefüggésben az alapszó jelentéstípusával. Mindenesetre az iránytárgy ilyenkor is jóval gyakoribb: „*kiket* az wtan az en vrā *el bochatata*” (Mart. 8); „Gyorjan *meg nyittatá* Zrini az *kapukat*” (Szig. P2a); „Rimben a’ Ham *előhozatta Ágyasait*” (Herm. 188). Az eredménytárgy megjelenése természetesen a létrehozást jelentő igékre a legjellemzőbb, de nem korlátozódik ezekre: „az wtan ket awag harom *bastiat*, Es ket nag ewreg *pinczeket Chinaltatek* az kywlsew warba, es az falwba az wýhaz mellet” (Mart. 9); „[A püspök] az én Uram tekintetéért böjt napon húsos *étket készítetett!*” (Herm. 187); illetve „Nagy *joc kasokat őc fonatanac*” (TKr. X3a); „Énnékem [az érsek] *passust* is szépet *irata* a császár nevével” (Bethl. 1: 179). Ha eltekintünk az igekötő okozta, itt nem feltétlenül releváns különbségtől, akkor akadnak olyan igék is a középnyelvi korpuszban, amelyek hol irány-, hol eredménytárgyat vesznek maguk mellé: „Oh *gerendakat ők fel afatnac*” (TKr. X3a), de „*Vermőket* fokat ot ben *afatnac* [Dobóék]” (uo.); „Töltőt *kafakat őkfel rakatnac*” (uo.), de „Salomon kedigleñ *rakata űneki hāzat*” (SÚT. 172b).

4. A faktitív szerkezet jellemzően tárgyas struktúra: a tárgy az esetek elsöprő többségében (testesen vagy legalábbis implicit módon) jelen van benne. A csekély számú ellenpélda azonban elegendő ahhoz, hogy a tárgyat a faktitív ige mellett – szemben az alannyal – ne minősítsük mindig kötelező bővítménynek. Igaz, a középnyelvi törzanyag faktitív szerkezetei között csupán 3%-nyi a tárgy nélküliek részesedése, de előfordulásuk két okból is figyelmet érdemel: egyrészt azért, mert igazolják, hogy az ilyen szerkesztésmód nemcsak elvileg lehetséges, hanem realizálódik is; másrészt történeti szempontból, mivel az ómagyar törzanyagban tárgy nélküli faktitív szintagma még nem bukkant fel.

A maroknyi középnyelvi adat arról tanúskodik, hogy a tárgy különféle okokból hiányozhat.

a) Ha a faktitív származék alapszava tárgyas ige, de tárgy nélküli használatban, akkor a tárgyhiányt természetesen a származék is örökli: „paranchiola Ew Ngā *hog [én] Iol Epetessek Iol Ewriztessek*” (Mart. 9).

b) A faktitív ige származhat olyan alapszóból, amelynek vonzataként a tárgy kötött határozóval váltakozik (pl. *lő vkit ~ vkire*). A műveltető szintagma alapja a határozós változat is lehet, s így a faktitív szerkezetbe is határozó kerül, nem pedig tárgy: „Moysesut iöwe egý inas, mellyet bochatot vala Traüzner Lukach, ki altal izent vala az biraknak, *hogý ne lwtetmenek* az varosbol *rea*” (1603: Szam. 85).

c) A tárgyhiány nem feltétlenül az alapige öröksége. Sor kerülhetett tárgytapadásra magában a műveltető szerkezetben, azaz a faktitív ige a tárgy jelentését a gyakori közös használat következtében magába szívhatta, így az (fakultatívan) elmaradhatott mellőle (pl. *lovat futtat* → *futtat*): „Midőn [a vitézek], mint jó sólymok, mezőn széllal járók, *vagdalkoznak, futtatnak*” (Bal. 149).

5. A tárgy irányította **határozottságbeli egyeztetésnek** az ómagyar korban (és előzményeiben) kialakult szabályait a faktitív szerkezetek szinte sohasem hágták át. (Bár lehetséges, hogy a hangjelölési fogyatékoságok okozta bizonytalan olvasatok néhol egyeztetési botlásokat rejtenek.) A középnyelvi törzanyagban egyetlen szintagma akad, amelyben (ha helyes az olvasat) a határozott névelős tárgy ellenére általános igeragozást találunk: „hanem [az ispán] *beülseguel hordat á borth* az w uendeginek” (1580: MNy. 45: 332).

Ha halmozáskor határozott, illetőleg általános ragozást kívánó tárgyak kerültek egymás mellé, az ige ragozása a hozzá közelebb elhelyezkedő tárgyhöz igazodott: „Azonban [Apor István] *Teleki Mihályt, Naláczy Istvánt s más úri embereket* Fogarasban az maga szállására ebédre *hívat*” (Ap. 327).

A kötött határozók

A faktitív szerkezetbe kétféleképpen kerülhet kötött határozó: vagy magára a műveltető struktúrára jellemző bővítményként, vagy a származékige alapszavától örökölt vonzatként. A két típus együttes jelenléte sem példátlan.

1. A faktitív szintagmára jellemző kötött bővítmény az eszközlő határozó: ez a tárgyas alapszóból képzett faktitív igehez kapcsolódva jelenhet meg a cselekvés végrehajtójának jelölésére.

Az eszközlő határozó fakultatív vonzat, sőt a törzsanyag alapján úgy tűnik, hogy szerepel-tetése a középmagyarban is majdnem olyan ritka volt, mint az ómagyarban. A középmagyar törzs-anyag összes faktitív szintagmáját tekintve 7,8%-os, a tárgyas alapszavú faktitív igék szerkezeteinek körében is csak 9,6%-os az eszközlő határozót tartalmazók részesedése.

A tárgyas igeből képzett faktitív származékok tehát az esetek 90%-ában nem vettek maguk mellé eszközlő határozót: „Mindenewth *foglaltata* [uram] Bakýt pal lozagat” (Mart. 8); „hogy kegyelmed is *vitesse fel* komám asszonyt” (1693: BLev. 462); „*El-botsáttatom* hát [Jézust]” (Juh. 241).

Ha az eszközlő határozó mégis megjelent, formája legtöbbször *-val/-vel* ragos volt (ideértve a *velem*-féle alakokat is): „Ki penig véres fegyvert tisztítat *csiszárral*” (Bal. 35); „Amaz [ti. a szemérem] szive tüzét *véle* titkoltatta” (Gyöngy. 159); „legh kedveseb és dolgossab *cseleddeddel* ebben az nyárban az Ágyat megh feketem *véle* [redundáns!]” (1737: Bosz. 1: 537).

Az *által* névutós forma mintegy harmadannyiszor tűnt fel: „Ennecokaert [Krisztus] leg előfzeris az fzegeeny goromba pastoroknak hirdettete *angyala által* az fzületefet” (TEv. 68); „Januarusnak 4 Napian Sittkey Geörgi *uramsogorom* es Cziraky Moyses *Komam altall* megh kerethem [Wághy Zsuzsannát]” (Wath. 547).

Egy különleges példában *-n helyhatározó-ragos* forma töltötte be az eszközlő határozói funkciót: „Naponként szép kövér *pejlóván* ház előtt önnönmagát hánytatja [Eurialus]” (Eur. 409).

2. Az alapszótól örökölt vonzatok száma – ugyanúgy, mint az ómagyarban – jelentősen meghaladta az eszközlő határozókéét. Nemigen különbözik az előző korszaktól az sem, hogy a középmagyar törzsanyagban a faktitív szintagmák 31,9%-ában tűnt fel ilyen kötött határozó. A tárgyas igék származékai mellett ennél valamivel kisebb a részesedés, a tárgyatlanokéihoz kapcsolódva pedig nagyobb, de a két érték eltérése nem szignifikáns.

A faktitív ige természetesen majdnem mindig egyetlen kötött határozót örökölt az alapszavától, kétfélét csupán kivételképpen.

A) Az olyan faktitív igék mellett, amelyeknek **egy kötött határozó** az örökségük, ez a vonzat az esetek 88,5%-ában szemantikus, 11,5%-ában aszemantikus.

a) A **szemantikus** határozófajták közül a törzsanyagban ötnek van képviselője; rajtuk kívül néhány komplex határozó is jelentkezik.

A szemantikus vonzatoknak körülbelül a fele **helyhatározó**. – Mind tárgyas, mind tárgyatlan igék származékaihoz csatlakozik ilyen bővítmény: „Szép négy Tarazkot elő hozata [Arszlán bég] *Lóú helyőkre igazytata*” (TKr. X2b); „az vtan eztendew Mulwan az en vrá *hywata* [engem] *zigebe ala*” (Mart. 6); „Ennek a’ toronyak *tetejére* egy fzeép hintót *helyheztetett* Pítis” (Ép. 584); illetve „Ezeket [a közösség tagjai] az *apostoloknak eléibe állaták*” (SÚT. 170a); „kit az *karoban ugratot* az ördögh teremtette” (1737: Bosz. 1: 538); „[A püspök] a’ szegény akadazó beszédű Zempért *asztalához ülteté*” (Herm. 187). – A legsűrűbb a sublatívusi vonzat előfordulása: „Es à Király gyakorta által hozattya *vala à kis lankulát Budára*” (HKr. 82b); „Azért e testekből asztalunk rakassuk *Melyre* hamarsággal az étet fogassuk” (ComG. 531); „a’ Mefter [...] hidakat vettetett, és vontatott az egész belső *részre*” (Ép. 579). Akadnak más latívusi vonzatok is: „s immaran [Tamást] à *Tömlőzbe* vitetnéd?” (Sztár. 37); „Es [a szultán] az Magyar vrakat *hoza* [’magához’] *hywattata*” (Mart. 11); kifejezőmódjuk olykor névutós: „Es az *Babilonoñ tul* vitettek tűtőköt” (SÚT. 172b); „*Maga körül* allitá [Zrínyi] az vitézeket” (Szig. O2a). Locatívusi, illetőleg ablatívusi vonzat csak ritkán

bukkan fel: „wg kerestetek [a törökök a lovat] az *taborba* kepwtalas [!, 'képmutatás'] keppen” (Mart. 13); illetve „Az *varafokból* hamar hýuata [Dobó] Socfele mejtört” (TKr. V4b).

A gyakorisági sor második helyén a **részeshatározó** áll, mindig *-nak/-nek* raggal vagy az annak megfelelő névmási formában. Többnyire tárgyias igétől örökölt vonzat, de tárgyatlan alapszóra szintén van példa: „Salomon kedigleñ *rakata űneki* házat” (SÚT. 172b); „én azt *adattam* a posonyi *mészárosoknak*” (1706: RádIr. 1: 601); „Teleki s a páter [...] a postalovaknak a jóvát *nyergeltették magoknak*” (Bethl. 1: 178); illetve „de azért aztis [ti. a porkolábot] *meg hodoltatam Ew Ngānak*” (Mart. 8). – Itt szeretném megjegyezni, hogy véleményem szerint a részeshatározó kötött volta nem mindenütt kétségtelen, például a *rak*, *nyergel* igék mellett sem az. (A próbafejezet megvitatásakor Balázs Judit is megkérdőjelezte ezt a részletet.)

Az **állapothatározó** kifejezőeszközei változatosak. A tárgyatlan igétől örökölt vonzatok elég közel állnak a helyhatározókhoz: „de [az eretnek] engemet immar à *Plebanoffagból* is *ki iramtatot*” (Sztár. 41); „Az üdö [...] Piros *hajnal-szinben* magát *öltöztette*” (Gyöngy. 152). Tárgyas ige származékához a törzsanyagban névutós alakban, illetőleg nuncupativusként kapcsolódik kötött állapothatározó: „aztul fogwa ew Ngā *ewrizet alát tartata* lak warat” (Mart. 8); illetve „azért [Bethlen Gergely] *Magyar Geczinek* hívatta magát” (Ap. 328).

Tárgyas igétől származó vonzatként kerül elő egy-egy ízben a *-ből* ragos **partitivusi**, illetőleg **eredethatározó**: „[Alexandriának] jövedelmét a' Rév-part jegíté főképen, mely [...] az egézf világ *kintseiből* válogatva *zvedetett* mindent” (Ép. 588); illetve „Azért e *testekből* asztalunk *rakassuk*” (ComG. 531).

A **komplex** kötött **határozók** között a hely állapottal, valamint eszközzel társul: „hogy [a másik birtokot] azon iussal mint az Szilvásit azon *Donatioba* irathassam” (1670: BLev. 224); „ahol [Isten az urunkat] agyönyörűségnek. és az örömmek *pohárából* itattya” (1735: TörLev. 202); az idő pedig céllal: „Jeremias az Moldoway Vaida, a leanyat egy Lengel urnak attá vala, kinek lakodalma *Napiara*, az Bezterczeý birot tanachawal eggywt hiatta vala” (1603: Szam. 82).

b) Az **aszemantikus** vonzatok egy része tárgyias igétől, más része tárgyatlantól öröklődött: „es sok dezma bort *gewjitetek* hoza” (Mart. 6); „hogy a *punctumok* mellé nem *adjungaltattuk* az széchény articulusat és a templomok iránt való *transactioit*” (1706: RádIr. 1: 602); illetve „Sok kísértet éri [lelkemet], [...] *kétségre siettet*” (Bal. 84); „Ezer gondolatat elmém ezen *futtat*” (Gyöngy. 156). Akad olyan aszemantikus vonzat is, amely az alapige mellett tárggyal váltakozhat (vö. *lő vkir*): „Moysestul iöwe egy inas, mellýet bochatot vala Tražner Lukach, ki által izent vala az biraknak, hogy ne *lwtetemenek* az varosbol *rea*” (1603: Szam. 85). Ha a faktitív származék alapszava mind kiható, mind kölcsönös igeiként kezelhető, akkor a vonzatban érintkezik az aszemantikus és a társhatározói jelleg: „ki az embereket *iftennel* *meg bekelteti*” (TEv. 69).

B) A faktitív ige kivételesen **kétféle kötött határozót** is örökölhett alapszavától; a törzsanyag egyetlen ilyen példájában *-ra* ragos **hely-**, valamint *-re* ragos **célhatározót**: „Azonban [Apor István] Teleki Mihályt, Naláczy Istvánt s más úri embereket Fogarasban az maga *szállására ebédre hívat*” (Ap. 327).

3. Ha ritkán is, előfordul, hogy a szintagmában az **eszközlelő határozó** és a faktitív ige alapszavától **örökölt kötött határozó együtt** van jelen.

Partitivusi határozó a partnere az eszközlelőnek egy meglehetősen bonyolult levélrészletben: „Nehai Meltóságos Idvezült iffiabbbik Rakoczi György Fejedelem kegyelmes Urunk ő Naga [...] a] kereskedesre Benedek Deak, es Tobias Deak Urameknak ki adot *penzből* [...] Köver Gabor es Csepregi Mihaly *Uramek által vitetet* el öt ezer kilencz szaz tizenharom forintokat” (1675: BLev. 274–5).

Könnyebb áttekinteni azt a két szerkezetet, amelyben **részeshatározó** kombinálódik az eszközlelővel: „Ennecokaert [Krisztus] leg előfzeris az [szegeny goromba *paftoroknac* *hirdettete* *angyala* *altal* az [születefet]” (TEv. 68); „az Török bizonj el ueszy a mi marhankat ha kaphattja es kegyel-metek akkor *uisza* nem *adattia uele nekünk*” (1647: ZLev. 101).

II/B. A szabad határozók

1. Az a lehetőség, hogy a faktitív igéhez nem vonzatként, hanem szabad bővítményként kapcsolódhat egy vagy több határozó, a középmagyar szintagmák kétharmad részében realizálódott. Úgy látszik, a tárgyas igék származékai valamivel sűrűbben vettek fel ilyen bővítményt, mint a tárgyatlanokéi, de a különbség nem szignifikáns.

2. A törzsanyagban – a halmozásban szereplő bővítményeket külön-külön egységnek tekintve – 144 szabad határozó található, 12 határozófajtának, valamint komplex határozóknak a képviselőiben. Kiemelkedik az idő- és a módhatározók gyakorisága, de a helyhatározóké is átlagon felüli. Az állapothatározóké és a komplex határozóké átlagos, a fok- és az okhatározók sem sokkal maradnak mögöttük. A többi határozófajta legfőljebb négyszer fordul elő, közülük némelyik csak egyszer.

Az **időhatározó**nak többnyire a *mikor?* kérdésre válaszoló képviselői szerepelnek, a *mióta?* vagy *meddig?* kérdésre felelők ritkábbak. A kifejezőeszközök igen változatosak a ragos és névutós névszótól (névmástól) a határozószón át a határozói igenévig: „[A püspök] az én Uram tekintetéért *bőjt napon* húsos étket készítetett!” (Herm. 187); „*aztul fogwa ew Nğa ewrizet* alat tartata lak warat” (Mart. 8); „*addigh* takartass szenat” (1695: BLev. 475); „Houa *elmenuen* zaz louall, zaz Nemet gialouall, es Eöttuen Haidukuell [...] masfel zaz Polgartt, es Jomodon ualo zekeret haitatek” (Wath. 548).

A **módhatározóra** természetesen nem jellemző a háromirányúság, a kifejezőeszközök skálája azonban éppen olyan széles, mint az időhatározó esetében: „*Gyorfan* meg nyittatá Zrini az kapukat” (Szig. P2a); „Ha mojt valaki az Ó Tejtamentombéli *tzeremoniák-fzerint* magát környűl-metél-tetmé” (Hit. 121); „[Apor István] az kristályokat *titkon* eltéteti” (Ap. 327); „osztán [az érsek] a káplánt a császár vára külső kapujánál kiszállította, lelkére *kötvén*, hogy [...]” (Bethl. 1: 179).

Míg a kötött bővítményeket tekintve a lativusi, a szabad **helyhatározók** között a locativusi uralkodik; előfordul különféle ragokkal, továbbá névutóval és határozószóként is: „*Rimben* a’ Ham előhozatta Ágyasait” (Herm. 188); „osztán [az érsek] a káplánt a császár vára külső *kapujánál* kiszállította” (Bethl. 1: 179); illetve „Naponként szép kövér pejlován [Eurialus] *ház előtt* önnönmagát hánytatja” (Eur. 409); „*Mindenewth* foglaltata [az uram] Bakýt pal lozagat” (Mart. 8). Ablativusi vagy lativusi szabad helyhatározó csak elvétve tűnik fel (sőt az utóbbi esetleg locativusiként értékelhető): „az Lesentze, es Keztell *uidekrüll* [...] masfel zaz Polgartt, es Jomodon ualo zekeret haitatek” (Wath. 548); „eg ewreg kwatatis china[...]tatam az *warba*” (Mart. 9). Van példa a kétféle irányt összehozó kettős határozóra is: „a’ Mefter *egyik oldaltól a’ máfikig* [...] hidakat vettetett, és vonatott az egész belső részre” (Ép. 579).

A szabad **állapothatározó** mind ragosan, mind határozói igenévi alakban megjelenik: „hogy [a másik birtokot] azon *iussal* mint az Szilvásit azon Donatioba irathassam” (1670: BLev. 224); „[Bornemisza Imre] ez ely múlt Napokbaÿs Nyakon *kívűte* hordoztatta Jobagimot” (1575: MNy. 50: 486). Vannak a törzsanyagban essivusi állapothatározók is, raggal, illetőleg *mint* előljárával: „Nehai Meltoságos Idvezült iffiabbik Rakoczi György Fejedelem kegyelmes Urunk ő Naga [...] *penzül* es *posztoul*, Köver Gabor es Csepregi Mihaly Uramek altal vitetet el öt ezer kilencz szaz tizenharom forintokat” (1675: BLev. 274–5); „Teleki s a páter, *mint* énnálammál akkor mind testekre mind rendekre nagyobb *emberek*, a postalovaknak a jóvát nyergeltették magoknak” (Bethl. 1: 178).

A **fokhatározó** kifejezője többnyire határozószó: „miuel [a kapitány] feieruaratt *igen* siettety uala Epethenj” (Wath. 548); „*Eléggé* vallatom [Jézust]” (Juh. 241); „és [az uraság] Bertelen nagy híában való munkat czelekedtetet, *ugy annira* hogy [...]” (Szeps. 15). A ragos névszó itt kivételes: „Az Csanállossi Pater levelét veszem, magam is hitet mernék le tennj mellette. Hanem Szivem applicáltasd *böcsületessen* Majtjinban” (1722: KSLev. 428).

Az **okhatározó** kifejezőeszközei változatosak, különösen az adatok számához mérten. Találunk ebben a funkcióban ragos névszót, határozószót és határozói igenevet is: „es [uram a várat] meg egetete Nag *banatiaba*” (Mart. 6); „*Azért* hivattattam Uri személyetek” (ComG. 526); „melly

az erős báftják és tornyok között a' jövevény kereskedők hajójinak alkalmas [szálláft *adván* az egész világ kintseiből válogatva fzedetett mindent" (Ép. 588).

A **komplex határozók** készlete kombinációkban gazdag. Jellemző kifejezőeszközük a határozószó és a határozói igenév: – például idő és mód összefonódásakor: „Az varafokból [Dobó] hamar hjuata Socfele mefjört" (TKr. V4b); „mivel-hogy ez felemás Házafságnak keferü Gyümölsét *fzüntelen* kójtoltatta Isten Én velem" (BKata 8–9); – idő és ok, illetőleg mód és ok kombinálódásakor: „*Jatuán* megh neuzet Birak Uraimek, hogy roszul lészen Molnár Ferencz részéről az dologh megh békéltették egy mast" (1677: Bosz. 1: 377); illetve „hogi kegyelmetek sem az mi baratsagunkat nem *tekentuen*, sem az közönseges igazsagot, ezeknek az szegenj Legradi katonaknak uer uereitekekkel niert njeresegeket torkon uerue uetette el" (1647: ZLev. 101). Összetett határozó alakjában állapot és ok egyesül: „Hogy Molnár Thamásné egykor igen *betegh lévén*, hjuatta Molnár Istuánét" (1677: Bosz. 1: 377).

Más határozófajták jelentkezése egészen szórványos, ezért csupán egy-egy adatukat idézem: – partitívusi határozó: „Az Bakýt *zolgaiba* brizlo ferenczet, Es kwnowýt mihalt meg fogatā" (Mart. 8); – számhatározó: „Es à Király *gyakorta* által hozattya vala à kis lankulát Budára" (HKr. 82b); – tekintethatározó: „Ugy alkalmaztatom *mindenben* magamat" (Flor. 264); – társhatározó: „Jeremias az Moldoway Vaida [...] az Bezterczey birot *tanachawal* *eggýwt* hiúatta vala" (1603: Szam. 82); – eszközhatározó: „*Korbátsal* erőssen meg-is büntettettem [Jézust]" (Juh. 241); – célhatározó: „En örömet Satisfactiot tétetnék nekik az *kegyelmed keduéért*" (1654: ZLev. 228).

A következő táblázat gyakorisági sorrendben listázza a középmagyar kori törzsanyagban faktitív igét bővítő szabad határozókat:

Határozófajták	Adat	%
idő	41	28,5
mód	32	22,2
hely	20	13,9
állapot	12	8,3
komplex	10	6,9
fok	8	5,6
ok	8	5,6
cél	4	2,8
szám	3	2,1
eszköz	3	2,1
partitívusi	1	0,7
tekintet	1	0,7
társ	1	0,7
Összesen	144	100,0

III. Diakrónia és műfajok

A kései ómagyar törzsanyagban összesen 32 faktitív szintagma található: 19 a kódexekben, 13 pedig a világi nyelvemlékekben. A középmagyar korpusz 166 szerkezete századonként így oszlik meg: XVI.: 79, XVII.: 45, XVIII.: 42. Ha kiszámítjuk, hogy a kései ómagyar, illetőleg a középmagyar törzsanyagban hány faktitív szerkezet jutott egy-egy szövegegységre, ezt az eredményt kapjuk:

Ómagyar	Kódexek	Világi szövegek	Együtt
Hányados	0,83	3,25	1,19

Középmagyar	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	Együtt
Hányados	3,95	2,25	2,10	2,77

Feltűnő, hogy a középmagyar kori hányados az ómagyarnak a kétszeresénél is nagyobb. Ez azonban valószínűleg nem (vagy nem csupán) annak a jele, hogy az idő haladtával a faktitív szerkezetek általában véve gyakoribbá váltak. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a világi írásbeliség térhódítása, a műfaji paletta színesedése kedvezett ezeknek a szintagmáknak. Erre részint abból következtethetünk, hogy világi nyelvemlékekben való előfordulási hányadosuk már az ómagyarban a többszöröse volt a kódexekbelinek; részint pedig abból, hogy a középmagyar vallási tárgyú szövegek többségére egyáltalán nem jellemző a faktitív szerkezetek használata.

A középmagyar kort tekintve szembeütő, hogy a XVI. századi átlagérték több mint a másfélszerese a későbbi századok szövegeiben mértnek. Hiba volna azonban ebből arra következtetni, hogy az ómagyar kor után a nyelvhasználatban a faktitív szerkezetek rohamosan megszorodtak, később viszont jelentősen megritkultak. A különbséget valójában az magyarázza, hogy két-három XVI. századi szövegben rendkívül sok a faktitív szintagma: Martonfalvy Imre önéletírásának részletében 24 (!), a Tinódi-krónikából választottban 15, a jobbágylevelekben pedig 10. E kiugró értékek nélkül a XVI. század átlaga sem múlná felül a későbbiekét. A kimagasló számok természetesen a korszak egészének átlagát is befolyásolják, nyilvánvalóan ez a tényező is figyelmet érdemel az ómagyarhoz képest tapasztalható eltérés értékelésekor.

Az adatok száma csekély ahhoz, hogy (a vallásos és a világi szövegek különbségén túl) megalapozottan következtethessünk belőlük műfaji jellemzőkre. Annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy a hadakozással és annak velejáróival kapcsolatos tettek elbeszélése kedvez a faktitív szerkesztésnek prózában is, versben is. Ezzel magyarázható, hogy az ilyen szintagmák éppen Martonfalvy, illetőleg Tinódi műveiben kapták a legfontosabb szerepet.

AZ IDÉZETT FORRÁSOK

- Ap. = Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. 1736. In: Altorjai b. Apor Péter munkái. Közli: Kazinczy Gábor. Eggenberger Ferdinánd m. akad. könyvtáránál, Pest, 1863.
- Bal. = Gyarmati Balassi Bálint énekei. 1595 e. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Bethl. = Bethlen Miklós önéletírása. 1710 e. Sajtó alá rend.: V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.
- BKata = Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása. 1744. In: Széki gróf Teleki József özvegye[,] bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759. Kísérő szöveggel ellátta: Szádeczky Kardoss Lajos. Budapest, 1922.
- BLev. = Bethlen Miklós levelei (1657–1698). Sajtó alá rend.: Jankovics József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Bosz. = Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja: Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- ComG. = *Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum*. 1700 k. In: Régi magyar drámai emlékek II. Sajtó alá rend.: Kardos Tibor és Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Ép. = Molnár János: A régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760.
- Eur. = Eurialus és Lucretia históriája. 1577. RMKT. XVI/9. Sajtó alá rend.: Horváth Iván e. a. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

- Fal. = [Amade László és] Faludi Ferenc versei. 1780 e. A magyar költészet kincsesára 42. Sorozatszerk.: Lator László. Unikornis Kiadó, Budapest, 1996.
- Flor. = Florentina. 1675 k. In: Régi magyar drámai emlékek II. Sajtó alá rend.: Kardos Tibor és Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Gyöngy. = Gyöngyösi István: Márs[s]al társolkodó Murányi Vénus. 1664. In: Gyöngyösi István összes költeményei I. Kiad.: Badics Ferenc. Az MTA Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1914.
- Herm. = Nagyenyedi sfró Heráklitus, és – hol mosolygó s hol kacagó Demokritos. 1759[–1762]. In: Hermányi Dienes József szépprózai munkái. Sajtó alá rend.: S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, Budapest, 1992.
- Hit. = Nagy Ferenc: Az egy, igaz és boldogító hitnek elei. Eger, 1771.
- HKr. = Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575. Faksimile. Kiad.: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- Isp. = Csapó József: Kis gyermekek isputálja. Nagykároly, 1771.
- Juh. = Juhász Máté: A Krisztusnak érettünk való kfnszenedéséről. Nagybánya, 1761. In: Régi magyar drámai emlékek XVIII/2. Mínorita iskoladrámák. Sajtó alá rend.: Kilián István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- KárÓT. = Károlyi Gáspár vizsolyi bibliája [ótestamentumi rész]. 1590. Faksimile. [Budapest,] 1981.
- Kárt. = Mészáros Ignác: Kártigám. Pozsony, 1772.
- KSLev. = Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724). Közreadják: Csobó Péter e. a. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- Mart. = Török Bálint deákjának[.] Martonfalvy Imrének [naplótöredéke és] emlékirata. 1585. A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Kiad.: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1986.
- MNy. = A Magyar Nyelvben közölt jobbgylevek.
- Örd. = Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. 1578. Kiad.: Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- Peregr. = Peregrinuslevelek 1711–1750. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6. Sorozatszerk.: Keserű Bálint. Szeged, 1980.
- Pozs. = Lippay János: Pozsonyi kert. Nagyszombat–Bécs, 1664–1667. Faksimile. Kiad.: Somos András. Akadémiai Kiadó, Budapest, [1966].
- Rádlr. = Ráday Pál iratai I. 1703–1706. Sajtó alá rend.: Benda Kálmán e. a. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- RMKT. 7. = Régi magyar költők tára XVI/7. Sorozatszerk.: Szilády Áron. Az MTA Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1912.
- Sely. = Sallenghi Károly: Újmódi magyar selyemruha. Alsó-Szlavónia, 1769.
- SÚT. = Sylvester János: Új Testamentum. Újsziget, 1541. Faksimile. Kiad.: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Szam. = Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából [.] Szamosközy István történetíró kézírata. A nyelvemlék betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- Száz. = Századok [folyóirat].
- Szeps. = Szepsi Csombor Márton: Europica varietas. Kassa, 1620.
- Szig. = Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. In: Adriai tengernek Syrenaia. 1651. Faksimile. Kiad.: Kovács Sándor Iván. Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980.
- Sztár. = Sztárai Mihály: Az igaz papságnak tiköre. Óvár, 1559.
- TEv. = Telegdi Miklós: Az evangéliomoknak [...] magyarázattjának első része. Bécs, 1577.
- TKr. = Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár, 1554. Faksimile. Kiad.: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- TLev. = Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette: Eckhardt Sándor. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarisztudományi Intézete, Budapest, 1944.
- TörLev. = Mikes Kelemen: Törökországi levelek [és misszilis levelek]. Sajtó alá rend.: Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- Úsz. = Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

- Wath. = Wathay Ferenc önéletírása. In: RMKT. XVII/1. Sajtó alá rend.: Bisztray Gyula e. a. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- ZLev. = A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Közzéteszi: Iványi Béla. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarisztományi Intézete, Budapest, 1943.

SZAKIRODALOM

- R. Hutás Magdolna 1995. Az igei szerkezetek. In: *TNy. II/2*. 247–317.
- Komlósy András 2000. A műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 215–92.
- Lengyel Klára 2000. Az ige. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 81–94.
- TNy. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Akadémiai Kiadó. Budapest. – I. 1991. E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.): *A korai ómagyar kor és előzményei. – II/1*. 1992. E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A kései ómagyar kor. Morfematika. – II/2*. 1995. Rácz Endre (szerk.): *A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*.

Horváth László

SUMMARY

Horváth, László

Factitive constructions in a Middle Hungarian corpus

This paper is one of the syntactic draft chapters that a team of the Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences have produced to be included in the Middle Hungarian volume (1526–1772) of *The Historical Grammar of the Hungarian Language*. The author aims at clarifying some theoretical issues concerning the delimitation of verbal voices on the one hand, and at presenting factitive constructions both from the point of view of the head and of the complements, on the basis of a Middle Hungarian corpus that is composed of texts of heterogeneous genres, on the other.

A dialógus mint különböző szövegek közötti párbeszéd

A kommunikáció műveleti jellegű irányítása

A nyelvészeti szakirodalomban sokféle, szűkebb és tágabb értelmezést megengedő felfogás él egymás mellett a szövegek intertextualitására vonatkozóan. Kristeva (1968) szerint minden szöveg egy másik, már létező szöveg újraírása, átvétele és átalakítása. E felfogáshoz kapcsolható az intertextualitás irodalmi megközelítése,¹ amely szerint az átalakítási műveletet egy „központi szöveg”, a „szövegek szövege” végzi, amelynek mindegyik aktuális mikroszöveg szerves alkotó eleme (Todorov 1971, Hutcheon 1983). Ennél tágabb értelmezésben használja a kognitív nyelvészet, mely a szöveg megalkotását és befogadását a résztvevők előzetes ismereteitől, globális mintáitól,

¹ Az intertextualitás irodalmi vonatkozásaira ld. még: Németh G. 1971, Kibédi 1983, Kulcsár Szabó 1996, Bókay 1997, Pozsvai 2000.

hiedelmétől, tudáskeretétől teszi függővé (Quirk 1978, Beaugrande–Dressler [1981] 2000). A társalgásszervezés műveletében a felek szándékaival, a helyzettel és a diskurzusban előforduló más szövegekkel kapcsolatban is szükségszerű az alkalmazkodó viselkedés,² melynek az empirikus ismeretszerzés mellett fő forrása a kommunikáció (Terestyéni 1992).

A dialógusok esetében a szövegek közötti összefüggés a beszélő és a hallgató mint két különböző szubjektum állandóan fölcserélt szerepeiből származik, tehát a kommunikatív szerepek megcserélésével a deiktikus centrum (Fehér 2000) elemei folyamatos változásban vannak. A drámai dialógusok ezzel szemben ugyanazon szubjektum két különböző megnyilatkozásaként teremtik meg a szövegvilágot, ezért a párbeszéd intraszubjektív módon, egyező kognitív sémákat és intenciókat felhasználva bontakozik ki. Mivel minden szöveg struktúra és procedúra (Tolesvai Nagy 2001), statikus és dinamikus jelenség, a dialógusok alkotása és befogadása bonyolult kognitív műveletek eredménye, melyben az intertextualitás a komplex kommunikációs tevékenység műveleteinek irányítójaként a szövegek szervezésére, konnexitására, kohéziójára és koherenciájára is nagy hatást gyakorol. A mikroszövegek közötti összefüggés teszi lehetővé, hogy az olyan hiányalakzatok mint az ellipsis,³ az aposiopesis vagy az inferencia (Nagy 1993) a dialógusok fő szövegszervező erőivé váljanak. A szövegközöttség gyakori formája az explicit vagy implicit jelentéselemből transzformált vagy asszociáción alapuló izotópiatörés. Főként a drámai dialógusokra jellemző a függő beszéd és a dialogizált narráció, de a hétköznapi diskurzusokat is megszakíthatják a történetmesélést, élménybeszámolót hordozó narratívák. A szövegek közötti párbeszéd tehát a megfelelő kontextusban elhelyezett hiányos mondatok szintaktikai, az izotópiát megsértő témaváltások szemantikai, a dialogikus és narratív szövegrészek pragmatikai síkján egyaránt létrejöhet.

A dialógus mint szövegtípus

A dialógusnak, mint minden szövegtípusnak meghatározhatók a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai jellemzői. Minden párbeszéd verbálisan megformált cselekvéssor, amely a nyilatkozatok szabályos ismétlődéséből, szekvenciapárokba tömörüléséből alakul ki. A replikastimulus magában hordozza a replikareakciót, tehát a nyitó és záró szekvenciának jelentésbeli (szemantikai) és grammatikai (szintaktikai) összefüggésben kell állnia egymással. Minden verbális megnyilatkozás egyben beszédaktus is, hiszen célja egy kommunikációs feladat megoldása, s ezt csak akkor teljesíti, ha a társalgás résztvevői nemcsak a nyelvi, hanem a kommunikatív kompetenciával (Hymes [1977, 1978] 2003) is rendelkeznek. A dialógus pragmatikai aspektusa tehát a kommunikatív formák, a funkcionális típusok, a kommunikatív intenciók, a direkt és indirekt beszédaktusok, az adekvát reagálás, az implikatúrák, preszuppozíciók és a metakommunikációs eszközök felismerése és alkalmazása a társas interakcióban.

A dialógusok általános ismérvei nemcsak a beszélt nyelvben, hanem az írott szövegekben is gyakran megváltoznak, sérülnek, átalakulnak. A spontán nyelvhasználatban a szimultán gondolkodás és szövegalkotás nehézsége, a beszédtervezés és beszédkivitelezés paradoxona (Gósy 1998), a makrotervezés jelenléte a mikrotervezés műveletében (Gósy 1999), a gyors reakciók, beszélőváltások és a szituációnak megfelelő kommunikációs stratégiák felismerése okozza a diskurzus szabályaitól való eltérést. A dialógusokból felépülő szövegstruktúrájú szépirodalmi alkotásokban a drámai akció a szereplők közötti szituációkból és azok nyelvi megformálásából bontakozik ki. A dialógusok szövegépítésén keresztül a szereplők egymáshoz és a világhoz való viszonya, a szerző nézőpontja

² Az alkalmazkodó viselkedés fázisai: (1) a szituáció megismerésével a cselekvéshez szükséges tudás megszerzése, (2) a szituációról megszerzett tudás és a szükségletek összevetése, (3) ezek függvényében a cselekvés megtervezése, (4) a tervezett cselekvés végrehajtása (Terestyéni 1993).

³ Drámai dialógusok elliptikus szerkezeteinek vizsgálatára ld. Cs. Jónás 1999.

is feltárul, mert ezek a megnyilatkozások rögzítik az író világlátását, a dráma tehát nem más, mint dialógusokban konzervált valóság. A szépirodalmi szövegekben a szabályok megszegése és az elliptikus szerkesztésmód a szöveg többletjelentésének egyik hordozójává, a mű poétikai, esztétikai, ideológiai és etikai jellegű másodlagos struktúrájának (Petőfi 1991) kifejezőjévé válik.

A kihagyáson és elhallgatáson alapuló hiányalakzatok

Az elliptikus szerkesztésű mondatok gyakori alkotóelemei a párbeszédnek egymást kiegészítő replikáinak. Az állandó ismétlésből származó redundancia megszegné az entropikus szerkesztés követelményét és a dialógusok szerveződésére jellemző tematikus progressziót, ezért a megnyilatkozások általában tartalmaznak egy vagy több olyan betöltetlen pozíciót, amely a mondat szintaktikai szabályai szerint kiegészíthető. A betöltetlen érték helyet alkothatják az állítmány, az alany vagy az igék reprezentálható (Dienes 1978) bővítményei,⁴ amelyek implicit jelenlétére mindig tartalmaz utalást a megmaradt konstrukció. Az elliptikus szerkesztés fő funkciója nem a betöltetlen, hanem a betöltött pozíció kiemelése.

A hiány kiegészülésének lehetőségei alapján a dialógusok felépítésében a kontextuális és a szituatív ellipszis játszik fontos szerepet. A kontextuális ellipszis hiányossága a szövegek környezet, tehát a beszédelőzmény vagy a hiányos szerkezetet követő megnyilatkozás alapján rekonstruálható, így válik a párbeszéd konstruktív, szerkezetet meghatározó elemévé. A kiegészülés lehetséges iránya szerinti anaforikus és kataforikus ellipszis a szövegek összekapcsolásának egy lehetséges elemeként a szövegvizsgálat szintaktikai szintjéhez sorolható (Szevro 1969). A hiányos szerkesztés az aktuális tagolás következménye, stilisztikai szerepét pedig erős tömörítő, sűrítő képessége adja, amely a mondat- vagy bekezdéértékű betöltetlen pozíció esetén a hosszabb replikákat tartalmazó dialógusokban szövegszervező erőként jelentkezik. A szituatív ellipszis hiánya a beszédhelyzetből, a konkrét szituációban alkalmazott kinezikus jelekből és gesztus metronómokból⁵ egészíthető ki, a drámai dialógusokban pedig ezt a célt szolgálják a párbeszéd közé illesztett paratextuális szerzői utasítások. Az elliptikus szerkesztés a párbeszéd szövegteni jellemzőiből adódóan a válaszreplikákra jellemző leginkább, hiszen a nyitó szekvencia témája a feleletek tematikus szerkesztése miatt a záró szekvenciában rendszerint elmarad.

Az ellipszis arányaira vonatkozó eddigi megállapításokat igazolják a magyar irodalom életszerű, mindennapi helyzeteket bemutató kortárs drámáinak dialógusai, hiszen a hiányos szerkesztés a hétköznapi szituációk tökéletes nyelvi reprezentációját nyújtja. Szakonyi Károly *Ha üthon maradnál* című drámájában az elliptikus szerkesztésű mondatok 62%-a a válaszreplikákban fordul elő, és leginkább az előző megnyilatkozásban már szereplő mondatrészek kihagyásán alapul. A kihagyásos szerkesztés egyaránt jelentkezik a több mondatból álló szekvenciákon belül (intratextuális) és a szekvenciák között (intertextuális), de az előfordulás változó arányokat mutat. A kezdő beszélőtől származó többmondatos replikák szerkesztésére kétszer olyan jellemző a kihagyás, amely nemcsak mondatrészeket, hanem tagmondatokat és mondatnál nagyobb egységeket is implikálhat. Ez általában a nyomatékos ismétlés szerepét is betölti, mert a második mondat az előző megnyilat-

⁴ vö.: (1) kötelező vonzat: nem hiányozhat a mondatból, (2) fakultatív vonzat: nem hagy olyan ürt, hogy hiánya érzékelhető lenne, (3) reprezentálható vonzat: elmaradhat, mert létére mindig találunk utalást a mondat grammatikai szerkezetében (Dienes 1978).

⁵ gesztus metronóm: a szöveg szemléltetésére szolgáló nonverbális eszközök összefoglaló neve, fajtái: (1) rámutatás, a tárgy kiemelése, (2) iránymutatás, a tárgy téri viszonyok közé helyezése, (3) kinctográf, a mozgás leképezése, (4) piktográf, képmás, körvonal rajzolása (Buda-László 1981).

kozás rematikus részét vagy fókuszát helyezi hangsúlyos helyzetbe. Az elliptikus szerkezetek típusait és arányait az 1. táblázat adatai szemléltetik.⁶

A szekvencia helye		Kezdő szekvencia	Záró szekvencia
Az ellipsisz fajtája			
Intratextuális ⁷		21	9
Intertextuális ⁸	alany hiánya	7	14
	állítmány hiánya	4	12
	bővítmény hiánya	1	8
	főmondat hiánya	4	5
	mellékmondat hiánya	2	5
	mondatnál nagyobb egység hiánya	–	10
	összesen	18	54
Mindösszesen		39	63

1. táblázat
A kontextuális ellipsisz típusai és arányai
Szakonyi Károly *Ha itthon maradnál* című drámájában

A (1) példa több betöltetlen pozíciót tartalmaz, az alanyra az előző mondat, a tárgyra a szövegkörnyezet és a tárgyas ragozás utal. A (2) nyomatékosító szerepű megnyilatkozás hiányzó állítmánya és határozója az előző mondatból egészíthető ki. A mellérendelő kötőszóval kezdődő (3) mondat az előző összetett mondat főmondatához tartozik, annak hiányzó részét fejtí ki bővebben. Az elliptikus szerkezetben csak az alárendelt pozíció van betöltve, a főmondat a szövegelőzményből odaérthető. A nyomatékosító szerepű ismétlés a (4) megnyilatkozásban összetett mondat formájában előzőleg kifejtett állításra utal.

- (1) NŐ Nem hagyhatom ott váratlanul az embereimet.
FÉRFI Az embereidet? *Más hangon.* Hol a lázmérő? *Kutat. Hol?* Na, tessék! Így **tetted be!** **Becsúszott** a vállam alá. (Szakonyi 1976: 384.)
- (2) FÉRFI Mindig ez az „én is!” *Más hangon.* Mennénk együtt ebben a szép időben. **Ebben az aranyló őszben...** (Szakonyi 1976: 385.)
- (3) FÉRFI Jó, hogy azt nem mondod, hogy a temetőben! Hát már az is baj, hogy hazajöttem? **Hogy az otthonomban akarok lenni?!** (Szakonyi 1976: 387.)

⁶ Vö.: Csehov *Három nővér* című drámájában a kontextuális ellipsisz előfordulása a kezdő replikában 31, a válaszreplikában 73 (Cs. Jónás 1999).

⁷ Az egy beszélőtől származó, az alkotó saját szövegeinek mondatai között lévő kapcsolat, vö.: autotextualitás.

⁸ A különböző beszélők mondatai között lévő kapcsolat.

- (4) FÉRFI Most ezen vitatkozik, hogy esni fog-e az eső, vagy sem! Ezen vitatkozik!
NŐ Te vitatkozol állandóan. Megmondtam, hogy ilyen ripsz-ropsz nem vehetem ki a szabadságomat. **Megmondtam**, punktum! (Szakonyi 1976: 388.)

A válaszreplikák leggyakrabban elhagyott elemei a predikatív szerkezet tagjai és azok bővítményei. A (5) példában az alany, a (6) megnyilatkozásban az állítmány a (7) dialógusban pedig egy bővítmény áll a betöltetlen értékhelyen, rekonstruálásához pedig a szövegelőzményen kívül a tárgy esetében (7) az igei személyrag határozott tárgyra utaló alakja nyújt segítséget.

- (5) FÉRFI *Fejcsóválva*. Ez az arc! Ez a tragikus arc!
NŐ *Egyhangúan*. Nem **tragikus**, csak **fáradt**. Hajnalban keltem, egész nap talpon, a buszon a tömeg... az ember hazasiet örömmel...
FÉRFI Örömmel? (Szakonyi 1976: 382.)
- (6) NŐ *Csendes megadással*. Akkor hozok kanalat, várj.
FÉRFI *Utánakiált*. De ne **evőkanalat**! (Szakonyi 1976: 386.)
- (7) FÉRFI Mi az, hogy ugyan, ugyan? Egy ekkora seb! *Más hangon*. Biztosan lázam van.
NŐ *Tompa hangon*. Hát akkor tedd be a hőmérőt, és mérd meg.
FÉRFI Már régen **ideadhattad** volna. (Szakonyi 1976: 382.)

A mellékmondatok és főmondatok gyakori elhagyása miatt a záró szekvenciákra jellemző a valencia és a fordított valencia (Péter 1991) meg nem valósulása, de gyakori a mondatnál nagyobb egységre utaló betöltetlen pozíció is. Az alábbi példák a mellékmondat (8), a főmondat (9) és az előző szekvenciában kifejtett két mondatból álló megnyilatkozás (10) hiányát mutatják.

- (8) FÉRFI De nem fog esni!
NŐ *Szelíd makacssággal*. **Nem tudhatod**. (Szakonyi 1976: 387.)
- (9) FÉRFI Szúr.
NŐ *Anyásan*. **Mert gyógyul!** Most dolgozónak össze az izmok. (Szakonyi 1976: 390.)
- (10) FÉRFI Holnap délelőtt feltöltözöm, és bemegyünk a városba. Megvesszük azt a blúzanyagot neked. *Más hangon*. Mi van ezekkel a madarakkal?
NŐ *Csendesen*. **Holnap délelőtt nem**. (Szakonyi 1976: 383.)

A szituatív ellipsis betöltetlen pozícióját leggyakrabban a nonverbális jelek segítségével egészítheti ki a hallgató. Ezek lehetnek különféle mozgásokkal, általában a tekintet irányításával (11), az arc (12) és a kéz (13) mozdulataival kapcsolatos kinezikus jelek vagy a szöveg szemléltetését szolgáló gesztusmetronómok. A (14) példában szereplő piktográf a vakbél formájának vizuális, kézmozdulat segítségével történő leképezésével egészíti ki a hiányos mondatokat, a (15) párbeszéd mondata pedig rámutatással teszi tartalmassá a főnevet helyettesítő közelre mutató névmást.

- (11) NŐ *Nézi a lázmérőt*. Harminchat, hét... még annyi se!
FÉRFI Mert kicsúsztott. Érzem, a testem csupa tűz! Van valami kompót? (Szakonyi 1976: 385.)
- (12) FÉRFI *A csészéért nyúl, kanalaz*. Neked. Neked nem a világ. Neked semmi sem a világ. *Az első ízlelés után fanyalog*. Fahéjat tétél bele! (Szakonyi 1976: 386.)

- (13) FÉRFI Lázam is van. És szúr... *Felnyög, jobb tenyerével a hasát nyomkodja.*
NŐ Gyógyul. Azért szúr. (Szakonyi 1976: 379.)
- (14) FÉRFI (...) *Magyaráz, mutogatja.* Van eset, amikor egészen hátrakunyorodik. Bekúszik alattomosan a belek alá, be egészen hátra. **Ilyen alakban.** Ott voltak az ábrák, láttam... *Ujját begörbüti, mutatja.* (Szakonyi 1976: 389.)
- (15) FÉRFI *Utánakiált.* De ne evőkanalat!
NŐ *Jön a kanállal. Ez megfelel?* (Szakonyi 1976: 386.)

A (16) párbeszédben a betöltetlen pozíció kiegészülésének forrása a szituáció, a megnyilatkozások közvetlen beszédhelyzete, a (17) mondat szövegből kiszakított partikulájának szemantikai szerepe pedig csak a hiányos mondatot követő szerzői utasításból következtethető ki egyértelműen.

- (16) FÉRFI Amikor a kötés a halálom! Jézus isten! A Nő *alig láthatóan elhúzza a száját, ölébe ereszti a kötést, vár. Csend. Hirtelen csivitelés, a madarak felriadnak a kalitkában. Még ezek is!* (Szakonyi 1976: 383.)
- (17) FÉRFI *Gyerekesen.* Gondolod? **Mohón nyúl a pohárért, kiüssza.**
NŐ **Még?** (Szakonyi 1976: 388.)

Az elhallgatás detrakciós alakzata a rekonstruálhatóság síkján különbözik leginkább az elliptikus szerkesztésű mondatoktól, amelyek a szövegből vagy a szituációból kiegészítve teljes értékű nyilatkozattá válhatnak. Az aposiopesis replikái olyan megszakított vagy szándékosan félbehagyott nyilatkozatok, amelyek intonációval is jelzett hiányossága csak a háttérismeretből, a kommunikátorok közös tudáskeretéből, az adott dologhoz kapcsolt tipikus és lehetséges információkból egészíthető ki, ezért informatív értékük a szerepviszonylatok és az érzelmi állapotok (18) reprezentálásában jelentős.

- (18) NŐ Semmit. *Szünet.* Azt mondtad, siessék haza, hogy együtt legyünk. **Egyedül, kettesben...**
Hogy olvasol nekem verseket...
FÉRFI *Türelmetlenül. Jó, jó...* (Szakonyi 1976: 381.)

Az elhallgatás jelölheti az ábrándozás, álmodozás, vágyak által konstruált lehetséges világok (Csúri 1993) jelenlétét (19), az újabb megszólalás pedig akár ugyanabban, akár a következő beszélő replikájában történik, az elbeszélői perspektíva megváltozását, az „itt” és „most” állapotába, a kiindulópontozóhoz való visszatérést eredményezi, amelyhez viszonyítva a szövegben lévő dolgok térben és időben elrendeződnek.

- (19) FÉRFI *Vagy egy patika, falun. Fehér tégelyek, nagy barna faburkolat, a pulton a mérleg résztányérkája...*
NŐ *Patika! Falu!*
FÉRFI *Cszizmám is volt! Sárga lovaglócsizma, zöld mellény...* **Nem itt rohadni egy ilyen kuckóban!** (Szakonyi 1976: 394–5.)

A szándékos elhallgatás a beszédtervezés és -kivitelezés ellentmondásáról, a kognitív műveletek állandó kontrolláló szerepéről is tanúskodik, az implicit jelentések pedig a közös tudáskevert aktivizálását szolgálják (20).

- (20) FÉRFI *Legyint.* Mivel, mivel?!... Ez az egy kis kívánságom van. A holnap nap! A holnap délelőtt... Kimennénk Zugliget felé. **Ahol azelőtt is mindig... az erdőben... ahol sétáltunk azelőtt...** (Szakonyi 1976: 398.)

A dialógusok beszélőváltása többféle módon is megvalósulhat, leggyakrabban a pillanatnyi beszélő választja ki a következőt akár konkrét felszólítással vagy felkéréssel, akár a nonverbális eszközök segítségével, vagyis a szó átadása különböző jelek kombinációjával történik. A külválasztás mellett sokszor előfordul az önkiválasztás is, amikor a következő alany maga kezd el beszélni. Ha túl nagy az egyes lépések közötti távolság, és a szünet hossza zavaró tényezőként hat, az eredeti beszélő is folytathatja a szöveget, és később újabb kísérletet tehet a szó átadására. A beszédjog megszerzésére szolgál az olyan félbeszakítással történő jogátvitel (21), amelynek fő eszköze a verbális „agresszió”, vagyis a szó erőszakos megragadása.

- (21) FÉRFI Nem veszed észre, hogy meggyilkolsz? Hogy megölsz ezzel a rendességgel? Holnap szükségem van rád, és te...
NŐ *Eréllyel.* **Elég!** Megmondtam, ne kínozz már! (Szakonyi 1976: 398.)

Az izotópiatörés mint az intertextualitás forrása

A dialógusok szövegközöttsége a párbeszédnek gyakori témaváltásából is származhat, hiszen az egységnyi dialógusok között ritkán van szoros tematikus összefüggés. A téma fontosságától és beszélők kommunikációs aktivitásától függően változhat a kifejtettség mértéke, amely a turn számokkal kifejezve (Cs. Jónás 1999) azt mutatja, hogy a kommunikátorok hány megszólalást szánnak egy adott tematikus egység kibontására. A párbeszédre jellemző, hogy az egységnyi dialógusok között nem alakul ki az izotópia, mert a gyakori témaváltások szemantikai törést okoznak a szöveg szerkezetében, az inhomogén elemek megbontják a közös tartalmi jegyek alapján létesülő szemantikai egyneműséget. Így válik a dialógus nemcsak szintaktikai, hanem szemantikai síkon is intertextuálissá, vagyis szövegek közötti párbeszéddé. A 2. táblázat jól tükrözi az implicit, a szituatív és a nem asszociatív elemek túlsúlyát a vizsgált dialógusok témaváltásában.

Az izotópiatörés származhat a megnyilatkozásban kifejtett explicit és ki nem fejtett implicit jelentéselemből. A kifejtettség viszonylag ritka, a bennfoglalás viszont annál gyakoribb forrása a téma transzformálásának. Legtöbbször a több replikán keresztül kifejtett és később is visszatérő téma implikálja a cselekvés lehetőségét mint a dialógus soron következő témáját. A szituációból transzformált és a nem asszociatív témaváltás magas arányú előfordulása azt bizonyítja, hogy a szemantikai összefüggések nem választhatók el a pragmatikai tényezőktől és a szövegalkotás kognitív műveleteitől.

A nem asszociatív témaváltás kísérőjelensége az intonáció megváltozása és az egyes diskurzupartikulák előfordulása. A *tényleg*⁹ módosítószói jelentésében a beszélőnek a megnyilatkozás iránti elkötelezettségét, állásfoglalását jelöli. Előfordul azonban pragmatikai szerepben is, mikor elsődleges funkciója nem a bizonyosság megerősítése, hanem a társalgás szervezése. A funkcióváltás kifejezheti a hallgató figyelmének hirtelen felkeltését, a meggyőzés sikerének nyugtázását, vagy jelezheti a beszélőváltás és a témaváltás pillanatát. Az egységnyi dialógusok nem minden esetben vezetnek be új témát, gyakori a visszatérés egy korábbi megnyilatkozásra, az áttérés az alaptéma más aspektusára vagy az állandó visszatérés az egyik feltehető témához.

⁹ A diskurzupartikulákról bővebben ld. Boronkai 2005.

Az izotópiatörés fajtája	Százalékos arány	Példa
Implicit jelentéselemből transzformált téma	27,77%	FÉRFI Telefonálni kellene, talán Pistáék ráérnének egy pillanatra, vagy Dénes... NŐ Tegnap itt voltak. FÉRFI Vagy Karcsiék, Bulcsú... NŐ Már késő van. FÉRFI Szóval nem szólsz be? NŐ Hová? A hivatalba? Nem. Megmondtam: nem! (Sz. 1976b: 397.)
Explicit jelentéselemből transzformált téma	11,11%	NŐ Veled nem lehet. Két nap múlva megunnád. Hiányozna a nyüzsgés, az a sok ismerős, barát, nők... FÉRFI Nők! Nevetséges! NŐ ...a telefonálások, a mászkálás azokra a fene tudja, milyen helyekre... (Sz. 1976: 394.)
Szituatív témaváltás	29,62%	NŐ <i>Halkan.</i> Most már hagyd, jó? <i>Felveszi a kötést, belekezd.</i> FÉRFI Köt! Jézus isten! Kötni fog! NŐ <i>Csendes macacssággal.</i> Igen, kötni fogok. Nem ülök itt csak úgy. (Sz. 1976: 383.)
Nem asszociatív témaváltás	31,48%	FÉRFI Nagy vacsorák! Vadászatok! <i>Hirtelen más hangon.</i> Te, én azt hiszem, nem kellett volna azt a Colát... (Sz. 1976: 396.)

2. táblázat

Az izotópiatörés esetei Szakonyi Károly *Ha itthon maradnál* című drámájában

A dialógus mint különböző szövegformák párbeszéde

Az élőbeszéd megjelenítésének egyik irodalmi formája (Benczik 2001) a függő beszéd (oratio obliqua), amikor a történetben elhangzó szövegek szintaktikailag illeszkednek a narratív szövegbe, amely során a narrációban megjelenő beszéd az eredetijéhez képest grammatikai változásokon megy keresztül. Ez a típus az elbeszélő szövegek, novellák, regények vagy a hétköznapi spontán társalgások sajátja, a drámai művekben pedig egy korábbi dialógus megnyilatkozásainak felidézésére szolgál. A múltbeli párbeszéd résztvevői általában a felidézőkön kívüli személyek (22), de a beszélők a saját korábbi mondataik beemelésével is megteremthetik a szövegek közötti párbeszédet (23). A dialógus intertextualitása a régi és az új elem egymásra vonatkoztatásából származik.

- (22) **NŐ** *Türelmesen.* Akkor kelj fel. **A kórházban is mondták, hogy most már felkelhetsz.**
FÉRFI *Azt mondták, lábadoznom kell.* Ha felkelek, az nem lábadozás. Ha felkelek, kimegyek az utcára. Kimegyek és telefonálok. (Szakonyi 1976: 380.)
- (23) **NŐ** *Semmit. Szünet. Azt mondtad, siessek haza, hogy együtt legyünk.* Egyedül, kettesben... **Hogy olvasol nekem verseket...** (Szakonyi 1976: 381.)

Az egyenes beszéd (oratio recta), más szóval dialógus vagy párbeszéd alkalmazása, amelynek egységnyi elemeiből épül fel a drámai mű struktúrája, olyan kognitív eljárást igényel az írótól, amelyben folyamatosan változtatnia kell az elbeszélői nézőpontra és a szöveg kronotopológiai jellemzőin (Bahtyin 1986). Mivel a térbeli nézőpont a beszélőváltással együtt változik, minden beszélő a saját térbeli nézőpontját érvényesíti, ez biztosítja a drámai mű viszonyrendszerének felépülését. A perspektíva kategóriájának folyamatos változása alakítja át az írói narrációt a harmadik alapvető szövegformának¹⁰ tekintett dialogizált narrációvá. A drámai művek nagyrészt az e szövegtípusra jellemző beszédpozíció-váltásokból (24) épülnek fel.

- (24) **NŐ** *Szeretném tudni, mért baj az, hogy kötök?*
FÉRFI *Mert nem szeretem!*
NŐ *Szelíden.* Én meg azt nem szeretem, hogy így beszélsz. (Szakonyi 1976: 391.)

A szabad függő beszéd (style indirect libre), más néven átélt beszéd (erlebte Rede) a függő beszédhez hasonlít, de szintaktikailag nem épül be a narratív mondatokba, ezért elmarad a szerkezetből a kijelentést jelölő ige is. Az antik retorika ezt a formát nem ismeri, s a hiányos linearizálás miatt (25) a drámákban sem jellemző, a belső beszéd, a gondolatok, az emberi tudattartalmak nyelvi reprezentálására azonban jól használható.

- (25) **NŐ** *Elrévedve.* Szerettem táncolni. És tudtam is... Versengtek értem. Még ma is van a faluban egy ember, egy nagyon szolid, rendes iparosember, az még ma is mondja... „Jaj, maga milyen gyönyörűen táncolt, de én soha nem merészeltem felkérni kegyedet... Csak néztem...” **Na, soha semmi kétértelműség, csak udvariasan: „kezit csókolom”, és meghajol...** (Szakonyi 1976: 395–6.)

A narratív pszichológia (László–Thomka 2001) egyik kiinduló tézise szerint az emberek történeteken keresztül teszik érthetővé az őket körülvevő világot és saját gondolataikat, a narratív megértés ennek értelmében az emberi gondolkodás egyik alapvető formája. Bár a drámai művek alapvető jellemzője a dialogicitás, a művek a világról és az emberek közötti viszonyokról szólnak, a kronologikusan felépített vagy megszakításokkal tűzdelt, emotív funkciójú történetmesélésnek és elbeszélésnek ebben a műfajban is nagy szerep jut (26). A narratívák általában rövidek, egy, az aktuális beszélő perspektívájából felépített replikára korlátozódnak, de bizonyos időközönként ismétlődve vagy visszatérve kiterjedhetnek a több beszédleptésből álló dialógusokra is, megvalósítva ezzel a szöveg nagyobb egységét összetartó izotopikus folytonosságot. Az elbeszélői nézőpont ilyenkor azokra a tudatállapotokra utal, amelyek az eseményekkel és a szereplőkkel az adott szituációban a múlt emlékeire támaszkodva kapcsolatba hozhatók.

- (26) **FÉRFI** *Mondja a magát.* Ott volt az a kert... ajaj..., **gyerekkoromban.** Azok a dália!ák!
NŐ *Fel se néz a kötésből.* **Gyerekkorodban!...**

¹⁰ Vö.: narratív, deskriptív és dialogizált szövegtípusok (Kibédi 1996).

FÉRFI Igen, **gyerekkoromban!** Mért, nekem nem volt **gyerekkorom**, azt hiszed? Bebújtam az asztal alá, és ott kuporogtam, mert féltem... mert magamra hagytak. [...] Azt hiszed, nekem nem volt **gyerekkorom**, csak a Karcsinak? *Más hangon.* De a dáiák a kertben! „A dáiák, a dáiák, véresek, mint a **kisbabák...**”

NŐ Az. A **kisbabák.** Azok. (Szakonyi 1976: 393.)

Összefoglalás

A szövegnyelvészeti elemzés alapján a dialógus mint szövegtípus intertextualitásának három fő forrása az elliptikus szerkesztésmód, a gyakori témaváltás és a különböző szövegfornák egymásra vonatkoztatása. (1) Az intratextuális ellipszis a kezdő, az intertextuális a záró szekvenciára jellemző leginkább, a betöltetlen értékhelyen pedig leggyakrabban a predikatív szerkezet valamely tagja áll. A szituatív ellipszis hiányossága a nonverbális jelekből, a kontextusból vagy a paratextuális utasításokból egészíthető ki, az elhallgatás hiányalakzata pedig a beszédtervezés és beszéd-kivitelezés kognitív műveleteiben és a beszélőváltásban játszik fontos diskurzusszervező szerepet. (2) A detrakciós dialógusalakzatokon kívül a nem asszociatív, szituatív és implicit témaváltás túlsúlya is hozzájárul a dialógus fő szövegjellemzőjének megteremtéséhez, és a kifejtetlenség szemantikai síkon is intertextualitást eredményez. (3) A dialógus legfontosabb szövegtípológiai és strukturális jellemzője, a replikák folyamatos pozícióváltása az egyenes beszéd nézőpontváltásaiban tükröződik leginkább, de gyakori a függő beszéd és a narratívák alkalmazása is, melyek az aktuális szövegvilágon kívüli szövegek megidézésével szolgálják a szövegközöttség megteremtését.

A fenti szempontok mellett még más szövegvizsgálati módok is alkalmasak lehetnek a párbeszéd intertextuális jellegének leírására. A hiányalakzatokhoz kapcsolható szillogizmuson alapuló inferencia, az anaforikus és kataforikus utalások elkülönítése, az elliptikus szerkesztés és az aktuális tagolás összefüggéseinek további kutatása során feltárhatók azok a szövegalkotási műveletek, melyek hozzájárulnak a párbeszéd mint különböző szövegek függvényében álló, többbizotópiájú szöveg megteremtéséhez. Az így létrehozott struktúra egységét a szövegek közötti nyílt vagy rejtett utalások által teremtett kapcsolat, az intertextuális kohézió biztosítja.

SZAKIRODALOM

- Bahtyin, M. 1986. *A beszéd és a valóság.* Gondolat, Budapest.
- Beaugrande, R. A. de – Dressler, W. U. [1981] 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe.* Corvina, Budapest.
- Benczik Vilmos 2001. *Nyelv, írás, irodalom – kommunikációelméleti megközelítésben.* Trezor, Budapest.
- Bóky Antal 1997. *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Osiris, Budapest.
- Boronkai Dóra 2005. *Modális funkcióváltások a hétköznapi diskurzusban.* A világ nyelvei – a nyelvek világa. Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban. XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Filológiai Intézet. Miskolc, 2005. április 7–9.
- Buda Béla – László János 1981. *Beszéd a szavak mögött.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúri Károly 1993. Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan.* 1. JGYTF Kiadó, Szeged. 35–43.
- Dienes Dóra 1978. A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. *Nyelvtudományi Értekezések* 98. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fehér Erzsébet 2000. A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. *Nyelvtudományi Értekezések* 147. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1998. A beszédtervezés és a beszéd-kivitelezés paradoxona. *Magyar Nyelvőr.* 122: 3–15.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika.* Corvina, Budapest.
- Hutcheon, L. 1983. A hatásról és a szövegközöttségről. *Helikon* 1: 57–64.

- Hymes, D. H. [1977, 1978] 2003. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció II*. General Press Kiadó, Budapest. 133–53.
- Cs. Jónás Erzsébet 1999. A számítógép felhasználói nyelve – a virtuális dialógusok szerkezete. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 12. JGYTF Kiadó, Szeged. 325–37.
- Cs. Jónás Erzsébet 1999. *Az orosz dialógus természetrajza*. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza.
- Kibédi Varga Áron 1983. Egy intertextuális irodalomtörténethez. *Helikon* 1: 42–9.
- Kibédi Varga Áron 1996. A műfajokról. *Irodalomtörténet* 77: 412–25.
- Kristeva, J. 1968. Problèmes de la structuration du texte. *Linguistique et littérature. La Nouvelle Critique*. Numéro spécial. Novembre. 54–64.
- Kulcsár Szabó Ernő 1996. *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum, Budapest.
- László János–Thomka Beáta 2001. *Narratív pszichológia*. Narratívák 5. Kijarat Kiadó, Budapest.
- Nagy L. János 1993. A megnyilatkozás nyelvi értékéről. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 1. JGYTF Kiadó, Szeged. 29–34.
- Németh G. Béla 1971. A „Babits-vers” mint hasonlat. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 321–37.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Petőfi S. János 1991. *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé*. Szeged.
- Pozsvai Györgyi 2000. Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón. *Itk*. 3–4: 353–75.
- Quirk, R. 1978. Focus, scope, and lyrical beginnings. *LangSty*. 11: 30–9.
- Szakonyi Károly 1976. Ha itthon maradnál. In: *Irányítószer 2000*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Szevro, I. P. (Севро, И. П.) 1969. *Структура связного текста и автоматизация реферирования*. Наука, Москва.
- Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek. (A reprezentáció, a kommunikatív cselekvés és az informativitás szempontjai szövegek vizsgálatában.) In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 4. JGYTF Kiadó, Szeged. 7–33.
- Todorov, T. 1971. *Poétique de la prose*. Seuil, Paris.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Boronkai Dóra

SUMMARY

Boronkai, Dóra

Dialogue as conversation between texts

This paper applies the methods of text linguistics to analyse the linguistic, cognitive, and affective features of dialogue as an intertextual text type. According to current research, intertextuality is not only a basic component of post-modern literature but also an organising principle in dramatic conversations. This disquisition takes the most important elements of intertextuality into consideration and illustrates them by dialogues from contemporary Hungarian drama. The most frequent of those elements are (1) figures based on detraction: contextual or situational ellipsis and aposiopesis; (2) topic change or topic shift; and (3) direct vs. indirect speech and narrative. These factors, together with explicit and implicit references, create the intertextual cohesion of dialogue as conversation between different texts or text types.

„Magyarország szikláin” A magyar sziklamászóutak nevei

1. Bevezetés

Magyarországon a sziklamászásnak több évtizedes hagyományai vannak. Ez alatt az idő alatt sok sziklamászóút született, amelyek neveikkel együtt bekerültek a mászó társadalom köztudatába, majd továbböröklődtek a későbbi generációknak.

Az évek hosszú során közel ezer utat építettek ki a magyar mászók, amelyek névanyaga még feldolgozatlan. Tanulmányomban ezt a hiányt pótolom. Áttekintem a mászóutak neveinek kontextusát, elhelyezem őket a földrajzi nevek rendszerében, majd sokrétű névtani elemzéssel és példákkal mutatok rá a sziklamászóutak sokszínű, érdekes névvilágára.

2. A sziklamászóutak neveinek kontextusa és elhelyezése a tulajdonnevek között

2.1. A mászóutak neveinek kontextusa

A sziklamászóutak az egyes sziklafalakon kialakított, kiépített utak, amelyek meghatározott irányvonalat és sziklaformákat követnek. Azonosítani megnevezéseik által tudjuk őket. A mászóutak elnevezésénél az **első megmászás elve** érvényesül, miszerint új utat az út építőjének (első megmászójának) áll jogában megneveznie, amely a későbbiekben így kerül be a szakirodalomba (kalauzok, folyóiratok stb.). A névadásnál a névadó kezét semmi nem köti, nincsenek irányadó elvek sem a szóhasználatra nézve, sem a név szerkezetét illetően. A névválasztás tehát szabad, annyi megkötés azonban mégis van, hogy egy szektoron (sziklaegységen) belül nem szabad homonim neveknek előfordulni, mert ez gátolná a tájékozódást. Ebből a nagy szabadságból adódik a neveknek az a mérhetetlen sokszínűsége, amelyet a későbbiekben a névtani elemzés példáival szemléltetek.

A mászóutakat tehát megnevezéseik alapján azonosítjuk, de gyakran a neveik önmagukban nem elegendőek a pontos meghatározáshoz; szükséges kiegészítőként jelennek meg a mászókalauzokban a falrajzok, amelyek szemléltetik az út irányát, jellemző sziklaalakzatokhoz való kötődését (ilyenek például a *repedések*, a *kémények*, az *áthajlások*, a *rámpák* stb.).

A falrajzok tehát egyfajta szövegkörnyezetként, beszédhelyzetként viselkednek, mert egyértelművé teszik az információt. A sziklamászóutakhoz az elnevezéseiken és a rajzaikon kívül még egy nagyon fontos adat tartozik, az út nehézségi fokozata. Ennek meghatározásához többféle skála létezik. A Magyarországon elfogadott úgynevezett *UIAA-skála* (*Union Internationale des Associations d'Alpinisme*) 11–12 nehézségi fokozatot különböztet meg. Ezeket a fokozatokat római számokkal jelöljük az utak nevei mögött (szabadon vagy zárójelben). A római számokhoz járulhatnak még a – vagy a + jelek, amelyek még pontosabban árnyalhatják a nehézséget:

<i>Kis reibung VI+/VII–</i>	<i>Enola Gay VI</i>
<i>Szentlélek VIII</i>	<i>Psycho VI+</i>
<i>Lavinák foglyai VII–</i>	

A római számokon kívül megjelenhetnek még betűk és arab számok is a nehézség mértékegységeiként. Ezek a mászás egy másik módját jelölik:

Téli út A2¹   Csaváros út A1
Krokodil A1   Boulder-kánon BO²

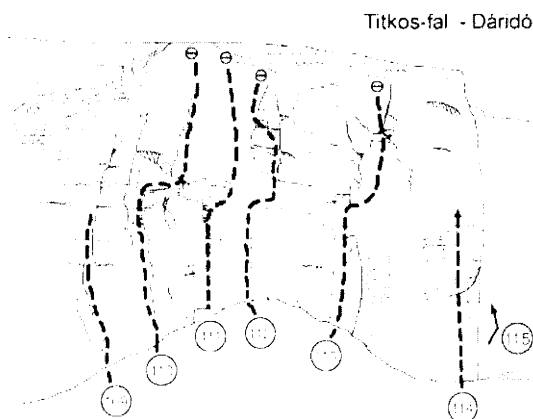
Mindkét forma előfordulhat egyidejűleg a nevek kiegészítőjeként, ami azt jelzi, hogy az adott út többféleképpen is mászható:

Krokodil A1 (VIII)   Kyberíáda VIII- (CL)

Néhány út mellett pedig a *projekt* megjegyzés szerepel, ami arra utal, hogy az út megnyitása még folyamatban van:

Bányarém (projekt)   Kékszakáll (projekt)

A könnyebb megértés kedvéért csatolok egy falrajzot, amely tartalmazza a sziklamászóutak teljes „szövegkörnyezetét”³:

109.	VIII+ ?	113. Banán és sör	VII+
110. EFA	VIII+ (CL)	114.	projekt
111. Dáridó	IX-	115. Elsőszerelmések	V
112. Green Peace	VII+/VIII- (CL)		

2.2. A sziklamászóutak nevei a földrajzi nevek rendszerében

A sziklamászók által adott nevek világa kevésbé ismert és kutatott terület a nyelvészetben. Ezen útnevek a mikrooronimákhoz sorolhatók, hisz a szikla egy bizonyos szakaszát jelölik (Baukó 2004: 119). A földrajzi nevek azon típusát képezik, amelyeknek a közszói jelentése még nagyon

¹ A1, A2, A3 stb. A mesterséges mászás nehézségének mutatói. *Mesterséges mászásnak* nevezzük a mászás azon ágát, ahol nemcsak a szikla kínálta lehetőségeket használjuk, hanem mesterséges segédesszközöket is (szögek, nittek, kampók, trepnik stb.).

² BO a boulder rövidítése. A *boulderezés* alacsony magasságban (1–5 m) történő, kötél nélküli mászást jelent.

³ A kép forrása: <http://szikla.hu/hirkep/kallerprint.pdf>

erős, például: *Él, Egyujjas, Kémény, Kaktusz virága, Ugróiskola* stb. Az előbbi példák teljes mértékben köznévi alapúak. Mégis mi teszi őket tulajdonnevekké? A tulajdonnevek és a köznevek közötti alapvető különbség, hogy míg az előbbieknél jellegüknek fogva van vonatkozásuk, addig az utóbbiak vonatkozásához más feltételek teljesülése is szükséges. További fontos tényező, hogy a „tulajdonnév csak akkor használható valamire, ha e valami és a név között egy bizonyos pragmatikai viszony áll fenn, vagyis, ha ez a valami a szóban forgó nevet megfelelő körülmények között kapta” (Kiefer 1989: 287–8). A mászóutak neveinél fontos tehát, hogy ezek az elnevezések az **első megmászás elve** szerint az út első megmászójától származnak, és a magyar mászóközösség tulajdonnévnek ismeri el őket.

A mászóútnevek tulajdonnévi jellemzőinek megállapításában további segítséget nyújthat a nevek jelentéstani vizsgálata. Az alábbi mondatokban kontextusba helyezve vizsgálhatjuk meg a *Kaktusz virága* példát:

- 1) *Megmáztam a Kaktusz virágát.*
- 2) *Megmáztam a Kaktusz virága utat.*
- 3) *Lerágta a kaktusz virágát.*

Az 1) mondatnál egy mászó biztosan tudja, hogy egy út nevééről van szó, akkor is, ha nem hallott még sohasem róla. A megértésnél segíti őt a szituáció, a beszédpartnere, aki nagy valószínűséggel szintén mászó vagy olyan ismerős, barát, aki tudja, hogy a beszédpartnere mászik.

Ugyanez a mondat egy nem mászónak már nagyobb nehézséget jelenthet. A szó szerinti értelmezést szinte biztosan kizárja, mert vannak olyan háttérismeretei, amelyekre támaszkodhat: a kaktusz szúrós, a virága pedig valószínűleg nem olyan nagy, hogy meg lehessen mászni. Ilyenkor nyelvi kompetenciája és kombinatorikai képessége segítheti; végiggondolja, hogy mit szoktak megmászni (hegyet, dombot, falat, fát), és ebből esetleg következtethet a jelentésre. Az az információ is segítheti a megértést, ha tudja, hogy beszédpartnere mászó. Ha ezzel a háttértudással nem rendelkezik, még akkor is felteheti a mindent megvilágosító kérdést: „Mi az a *Kaktusz virága*?”

A 2) mondatnál a kategóriajelölő út köznévi egyértelművé teszi a jelentést, és segíti a név tulajdonnév mivoltának a felismerését.

A 3) mondat értelmezése sem okoz nehézséget. Függetlenül attól, hogy valaki mászó vagy sem, megérti, hogy a kiskutya vagy valamilyen féreg elpusztította a kaktusz virágát.

Amint láthatjuk a sziklamászóutak neveinél erős a kontextustól való függés. Ha kiragadjuk őket a szövegkörnyezetből, elveszítik névjellegüket. A tulajdonnevekre Balázs János (1963) szerint általánosan jellemző, hogy „a tulajdonnév implicit vagy explicit formában jelzi a csoportot, a kategóriát, amibe a név viselője tartozik” (Tolcsvai 1996: 320). A mászóutak neveinél azonban éppen ez a kategóriajelölés hiányzik, ennek következtében nem tartoznak a „hagyományos” tulajdonnevek közé, hanem az úgynevezett posztmodern nevek csoportjába sorolhatók (Tolcsvai 1996: 319). A mászóutak neveire általában jellemző, hogy a denotácumon kívül – ez akár hiányozhat is –, nagyon fontos szerepet kap a konnotáció, a hozzárendelt, asszociatív jelentés (Soltész 1979: 28–30).

A sziklamászóutak névhasználatára jellemző a játékoság, a beszélt nyelvi formára való rájátszás, ami a jelentésre irányítja a figyelmet, és a név értelmezési lehetőségeit nyitottan hagyja. Ez kreatív, sokszínű elnevezéseket eredményez, megnehezíti azonban a névtulajdonítást (Tolcsvai 1996: 323).

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a sziklamászóutak nevei a posztmodern nevek egy csoportját képezik. Az elnevezések értelmezésében nagy szerepet játszik a szövegkörnyezet, a nevek jelentésének a vizsgálata, a konnotáció nyújtotta jelentésbővítés és az a pragmatikai háttér, hogy az olvasó névként értelmezi-e az adott nyelvi entitást.

A sziklamászóutak etikai, előfordulási és általános tulajdonnévi tulajdonságainak áttekintése után rátérek a névadás indítékára, nyelvi eszközeire és a névadási szokásokra.

3. A sziklamászóutak neveinek névtani elemzése

3.1. Adatgyűjtés és a feldolgozás módja

A sziklamászóutak keletkezésében nagy szerepet játszanak a szikla jellemző alakzatai (*Kémény, Él, Repedés*) a megmászáshoz kötődő élmények (*Rövidke, Koszoska, Katicák inváziója*), az időjárás körülmények (*Rongy idő, Esős út*), a fantázia (*Legyintgető titánok, Nagydoktori*), a humor (*Falra hányt borsó, Bányarém, Rút kiskacsa libidója*), az irónia (*Csontbrigád, Majomtánc, Aranykor–Takonykor*) és a játékoság is (*Csiga-biga, Ekeke, Miniaturista*).

Ebben a fejezetben az általam összegyűjtött 815 név alapján vizsgálom meg a sziklamászóutak tematikus/aspektuális csoportjait, nyelvi eszközeit és a névadás indítékait. A korpusz legnagyobb része a *Magyarország szikláin*⁴ című sziklamászó-kalauzból származik. További neveket gyűjtöttem össze a *Hegymászó* szakfolyóiratból. Továbbá vizsgáltam idegen nyelvű példákat is, amelyeket ebben a tanulmányban nem elemzek.

Kutatásom fő célja, hogy bemutassam a mászóutak elnevezésében előforduló tendenciákat és ezek nyelvi eszközeit. A nevek motivációjával is foglalkozom globálisan, de nem minden egyes úttal külön-külön (vö. Baurkó 2004: 121–31), ez ugyanis a vizsgált nevek nagy száma miatt túllépi dolgozatom kereteit.

3.2. A sziklamászóutak neveinek aspektuális csoportjai

A névtani osztályozáson belül először aspektuálisan/tematikailag csoportosítom a neveket. Aspektus, illetve téma alatt a nevekben szereplő állatokat, növényeket, személyneveket, mitológiai motívumokat, hely-, nemzetneveket, időjárásviszonyokat stb. értem. Néhány ilyen aspektust kiemelve szemléltetem a sziklamászóutak neveinek tematikai sokszínűségét.

Állat: *Viharmadár, Fecske, Jégmadár, Varnyú, Vak tyúk, Rubophent a denevérnek, Denevér, Zerge, Fájdalmas gekkó, Radírgyík, Kőkígyó.*

Növény: *Kiwi, Kaktusz virága, Kaktusz direkt, Moha & Páfrány, Aranyeső, Málnás.*

Helynevek: *Recsk, Hungária, California Driving School, Sárvári Nusi, NDK-s út.*

Mitológia/Biblia/vallás: *Acheron, Küklopsz, Legyintgető titánok, Kentaur, Szentlélek, Angyalszív, Ördög út, Apokalipszis, Voodoo, Szfinx, Maya, Jin-Jang, Bőrsámán.*

Nemzet/nép: *Magyar illúzió, Bajor rés, Román nylon, Német út, Olasz-tető, Amerikai traverz.*

Szín: *Zöld út, Zöld övezet, Zöldsport, Black & White, Napfekete eső, Fekete szél, Fekete szombat, Black out, Ezüst nyár, Ezüst nyír, Fekete mágia, Sárga fal, Fekete város.*

Étel: *Pasta sciutta, Rablőhús, Kaja-travi, Cornflakes, Diós búrkifli reggelire.*

Idő/idejírás: *Téli út, Novemberi vigasz, Karácsonyi út, Ezüst nyár, Nyári fal, Egynyári, '92 nyara, Tavaszú út, Lavinák foglyai, Hideg álom, Rongy idő, Rongy idő direkt.*

Tánc/mulatság: *Menyasszonytánc, Legénybúcsú, Diótörő, Táncórák, Híg lötyögés, Tűzjáték, Cigánymultság, Budai keringő.*

Betegség/orvoslás: *Depresszió, Letargia, Csípőficam, Kitti depresszió, Véres ujjak, Görcs, Hányinger, Narkózis, Rubophent a denevérnek.*

Névtelenség: *Akármi, Névtelen, Anonymus, Noname (névtelenek).*

A fenti aspektuális kategóriák és a hozzá tartozó példák bemutatják – a teljesség igénye nélkül –, hogy milyen sokszínűek a mászóutak elnevezései. A továbbiakban csak négy csoportra tér-

⁴ Forrásom a *Magyarország szikláin* 1997-es harmadik javított, bővített kiadása volt.

nék ki: az állatok, a színek, a tánc/mulatság és a névtelenség csoportjára. Ezekben az esetekben megfigyelhető egyfajta tendencia, érdekesség.

Az állatokat tartalmazó elnevezéseknél gyakran előfordul, hogy olyan állatok jelennek meg, amelyek valamilyen módon kapcsolatba hozhatók a mászással (metaforikusan, szimbolikusan). Gyakoriak a madarak, a denevérek és a csúszómászók (gyík, kígyó, gekkó). A madarak esetében a magasság, a repülés a szimbólum alapja, a csúszómászóknál, amelyek gyakran mászómarkák logói is, a sziklán való könnyed mozgás a közös jegy. A denevér különösen találékony elnevezés, mert repülni is tud, és fejfel lefelé is képes csüngeni. A *Rubophent a denevérnek* nevű út kiváló példája a játékoságnak és az állatokkal kapcsolatos közös jegy találkozásának. Az elnevezés mozgatórugója, hogy az út erősen áthajló falon vezet, nehézségi fokozata IX-es. Mászásakor az ember már nem is függőleges, hanem szinte vízszintes helyzetben van. Erre utal a *denevér*, amely akár fejfel lefelé is képes fennmaradni a falon. A *Rubophen* gyógyszernevét pedig utalhat arra, hogy ez egy „ujjszaggató” út, ami után ráfér a mászóra a fájdalom- és lázcsillapítás.

A színek csoportjánál megfigyelhető a zöld és a fekete dominanciája. A zöld elsődleges oka a természet maga, a fekete szín gyakori előfordulására nem kaptam választ.

Érdekes csoportot alkot a táncmulatságra utaló néhány elnevezés is, amelynek motivációja abban gyökerezhet, hogy egyesek a mászást kifinomult mozgáskultúrája miatt vertikális balettnak nevezik.⁵

A névtelenség is megjelenik külön kategóriaként. A név nélküli utak legtöbbször a „névtelen” megjegyzés szerepel. Négy esetben azonban előfordul, hogy a névtelenség megnevezés a név része: *Névtelen*, *Akármi*, *Anonymus*, *Noname*. Az első esetben a névtelen melléknév válik tulajdonnévvé, az *Akárminél* általános névmás tulajdonnevesül. A *Noname* és az *Anonymus* nevekkel idegen elemmel fejeződik ki a névtelenség. Az *Anonymus* mégis többjelentéssel bír (személy).

3.3. A sziklamászóutak névadásának indítékai

A tematikus csoportosítást követően azt vizsgálom, hogy milyen mértékben motiváltak, illetve önkényesek a mászóutak elnevezései. A névadás leggyakoribb indítékai: a hasonlóság, az azonosság, az érintkezés, a tulajdonság és az elvontság (Balázs 2001: 25).

3.3.1. Hasonlóság (ikonikus viszony)

Az ikonikus/metaforikus viszony leggyakrabban a szektorok neveiben fordul elő. A megnevezés alapja lehet külső vagy belső hasonló jegy. Külső hasonlóságon alapulnak a következő szektornevek:⁶ *Krokodilfej*, *Ladik*, *Tojásfal*, *Kristályfal*, *Kémény*, *Teve*, *Asztal*.

3.3.2. Azonosság, érintkezés, tulajdonság (indexikus viszony)

A mászóutak elnevezéseinek nagy részénél figyelhető meg erős motiváltság azonosság, érintkezés vagy tulajdonság alapján. A legjellemzőbb a sziklaformára, a méretre, az irányra, a mászás módjára és az útban használt biztosítószerkezetre való utalás. Számok és betűk is kifejezhetnek indexikus viszonyt, továbbá ebbe a csoportba sorolom azokat az utakat is, amelyeknél a szektor elnevezése vagy egy már meglévő út neve hat egy másik mászóút nevére.

⁵ Az információk mászóktól származnak.

⁶ A szektornevek is a mászóktól származnak, részletesen azonban nem foglalkozom velük. A későbbiekben még előfordulnak mászóutak elnevezéseit befolyásoló tényezőként.

3.3.2.1. Sziklaalakzatok, -formák a sziklamászóutak neveiben

A barlangászáshoz hasonlóan a sziklamászásban is előfordulnak köznevek, amelyek a mászás sportnyelvéhez tartoznak, a továbbiakban *mászóköznevek* (vö. *barlangi köznevek*; R. Nagy 1977: 13). Ilyenek a *repedés*, a *rés*, a *bevágás*, a *hasadék*, a *torony*, a *kémény*, a *bástya*, a *borda*, a *has/pocak*, a *gerinc*, az *él*, a *tábla*, a *plató/platni*, a *plafon*, a *szirt*, a *rámpa*, az *áthajlás*, a *perem*.

A *mászóköznevek* többsége szintén indexikus viszony alapján keletkezett. Gyakori a testrészek (*borda*, *has*, *pocak*, *gerinc*), az épületrészek közneveinek (*torony*, *bástya*, *plafon*) metaforikus/metonimikus átvitele a mászószaknyelvbe.

A *mászóköznevek* gyakran fordulnak elő a mászóutak elnevezéseiben (14%). Ezeket a neveket nagyfokú motiváltság és információtartalom jellemzi. Gyakoriságuk oka, hogy az első, vizuális, még mászás előtti benyomás tükröződik bennük. Ha például egy út egy 30 méter hosszú repedésben vezet, a mászóban erős a késztetés a jellemző sziklaforma megjelölésére. Tovább árnyalhatja a megnevezést, ha egymás közvetlen közelében található két egyforma sziklaforma. Ezeknél nagyon gyakori, hogy az egyiket bal, a másikat a jobb iránynak megfelelően például *Jobb bevágásnak*, *Bal bevágásnak* nevezzük. Az irányon kívül meghatározó lehet a méret is, lásd *Kisplafon*, *Nagy hasadék*, *Rövid él* stb.

3. 3. 2. 2. A méret és az irány megjelenése a sziklamászóutak neveiben

A nevekben gyakran (kb. 7%) a jellegzetes sziklaformákkal együtt az út méretbeli és irányra vonatkozó tulajdonságai is megjelennek. Ebben az esetben is külső, jól észlelhető vizuális paraméter az azonosság vagy az érintkezés alapja, amely hozzájárul ahhoz, hogy itt is nagyfokú a nevek információtartalma és névadási motivációja, ahogy ezt az alábbi példák is mutatják:

Méret: *Nagy-Haránt*, *Kis-Haránt*, *Kis plafon*, *Rövid él*, *Kisáthajlás*, *Kis áthajlás*, *Nagyáthajlás*, *Nagyodú*, *Nagykémény*, *Miniaturista*, *Nagy reibung*, *Kis reibung*, *Kis fás*, *Nagy fás út*, *Nagy él*, *Mini torony*, *Nagy repedés*, *Nagy illúzió*, *Nagyfal direkt*, *Táblácska*, *Rövidke*.

Irány: *Nagy-Haránt*, *Kis-Haránt*, *fent*, *lent*, *Diagonál*, *Középső repedés*, *Bal repedés*, *Jobb oldali variáns*, *Hátsó borda*, *Hátsó nyolcas*, *Haránt az áthajlás peremén*, *Spirál*, *Jobbra át*, *Középső*, *Jobb út*, *Középső út*, *Bal bevágás*, *Direkt*, *Ferde hajlam*, (az összes *traverz út*).

A példák jól szemléltetik, hogy a legtöbb esetben a méretre vagy irányra vonatkozó adatok a sziklaformákkal együtt fordulnak elő. A nevek általános nyelvi formája melléknév + főnév (jelző és jelzett szó), de találkozunk játékos elnevezésekkel (*Ferde hajlam*, *Nagy illúzió*, *Kis illúzió*, *Miniaturista* stb.), kicsinyítőképzős alakokkal (*Táblácska*, *Rövidke*) és egyelemű iránymeghatározásokkal is (*fent*, *lent*, *Diagonál*).

Ennél a csoportnál szembevetendő a helyesírás önkényessége, ingadozása: *Nagy-Haránt*, *Kis-Haránt*, *Kis áthajlás*, *Kisáthajlás*, *fent*, *lent*.

3.3.2.3. A mászás vagy a biztosítás módjának megjelenése a sziklamászóutak neveiben

A vizsgált korpuszban az esetek 8%-ánál fordult elő, hogy a mászás során használt biztosítószköz, a mászás módja vagy a kunszt⁷ megjelent az út nevében. Az indexikus viszony ebben az esetben tehát nem vizuális élményen, hanem tapasztalati alapon nyugszik. A tulajdonnevek ebben az esetben is nagy információtartalommal rendelkeznek, motiváltságuk erős:

⁷ *Kunszt*: a mászás legnehezebb részére használt szakszó.

A mászás módja: *Jump (around), Vállas, Kulcsos, Simulós, Átlépő, Kisátlépő, Nagyátlépő, Átdőlés, Reibung,*⁸ *Kis reibung, Nagy reibung, Piaz,*⁹ *Balos piaz, Rejbi-bébi (a Reibungból) Traverz,*¹⁰ *Underground traverz, Pecsételő traverz, Isteni traverz, Nagy-travi.*

A mászás során használt biztosítóeszköz vagy biztosítási mód: *Ékes,*¹¹ *Faékes, Kampós út, Ékpíszkáló, Nittes,*¹² *Egynyítes, Kétszöges, Lyuksor, Lyuk, Lyukszusz, Odásor.*

Kunstszt: *Egyujjas (2-szer), Hiperkunstszt.*

3.3.2.4. Betűk és számok a sziklamászóutak neveiben

A betűk leggyakrabban alaki hasonlóság miatt jelennek meg a mászóutak neveiben. Ezekben az esetekben a névadás motiváltsága szembetűnően nagy (*Ypsziion*, „Y” bal, „Y” jobb, *T-repedés*, „L” út, *Z út, Z út direkt*), de vannak olyan nevek is, amelyekben a betű megjelenése önkényes (*V-repülés, Averzión, Aposztróf*).

A számok esetében is hasonló kettősség figyelhető meg. A motiváltság leggyakoribb alapja az út nehézségi fokozata, ami szám formájában is megjelenhet (*Ötösök, Nyolcas, VII, VIII–, Hátsó hatosok, Hátsó nyolcas, Kétszöges, Egynyítes, Kétkaros, Egyujjas, Két mozdulat*). Ezen kívül előfordul még a nevekben a megmászás időpontja, a használt biztosítóeszközök vagy a szükséges kulcsmozdulatok száma (*Egyéves, Hétéves, Kétnapos; Kétszöges, Egynyítes, Kétkaros*).

3.3.2.5. A szektor nevének hatása a sziklamászóutak neveiben

A szektorok a sziklaegységeken belüli kisebb, egymáshoz tartozó sziklatömbök, amelyek általában valamilyen külső tulajdonság alapján kapják a nevüket (*Északkeleti fal, Rombusz-fal, Nagy fal, Áthajlások, Reibungtábla, Hátsó hatosok* stb.), de elnevezésük lehet önkényes is (*Kalifornia-tömb, „Hall”, Kofa fal* stb.). Dolgozatomban nem foglalkozom részletesen a szektorokkal, viszont megfigyelem a sziklamászóutak neveire gyakorolt hatásukat.

A vizsgált anyag alapján megállapítható, hogy a szektorok hatással vannak a szektoron belüli mászóutak elnevezéseire. A 97 szektornév közül 34 esetben találtam érintkezési pontot, ami azt jelenti, hogy legalább minden harmadik szektorban előfordul egy név, ami a szektor nevéből származik, vagy annak hatását tükrözi. A következő példák ezt a befolyást szemléltetik (az aláhúzott név a szektort jelöli, a hozzátartozó út pedig a szektoron belüli sziklamászóút nevét):

Illúzió-fal – Magyar illúzió, *Kémény* – Kémény, *Ezüst nyír* – Ezüst nyír – Ezüst nyár, *Kalahári-fal* – Kalahári-traverz, *Delago fal* – Delago út – Delago direkt – Delago repedés, *Kofa fal* – Kofa, *Madárfészkes* – Madárfészkes – Madárfészkes direkt, *Kétszöges* – Kétszöges, *Apokalipszis fal* – Apokalipszis.

Amint láthatjuk a szektorok nevei gyakran jelennek meg a mászóutak elnevezéseiben, és sokszor változatlan formában. Az érintkezés alapja ebben az esetben a lokalitás és a rész-egész viszony.

3.3.2.6. Az egy szektoron belüli nevek egymásra hatása

Nemcsak a szektorok befolyásolhatják az utak elnevezéseit, hanem a szektoron belüli (olykor szektoron kívüli) már meglévő nevek is hathatnak a későbbiekben keletkező mászóutak elnevezéseire. A befolyás lehet a) tematikus/aspektuális, illetve hangulati, de kifejezhet szorosabb összetartozást is. Ez utóbbi esetben az utak lehetnek egymás b) változatai vagy c) variánsai. Változatról beszé-

⁸ *Reibung*: 'tapadásos mászás'. Változatlan formában vettük át a német sziklamászó-szaknyelvből.

⁹ *Piaz*: 'repedésmászás'.

¹⁰ *Traverz*: 'függőleges sziklafalon történő oldalirányú mászás'.

¹¹ *Ék*: 'repedésekben használt biztosítóeszköz'.

¹² *Nitt*: 'fürt lyukba rakott fémeszköz, amely stabil biztosítópontként szolgál'.

lünk, ha az utak nevei egymásnak kizárólag nyelvi változatai, de a két útnak nincs (fizikai) érintkezési pontja. Variánsról beszélünk, ha a két útnak van közös szakasza, azaz fizikailag érintkeznek egymással, és a neveik is szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Majdnem minden variáns egyben változat is (de nem minden változat variáns). Ez alól csak nagyon kevés név kivétel (l. Variánsok).

a) Tematikus vagy hangulatbeli hatás

Az alábbi példákban jól érezhető a tematikai vagy hangulati összetartozás:

Tematikus hatás: *Dzsungel – Őserdő, Menyasszonytánc – Legénybúcsú, Cápa – Rája, Füles – Micimackó – Malacka, Küiklopsz – Legyintgető titánok, Görcs – Hányinger, Százmárkás – Négyforintos – Kétfarintos, Hét éves – Kétnapos, Acélváros – Munkásosztály nagytraverze, Angyalok útja – Ördög út, Bejárat – Kijárat.*

Hangulati vagy hangzásbeli hatás: *Monarchia – Anarchia, Majális – Juniális, Nyífi-nyafi – Tiki-tiki, Opera – Vipera.*

b) Változat

A mászóutak nevei egymásnak változatai, ha nyelvileg érintkeznek, de az utaknak fizikai közös pontjuk nincsen (l. példák). Amint a példák is mutatni fogják, gyakran fordul elő, hogy az egyik meglévő út nevével nyelvi eszközei megjelennek egy szektoron belüli másik út elnevezésében sokszor játékosággal, humorral társulva. Csak egy esetben hatnak szektoron kívüli nevek egymásra: *Párizs repül – London repül* (a kapcsolat oka számomra ismeretlen).

A változatok külön csoportját képviselik azok az utak, amelyek nemcsak nyelvileg hozhatók kapcsolatba egymással, hanem méretbeli vagy iránybeli viszony alapján is. Ez a csoport átmenetet képez a változatok és a variánsok között, mert a nyelvi változatnál erősebb a kapcsolat a nevek között, viszont az utaknak érintkezési pontjuk nincsen. Erre az átmeneti jellegre példa a *Váll balról – Váll direktben – Váll jobbról* és a *Veszprémi jobb – Veszprémi direkt – Jobb oldali variáns – Veszprémi bal* utak viszonya. Ezekben az esetekben ugyanis nehezen tudjuk eldönteni, hogy az utak variánsai vagy változatai egymásnak. (Egyértelmű válasz csak falrajz segítségével adható).

Változatok: *Kaktusz – Kaktusz virága, Delago út – Delago direkt – Delago repedés, Jancsirisz – Jancsi útja, Asztalfal – Asztalláb – Asztalrés, Hanomág tető – Hanomág, Maya – Fátylas Maya, Párizs repül – London repül, Harangozó Teréz – Lélekarang – A harangok, Hungária – Modern Hungária, Ki a nőekkel a klubból – Direkt a nőekkel, Tevefej – Teveszemtelen, Balkezes – Kérbalkezes, Zerge – Zergevadász – Csigavadász, Hommage to Nándi – Nándi plusszzzz!!! – Nándi azóta gazdag ember lett, Aranykor – Takonykor, Csigabiga – Csigavadász.*

A változatok és a variánsok közötti átmeneti csoport: *„Y” jobb – „Y” bal, Jobb út – Középső út – Bal út, Bal oldali fal – Középső fal – Jobb oldali fal, Váll balról – Váll direktben – Váll jobbról, fent – lent, Veszprémi jobb – Veszprémi direkt – Veszprémi bal, Jobb oldali variáns – Középső repedés – Bal repedés, Nagy illúzió – Kis illúzió.*

c) Variáns

Az első csoportban szereplő utak egymás változatai és egymás variánsai is egyben. A nevek formájára jellemző, hogy a tulajdonnévi megjelöléshez társul még egy *direkt* vagy ritkábban egy *variáns* kiegészítő, ami a tulajdonnév szerves része. A második csoportban szereplő példákban ezek a kiegészítők önállósultak, és tulajdonnévi elem nélkül képezik az út nevét. Ez az eset nem túl gyakori, mert a tulajdonnévi elem lekopása, különösen beszédhelyzetben, megértésbeli problémákat okozhat.

1. csoport: *Rongy idő – Rongy idő direkt, Darling – Darling direkt, Tábla variáns – Tábla direkt, Bőrsámán – Bőrsámán direkt, Zsana – Zsana direkt, Z út – Z út direkt, BB – BB direkt,*

Delago út – Delago direkt, Nagykémény – Nagykémény direkt kiszállás, Csóka él – Csóka él direkt, Platni – Platni direkt, Spirál – Spirál variáns, Öregfal – Öregfal direkt, Madárfészkes – Madárfészkes direkt.

2. csoport: *Teflon – Variáns, (névtelen) – Variáns, Tökgyalu – Direkt, Jan Becher emléktája – Variáns, Utópia – Direkt, NDK-s út – Direkt változat.*

Összességében elmondható, hogy az érintkezésem, tulajdonságon, azonosságon alapuló elnevezés, a sziklamászóutak neveiben nagyon gyakori (min. 40%-os). Nagy szerepet játszik ebben az első vizuális benyomás, a megmászáskor alkalmazott technika illetve eszközök, az emlékezetes legnehezebb rész, a kunszt és a tájékozódás is. Az érintkezés alapja nagyon gyakran tetten érhető, ami azt eredményezi, hogy a nevek motiváltsága és információtartalma nagy.

3.3.3. Elvontság (szimbolikus viszony)

Az előző fejezet neveivel ellentétben sok esetben nem tudjuk pontosan meghatározni a név motivációját. Ennek az oka az, hogy a sziklamászóutak névadóinak szinte korlátlan szabadsága van mind tematikai, mind szerkezeti tekintetben (*Akármi, Falra hányt borsó, Rút kiskacsá libidója, István király, Sörhas, Bangladesh, avagy a nagy éhezés* stb.). Ezekben a nevekben a névadás elvont, szimbolikus viszonyon alapul, ezért önkényesnek érezzük őket.

A fantázianevekkel nem foglalkozom ebben a tanulmányban, viszont az emlékutak és az úgynevezett ősi utak csoportját részletesen tárgyalom.

3.3.3.1. Emlékutak

A sziklamászóutak névadási szokásainak szerves részét képezik az emlékutak. Ezen nevek leggyakoribb szerkezeti fölépítése a következő: személynév (családnév + utónév vagy csak utónév/családnév) + *emlékút*:

Hagyományos szerkezetű emlékútnevek: *Dietmar emlékút, Jancsó emlékút, Pozsonyi emlékút, Anna emlékút, Kamarnicki emlékút, Shoelace emlékút, Berán János emlékút, Jean Marius emlékút, Pintér Pál emlékút, Munkácsy Zoltán emlékút, Kovács György emlékút.*

Csak két emlékút szerkezete tér el ettől a sémától. Az egyik esetben a séma birtokos személyjellel egészül ki, a másikkban pedig a latinból vett idegen forma adja vissza ugyanazt a tartalmat:

Nem hagyományos szerkezetű emlékútnevek: *Jan Becher emléktája, In memoriam Sinai.*

3.3.3.2. Ősi út

Az ősi utak a sziklamászó-hagyomány szerves részét képezik. *Alter Weg*nek (lefordítva ősi/régi út) nevezzük azokat az utakat, amelyek az egyes sziklafalakon általában a legrégebbi, elsőnek megmászott utak. Közös jellemzőjük „korukon” túl, hogy könnyűek (általában nem nehezebbek az V-ös fokozatnál). Nyelvi megjelenésük változatos, visszavezethetők azonban a német nyelvterületről származó egységes *Alter Weg* alapformára, ami mind a magyar, mind más idegen nyelvekben meghonosodott forma.

Az esetek többségében az ősi forma használatos, a helyesírás azonban nagyon különböző lehet: *Alter Weg, Alter weg, Alterweg.*

A külföldi szakirodalomban a magyarral ellentétben nem gyakori a rövidített forma használata. A rövidítéshez kötődő pont tekintetében a magyar helyesírás nem következetes: *AW* (2-szer), *AW.* (3-szor).

A magyar fordítások is beépültek már a hagyományba: *Régi út, Ősi út, Öreg út, Öreg fal, Öreg fal direkt, Öregek útja*.

4. Névadási szokások a sziklamászóutak elnevezéseiben

Az előző fejezet összefoglalásaként áttekintem még egyszer a sziklamászóutak elnevezésében uralkodó névadási szokásokat. A nevekben gyakran fordul elő a sziklaformára (*mászókőznevek*), az út irányára vagy méretére való utalás, illetve a mászás kulcsmozdulatának vagy a használt biztosítószerkezetnek a megnevezése. További jellegzetes csoportot képeznek a szektorok által meghatározott nevek. Megfigyelhető továbbá az egy szektoron belüli utak egymásra gyakorolt hatása, amely alapulhat tematikus, nyelvi (változat) vagy érintkezésbeli (variáns) hasonlóságon. Az elnevezés alapja lehet továbbá szimbolikus is, ebbe a csoportba tartoznak a régi névadási hagyományt tükröző emlék- és ősi utak.

Amint láthatjuk a sziklamászóutak elnevezése gyakran motivált, és sokszor hordoz erős információtartalmat. A sziklaformákat tartalmazó neveknel nem ritka a poliszémia előfordulása sem. Ezekben az esetekben a motiváció egyezésen vagy külső hasonlóságon alapul, lásd *Repedés, Áthajlás, Kémény* stb. Ezek a megnevezések gyakran fordulnak elő, tájékozódásbeli nehézséget mégsem okoznak, mert nem egy szektoron belül találhatók.

Összességében tehát elmondható, hogy a nevek sokszínűségük ellenére sok esetben nem önkényesek, hanem névadási hagyományok, szokások által motiváltak.

5. A sziklamászóutak neveinek nyelvi eszközei

A névadás nyelvi eszközei igen sokszínűek. Amint azt az előző fejezetben láthattuk, gyakran előfordul, hogy a névadás indítéka közvetlenül megjelenik a névben (*Él, Áthajlás, Kis-Haránt* stb.). Szintén sok esetben a névadás metaforikus, metonimikus úton történik (*Kristályfal, Teve, Darazsas* stb.). Sokszor találkozunk játékos nevekkal, amelyek nyelvi eszközei lehetnek a hangutánzó, hangulatfestő szavak, a közmondások, a körülírások, a szóösszerántások (*Rejbi-bébi, Nyici-nyoci, Falra hányt borsó, Miniaturista* stb.). Külön csoportot képeznek továbbá az idegen elemeket tartalmazó nevek.

Ebben a fejezetben a játékoság, a humor, az irónia nyelvi kifejezési formáival és az idegen nyelvi elemek jelenlétével foglalkozom.

5.1. A játékoság, a humor és az irónia nyelvi kifejezőeszközei a sziklamászóutak neveiben

A sziklamászóutak elnevezéseiben nagy szerepet játszik a fantázia, a játékoság, ami nyelvi rendkívül változatos módon jelenik meg.

5.1.1. Hangutánzó és hangulatfestő szavak

A játékoság egyik lehetséges kifejezési eszköze lehet a hangutánzás és a hangulatfestés. A hangulatfestő szavak egy jelentős részénél megfigyelhető, hogy a neveknek egyáltalán nincs jelentése.

Hangutánzó: *Zizegő, Züm-züm, Nyifi-nyafi, Tiki-taki.*

Hangulatfestő (jelentéssel): *Menő-Manó, Tömör-gyönyör, Csigabiga, Csiga-biga, Hanyatt-homlok.*

Hangulatfestő (jelentés nélkül): *Unmagumma, Ekeke, Via-dia, Nyici-nyoci, Mirmix Dimix, Manitou manituál, Bajum-bajum.*

5.1.2. Köznapi szólások és mondatszerű nevek

A sziklamászóutak három-, négy- és ötelemű tagjai között gyakran találhatunk köznapi „bölcsségeket” és mondatszerű neveket:

Köznapi szólások: *Falra hányt borsó; Dől a fal; Ha törik, ha szakad; Egy kanál víz; Maci a málnásban; Az élet nem habostorta.*

Mondatszerű nevek: *Hol vagy, Pista; Bangladesh, avagy a nagy éhezés; Nándi azóta gazdag ember lett; Ki a nőkkel a klubból; Kapálódzák; Jobbra át; Jusst is!; Miniaturista.*

A köznapi szólások egy része közvetlenül kapcsolható a mászáshoz. Ez a kettős jelentéstartalom még jobban erősíti a játékoságot: *Falra hányt borsó, Dől a fal* (áthajlás), *Ha törik, ha szakad* (a fal tulajdonsága + kitartás). Több esetben találkozunk az eredeti szólás rövidítésével vagy kisebb mértékű változtatásával: (megfullad/megfojtaná) *Egy kanál víz* (-ben), (Bedől, mint) *Maci a málnásba(n), Dől a fal* (fa).

A mondatszerű neveknél előfordulnak kijelentések, kérdések, felkiáltások és szóösszerántások. A *Bangladesh, avagy a nagy éhezés* és a *Nándi azóta gazdag ember lett* humort és iróniát tükröz. A felkiáltó mondatok a *Ki a nőkkel a klubból*-t leszámítva rövidiek, és akaratot, buzdítást fejeznek ki. A *Kapálódzák* forma szabálytalansága révén erőteljesen a szóbeliséget idézi föl. Az egyetlen szóösszerántás, a *Miniaturista* szokatlansága és többértelműsége révén hívja föl magára a figyelmet.

5.1.3. A játékoság egyéb kifejezőeszközei

A hangutánzás és hangulatfestésen, illetve a szólások alkalmazásán túl az eufémizmus, a túlzott választékosság, a találékonyosság, a humor és az irónia is lehetnek a játékoság nyelvi kifejezőeszközei:

Eufémizmus: *Az eleven hús fogantatása, Nyalóka.*

Túlzott választékosság: *Égben lebegők csarnoka, Az eleven hús fogantatása.*

Humor/fantázia: *Diós búrkifli reggelire; Egy eltévedt zsoké; Rút kiskacsa libidója; Megtévesztett libidó; Rubophent a denevérnek; Rocky Horror Climbing Só; Legyintgető titánok; Bányarém; Lyukszus; Szedermotor; Peremszerelem; Teveszemtelen; Mamuszfal; Möszio Betmen; kezdeményezzen!; Ferde hajlam; Flúgos futam; Fúrge ujjak; Él-mény; Tour-mix; Elektromos turista; Barlangász szaladgáló; Bőrsámán; Pneumatikus drótkéfe; Yes Today.*

Irónia: *Marathon életre halálra, Variációk egy operációra, Doktori disszertáció, Disszertáció fal, Disszertáció él, Nagydoktori, Vértürdő, Inkvizíció, Sziszifusz, Csontbrigád, Görcs, Hányinger, Spanyolcsizma, Majomtánc, Terrorista-haránt, Harapófogó, Vagina, Bakafing, Szivató, Orrkirályfi, Halálvigyor, Kopaszkutya, Húspuska, Fájdalmas gekko, Híg lötyögés, Laza nyafogás, Mormoló káosz, Ítélet napja, Kohászati múzeum, Munkásosztály nagytraverze, Építőtábor, Halálosztó lokomotív.*

Olykor a humor és az irónia kategóriája nem választható el élesen egymástól. A *Marathon életre halálra*, a *Variációk egy operációra*, a *Disszertáció fal*, a *Doktori disszertáció*, a *Nagydoktori*, a *Disszertáció él* utak esetében nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyik csoporthoz

tartoznak. Csoportosításomban az iróniához soroltam őket, mert az „ártatlan” nevetetésen túl van bennük egy „keserédes” árnyalat.

A humor leggyakoribb eszköze az ötletesség (*Fürge ujjak, Rubophent a denevérmek, Bányarém, Lyukszusz*), a többértelműség (*Él-mény, Tour-mix, Yes Today*), szokatlan szó párosítás (*Legyintető titánok, Pneumatikus drótkéfe, Barlangász szaladgáló*) és az egyedi helyesírás (*Él-mény, Tour-mix, Nándi plussszzz!!!*).

Az irónia legfőbb kifejezőeszköze a túlzás, a vulgaritás (*Bakafing*), a csúfolódás (*Orrkirályfi, Kohászati múzeum, Munkásosztály nagytraverze*). A túlzáson belül megkülönböztethetjük az öníroniát (*Majomtánc, Laza nyafogás, Híg lötyögés, Nagydoktori, Szivató*) és az olykor már morbid túlzást (*Inkvizíció, Vértürdő, Húspuska, Halálvígyor, Spanyolcsizma*).

Összegzésképp megállapíthatjuk, hogy a sziklamászók gyakran élnek a játékoság, a fantázia adta lehetőségekkel az új utak elnevezésénél. A következőkben azt vizsgálom, hogy milyen idegen nyelvi elemek fordulnak elő a mászóutak neveiben.

5.2. Idegen nyelvi elemek a sziklamászóutak neveiben

Több mint 80 névben fordul elő valamilyen idegen nyelvi elem. A leggyakrabban az angolból kölcsönöznek szavakat a mászók az utak megnevezéséhez, de előfordulnak német, olasz, francia és latin példák is.

Angol: *Half Dome, Break, Heavy Metall, Black & White, Cornflakes, Darling, Body Mix, California Driving School, Rebell, RAP nyom, Happy Birthday, Big Silence, Piranjas of Amazonas, Black Out, Emergency Exit Only, Old Boys, Ciao Italy, Kentucky Home, Challenger, Melody, Noname, Bloody Mary, No Bambi, My Love, Vén Skinhead, Rocky Horror, Rocky, Rocky Horror Climbing Ső, No Fear.*

Német: *Disco-weg, Neuer Puder Weg, Reibung, Hiperkunszt, Jancsi-rissz, Flasche wand, Talweg.*

Olasz: *Pasta sciutta, Senecio, Piazz, Sfério, Balos piazz, Ciao Italy, Vendetta.*

Francia: *Mösző Betmen, kezdeményezzen!, Teenager l'amour, Boulder-kánon.*

Latin: *In memoriam Sina, Hiperkunszt.*

A felsorolásból jól látható, hogy az idegen elemek általában változatlanul, eredeti formájukban, az adott nyelv helyesírás alapján kerülnek be a nevekbe. Csak két esetben fordul elő kisebb-fajta magyarosítás: *Mösző Betmen, kezdeményezzen!* (*Monsieur Batman*), *Jancsi-rissz* (*Riss*). Az angol elemeket tartozó nevek mindegyike konzekvensen követi azt a szabályt, amely kimondja, hogy a többelmeű nevek esetén a név összes elemét nagy kezdőbetűvel írjuk.

6. Összegzés

Tanulmányom célja az volt, hogy ízelítőt adjon egy nyelvészetileg eddig feltáratlan, sokszínű névvilágból. További kutatásaimban az aspektuális és általános névtani elemzésből kiindulva az egyes nevek motivációjával fogok foglalkozni sziklamászókkal készített interjúk alapján. További érdekes terület a más nyelveken születő sziklamászóutak neveinek vizsgálata és kontrasztív elemzése, amely elvezethet a sziklamászóutak névadási univerzáléihoz.

FORRÁSOK

- Babcsán Gábor–Kangyal András–Ravadits Kornél 1997. *Magyarország szikláin*. Mega Print, Budapest.
- Babcsán Gábor 1985–86. *Mászóiskoláink*. In: Farkas Péter–Szikszai Csaba (szerk.): *Hegymászó*. A Magyar Hegy- és Sportmászó Szövetség évkönyve, Budapest. 23–6.
- Farkas Péter–Szikszai Csaba (szerk.) 2001. *Hegymászó*. A Magyar Hegy- és Sportmászó Szövetség évkönyve, Budapest.
- <http://szikla.hu/hirkep/kallerprint.pdf>

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2001. *Barlagnévtan – barlangi helynevek*. In: *A jelek mélyvilága. Barlangi helynevek*. Magyar Szemiotikai Társaság Budapest. 21–35.
- Baukó János 2004. *Hegymászó útnévek a Szulyói-sziklákon*. *Névtani Értesítő* 26: 119–35.
- Kiefer Ferenc 1989. *Mit jelent a tulajdonnév?* In: Balogh Lajos–Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet*. Zalaegerszeg, 286–90.
- R. Nagy Vera 1997. *Helynévvizsgálat négy budai barlangban*. *Magyar Névtani Dolgozatok* 5. ELTE, Budapest.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Tolesvai Nagy Gábor 1996. A tulajdonnév jelentéséről egy névesoport kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 120: 319–25.

Kuna Ágnes

SUMMARY

Kuna, Ágnes

Names of rock climbers' paths in Hungary

The aim of this paper is to give a taste of a multifarious world of names that have been linguistically unexplored so far. The author's further intention is to discuss the motivations of individual names, based on interviews conducted with rock climbers, on the basis of the aspectual and general onomatological analysis presented here. Another interesting area to investigate would be the names of rock climbers' paths in other languages described in a contrastive framework that could eventually lead on to the discovery of universals in naming rock climbers' paths.

Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima 'A horvát nyelv érintkezése európai nyelvekkel' Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2005. 255 lap

A bemutatandó kötet a magyar olvasó számára azért érdekes és különleges jelentőségű, mivel Horvátországban, horvát(országi) szerzők elemzésében első ízben mutatja be a magyar–horvát nyelvi kapcsolatokat, amelyekben a horvát az átvevő, a magyar pedig a másik öt európai nyelvhez (angol, francia, német, olasz, orosz) hasonlóan az átadó nyelv. A szerkesztő és az olasz–horvát kapcsolatokat bemutató fejezet szerzője, Lelija Sočanac, valamint az egyes fejezetek szerzői: Orsolya Žagar-Szentesi, Dragica Dragičević, Ljuba Dabo-Denegri, Antica Menac és Anja Nikolić-Hoyt munkájukat a nyelvi kapcsolatok iskolateremtő kutatója, Rudolf Filipović emlékének szentelték. A tanulmánykötet az *Európai tanulmányok: nyelvek és kultúrák érintkezése* című Tempus pályázat keretében készült. A nyelvi érintkezéseknek ezeket fontos és a beszélők legszélesebb köre számára is érzékelhető eredményeit, a szóátvételeket bemutató, gondosan szerkesztett könyvet érdemes lenne világnyelven is megjelentetni. Talán egy következő pályázat meg fogja teremteni annak a lehetőségét, hogy a nemzetközi tudományosság szempontjából is jelentős kötet a nemzetközi nyilvánosság elé kerüljön.

Az egyes fejezetek szerzői (a fentebb felsorolt nevek sorrendjében) az olasz, magyar, német, francia, orosz, angol kapcsolatok területének legjobb horvátországi szakemberei. A magyar–horvát kontaktusokat bemutató fejezet (51–83) szerzője az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–horvát szakán szerzett oklevelet, majd pedig már zágrábi egyetemi oktató korában az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskoláján PhD-fokozatot. Jelenleg a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének tanszékvezető docense.

Magyar–horvát kapcsolatokról eddig csak magyarországi magyar szerzők írtak (vö. Hadrovics László több tanulmányát, valamint *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* [Budapest, 1985] című monográfiáját, valamint Nyomárkay István *Morfološka i sintaktička adaptacija stranih riječi u hrvatsko(srpsko)m jeziku* ['Az idegen szavak morfológiai és szintaktikai beilleszkedése a horvát (szerb) nyelvbe' Budapest, 1984] és *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung* [Budapest, 1989] című munkáját). A szláv nyelvek magyar jövevénytárazainak kérdését érintette a XIX. század második felében F. Miklosich *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen* (Wien, 1867), majd A. Matzenauer *Cizí slova v slovanských řečech* ('A szláv nyelvek idegen szavai' V Brně, 1870), és másfél évtizeddel később etimológiai szótárában (*Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen* Wien, 1886) ugyancsak Miklosich, aki több magyar eredetű szót is felvett szótárába, például: *aldov*, *astal*, *beteg*, *cipela*, *karika* stb. A huszadik század második felében Linda Sadnik és Rudolf Aitzetmüller *Vergleichende Wörterbuch der slawischen Sprachen* (1. Wiesbaden, 1963–1975) című, a B betűnél sajnos megszakadt munkájában egyebek mellett találkozunk az *aldomaš*, *bantovati*, *beteg*, *bunda* szavakkal, amelyek természetesen nem csupán a (szerb)horvátba, hanem más szomszédos nyelvekbe is átkerültek.

Kötetünk szerzői az idegen szavak horvát nyelvbe való beilleszkedését fonológiai, ortográfiai, morfológiai és szemantikai szinten mutatják be. A szemantikai szint bekapcsolása az elemzésbe a két nép nyelvhasználatában kialakult világképpel összefüggő kérdéseket villantja fel, s így legfőképpen ezen a területen ösztönöz további kutatásokra (vö. Bańcerowski Janusz: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE Bölcsészettudományi Kar Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest, 2000 című tanulmánykötetét, valamint több dolgozatát). Csak sajnálni lehet, hogy a szerzők nem tértek ki a szintaktikai adaptáció bemutatására, az idegen szavak ugyanis éppen szemantikai alapon találják meg helyüket az átvevő nyelvek szintaktikai rendszerében. A szintaktikai beilleszkedés része lehetett volna a szemantikai adaptációt tárgyaló fejtegetéseknek, noha bizonyos, hogy a kötet terjedelmét jelentősen megnövelte volna.

A szerzők a fonológiai, morfológiai és szemantikai adaptációs folyamatban három, a helyesírásban négy szintet (típust) különböztetnek meg: a fonológiai adaptációban nulla fokú, részleges vagy kompromisszumos és szabad transzfonemizációt, illetve nulla fokú, részleges (kompromisszumos) és teljes transzformemizációt. A helyesírási beilleszkedést a következő tényezőktől tartják függőnek: az átvett szó (modell) kiejtésétől, helyesírásától, a kiejtés és a helyesírás kombinációjától és az esetleges közvetítő nyelv hatásától. Érdekes, hogy közvetítő nyelvi hatással a fonológiai adaptációban nem számolnak. Ez tévedések forrása is lehet. Az egyik legújabb horvát értelmező szótár (*Rječnik hrvatskoga jezika* [‘A horvát nyelv szótára’]. Zagreb, 2000, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga) a horvát *šator* szót török átvételnek minősíti, holott a közvetítő, tehát a fonológiai beilleszkedés tekintetében átadó alak a m. *sátor*. (Megjegyzem: ezt a tévedést a kötetben olvasható tanulmányában O. Žagar-Szentesi korigálta.) A fonológiai adaptáció típusainak (szintjeinek) kialakításában két kritériumot vesznek figyelembe: a magánhangzók nyíltsági fokát és képzési helyét, valamint a mássalhangzók képzési helyét és módját. Nulla fokú transzfonemizációról akkor lehet beszélni, ha „a fonémák mindkét nyelvben megegyeznek egymással (azaz a magánhangzók nem különböznek a képzés nyíltságában és helyében, a mássalhangzók pedig szintén nem különböznek a képzés helyében és módjában)” (11), részlegesről pedig abban az esetben, ha „a fonémák részben hasonlítanak egymásra, ennél fogva az átadó nyelv fonémája (inkább: fonémái) könnyen helyettesíthetők az átvevő nyelv megfelelő fonémájával (inkább: fonémáival)” (186). Viszonylag csekély a valóban átadó nyelvbéli fonémákkal teljesen megegyező átvevő nyelvbéli fonémákkal végbemenő adaptációk száma, ez az egymással legtöbb tekintetben megegyező fonéma-rendszerű nyelvek között fordul elő, például: m. *sziget* – h. *sziget*, m. *kocsi* – h. *kočija*, a m. *lámpás* – h. *lampaš*, de a m. *szállítás* – h. *salaš*, amelyek a kompromisszumos transzfonemizációt képviselik. Az ortográfiai adaptáció folyamatában a felvett négy típus alkalmazása sem egyértelmű. Mesterségesnek és formálisnak tartom a fonológiai és az ortográfiai beilleszkedés szétválasztását egy olyan átvevő (adaptáló) nyelvben, amelynek fonologikus helyesírása van. Miért és hogyan tükrözi például a fr. *purée* – h. *pire*, a m. *rostély* – h. *roštilj* a modell kiejtését? A fr. *u* (ü) – h. *i* és a m. *ly* (j) – h. *lj* (l') esetében és a hozzájuk hasonlóknak erről nem is lehet szó. Itt egyszerűen hanghelyettesítéssel van dolgunk.

Az ortográfiai beilleszkedést – mint említettük – az átadó (közvetítő) és az átvevő nyelv fonéma- és graféma-rendszere közötti különbségek határozzák meg. A probléma itt elsősorban nem a latin, hanem a cirill betűkkel író szláv nyelvek esetében jelentkezik, noha fennáll a latin betűvel író szláv nyelvekben is, éppen a már említett „úgy írj, ahogy beszélsz, és úgy beszélj, ahogy írsz” elv, azaz a fonetikus (fonologikus) helyesírás miatt. Ezért kerül sor magyar–horvát viszonylatban hanghelyettesítésekre, például: *cékla* – *cikla*, *fillér* – *filir*. Más típusú hanghelyettesítéssel állunk szemben – egyebek mellett – a m. *csatorna* – h. *čarnja*, m. *torác* – h. *trnac*, m. *törköly* – h. *trkulj* stb. esetében, amelyekben a magyar magánhangzó + r + mássalhangzó hangkapcsolat a horvátban szótagképző (vokalikus) r-ként valósul meg. Magát a beilleszkedést ez a tény nem befolyásolja, a szóvég is megmarad olyannak, amilyen a magyarban volt, hiszen az *a* végű szavak akadálytalanul illeszkednek be a horvát deklinációs rendszerbe. Az ortográfiai adaptáció az esetek többségében nem választható el a morfológiaitól sem, hiszen szükségszerű, hogy bizonyos adaptációs suffixumok

az átvett, majd morfológiailag beilleszkedett szó írásképeben is megjelenjenek, például m. *lopó* – h. *lopov*, m. *cipellő* – h. *cipela* (*cipele*). Ezeket az átvételeket a teljes transzormorfemizáció körébe utalhatjuk, noha igazán transzormorfemizációról, tehát az átadó nyelvbéli morféma átalakításáról, megváltoztatásáról csak abban az esetben lehet szó, ha a két morféma nagyon hasonlít egymásra (pl.: fr. *-eur* – h. *-ar*. Ritkák a betűképet (fonológiai képet) teljes mértékben tükröző szavak, mint m. *beteg* – h. *beteg*, m. *huncut* – h. *huncut* vagy a fentebb említett m. *síget* – h. *síget*.

A transzormorfemizáció lényege, hogy lehetővé tegye az átvett idegen szónak jövevényszóvá válását, azaz az átvevő nyelv deklináció- és konjugációrendszerébe való beilleszkedését. Magyar–horvát relációban nemigen látok különbséget a nullafokú (m. *karika* – h. *karika*) és az úgynevezett kompromisszumos transzormorfemizáció egyes típusai között (m. *gyilkos* – h. *đilkoš*, m. *dobos* – h. *doboš* stb.). Az utóbbi és a hozzá hasonló eseteket O. Žagar-Szentesi avval magyarázza, hogy „a modell és a replika morfológiai tagolása az átvétel idején nem esett egybe, [...] legvalószínűbb, hogy a magyar képzett szavakat a horvát nyelvérek egyszerű szónak fogta fel. A szekunder adaptáció folyamatában ezek a szavak átvevő nyelvbéli képzővel bővültek, így jöttek létre a *dobošar*, *dobošica* ('dobos, dobostorta') alakok” (70). Ugyanakkor például a *sipoš*, korábban: *šipuš* nem kapott horvát nyelvbéli *-ar* képzőt. Ha tehát az ilyen szavakat vizsgáljuk, már a morfológiai elemzésbe is be kell kapcsolnunk a szemantikait. A teljes transzormorfemizáció nem más, mint adaptációs szuffixumok hozzáadása az átvevő nyelvben szokatlan szóvégekhez (elsősorban magánhangzós szóvégekhez), például: m. *lopó* – h. *lopov*, m. *bíró* – h. *birov*, m. *bakancs* – h. *bakandža*, m. *kocsi* – h. *kočija* stb. Az *-ov* végződészel adaptált magyar szavak esetében O. Žagar-Szentesi diftongikus magyar szóvéget tételez fel, ennél azonban valószínűbb, hogy egyszerűen csak horvát adaptációs (honosító) szuffixumról van szó, amelyre a korábbi nyelvemlékekben is vannak példák (*Nero* – gen. *Nerova*, dat. *Nerovu* stb.). Ezeket a szavakat, ha meg kívánunk maradni a felvett klasszifikáció mellett, inkább a teljes transzormorfemizáció b) alcsoportjába sorolhatjuk. Alapjában véve ugyanez a lényege a többi tárgyalt nyelvből való átvételek morfológiai adaptációjának is. Nem zárható ki, hogy a grammatikai nemet meghatározó szóvég horvát nyelvbéli alakulásában szerepe van a közvetítő nyelveknek is (133). Az úgynevezett teljes transzormorfemizáció során kaphat az idegen szó átvevő nyelvbéli képzőt, főként olyan estekben, amelyekben az átvevő nyelvben rendelkezésre áll az átadó nyelvi képzőhöz fonetikailag hasonló (pl. fr. *modeleur* – h. *modelar*) vagy azonos jelentést hordozó képző (pl. fr. *affairist* – h. *aferaš*). A teljes transzormorfemizációval való adaptálás körébe sorolandók azok a szavak is, amelyekben az átadó (magyar) nyelvbéli végződést vagy annak egy elemét egyszerűen elhagyják, például: *csoport* – *čopor*, vagy amelyeket valamely szuffixummal vesznek át, például: *szár* – *sara* ('Bein, Überbein; Stiefelröhre, Stiefel-schaft' ['lábszár, lába szára; csizmaszár']). Hasonló átvétel például a *kapu* jelentésű ukrán *kapura*.

Szemantikai adaptáció tekintetében a horvát nyelv nagyrészt ma is élő magyar jövevényszavai az úgynevezett nulla fokú szemantikai extenzió körébe sorolhatók, azaz említésre méltó jelentésváltozás (szükülés vagy bővülés) nélkül élnek a horvátban (*bitanga*, *cikla*, *remek*, *vanjkuš* vagy *gazda*, *lopov*, *pijac*, *soba* stb.). A szemantikai mező szélesedésének tekintetében érdekes példa a m. *gyilkos* – h. *đilkoš* 'semmirekellő, nöcsábász' (ezt az utóbbi jelentést Milosevits Péter kollégám halotta Újvidéken).

A magyar szavak horvát (szerb) nyelvbe való beáramlása a XVII. században véget ért. Sok magyar szót tartalmaznak még a XVII. és XVIII. századi kajhorvát szótárak (vö. *Kis szláv lexikográfia*. ELTE Szláv Filológiai Tanszék, 2005), kritikával kezelendők viszont mind a mai szerb, mind a mai horvát idegenszó-szótárak. O. Szentesi-Žagar körülbelül 120 magyar szót sorol fel a függelékben. Nagyrésztük ma is él, legalábbis a megértés szintjén a mai horvát köznyelvben (a nyelvjárásokban és helyi nyelvekben természetesen több). Szemantikailag az emberek közötti viszony, némely jellegzetes tulajdonság, szerszámok, mezőgazdasági eszközök, termékek, különböző civilizációs jelenségek és fogalmak témakörébe tartoznak (*šogor*, *pajdaš*, *bitanga*, *astal*, *lampaš*, *cipele*, *bakandže*, *husar*, *gulaš*, *salaš*, *plebanuš* stb.).

Meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelvi hatás az említett időponttal nem szűnt meg, csak átalakult. A XVIII. század végétől folyó, majd a XIX. század harmadik harmadában létrejött standardizáció folyamatában a szó- és kifejezőkészséglet gyarapítása inkább utánzással (tükörszavak és tükörfelfejezések alkotásával) ment végbe, amelyben a németen kívül jelentős szerep jutott a magyar mintáknak is.

A mai horvát köznyelvben körülbelül száz magyar eredetű szó él részben az alkalmi használat, részben a megértés szintjén. Kutatásaim során magam is ugyanezre az eredményre jutottam. (I. Nyomárkay: *Sprachliche Wechselwirkung im Spiegel der Wörter. Vergangenheit und Gegenwart der ungarisch-kroatischen Sprachkontakte*. Studia Slavica Hung. 50/1–2 (2005) 1–14). További feladat lehet elsősorban az egyes szakterminológiák behatóbb elemzése, annak az útnak a felderítése és dokumentálása, amely a véglegesnek (?) tekinthető és immár köznyelvvé is vált szak kifejezés kialakulásához vezetett.

Összefoglalva megállapítható, hogy fontos, időszerű témát feldolgozó és megfelelő tudományos apparátussal megírt munkáról van szó. Ajánljuk minden szlavistának, elsősorban természetesen (szerbo)kroatistáknak, de a magyar nyelvészek és kultúrtörténészek szélesebb körének is.

Nyomárkay István

Máthé Dénes: A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben. Expresszionizmus, szürrealizmus, tárgyias-intellektuális stílus. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása. Kolozsvár 2005. 172. (Erdélyi Tudományos Füzetek 252.)

1. A szerző – a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének adjunktusa – ebben a kötetben doktori értekezését teszi közzé. Máthé Dénes a stilisztika kolozsvári iskolájának neveltje, Szabó Zoltán professzor tanítványa. Erről tanúskodik könyvének széles körű szakirodalmi megalapozottsága, a témára vonatkozó korábbi kutatásoknak lelkiismeretes számbavétele, az értekezés átgondolt szerkezete, választékos, mindig jól érthető stílusa, egészében véve: egyenletesen magas szakmai színvonala. Ez a munka, noha szerzőjének tudtommal első önálló műve, máris kiforrott kutatót reprezentál, akitől még sok szép eredményt várhatunk a nyelvi kép (és általában a szépirodalmi stílus) tanulmányozása terén.

Máthé Dénes könyve a költői képet szemiotikai szempontból, azaz nem pusztán elvont jelként, hanem nyelvi jelviszonyként vizsgálja (5–6). Egy pragmatikai alapvetésű nyelvészeti keretben alakítja ki a két világháború közti magyar avantgárd két meghatározó irányzatának, az expresszionizmusnak és a szürrealizmusnak, valamint az ezek folytatásaként, illetőleg tagadásaként kialakult ún. tárgyias-intellektuális stílusnak a képtipológiáját. A stílustörténeti fejtegetéseket három verselemzés egészíti ki: az expresszionizmust Barta Sándor *Az univerzum dicsérete* (85–92), a szürrealizmust József Attila *Én dobtam* (107–12), a tárgyias-intellektuális stílust ugyancsak József Attila *Határ című költeménye* (131–5) képviseli. Mint ebből is láthatjuk, a címbeli „két világháború közti” valójában az 1918 és 1933 közötti másfél évtizedet jelenti (ezt egyébként maga a szerző is jelzi a 76. oldalon).

2. A rövid Előszó (5–6) és a tanulmány tárgyát, célját, elméleti alapjait, módszerét, a kötet szerkezetét, továbbá az addigi főbb kutatási eredményeket ismertető Bevezetés (7–20) után a könyv három részre tagolódik. Az első két rész elméleti jellegű: az I. a költői kép fogalmát tekinti át (21–39), a II. a legfontosabb nyelvészeti képelméleteket ismerteti (41–74). A kötet második felét alkotó III. rész a költői képstruktúrák irányzati vizsgálatát végzi el (75–153). Az Összefoglalás. Kitekintés című zárófejezet (155–8) után a kötetet a hivatkozott művek imponálóan terjedelmes jegyzéke (159–70) teszi teljessé.

Az elméleti fejezetekből hadd emeljem ki azokat, amelyek a nyelvi kép elméletének néhány kulcsfogalmát, pontosabban kategóriapárját tárgyalják: trópus és figura (22–8), a metafora mint névátvitel és/vagy azonosítás (28–32), metafora és hasonlat (32–9). A főbb nyelvészeti képelméleteket áttekintő rész az alábbi fejezetekre oszlik: strukturalista, generatív grammatikai, szemiotikai, szövegutáni, végül kognitív nyelvészeti képelmélet. A szerző, ahogyan ezt már értekezésének címében is kifejezésre juttatta, elméleti keretként, nézőpontként a szemiotikai megközelítést tartja a legalkalmasabbnak témájának, az 1920–30-as évek magyar költői nyelvének, stílusfejlődési tendenciáinak jellemzésére. Ez a szemiotikai nézőpont azonban magában foglalja a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai vonatkozásokat is (16), így valóban komplex és módszerében is korszerűnek mondható megközelítést tesz lehetővé.

A nyelvi képeknek irányzati keretben való vizsgálata a szerző szerint három, egymással összefüggő kérdést vet fel: 1. „milyen kritériumok alapján lehet azonosítani valamely irányzat (sajátos) képszerkezeteit”? 2. „a képi sajátosságok felhasználhatók-e valamely irányzat behatárolásához”? 3. „milyen kritériumok alapján lehet elhatárolni egymástól az egyes irányzatok képszerkezeteit”? (76). Az ezekre a kérdésekre választ kereső fejezetek lényegében egységes felépítésűek. Először a tárgyalt irányzat sajátosságait tekintik át (deduktív módon), utána valamely műalkotás képszerkezeteit mutatják be (induktív szakasz), végül pedig az adott stílusirányzat képi struktúráit rendszerezik (egyfajta szintézisként) (77).

Az expresszionizmus – Szabó Zoltán stílustörténetének találó kifejezésével élve – a túlkialtás művészete (82), látásmódját az optimizmus, nyelvhasználatát a nyelvtani korlátdöntés jellemzi. Az expresszionista képalkotás alapvető nyelvi eszközei a szerző rendszerezésében a következők: 1. metaforikus értékű igeképzés (92–3), például „a zsalugáterek *kiszomjasodnak* a részekek csengő tenorjára” (Mihályi Ödön), „szegény csavargók kiket *összecsordázott* a rend” (Kassák Lajos); 2. erőteljes hangadást kifejező predikatív és jelzős képszerkezetek (93–4), például „a setét föld *felrikoltsa* / Örök dacát a titkos végtelenbe:” (Tóth Árpád), „vidáman *röfögő* autók” (Szabó Lőrinc); 3. a tárgyira irányultság képszerkezetei (94–6), köztük a tárgyatlan igék tárgyas használata, az expresszionizmusnak egyik legjellegzetesebb, de napjainkra szinte kínosan modorossá vált stílusjegye, például „municipiógyáros *páfrányt turbékol*” (Barta Sándor), „a nap fekete *tárnákat röhögött* az égen” (Barta Sándor), „harangok terhér *liliomokat imádkoztatok*” (Kassák Lajos); 4. megelevenítés és megszélyesítés (97–8), például „a tűz kanóca *bimbózott*” (Barta Sándor), „a Nap is *vonított*, az Ég cselédje” (Déry Tibor), „fölkötnünk hosszú ujjakkal *horgolt* az éjszaka” (Déry Tibor), „az úr *krákolgó* torka csillagokat hány” (Déry Tibor); 5. személytelenítés, tárgyiasítás, dologiasítás (98–9), például „a *tehenke* asszonykák is *kibődülnek* a kapuk elé”, „izzadságszagú *nikkelabrakot rőfögtetek*” (Barta Sándor); 6. referenciális költői képek (99–100), például „*feltakarítod fogataid elől* az elrokkadt fuvaroslovakat”, „minket pedig *különbe fogsz a többi ökröktől*” (Barta Sándor) (erről a képtípusról, amelynek megkülönböztetése Máthé Dénes könyvének egyik szakmai újdonsága, az ismertetés végén írok részletesebben).

A szürrealizmus (100–26) szöveg- és képalkotása az „automatikus” írásmódon [én tettem idézőjelbe! K. G.] és a szabad képzetársításon alapul. Tipikus szürrealista megoldás a tudatnak térként való kezelése: az alkotó nem tesz különbséget külső és belső között, nem határolja el élesen a mikrokozmoszt a makrokozmosztól. Az irányzat költői felfüggesztik az okozatiságot, a célszerűséget és az időbeliséget, vonzódnak a minél szélsőségesebb szemantikai inkongruenciához. A szürrealista képet – az expresszionistával szemben – nem a grammatikai, hanem a szemantikai összeférhetetlenség jellemzi. A szürrealista szintaxis szabálykövető (ebben egyedül áll az avantgárd stílusok között). Példákat – helykímélés végett – itt már nem adok, csak jelzem, hogy Máthé Dénes idézetei főként Kassáktól, Dérytől, József Attilától és Illyéstől valók.

A tárgyias-intellektuális stílusirányzat (126–53) – ennek a stílusfejlődési tendenciának a felismerése és elnevezése, amint erre természetesen Máthé Dénes is utal, Szabó Zoltán érdeme – kb. 1925 után bontakozik ki, ellenhatásként az avantgárd izmusokra. Ez utóbbiak spontaneitását az

erősebb költői tudatosság, a zártabb formák, olykor a kötött formák kedvelése váltja fel. (Ennek az általános egyszerűsödési folyamatnak, bizonyosfajta „klasszicizálódásnak” a jelei egyébként Krúdynál is megfigyelhetők, már az 1922-ben megjelent Hét Bagolyban.) A tendencia főbb nyelvi sajátosságai (Szabó Zoltán nyomán) a következők: 1. szerkesztettség, 2. tömörítés, 3. a grammatikai eszközök túlsúlya a szemantikaiakkal szemben. A tárgyias-intellektuális stílust példázó verselemzés (József Attila Határ című versének elemzése) igen jól sikerült: szerintem ez a legjobb a kötetben olvasható három verselemzés közül. (Talán mert a három költemény közül is ez a legjobbjik?) Meg kell jegyezni, hogy ennek a fontos és igen szép József Attila-versnek tudomásom szerint eddig nem született olyan alapos elemzése (irodalmi részről sem), mint Máthé Dénesé.

A tárgyias-intellektuális irányzat költői képi struktúráinak bemutatása során a szerző különbséget tesz entitások, minőségek és cselekvések között (139). (Ez nagyjából megfelel a hagyományos stilsztika főnévi, melléknévi és igei metaforájának.) A képeket a tárgyi és a képi sík konkrét vagy elvont mivolta alapján csoportosítja: 1. konkrét – elvont (entitás, minőség, cselekvés); 2. elvont – konkrét (entitás, minőség, cselekvés); 3. konkrét – konkrét (entitás, minőség, cselekvés); 4. elvont – elvont (entitás, minőség, cselekvés). (Ez utóbbi kategóriának a realitása szerintem vitatható, erre még visszatérek.)

3. Ismertetésem befejező részében néhány rövid észrevételt kívánok tenni a könyv (elsősorban az elméleti rész) némelyik megállapításával kapcsolatban, nagyjából abban a sorrendben, ahogy az értekezésben egymásra következnek.

3.1. Határozottan egyetértek a szerzővel abban, hogy a metafora nem szó, hanem kijelentés (predikatív természetű nyelvi jelenség) (22, 57, 70). Már két évtizede, a nyelvi kép mibenlétéről szóló tanulmányomban ezzel indítottam a nyelvi képnek a közlemény felől, vagyis ontológiai szempontból való meghatározását: „olyan kijelentés (vagy arra visszavezethető szókapcsolat), amely...” (NyK. 88 [1986]: 55; ugyanígy 1993-as és 2002-es könyvem megfelelő helyén). Most örömmel látom Máthé Dénes könyvéből, hogy a nemzetközi szakirodalom, például Rozik (1994) is hasonlóképpen vélekedik.

3.2. Nem ártott volna már A metafora mint átvitel alfejezetben (28–30) jelezni, hogy a magyar stilsztikai hagyomány – legalább Zlinszky óta – számon tart úgynevezett teljes (alakú) metaforákat is, s ezek nem határozhatók meg (név)átvitelként. Ezt természetesen Máthé Dénes is pontosan tudja, de mindaddig, amíg a kurrens szakirodalomban makacsul ismétlődik metafora és névátvitel gépies azonosítása, minden adandó alkalommal le kell szögezni.

3.3. A szerző képfogalma nyelvileg-nyelvészetileg rokonszenvesen konkrét, a szó jó értelmében formalista (mondjuk inkább így: formatisztelő). Ebből a formatisztéletből azonban egy ízben túl radikális következtetést von le, amikor elfogadhatatlannak minősíti Török Gábor *jelöletlen hasonlat* kategóriáját (36–9) azzal az érveléssel, hogy Török figyelmen kívül hagyta a mondattani formát (69). Szerintem egyáltalán nem hagyta, sőt éppen a kötőszóelhagyás (asyndeton) tényéből következtetett egy ilyen, a párhuzammal nem azonos stilsztikai jelenségre a meglétére. Nem állja tehát meg a helyét Máthé Dénesnek az a kijelentése, hogy „Török a párhuzamot tekinti jelöletlen hasonlatnak” (38). Török Gábor jelöletlen hasonlata az én értelmezésemben a párhuzamnál szorosabb, a hasonlatnál viszont lazább összefüggést fejez ki a tárgyi és a képi sík (a hasonlított és a hasonló) között. Ezzel a jelenséget az alakzatok közül áttemelte a képek közé (nyilvánvaló, hogy itt az alakzatok és a nyelvi képek határterületén járunk). Érdemesnek látszik bővebb anyagon is megvizsgálni a kérdést: van-e egyáltalán jelöletlen hasonlat, s ha van, akkor inkább a képek, vagy inkább az alakzatok közé sorolandó-e?

3.4. A metonímiát és a szinekdochét a szakirodalom valóban egyelemű (implicit) képként kezeli (66), de nem zárhatjuk ki a teljes (explicit) metonímia, illetőleg szinekdoché létezését sem. Újabban találtam is néhány példát erre a jelenségre, többek között Bródy Sándornak egy elbeszélésében: „olyan gyönyörűsége szép volt a Duna, vivén lefelé délszakra az *ősz* – a temérdek *avart*”. Ebben az idézetben az *ősz* és az *avart* az ok és az okozat (az előzmény és a következmény)

viszonyában állnak egymással, ezért az általuk alkotott azonosító értelmezős szó szerkezet teljes metonímiának, pontosabban teljes metalepszisnek minősíthető. (További példák az A. Jászó Anna és Aczél Petra szerkesztette kötetben: *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó. Budapest 2005. 43.)

3.5. Mindenki ismeri József Attila *Külvárosi éj* (1932) című versének ezt a megszemélyesítést:

-----
 fölötte egy kis faldarab
 azon tűnődik, hulljon-e.

E példában a hagyományos stilisztikai elemzés szerint „a *tűnődik* nem a *faldarab*bal, hanem egy olyan igével áll metaforikus viszonyban, amelyik a szövegből hiányzik” (138). Ez így nem tökéletesen pontos. A kép–tárgy (kifejező–kifejezett) viszony ugyanis valóban ezek között áll fenn, de a szemantikai összeférhetetlenség a *faldarab* alany és a *tűnődik* állítmány, a szövegben explicite jelen levő szintagmatagok közt feszül. Ez hívja fel a befogadó figyelmét a kijelentés metaforikus, képletes voltára. Így értendő az a mondatom, hogy „az ilyen kép csak a két dimenzió (a szintagmatikus és az asszociatív viszonyok) egyidejű figyelembevételével értelmezhető helyesen” (NyK. 88 [1986]: 64; ugyanígy 1993-as és 2002-es könyvemben is). Amit Máthé Dénes a szemiotikai képfelfogásról megállapít: „az egymással (szöveg)szintaktikai kapcsolatban álló morfémák szemantikai viszonyának feszültségétől teszi függővé a képi minőséget” (138), az nem mond ellent a nyelvi kép standard stilisztikai elméletének sem.

3.6. A tárgyias-intellektuális irányzat költői képi struktúráinak rendszerezése során a szerző külön alpontot szentel „az elvont–elvont viszony képszerkezetei”-nek (149–52). Már Ullmann (1964) is felvett, talán a rendszerkényszernek engedve, egy ilyen típust, de neki sem tudtam elhinni, hogy valóban vannak elvontat elvonttal azonosító vagy ahhoz hasonlító „képek”. Soha nem ragaszkodtam a megérezkítő funkció kizárólagosságához (többször írtam például Krúdy konkrét–elvont hasonlatairól), de abban nem tudok hinni, hogy kép jöhet létre akkor is, amikor az azonosított is, az azonos is elvont entitás. Nem győztek meg a Máthé Dénestől idézett alábbi József Attila-példák sem:

[...] a világ
 a táguló űrben lengve
 jövőjének nekivág;

Űr a lelke.

s benned dolgozik a részvét.

(149. mind a három a „Költőnk és Kora” című kései versből). Ehhez túl konkrétnek vélem a *táguló űr* (egy közbevetett kérdés: ismerhette-e József Attila a „táguló világegyetem” teóriáját? – nincs kizárva), a *lengve*, az újabb *űr* meg a *dolgozik* szavakat. Magát a könyv szerzőjét is gondolkodóba ejti „a *dolgozik* fogalomhoz kapcsolódó képzetek konkrétsága” (uo.). Ahol pedig valóban elvont–elvont elemek kapcsolódnak össze, például Szabó Lőrinc versében: „az igazság idegállapot / vagy megfogalmazás” (idézve a 136. lapon), ott én nem érzékelek semmiféle nyelvi képet, csupán egy aforisztikus, szentenciózus kijelentést.

3.7. Már említettem, hogy Máthé Dénes könyvének egyik fontos újdonsága az úgynevezett referenciális kép megkülönböztetése a szemantikai összeférhetetlenségen alapuló úgynevezett szemantikai képtől (17, 73, 99–100, 153). A referenciális kép olyan költői kijelentés, amely nem tartalmaz szemantikai összeférhetetlenséget, képletes voltát jelentésének és referenciájának (valamely

lehetséges világbeli tényállásra való vonatkoztatottságának) különbözősége adja meg. Az ilyen kép nem azt jelöli, amit jelent. Például Arany Toldijának ezekben a soraiban: „Hé fiúk! amott ül / egy tüzök magában” stb. a *tüzök* nem egy 'nagy testű, röpképtelen, alföldi vadmadárra', hanem 'Toldi Miklósrá, Toldi Lőrincné kisebbik fiára, az elbeszélő költemény főhősére' vonatkozik. Hasonló példák az avantgárd költészetből, például Barta Sándor verséből is idézhetők: „feltakarítod fogataid elől az elroskadt fuvaroslovakat” (a megszólított ugyanis nem emberi lény, hanem egy elvont/élet-telen fogalom, az univerzum, ennél fogva a kijelentés értelemszerűen metaforikus, képletes referenciájú lesz); „ők [ti. a „tehénke asszonykák”] még a nagy, a szent, a harapós nekifohászkozásban is / izzadságszagú nikkela-brakot rőfögtetnek” (Máthé Dénes szerint e *nekifohászkozás* jelölete való-jában a 'szeretkezés', így feszültség alakul ki a jelentés és a referencia között, ami képet, még-pedig ún. referenciális képet hoz létre anélkül, hogy a vers adott helyén szemantikai összeférhetetlenséget regisztrálhatnánk).

Könyvének egy másik helyén maga a szerző is leszögezi, hogy nyelvi kép létrehozásához „szemantikai összeférhetetlenség szükségeltetik” (95). Ha tehát a referenciális kép ilyen nem tartalmaz, akkor valójában nem is nyelvi kép? Vagy függesszük fel a szemantikai összeférhetetlenség kritériumát? Ekkor viszont hogyan tudjuk a képet a nem-képtől megkülönböztetni? Máthé Dénes, ha jól értem, azzal oldja fel az ellentmondást, hogy a referenciális képet mint egy szemiotikai kép-elmélet kategóriáját megkülönbözteti a stilisztikai képelméletek nyelvi képétől, s ez utóbbit szemantikai képnek nevezi el (73). Ezzel a megoldással azért nem tudok fenntartás nélkül egyetérteni, mert számomra (mondjuk úgy, hogy intuitíve) az idézett referenciális képek is nyilvánvalóan nyelvi képek (stilisztikai értelemben). Ezért ajánlanék egy másik megoldást az ellentmondás megszüntetésére: fogjuk fel úgy, hogy a referenciális képben is van szemantikai inkompatibilitás, csak-hogy ez nem a minimális (szintagmatikus), hanem a tágabb (textuális) keretben nyilvánul meg. Így nem kellene feladnunk sem a referenciális kép termékenynek látszó fogalmát, sem a jelentésbeli összeférhetetlenséget mint a képiség legfőbb kritériumát.

4. Máthé Dénesnek a költői képről szóló könyve jelentékeny tárgyi tudásról és a nyelv esztétikai oldala iránti érzékről bizonyosságot tevő alkotás, amely számos ponton előbbre viszi a költői kép szemiotikai és stilisztikai kutatását. Előző pontbeli észrevételeimet, apróbb-nagyobb kifogásaimat annak a kíváncsúnak a jegyében fejtettem ki, amelyet maga a szerző állított elének könyvének zárómondatában: „az [...] elméleti következtetésekben az érvelő gondolkodásra és a szakmai párbeszédre kell építeni” (158).

Kemény Gábor

A világháló nyelve

Észrevételek, továbbgondolások Bódi Zoltán könyvével kapcsolatban

Ha az internet, vagy ahogy a most megjelent első magyar nyelvű monográfia ajánlja, a világháló nyelvét akarjuk meghatározni, bizonyosan az út kezdetén vagyunk. Bár a semminél már többet tudunk.

Emlékszem, néhány éve még ilyen „rigmust” küldött be valaki az anyanyelvi lap szerkesztőségébe Milyen lesz a jövő magyar nyelve címmel: „Internetes – rettenetes”. Sajátos magyar ejtősmódja is kialakult a hálónak: „internetes”. Azután az is igen érdekes, hogy miként formálódik a világhálóval kapcsolatos szókinccs. Folyamatosan válik az Internetből internet, sőt mint említettem világháló vagy háló, sőt net. És azután netezünk, fölmegyünk (!) a netre, növekszik a net-nemzedék, amely e-mailt (drótpostát, fénypostát, villámpostát, villanypostát? stb.) küldözget, e-irodalmon, e-közösségben szocializálódik, és talán e-ételt (!) fogyaszt és e-nyelvet használ.

Bódi Zoltán a magyar szakirodalomban először kísérelte meg az internet nyelvészeti leírását. (A nemzetközi szakirodalomban David Crystal *Language and Internet* című könyve csak némiképp előzte meg a magyar szerzőt; Cambridge University Press, 2001. 272 oldal.) Az új nyelvészeti kutatási terület természetesen merít a kommunikációelmélet, a szociolingvisztika módszertanából, bizonyos tekintetben kapcsolódik egy újfajta nyelv műveléshez (a szót magát nem használja a szerző), de föltétlenül az új, formálódó magyar nyelvstratégia áramlatába illeszkedik. A szerző, mint a könyvét bemutató újságcikkekből tudom, a kutatási területét netnyelvészetnek, önmagát pedig netnyelvésznek nevezi. Egyébként ehhez minden oka és joga megvan, hiszen a hazai nyelvészek közül talán legelsőnek ismerte fel a hálónak a nyelvhasználatra gyakorolt hatását. Az irodalomjegyzékből tudható, hogy a cybernelvről 1997-ben jelent meg első dolgozata, de egy másik könyvből azt is megtudhatjuk, hogy a Magyar Rádió első számítástechnikai műsorának, az 1995-ben indult Modem időknek is kezdetektől állandó munkatársa. A 10. születésnapra kibocsátott kötetben pedig az Infoszótár című rész kidolgozója (Szilágyi Árpád főszerkesztő: *Modemkori hőstörténet. Egy rádióműsor és a digitális kultúra 10 éve.* Magyar Rádió, Budapest, 2005.). A netnyelvi kommunikációt segíti a jelen kötetben is olvasható glosszárrium olyan fontos magyarázatokkal, mint például böngészés, csatolmány, csevegőforum, emil, görgetősáv, honlap, személtlevél, ugrópont stb.

Az internet világa hallatlanul érdekes, izgalmas, új kutatási területet, megközelítési és gondolkodásmódot követel meg. A legérdekesebb talán az, hogy egy új nyelvi világ, újabban úgy nevezem: létmód van kibontakozóban, a beszédet, az írást, a másodlagos szóbeliséget követő úgynevezett másodlagos írásbeliség. Bódi Zoltán erre az írott beszélt nyelv terminust használja (egyik műfajára hallottam már a levélbeszéd kifejezést is), és be is mutatja ennek a sajátos közlésmódnak a legfontosabb jellemzőit (pl. korrekcióhiány, kommunikációs hiány, sűrített jelentéstartalmú betűszók, rövidítések, fonetikus írásmód, smiley-k vagy mosolyszimbólumok, egyéb kiemelések).

Időközben talán éppen a Magyar Nyelvőr című folyóirat az, amely rendszeresen, az új jelenségekre való nyitottsággal foglalkozik az informatika nyelvhasználatával (gondolhatunk itt Kis Ádám, természetesen Bódi Zoltán, azután Érsok Nikoletta Ágnes, illetve a jelen recenzens írásaira). Az írott beszélt nyelv terminust is tovább pontosítottuk: másodlagos írásbeliség.

Az internet részben tömeg-, részben magánkommunikáció. (Ez utóbbi hozzátoldás részben ellentétben van a 16. oldalon található idézett állítással; de tartani kell magunkat hozzá, hiszen a magán elektronikus levél aligha tekinthető tömegkommunikációnak; attól, hogy rögzítik, évtizedekre elteszik és esetleg rendszergazdák és másfajta furcsa emberek belenézeghetnek, ez bizony még magánkommunikáció, amelyet a levéltitok véd. A hagyományos leveleket is olykor ellopták, illetéktelenek fölbontották, visszaragasztották, ettől még nem váltak tömegkommunikációvá.)

Az azonban föltétlenül igaz, hogy az új kommunikációs térben új műfajok (talán helyesebb lenne itt pontosítani: médiumok, szövegtípusok) jöttek létre. Bódi Zoltán felosztásában: honlap (weboldal, webhely), levelezőlista, vitaforum, csevegőforum, e-mail. Egészen biztos, hogy ezeknek a médiumoknak a további árnyalására is szükség lesz (s ez a munka is folytatódik, remek dolgozatok születnek e tárgyban).

Bódi Zoltán könyvének nagyobbik része foglalkozik az interneten végezhető (online) szociolingvisztikai fölmérésekkel, ezek módszertanával. Számba vesz minden körülményt (érvényesség, megbízhatóság, valódiság, az internethasználó státusa), majd két időszakban végzett internetes kérdőíves vizsgálatának eredményeit mutatja be.

Megtudhatjuk például, hogy válaszadóinak 57%-a „diplomás beosztásban dolgozik” (vagy éppen egyetemista, középiskolás, 91. oldal). (Valljuk be ennél kicsit pontosabb megfogalmazásra lenne szükség, ahogy a következő oldalon lévő diagram adataiban is eléggé nehezen következtethetjük ki a számot.) De a szerző a bevezetőben is jelzi, hogy statisztikai adatai egy adott időpillanatra vonatkoznak, az internet használatának rohamos terjedése rövid idő alatt „felülírja” (ez is a számítógépes nyelvhasználatból jövő kifejezés) a korábbi adatokat. Abban nyilvánvalóan sokan egyetértünk, hogy az internet használata az értelmiség és az intézmények, hivatalok világa felől

közélt egyre szélesebb rétegekhez, s azzal, hogy ma már minden iskolában mindenki megismerkedik az internettel (csökken a digitális analfabétizmus, a digitális szakadék), ennek hatása az otthonokra, családokra is kiterjed, vagyis a számítástechnika gyakorlatilag a mindennapi világ, műveltség részévé válik. (Vannak olyan statisztikák, melyek szerint az elmúlt időszakban a számítógép és az internet „penetrációja” [terjedése] lassul, sőt, óriási elmaradásban van Magyarország; hétköznapi tapasztalataim, például az, hogy ma már alig akad olyan valaki, akinek ne lenne e-mail-címe, ennek ellentmondanak. Valószínűleg a hivatalokban, iskolákban, internetkávézókban, teleházakban internetezők, illetve a mamának, papának „internetszolgáltatást” nyújtó gyermek, unoka nincs benne a statisztikákban.) Bódi Zoltán előbb a szokásos internetes kérdésekre keresi a választ (mire használják, tematikus orientáció), majd következnek a mélyebb nyelvészeti tartalmak: (bevallás alapján) nyelvjárási elemek az interneten, a magán-e-mailek nyelvi színvonalával kapcsolatos elégedettség, a helyesírás és a stílus megítélése, idegen nyelvi elemek megítélése. Az adatok szinte minden esetben nagyon szóródnak, és nyilván egy újabb kutatásban változást is tapasztalhatnánk. Valójában igen nehéz konkrét nyelvművelői-nyelvstratégiai következtetést levonni Az interneten tapasztalható (jellemzően angol) idegen nyelvi domanciáról mi a véleménye? kérdésre adott válaszokból 47%-ot nem zavar, 16%-a direkt élvezi, 14% félti a magyar nyelvet, 9% nem tud eléggé angolul (akkor öt talán mégis zavarja), 6% szerint nehezíti a kommunikációt, 4%-ot kifejezetten zavar, 2-2% nem vette észre, illetve szerinte ez a nyelvészek dolga. A konklúzió talán az lehetne, hogy a felmérés válaszadóinak 63%-a (a szerző szerint jelentős többsége) elfogadó attitűdöt mutat az interneten előforduló angol nyelvi dominancia iránt, a kisebbség pedig némiként elutasító (225). A válaszok értelmezése több okból bizonytalan. 1. A szerző által megadott válaszlehetőségek bizonyos fokig torzítják a képet, 2. Az internethasználat sokfélesége (csak levélíró, csak magyar/angol/német/spanyol stb. oldalakat látogató, csak információszerző) jelentősen befolyásolja a képet. (Én például eddig csak 5-6 spanyol nyelvű honlapot látogattam meg, míg nyilván több száz angol és több ezer magyar nyelvű honlapot; és egyáltalán nem zavar, hogy a magyarénál jóval nagyobb angol/spanyol nyelvű anyag van az interneten.)

Bódi Zoltán végkövetkeztetései viszont föltétlenül fontosak. Az Internet és a nyelvstratégia című fejezetben összegyűjti azokat a szempontokat, amelyek szerint kötelességünk nyelvészetiileg is kutatni a hálót, és következtetéseket levonni, valamint – ha szükséges – ajánlásokat tenni a háló kommunikációs lehetőségeivel, magyar nyelvhasználatával kapcsolatban. Konkrétan: a) az informatikai kommunikáció pontos megismerése és nyelvi leírása, b) a felhasználók, a fejlesztők, az információtechnológiai ipar, a kereskedelem és a tudomány közötti sikeres kommunikáció biztosítása, c) az új ismeretek befogadásának segítése, d) nyelvi technológiai fejlesztések, nyelvi mérnökök képzése. A szinterek pedig: a) internet, b) oktatás, c) szótárak, adatbázisok, d) sajtó, d) honosító, fejlesztő központok, d) nyelvészeti kutatások (241). Íme ez tehát Bódi Zoltán által kiformált netnyelvészet nyelvstratégiaja! A 2000-ben létrejött Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport ezeknek a tevékenységeknek az egyik hajtómotorja kíván lenni, nem véletlen, hogy a szerző a kutatócsoportnak alapítója, a folyamatos net- és nyelvstratégiai munka tevékeny végzője.

(Bódi Zoltán: A világháló nyelve. Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 280 oldal.)

Balázs Géza

Nyíri Antal: Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok. Válogatta, szerkesztette: Szabó József és Szűcs Judit. Szeged, 2004. 286 lap.

Nyíri Antal, a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékének 2000-ben elhunyt professzora oktatási és kutatási eredményekben egyaránt gazdag életművet alkotott. Viszonylag könnyebben hozzáférhető tudományos pályafutásának főbb művei (például a Winkler-kódexszel, a Münchener kódexszel kapcsolatos könyvei), a nem kevésbé fontos tanulmányai viszont évkönyvekben, folyóiratokban, konferenciakötetekben elkülönülten, nemegyszer nehezen érhetők el. Ezért is mutatkozott célszerűnek mind tudományos, mind oktatási szempontból az, hogy Nyíri Antal dolgozatainak egy jelentős részét a szerkesztők egy kötetbe gyűjtsék össze (lásd az Előszót, 7–8).

A huszonkilenc, főként etimológiai-nyelvtörténeti témájú tanulmány egybeválogatásának rendező elve a szerző által is sokszor hangsúlyozott komplex nyelvészeti szemléleti és vizsgálati mód. Nyíri Antal a kutatásaiban fontosnak tartotta a hangtani, alaktani szempontok mellett a jelentéstani megközelítésmód érvényesítését, a kellő forrásanyagra való építést, a rokon nyelvek, a nyelvjáráások, a néprajzi tények, a társadalom- és művelődéstörténeti mozzanatok tanúságtételének felhasználását. Mindezekre való tekintettel hat fejezetbe sorolták be a szerkesztők a szerző kiemelt dolgozatait.

Az első tömb Nyelvtörténeti tanulmányok címmel hat értekezést tartalmaz (9–67). Az első írás az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók kérdésének vitájához szól hozzá, a szakirodalomban jelentkező állásfoglalások összeegyeztethetőségére törekedve (11–6). Az indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozásnak mondott magyar paradigmák történeti párhuzamai egy fokozatos kialakulási folyamatról alkotott véleményt tükröznek (17–28). Az alapnyelvi tövek magyar fejleményei különféle tőtipusokká való differenciálódást, ugyanakkor sajátos integrálódást is mutatnak (29–37). A *nap lévő színöd, hó lévő tested* szerkezetnek, valamint az *éh, eh, eh, é* szavaknak a magyarázata ezen adatok eredetét az *-ó, -ő* képzős igenevek történetével hozza összefüggésbe (38–46). A *lükü ~ kiülü* 'kölyű, mozsár(törő)' szavakat, valamint az idevont egyéb kifejezéseket hangutánzó származásának minősíti a szerző (47–63). A Mondattörténeti jegyzetek című szakkikk (64–7) a kötőszók eredetéhez szolgál adalékokkal.

A könyv második, három tanulmányból álló fejezete (69–103) a Nyelvtörténet és finnugor nyelvészet címet viseli. A *tapló* és a *szén* szavunk viszonyát vizsgálva azt erősíti meg Nyíri Antal finnugor, majd nyelvjárási adatokkal, hogy a *szén* eredetileg a '(tűzi) tapló' fogalmát jelölte (71–83). A *sző* ígét nem ugor, hanem finnugor eredetűnek tartja, és másoktól eltérően a *szēr* főnevet vele kapcsolatba hozhatónak véli (84–93). A vitatott eredetű *nyár* 'nyári évszak' szavunkat illetően amellett teszi le voksát, hogy a 'mocsár, nyárfa' jelentésű *nyár* főnévvel egyeztethető össze (94–103).

Nyelvtörténet és néprajz címmel a kötet harmadik blokkja (105–62) is három tanulmányt fog át. A *had* és *szēr* címűben (107–37) több jelenséget is elemez a szerző. Előbb a *had* 'nagycsalád, nemzetség' jelentéséről rokon nyelvi, valamint palóc néprajzi leírások alapján, a *had* 'harcosok összetartozó csoportja' jelentésének kialakulásáról, az *ős* szó eredeti jelentéséről, az *isten* szó egy lehetséges származtatásáról, a nemzetség településének *falu* és *szēr* nevérol szól. Majd a *szēr* főnévnek és származékainak (a *szērszám*nak, a *szērīnt*nek stb.) a tárgyalását szellemesen összevonja, de úgy, hogy a *szēr*nek nem a 'sor, rend' jelentéséből, hanem a – tőle már megszokott és kedvelt módon – a 'sodrott, serített anyag, fonadék' értelmezéséből indul ki. Az olvasmányosságot és a szakszerűséget remekül ötvöző írás foglalkozik a néprajzi műszóvá lett *pákász* történetével (138–47). Tárgy- és nyelvtörténeti okfejtés veszi sorra a '(ház)tető' fogalmának neveit (*fēdél, ház fēle, haj ~ héj, tető*: 148–62).

A negyedik, Szótörténet, szófejtések, szólásmagyarázatok című fejezetben nyolc szakkikk olvasható (163–202). Az egyikben a *csá!* állatterelő szó és a *-kó* kicsinyítő képző kapcsolatára alapozza Nyíri Antal a *csákó* szó történetét (165–7). A következőben a *hárít* szavunkat és rokonait a *har-* ~ *hár-* hangutánzó többlétező eredetű (168–74). A Gége, gegőzik című dolgozatában a 'hangképzőszerv' jelentésű *gége, gege, gegő, gög, gög* sor hangutánzó voltát bizonyítja (175–81). Azzal, hogy a 'vállal' jelentésű (*el*)*vádol* tájszót a kódexek korából is kimutatja, az évszázadok átörököltette

nyelvi hagyományok tiszteletére hívja fel a figyelmet (182–3). A *nemzeti* melléknévről kiderítette, hogy az 1770-es évek végén jelent meg nyelvünkben Révai Miklós alkotásaként (184–91). A *romlik, rongál* szavak családját hangutánzó eredetűnek tartja (192–7). E fejezet végén előbb a *tudja a dürgést* szólásnak (198–200), majd a *rákháton jár a segítség* és a *nyúlháton jár a kegyelem* frazeológiai kifejezéseknek (201–2) a magyarázatát adja.

A gyűjteményeskötet ötödik ciklusa (203–23) Mai magyar nyelv, Szentes népnyelve címmel három tanulmányt közöl. Az egyik eredetileg egy nyelvművelő célzatú kézikönyv részeként látott napvilágot, és a magyar mondatok hangsúlyozási, hanglejtési szabályszerűségeit tekinti át (205–11). A másik dolgozat azokat a vízfolyással kapcsolatos földrajzi közneveket, halászhely-elnevezéseket dolgozza fel, amelyeket Szentesen gyűjtött a szerző (212–6). A harmadik közlemény a szentesi nyelvjárási nyelvhasználatnak az *i*-zõ és *é*-zõ megoszlásáról, a nyílt *e* és a zárt *ë* meglétét illetően viszont az egységességéről tájékoztat (217–23).

A hatodik fejezetbe Nyelvészeti módszertan, tanárképzés és iskola címmel Nyíri Antal hat írását sorolták be a szerkesztők (225–69). A Müncheni kódex eredeti kéziratának vizsgálata, ezen belül az *e*, *é*, *è* betűk hangértékének nagyfokú precizitással való tanulmányozása számos (helyes)-írástörténeti módszertani tanulsággal szolgál (227–41). A szójelentés történeti szempontú kutatásában alapvető feladat annak számontartása, hogy milyen volt az egyes társadalmaknak a valóság-szemlélete (242–6). A belső keletkezésű szavak szófejtésében sem mellőzhető a szemléleti mozzanat, amellyel, hogy a nyelvi tényeket és összefüggéseiket csak komplex módszerrel lehet feltárni (247–53). A szegedi egyetemen folyó tanárképzésről és a gyakorlóiskolákról szóló cikk ugyan az 1950-es évek végéről származik, és magán hordozza a kor nyelvi fordulatait, de az elméletnek és a gyakorlatnak az oktatásbeli arányára, a tankönyvek problémalátató jellegére vonatkozó megállapítások ma is időszerűek benne (254–61). Az Anyanyelv és idegen nyelv című dolgozat megszívlelendő gondolatokat fogalmaz meg az anyanyelv- és idegennyelv-tanulás, illetve -tanítás viszonyáról, szemléletmódjáról, céljáról (262–7). Nyíri Antalnak e kötetbeli utolsó írása beszámoló egy nemzetközi finnugor kongresszusról (268–9), amely ma már ugyan tudománytörténeti értékű áttekintés, de a jelentős eseményen túl jelképesen arról is tudósít, hogy a szerző a magyar nyelvi kutatásait igyekezett szélesebb összefüggésben érvényesíteni.

E tanulmányok sorozatát a kötet végén a következők egészítik ki: pályakép a szerzőről német és magyar nyelven (271–5), fényképek a tudósról és családjáról (277–9), valamint egy interjú, amelyet a 80 esztendőes nyelvészprofesszorral Sz. Bozóki Margit készített (281–5).

Nyíri Antalnak ez a könyve – mint egész életműve – következetes oktatói és kutatói teljesítményről árulkodik. Írásai ötletdúsak, kifinomult megközelítésmódúak, élvezetes stílusúak. Szófejtései, nyelvtörténeti következtetései tanulságosak az utódok számára is (vö. például a TESz., az EWUng., a TNYt. megfelelő részeivel). Így a Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok című kötetet mind a szakmabeliek, mind a szélesebb körbeli érdeklődők remélhetőleg haszonnal forgathatják.

Molnár Zoltán Miklós

Keszler Borbála: Írásjelten. Az írásjel használat szabályai, problémái és története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 276 lap

1. Az *Írásjelten* című mű a magyar nyelvtudományban úttörő jelentőségű, és nem mellékesen különlegesen szép kiállítású felsőoktatási tankönyv.

Iskolai tanulmányainkban, leginkább a magyar helyesírás elsajátítása során ismertük meg a mindennapi fogalmazványainkhoz tartozó írásjeleket, azok helyes használatát. Évek-évtizedek során azonban a megtanult szabályok változtak, és egyre gyakrabban kellett az akadémiai helyesírás

szabályzathoz (AkH.) vagy a Nyelvművelő kézikönyv „Írásjelek, írásjelek és kiejtés, íráskép hangulata, stflushatása” című fejezeteihez tanácsért, eligazításért fordulunk (I–II. Főszerkesztő: Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Budapest, 1980, 1031–44). A most megjelent tankönyv nemcsak a ma érvényben lévő szabályokat ismerteti részletesen, hanem az egyes, elsősorban európai népek régi és mai írásjel-használati szokásainak bemutatása mellett a tankönyvből képet nyerünk a magyar írásjelek középkori és újkori történetéről is. A külföldi és magyar szerzők korábban megjelent műveikben az *Írásjeltan* című mű témakörébe tartozó kérdésekkel bőven és részletesen foglalkoznak, ám az egyetemi oktatás céljait és kereteit szem előtt tartva, ez az első magyar nyelvű felsőoktatási tankönyv.

Az előszó, a rövidítések, valamint a történeti részben idézett fontosabb kéziratok és nyomtatványok jegyzéke és a bibliográfia elvezeti az érdeklődőt a könyv használatához. A tankönyv négy nagyobb szöveges fejezetből áll (21–151), továbbá a szöveges részt a történeti anyag szemléltetésére egy-egy korszak kézírataiból, úriszéki írtaiból, régi nyomtatványaiból összeállított 137 kiváló minőségű fekete és sok szép színes másolat – gyűjtemény – egészíti ki (171–276). A borítót a Festsztics-kódex egy részlete, a belső oldalon Tinódi Cronikájából látható az Eger vár viadaláról szóló ének másolata, a tankönyv hátsó borítójára Thurzó János boroszlói püspök (1506–1520) gyönyörűen díszített imakönyve egy lapja került.

A *Bevezetés* című fejezetben a szerző helyesen állapítja meg, hogy az írásjeleknek és az írásjeltannak nemcsak a nyelvtanhoz, mondatfonetikához, stilsztikához, helyesíráshoz, paleográfiához stb. van köze, hanem végső soron az írásjelek a kultúrtörténetnek is meghatározó részei. E fejezetben villanásnyi képet kapunk az európai és Európán kívüli: így többek között az etióp, kínai, japán, burját, tibeti nyelvekben előforduló különféle írásjelekről és rövid összefoglalást a magyar írásjelhasználat európai, ugyanakkor magyar nemzeti jellegéről is. Az állandó mozgásban-fejlődésben lévő, mégis egységesnek mondható európai írásjelhasználat „igen fontos kultúrtörténeti tény, mely kétségtelenül a területi együvé tartozás és a közös kulturális fejlődés következménye” (19).

Az írásjelek rendszerének és formai jellemzőinek sok-sok példamondattal szemléltetett pontos leírását kapjuk a tulajdonképpeni írásjelek (pont, vessző, kérdőjel, felkiáltójel stb.) és a ritkábban használatos, azaz a szavakat helyettesítő jelképek (+, =, %, §, a fordíts! és az elektronikus levelek címében használatos „kukac” stb.) felsorolásában (21–9).

2. Az *Írásjeltan* c. tankönyv egy nagyobb fejezete – az akadémiai helyesírási szabályzat (AkH.¹¹) vizsgálati módszerét követve – arra a kérdésre kívánja megadni a választ, hogy a magyar írásjelhasználatnak milyen szabályai érvényesülhetnek, vagyis „az adott helyzetben szükséges-e írásjel; s ha igen akkor milyen?” (29). A szövegegységek elkülönítésében, a beszélt nyelv sajátosságainak jelölésében, a mondatömbök és tagmondatok elválasztásában követendő írásjel-használati szabályokat a tankönyv szerzője nemcsak megmagyarázza, hanem a szabályok érvényességének bemutatására bőséggel idéz szövegrészeket, példamondatokat a sajtó, valamint a szépirodalmi és tudományos próza nyelvéből (29–84). E fejezet végén a legújabb, az internetes nyelvhasználat „írásjeleit” is megtaláljuk (85).

3. A tankönyv foglalkozik a szövegtagolás általános történetével, ezen belül tárgyalja az ókori (sumer és asszír-babilóniai, perzsa, krétai, kínai, egyiptomi) szövegtagolás különféle módozatait. Az ókori görög és latin szövegek tárgyalásában nagyobb teret szentel Arisztophanésznek, akinek a nevéhez az intonációs-szünetjelről írásjelezés alapjainak megteremtése fűződik, továbbá Isodoros spanyol tudós alkotta írásjeleknek, valamint a klasszikus latin művek szerzői (Cicero, Sallustius, Livius, Lucretius, Vergilius, Ovidius) által használt különféle – többek között szünetek jelölésére használt – jeleknek. Végül összefoglalásként megállapítja, hogy az ókori európai emlékek többnyire megszakítatlan írással fródtak, és ha szórványosan előfordultak különféle szövegtagoló jelek, ezek használata inkább csak esetleges volt (92).

A középkori intonációs-szünetjelölő írásjelhasználat című fejezet ismerteti Nagy Károly célkitűzéseit, a műveltség terjesztésére, iskolák létrehozására hozott rendelkezéseit, majd részletesen

tárgyalja a Karoling-írásreform 8. században élt megteremtőjének, Nagy Károly angol tanácsadójának, a könyvtár és iskolaalapító Alcuin apátnak érdemeit és írásrendszerét. A Karoling-írásjelek mellett megemlíti a dél-itáliai 9–14. századból fennmaradt beneventán írással készült kódexeket és a 8–11. században a liturgikus könyvekben fennmaradt vizigót írásjeleket is (92–5).

Magyar vonatkozása miatt is érdemes e helyen részletesebben szólni a tankönyv által a közép-európai környezetbe helyezett gregorián énekeknek, a katolikus egyház egyszerűsított énekeinek rögzítéséről, azaz a monodikus zene kottaírásáról, a neumaírásról. Ennek az írásnak az összetevő jeleit neumáknak szokás nevezni. „A neumákat a szövegsorok közötti üres térben helyezték el [...] feladatuk az volt, hogy a dallam általános menetét az emlékezetbe idézzék” (95). A neumaírás eredetéről több elmélet is született, „az azonban, hogy valamiféle összefüggés van a neumajelölés és a középkori írásjelhasználat között, kétségtelen” (96). Egy egész oldalt betöltő összefoglaló táblázatból megismerhetjük Európában, a középkorban leggyakrabban használt neumajeleket (97).

A zenei írásrendszer Magyarországon a 12. század közepén Esztergom központtal alakult ki, és a 11. századi egyházszerzés kapcsán hazánkba került zenei kódexekben fellelhető német neumák gyakorlatával kezdődött és terjedt el. Később, a 13–15. században a neumaírás változatosan ment keresztül, modernizálódott, és végül a neumák széttöredezve hangjegyekké alakultak (Korai magyar történeti lexikon 9–14. század. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 496). Az *Írásjeltan* tankönyv a neumaírás magyar gyakorlatát a 150 lapos, 12. század közepén Gyulafehérváron készült Codex Albensis egyik lapjának másolatán mutatja be (40 ábra). A pannonthalmi Szent Benedek-rend története (Kiadja a pannonthalmi Szent Benedek-rend. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrác, Budapest, 1903) első kötete részletesen ismerteti a magyarországi egy- és kétvonalas, valamint a háromvonalas neumaírásról, és ezek bemutatására mellékeli a 12. század végén szerkesztett Pray-kódex imádságos gyűjteményében fennmaradt neumaírásos emlékek igen szép fényképmásolatait (i. m. 520–2). Mezey László szerint a „Halotti-beszéd kódexének somogyvári részében – közép-európai viszonylatban nagy ritkaság – aquitániai pontneumákkal is találkozunk” (Paleográfia, 1961. 100).

A könyvnyomtatás szerepe a logikai-grammatikai írásjelhasználat kialakulásában című fejezet a szöveges kifejtés mellett két nagyobb összesítő táblázatot tartalmaz. Az első táblázat a 14–16. században működött 15 olasz szerző (mű) központozási gyakorlatát mutatja be, a második, nagyobb táblázat az 1441–1782 között élt 43 német szerző különféle írásjeleit összesíti. E fejezet végkövetkeztetése: „a 18–19. századra minden nép megalkotta írásjel-használati szabályait, melyek azóta kisebb változtatásokkal ugyan, de ma is érvényesek” (106).

4. Az egyetemi oktatás szempontjait és céljait kielégíteni szándékozó *Írásjeltan* című tankönyv meghatározó jelentőségű fejezete *A magyar írásjelhasználat története* című rész, amely először a kéziratok műveik írásjelhasználatát ismerteti a 14. század végéig. A latin nyelvű magyarországi nyelvemlékek írásjelhasználatára, a pontokkal és egyéb jelekkel (pontosvessző, virgula, kérdőjel, szünetek stb.) tagolt szövegekre példaként a szerző az 1055. évi Tihanyi alapítólevél néhány sorának, Anonymus *Gesta Hungarorum* című műve egy oldalának másolatát mutatja be (79., 80. ábra). Bekezdést jelölő, igen szépen díszített nagybetűt láthatunk az 1255–1261 között, valószínűleg Árpád-házi Szent Margit számára készült zsoltáros könyvben, psalteriumban (46. ábra).

Az Árpád-kor végéről származó magyar nyelvű emlékcsoport szövegtagolását, központozási rendszerét a Halotti beszéd és könyörgés (81. ábra) az Ómagyar Mária-síralom, a Gyulafehérvári sorok és a Königsbergi töredék (82. ábra) egyes részeinek részletes elemzése révén ismerjük meg (109–11).

A tankönyv szerzőjének arra a kérdésére, hogy a 14. század végéig milyen kiegészítő írásjeleket használtak, hosszú felsorolással lehetne válaszolni, mivel a középkori magyarországi latin nyelvű művek, oklevelek írói a legkülönbözőbb kiegészítő írásjelekkel éltek. E helyen csak egyre, a gyakorlati szempontból fontos kiegészítő írásjelre kívánom felhívni a figyelmet. Több olyan középkori, latin nyelvű oklevelet láttam, amely a biztonságos fennmaradás érdekében két példányban készült el. „A másodpéldányok készítésénél [...] a *chivographálás* módszerét alkalmazták [...] az egy pergamenlapra kétszer leírt oklevélszöveget az *abc* betűvel választották el, s a hártját e betűsoron keresztül

elmetsze, az egyik példány az oklevélkéreó félnél maradt, a másik pedig a [...] levéltárban őriztetett esetleges későbbi felhasználásra” (Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Budapest, 1995², 129). Az Ómagyar olvasókönyv (Pécs, 1929) több chirographált, vagyis kiegészítő írásjelet alkalmazó oklevelet közölt és magyarázott meg (i. m. 79, 88, 100).

A 15–16. századtól kezdve megsaporodtak a nyelvemlékek. A korai kéziratos levelekben és peres iratokban a bekezdéseket nem jelölték (84. ábra), annál nagyobb figyelmet fordítottak a kézírásos kódexek tartalmi egységének elkülönítésére. A tankönyv szerzője sorra veszi az egyes kódexek, kódexcsaládok írásjelhasználatában mutatkozó egyezéseket és különbségeket (86–119. ábra), és egy jól áttekinthető táblázatban tárja elénk a 15–16. századi magyar kódexcsaládok keletkezési idejét és az azonos helyről származó kódexek közötti rokonságot (112–24).

A *Magyar nyelvű nyomtatott művek írásjelhasználata* című fejezet bevezetésében a szerző lezögezi, hogy a korai nyomtatványok több jelet is használtak azonos helyzetekben, illetőleg egy jelet több funkcióban is, így eljárásuk következetlen volt (124), majd a művekben fellelhető különféle írásjeleket latin és magyar nyelvű nyomtatványok (Chronica Hungarorum; Thuróczi-krónika; Ozorai Imre: De Christo et eius Ecclesia; Pesti Gábor: Esopus fabulái stb.) részletes ismertetésével elemzi (124–32; 120–8. ábra).

Az 1650 és 1772 közötti időszak grammatikusainak írásjelhasználatát ismét egy igen jól áttekinthető táblázat mutatja be (134–5), majd a szerző Fábián Pál *Az akadémiai helyesírás előzményei* című munkája alapján ismerteti, és táblázatba szerkesztve tárja elénk az 1772-től a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzatának megjelenéséig (1832) eltelt 60 év grammatikusainak és ortográfusainak nyilvánosságot kapott nézeteit (140–1).

Az *Írásjeltan* tankönyvet az 1832-től számított akadémiai helyesírás különböző időpontokban megjelent szabályzatainak ismertetése zárja. E fejezet megírásában a szerző saját kutatásai mellett Szemere Gyula *Az akadémiai helyesírás története* (1832–1954) című munkájára támaszkodott (147–9).

A szerző végezetül felteszi a kérdést: van-e elegendő írásjelünk? Egyesek csökkentenék az írásjel-használati szabályokat, mások azt vallják, hogy sokkal több írásjelre lenne szükség, olyanokra, „amelyek kifejezik a haragot, [...] a gúnyt, a jókedvet stb.”. „Hogy milyen jövő vár az írásjelekre?” „Lehet, hogy a modern információs eszközökön divatba jönnek újabb és újabb írásjelszerű jelek, az írásjelek száma és az írásjelhasználat fő szabályai azonban valószínűleg maradni fognak” (150–1).

Összefoglalásul kijelenthetjük, hogy köszönet illeti az *Írásjeltan* című mű szerzőjét, Keszler Borbálát, amiért erre az óriási szakirodalommal bíró, évezredek kérdéskörre ráirányította a figyelmet, és a megadott keretek között nemcsak a felsőoktatás céljait szolgáló és elősegítő tankönyv megírására vállalkozott, hanem az érdeklődő nagyközönség számára is egy hasznos, eligazító könyvvel szolgált.

Fehértói Katalin

Mi újság a stilisztikában?

Nem gondolom túlzásnak azt az állítást, hogy ha valaki tájékozódni kíván a stilisztika hazai helyzetéről, forduljon Szathmári István gyűjteményes kötetéhez,* köztük éppen az itt ismertetetthez. Ez – A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig – Szathmári István azon tanulmányait tartalmazza, amelyek 1965 és 2002 közt jelentek meg kötetekben s főleg hazai folyóiratainkban.

Szathmári Istvánt az utóbbi mintegy négy évtizedben az olyan alapvető kérdések foglalkoztatják, mint: beszélhetünk-e önálló (magyar) stilisztikáról; mi a funkcionális nyelvszemlélet, illetve

* Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996; Stilisztika és gyakorlat. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998; A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. Kodolányi Füzetek 9. Székesfehérvár, 2001.

mit értünk funkcionális stilsztikán; milyen legyen a stilsztika rendszere; mik a stilsztika feladatai? Lényegében ezek vetődnek fel e 2005-ben megjelent kötet tanulmányaiban; így mindenekelőtt ezeket igyekszem közelebbről szemügyre venni.

I. Beszélhetünk-e (magyar) stilsztikáról? Önálló tudomány-e a stilsztika? – Bár vannak időnként kétségei, Szathmári István imponáló figyelemmel és nagy szeretettel veszi számba a stílárís megjegyzéseket, mozzanatokat Sylvester Jánostól kezdve, a stílárís fejtegetéseket Szenczi Molnár Albert grammatikájával, majd Geleji Katona István Grammatikátskájával folytatva, s kifogyhatatlan a színes elemzésekből, akár az erdélyi Aranka György, vagy Faludi Ferenc, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós, Verseghy Ferenc, Bitnicz Lajos műveit vizsgálja, hogy csupán a régiekről szóljak. Mert hogy az újabbakat emlegetve szinte vég nélküli sorral kellene folytatnom. Ezek az írásai nemcsak élvezetek, hanem mindenekelőtt gazdag újdonságokkal szolgálnak a stilsztikai fejtegetéseket, stilsztikai műveket illetően.

Írásaiban Szathmári István világosan körvonalazza a magyar stilsztika történetének négy korszakát: az első a XVIII. század végéig, az előzmények (stilsztikai megjegyzések: Pesti Gábor, Sylvester János, Geleji Katona István stb.); a második a XIX. század: az alapok lerakása, önálló stilsztikai vizsgálatok (Révai Miklós, Verseghy Ferenc, Kazinczy Ferenc, Bitnicz Lajos, Négyesy László stb.); a harmadik, a XX. század fordulójától az ötvenes évekig, a stílárís jelenségek elmélyült elemzése, a funkcionális stilsztika kibontakozása (Zlinszky Aladár, Zolnai Béla); a negyedik korszak, az ötvenes évek közepétől, a stíluskutatás egzaktabbá, elmélyültté válása (a III. országos nyelvészkongresszus és Balázs János stb. 91–2).

Szathmári István filológiai lelkiismeretességének megnyilvánulása, hogy e téma másik oldalát is figyelemmel kíséri – hogy tudniillik önálló tudomány, tudományág-e a stilsztika –, és szakadatlanul szól a lehetséges ellenvetésekről, az új meg új tudományágak következtében előkerülő bizonytalanságokról; nem mondom, hogy saját kétségeiről ír, mert minden kérdése, felvetése mögött jól érzékelhető saját, szilárd meggyőződése, mégpedig, hogy a stilsztika van, él. Íme egy-két idézet, mindkét oldalról: „Még nagyobb erejű és főként még sokoldalúbb indíttatást kap a stilsztika a nyelvtudománytól a hatvanas évektől máig, sőt éppen ez vezetett el **létjogosultságának** a megkérdőjelezéséhez is. A hatvanas évektől tudniillik gyökeresen megváltozott a nyelvészemlélet. Röviden, a nyelvhasználat vizsgálata került sok oknál fogva az érdeklődés középpontjába: megszületett **a kommunikációelmélet**, és mindez elvezetett például **a pragmatika** és **a beszédaktus-elmélet** létrejöttéhez. Aztán – az előbbiekből is érthetően – ahogy korábban a szó után a mondat kutatására esett a hangsúly, most a mondatnál nagyobb és természetesebb beszédbeli egységre, a szövegre. Megszületik **a szövegtan**. Továbbá, kialakul a valamennyi jellel foglalkozó tudomány, **a szemiotika**, amire szükség is van, hiszen például a fellendülő vizuális költészet és avantgárd művek csak ennek a segítségével tanulmányozhatók. És én idevonom **a tipológia** megalapozását is, ugyanis ez szintén nem kis mértékben befolyásolta például a stilsztika további kiszélesedését.” (Az én kiemeléseim a Milyen napjaink stilsztikája? című cikkből, MNy. 1992: 181.) – „...a stilsztika az utóbbi időben többek szerint válságba került. Michel Arrivé a Langue Française című folyóirat 1969-es szeptemberi stilsztikai számában ki is mondta: »A stilsztikát nagyjából halottnak tekinthetjük.« Vigh Árpád a Helikon 1988, évi 3–4., szintén stilsztikai számának bevezető – mintegy orientáló – dolgozatában meg a következőre utal: »Ettől az [...] egy-két évtizeddel ezelőtt még széles körben művelt, nyelvészeti és irodalmi alaptudománynak számító, bár az említett két szakágazat határmezsgyéjén kallódó stilsztikától a hatvanas évektől kezdve elfordult a kutatás« (Vigh 1988: 293), és idézi Michel Arrivé előbb említett következtetését. Egyébként hozzátehetjük, hogy a bevezető tanulmány szerzője nem is igen lát kiutat a jelzett válságból” (in: Hol tart ma a stilsztika? [Stíluselméleti tanulmányok] Szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996–97). – „A tagadhatatlan gazdagodás, sokszínűség mellett azonban [...] nem hallgathatjuk el azt a **bizonytalanságot**, ellentmondásosságot, nemegyszer már-már zűrzavart, amely a ma stilsztikáját – a legjobb szakemberek véleményeinek tükrében is – jellemzi. A legellentételesebb nézetek uralkodnak

olyan alapvető kérdésekben, mint: mi a stílus, mi a stílusérték?; hogyan épül fel a stilsztika, egyáltalán mi tartozik a körébe?; irodalmi vagy nyelvészeti diszciplína-e, vagy mindkét tárgyhoz, illetőleg – önálló lévén – egyikhez sem tartozik?; mely stíluselemző módszer(ek) jelent(enek) járható utat? – sorolta 1970-ben, a szegedi nyelvészkongresszuson (A magyar stilsztika a kezdetektől a XX. század végéig, In: Jelentés a stilsztika. Szerk.: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László, Bp. 1974, 151). – „...az 1991-ben Párizsban francia, svájci, belgiami, hollandiai, amerikai és német professzorok részvételével megrendezett stilsztikai konferencia, illetve az ott elhangzott előadásokat tartalmazó 1994-es »Qu'est-ce que le style?« című kötet e tekintetben még tovább megy: Pierre Larthomas a bevezetőben egyenesen megállapítja, hogy az e diszciplínával kapcsolatos kutatások az utóbbi húsz évben megsokszorozódtak, és hogy a »halott« elég jó egészségnek örvend. Sőt a továbbiakban kijelentik: a stilsztika immár teljes értelmű külön tudomány” (A magyar stilsztika a kezdetektől a XX. század végéig, In: Hol tart ma a stilsztika? 1996, 98).

A stilsztika létét illető kételkedés, pesszimizmus számomra nehezen megfogható. Hiszen minden megnyilatkozásunknak, szövegnek van stílusa, s ezzel foglalkozni kell, foglalkozunk is, az ókortól fogva. S hogy korábban a retorikának, a poétikának a keretében jelent meg, az ugyanúgy nem érv mai önállósága ellen, ahogy a fizika és főleg a kémia, biológia sem volt önálló stúdium a septem artes liberales rendszerében. Ugyanis mik valamely tudomány(ág) létezésének (önállóságának) a kritériumai? – Van saját területe (ez itt: a szövegművek formája), immanens és koherens (azaz: nem változtatja a szempontjait és összetartó; itt: a funkcionális szemlélet egységes értelmezése, alkalmazása), van saját módszere. Hogy vannak határterületi érintkezései a kommunikációelmélettel, a szövegtannal, az irodalmi stílussal? Vannak ilyen érintkezések a nyelvtudományban is, vö. pszicholingvisztika, szociolingvisztika, pragmatika, beszédaktus-elmélet. Mégse vonja kétségbe senki a nyelvtudomány önállóságát.

2. Szathmári István derűlátását a stilsztika területén bizonyítja a korszakolás mellett a **funkcionális szemléletnek** mint saját és sajátos vizsgálati módszernek a kibontakoztatása, meghatározása és elfogadtatása. Szathmári szinte minden írásában e mellett tör lándsát, e mellett érvel, ennek mibenlétét, összetevőit fejtegeti. Rámutat a funkcionalizmus elődeire, elindulva Bűhlertől, a prágai nyelvészkörtől és Jakobsontól, de ott vannak e sorban a szerzőnk részéről méltán nagyrabecsült Ch. Bally, M. Cressot, J. Marouseau, E. Riesel, a magyar Deme László, Balázs János és Martinkó András is (99, 102, 107, 110, 153, 156). Már az egyik korai cikkéből idézhetem a következőt: „a) Meg kell vizsgálnia (tudniillik a stilsztikának) az egyes nyelvi – hangtani, szókinszbeli, alaki és mondattani – elemek, valamint stilsztikai formák (pl. ellentét, fokozás; allegória stb., továbbá ismétlés, elhallgatás stb.) állandósult stilsztikai értékeit, illetőleg alkalmi stílárís lehetőségeit. b) Meg kell állapítania ezek tipikus felhasználásának módját, azaz foglalkoznia kell a stílusrétegekkel, a stílusármányalatokkal és a stílusirányokkal [...] c) Vizsgálnia kell mind a nyelvi elemeknek és stilsztikai formáknak, mind pedig a stílusrétegeknek, a stílusármányalatoknak és a stílusirányzatoknak a történeti alakulását. – d) Végül foglalkoznia kell a stíluselemzések, a szövegelemzések (explication de textes), az irodalmi vagy műelemzések és az egyéni stílus vizsgálatának elvi és gyakorlati kérdéseivel, röviden stíluselemzéssel és stíluskritikával.” (In: Néprajz és nyelvtudomány IX. 1965, 15).

Többször foglalkozik Szathmári a nyelvi stílusnak az irodalmi stílushoz (a kétféle stilsztikának egymáshoz) való viszonyával. Úgy látja – szerintem is helyesen –, hogy az irodalmi jellegű vizsgálatban maga a mű áll a középpontban, a mű mondanivalója, az író személye, a mű helye az író, a költő alkotásainak összességében, a maga korában; ezzel szemben a nyelvi stilsztikai elemzésben a nyelvi, stilsztikai elemek, összetevők feltárásán, bemutatásán van a hangsúly. „De – és ezt nagyon hangsúlyoznám – írja –, egyik sem lehet meg a másik nélkül! Ha bármelyik »jelleg« érvényesítése hiányzik, az elemzés csonka, elhibázott” (A magyar stilsztika a kezdetektől a XX. század végéig 1974, 163).

3. Ebből a felfogásból, a funkcionális szemléletből, vizsgálódásból következnek a **stilsztikai feladatai**. Ezeket a tudósra, a kutatóra jellemző lelkiismeretiességgel veszi számba, s nem mint

hiányok értelmezendők, hanem a minden és mindenkori tudományra kötelező előrelátás tényezői. Csak néhány a több helyütt is főlvázolt feladatok közül: Ki kell dolgozni a teljes modern funkcionális magyar stilisztikát, az egyes meghatározott stílusrétegeket, stílusárnyalatokat és az egyes korstílusokat. Ki kell munkálni a funkcionális alapon álló komplex elemzés elméletét és gyakorlatát. El kell kezdeni a tervszerű stílustörténeti kutatásokat. Segíteni kell az (általános, a közép- és felsőfokú) iskolai gyakorlatot. – Abban egyet kell értenünk Szathmári Istvánnal, hogy e feladatok elvégzéséhez időre, sok lelkes kutatóra, oktatóra van szükség. Örömmel állapítja meg Szathmári, hogy az általa vezetett stíluskutató csoportban, amely 1970-ben alakult, ma már 35 lelkes kutató, szakember tevékenykedik (A stíluskutató csoport működéséről. In: Harmincéves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének kiadása, 2002, 194).

4. Milyen legyen a stilisztika bemutatása, rendszere? Szathmári István több írásában is kifejti, hogy a rendszerezés alapja a nyelvi szintek, tehát a fonémák, morféma, szintagmák, mondatok és a szöveg szerinti tárgyalás, ezek stíláriis lehetőségeinek a bemutatása. „...szerintem a nyelvi szinteknek megfelelő tárgyalásmód akkor is lehetséges, ha a szintaktikai és szövegszint alapvetően más minőséget képvisel, mint az előtte lévők; [...] ez a rendszerezés alkalmas megoldást kínál – és kínál – (a középiskolai tanárok nyilatkozata szerint is) a különböző szintű oktatásnak” (Hol tart ma a stilisztika? [Stíluselméleti tanulmányok] 1996, 112). Hivatkozik Szathmári neves külföldi szerzőkre is meg A magyar stilisztika vázlatok című egyetemi tankönyvre is, amelyet ugyanezen felépítésben 1958-ban írtak Fábíán Pállal és Terestyéni Ferencsel együtt.

Magának a rendszerezésnek – nagy általánosságban – nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítani, hiszen összetett jelenségeknek – mint a stílus, stilisztika is – több oldalú szemlélete lehetséges, sőt szükséges. Csakhogy a mi esetünkben, ha a stilisztika önállóságát valljuk, akkor ezt az önállóságot – gondolom – saját rendszerrel, ennek megvalósításával is képviselnünk kell. Van-e ilyen rendszer? – A hazai szakirodalomban nincs, de kihámozható Zlinszky Aladár, Zolnai Béla és mások (pl. Szathmári István) írásaiból. Egy lehetséges variáns fejezetei lehetnének a következők: Mi a stílus? – Mik a feladatai? – A stílusrétegek, stílusárnyalatok – A szinonimitás – Az affektivitás – A szóképek – Korstílusok – Szövegtan és stilisztika – Kommunikációelmélet és stilisztika – Pragmatika és stilisztika.

5. Tiszteletet érdemel az a sokoldalú és gazdag tájékozottság, amellyel Szathmári István írásaiban találkozunk. Mint már említettem, lelkiismeretesen számba vesz minden hazai jelenséget, jegyzetet, feldolgozást; felkutat e tudományterületen minden számottevő megnyilatkozást, cikket, tanulmányt. Rengeteget hivatkozik német és elsősorban francia szerzőkre. Szathmári szakirodalmi hivatkozásai nem egyszerű tiszteletkörök, hanem valóban tanulmányozott, elemzett művekre való utalások. E tényeknek megfelelően mondhatom: aki – átfogó monográfia hiányában – tájékozódni kíván a hazai stilisztikai irodalom kezdeteit és jelenét illetően, útbaigazítást keres a külföldi szakirodalomban, tanulmányozza figyelmesen ezt a gazdag összeállítást.

Bencédy József

Huszár Ágnes: A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005. 154 lap

A könyv a Tinta Tankönyvkiadó a Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához című sorozat negyvenedik darabjaként jelent meg. Lektorai a pszicholingvisztika jeles képviselői: Gósy Mária és Kassai Ilona.

A szerzőnek két önálló könyve, ötvennél több tanulmánya, számos recenziója, nyelvművelő és tudománynépszerűsítő írása jelent már meg. Ez a monográfia a pécsi egyetemen megvédett habilitációs értekezésének átdolgozott és kibővített változata.

A mű a közvetlen megfigyelés számára jórészt hozzáférhetetlen folyamatot vesz górcső alá. Míg a beszédértés esetében mind az inputot, mind az outputot befolyásolni tudjuk, a beszédprodukciónál nem ez a helyzet. A spontán beszéd esetében az input – a beszédszándék – még maga a beszélő számára is jórészt hozzáférhetetlen. A spontán módon létrejött vagy kísérletileg kiváltott beszédprodukciónál nem hibátlan folyamat, a hibák elemzése következtetések levonására ad alkalmat a folyamat lefolyásával kapcsolatban.

Nyelvbottlás történik akkor, ha a szándékolt normatívhoz képest egy nyelvi elem kiesik, egy új megjelenik, két elem helyet cserél vagy összeolvad. A nyelvbottlások okát a szerző a beszédtervezés és beszédtevékenység folyamatában szükségképpen változásokban, valamint a közvetlen nyelvi környezet hatásában ragadja meg. A folyamatban nem feltétlenül működik közre nyelvi és nem nyelvi hibaforrás. Előbbiről akkor beszélünk, ha a külvilágban zajló beszédnek, például a háttérrádiózásnak valamely eleme beszüremkedik a beszédbe. Nem nyelvi jellegű hatás akkor eredményezhet hibát, ha a beszélő a téri vizuális vázlatomból keresztül környezetének valamely elemét szándéka ellenére megnevezi, vagy valamely módon utal rá.

A nyelvbottlások kutatás módszertanáról önálló fejezet szól. Ebből kiderül, hogyan történik az empirikus kutatás nyelvbottlaskorpuszok segítségével. Nyelvbottlaskorpuszok előállíthatók spontán nyelvbottlások gyűjtésével vagy kísérleti úton. A gyűjtésnek két módja van: 1. online módszer, 2. offline módszer.

Az online módszernél a gyűjtő előre megállapított szempontok alapján felírja és rendszerezi a mindennapi élet folyamán hallott nyelvbottlásokat. Gyengéjének tartják, hogy az előállított adathalmazok tükrözik gyűjtőjük előzetes elvárásait. Előnye, hogy a kutatónak módja van a hibás alak létrejöttének megfigyelésére, a beszélők megkérdezésére.

Az offline módszerrel a kutató a spontán beszédről készít hangfelvételeket, vagy ezek hűségese fonetikai leírását elemzi. Előnye, hogy nem kell számolni a gyűjtő előzetes elvárásaival és a figyelmének ingadozásai miatt bekövetkező torzításokkal. Mód van arra, hogy több független személy is meghallgassa ugyanazt a felvételt, egymás után többször is. E módszer gyengéje, hogy nincs mód a körülmények leírására.

Nyelvbottlások kísérleti úton is valóra válthatóak. Az effajta adatbázisok statisztikai értelemben véve kiegyensúlyozottak. Az adatközlők csoportjainak kiválasztásában a kísérletvezető szándéka dönt. Kialakíthatók olyan helyzetek, amelyekben a való életben nagyon ritkán előforduló nyelvi adatok is létrehozhatók. Hátránya, hogy a beszédprodukciónak egésze nem, csak egyes részei modellálhatók kísérleti helyzetben.

A nyelvbottlásokhoz hasonló három jelenséget is bemutat a szerző: 1. a „nyelvemen van” jelenség, 2. a kézi és gépi elírás, 3. a félreolvasás.

„Nyelvemen van” jelenség lép fel, ha a lemma megtalálása után a beszélő nem tudja teljes mértékben aktiválni a hozzá kapcsolódó lexémát. A beszélő birtokol néhány részletet a hangzó alak tervéből, teljességgel mégsem képes azt felidézni.

A monográfia bevezető fejezetei tudománytörténeti összefoglalásnak is tekinthetők, ezekből részletesen megismerhetjük a beszédprodukciónak kutatásának történetét. Az ismertetés a nyolcadik századi arab grammatikusokkal kezdődik, akik már gyűjtöttek nyelvbottlásokat. Európában a rendszerszerű hibázásokra először az újgrammatikusok figyeltek fel, közülük Rudolf Meringer kezdte el azok szisztematikus gyűjtését és elemzését. Tipológiájának alapjául a nyelvi elemek minőségének megváltozásán és a nyelvi elemek helyeseréjén alapuló nyelvbottlások megkülönböztetése szolgált.

Rudolf Meringer nyomán Wundt külön tárgyalja az egyes nyelvi szinteken előforduló nyelvbottlásokat, amelyeket betoldásoknak, kihagyásoknak és cseréknek nevez. Ezek a mechanizmusok érinthetnek egy-egy beszédhangot, egész hangcsoportot, sőt szavakat is. A cserékkel kapcsolatban Wundt megállapítja, hogy a beszéd folyamatban később következő elem előre kerülése gyakoribb, mint annak fordítottja.

A nyelvbtlásokkal, elszólásokkal kapcsolatban Freud neve is felmerül. Az általa kidolgozott személyiségelmélet a személyiséget tudatos és ösztönös erők harctereként fogja fel. A szocializáció során a kontroll kiterjed nemcsak az egyén cselekedeteire, hanem gondolataira is. Az ösztön-ént azonban nem lehet teljesen a háttérbe szorítani, Freud ennek a számlájára írja az elszólásokat, elírásokat és a félreolvasásokat. Huszár freudi elszólásnak azt a nyelvbtlást tekintti, amelyik a beszélő rejtett szándékát, gondolatát hozza nyilvánosságra.

Súlyponteltolódás figyelhető meg a beszédproduktions kutatások tárgyában. Míg kezdetben főleg a fonetikai és az akusztikai szintre korlátozódott a figyelem, a hetvenes években az artikulációt megelőző tervezési szakasz(ok) került(ek) a középpontba. Ezt a súlypontáthelyezést a beszédproduktions modellek tették lehetővé. Ezek egységesek abban a tekintetben, hogy a beszédproduktiót egy több szakaszból álló folyamatnak tekintik. Lashly állapította meg először 1951-ben, hogy a beszédtevékenység szükségszerűen kétlépcsős folyamat, különálló tervezési és kivitelezési szakaszokból áll. Legfontosabb felismerése az volt, hogy az elemek között sorrendi csere csak akkor mehet végbe, ha már több elem van készenléti állapotban.

A hetvenes évek óta kidolgozott modelleket két fő típusba sorolja a szerző: 1. autonóm szeriális modellek, 2. interaktív modellek. A szeriális modellek legfőbb hibája a merevségük. Az interaktív modellek közös jellemzője, hogy a beszédproduktióban a később működésbe lépő modulok visszahathatnak a korábbiakra.

Egy teljes fejezet foglalkozik azzal, mi játszódik le a konceptustól a hangzó beszédig. Huszár Ágnes a konceptuális lexikont egy egymással asszociatív módon kapcsolatban álló csomópontok hálózataként szemlélteti. A mentális lexikon konnektív hálózatként működik, ahol egy-egy csomópont aktiválása vele kapcsolatban álló sok más csomópontot is „felébreszt”. Ezeknek a kapcsolatoknak a sokféleségére a kognitív pszichológia kísérletei is bizonyítékkal szolgálnak.

Ábrák segítségével kapja kézhez az olvasó a beszéd folyamatának és szintjeinek a leírását. Amikor mondani szándékozunk valamit, először a konceptuális lexikonban jönnek létre kapcsolatok. Ezek még nem nyelvi jellegűek, de szerveződésük már felmutat nyelvi jegyeket. A beszédészandék tartalmazza: 1. amiről mondani szándékozunk valamit, 2. amit mondani kívánunk róla, 3. a tárgyra vonatkozólag egy-több, határozott-határozatlan oppozíciót, 4. a cselekvés, történés idejére, módjára vonatkozó információt. A beszédészandék megvalósulhat a személy által ismert nyelvek bármelyikén, nem kötődik egy konkrét nyelvhez.

A lemmaszintre úgy jutunk, hogy a beszédészandék megvalósítása során átlépünk a konkrét nyelv lexikonába. A konceptuslexikon csomópontjai felidézési kapcsolatban állnak az egyén által beszélt nyelv(ek) lexikai egységeivel. A konceptus-csomópontok és konkrét nyelvi lexikális megfelelőik között nem áll fenn egy az egyben megfeleltetés. A konceptus egyes elemei és a nyelvi lexikon elemei nem fedik tökéletesen egymást. A lemmacsomópontok szintaktikai csomópontok egy halmazához kapcsolódnak. Ez utóbbiak olyan tulajdonságokat határoznak meg, mint a nyelvi osztály, a nyelvtani nem vagy a segédige típusa. Tehát a lemma konkrét nyelvhez tartozik, annak absztrakt elemeként.

A lemma megtalálását követi a lexémakeresés, amely egy absztrakt lexikai egység konkrét fonológiai alakja. Feltételezhető, hogy a szóhosszúság és az előhívás könnyűsége/neheztsége között is összefüggés áll fenn. A hangállományban közös elemeket felmutató lexémák kölcsönös erőfeszítési hatása kísérletileg bizonyított.

A lexémák megtalálása után az elemek közvetlen beszédelőttes szakaszba, a munkamemóriába kerülnek. Ekkor következik be az elemeknek a sorba rendezése és az egyeztetések elvégzése. Ebben a szakaszban hibát jelent, ha kiesik, betoldódik az egyik elem, vagy az elemek helyet cserélhetnek.

A beszédproduktió utolsó szakasza a hangos beszéd, a tervezési szakaszoknak az outputja, az akusztikai megvalósulás.

A tervezési szintek nem tökéletes működése vezet a beszédproduktió alkalmi üzemzavaraihoz. A nyelvbtlások jól mutatják, hogy létrejöttükben melyik mechanizmus nem működött megfelelően.

A sorrendi cseréket lehet osztályozni létrejöttük helye alapján is. A tagmondathatáron belül létrejövő helycserékről megtudjuk, hogy ezek anticipációk (előrehatók), perszeverációk (hátrahatók) vagy metatézisek (anticipáció és perszeveráció egyidejűleg).

Az anticipációnak két altípusa létezik: 1. az érintett nyelvi elem csak a szándékozottnál korábban jelenik meg, például kege *szivacsos marhakór* a *szivacsos kergemarhakór* helyett; 2. az érintett nyelvi elem a szándékozottnál korábban és a szándékozott helyen is megjelenik, például *hullaőr* a *hullaházban* – *éjjeliőr* a *hullaházban* helyett.

A perszeverációk esetében is két altípus létezik: 1. az érintett nyelvi elem csak a szándékozottnál később jelenik meg, például *hírt adott a válogatott futballista egykori állapotáról* a *hírt adott az egykori válogatott futballista állapotáról* helyett; 2. az érintett nyelvi elem a szándékozottnál később és a szándékozott helyen is megjelenik, például az autópálya-építést függetleníteni kell az autópálya-építést.

Metatézis akkor jön létre, amikor az elemek a munkamemóriában helyet cserélnek, az egyik a szándékozottnál előbb, a másik a szándékozottnál később, egymás helyén jelennek meg, például *verébbel ágyúra löni az ágyúval verébre löni* helyett.

Megismerhetünk olyan sorrendi cseréket is, amelyek átlépi a tagmondathatárokat. Ezek a mondatátszövődés, valamint a fölőleszen megjelenő vagy hiányzó negáció. Ezek során a munkamemóriában végbemenő művelet hatása túlnyúlik a tagmondat határán. Általában ezeket nem tartják számon a sorrendi cserén alapuló nyelvbtlások között, Huszár mégis emellett érvel. Meglátása szerint azért értelmezhetjük azokat nyelvbtlásként, mert nem tekinthetők normatív jelenségnek. Továbbá bizonyosnak tartja, hogy az átszövődéses mondat nem a szokásos, mindenki számára könnyen érthető szórendi variáns.

A könyv utolsó fejezetében egy 40 egyetemi hallgató körében végzett kísérlet ismerhetünk meg. A kísérlet a sorrendi cseréken alapuló anticipációs és perszeverációs hibák előfordulásának feltárására irányult. Ennek során a hallgatóknak 16 darab, négy szóból álló szósort mutattak fel táblán 15 másodpercig, sőt ki is ejtették azokat. Ezután kellett a kísérleti személyeknek ezeket megismételniük. A szósorok többnyire halmozott minőség- és/vagy birtokos jelzős szintagmát alkottak, például *csacsi cica színes sója*. Az eredmények elemzéséből kiderül, hogy a nyelvbtlások túlnyomó többsége a beszédhangokat érintette. A perszeverációs hibák aránya jóval felülmúlta az anticipációsokét.

A könyv külön erénye a majdnem 290 tételből álló irodalomjegyzék. Ezt áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy köztük nagyszámban szerepelnek 2000 után megjelent források. A leggyakrabban hivatkozott szerzők közé tartozik: G. S. Dell, V. A. Fromkin, M. F. Garrett, Gósy M., Kassai I., W. J. M. Levelt, Pléh Cs., Roelofs A. és Stemberger J. P.

A függelékben olvasható a szerző által gyűjtött online adatállomány egy része.

Az utószó egy kicsit a jövőbe tekint. Az idegtudomány, a kognitív pszichológia és a pszicholingvisztika képviselőinek összefogása szükséges ahhoz, hogy egyre adekvátabb modellek jöjjenek létre. Ezek ismeretrendszerei feltehetően folyamatosan közelednek egymáshoz, de soha nem fognak hézag nélkül egymáshoz illeszkedni.

A könyv felhasználhatóságát egyrészt könnyíti, hogy a szerző minden megállapítását és kategorizálását példákkal illusztrálja, másrészt, hogy a magyar szakszavak mellett zárójelben mindig megtalálhatóak az angol nyelvű terminusok is.

A könyvet azoknak ajánlom, akik érdeklődnek a pszichológia, a nyelvészet és a neurológia határterületén született új felismerések, a beszédprodukcióval kapcsolatos tudományos eredmények iránt.

Régi magyar szövegek nyelv- és művelődéstörténeti kommentárokkal. Összeállította és részben írta A. Molnár Ferenc. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen, 2003–2004. 520 lap. (Soksz.)

A szerző által szerkesztett Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár című sorozathoz csatolva, de a kiadványok közé nem beszámozva, sokszorosított formában jelent meg A. Molnár Ferenc összeállításában egy olyan egyetemi oktatási segédanyag, amely korai szövegemlékeinkből közöl válogatást, melléjük csatolva a velük foglalkozó legfontosabb tanulmányok vagy velük kapcsolatos művek egy-egy részletét.

A segédanyag elején a Bevezetés után az új egyetemi tankönyv, a Magyar nyelvtörténet (Szerk. Kiss Jenő és Pusztai Ferenc. Bp., 2003 [2004]) címlapja és tartalomjegyzéke is olvasható (7–8), mintegy figyelmeztetve a kiadvány használóit, hogy tankönyvre is szükség van a vaskos szöveggyűjtemény mellett. A következő lapokon a régi magyar irodalom egyetemi szöveggyűjteményének kódexekre, középkori könyvtárakra vonatkozó néhány dokumentumával ismerkedhetünk meg (26). Ezt követően Kniezsa István helyesírás-történetének részlete segíthet a régi szövegek olvasásában; Keszler Borbála Írásjeltan című tankönyvének tartalomjegyzéke, az írásjelek használatával kapcsolatosan felvetett kérdések pedig ráirányítják a figyelmet a nyelvtörténetnek e gyakran elhanyagolt területére (37–40).

A továbbiakban a Halotti beszéd és könyörgés, valamint az Ómagyar Mária-siralom fénymásolatai, illetve átiratai következnek. A. Molnár e szövegemlékekhez mellékeli a fontosabb olvasatokat, értelmezéseket, valamint részleteket a szövegekre vonatkozó jelentősebb tanulmányokból (Mészöly, Pais, Bárczi, Benkő, Vizkelety munkái után a sajátjait is), amelyek, persze, általában nem teljes terjedelmükben olvashatók a gyűjteményben. Természetesen a tanulmányok kiválasztása tükrözi az összeállítónak a szövegekről vallott felfogását, de olyan gazdag és sokrétű anyagot állított össze, amely alkalmas arra, hogy a diákok több véleményt is megismerjenek első szövegemlékeink vitatott szavai vagy kifejezései kapcsán. A vonatkozó bibliai részletek is gazdag válogatásban szerepelnek.

A két fontosabb szövegemlék mellett a rövidebbek (KT., GyS.), valamint a Laskai Sorok kódexrészletek és egyéb kéziratok, illetve különböző korai nyomtatványok néhány lapja is bekevert a válogatásba.

A gyűjtemény széles körben mutat rá számos nyelvemlékünk művelődéstörténeti hátterére, irodalmi, képzőművészeti és zenei kapcsolataira. Kiragadott példaképpen említsük meg, hogy a HB. után a rá vonatkozó legfontosabb nyelvészeti tanulmányok mellett többek között a következőket olvashatjuk: egy részlet Gárdonyi Isten rabjai című regényéből, ahol az író a HB.-et idézi (141–144), Márai verse, a Halotti beszéd (145–147), a Liturgikus lexikonnak hamvazószerdáról szóló szócikke (115–116), az Új Ember című hetilap egy, hamvazószerdához kapcsolódó Por és hamu című cikke (117; fényképpel). Az *Ábrahám kebele* szószerkezet művelődéstörténeti megvilágítását szolgálja A keresztény művészet lexikonának vonatkozó szócikke és illusztrációi, valamint egy vlagyimiri ikon fényképe (123–126). S Durkó Zsolt Halotti beszéd című oratóriuma lemezkiadásának a fedőlapja és tájékoztatója szintén látható. A későbbiekben a JókK. (s a VirgK. és az ÉrdyK.) egy részletének illusztrációjaként megnézhetjük például Giotto Szent Ferenc prédikál a madaraknak című freskórészletét (295), vagy a kiadvány vége felé megtekinthetjük Comenius könyve, az *Orbis sensualium pictus*, A látható világ több szövegrészletét és ábráját (489–499).

Lenyűgözően gazdag ez a gyűjtemény, amely hozzásegíti a tanárt, hogy a diákok által nem túlságosan kedvelt és kissé száraznak tartott nyelvtörténetet közelebb hozza a mai fiatalokhoz, szélesebb távlatokat nyisson évszázadok gazdag hagyományaira, kapcsolatot teremtsen a magyar nép történetével, művelődéstörténetével, a képző- és zeneművészettel, a Biblia világával. Ugyanakkor ez az összeállítás, bár részben hasonló típusú, nem azzal a céllal készült, hogy a hagyományos „Magyar nyelvemlékek”-jegyzeteket helyettesítse (vö. pl. Szabó Dénes, valamint Molnár József –

Simon Györgyi összeállításait), de remek segédanyag tanárjelöltek számára a magyar nyelv és irodalom oktatásához. Mindez felvillantja a nyelvtörténeti órák egyfajta lehetőségeit, miközben tudjuk, hogy a szövegek olvasására és a szavak, kifejezések magyarázatára annyi időt kell szánni, hogy mellette legfeljebb vágyalom marad ilyen nagy kultúrtörténeti anyag áttekintése.

Annait azonban mindenképpen megérdemelve ez az értékes és gazdag kötet, hogy a modern technika segítségével jobb minőségben – ne csupán egymás mellé helyezett fénymásolatok formájában – kerüljön a felhasználók kezébe, mert így kicsit nehézkese a használata, továbbá egy tartalomjegyzék is jó szolgálatot tene a terjedelmes válogatásban való mazsoláztatáshoz.

Mindenképpen érdemes kipróbálni ezt az új segédanyagot, hátha ennek az igen sok hasznos és szükséges olvasnivalót tartalmazó szöveggyűjteménynek a segítségével a diákok nagyobb kedvvel tanulmányozzák majd a magyar nyelv első összefüggő szövegeit és kódexeit, valamint a korai nyomtatványokat is.

Révay Valéria

Kabán Annamária: Szövegek színeváltozása. Szórend és érték szerkezet. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2005. 170 lap.

Kabán Annamária jelen tanulmánykötetében tizenegy verselemzést kínál az irodalom és a nyelvészet iránt egyaránt érdeklődőknek. Részben irodalmi tanulmányainkból ismert költemények ezek. Négy Petőfi-, egy Vajda-, egy Ady-, két Dsida Jenő-alkotás, valamint Horváth Imre négysorosai. Az elemzett versek között műfordításokat is találunk: egy Verlaine- és egy Doinaş-mű magyar fordítását. A dolgozatok tudományterületileg nyelvészeti, azon belül stilisztikai jellegűek. Bennük a grammatikai elemekre figyel az elemző, miközben a szövegek szórendjét, a gondolatok aktuális tagolását szoros összhangban szemléli a versek jelentésszerkezetével. A megszokotthoz képest újnak számít ez a megközelítés, hiszen a szövegszerkezet s az alakzatok grammatikai vizsgálata verselemzésekben csak ritkán áll a középpontban. A kötet szaktudományi megalapozottságát jelzi többek között, a gondos elméleti bevezetés mellett, a tanulmányokat záró, a dolgozatokban hivatkozott, százhusz szerzőt felsorakoztató szakirodalom listája, s Kabán Annamária tizenöt saját munkájának pontos adatolása is, amelyeket a témakörből 2004-ig szakkiadványokban publikált. A kötetet a magyar nyelv szórendi kutatásainak egyik kiváló ismerője, É. Kiss Katalin lektorálta.

Mi fűzi egybe a tizenegy verselemzést, amely korokat és nemzetkultúrákat átfelve, Közép-Európa keleti szegletéből nézve, magyar szemmel látja és láttatja az esztétikai jelben rögzült világok olvasatát? A szerző pontos fogódzót ad erről az előszóban, az elméleti bevezetőben és a kutatás-módszertani összefoglalóban. Az elemzésekben a szavak, a szövegek sajátos színeváltozását követi nyomon a szórend, a mondat szerkezet, a ritmus, a hangzó vers dallammozgása, a művészi képek és alakzatok együttesében, amelyek komplex együttállása teszi lehetővé a versek eredményes vizsgálatát. Békési Imre, Gáspári László és Szathmári István koncepciójához csatlakozva, Kabán Annamária is a retorikai-stilisztikai konstrukcionális egységek grammatikai szerveződését vizsgálja különös tekintettel arra, hogy a grammatikai és szemantikai kódok mögött milyen pragmatikai funkció rejlik, s a versekben mindez hogy kerül vissza a szövegiség horizontjára. A retorikai műveletek, az adjekció, a detrakció, a transzmutáció és az immutáció alakzatai versépítő szerepük mellett azért is fontosak, mert ezek a szerzőre s műfordítások esetén a fordítóra jellemző módon gondolkozási formákat is hordoznak.

Petőfi Sándor *Szeptember végén* című versének elemzése az ellentét és a párhuzam szövegalkotó szerepét emeli ki. Egy alapvető ellentétre, az elmúlás és az el nem múló örök hűség ellentétére épül ez a magyar klasszikus irodalmi hagyományaink részét képező alkotás. Itt jegyezzük

meg ajánlasként a kötet újabb kiadására gondolva, hogy – bár ez a költemény mindenki számára könnyen felidézhető iskolai tanulmányaiból – hasznos lett volna ezt és a többi elemzett vers teljes szövegét is elhelyezni a dolgozatok elején vagy a kötet végére illesztett mellékletben, hogy a szerkezeti és szörendi elemek teljes szövegkörnyezetükben, összhatásukban is előttünk álljanak. Dolgozatában meggyőzően mutatja be a szerző, hogy az ismétlődő s a verssorok élére állított határozók az aktuális tagolás szerint kiemelt pozícióban a gondolati ellentétek grammatikai kódolásának nyomatékos szövegszervező elemei.

Petőfi egy másik közismert verse, az *Egy gondolat bánt engemet...* az ellentét és a fokozás szövegépítő funkciója miatt keltette fel a szerző érdeklődését. A fájó gondolatként felmerülő lassú halál és az erő felmutatása, a harc közben bekövetkezni vágyott hirtelen halál ellentéte ez. Az ellentétet fokozás és párhuzam is erősíti. A költemény a személyes fájdalom látomásaitól romantikus képekben jut el a mindent és mindenkit magába ölelő személytelenségig. Az ellentétek makro- és mikroszintű szövegvizsgálatának keretében a szerző a sajátos gondolati elrendezéseket és formai megoldásokat tekinti át a vers ritmikai felépítésének, melódiájának, a mondatok hangsúlyviszonyainak, a funkcionális mondatperspektívának és a logikai szerkezetnek az összefüggésrendszerében.

További két Petőfi-vers, az *Arany Jánoshoz* és a terjedelmében rövidebb lélegzetű elemzéssel taglalt *Nem sülyed az emberiség...* jó alkalmat ad arra, hogy a versszak és mondattagolás kapcsolatába, valamint a szöveg nyelvtani, logikai és hangzásszerkezetének összefüggéseibe Kabán Annamária elemzésein keresztül bepillantást nyerjünk. Az első vers alaphangját a költőtárs felfedezése fölötti öröm, lelkesedés adja. Ez a versszöveg sajátos tagolásában, az erős intonációt vonzó, fókuszos mondatokban fejeződik ki. Kevés benne a racionális, alany/állítmány tagolású szerkezet. A hangsúlyos részek az ütemek végére kerülnek. A kiváló költőtárs kiváltotta öröm ellenpontozása lehet a következő vers, a *Nem sülyed az emberiség...*, minthogy benne a földön eluralkodott gonoszság, hitványság miatti fájdalom és düh nyer vallomásos költői formát. Az elemzés arra keresi a választ, hogy a vers nyelvi szerkesztettsége, arányai, logikai tagolása, verstani, akusztikai sajátosságai hogyan irányítják a befogadás folyamatát.

A tanulmánykötet további dolgozatai Vajda János *Húsz év múlva*, Ady Endre *Sóhajtság a hajnalban* című versét, Horváth Imre négy sorosait s Dsida Jenő két költeményét, a *Nagycsüörtök* és az *Arany és két szavakkal* címűt elemzik az előzőkhez hasonló módon, szinte mikroszkóp alá véve az alakzatok és mondat szerkezetek funkcionális változásait a gondolati-szemantikai szövegszint tükröztetése érdekében. Különösen érdekes a *Nagycsüörtök* című vers, amelynek két változatát mutatja be Kabán Annamária. Dsida Jenő ebben a krisztusi szenvedéstörténetet villantja fel evangéliumi részletek alapján. Az elemzés arra mutat rá, hogy a szövegvariánsok közül a második főváltozat hogyan valósítja meg a vers belső metamorfózisát. A szörend, az aktuális tagolás mindvégig a szavak sajátos, bibliai tartalmú színeváltozását emeli ki.

A tanulmánykötetet két fordításelemzés zárja. Paul Verlaine *Az én meghitt álomom* című versét franciából ketten is átültették magyarra. Ady Endre saját költői arculatát vitte a szövegbe, címét is megváltoztatta, *Álomba*, majd az *Új versek* kötetben, 1906-ban, *Paul Verlaine álma* címmel saját versként tüntette fel. Tóth Árpád 1917-es fordítása jobban megőrzi a szöveghűséget, mint Ady, bár szókincsébe, mondattagolásába ő is saját költői megoldásait viszi.

A kötetzáró tanulmány a 20. század második felének kimagasló román költőegyenisége, Ștefan Augustin Doinaș 1945-ben írt balladai erejű költeményét. Az *ezüst agyarú vadkant* és magyar fordításait veti egybe. A ballada egy levantei herceg vadászatáról szól, amelyben a vadkanra vadászó herceg végül az állat áldozatává válik. Az egyik magyar fordítás Veress Zoltán munkája (1972), a másik Markó Béla nevéhez fűződik (1991). Az élet értelmének keresését szimbolikus képekben megéneklő drámai költemény eredeti szövegének és két magyar változatának összevető elemzése rámutat a feszítés és oldás verbális stratégiájának szövegszervező érvényesülésére.

Kabán Annamária tanulmánykötetének valamennyi elemzése az alapos mikroszöveg-kutatás pontosságával jellemezhető. Feltétlen érdeme a versek szemantikai jelentésrétegeinek új megkö-

zeltése, amelyben a retorikai, stilisztikai feltárás, a grammatikai összetevők, a szórend és az aktuális tagolás, a szintaktikai alakzatok funkcionális bemutatása valósul meg. Értékes munka abból a szempontból is, hogy kutatás-módszertani mintát ad, hogyan lehet a nyelvi elemzést a versértelmezés szolgálatába állítani.

Cs. Jónás Erzsébet

Szilágyi N. Sándor: Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár. 2004. 240 lap.

A kötet az Előszó és a Bevezetés mellett két nagy részből áll. Első rész: Módszertani alapelvek, előfeltevések és kikötések. Második rész: A beszédmű-fonológia módszere.

A szerzőtől fontosabbnak tartott rész nem a fonológiával, hanem a nyelvészet elméletével foglalkozik. Kiderül ez abból az állításából is, hogy „a könyvben szóba hozott legfontosabb problémákat már csak azért sem lehetett volna szorosán a fonológia körén belül maradvá végiggondolni, mert a fonológiai elmélet nem önálló nyelvészeti elmélet, hanem szervesen bele van ágyazva a tágabb elméleti keretbe” (5).

Az elméleti rész tartalmáról megállapítja, hogy „olyan kérdésekkel voltam kénytelen foglalkozni, amelyek a tudományos terminusok és elméleti kategóriák általános problémáihoz, illetve részben az ismeretfilozófiához tartoznak” (5).

Ismertetésemben is a szerzőnek a fentebb idézett felfogásához igazodom, és így jórészt a Bevezetésben és az Első részben tárgyalt sajátos elméleti kérdésekkel foglalkozom.

1. A Bevezetés tárgyára sokatmondó címe utal: *Az absztrakstumok csapdája*. Ennek kifejtésében a szerző kiindulópontja az az általános hiedelem, miszerint „a tudományos gondolkodásnak igen fontos módszertani követelménye az absztrahálás, az absztrakciókig való eljutás” (11, 14).

Ezzel szemben a szerző hosszas részletezések és meggyőző érvelések alapján állítja, hogy „a terminussal nem absztrakciókat nevezünk meg, hanem konkrét, valóságos dolgokat, illetve ilyenek közt azonosítható viszonyokat általánosan” (40). És ennek az „általánosnak” fokozatai vannak: csekély mértékben általánosan vagy általánosabban vagy nagyon általánosan, mint amilyen például a *főnév* vagy a *magánhangzó*, „de attól még változatlanul konkrétumokat nevezünk meg” (40).

2. Az Első rész címéhez tartozik a kifejtendő tartalom lényegére utaló kérdés: *Mit vizsgálhat a nyelvész?* És ennek az Első résznek két nagy fejezete van: 1. A beszédtevékenység nyelvészete és a beszédmű nyelvészete és 2. A szinkrónia és a diakrónia kérdése.

Az Első rész fő témájának, a nyelvészet tárgyának a vizsgálatához jó kiindulópont a szerzőnek az absztrakciókról fentebb idézett több megállapítása is.

Elsősorban az az állítása, hogy nem absztrakstumokat kellene vizsgálnunk, hanem azt, ami valóban „létezik és történik” (42–3), mert így a humán tudományokban „felfedeznénk magunknak azt, amiről eddig megfeledkezünk: az embereket” (43), ami az idetartozó tudományok integrációjának az alapját jelentené, azt, hogy mindnyájan ugyanazt vizsgáljuk: az emberek viselkedését különböző relációkban. Ugyanazt, de más-más vonatkozásban: a nyelvész azt, hogy az emberek szót értenek egymással, az irodalmár azt, hogy például az egyik verset ír, a másik ezt elolvassa és megérti, és így tovább (43).

Mindezeknek – ahogy a szerző állítja – a pszichológia, illetve a biológia, közelebből az etológia lehetne a közös háttere és kiindulási alapja (43). Így megszűnne szerinte „az ilyen tudományokat a természettudományoktól ma még elválasztó szakadék is” (43). És így kialakulna „a humán viselkedéstudomány”, aminek rövidítése lehetne a „humán tudomány” megnevezés (43).

Így jut el a szerző annak az alapvető tézisnek a megfogalmazásához, hogy a humán tudományokban nem absztrakt *valamiket* vizsgálunk, hanem a *hogyan?* kérdésre való válaszokat, ami

tényeket, társas viselkedésekkel való kapcsolatokat feltételez, például azt, hogy hogyan tudhat az ember mások számára érthetően beszélni, vagy hogyan tudhat olyasmit írni, amit olvasója versnek tud elfogadni (43, 44).

Mindezek vizsgálatának a foglatát a szerző a nyelvtudományra vonatkoztatva a *beszédtevékenység nyelvészetének* nevezi.

A *hogyan?* kérdés mellett a szerző számol egy (szintén nem absztraktumként felfogható) *valamit* jelentő vizsgálati témával. És ez nem más, mint a beszélés, a beszéd produktuma, amit *beszédműnek* nevez (44). Ilyen például az, hogy a beszélő a beszéd produktumát hozza létre úgy, mint a költő a versét, a festő a festményét, a zeneszerző a zeneművét.

Erről szólva a fentebb említett vizsgálati tárgyhöz, a beszédtevékenységhez viszonyítva, az attól való különbség megvilágítása érdekében a szerző hangsúlyozza, hogy ez esetben a nyelvészetben is *valamit* vizsgálunk, és természetesen ezeket a *valamiket* is az illető tudományoknak kell vizsgálniuk, de másfajta módszerrel, mert ez másfajta, más jellegű tárgya a tudománynak, mint az előbbi. És azt is állítja, hogy a produktumok elmélete és vizsgálati módszerei jobban ki vannak dolgozva, mint a beszédtevékenységéi (44).

Mindebből következik, hogy a nyelvtudománynak két viszonylag önálló fajtája lehetséges: a beszédtevékenység nyelvésze és a beszédmű nyelvésze.

A kettő összefüggéséről megállapítja, hogy minden eddigi nyelvészeti irányzat egyetlen elmélet keretében próbálta értelmezni a beszédtevékenységet és a beszédművet. Az pedig, hogy ezeket nem lehet egyetlen modell keretében leírni, „fel sem igen merült, ha meg talán igen, akkor ez nem két külön vizsgálati tárgy [közti különbség], hanem az elmélet és a módszer közötti különbség problémájának látszott” (45).

Ennél is továbbmenően állítja, hogy a kettő „nem válik világosan külön sehol mint két különböző vizsgálati tárgy, amelyek mindegyike sajátos elméletet és kutatási módszert igényel, így a nyelvtudomány tárgya egységes valaminek látszik” (45). Emiatt is „a nyelvészek a nyelvtudomány tárgyát a nyelvben (mint absztraktumban) jelölték meg” (45).

Mindez a szerző felfogásának egyik legfontosabb része, a lényegre leginkább utaló egyik komponense.

3. Az Első rész második fejezetének témája a szinkronia és a diakronia kérdése. Bevezető megjegyzéseiben a szerző arról szól, hogy a szinkronia mellett jelentős a diakronikus szempont alkalmazása is, hisz „a diakronikus nyelvészetre is áll az, hogy a kétfajta nyelvészet (azaz a beszédtevékenység és a beszédmű nyelvésze) megkülönböztetésnek a hiánya miatt bizonyos kijelentések és terminusok nehezen értelmezhetők” (133).

Ezek után arról tájékoztat, hogy a továbbiakban a kétfajta nyelvészethez csak a szinkronikus vizsgálattal kapcsolatos kérdéseire tér ki (138), amit azzal magyaráz, hogy az ezután körvonalazandó fonológiai modell csak szinkronikus lesz, továbbá arra is utal, hogy a kétféle nyelvészeti problémáit „sokkal könnyebben lehet elemezni, ha nem bonyolítjuk a dolgunkat még azzal is, hogy a történeti változások folyamataira is tekintettel legyünk” (138). Kiköti viszont, hogy a szinkronikus leírásnak illeszthetőnek kell lennie a diakroniához.

A szinkronikus vizsgálatok egyik legnehezebb problémáját az időbeli határok kijelölésében látja, annak megállapításában, hogy meddig lehet kiterjeszteni a vizsgált adatok származásának körét (138).

Ehhez kapcsolódik az a sok mindenben eligazító megjegyzése, hogy a fonológiai vizsgálatok alapjául szolgáló szövegek „időben mekkora periódust ölelnek fel, annak [...] semmi köze a szinkronia és a diakronia kérdéséhez” (142).

4. A Második rész kérdésköre a beszédmű-fonológia módszere. Ennek bevezetőjében a szerző abból a feltételezésből indul ki, hogy „az Első részben felvázoltam az elméleti keretet, amelyben reményem szerint az eddigi gyakorlathoz képest világosabban értelmezni tudhatjuk adatainkat” (143). Célja az, hogy röviden bemutassa, „hogyan lehet a fentebb megállapított elvek szigorú be-

tartásával beszédmű-fonológiát írni” (143). És azt is hangsúlyozza, hogy könyvének „nem feladata egy teljes magyar fonológiának még csak a felvázolása sem” (143).

A kötetnek a beszédmű-fonológiát kifejtő, tárgyaló részének négy fejezete van: 1. A beszédmű fonológiájának általános korlátozó feltételei (például az, hogy a hangok egy részének „valamilyen tulajdonságban különböznie kell a többitől”, 145), 2. A fonológia tárgya, módszere és elmélete, 3. A fonológiai modell felépítésének lépései.

E három közül a könyv témájának szempontjából a harmadik fejezet mond a legtöbbet. Erről tájékoztat négy alfejezetének a címe: 1. A hang mint a beszédmű megfigyelhető eleme, 2. A hangok különbsége a beszédműbeli rend szempontjából nézve, 3. A beszédmű F-modellje (azaz fonetikai modellje), 4. Az F-modellben azonosítható korlátozások (ilyen például a magánhangzó-harmónia).

5. Ennyit röviden Szilágyi könyvének tartalmáról, sokatmondó megállapításairól, mindenképpen produktívnak bizonyuló gondolatairól, fő téziseiről.

A legfontosabb eredménye nyilván a kétféle nyelvészet elkülönítése: a beszédtevékenység és a beszédműnyelvészet megkülönböztetésének megokolása, jelentőségének kidomborítása. Nagy érdemét láthatjuk abban, ahogyan ezt a kérdést tárgyalja: levezeti, megközelíti, megindokolja, egy egészen tág összefüggérendszerben, interdiszciplináris keretben elhelyezi, példákkal és analógiákkal megvilágítja. De arra is felfigyelhetünk, hogy mindennek történeti, egyfajta élettörténeti vonatkozása is van, hisz a szerző nyelvészeti gondolkodásmódjának változása, fejlődése is kiviláglik belőle. Ugyanakkor a nyelvtudomány történetének jó néhány mozzanata is idevonódik.

Különben minden (más) érdeme egybeesik azokkal, amelyek korábbi kötetére is jellemzők (Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára 1996, erről ismertetésem: *Nyr.* 1997, 1: 359–61).

Erről is elmondhatjuk, hogy szerzője jó teóriaalkotó, és ugyanakkor ragaszkodik a tényekhez. Szemléletének alapja az egyre inkább erősödő, terjedő és produktívnak bizonyuló kognitivitás. Problémafelvetései és megoldási igyekezete, valamint a tisztázási szándék mind figyelemreméltó jellemzője könyvének. Gondolatvezetését nem zavarja az amúgy is elmés stílusában megnyilvánuló polémikussága, amire jó példák a zárójeles megjegyzések: „Mivel a humán tudományok mind a Homo sapiens valamilyen társas viselkedésével foglalkoznak (illetve dehogyis azzal foglalkoznak, azzal csak kellene)” (43).

Mindezek alapján állíthatjuk, hogy Szilágyi N. Sándornak ez a mindenképpen elismerésre készítő könyve is sok újdonsággal gyarapítja a nyelvtudományi közgondolkodást, és sok mindenrel, elsősorban újraértelmezésekkel gazdagítja a magyar nyelvtudományt. Ezért is várjuk a folytatást, avagy újabb kérdéseknek a tisztázási szándékkal való felvetését, tárgyalását.

Szabó Zoltán

„Így is jó, úgy is jó”

Lőrincze Lajos nyelv-művelő magatartásának jellemzésére szerettek többen (nyelvészek és laikusok) a címben jelzett megfogalmazással élni; bekerült még a kabaréműsorba is – Lőrinczének is nagy derűltségére. Ő maga – ismereteim és meggyőződése szerint – ezzel a megfogalmazással, így soha nem élt, de az igaz, hogy nyelvhelyességi kérdésre adott válaszát adott esetben így kezdte: „Hááát...” Mit is fejezett ki e redundáns eszközzel? – A várakozással szemben, amelyben ilyenkor benne volt a *vagy-vagy* igénye (azaz **vagy jó** a jelenség, **vagy nem jó**), annak a bevezetése, hogy – kedvelt kifejezésével –: „álljon meg a menet”, ’nem olyan egyszerű az eset, gondolkozunk csak egy kicsit’.

Hogy ez részemről nem valami szubjektív vélekedés, megszépítő emlékezet, vegyük elő Lőrincze Lajos nyelv-művelő fellépésének első fő dokumentumát, az akadémiai nagyhéten 1951-ben elmondott referátumát (I. Nyelv és élet, Művelt Nép Könyvkiadó, 1953). A nyelv-művelés is ébredett ekkor aléltságából, és új igények kezdtek megfogalmazódni az előző időszak magatartásával, sok elfogultságával szemben. Arra nincsen mód, hogy ebben az ünnepi megemlékezésben akárcsak megkíséreljem összegezni Lőrincze nyelv-művelő elveit; csupán kettőt vagy hármat igyekszem kiemelni e referátumból, azokat éppen, amelyek feltűnést keltettek újdonságukkal, s nem kevés el-lenvétést váltottak ki a szakmán belül is és szélesebb körben is. Súlypontozásuk vitatható; számomra a következő sorrend látszik meghatározónak.

Már utaltam rá, hogy a *vagy-vagy*, a *fehér-fekete* állásfoglalással szemben Lőrincze az árnyalt gondolkodást állította, annak mérlegelését, hogy **az adott környezetben** (szövegben) **mi a szerepe** (funkciója) a vitatott változatoknak: „Nyelv-művelésünk legfontosabb része nem a tiltó szabályok megtanítása, hanem a nyelvben rejlő lehetőségek minél alaposabb kiaknázása, a gondolat legfinomabb árnyalatainak minél pontosabb kifejezésére, a beszéddel és írással szemben való igényességre nevelés” (i. m. 170). A jelenségeknek ezen árnyalt megítélésére, elemzésére későbbi írásaiban is vissza-visszatért, így már 1953-ban, a Nyelv-művelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjtemény bevezetésében: „A nyelv-művelés felfogásunk szerint – legalábbis perspektívájában – tudományos diszciplína; s elengedhetetlen feltétele a nyelv törvényeinek vizsgálata, a nyelv történetének és jelenkori állapotának alapos és mélyenjáró ismerete” (Ak. k. 11).

Ezzel a felfogással együtt járt a nyelvi dogmatizmus eltávolítása, az elavult tilalomfák ledöntése, a nyelv-művelő babonákkal való szembefordulás (Nyelv és élet, 169, 163–7). Sokaknak nem tetszett ez az állásfoglalás. Érthető: a *vagy ez a jó – vagy az nem jó* könnyebben megjegyezhető, könnyebben megtanítható. Egy kiváló magyartanár az ötvenes években az irodalmi hetilapban dühösen követelte, hogy a nyelv-művelők adjanak egyszerű, jól átlátható, könnyen megtanítható és megjegyezhető „szabályokat”. Gondoljuk csak végig, a durva általánosításoknak micsoda tömegét préselték be egykoron elvakult laikusok az efféle megállapításokba: „Minden nyelvi megnyilvánulás, melynek alapja nem a reális szemlélet, magyartalan.” „Nem nehéz magyarul beszélni, csak magyarul kell gondolkodni hozzá” (idézi Lőrincze Lajos a Nyelv-művelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjteményben, 10–11).

Benne van a dogmatikus felfogással való szembeszállásban Lőrinczének egy másik, ebből következő elve, a **pozitív nyelv-művelés**: „Természetszerűleg változik ezzel a nyelv-művelés terü-

lete és módszere is: nem a minden áron való irtogatás, nem az idegen szavak minden áron való üldözése a cél és módszer, hanem a pozitív nyelvvelés, a nyelv kultúrájának és a nyelvi kultúrának minél magasabbra emelése” (Nyelv és élet 156). Lőrinczének az a gondolata, hogy messze nem elég a nyelv művelésében a hibákkal való foglalkozás, hanem rá kell mutatnunk a nyelv gazdagságára, szépségeire is, végigkísérte egész munkálkodását. Nemcsak cikkeiben, tanulmányaiban tért vissza újra meg újra e gondolat tartalmának a kifejtésére, hanem az Édes anyanyelvünk rádiós sorozatának számos részletében rá is mutatott e gazdagságra és szépségekre, s ezt az elvet képviselte az 1979-ben végre megindított Édes Anyanyelvünk című lap szerkesztőbizottságának elnökéül is.

Határozottan szembefordult Lőrincze az idegen (idegen eredetű) **szavak és szerkezetek** kritikátlan elítélésével, üldözésével. Egy idevágó mondatát az ímént idéztem. Egy másik: „Nyelvvelésünk történetében elég gyakran elhangzik a vészkiáltás a nyelv romlásáról... A »romlás« általában a változásra szokott vonatkozni, a nyelvben felbukkanó újra. Főként az idegen szavakra s a régitől különböző, a régi nyelvben ismeretlen szerkezetekre. »Olyan zagyva nyelvnek – olvassuk a Pesti Hírlap Nyelvőrében –, melynek szókincse idegen szavaktól tarkáll, eredeti szerkezete, mondatfűzése pedig napról napra satnyul, csak kevés tartóereje van»” (i. m. 155). Ez a jelenség nemcsak a XX. század nyelvvelő tevékenységében húzódtott végig, hanem elevenen él napjainkban is: sokak számára a nyelvvelés egyenlő az idegen szavak irtogatásával. Ez a bíráló tekintélyes helyet foglal el Lőrincze előadásában, s egyben példa is az igényelt árnyalt állásfoglalásra.

Nem kevesen állunk már az ötvenes évek elejétől Lőrincze mellé, s ez a tábor azóta tekintélyes mértékben gyarapodott. Elfogadtuk elveit, s igyekeztünk a gyakorlatba átültetni őket. Számos cikket, tanulmányt idézhetnék a nyelvi jelenségek árnyalt (dialektikus) elemzésére, a pozitív nyelvvelés érvényesítésére.

Az Édes Anyanyelvünk című folyóirat megindulásakor a szerkesztőbizottság (14 tekintélyes nyelvvelő) állást foglalt – többek között – az idegen szavakkal való foglalkozás háttérbe szorítása, a maga helyére tétele mellett.

Nem kevés azon nyelvészek, nyelvvelők száma, akik több irányban is kiszélesítették, Lőrincze működésével párhuzamosan is, a Lőrinczétől 1951-ben megfogalmazott elveket. A hivatásos nyelvészek körében példát sem találni a méltatlan, szitkozódó hangra; ezt a modort sikerült kiűzni általában a nyelvtudományi orgánumból.

Meglepő, hogy a nyelvvelést támadó írásokból **teljesen** hiányzik a nyelvvelés (itt is kiemelt) pozitívumaira való utalás, csak az alapállást vitatják: „Hogyan merészelnek...?“. Pedig hát a nyelv védelme, ápolása messze nem csupán a nyelvhasználati negatívumok felkutatására korlátozódik; és távolról sem abban a hangnemben folyik, amellyel vitapartnereink „megtisztelnek” minket.

Bencédy József

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2004. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság 2004-ben négy ülést tartott, valamint több tudományos és kulturális rendezvényen képviseltette magát.

A Magyar Nyelvi Bizottság 2004. elején írásban bejelentette az MTA Elnökségének, hogy – látva a helyesírás kiadása és szabályozása terén megindult társadalmi és könyvkiadói lépéseket – hozzájárult a magyar helyesírási szabályzat 11. kiadásának felülvizsgálatához, egy új szabályzat előkészítéséhez. A 2004. évi munka elsősorban ehhez a témához kapcsolódott. A bizottság a következő nagy témaköröket tekintette át, vitatta meg (volt, amelyiket háromszor is): betűk-betűrend, kis- és nagybetűk, különírás-egybeírás, mozgószabály, a tulajdonnevek írása.

A bizottság négy ülésén eljutott a nagyszabású fejezetek első változatának elkészítéséig.

A 2004. március 23-i ülés témája: A magyar helyesírási szabályzat felülvizsgálata volt. A bizottság megvitatta Laczkó Krisztina: Gondolatok a helyesírási szabályzat 12. kiadásáról. Betűk, betűrend; alapelvek, valamint Dobsonyi Sándor: A magyar helyesírás jövőjéről című tanulmányát.

A 2004. június 15-i ülés témája: A különírás és az egybeírás problémáinak vitája. A bizottság megtárgyalta Dobsonyi Sándor: A külön- és az egybeírás, valamint Laczkó Krisztina: A különírás és az egybeírás című tanulmányát. 2004. október 25-én elhangzott egy beszámoló az Akadémiai Kiadó vezetőivel való megbeszélésről, majd pedig a helyesírási szabályzat újabb két fejezetének vitája következett: A mozgószabály problémái és A kis- és nagybetűkről szóló fejezet.

A 2004. november 30-i ülésen elhangzott Lőrincze Péter javaslata édesapja, Lőrincze Lajos 90. születésnapjának megünneplésére. A bizottság határozatot fogadott el arról, hogy 2005-ben a Magyar Nyelvőr különszámot szentel a 90 éve született Lőrincze Lajosnak. A helyesírási szabályzatnak az ülésen a következő fejezeteit vitatta meg a bizottság: A kis- és nagy kezdőbetűk, A tulajdonnevek írása.

A bizottság foglalkozott még Siposs András az indián nevek magyar helyesírásával (átírásával) kapcsolatos javaslatával, amelyről Fábián Pál és Hönyi Ede fejtette ki véleményét.

A bizottság tagjai nagy számban vettek részt 2004. december 1-jén a 100 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén a Magyar Tudományos Akadémián.

A tagok közül többen részt vettek az MTA Társadalomtudományi Központ Nemzeti Stratégiai Kutatási Programjában készült A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője című kétkötetes tanulmánykötet munkálataiban. A kötetet Balázs Géza szerkesztette, s rajta kívül tanulmányt jelentetett meg benne a tagok közül Adamikné Jászó Anna, Zimányi Árpád, Bősze Péter, Földi Ervin, Laczkó Krisztina, Kiss Jenő és Antalné Szabó Ágnes.

A Magyar Nyelvi Bizottság szoros kapcsolatban van a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal. Mint mindig, 2004-ben is részt vállalt a magyar nyelv hetének a megrendezésében (a rendező ez évben Borsod-Abaúj-Zemplén megye volt), majd az eredmények értékelésében. A megnyitó előadást a bizottság társelnöke, Grétsy László tartotta. A Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport bizottsági tagjai (Balázs Géza, Zimányi Árpád és Minya Károly) Szombathelyen tartottak előadást 2004. április 29-én a Vas Megyei TIT és a Pedagógiai Intézet rendezvényén.

2004-ben lett 25 éves az Édes Anyanyelvünk című folyóirat. Ebből az alkalomból 2004. október 7-én a Magyar Tudományos Akadémián tudományos ülészakot rendeztünk. Az ülészakot Kiefer Ferenc osztályelnök nyitotta meg, majd előadást tartott Kenesei István, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója, Kiss Jenő akadémikus, Keszler Borbála, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának elnöke, Bencédy József, az Édes Anyanyelvünk első felelős szerkesztője (ugyancsak bizottsági tagunk) és Grétsy László, jelenlegi főszerkesztő, az MTA közgyűlésének doktor képviselője. A tudományos ülészak anyagát az Akadémiai Kiadó megjelentette. A jubileum alkalmából megjelent Balázs Géza összeállításában a Mutató az Édes Anyanyelvünk 1997–2003. közötti évfolyamához című bibliográfia az Anyanyelvpolók Szövetségének gondozásában.

A bizottság tagjai A magyar nyelv hetén kívül is számos helyen tartottak előadásokat. 2004. december 3-án rendezte meg a Magyar Rádió IV. Anyanyelvi Konferenciáját, amelyen a bizottság tagjai közül Balázs Géza és Bencédy József tartott előadást.

2004-ben a bizottság tagjai egyénileg több országban is képviselték a magyar nyelvkultúra ügyét. Így tagjaink közül többen részt vettek prágai, gyergyószentmiklósi, adai stb. nyelvművelő eseményeken, ahol köszöntőt, illetve előadást tartottak. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága képviseletében 2004. május 14–16. között az Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége A magyar nyelv napjai rendezvényén vett részt és mondott köszöntőt Gyergyószentmiklóson Balázs Géza. 2004. október 9-én a szerbia-montenegrói Adán megrendezett Szarvas Gábor Napokon előadást tartott Szűts László, Kemény Gábor és Balázs Géza.

A bizottság jegyzőkönyvei alapján összeállította:

Balázs Géza

Hibaigazítás

1. A Nyr. 129. [2005] számában Dömötör Adrienne neve a címlapon, a tartalomjegyzékben és az élőfejekben hibásan, Adrienn formában szerepel. Ezúton kérünk elnézést a szerzőtől.
2. A Nyr. 128. évfolyamában [2004] Keszler Borbála cikkében a 495. oldalon, az 5. bekezdés 5. és 9. sorába farkas z (z) helyett vízszintes vonal került.

A 496. oldal második bekezdésének 3. sorából kimarad: *Czipőczont* (l. Coxa);

A 499. oldalon, alulról a 12. sor végén így helyes: *hús*);

3. A Nyr. 129. évfolyamában [2005] Imre Angéla cikkében az 510. oldalon, alulról a második sorban az elmondásra helyett elmondáshoz a helyes.
Az 511. oldalon az 5. sorban Wacha neve után zárójelben szükséges: (1996),
a 9. sor végén az évszám előtt szükséges Wacha neve is. Az 515. oldalon az ábra alatti első sorban tulajdonságaikról helyett tulajdonságairól a helyes.
(A szerző a korrektúrában javította ezeket a hibákat, a végleges változatban mégis benne maradtak).

Szemle

Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima 'A horvát nyelv érintkezése európai nyelvekkel' (Ismerteti: <i>Nyomárkay István</i>)	97
Máthé Dénes: A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar közéletben (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	100
Bódi Zoltán: A világháló nyelve (Ismerteti: <i>Balázs Géza</i>)	104
Nyíri Antal: Szövejtések és nyelvtörténeti tanulmányok (Ismerteti: <i>Molnár Zoltán Miklós</i>)	107
Keszler Borbála: Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története (Ismerteti: <i>Fehértői Katalin</i>)	108
<i>Bencédy József</i> : Mi újság a stilsztikában?	111
Huszár Ágnes: A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében (Ismerteti: <i>Batár Levente</i>)	114
A. Molnár Ferenc: Régi magyar szövegek nyelv- és művelődéstörténeti kommentárokkal (Ismerteti: <i>Révay Valéria</i>)	118
Kabán Annamária: Szövegek színváltása. Szórend és értekszerkezet (Ismerteti: <i>Cs. Jónás Erzsébet</i>)	119
Szilágyi N. Sándor: Elmélet és módszer a nyelvészetben, különös tekintettel a fonológiára (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	121

Ami kimaradt a Lőrincze-kötetből

<i>Bencédy József</i> : „Így is jó, úgy is jó”	124
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Balázs Géza</i> : Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2004. évi munkájáról	126
--	-----

Hibaigazítás	128
---------------------------	-----

Olvassóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.), Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinés magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely. 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr. 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Hámori Ágnes: Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson

Érsok Nikoletta Ágnes: Szóbeliség és/vagy írásbeliség

Zimányi Árpád: A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája

Bañcerowski Janusz: A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei

Gósy Mária–Markó Alexandra: Szegmentumsorok hibás kivitelezése a beszédprodukciónban

Nemesné Kis Szilvia: „Lovakrul”

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

MAGYAR NYELVŐR

130. ÉVF.

*

2006. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson

I. Elméleti áttekintés

Bevezetés

2005 augusztusában nagy port vert fel a sajtóban egy ügyészségi kihallgatásrészlet, Kulcsár Attila sikkasztással vádolt bróker kihallgatásának videófelvevétele. A kihallgatás hangneme kapcsán olyan kérdések fogalmazódtak meg, amelyek a jogtól és politikától függetlenül a nyelvészet (különösen a társalgáselemzés és a stilsztika) hatáskörét is érintik. A rendőri vagy bírósági kihallgatások elemzése, a hatalom és irányítás nyelvi tükröződése egyik kedvelt területe a társalgáselemzésnek, van tehát hagyománya és többé-kevésbé kialakult eszköztára is a Kulcsár-videó kapcsán felmerülő kérdések nyelvészeti vizsgálatának.

Az alábbi tanulmány célja, hogy a **dominancia és irányítás társalgási tükröződését** elemezve, nyelvészeti megközelítésben próbáljon megválaszolni néhányat a kihallgatással kapcsolatos kérdések közül. Ennek politikai vagy jogi szempontból nincs jelentősége – ahogy a HVG fogalmaz: a „hangnem, [...] a hangulat [...] kétségtelenül alkalmas arra, hogy a laikusokban megütközést keltsen, miközben voltaképpen mellékes” (HVG, aug. 20.). Ugyanakkor nyelvészeti szempontból érdekes lehet ezeknek a gyakorlati problémaként felvetődő, „élesben” feltett kérdéseknek a kapcsán egy átfogó elemzésben több lehetséges megközelítési módszert is bemutatni és kipróbálni. A dolgozat végig nyelvészeti keretek között marad; a tágabb kontextusról, tartalmi, jogi vagy politikai vonatkozásokról nem lesz szó.

A kihallgatással kapcsolatos kérdések

A szóban forgó kihallgatásra egy internetes újság cikke (stop.hu, aug. 8.), majd egy televíziós műsor (MTV, 2005. aug. 14.) hívta fel a figyelmet. Ezúttal nem a kihallgatás tartalma, hanem a formája és hangneme került az érdeklődés középpontjába, elsősorban a televízióban bejátszott három rövid részlet alapján. A fő kérdések így hangzottak: nem „különös, baráti-e” Kulcsár Attila kihallgatása? Jogszerű, szabályos ez így? Ki irányítja valójában a kihallgatás menetét? A gyanúsított a műsorvezető szerint „nem úgy tűnik, mint aki itt egy alárendelt szerepben van, hanem tulajdonképpen (...) egyenrangú félként vesz részt az igazgatósági ülésen”. A meghívott szakértők szerint „a kihallgatás vezetőinek először is vezetni

kell a kihallgatást, kézben kell tartani, valahonnét, valahová el kell jutnia”; „ez egy jelentős ügy, amelyben azért jobb lett volna érzékelni, hogy van egy iránya, és nem a gyanúsított vezeti a saját kihallgatását”; „...nem látszik, hogy vezetve volna a dolog” (MTV, aug. 14.).

Egyes cikkek szerint a kihallgatás „kimondottan haveri hangnemben zajló beszélgetés” volt (stop.hu. aug. 8.). Kovács László szavaival: „a kihallgatás aláfőlé rendeltségi viszonyt feltételez a kihallgatott és a kihallgató között. Aki látta ezeket a felvételeket, és meghallgatta az ahhoz kapcsolódó hangfelvételeket, abban okkal merülhetett fel véleményem szerint kétely a tekintetben, hogy ez a rend [...] valójában érvényesült-e” (Observer, aug. 18.). „Kulcsár önmagát hallgatja ki?” – utal a szerepek felcserélődésére a reggel.hu (reggel.hu, aug. 17.). – Mások az ellenkezőjét érezték: mintha a kihallgatók „Kulcsár szájába adták volna”, mit valljon (Híradó, aug. 9.); az összbenyomás előre megtervezettséget sugallt (Klubrádió, 2005. aug. 22.), Kulcsár „csak egy báb volt” (Origo Fórum, 2005. aug. 9.). – „Tegező-bratyizó hangulat”, „kötetlen-baráti [...] fellépés” jellemezte Dávid Ibolya szerint a kihallgatást (NOL, aug. 16.). A vádlott ügyvédje a kihallgatást „jó hangulatúnak, oldottnak minősítette, de tagadta, hogy barátinak lehetett volna nevezni” (Origo, aug. 18.). A fenti kérdések miatt végzett ügyészségi felülvizsgálat eredménye szerint „a közvetlenség, a gyanúsított több esetben feltűnően könnyed és mosolygós magatartása a kihallgatási taktika része” (MTV, aug. 22.).

A dolgozat tárgya

A felvetődött kérdések egy részéről nem lesz szó a továbbiakban; a kihallgatást nem jogi, hanem nyelvi eseményként (hymesi értelemben vett beszédeseeményként) vizsgálva nem érintem, hogy mint kihallgatás mennyire volt szabályos és jogszerű, és nincs mód kitérni a tartalmi és politikai vonatkozásokra, a jegyzőkönyv és a videófelvétel összevetésére, a retorikai eszközök, az esetleges nyelvi manipuláció, illetve a kihallgatás szövegtípusának részletesebb vizsgálatára sem.

A központban ezek a kérdések állnak: mit tükröz a stílus, a hangnem, és mit a kihallgatáson részt vevők társalgási viselkedése a kihallgatás erő- és irányítási viszonyairól? A kihallgatás fogalmához valamilyen alá- és fölérendeltség képze kapcsolódik; megvalósult-e ez ebben az esetben? Ki vezette valójában a kihallgatást? „Önmagát vallatta” a vádlott, ő rendelkezett az események menetéről, vagy ellenkezőleg, passzívan hagyta magát vezetni? Mi mondható el a szerepviszonyokról? Mit tükröznek a nyelvi jelenségek az aktivitás, az együttműködés, az ellenállás, a bizalmasság tekintetében?

Fogalmak

A dominancia, hierarchia, hatalom, társalgási a/szimmetria, irányítás-irányítottság fogalmai számos társalgáselemzési tanulmányban előkerülnek, de részletesebben csak kevés mű vizsgálja ezeket (kivétel pl. Linell 1988, Linell–

Luckmann 1991, Diamond 1996, Streeck 2002, Brock–Meer 2004 vagy a kritikai diskurzusanalízis képviselői, pl. Wodak, Fairclough); emellett a használatban gyakran össze is mosódnak (vö. Brock–Meer 2004:185). Ezért röviden áttekintem, hogy az alábbiakban hogyan használom őket.

A beszélgetés során a felek valamilyen **viszonyban** állnak egymással, e viszony alapját **hierarchikus helyzetük** és egymáshoz való **érzelmi attitűdjük** alkotja. A hierarchiát több tényező is meghatározza: a beszélők **általános társadalmi státusza, intézményes rangjuk, a társalgásban játszott szerepeik** és a társalgásban, az adott szituációban elfoglalt **alkalmi pozíciójuk**. (Ezek többnyire összefüggnek és át is fedhetik egymást (Fairclough 1989: 70, Buda 1994: 54–5), de az elemzés kedvéért érdemes megkülönböztetni őket). Ezek a tényezők együtt alakítják ki a beszélők közti **aktuális, alkalmi hierarchiát, alá- és fölérendeltséget**; ezt árnyalja a felek egymáshoz való érzelmi attitűdje, elsősorban a barátságosság, az együttműködési szándék vagy a távolságtartás, távolságtartás. ¹ A beszélők közti viszonyt a társalgási viselkedés nemcsak tükrözi, hanem folyamatosan létre is hozza (vö. Tolcsvai 2001: 70, Reményi 2003: 21. lj.).

A **hatalom** fogalma két értelemben is használatos: egyrészt lehet szó általános, elvont **társadalmi hatalomról** („macrosociological power structures”, Linell 1988, „power behind discourse”, Fairclough 1989), másrészt **alkalmi, társalgási hatalomról** („power in discourse”, Fairclough 1989, Diamond 1996, Brock–Meer 2004: 201). A lokálisan, konkrét helyzetben gyakorolt (pl. társalgási) hatalom nem azonos a globális szinthez tartozó hatalommal, bár többnyire van közöttük összefüggés. A társalgási hatalom véleményem szerint elsősorban **irányításként** vizsgálható. A hatalom jelensége és megoszlása a társalgáson belül szintén dinamikus és konszenzusos, és nem köthető kizárólagosan valamelyik félhez (vö. Linell–Luckmann 1991, Fairclough 1989: 43.)

A **dominancia** fogalma talán az egyik leghomályosabb a fenti kérdéskörben. Hol valamelyik beszélőre és annak társalgási **viselkedésmódjára**, irányítására vonatkozik (pl. Günthner–Kotthoff 1992, Adelswärd és tsai 1987: 314), hol a közvetlenül megjelenő társalgási jelenségekre és a bennük levő **arányokra** (pl. Linell–Luckmann 1991:2), hol pedig valamelyik beszélő **globális kommunikációs túlsúlyát** jelöli a másik fél fölött a társalgás egészében (vagyis egyszerre az arányokat és az irányítást is) (pl. Brock–Meer 2004, Käsermann 1991: 101). Többféle dominanciáról is lehet tehát beszélni. Alábbiakban a dominancia szót elsősorban egy személy irányításbeli fölényével kapcsolatban használom.

A dominancia (főleg aránybeli túlsúlyként való értelmezése) az **aszimmetria** jelenségével rokon. Az aszimmetria fogalmat Brock és Meer nyomán (2004: 203) „hierarchia-, hatalom- és dominanciavonatkozásoktól független, semleges megnevezésként” használom a társalgás egyes aspektusaiban megjelenő bármiféle egyenlőtlenség jelölésére (ezekből nem mindet vizsgálom, és nem is mindegyik függ

¹ Szorosan ide kapcsolódik az udvariasság kérdésköre és a homlokzat-elmélet is (pl. Grice, Brown és Levinson, Leech, Lakoff, Searle elemzése), erre részletesebben nem térek ki, csak a stilisztikai elemzés kapcsán érintem.

össze a hierarchiaviszonyokkal; vö. Brock–Meer 2004: 203, bővebben Linell–Luckmann 1991).

Ebben az elemzésben egy adott társalgás konkrét erő- és irányításviszonyairól lesz szó.

Vizsgált anyag és módszer

Az elemzés alapjául a stop.hu internetes újság nyilvános honlapján található, 163,7 perces, 41 részletben letölthető videófelvétel szolgált, amelyből 9421 szavas átiratot készítettem. A felvétel rossz minősége miatt több megnyilatkozás nem vagy rosszul érthető, ezt minden esetben jelöltem. A fordulótárgolás több ponton kérdéses volt: alapvetően a **beszélőváltástól beszélőváltásig tartó szakaszt** tekintettem **egy fordulónak** (figyelembe véve a beszéd folytonosságát és a szünetek hosszát is), de az elemzés kedvéért külön fordulóként számoztam be a háttércsatorna-menyilatkozásokat és a közbevetéseket is. A háttércsatorna-forduló vagy közbevetés által megszakított forduló az eredeti számon folytatódik.

Az elemzési módszerekre az egyes pontoknál térek ki; ezek nem kötődnek egyetlen társalgáselemzési iskolához vagy irányzathoz, ellenkezőleg, igyekeztem többféle megközelítést is bevonni az elemzésbe. A társalgáson belüli hierarchiát, a beszélgetés hangnemét és szerepviszonyait természetesen nemcsak az úgynevezett „társalgási jelenségek”² alakítják, hanem sok más nyelvi és nem nyelvi tényező is, amelyek szerepe legalább olyan fontos (pl. a gesztusok és szemkontaktus vizsgálata, Boross–Pléh 1998, beszélgetéselemzésben Ingenhoff 1998, Schmalferberg 1998; használt nyelvváltozatok pl. Bartha 1998: 20, Kiss 2002: 125, Wardough 2002: 303 stb.). Itt ezeket nem, vagy csak futólag érintem.

Az elemzésekben igyekeztem objektíven megragadható jelenségeket vizsgálni és mérhető arányokból, konkrét számokból vonni le következtetéseket. Ugyanakkor hangsúlyozni kell: a vizsgált kategóriák (pl. „választékosság”, „felszólítás”) nem objektívek, és nem lehet teljesen objektív az azokba való besorolás sem, hiszen az elemző nyelvi horizontján alapul, még akkor is, ha az a „sensus communis felé irányul” (Tolcsvai 1996: 136, Ervin-Tripp 1976: 120). Másrészt a lejegyzés és fordulóba tördelés maga is egyfajta elemzés eredménye (vö. Keszler 1983: 166). A mérések alapján megadott számoknak tehát nem az abszolút értéke lényeges, hanem az arányok és jellegzetességek, amelyeket ezek a nyelvhasználat tekintetében tükröznek. A táblázatokba foglalás nem a nyelv egzakt számszerűsíthetőségébe vetett hitből fakad, hanem az áttekintést igyekszik megkönnyíteni.

² Szűkebb értelemben vett társalgási eszköznek tekintem azokat, amelyekkel a társalgáselemzéses vizsgálatok a társalgás szempontjából vagy összefüggésében általában foglalkozni szoktak, elsősorban például a beszélőváltást és az azzal összefüggő jelenségeket, a társalgás menetére vonatkozó megnyilatkozásokat, a társalgás tematikai és interakcionális belső arányait, a háttércsatorna-jelzéseket stb. Tágabb értelemben természetesen a beszélgetés minden tényezője egyben társalgási jelenség is.

Társalgások a társalgáson belül

A kihallgatás keretei között több szálon több beszélgetés is futott. Egyrészt maga a tulajdonképpeni kihallgatás: Kulcsár kikérdezése az ügyészek által, amelyben a védő is részt vett (I. társalgás). Emellett folyt egy másik diskurzus Kulcsár és védője között (II. társalgás); folyt a háttérben a jegyzőkönyv diktálása (többnyire D által) (III. társalgás); és néhány (11) forduló erejéig voltak rövid párbeszéd a kihallgatók között is (IV. társalgás, pl. 394–7., 806., 876. fordulók).³ A lejegyzés során mindent lejegyeztem, ami jól hallhatóan, „nyilvánosan” hangzott el (kivéve a jegyzőkönyvdiktálást, de ennek tényét is jeleztem); az elemzett **kihallgatási fordulók** közé azonban **nem** számítottam bele és nem is vizsgáltam a II., III. és IV. társalgást, mivel ezek mind hangerő, mind testmozgás (közelebb hajolás), mind szerkezet tekintetében határozottan elkülönültek a kihallgatástól. Minden más, „közérdekű” megszólalást beszámítottam (pl. a kihallgatáson a jegyzőkönyvre vonatkozókat is, mivel ezek is a résztvevők aktivitását jelzik).

II. Elemzés

A kihallgatási szituáció jellemzői

A kihallgatás **résztvevői** a kihallgatók: dr. Szoboszlai Richárd csoportvezető ügyész (A), dr. Ihász Sándor osztályvezető ügyész (C) és dr. Kemenes Csaba ügyészségi fogalmazó (D); a gyanúsított, Kulcsár Attila (B); dr. Zámbo Gyula védő (Ü) és Barizs Lászlóné jegyzőkönyvvezető (J). A videofelvétel hossza: 163,7 perc (949 társalgási forduló⁴); helyszíne: a Központi Ügyészségi Nyomozóhivatal hivatali helyisége.⁵ A kihallgatást egy hosszabb és több rövidebb szünet szakította meg (283–4. f.), de egyetlen szövegnek tekinthető (vö. Tolcsvai 2001: 113).

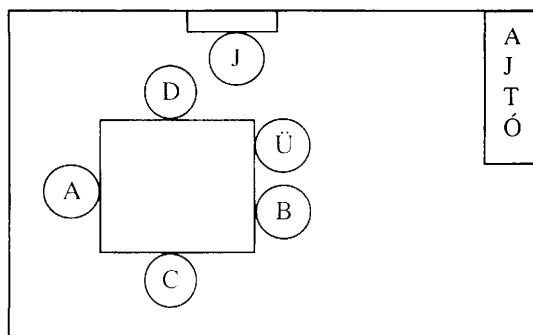
Érdeemes kitérni az **elhelyezkedés** kérdésére, amely a társalgás nem verbális aspektusai között az egyik legfontosabb (vö. Schmitt 2001). A beszédpartnernek egy négyzet alakú asztal körül ültek: aelső oldalon a gyanúsított (B) és mellette védője (Ü), szemben és körülötte a kihallgatók. A jegyzőkönyvíró (gépíró) (J) külön asztalnál, háttal ül. A vezető ügyész (C) a kihallgatás közben néha feláll, jár-kál a szobában; a gyanúsított egyszer akar felállni és kimenni a mellékhelyiségbe, de visszaütketik; a többiek végig ülnek. – Az ülésrend bizonyos oldottságot és összefogottságot sugall, mivel a kihallgatók és a kihallgatott egy asztalt ülnek kö-

³ Egyes nézetek szerint volt ezek mellett egy magánjellegű írásos diskurzus is kizárólag a kihallgatott és a vezető ügyész között, egy írásos megjegyzésen keresztül; erre utaló megszólalás a felvételen nem hallható, ezért ezt nem vizsgálom.

⁴ Megközelítő adat, mivel a diktálást és a halkán elhangzott beszélgetésrészleteket nem tartalmazza.

⁵ A kihallgatás hossza, illetve a helyszín utólag fontosnak bizonyult egy közokirat-hamisítás miatti feljelentés tükrében (index.hu, aug. 22., dr. Ruttner György, Klubrádió, aug. 22.). Megjegyzendő, hogy (A) és (D) beszélő azonosítása a videofelvétel alapján nem egyértelmű.

rül, nincs köztük nagy távolság, sem tér- vagy szintbeli megosztottság (pl. emelvény) (vö. Clark–Carlson 1982: 136). Az oldott hangulat része a kényelmes, laza ülés mód, illetve a kihallgatás közbeni kávézás, valamint hogy a vezető ügyész olykor felkel, járkál. Ez egyben az ő vezető pozícióját, magasabb rangját is jelzi (vö. Schmitt 2001). A kihallgatott nem járkál, és mivel ő ül háttal az ajtónak, a szoba közepe felé (háttal), fizikai pozíciója hátrányosabb, gyengébb a kihallgatókénál, akik mindhárman az egész szobát egy pillantással belátják (neki ehhez forognia kell, vö. 44. forduló: *Megijedtem*). Az egy asztalnál, „körben” elhelyezkedés összhangban van a szituáció céljával, amely iratok áttekintését és vallomásszerű értelmezését is magában foglalja (vö. 49., 61., 102., 117., 462. f.).

A, C, D: kihallgatók; B: Kulcsár Attila; Ü: ügyvéd; J: jegyzőkönyv gépelője

Ez a kihallgatás egy kihallgatássorozatoknak egy része, amelyet a sorozatszerűség és előzetes kihallgatásokon történtek (pl. kialakult rutin) is befolyásoltak (vö. MTV, aug. 14.).

Egy beszélgetés elemzésekor mindig szem előtt kell tartani az adott **beszédműfaj (beszédszituáció) speciális elvárásait** és kereteit is, amelyek befolyásolják a beszélők választási lehetőségeit (Hymes 1974: 481, Fairclough 1989: 59, Tolcsvai 1996: 105, Brock–Meer 2004: 196). A kihallgatás esetében figyelembe veendő az intézményes elvárások (cél: a tényállás tisztázása és a kihallgatott vallomásának rögzítése), az intézményes keretek (helybeli és tematikai kötöttség, időkorlát, hivatalos stílus, hivatalos viszony) és az intézményes szerepek (kihallgató, kihallgatott). A tematikai kötöttségre és az időkorlátra a kihallgatás szövegében többször utalás is történik (pl. 5., 7., 167., 346., 488., 862. ford.); a témakorlátozás betartását a 4. pontban részletesen vizsgálom.

A beszédpartnerek megközelítőleg azonos **általános társadalmi státusszal** rendelkeznek (jogász, bankár), kivéve a gépirónót, akinek általános státusza és intézményes rangja is alacsonyabb a többiekénél. Az **intézményes rang** szempontjából ez az intézményes helyzet „társalgás mögötti hatalmat” (vö. „power behind discourse”, Fairclough 1989: 43) is hoz magával: a kihallgatók (elvileg) magasabb ranggal bírnak, mint a kihallgatott.

Az **intézményes és társalgási szerepek** tekintetében a kihallgatás szituáció- és társalgástípusához az alábbi szerepek tartoznak: a kihallgató, kérdező szerepe;

(ezen belül vagy emellett) a szituációt irányító szerepe (pl. bíró); a vallomástevő, válaszoló szerepe; a tanácsadó szerepe (ügyvéd). Ezek a szerepek a kihallgatásban megjelennek. Hogy hogyan oszlottak meg a résztvevők között, azt a kérdések, a válaszok és az irányító gesztusok megoszlása alapján alább a 3. pontban vizsgálom.

Interakciós viselkedés: a dominancia, irányítás és aktivitás jelenségei

A társalgás (vagy egy társalgásrészlet) több elemzési aspektusra bontható fel; az irányítás és dominancia kapcsán általában a beszédjog és beszélőváltás alakulását, a mennyiségi viszonyokat, a tematikai jellemzőket, a stratégiai dominanciát, a stílust, a kódválasztást és a beszédaktusokat szokás vizsgálni (pl. Thomas 1985, Adelswärd 1987, Linell 1988, Fairclough 1989, Marková–Foppa 1991, Diamond 1996, Streeck 2002, Reményi 2003), ezek természetesen összefüggnek egymással, de az elemzéshez érdemes szétválasztani őket. Az alábbiakban a mennyiségi arányokat csak röviden mutatom be, mivel önmagukban alig árulnak el valamit; külön pontban vizsgálom azonban a kezdeményező és válaszjellegű megnyilatkozásokat, Linell és társai speciális modellje alapján, amelyet kifejezetten a társalgáson belüli irányítás és dominancia elemzésére dolgoztak ki (Linell 1998).

Így a következőkről lesz szó:

1. Interakciós irányítás, dominancia a beszédjog és beszélőváltás terén
2. Mennyiségi mutatók
3. Kezdeményezések és válaszreakciók („Initiative-response”-elemzés); a beszélők IR-mutatója
4. Tematikai irányítás
5. Háttérchatorna-jelzések
6. Stilisztikai áttekintés
7. A kihallgatók és az ügyvéd szerepe

1. Interakciós irányítás, dominancia a beszédjog és beszélőváltás terén

A társalgáson belüli hierarchia egyik legfontosabb tükröződési síkja a **beszédjog-elosztás és a beszélőváltásnak az irányítása** (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974). Két fő szempontból érdemes vizsgálni: 1. Ki irányítja a fordulók elosztását? 2. Hogyan viselkednek a beszélők a fordulóváltással kapcsolatban, mennyire tartják tiszteletben vagy sértik meg az idevonatkozó szabályokat (mit mutat a közbevágások, együttbeszélési alkalmak stb. aránya)?

A fordulóváltás irányítása, a fordulók hosszának szabályozása és a beszéd-elosztás joga fölérendeltséget tükröz, mivel közvetlen hatalmat és irányítást jelent (Diamond 1996: 3, Fairclough 1989: 45). A közbevágás (bizonyos kivételeket leszámítva) és az együttbeszélés (mint a beszédjog megszerzésére irányuló gesztus) a mi kultúránkban udvariasságnak számít (de vö. Cameron 2001: 94), s általában a magasabb ranghoz kötődik (pl. Gal 2001: 174, bírói közbevágások Adelswärd és tsai 1987). Ugyanakkor az együttbeszélés és közbevágás nem mindig

erődemonstráló, hatalom-orientált gesztus, és nem jelent feltétlenül beszédátvételi szándékot; lehet a támogatás, érdeklődés jele (Goldberg 1990, Reményi 2001, Cameron 2001: 92) vagy akár egyfajta személyes társalgási stílus része (Shuy 2001: 451).

Beszédjogelosztás

A vizsgált kihallgatásban a beszédjog elosztása (az önkijelölés mellett) jellemzően ilyen módokon történt: 1. explicit (direkt) kijelöléssel (szavakkal, mimikával vagy gesztusokkal); 2. kérdések feltevésével; 3. beszédre való felszólítással (vö. Sacks 1974: 716–20).

A fordulók elosztásáról **direkt kijelöléssel** a kihallgatók (elsősorban a vezető ügyész, C) rendelkeztek (pl. C: „D felé: *Közben diktáljál nyugodtan, [A felé] addig mondjad!*⁶ 855. f.; *Jó, pont, és akkor mondd a kérdést!* 635.; mozdulattal 550., 622. f.; a kihallgatás végén [943–949. f.] C szinte karmesterként vezényeli a megszólalókat). A beszédjog megoszlása a kihallgatók között problémamentes, olajozott; ha néha önkijelöléssel beszédjogátvétel történik köztük, azt megindokolják vagy bocsánatot kérnek érte (pl. 437., 622. f.) – Direkt kijelöléssel (szóban) a gyanúsított nem rendelkezik a beszédjogról; egy alkalommal jelzi rendelkezésre állását (*Tessék, 37.*), átadva a beszédjogot a kihallgatóknak.

A beszédjogelosztást irányítani lehet **kérdések feltevésével** is: a kérdés egyrészt kijelöli a következő beszélőt, másrészt válaszra kényszeríti a megszólítottat (mint a szoros pár egyik alapesete, vö. Schegloff 1984: 444). Kérdéseket a kihallgatás során a **kihallgatók 150** alkalommal, a **gyanúsított 45** alkalommal tett fel (az ügyvéd 5 alkalommal); a kihallgatók 65, a gyanúsított 292 alkalommal válaszoltak. A beszéd átvételét (a választ) (nem tartalmilag, hanem interakcionálisan) a kihallgató egyszer (124. f.)⁷ tagadta meg, a gyanúsított ilyet nem tett.

Harmadik fordulóallokációs eszköz a beszédre (valaminek az elmondására) való **felszólítás**, buzdítás; ez a módszer részben a direkt kijelöléssel, részben pedig a kérdésfeltevéssel rokon. Ilyen felszólítás a kihallgatás során 15 alkalommal hangzott el (pl. *Kérem ismertesse röviden, hogy a Kerék Csaba által átadott iratokat hogyan használták fel!* 361. f, *Akkor ezt kéne elmondani, egy mondatban* 629. f.; 7., 88., 222., 238., 327–8., 368., 386., 490., 492., 514., 518., 788., 864. f.); minden esetben a kihallgatóktól Kulcsár felé. Kulcsár ilyen jellegű felszólítást nem intézett a kihallgatókhoz. (A felszólítások formájáról l. 6. pont.)

Ezek, különösen a direkt kijelöléssel és felszólítással kapcsolatos megfigyelések a kihallgatók irányításbeli dominanciáját jelzik. Az is látszik azonban, hogy a kérdések feltevésével (a kihallgatókhoz viszonyítva kb. 1/3-nyi kérdéssel) közvetett módon a gyanúsított is részt vett a társalgási fordulók és a beszédjog kiosztásában, tehát nem volt teljesen kizárva a fordulóváltás szabályozásából.

⁶ A lejegyzés során a könnyebb áttekinthetőség kedvéért egyszerűsített átírási módot használtam.

⁷ Legalábbis az elég rossz minőségű hangfelvételből így tűnik: 123–124. forduló, 6. klip.

Közbevágás, félbeszakítás és együttbeszélés

Következőként nézzük a **közbevágások, félbeszakítások és együttbeszélések** számát és szerepét; ezek mint az önkijelölés eszközei a beszédjogelosztással is összefüggnek. Általánosságban elmondható, hogy e kihallgatásban többnyire tiszteletben tartották a fordulóváltási szabályokat: **viszonylag kevés** a közbevágás és az együttbeszélés, 879 fordulóból 36 közbevágás és 20 (pár szótagosnál hosszabb) együttbeszélés volt.

A kihallgatást inkább a különféle (néma és kitöltött) **szünetek** nagy száma jellemzi, fordulókon belül és fordulók között is (pl. a 284. forduló után 4 perc alatt összesen 54 szó hangzott el⁸). Ezeknek különféle okai és funkciói voltak (vö. Gósy 2003: 258), a beszédprodukciónak mellett főleg technikaiak: a diktálás bevárása, keresgélés az iratokban stb. A kihallgatók ezekkel kapcsolatban toleranciát mutattak, gyakran engedélyeztek szünetet a gyanúsítottak gondolkodásra, védőjével való tanácskozássra stb. Az egyes fordulók közti szünet általában 2 és 15 s között mozgott, de ezt lényegesen túl is léphettek (pl. 48 s szünet: 290. ford., 50 s szünet: 709. forduló után). A fordulókon belül szintén sok hezitációs és néma szünetet találunk, ezek között hosszabb (3–5 s-es) szünetek is előfordulnak. A kihallgatók a szünetekkel tág mozgásteret hagynak a gyanúsítottaknak, de ennek a határait határozott felszólítással jelzik (pl. 73., 86., 321., 368., 490. f.)

A viszonylag kevés félbeszakítás jelzi egyrészt azt, hogy a fennálló hierarchia- és irányítáviszonyokat a felek kölcsönösen elfogadták, másrészt azt, hogy ezen keretek között kölcsönösen interakcionális teret adtak egymásnak, bizonyos mozgási szabadságot biztosítottak, nem alkalmaztak idő- és gyors válaszolási-kényszert a másik féllel szemben.

Egyes pontokon ezzel együtt felgyorsult a társalgás, és lerövidültek a szünetek (1 s-nál rövidebbre), így nehéz megítélni, hogy mi volt valódi közbevágás, és mit tekinthetünk „lehetséges beszélőváltási ponton” (Sacks 1974: 704, Bartha 1998: 31) „jóindulatú tévedésként” (Cameron 2001: 92) történő szóátvételnek. Ezért csak az olyan szóátvételt számítottam közbevágásnak, ahol a félbeszakított beszélő intonációja egyértelműen jelzi a félbeszakítottságot, a mondat befejezetlenségét. Közbevágás és együttbeszélés többnyire a lényeges kérdések megvitatásakor vagy vitatott pontokon történt, mind a kihallgatók, mind a gyanúsított részéről; ezek sokszor közel állnak a háttércsatorna-jelzésekhez is, amelyeket később tárgyalok.

Ami az **együttbeszélést** illeti: a kihallgatáson belül mintegy 50, ezen belül 20 néhány szavas vagy annál hosszabb együttbeszélési szakaszt találtam (pl. 87–88., 324–325., 397–398., 434–435. f.; 94., 125., 205., 212., 510., 529., 563., 796. forduló után); ezek többnyire a kihallgatók között és kooperációs céllal, egyetértés vagy magyarázatok esetében jöttek létre (pl. 87–88., 832–833., 510–512., 563–565., 796–798., 899–900., 924–925. f.) (a rövidebb, néhány szótagnyi átfedő beszéd normatívnak tekinthető [Sacks 1974], így azokat nem számítottam be, pl. 793–794. f.).

⁸ Viszonyításképpen: az átlagos párbeszéd esetén a beszédnek kb. 1/3-a szünet, l. Gósy 2003: 259.

A gyanúsított és kihallgatók között versengő/udvariatlan együttbeszélés volt a 94–96., 125–127., 205–208. és 684–685. fordulókban, egyetértő/kooperatív együttbeszélés a 212–214., 434–435., 510–514., 529–534. és a 624–626. fordulókban.

A hosszabb együttbeszélési alkalmak megoszlása (879 fordulóban)

	Összes	Versengő jellegű együttbeszélés	Kooperatív együttbeszélés
Kihallgatók és a gyanúsított között	9	4	5
Kihallgatók egymás között (ügyvéddel)	10	–	10
Gyanúsított és ügyvéd között	1	–	1

A táblázatból kitűnik, hogy a legtöbb együttbeszélés kooperatív jellegű volt.

Közbevágás a kihallgatók részéről 12 alkalommal volt, ebből 3-szor szakították B-t félbe (231., 252., 809.); ebből egy gyors, kooperatív válasz, a másik kettő agresszív jellegű (a többi alkalommal egymást vagy az ügyvédet szakították félbe). Pl.

808. B: [...] Hát az első időkben a...m... mondhatom nyugodtan azt, hogy az első időkben irányítója volt az általam elkövetett bűncselekményeknek, de az ezt öö követő időszakokban is #

809 D: Tudjuk valamihez kötni? Időpontot adni?

B részéről 21 közbevágás történt, ebből 20 alkalommal vágott valamelyik ügyész szavába, vagyis lényegesen többször, mint azok neki. Ha azonban ezek tartalmát és funkcióját megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a közbevágások elsősorban gyors válaszként jelentkeztek (pl. 80., 164., 204., 286., 316., 435., 588., 599.), vagy pedig technikai okokból, pontosításért való gyors visszakérdezőként (pl. 64., 318., 320.). Pl.:

79 D: Most a Juhász Jánosra gond?#

80 B: Nem nem nem

Ezek tehát **együttműködési készséget, kooperációs szándékot** fejeznek ki, nem pedig irányítást, beszédátvételi szándékot. B-nek összesen 3 közbevágása (144., 223., 644.) tekinthető agresszív (türelmetlen, udvariatlan) közbevágásnak.

Agresszív és kooperatív közbevágások a kihallgatók és a gyanúsított között (879 fordulóban)

	Összes közbevágás a másik féllel szemben	Agresszív	Kooperatív
Kihallgatók	3	2	1
B (Gyanúsított)	20	3	17

Összefoglalás – Beszédjog és fordulóváltás

A fordulóátvétellel és beszédelosztással kapcsolatban összességében megállapíthatjuk: a beszéd elosztásának joga **meghatározóan a kihallgatóknál** volt (az explicit felszólítások és utasítások terén kizárólagosan); ugyanakkor a kérdések feltevésével, közvetetten, a **kihallgatott is** számottevő **részt kapott** a beszédjogelosztás befolyásolásából. Ez egyrészt a kihallgatók fölérendeltségére utal, és azt jelzi, hogy e tekintetben határozottan ők irányítottak. Másrészt Kulcsár hallgatólagosan elfogadta ezt (ezt mutatja az agresszív közbevágások kis száma), de nem volt kiszolgáltatott és nem helyezkedett vagy kényszerült passzív szerepbe (ezt jelzik az általa feltett kérdések). A kihallgatás során **viszonylag kevés közbevágás** és együttbeszélés történt a kihallgatók és a kihallgatott között; a legtöbb közbevágást a kihallgatott követte el, ezek túlnyomórészt **együtműködési készséget**, serénységet fejeztek ki. A fordulók közti hosszabb szünetek azt is mutatják, hogy a kihallgatók interakcionálisan „teret”, időt hagytak Kulcsárnak, nem alkalmaztak időkényszert a nyomásgyakorlás eszközeként. Ugyanakkor a kihallgatók többször is felszólították őt beszédre, amivel határozottan meghúzták a neki hagyott mozgástér határait.

A fenti példák jól mutatják a közbevágások kettős funkcióját, vagyis azt, hogy ezek nemcsak normasértésként, agresszióként történhetnek, hanem az együtműködés és serénység jeleként is.

2. Mennyiségi mutatók

A társalgás személyközi elemzésével kapcsolatban szinte mindenki megemlíti a társalgáson belüli mennyiségi arányokat; kevesebbet olvashatunk arról, hogy ezek hogyan értelmezendők. A beszédmennyiségbeli dominancia gyakran együttjár az adott személy általános irányításbeli dominanciájával is: Linell és társai szerint (Adelswärd 1987: 314) a társalgás egésze egyfajta interakcionális tér (territórium, „territory which is to be shared by the parties; i. e. the interactional space”), amelyet a felek megosztanak egymás között, és ennek mérete összefügghet a felek viszonyával. Sacks és társai főleg Bales-re utalnak, aki szerint „to take up time speaking in a small group is to exercise power over the other members for at least the duration of the time taken, regardless of the content” (Bales 1970, in Sacks 1972: 710). Ám rögtön hozzá kell tenni, hogy a beszédmennyiség alá van rendelve az interakciós irányítás szempontjának (pl. bírósági tárgyalásokon mennyiségileg a védő beszélt többet, azonban a bíró tartotta kezében az interakcionális és tematikai irányítást (Adelswärd 1987), hasonló érvényes a tanórákon a feleltető tanárra is). Emellett az egyik fél alacsony aktivitása nemcsak az alárendeltség vagy a háttérbeszorítottság, hanem a támogatás (helyeslés) vagy az ellenállás (obstrukció) jele is lehet (vö. Käsermann 1991).

A mennyiség kapcsán több dolog is mérhető, például az egyszerű beszédmennyiség, a felek által mondott tartalmas szavak száma (Linell 1988: 432) vagy a fordulók száma. Ebből a szavak és a fordulók számát vizsgáltam.

Összes forduló: 949 forduló, ezen belül:	
A tulajdonképpeni kihallgatás fordulói	
(a kihallgatók, a gyanúsított és az ügyvéd között)	879 forduló
A jegyzőkönyvíró fordulói	3 forduló
A kihallgatók egymás között	
(vagy közvetlenül a gépírónak)	11 forduló
Kulcsár és az ügyvéd magánbeszélgetése	56 forduló

A tulajdonképpeni kihallgatáson belüli arányok:

	Összesen	Kihallgatók	Kihallgatott	Ügyvéd
Fordulók száma	879	431	400	48

Látjuk, hogy kihallgatók és a gyanúsított fordulóinak száma nagyjából megegyezik; ez összhangban van azzal, amit a kihallgatás Kérdés–Válasz alapszerkezete alapján el is várhatunk. (Az ügyvéd is gyakran Kulcsár helyett szólal meg, tehát fordulóinak egy része az ő oldalát erősíti). E számok annyit árulnak el, hogy mindkét oldal – kihallgatók és kihallgatott – egyaránt aktív volt.

Szavak száma:

	Kihallgatók	Kihallgatott	Ügyvéd
Szavak száma	5139	3585	250

Itt aszimmetria figyelhető meg a kihallgatók javára (vagyis ők beszéltek többet). Ez egyrészt jelezheti az ő általános dominanciájukat; másrészt azonban ez egy kihallgatás esetében némileg furcsának tűnik, inkább fordítva várnánk. A részletesebb vizsgálatból kitűnik: a kihallgatók gyakran tettek fel többször és többen is egy kérdést (pl. 222–238., 422–425.; 427–430–432. f.), illetve a gyanúsított valómását gyakran értelmezték, pontosították (pl. 180–185., 196–207. f.), vagy a jegyzőkönyv számára megismételték (pl. 129–138., 217., 277–281. f.); ez utóbbi különösen befolyásolta az arányokat. Levonva a diktálással kapcsolatos fordulók szavait (kb. 700 szót), a kihallgatóknak 4439 szó marad, így a kihallgatók és a gyanúsított szavainak aránya kb. 55%–45%.

Ezek a számok sem árulnak el többet a kölcsönös aktivitásnál. Ezért a mennyiségi viszonyokat inkább az alábbi interakcionális-funkcionális elemzés tükrében érdemes vizsgálni.

3. IR-elemzés: a kezdeményezések és a reagálások aránya

A társalgás során a kérdések, felszólítások és egyéb beszédaktusok többféleképpen is értékelhetők (pl. Bales 1950, Jones és Gerard reagálás és kezdeményezés elmélete 1967, Clarke–Argyle 1997, in: Clarke–Argyle 1997: 593–94, Reményi 2003: 10. lj.). Linell és társai (1988) az interakcionális dominancia felmérésére egy speciális megközelítést, a **kezdeményezések és válaszreakciók** vizsgálatát („Ini-

tiative-Response-analysis”, IR-elemzés) dolgozták ki (Linell 1998, Rommetveit 1991). A kezdeményezések az irányítás, a válaszok, reagálások pedig az irányítotttság egyik megjelenési módja.

Ez a vizsgálati mód elsősorban az egyes fordulók szövegtani-funkcionális értékeléséből indul ki, és **kezdeményező**, **előremutató** fordulókat, valamint **válaszokat**, **reagálásokat** különböztet meg. Ezen belül vizsgál más szempontokat is, például az előre- és visszautalások arányát, a visszautalások kapcsolódását és a kezdeményezések erejét, súlyát. Erős kezdeményezés például az olyan kérdés vagy felszólítás, amelyre kötelező jelleggel válaszolni kell; gyengének az olyan megnyilatkozás számít, amely lehetővé tesz, de nem követel meg választ.⁹ Ennek alapján az egyes kategóriákhoz számszerű érték is tartozik, 1-től 6-ig, a fordulók irányítól és interakciós erejétől függően. A **legerősebb** aktus az előzményektől független, visszautaló kapcsolatot nem tartalmazó, határozottan válaszreakciót követelő **kezdeményezés** (pl. kérdés), amely 6 pontot ér. A **leggyengébbnek** 1 ponttal a semmilyen előremutatást nem tartalmazó, választ vagy kiegészítést nem váró, teljes mértékben lokálisan függő **válaszreakció** számít (pl. rövid helyeslés). A fordulóihoz tartozó pontok átlagaként meg lehet határozni az egyes beszélők IR-mutatóját és a másik beszélő IR-mutatójával egybevetve az IR-különbséget. Linell és társai tanulmányukban közzéteszik 9 társalgástípus IR-különbségeit is,¹⁰ illusztrálva, ahogy ezek a beszélők közti rangbeli aszimmetriát és irányításbeli különbségeket tükrözik.

Ebből a modellből kiindulva meghatároztam a Kulcsár-kihallgatásban a beszélők egyes fordulóinak jellegét (kezdeményezés vagy válasz/reagálás). A **kezdeményezéseken** belül megkülönböztettem **kérdéseket**¹¹ és **irányító** jellegű fordulókat (amelyek a társalgás menetére, alakítására vagy közvetlenül a másik fél viselkedésére vonatkoznak). Az erős irányítások IR-értéke 6, a gyengéké 4. A **reagálásokon** belül (Linell „tartalmas szavak” [„locally new content words”] ötlete alapján [Linell 1988: 437] és az előremutató mértéke szerint) különválasztottam a csak **visszautaló**, pusztán helyeslést, nyugtázást tartalmazó **válaszokat** (IR-értékük 1) a „tartalmas”, **kiterjesztett**, bővebb **válaszoktól** (értékük 2). – Számos forduló egyik kategóriába sem tartozott: ezek önkéntesen tett, független jellegű **megjegyzések** vagy kiegészítések voltak, amelyek lehetőséget adtak folytatásra, de nem követelték meg azt (értékük 3). Ugyanehhez a pontszámhoz soroltam a beszélgetés foly-

⁹ Linellék ezek alapján összesen 18 kategóriát állítanak fel.

¹⁰ Társalgástípusonként 2-2, egy kiegyenlített és egy aszimmetrikusabb párbeszédet elemeznek.

¹¹ Megjegyzendő, hogy a „kérdések” és „válaszok” nem mindig esnek egybe a kérdés, illetve kijelentés grammatikai kategóriáival. A kihallgatásban például sok példát találunk arra, hogy a kérdések grammatikailag nem mindig kérdésként fogalmazódnak meg, de tartalmukból és funkciójukból következően kérdésnek tekinthetők, például 19–20., 8., 44.f. Emellett válasznak (reagálásnak) számítom a visszautaló jellegű kijelentéseket akkor is, ha messzebb vannak az eredeti kérdéstől, és akkor is, ha az adott kérdésre érkezett már válasz.

tatására, készenlétre utaló fatikus elemeket (pl. 868., 880.) és a jegyzőkönyv számára megismételt kijelentéseket is.¹²

A kérdések kapcsán már szó volt arról, hogy a kihallgatók 150, a gyanúsított 45 kérdést tett fel. A kérdések IR-értékét, különösen irányultságát és témameghatározó erejét tekintve azonban azt találtam, hogy ezek lényegesen különböznek egymástól: sok kérdés újabb témát nyit meg, és **lényegi kérdésnek** tekinthető (erős kezdeményezés, pontszáma: 6), míg számos más kérdés inkább **technikai jellegű kérdés**, és bizonyos technikai részletek tisztázására, pontosítására szolgál (lokálisan kötöttebb, egy adott ponthoz kötődik, előzményekhez kapcsolódik, visszautaló része és gyengébb előremutató ereje van, gyenge kezdeményezés; értéke: 5); a kihallgatók sokszor meg is ismétlik kérdéseiket vagy egymás kérdését (a **megismételt kérdések** értéke: 4).

Az így osztályozott fordulokat az alábbi táblázatok tartalmazzák. A kihallgatás összes fordulója:

	Kihallgatók	Gyanúsított	Ügyvéd
Kérdések	150	45	5
Válaszok	65	292	17
Megjegyzések, magyarázatok	127	55	20
Irányítás	89	8	6
Összesen	431	400	48

Szembetűnő a **gyanúsított** Kulcsár és a **kihallgatók** között a **kérdések, a válaszok és az irányító** fordulók számában tükröződő erős **aszimmetria**. A független magyarázatok, kiegészítések aránya a személyekre lebontva nagyjából kiegyensúlyozott, sőt Kulcsár így számítva kifejezetten sok önálló megjegyzést tett.

Az egyes kategóriákon belül, ahogy erről a kérdések és a válaszok kapcsán már szó volt, a funkció és az előre/vissza utalás alapján több alcsoportot lehetett megkülönböztetni (különböző IR-értékekkel).

A kérdéseken belül ezek így oszlottak meg:

	Kihallgatók	Gyanúsított
Lényegi, új kérdés (6)	78	12
Megismételt kérdés vagy erőteljes visszautalást is tartalmazó kérdés (4)	53	3
Technikai jellegű kérdés (5)	19	30
Összesen	150	45

Például lényegi kérdés: 226. D: Kerék Csaba is sértett volt?

Technikai kérdés: 659. C: A csillag mit jelent a... elnézést, a csillag... a...

¹² Ebbe a kategóriába soroltam 26 olyan megjegyzést is, amelyeket nem lehetett pontosan érteni, de egyértelmű volt, hogy nem válaszként hangzottak el (pl. 349., 428. f.), illetve amely esetleg kérdés is lehet, de ez nem állapítható meg biztosan (pl. 111., 186. f.)

Ez azt mutatja, hogy **lényegi kérdéseket** jelentős túlsúlyban a **kihallgatók** tettek fel; **Kulcsárnak** módja volt ugyan kérdések feltevésére (vö. közvetett irányítás a beszédelosztás terén), de ezek főleg **technikai részletekre** vonatkoztak, a kihallgatókhoz képest a társalgás tematikai menetét csak csekély mértékben befolyásolhatták.

Kérdést a kihallgatók háromszor **utasítottak vissza** sikeresen (108., 124., 172.). Kulcsár kérdést ötször próbált visszautasítani vagy kikerülni, de sikertelenül (31/34., 222/223/238., 488/508/514., 898/899, 905/906). Ez a kihallgatók nagyfokú irányítását mutatja.

A válaszokon belül ilyen csoportok különíthetők el:

	Kihallgatók	Gyanúsított
Kiterjesztett válasz (2)	14	203
Rövid helyesítő válasz (1)	16	78
Technikai kérdésre adott bővebb válasz (2)	35	11
Összesen	65	292

Ebből kitűnik, hogy a **gyanúsított fordulói** elsősorban **válaszokból** álltak, azokon belül is túlsúlyban vannak a kiterjesztett, tartalmas válaszok; ez utóbbi a kooperációs készséget jelzi. Másrészt látszik, hogy a gyanúsított kérdéseire a kihallgatók is többnyire válaszoltak, hosszabb, kiterjesztett válaszokban is, ami pedig az ő együttműködő, kooperatív hozzáállásukat jelzi. (Kivétel a már említett 108., 124., 172. fordulók, ill. pl. nem együttműködők: 108., 119. f.)

Az **irányító** jellegű fordulók közé azokat számítottam, amelyek a társalgás további menetére vonatkoznak, a kihallgatás levezényléséhez tartoznak, vagy amelyek a másik fél viselkedését közvetlenül érintik (pl. felszólítás); ide soroltam a jegyzőkönyvírásra vonatkozó javaslatokat is. Az irányító fordulók között (a további eseményeket meghatározó erő, visszautasíthatóság, udvariasság alapján osztályozva) szintén találhatunk **erős és gyenge** kezdeményezéseket.

Megoszlásuk a következőképpen alakult:

	Kihallgatók	Gyanúsított
Erős irányítás (6)	53	5
Gyenge irányítás (4)	36	3
Összesen	89	8

Erős irányítás például:

73. C: jó de előtte még egy számot...

222. D: Térjünk vissza még itt a Kerék Csabára

282. C: Jó akkor, nálam most van 11 perc múlva 12, és akkor most tartanánk egy szünetet és akkor megállítom a felvételt

301. B: Akkor egyelőre legyen elég ennyi

Gyenge irányítás például:

527. B: Az elsővel az az aggályom, hogy mind a kettő Kerék Csaba

841. B: Akkor a választ húzzuk ki, mert akkor az nem... (xxx) Nekem az lenne a válaszom erre, hogy nem jellemző

40. C: Legalább a többségét.

88. C: A neveket sorolja végig fel, mondja, hogy ez ez, amaz, és utána térjünk arra vissza, hogy melyikhez milyen konkrétumot fűz hozzá. Jó?

Az adatok azt tükrözik, hogy Kulcsárnak 1. volt némi joga irányító jellegű (direkt) megjegyzéseket tenni, tehát nem volt teljesen passzivitásra ítélve; de 2. ez a joga minimális volt, és csak igen kis (direkt) beleszólása volt az események irányításába. Kulcsár irányító jellegű megszólalásai kevesebb, mint 1/10-e a kihallgatók irányításának, és kevesebb az összes forduló 1%-ánál, miközben a kihallgatók irányító fordulóit a kihallgatás összes fordulójának 10%-át teszik ki. Ez azt mutatja, hogy a direkt cselekvésbeli vagy stratégiai irányításban egyértelműen a kihallgatók (köztük elsősorban C) domináltak.

Összefoglalás – Kezdeményezések és reagálások

Összefoglalásként elmondható, hogy a kihallgatás során mind a kihallgatók, mind Kulcsár igen aktívak voltak: mindkét fél tett fel kérdéseket, adott válaszokat, és tett önálló megjegyzéseket, magyarázatokat, kiegészítéseket is. A **kihallgatók** legtöbbször **kezdeményező**, a **gyanúsított** legtöbbször **reagáló** megnyilatkozásokat tett. A kihallgatók részéről mintegy háromszor annyi kérdés hangzott el, mint válasz, és háromszor annyit kérdeztek, mint a gyanúsított. A kihallgatók főleg **lényegi** kérdéseket tettek fel; a kihallgatott kérdései pedig főleg **technikai részletekre**, a kérdés pontosítására vonatkoztak. A kihallgatók összesen **150** kérdésére Kulcsár 292 fordulónyi választ adott, ebből **203 tartalmas** válasz: ez nagyfokú kooperativitást jelez, akárcsak önálló megjegyzései, kiegészítései. Kulcsár 45 kérdésére a kihallgatók 65 fordulóban válaszoltak, ami szintén együttműködési szándékot, nyitottságot jelez. Kérdést a kihallgatók **kétszer utasítottak vissza, sikeresen**; a gyanúsított kérdést **ötször** próbált visszautasítani vagy kikerülni, **sikertelenül**.

Direkt irányítást kifejező megszólalása a kihallgatóknak 89 alkalommal (az összes fordulónak az 1/10-ében), Kulcsárnak pedig 8 alkalommal volt (kevesebb, mint a forduló 1%-ában); ez a **kihallgatók egyértelmű irányításbeli dominanciáját** mutatja. Emellett azt jelzi, hogy Kulcsár nem volt kiszolgáltatott vagy passzív báb, nem volt interakcionális tehetetlenségre ítélve, bírt némi beleszólással az események menetébe, ha csekély mértékben is.

IR-mutatók

Igazodva a Linell és társai (1988) modelljében szereplő pontozáshoz, az említett fordulókhoz a kezdeményezés erőssége és a lokális, szövegbeli kötöttség alapján hozzárendelt pontszámokból kiszámolhatók a kihallgatás résztvevőinek mutatói,¹³ amelyek azt tükrözik, hogy az adott személy mennyire volt kezdemé-

¹³ Összefoglalóan az egyes fordulókhoz tartozó pontszámok:

nyező, irányító az adott társalgásban, vagy inkább válaszoló, reagáló megnyilatkozásai voltak-e túlsúlyban.

Ezek alapján ebben a kihallgatásban a **kihallgatók IR-mutatója: 4,01. Kulcsár IR-mutatója: 2,36.** (Összehasonlításképpen az ügyvéd IR-mutatója: 3,16.) A kihallgatók és Kulcsár **IR-különbsége: 1,65.**

Elmondható, hogy a kihallgatók IR-mutatója **igen magasnak** számít, ami elsősorban a sok kérdésnek és irányító fordulónak köszönhető (a Linellék által megadott adatokban 3,94–4,01-es IR-mutató csak a bírósági vagy rendőri kihallgatásokban fordul elő, ennél magasabb dominanciamutató egyáltalán nem szerepelt, lefelé ezt követték a tanórákon a tanárok 3,7–3,8 körüli mutatói). Ez a **kezdeményezések erőteljes kézbeartását**, nagy lokális függetlenséget és nagyfokú **irányításbeli fölényt** jelez.

Kulcsár IR-mutatója ehhez képest 2,36-tal **alárendeltséget, gyengébb pozíciót** mutat. Ez a mutató a gyengébb pozíciójú beszélők viszonylatában viszont átlagosan jónak mondható: a legrosszabb alárendelt számot Linellék vizsgálatában 2,04-es beszélő érte el; az aszimmetrikus helyzetekben az alárendelt fél mutatója többnyire 2,1–2,4 körül van, a 3 körüli IR-mutató már kiegyenlített viszonyokra jellemző.

Az 1,65-os IR-különbség **erőteljes interakcionális aszimmetriát** jelez: az informális baráti beszélgetéseknél ez a különbség Linellék adatai szerint 0–0,5 között van, míg a teljesen aszimmetrikus helyzetekben, szigorú kihallgatások és frontális tanórák esetében 1,5 és 2 között. – Linellék adatai szerint az oldott rendőrségi kihallgatást az 1,3 körüli, a formális bírósági kihallgatást 1,0 és 2,0 közti IR-különbség jellemzi. Ezzel tökéletesen összhangban van a Kulcsár-kihallgatás IR-különbsége, amely ezek alapján az oldott rendőri kihallgatás és a szigorú bírósági kihallgatás között helyezkedik el, megfelelően a szövegtípusára (szituációtípusára) vonatkozó független adatoknak. A Kulcsár-kihallgatás 1,65-ös különbsége rendkívül távol áll a barátok közti oldott beszélgetéstől (0,0–0,5-ös IR-különbség), és még az oldott, de aszimmetrikus orvos-páciens beszélgetéseknél (0,89–1,48) is nagyobb dominanciakülönbséget tükröz. Ez elsősorban nem a kihallgatott elnyomott helyzetéből, hanem a kihallgatók sok irányító és kezdeményező fordulójából fakad.

Összefoglalás – IR-mutatók

Az IR-mutatók azt tükrözik, hogy a kihallgatás egésze a kezdeményező/irányító és reagáló/irányított viselkedés tekintetében semmiképpen **nem tekinthető** „haveri beszélgetés”-nek: távol áll az informális baráti társalgástól, és **erőteljes irányításbeli aszimmetria** jellemzi a kihallgatók javára, amelynek mértéke messzemenően egyezik más kihallgatásszituációkban mért, független adatokkal. A kezdeményezések és reagálások tekintetében a kihallgatók fordulói határozottan kez-

---

Kérdés (új, független) 6; megismételt vagy visszautalást is tartalmazó kérdés: 4; technikai jellegű kérdés: 5. Válasz (kiterjesztett): 2; rövid, helyeslő válasz: 1. Irányítás, kezdeményezés (erős) 6, gyenge irányítás: 4. Megjegyzések, kiegészítések stb.: 3. Kulcsár IR-összpontszáma ezek alapján 947, ez van osztva 400 fordulójával. A kihallgatók IR-összpontszáma 1732, ez van osztva a 431 fordulóval.

deményező, irányító, a gyanúsítottéi pedig túlnyomórészt reagáló, irányított viselkedést tükröznek.

Aktivitás és passzivitás tekintetében a kihallgatók aktívabbak voltak; de Kulcsár IR-mutatója az alárendelt pozíción belül aktív, kezdeményezésekre is hajló részvételt jelez.

4. Tematikai irányítás

A társalgásbeli irányítás következő fontos aspektusa a tematikai irányítás. A témakijelölés joga – hasonlóan a beszédjog elosztásához – közvetlen hatalmat jelent, és a magasabb, domináns pozícióhoz kötődik (Diamond 1996: 97, Bartha 1998: 32, Gal 2001: 174). A tematikai irányítás erősen konszenzuális: egy téma elfogadásához vagy lezárásához szükséges a partnerek együttműködése is.

A tematikai irányítás történhet **közvetlenül és közvetett** módon; közvetlen mód a téma direkt kijelölése, például kérdésben, beszédre való felszólításban vagy kijelentésben. Közvetett mód például bizonyos kulcsszavak vagy hívószavak használata, amelyek asszociációs módon befolyásolják a beszélgetést (ezekkel itt nem foglalkozunk); közvetett mód a felvetett vagy éppen tárgyalt témával kapcsolatban érdeklődés vagy érdektelenség jelzése is. Az új témák bevezetése többnyire közvetlenül (pl. kérdésfeltevésével), a témalezárás jelzése többnyire közvetett módon történik (pl. közhelyek, válasz ismétlése, hosszabb szünetek, új téma kezdése).

A tematikai irányítás összefügg a fordulóelosztás irányításával és beszédjog-szabályozással, például a kérdésekkel vagy a beszédre való felszólítással, mivel ezek gyakran megadják a javasolt témát is. Emellett a tematikai irányítás a kezdeményezések és válaszreakciók aspektusával is összekapcsolódik, hiszen az új téma megjelölése egyben kezdeményezés is.

A tematikai irányítás kapcsán több jelenség vizsgálható, így például hogy ki adja meg az új témákat; ki jelzi a témalezárást; a másik fél hogyan reagál a témafelvetésre vagy a lezárási javaslatra; kinek a témájáról mennyit beszélnek; milyen az információtelítettség stb. Itt a következőkben azt vizsgálom, hogy hogyan alakult a kihallgatás tematikai szerkezete, és ebben 1. ki hány és milyen témát kezdeményezett (irányítás, aktivitás), 2. kinek a témafelvetése lett végig is beszélve (együttműködés, ellenállás), 3. ki mennyire tudott kitérni valamelyik téma elől. A következő vázlat a kihallgatás tematikai struktúráját mutatja; a témák nevesítése többféleképpen is lehetséges, de a szerkezet egyértelműen meghatározható.¹⁴ Az egyes szakaszok mellett áll, hogy annak a témáját ki kezdeményezte, s hogy milyen hosszú volt.

¹⁴ Egy beszélgetés, illetve egy beszélgetésszakasz témája nem mindig határozható vagy nevezhető meg egyszerűen, ez sokféleképpen történhet, gyakran nincsen „egyetlen jó” megoldás (vö. Brown–Yule 1991: 68, Diamond 1996: 97, Tolcsvai 2001: 73). Ebben a kihallgatásban ez viszonylag problémamentes volt; az egyes tartalmi egységek többnyire egy-egy kérdés vagy kijelentés köré (vö. Van Dijk 1988 „makropropozíció”) szerveződtek, ezeket tekintetem az adott egység témájának; az egyes témahatárok szövegtani alapon egyértelműen megállapíthatók.

A) Technikai-szervezési rész: Bevezetés

1. A jogi háttér ismertetése. Kezdeményezte: C; hossza: 1–4. forduló.

B) Kihallgatási rész

I. A sikkasztás részletei: Kerék Csaba szerepe, a megkárosított ügyfelek listája

1. Az aznapi kihallgatás témájának meghatározása. C; 5–7. forduló.
2. Hogyan segített Kerék Csaba a sikkasztásokban? A; 8–10, 13–36.
  - 2/a. Közbeékelte téma: hogyan menjen a jegyzőkönyvezés? D; 11–12.
3. Mely ügyfelektől sikkasztottak? A; 37–283.
  - 3/a. Közbeékelte téma: a szobaajtó. 44–46 f.
  - 3/b. Altéma: a neveken mennek előbb végig. B; 93–100.
  - 3/c. Altéma: több Szabó Balázs volt. B; 107, 120–132.
  - 3/d. Altéma: Milyen időszakban mozognak most? B; 153–157.
  - 3/e. Altéma: két külön dolog van, most csak az elsőről van szó. B, 162–171.
  - 3/f. Altéma: igaza van ezzel Kulcsárnak? B, 172., sikertelen.
  - 3/g. Közbeékelte téma: Kulcsár kimenne, de inkább még maradjon. B, 190–195.
  - 3/h. Altéma: miért választják külön Kerék Csabát a kezdeti időben történt sikkasztásoktól? B; 223–237.
  - 3/i. Altéma: A „PE” megjelölés értelmezése. B; 263–281.
4. Ügyfelek felsorolásának folytatása (szünet után). A; 284–314.
  - 4/a. Altéma: a Promo Bt. Mészáros Lászlóhoz köthető. B; 303–308.
  - 4/b. Altéma: Ha később még tud Kulcsár azonosítani ilyen ügyfelet, azt elmondja. B; 309–314.
5. A gyanúsítottai jegyzőkönyvben felsoroltak közül a sértettek kiválasztása. A; 315–359.
  - 5/a. Altéma: A gyanúsítottai listában szereplők mind ténylegesen sértettek? D; 337–344.
  - 5/a/aa. Altéma altémája: Mit jelent a „ténylegesen sértett”? B; 338–341.
  - 5/a/bb. Altéma altémája: Az ügyfél tudott-e erről? Ü; 345., sikertelen.
6. Hogyan használták fel a Kerék Csaba által átadott iratokat? A; 360–385.
  - 6/a. (?) Közbeékelte téma: Mikor szakad le a mennyezet? B; 367., sikertelen (vagy csak Ü-nek címzett).
7. Egy vagy több lépcsőben történtek az átvezetések? A; 386–406.
  - 7/a. Altéma: A többi együttműködő ügyfél részletezése. D; 393–404.
  - 7/b. Közbeékelte téma: További program, evés. B; 405–406.
8. Hogyan lett az ügyfelek számláján levő pénzből készpénz? A; 407–421.
9. A készpénzfelvétel körülményei. A; 422–461.

II. Kerék Csaba számlájának értelmezése

1. Kerék Csaba számlájával kapcsolatos táblázat magyarázata. A; 462–486.
2. Kulcsár értelmezi a táblázatot: technikai kérdések tisztázása, példaválasztás. A; 487–542.
  - 2/a. Altéma: Az első példa bemutatása. A; 518–526.
  - 2/b. Altéma: A legelső példa nem jó. B; 527–529.
  - 2/c. Altéma: Másik példa választása. D; 530–535.
    - 2/c/aa. Altéma altémája: Hogy került a Globe-ra a 905 ezer névértékű profit prima? B; 536–539.
    - 2/c/bb. Altéma altémája: Vajon honnan ment a Globe-ra? B; 540–542., sikertelen.
3. A Sláger-ügylet példájának értelmezése. A; 543–620.
  - 3/a. Altéma: Néha később jelent meg a pénz Kerék Csaba számláján. A; 587–610.
  - 3/b. Altéma. Volt olyan is, hogy egy másik összeg hiányát pótolgatták a pénzekből. B; 613–620.

4. Mit takar a számla végső egyenlege? A; 621., 629–646.
5. Az értékpapírok száma megfelel a másik számla összegeinek. C; 622–628., közbevágással kezdett téma.
  - 5/a. Altéma: Kulcsár örül az eredménynek. B; 628., sikertelen.
6. Volt-e Kerék Csabának legális pénze is? D; 647–696.
  - 6/a. Altéma: Voltak-e külön bejövő összegek? B; 659–686.
7. Szünet. C; 697–699.
8. Még van pár fontos dolog. B; 700–?

III. A Britton és a Globe cégek

1. Milyen számlák kötődtek Kerék Csabához? D; 701–706.
2. Hogyan alakultak ki a Britton cégcsoportok? A; 707–745.
  - 2/a. Altéma: A cégek megvásárlása és éves díja. B; 724–733., közbevágással kezdett téma.
  - 2/b. Altéma: Honnan tudja Kulcsár, hogy mindez így történt? D; 733–745.
3. Miért volt szükség a Brittonra és a Globe-ra? A; 746–753.
4. A Novoprint megvásárlása. D; 754–766.
5. Ki mit csinált ezekkel az ügyekkel kapcsolatban? Ki intézte az érdemi dolgokat? C; 766–787.
6. Ki intézte az érdemi dolgokat II.? Kulcsár szerepe. C; 788–801.
  - 6/a. Altéma: Később is Kerék Cs. és Mészáros tárgyaltak Rényivel. B; 799., sikertelen.
7. Kinek a bűncselekményéből származnak a befektetett összegek? A; 802–821.
8. Volt-e olyan sikkasztás, amiben Kerék Cs. nem vett részt? A; 822–841.
9. Ki milyen szerepet játszott a sikkasztott összegek befektetésében? A; 842–861.
10. Kerék szerepe a Brittonban A; 861–881., Ő próbálja módosítani, sikertelenül.
11. Ki döntött a Britton Ltd. pénzéről? A; 882., 892–896. A visszatér.
12. Kerék Csaba a Brittonban tulajdonos is B; 883–891. közbevágással kezdett téma.
13. Mire kellett a Britton Kft.? D; 897–903.
14. Döntéshozás a Britton Ltd.-ben. A; 904–928.
  - 14/a. Altéma: Mészáros majd mást mond. B; 928–932.
  - 14/b. Altéma: hogyan írják a Britton cégeket? A; 911–917.

C) Technikai-szervezési rész: Zárás.

1. A kihallgatás lezárása. D/B, 929–949.

A kihallgatás három fő részre tagolódott: a jogi formásokat tartalmazó bevezetésre (A), a tulajdonképpeni kihallgatásra (B) és a jogi formásokat tartalmazó lezárásra (C), a rendőrségi kihallgatások szerkezetének megfelelően (Heydon 2004 in: Linfoot-Ham 2005). Ezeken belül az egyes részletek és azok részletei (témák, altémák és az altémák altémái) körül kisebb egységek szerveződtek, illetve néhány helyen oda nem tartozó, közbevetett témák ékelődtek be (a témaszerkezettel kapcsolatban vö. Clarke–Argyle 1982, Van Dijk 1988, Brown–Yule 1991).

Az egész kihallgatáson összesen **65 külön tematikai egységet** találunk: 33 fő témát (ebből 2 a bevezetés és a lezárás), 27 altémát (valamelyik fő téma egy részletét dolgozza ki) és 5 közbeékelte témát. A tartalmi egységek mindegyike valamelyik beszélő explicit tematikai kezdeményezéséhez (legtöbbször kérdéshez, néha felszólításhoz) köthető.

A kihallgatás témaszerkezete **homogén**: végig hivatalos jellegű, és 5 rövid, technikai eredetű közbeékelést leszámítva megmaradt az elején kijelölt témakere-

ten belül (5. f.). Nem hivatalos, magánjellegű témák nem kerülnek elő. A tematikai szerkezet **határozott és következetes**: a kihallgatók által kezdeményezett témákat mind tárgyalják is, azoktól nem kalandoznak el, félbeszakítás vagy közbeékelés esetén azokra visszatérnek.

Arányok a témák kezdeményezésében:

	Kihallgatók	Gyanúsított	Ügyvéd
Fő téma kezdeményezése*	30	2	–
Altéma kezdeményezése	7	19	1
Közbeékelte téma kezd.**	1	3	
Összes témakezdeményezés	38	24	1
Nem tárgyalt téma	–	5	1
Módosított téma	1	–	–
Elfogadott téma	37	19	–

* +1 kezdeményezés mindkét félhez egyformán köthető: B javasolta, D elfogadta (929)

** +1 közbeékelte témát nem személy kezdeményezett, hanem az ajtó zaja

Érdeemes megjegyezni, hogy a kihallgatók 38 témakezdeményezéséből 23 A kihallgatóé. A témakezdeményezésekből a kihallgatóké 38 (ez az összes témakezdeményezés 61%-a), Kulcsáré pedig 24 (39%). Az elfogadott témák közül a kihallgatóké 37 (66%), Kulcsáré 19 (34%).

Mindez azt mutatja, hogy a **kihallgatók több témát** kezdeményeztek, mint Kulcsár, és **elsősorban fő témákat** jelöltek meg; Kulcsár pedig, azoknak egyes részleteivel kapcsolatban, **altémákat** indított be.

Elfogadás/visszautasítás

Egymás témáit a felek direkt módon nem utasították vissza. Közvetett módon történtek visszautasítások.

A **kihallgatók** 5 alkalommal utasítottak vissza Kulcsár által kezdeményezett témát (közvetetten: hallgatással, érdeklődés vagy válasz hiányával, vö. 172., 367., 540., 628., 799. f.). Ezeket a visszautasításokat Kulcsár elfogadta, a témához nem tért vissza.

Kulcsár Attila a kihallgatók általi témakezdeményezésre 10 alkalommal felelt olyan (pl. habozó vagy kitérő) válasszal, amely a téma kikerülését vagy indirekt elutasítási szándékot érzékeltet (32., 39., 52., 85., 338., 508., 527., 631., 898., 905. f.). A kihallgatók ebből 9 alkalommal visszatértek a témára (33., 40., 53., 86., 339., 510/514., 633., 899., 906.), a kitérést vagy közvetett visszautasítást nem fogadták el. 1 alkalommal (527. f.) az általuk megadott témán belül (egy példa elemzése) elfogadják a módosítási javaslatot (ez egy másik példa választását jelenti, 530–535. f.), és lehetőséget adnak Kulcsárnak a kijelölt témán belüli módosításra.

Ez azt jelenti, hogy Kulcsárnak témaválasztási és -kezdeményezési joga volt; témafelvetései között azonban a kihallgatók válogathattak, és többet visszautasítottak, míg ő gyakorlatilag nem utasíthatta vissza a kihallgatók által felvetett témákat.

Visszaterelésre példa:

31. D: Most most mire gondol? (Tehát) pontosan milyen (okiratokról van szó?)

32. B: Hát pontosan úgy visszaemlékezni már nem tudok...

33. D: Adásvételik?

Vagy:

222. D: Térjünk vissza még itt a Kerék Csabára, ami el(maradt) épp azt (akartam én?) #

223. B: Az első megjegyzésem az, vagyis kérdésem Önök felé ... /... /

238. A: (xxx) Térjünk vissza tehát (a) Kerék Csabára... (xxx) Tehát most csak az ügyfelekről van (akkor szó)

Téma lezárása

A kihallgatók többnyire közvetett módon: elhallgatással, nyugtázással vagy a következő kérdés feltevésével jelezték a téma lezárását. Egyszer jeleztek közvetlenül lezárást (360.) Az altémák lezárását gyakran jelzik felszólítással az eredeti témához való visszatérésre (47., 90., 132., 175/180., 222., 238., 788., 854.); ilyenkor legtöbbször a Kulcsár által indítványozott témákat zárják le.

Kulcsár a téma lezárását direkt módon háromszor jelezte (151., 301., 314. f.), ebből kétszer saját témáját zárta így le (151., 314.). Közvetett módon többször jelzett lezárási készséget (pl. 192., 782., 791., 792. f.)

A kihallgatók a Kulcsár által közvetetten jelzett témalezárási szándékkal olykor nem értettek egyet, hanem folytatták az adott témákat. Így például a 73., 147., 152., 192/194., 222., 238., 250., 788. fordulókban a kihallgatók határozottan folytat(tat)nak, megerősítenek egy olyan témát, amelyet Kulcsár rövidebben szeretett volna elintézni.

Téma félbeszakítása

Témák közti „érvényesülési harcra”, a másik témájának félbeszakítására közvetlenül kezdeményezése után 3 alkalommal került sor a kihallgatásban: ebből a kihallgatók Kulcsárt egyszer sem, Kulcsár a kihallgatókat kétszer szakította félbe, mindkétszer sikeresen (724., 884.); ezek egyben erős, lokálisan független, irányító jellegű kezdeményezések is (ld. 3. fejezet). A kihallgatók azonban Kulcsár témafelvetéseinek megtárgyalása után visszatértek a félbeszakított témákhoz (723: 746–747., 882., 892.): vagyis belementek az általa felvetett témakörbe, de a saját témájukat nem hagyták elveszni.

Összefoglalás – Tematikai irányítás

Összefoglalóan a témakezelésről ez mondható el: a **legtöbb témát a kihallgatók** (főleg A) adták meg, de a tematikai irányítás tekintetében a **kihallgatott** a maga 39%-os témakezdeményezési arányával szintén **aktívan** viselkedett, és az elfogadott témák 1/3-a is ötlele származott. A témák és altémák megoszlása szembevetendő: az átfogó, **fő** témákat szinte mind a **kihallgatók** kezdeményezték, Kulcsár pedig elsősorban ezek egyes részleteit kidolgozó, rövidebb altémákat indított be. Ez azt jelenti, hogy a **kihallgatás fő tematikai irányát a kihallgatók szabták meg**, de ezen belül az **egyes részletek bővebb kifejtésére**, egyes részletek önálló hangsúlyozására **lehetőséget adtak Kulcsárnak**. Ugyanakkor a Kulcsár által felvetett témák mintegy 1/5-ének **visszautasításával** a kihallgatók szelektáltak a téma-

felvetései között, vagyis a témák fölötti döntést maguknál tartották: ezt a kihallgatott elfogadta. Ő azonban a kihallgatók témái között nem válogathatott: kitérés, módosítási kísérleteit (1 kivételével) a kihallgatók elutasították, és ragaszkodtak a kiszabott témához; a félbeszakítások után eredeti témájukhoz (kérdésükhöz) visszatértek, sőt az egyes témák hosszát is ők tartották kontrolljuk alatt, és szükség esetén, ha a kifejtettség mértékével nem voltak megelégedve, visszatértek a tárgyalást az adott témára.

5. Háttér csatorna-jelzések, mosoly, nevetés és vice

Beszélgetés közben a beszédpartnerek a társalgás fő cselekményével párhuzamosan, ahhoz képest mellékesen, a „háttérben” jelzéseket adnak egymásnak, amelyeket a társalgáselemzésben „háttér csatorna-jelzéseknek” neveznek; ezek lehetnek nem vokális vagy vokális jelzések, ezen belül pedig verbális és nem verbális jelzések, amelyek a hallgató figyelmét, társalgásban való részvételét jelzik a beszélő felé (Yngve 1970-es tanulmánya nyomán Jurafsky és tsai 1998: 2, Knapp–Hall 1992: 355.). A háttér csatorna-jelzéseknek többféle funkciója is lehet: egy részük a hallgató biztatását fejezi ki a további beszédre vagy értékelését az elhangzottakkal kapcsolatban („continuer function”, „supporter function”); más részük beszédátvételi szándékot jelez („incipient speakership” Jurafsky 1998: 3). A háttér csatorna-jelzésekben közös, hogy a másik beszélő fordulójára alatt, vagyis annak beszéde közben hangzanak el, de halkabban és (általában) nem a félbeszakítás céljával. A sok támogató háttér csatorna-jelzés jellegzetesen a hallgató involváltságát, figyelmét jelzi (Gumperz 1982: 163, Williamson 1996 in: Schepelmann 2004). A verbális háttér csatorna-jelzések közel állnak az együttbeszéléshez és a közbevetésekhez; elsősorban a hangerő (a háttér csatorna-jelzések többnyire halkabbak), tartalmuk (helyeslés vagy értékelés) és hosszuk (többnyire rövidek) különbözteti meg őket (noha ez a különbség nem mindig egyértelmű).

A Kulcsár-kihallgatásban 33 verbális háttér csatorna-jelzést találtam. Ezek közül 30 Kulcsártól, 3 a kihallgatóktól származik. A kihallgatók jelzéséből 2 (441., 616. f.) rövid helyeslés Kulcsár felé; a harmadik (233. f.) az ügyvéd szavaira reagál.

Kulcsár a kihallgatás során 30 verbális háttér csatorna-jelzést adott, ami 400 fordulóján belül jelentős mennyiség. Ebből 19 válasz pusztára helyeslést, nyugtázást fejezett ki (*ühum, jó, oké, így van*, pl. 56., 58., 89., 105., 209., 210., 276., 374. ford.); 2 rendelkezésre állást (*tessék*, 133., 176. f.); 3 egyetértést, véleményt vagy gyors választ (387., 476., 601. f.). 2 forduló vonatkozik a beszélő saját érzelmeire, attitűdjére (*örülök 6., Ennek nagyon ... ennek nagyon örülök, hogy megvan* 511. f.)

Érdekes a 637. forduló, ahol Kulcsár mintegy „félre”, háttér csatorna-jelzéseként vicces megjegyzést tesz (*Ez a Vegyészere...*), majd a továbbiakban a társalgás „fő csatornáján”, rendes hangerővel, komoly hangon ad választ. Ez a vicc tehát mellékes jelleggel, a társalgás főcsatornájától elkülönítve történt.

3 fordulójára helyeslésnek hangzik ugyan (*oké, oké*), de valójában türelmetlenséget és beszédátvételi szándékot jelez udvarias módon (364., 513., 791. f.) (vö. Knapp–Hall 1992: 354, Jurafsky 1998: 3).

Összességében tehát a **kihallgatott 30** verbális háttérjelzéséből **27 figyelmet**, együttműködési készséget mutatott, és **3** jelzett türelmetlenséget, **beszédátvételi szándékot**.

A helyeslő háttéracsatorna-jelzések nagy száma Kulcsár figyelmét, involváltságát, érdeklődésének érzékeltetését mutatja. Ez összhangban van a kooperatív közbevágások és együttbeszélések számával is. Mindezek együtt a kihallgatás együttműködő jellegét és oldott, informális hangulatát erősítik.

Nevetés és vice

A nem verbális háttéracsatorna-jelzések között a legfontosabbak között van a szemkontaktus, a bólogatás, mosolygás és a nevetés. Ezek közül a mosolygásra és a nevetésre térünk ki. Bár a felvétel gyenge minősége miatt ezek nem mindig látszanak jól, az biztos, hogy a kihallgatás során gyakran látjuk a gyanúsítottat mosolyogni (csak ő látszik jól) és több esetben (legalább 14-15-ször) nevettek is a beszédpartnerek: így a 24., 26.(?), 36., 45., 70.(?), 367., 377., 405., 565., 611., 637., 738., 903., 930–931. fordulóban. Ezek rövid, visszafogott nevetések. A legtöbbször B (Kulcsár) nevetett (9 alkalom), többnyire az ügyvédjével, de 4 alkalommal a kihallgatók is együtt nevetgéltek vele (24., 45–46., 903., 930–931. f.). Ezek az alkalmak, különösen a kihallgatókkal közös derülés a kihallgatásnak **oldott, barátságos** légkört adtak. Megjegyzendő, hogy a **nevetéses alkalmak elkülönülnek** a kihallgatás „**fő menetétől**”, mind tematikailag, mind hangerő tekintetében (halkabban, „félre”), és két kivétellel technikai megjegyzések kapcsán vagy technikai szünetekben hangzanak el. A két kivétel B nevetése (565., 738. f.).

A nevetés kapcsán megemlítené az ehhez kapcsolódó beszédaktus, a **vice** is. A kihallgatás során több vice vagy humorosnak szánt megjegyzés is elhangzott (8). Ilyennek tűnik például a 45-46., a 367., 491., 611. és a 637. forduló. **5 vice-t a gyanúsított** kezdeményezett (46., 367., 491., 611., 637.); ezeket a kihallgatók nem folytatták, sőt a 47. és a 638. fordulóban a kihallgató (A) komoly kérdésével helyreutasítón folytatja a kihallgatást. **3 alkalommal**, de mindig technikai szünetben, a **kihallgatók** tettek humoros megjegyzést (45–46., 902., 930. résznel). Ezek a **vicek szintén a kihallgatás fő sodrától elkülönítve**, a jegyzőkönyvgépelés alatt vagy pedig háttéracsatorna-jelzésként vagy mellékes megjegyzésként hangzanak el. A kihallgatás fő menetét, a kihallgatók által feltett kérdéseket vagy a gyanúsított vallomását nem jellemzi ezek ellenére sem humorizáló stílus. Ugyanakkor ezek az egész szituációra nézve **oldott hangulatot** teremtettek.

Az oldott hangulat tehát több tényezéből is összetevődött: az ülésrend, a mindkét fél részéről tapasztalható kooperativitás, nyitottság, a kihallgatók toleranciája, a durva helyreutasítások és utasítások hiánya, a nevetések és a mellékesen elhangzó humoros megjegyzések egyaránt szerepet játszottak.

Összefoglalás – háttéracsatorna-jelzések és a humor jelenségei

A kihallgatás során a kihallgatott sok háttéracsatorna-megjegyzést tett, jóval többet a kihallgatóknál. Ezek túlnyomórészt helyeslését, odafigyelését és ezáltal együttműködési készségét fejezik ki. A kihallgatás során több alkalommal nevetgélés hallatszott, legtöbbször a kihallgatott nevetgélt, de többször a kihallgatók

is vele derültek; emellett humoros megjegyzések is elhangzottak. Ezek technikai szünetekben, háttérzsoltorna-megjegyzésként vagy mellékesen hangzottak el, a kihallgatás fő menetét, hivatalos kérdéseit és válaszait nem érintették; de az egész kihallgatásra nézve általánosan oldott hangulatot hoztak létre, más hasonló hatású tényezőkkel összhangban.

6. A kihallgatás stílusáról

A kihallgatás stílusának elemzése önálló tanulmányt érdemelne. Itt csak néhány összetevőjére térek ki: a megszólításokra, a szó- és kifejezőkészletre és egyes beszédaktusokra; azt vizsgálva, hogy ezek tükrében mennyire volt **hivatalos, formális és udvarias**, vagy éppen **oldott, bizalmas, netán haveri** a hangnem, a résztvevők megnyilatkozásainak módja.

Hangsúlyozni kell, hogy a stílus olyan nem objektív jelenség, amelyben a beszélői szándék, a beszélő és a befogadó nyelvi horizontja, stílustulajdonításuk, különféle nyelvi és társadalmi normák, állandó és alkalmi tényezők egyaránt szerepet játszanak; egy beszélgetésrészlet vagy megnyilatkozás stílusértéke ezért sokszor nem határozható meg egyértelműen vagy önállóan, hiszen az adott társalgásban jön létre (és még ott sem objektív jelenség). Az alábbiakban a stílus viszonylag állandó összetevőiből indultam ki.

a) Megszólítások

A „kihallgatás” a formális és intézményes szituációk egyike, amelyhez formális-hivatalos stílus tartozik. Ennek egyik lényeges eleme a **megszólítások** nevekben, névmásokban és igealakokban megjelenő rendszere, amely a formálisság/bizalmasság mértékének, a személyek közti távolságnak és az udvariasságnak az egyik legfontosabb jelzése (pl. Fairclough 1989: 70, Bartha 1998: 35, Reményi 2001, Kiss 2002: 273, Wardough 2002: 233, Domonkosi 2002).

A kihallgatók a gyanúsítottat **vezetéknev + úr** (*Kulcsár úr*) megnevezéssel szólítják meg (pl. 132., 191., 391., 587., 775., 788. f., mindig önözés mellett). Ez formális és erősen udvarias megszólításmódnak számít. A gépirónót keresztnéven, mégpedig becézett formában szólítják meg, ebben elsősorban nem bizalmasság, hanem annak alárendelt státusza tűnik tükröződni (*Ágika! Írjuk... [617]*).¹⁵ A gyanúsított a kihallgatókat **Ön**-nek szólítja. Kapcsolatfelvételre név helyett az azzal egyenértékű *elnézést* elemet használja (659. f.) (Domonkosi 2002: 112).

Az igehasználatról a tegezés/nem tegezés tekintetében megállapítható: a kihallgatók a gépirónót és egymást tegezték, a gyanúsított és az ügyvédje tegeződtek, ellenben a **kihallgatók és Kulcsár kölcsönösen önztek** egymást. Az önzés hangsúlyozza az *ön* névmás többszöri kitévése is (pl. 1., 51., 223., 337., 338.). Ez **kölcsönösen formális**, hivatalos, távolságtartó és udvarias viszonyt fejez ki (vö. Nyelvművelő kézikönyv 1985: 88, Domonkosi 2002: 157). Kulcsár egyszer hasz-

¹⁵ Ez lehet esetleg „szolidaritásorientált” kölcsönös tegeződés is, vö. Reményi 2001; válasz híján nem állapítható meg.

nál az önözés helyett magázó megszólítást, ez ebben az esetben azonos vagy közbösebb stílust eredményez:

628. B (az iratokat nézegetve, az egyik részre mutat A és C felé): Ennek jobban örülök, mint maguk. Komolyan mondom.

Egyszer pedig az önözést Kulcsár tetszikezéssel keveri: ez a megszólított iránti alárendeltségről, tiszteletről árulkodik, mivel ez felnőttek között a „nagyfokú udvariasság, előzékenység kifejezésére” szolgáló, aszimmetrikus viszonyokra jellemző forma, és az alacsonyabb rangú (többnyire a fiatalabb) beszélői státuszhoz kötődik (Domonkosi 2002: 160):

123. B: Akkor ő is lehet a listában. Richterei voltak, azt nem tetszik tudni, hogy... nem tudja?

Összegezve: a kihallgatók és Kulcsár végig kölcsönösen önözték egymást, ami a vezetéknev + úr, illetve az *ön* névmási megszólítás mellett **kölcsönösen formális, választékos** és **udvarias** viszonyt, távolságot jelez. Bizalmasságról, informális viszonyról tehát e tekintetben a kihallgatók és Kulcsár között nincs szó. A megszólításokban tükröződő udvariasság és formálisság mértéke gyakorlatilag **szimmetrikus**.

b) Stílusrétegek és stílusárnyalatok

A hivatalos stílus összetevői között kiemelkedik a jellegzetes hivatali és jogi szókincs, és bizonyos nyelvtani sajátosságok (pl. „helyességre” való törekvés, nagyobb fokú szerkesztettség) (Fábián–Szathmári–Terestyéni 1958, Szathmári 1994, Fairclough 1998, Heydon 2004).

A szó- és kifejezőkészletet és a nyelvtani megformálást vizsgálva, a résztvevők megnyilatkozásaiban a stilisztikailag közömbös szavak és kifejezések mellett a funkcionális stílusrétegek közül **a hivatalos** és **a társalgási stílussal** találkozunk. Ez a kettő olykor pontosan elkülöníthető volt, sok esetben azonban keveredett egymással.¹⁶ Ha külön vizsgáljuk a stílus szociokulturális rétegzettségét az idő, érték, magatartás, helyzet és intézményes/hagyományos nyelvváltozatok tekintetében, megállapíthatjuk, hogy **idő** (régies-közömbös-újszerű) és **érték** (értékmegevonó-közömbös-értékeltítő) tekintetében a kihallgatás egységesen közömbös volt. A **nyelvváltozatok** tekintetében a résztvevők a **jogi, banki és hivatalos** szaknyelvet, a semleges köznyelvet („sztenderdet”) és a **beszélt városi köznyelvet** használták, utóbbiban **szlenghez közelálló elemek** is megjelentek.

A **hivatalos stílust** a nagy számban megjelenő hivatalos kifejezések, a jogi és a banki-könyvelési szaknyelvhez tartozó szavak tükrözték mind a kihallgatók, mind a gyanúsított szóhasználatában:

Jogi szaknyelv: jegyzőkönyv, kihallgatás, vallomástétel, bizonyíték, észrevételezési jog, indítványtétel, vádol, jogával élni, jogosulatlan, segédkezik, eltulajdonított, sértett, károsult, rávilágítani, megalapozni, ténylegesen sértett, közreműködni, nyomozóhatóság, bűncselekmény, gyanúsítás stb.

¹⁶ Kérdéses, hogy spontán beszélt nyelv esetén a hivatalos stílus milyen viszonyban áll a beszélt nyelvi megnyilatkozások jellegzetességeivel, mennyit fogad be ezek közül.

Banki szaknyelv: pénzügyi tranzakciók, instrukciók, okirat, átvezetési kérelem, transzferbizonylat, ügyfél, ügyfélszám, alszámla, portfólió, átvezetés, meghatalmazott, számla fölött rendelkező, paritásban van, értékpapír, egyenleg stb.

Hivatalos nyelv: egyelőre, beazonosítani, műveleteket hajtani végre, hiányosság, pótlólag, későbbi időpont, nyilatkozni, realizálás, konkretizálni, kategória, felsorolásszerűen, konkrétum, állításaimat igazolva, más tekintetben stb.

A nyelvtani megformálást vizsgálva a hivatalos stílust erősítették az *-ás*, *-és* végű főnevek (*bemutatás*, *realizálás*, *eltulajdonítás*), névutós szerkezetek (*ügyfelek tekintetében*), a sok funkcióiágés szerkezet (terpeszkedő kifejezés) (pl. *emlést tettem*, *történetek eltulajdonítások*) és a többszörösen összetett szerkezetek is, például: *ezt a témakört kimerítő, minden adatot tartalmazó részletes vallomás(t) az esetlegesen tudott bizonyítékokat megjelölő vallomásával együtt tegye meg* (5., ill. 407., 425., 462.).

A **beszélt nyelvi, kötetlenebb társalgási stílust** is többnyire szavak és kifejezések idézték: Pl.: *rábökött; hozzányúltam a számlájához; összehozta a Kereket meg a Mészárost; úgy csináljuk, hogy; nem vagyok képen* stb. A társalgási nyelvre jellemző a *persze* kifejezés (19-szer), az olyan töltelékszavak, mint *akkor* (nem időhatározóként: 101-szer), *na most* (4-szer), a visszakérdezés: *jó?* (23-szor), és a *hát* (30-szor). Ide sorolhatók a városi, kötetlen köznyelv („pongyola”) elemei: *izé*, (622., 781.), *aha* (121., 170.), illetve a szlengehez közelítő elemek: *oké* (12-szer), *ja* (20-szor), és *kajálni* (450.).

A beszélt nyelvi jelleget gyakran nem lexikai, hanem mondszerkezetbeli vagy más nyelvtani sajátságok jelzik (vö. Keszler 1983: 168–171), pl.: *Jó csak olyan bonyolult* (279.); *Az első listát, ha megnézzük* (594.), *amiben* (7.), *amik* (478.); *kéne* (17-szer); nevek előtti névelőhasználat: *a Kereket meg a Mészárost* (775.). A besorolást nehezíti, hogy a semleges köznyelv, a szleng és a diáknyelv határai erősen összemosódnak (vö. Fábrián és tsai 1958: 30, Szathmári 1994, Kövecses 1998, Fodor 2000¹⁷).

A kihallgatás stílusstruktúrája az eltérő stílusrétegek miatt nem homogén (Tolcsvai 1996: 113). A választékos hivatalos és a közvetlenebb társalgási stílus között a kihallgatáson belül alapvető funkcionális megoszlást találunk: a tulajdonképpeni **kikérdezés és vallomástevés hivatalos** stílusban folyt (pl. 332., 337. f.), míg **társalgási stílusban** főleg a **lebonyolításra vonatkozó, technikai** kérdések, megjegyzések és utasítások hangzottak el (pl. 61., 98. f.), ez gyakran egyetlen fordulón belül is látható (pl. 705., 831. f) (vö: váltás funkció és téma szerint: Ervin-Tripp 1972: 530).

¹⁷ Kövecses szlengszótára például tartalmazza és általános használatúnak tekinti az *oké* és *kajál* szavakat, de nem tartalmazza a *ja-t* és az *ahá-t*. Az Értelmező Szótár a *ja-t* bizalmasnak vagy tájnyelvinek, a *kajál-t* argónak, az *izé-t* és a *pisil-t* bizalmasnak minősíti; az *aha* kiejtéstől függően lehet tájnyelvi vagy bizalmas; az *oké-t* nem tartalmazza.

A kihallgatás összes fordulója stílusréteg tekintetében így oszlott meg:

Fordulók*	Kihallgatók	Gyanúsított
Hivatalos	238 (ebből 23 vegyes)**	185 (ebből 22 vegyes)**
Semleges	107	146
Társalgási	49 (ebből 10 vegyes)**	67 (ebből 7 vegyes)**

* Kihallgatóknak +37, Kulcsárnak +2 fordulója nem érhető eléggé a stilisztikai értékeléshez.

** Zárójelben szerepelnek azok a fordulók, amelyekben, az adott számon belül, a domináns hivatalos stílus mellett társalgási, a domináns társalgási mellett hivatalos elemek is voltak.

A beszélők szóhasználatában és fogalmazásmódjában tehát a **hivatalos stílusréteg dominált** a társalgásival szemben.

A hangnem, pontosabban a **formálisság, választékosság** vagy **bizalmasság** (a **helyzet** és a **magatartás** stílusváltozói) tekintetében ezen belül további árnyalatok különböztethetők meg. Noha a megszólítások rendszere kijelölt már egyfajta formális viszonyt a beszélők között, attitűdjeiket, beállítódásukat az általuk használt szavak és a nyelvtani megformálás módja is kifejezik vagy kiegészítik.¹⁸ A **formálisságot, oldottságot** vagy **bizalmasságot** (tehát a **helyzet** és a **magatartás** szorosan összefüggő stílusváltozóit) a választékos/hivatalos, a társalgási/közvetlen, illetve a bizalmas stílus idéző elemek aránya alapján vizsgáltam az egyes fordulókban (elismerve, hogy objektív meghatározásra nincs mód, csak a semleges használat-hoz viszonyított megközelítő értékelésre),¹⁹ így egy folyamatos skálán öt nagyobb tartomány rajzolódott ki:

Fordulók nyelvezete	Kihallgatók	Gyanúsított
Erősen hivatalos és választékos	31	29
Hivatalos, választékos	178	124
Közömbös	118	159
Kötetlen társalgást idéző, nem-választékos, beszélt nyelvi	67	84
Bizalmas	–	2

* Kihallgatóknak +37, Kulcsárnak +2 fordulója nem érhető eléggé a stilisztikai értékeléshez.

¹⁸ A megszólítások tükrözik is és valamennyire meg is határozzák a beszélők közti viszonyt.

¹⁹ Erősen hivatalosnak, választékosnak tekintetem az olyan fordulókat, amelyekben a hivatalos stílus hangsúlyos, és nincs bennük társalgási stílusra jellemző jelenség (kivéve a hezitációt). Például: 9., 15., 38., 91., 132., 139., 223., 227., 361., 391. Formálisnak azokat, amelyekben a hivatalos stílus dominál, de nem hangsúlyozottan választékosak, vagy egy-egy társalgási elem (pl. *ugye, azért, akkor*) is megjelenik bennük (pl. 3., 7., 18., 20., 25., 33., 39., 149., 362., 380.) A nem választékos, társalgási kategóriába számítottam azokat a hivatalos elemeket is tartalmazó fordulókat, amelyek határozottan beszélt nyelvi jelleget mutatnak, vagy szlenghöz közelálló kifejezést (*oké, ja*) tartalmaznak, vagy a *jó?* kérdés szerepel bennük (pl. 166., 170., 199., 207., 213., 241., 525., 526.).

A **kihallgatók** legtöbb fordulója szó- és kifejezőkészlet, illetve nyelvtani szerkezet tekintetében **választékos/hivatalos** volt, 31 fordulójuk **erősen választékos**. Fordulóik kisebb részében (67 forduló) találunk **kötetlen fogalmazást** jelző elemeket: ezek legnagyobb részét a közvetlen társalgásra jellemző, nem választékos („pongyola”) kifejezések vagy nyelvtani alakok (*izé, mittudomén, szóval, kéne*). Bizalmas kifejezést, szlengehez tartozó szót, szóalakot nem használtak. „Haveri”, „bratyizó”, vagyis bizalmas stílusról tehát a kihallgatók oldaláról a szó- és kifejezőkészletet tekintve sem lehet beszélni.

A beszélnyelvi jellegű, közvetlen fogalmazásmód egyrészt hangulatbeli **oldottságot** eredményezett, másrészt az utasításokat és kérdéseket **egyértelműbbé**, határozottabbá is tette (pl. 73., 252., 339., 362., 514.). A hagyományos stílusminősítések alapján ez úgy fogalmazható meg, hogy a nyelvi igényesség tekintetében kevésbé választékos szóhasználat világosabb fogalmazásmódot hozott létre. Például:

337. D: Itt van, hogy 1-től 44-ig terjedő listából, tehát ezzel (xxx)..., ... ezek közül...tehát itt ténylegesen sértettek vannak-e felsorolva, Ön szerint.

338. B: Hát Ön szerint ki a ténylegesen sértett?

339. A: (Hát) akihez (xxx)... Hozzányúltak ezekhez a számlákhoz, vagy nem?²⁰

Vagy:

346. C: Önnek magyarul (tulajdonképpen?) azt kéne jelezni, azt kéne jelezni, hogy Önnek erről van(-e?) még információja

A **gyanúsított** szóhasználata és fogalmazásmódja némileg eltér a kihallgatókétól: valamivel kevesebb a formális és választékos kifejezés, nagyobb a köznyelvi és kötetlen társalgási elemek aránya, és **erősen bizalmas** stílusárnyalatú szavak is feltűnnek. Kulcsár fordulóiban legtöbbször az olyan városi köznyelvi, szlengehez közelálló elemek hozzák létre a kötetlen jelleget, mint *oké* (12-szer), *aha* (2-szer) és *ja* (19-szer); ezek elsősorban rövid, spontán válaszaiban vagy megjegyzéseiben jelennek meg. Kifejtett válaszaiban és kiegészítő megjegyzéseiben azonban hivatalos és választékos, olykor hangsúlyozottan választékos és formális fogalmazásmódot találunk (124, ill. 29 fordulóban): ez (pl. a jogi szakkifejezések, mint *elkövettem, megkárosítam, bűncselekmény*) egyrészt **fogalmi előkészítettségre és átgondoltságra**, másrészt a kihallgatás stílusához való **stílusalkalmazkodásra**, hozzáigazításra utal (Bartha 1998: 34, Tolcsvai 1996: 75).

A gyanúsított stílusát vizsgálva a hivatalos stílusréteg kifejezéseinek használatában olykor bizonytalanságokat találunk (vö. önözés is). Ez tükröződik például az ügyvéd megjegyzésében (412. f.), illetve maga a gyanúsított is tesz erre vonatkozó utalásokat, kérdéseket (465., 884. f.). Talán ez az oka annak, hogy a kihallgatók a hivatalos stílusban megfogalmazott kérdéseiket sokszor társalgási stílusban, egyszerűbben, „érthetően” is megismétlik (pl. 337–339, 407–409. f.)

²⁰ (xxx): érthetetlen szöveg

Az önzés mint megszólítási mód és a hivatalos stílusréteg dominanciája Kulcsár stílusában is meghatározza a formálisságot; ezt a beszélt nyelvi, informális elemek oldják, de nem törik meg. Kivétel ez alól az említett két erősen bizalmas forduló, amelyek a formálisságtól **határozottan eltérve bizalmaskodást**, kifejezett közvetlenséget sugallnak:

190. Ki kell mennem pisilni

405. Ezt még elmondom, és majd a végén kajálunk, jó?

Ez a két megnyilatkozás többféleképpen magyarázható. Egyrészt eredhetnek a gyanúsított egyéni stílusából (spontán megnyilatkozásai más, szlengehez közelálló elemet is tartalmaznak). Az egyéni normaérzék tarthatja ezeket a semleges köznyelv részének (vö. Fodor 2000; az egyén nyelvi tudása, Tolcsvai 1996: 34, 165). Másrészt, mivel a kihallgatás fő menetén kívül, technikai szünetekben hangzottak el, utalhatnak arra, hogy a kihallgatás keretein kívül a kihallgatott és a kihallgatók között másfajta (bizalmasabb, közvetlenebb) stílusban folyt a társalgás, mint a kihallgatás keretein belül. Harmadrészt elképzelhető az is, hogy a kihallgatók a kihallgatói stratégia részeként engedélyezték a gyanúsítottnak a formális-hivatalos stílustól való eltávolodást, a kooperációs készség és a bizalom növelésének érdekében, ez a többi társalgási stílusú fordulót is magyarázhatja (vö. Fairclough egy rendőri kihallgatás elemzéséről, ahol a gyanúsított szlengelemeket használt: „It is always possible in cases of this sort that the person with institutional power is tactically yielding some ground in order to be able to pursue a longer-term strategy” 1998: 69). E lehetőségek között a nyelvi jelenségek alapján nem lehet választani.

c) Kérések, utasítások és kijelentések: a beszédaktusok megformálása

Az alá-fölérendeltségi viszonyok és az udvariasság foka jól tükröződnek a **beszédaktusok megfogalmazási módjában** is. A hosszabban vagy áttételesen megfogalmazott kérések és felszólítások általában udvariasabbnak és enyhébbnek, míg a rövidebb, indirekt felszólítások közvetlenebbnek és/vagy grombábbnak számítanak (vö. Searle 1975, Lakoff 1975, Ervin-Tripp 1976, Szili 2002a, 2002b, 2004).

A **kihallgatók** a gépirónőnek közvetlen, határozott, felszólító módú utasításokat adnak (*írjad*), ugyanígy egymásnak is (*mondd, diktáld*); a gyanúsított felé azonban **közvetett módon**, udvarias formában fogalmazzák meg utasításaikat. Ennek leggyakoribb formája a *kellene/kéne* kifejezés; a felszólítás enyhített formájának tekinthető több esetben a többes szám 1. személyű igealakok használata is: például *soroljuk fel* (86.), *térjünk vissza* (222., 238.), *fogalmazzuk meg* (864.) (ezek elkülönítése olykor nehéz a valódi többes szám 1. személyű használattól). – Emellett **közvetlen** felszólító módot is használnak: *tekintsen át* (70.), *sorolja fel* (88.) *mondja* (88.), *ismertesse* (361.), *mondjon* (386.); ezek mellett gyakran áll valamilyen enyhítő hatású szó, például *hadd mondjon* (386.), *kérem ismertesse* (361.), *nyugodtan tekintsen át* (70.) (enyhítők vö. Labov–Fanshel 1977: 405, Szili 2004: 107). Enyhítés nélkül 2 alkalommal állt felszólítás. A közvetlen felszólításokhoz sorolhatók az elliptikus szerkezetek is (*Jó de előtte még egy számot* [73.], *Tovább* [152.], 40., 368. [?]) (Szili 2004: 108).

A **gyanúsított** kevés irányító, felszólító megjegyzést tett; ezek során túlnyomórészt a többes szám 1. személyű igealakot használta: *Akkor a választ húzzuk ki* (841.); *ezt írjuk be* (884.). Felszólító módot egyszer használt, de nem a kihallgatókra vonatkozólag: *legyen elég ennyi* (301.). Közvetlen felszólítást a kihallgatók felé nem tett.

Felszólítás módja az irányító jellegű fordulóban:²¹

	Kihallgatók	Gyanúsított
Felszólító mód (közvetlen)	5	1
Elliptikus szerkezet (közvetlen)	4	–
<i>Szeretnék kérni</i> (enyhített)	1	–
<i>Kéne, kellene</i> (enyhített)	9	–
Feltételes mód (enyhített)	–	1
Többes szám 1. személy (enyhített)	9	2

E táblázatból látszik az indirekt alakok túlsúlya a kérések és utasítások megfogalmazásában, ami nagyfokú udvariasságot jelez. A közvetlen direktívák aszimmetrikus használata kismértékben magasabb státuszt jelez.

Nemcsak a közvetlen felszólításokban, hanem más, a saját vagy a beszédpartner viselkedésére vonatkozó kijelentésekben is jellemző, különösen a performatív használatú igéknél (pl. kérdések vagy kiegészítések bevezetésében), hogy a beszélők a kategorikus kijelentésekkel szemben (pl. *figyelmeztetem, közlöm önnek* [1.]) előnyben részesítették a feltételes módot és más, határozottságot kerülő alakokat (pl. *szeretnék-es szerkezetet*): például *tennék egy megjegyzést* (149.), *kérdeznék valamit* (162.), *elmondanám* (884.), *meg szeretném jegyezni* (305., 309.), *szeretnék rákérdezni* (317., 5., 227., 494. stb). Ez az indirektség is udvariasságot fejez ki.

Összesítve az egész kihallgatás során:

	Kihallgatók	Gyanúsított
<i>Szeretnék</i>	5	4
<i>Kéne, kellene</i>	24	1
Feltételes mód	14	15
Többes szám 1. személy**	9	2
Felszólító mód	5	1*
Elliptikus szerkezet	4	–
Összesen	61	23

* Nem a kihallgatókra irányuló felszólítás

** Nem valódi többes számra vonatkozólag

²¹ Összegük kevesebb, mint az összes irányító forduló, mert nem minden irányító fordulóban volt felszólítás, és több felszólításban nem szerepelt ige.

Ennek alapján elmondható, hogy a kihallgatás során a direktívumok és a performatív kifejezések túlnyomórészt indirekt megfogalmazása **kölcsönös és fokozott udvariasságot és a felek között távolságot** fejez ki, és **távol áll a közvetlenséget** kifejező formáktól. Emellett a kihallgatók által alkalmazott 9 közvetlen direktívum – miközben a kihallgatott hozzájuk egy ilyet sem intézett – az ő fölérendeltségükre, magasabb rangjukra utal.

Összefoglalás – A stílus

A kihallgatáson belül elkülönül a kikérdezés és vallomástevés, illetve a technikai részletekre vonatkozó részek stílusa, továbbá különbözik egymástól az egyes beszélők stílusa is; a kihallgatás stílusstruktúrája tehát nem homogén. A kihallgatók és a gyanúsított stílusa összességében nagyjából hasonló: a kihallgatóké túlnyomórészt hivatalos, szakmai vagy semleges, Kulcsár stílusa kevésbé választékos, de többnyire szintén hivatalos vagy semleges volt. Kisebb mértékben mindkét oldalon használtak társalgási stílusra jellemző, beszélt nyelvi stíluselemeket is, Kulcsár beszélt nyelvi kifejezéseiben szlengehez közelálló elemek is megjelentek. A beszélt nyelvi jelleg és az informális városi köznyelv elemei, elsősorban Kulcsár és a kihallgatást vezető ügyész megnyilatkozásaiban, az erősen formális fordulók mellett oldották a kihallgatás egészének formális stílusát, de önmagukban nem eredményeztek bizalmasságot. Kivételt képez a gyanúsított két fordulója, amelyek erősen bizalmasként értékelhetők. A kihallgatók részéről bizalmas megjegyzést nem találunk.

A megszólítások rendszere a kihallgatók és Kulcsár között határozottan formális és udvarias viszonyt, tehát személyközi távolságot jelez. A felszólítások és más performatív megnyilatkozások megfogalmazása kölcsönös udvariasságot jelez, emellett kismértékben a kihallgatók fölérendeltségét tükrözi.

7. A kihallgatók és az ügyvéd szerepe

Futólag érdemes kitérni a többi résztvevő szerepviszonyaira is. A kihallgatáson részt vevő három ügyészségi kihallgató körülbelül egyformán aktív volt. A **fordulók számát** tekintve némileg A vezet, és ő tette fel a legtöbb kérdést is, vagyis a **kérdező, kihallgató szerepe** leginkább hozzá, illetve D-hez köthető. Mint korábban láttuk, A jelölte ki messze a legtöbb témát is, vagyis a **tematikai** és ezáltal a **szakmai irányítás** („Miről legyen szó?”) is egyértelműen hozzá köthető. A társalgás **stratégiai irányítója** („Mi történjen?”) egyértelműen C (dr. Ihász Sándor osztályvezető ügyész) volt, aki lényegesen kevesebb kérdést tett fel a másik két ügyésznél, ellenben a legtöbb irányító megjegyzést (köztük és az egész társalgásban is) ő tette. Interakciós aktivitása Kulcsárral szemben erős aszimmetriát és határozott fölérendeltséget tükröz: kérdéseket tesz fel, és sok utasítást ad, de csak minimális mértékben válaszol. Stílusát tekintve azonban – a társalgási stílusú kifejezések és fordulók nagyobb számával – ő a legoldottabb. A kihallgatók között az egyes szerepek tekintetében nem volt konfliktus, olajozottan, kooperatívan működtek együtt.

Az ügyvéd kevés fordulóban (52) ugyan, de aktívan részt vett mind a kérdésben, mind a válaszolásban és az irányításban. Megvizsgálva, hogy melyik megnyilatkozása kinek szólt, és kit képviselve hangzott el, azt találjuk: az ügyvéd 3 kérdésben, 8 válaszban és 4 megjegyzésben a kihallgatók kérdéseit és válaszait közvetítette védence felé, 1 kérdésben, 8 válaszban és 11 megjegyzésben pedig védence oldaláról fordult a kihallgatókhoz.²² Egyaránt képviselte és közvetítette tehát mindkét fél álláspontját a másik felé; a kihallgatókat eközben formális módon önzte, míg védencével kölcsönösen tegeződtek, ami stilisztikailag a védencéhez való közelebb állást, bizalmasabb viszonyt jelzi.

Összegzés

Az elemzések eredményeit így összegezzük: a kihallgatást egyértelműen az **ügyészségi kihallgatók vezették** (a stratégiai irányítás C, vagyis Ihász Sándor vezető ügyész, a szakmai-tematikai irányítás elsősorban A kezében volt): ők rendelkeztek a fordulóelosztásról, ők tették fel a legtöbb kérdést, ők adták a legtöbb utasítást és ők döntettek a technikai részletekről. A kihallgatásnak határozott **tematikai** menete volt, és ezt az ügyészek szabták meg. A **kezdeményezések** és reakciók aránya a kihallgatók egyértelmű, nagyfokú dominanciáját tükrözte.

A **kihallgatott** szerepét túlnyomórészt válaszadás és a kihallgatók által kijelölt témák bővebb kifejtése jellemezte. A kihallgatók az általuk kijelölt határok között nagy mozgásteret engedtek Kulcsár Attilának, tematikailag és interakcionálisan is. Kulcsár ezzel élt is: a kihallgatás során mind kérdések feltevésével, mind önálló megjegyzésekkel és önálló témakezdeményezésekkel jelentős **aktivitást és együttműködést** mutatott. A kihallgatók elől is kontrollt gyakoroltak, az általuk feltett kérdések elől nem engedték Kulcsárt kitérni, témákat következetesen végigvitték, miközben ők szelektáltak Kulcsár témafelvetései és kérdései között.

A kihallgatás hangneme, **hangulata** és belső erőviszonyai, **irányításszerkezete** eltérnek egymástól: miközben az **irányítás** tekintetében a kihallgatók **határozott dominanciáját** és erős aszimmetriát figyeltünk meg, ez nem párosult rideg, szigorú hangnemmél, és a résztvevők **stílusa** nem tükrözött nagyfokú aszimmetriát, távolságot. A kihallgatás egészében a formális-hivatalos stílus dominált, a résztvevők közti távolságot a megszólítások rendszere is rögzítette; ám emellett az udvariasság, a háttéracsatorna-jelzések (nevetés), a humoros megjegyzések és a beszélt nyelvi, társalgási stílusú megjegyzések kifejezett oldottságot hoztak létre. Az oldottság azonban nem vált „bratyizássá”, a kihallgatók részéről bizalmas jelzéseket nem találunk. Kulcsárnak két megnyilatkozása volt bizalmas, ezek többféleképpen is értelmezhetők. Az oldott hangulathoz járultak hozzá a szimmetrikus udvariasság és a kölcsönös együttműködés jelzései is (pl. támogató háttéracsatorna-jelzések nagy száma, kooperatív egyszerre beszélés). A kihallgatás egészét tekintve azonban a stilisztikai aszimmetria, vagyis a nem választékos és szlengehez közelálló beszélt nyelvi jelenségek, az oldottságot célzó és együttműködést, serénységet ki-

²² 4 forduló értékelhetetlen ebből a szempontból.

fejező jelzések nagyobb száma Kulcsár részéről, illetve a választékosabb, hivatalosabb stílus és a direktívák közvetlenebb megfogalmazása a kihallgatók részéről finoman, a stílus és hangnem szintjén is jelzi a köztük levő státusz- és irányításbeli különbséget.

Mindebből egyrészt megállapítható, hogy egy társalgás hangneméből, a beszédpartnernek stílusából nem következtethetünk közvetlenül a társalgás irányításbeli és belső hierarchiaviszonyaira. Másrészt, hogy egy társalgás irányítási és hatalmi viszonyainak vizsgálatához a teljes beszédeseményt figyelembe kell venni, és lehetőleg több aspektusból is vizsgálni, mivel az egyes aspektusok és elemzési módszerek módosíthatják vagy kiegészíthetik egymást, és egyes kiragadott részletek nem feltétlenül tükrözik a beszédesemény egészében kirajzolódó arányokat.

SZAKIRODALOM

- Adelswärd, Viveka–Aronsson, Karin–Jönsson, Linda–Linell, Per 1987. The unequal distribution of interactional space: Dominance and control in courtroom interaction. *Text* 7: 313–46.
- Bartha Csilla 1998. *A szociolingvisztika alapjai*. ELTE Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest.
- Bilous, Frances R.–Robert M. Krauss 1998. Dominance and accommodation in the conversational behaviors of same- and mixed-gender dyads. *Language and Communication* 8: 183–94.
- B. Kovács Mária 1999. A funkciógés szerkezetek a jogi szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 123.
- Boross Ottília–Pléh Csaba 1988. A nem verbális közlések a gazdagréti felvételekben. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A. Studia et dissertationes. I. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 159–77.
- Brock, Alexander–Meer, Dorothee 2004. Macht–Hierarchie–Dominanz–A/Symmetrie. *Gesprächsforschung*. 184–209.
- Brown, Penelope–Levonsin, Stephen C. 1987. *Politeness. Some universals in language usage*. Sambridge University Press. Cambridge.
- Brown, Gillian–Yule, George 1991. *Discourse analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Buda Béla 1994. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Animula. Budapest.
- Cameron, Deborah 2001. *Working with spoken discourses*. Sage Publications. London–Thousand Oaks–New Delhi.
- Clarke, David D.–Argyle, Michael 1982/2001. Beszélgetési szekvenciák. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris. Budapest. 565–602.
- Diamond, Julie 1996. *Status and Power in Verbal Interaction. A study of discourse in a close-knit special network*. John Benjamins. New York.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen.
- Ervin-Tripp, Susan 1972/2001. A szociolingvisztikai szabályokról: váltogatás és együtt-előfordulás. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest. 507–41.
- Ervin-Tripp, Susan 1976/2001. Ott van Szibill? A direktívumok szerkezete az amerikai angolban. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest. 82–123.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. Longman. London–New York.
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1958. *A magyar stilisztika vázlatja*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fodor István 2000. Szleng – bizalmas köznyelv. *Magyar Nyelvőr* 124:
- Gal, Susan 2001. Beszéd és hallgatás között. *Replika*. 45–6.

- Goldberg, Julia A 1990. Interrupting the discourse on interruptions. *Journal of Pragmatics* 14/6: 883–903.
- Günthner, Elisabeth–Kotthoff, Helga 1992. *Die Geschlechter im Gespräch: Kommunikation in Institutionen*. Metzler. Stuttgart.
- Heydon, Georgina 2004. The Language of Police Interviewing. In: Linfoot-Ham, Kerry (rev.) 2005. *Linguist List*. 16: 1545. In: <http://cf.linguistlist.org/cfdocs/new-website/LL-WorkingDirs/pubs/reviews/get-review.cfm?SubID=54147>
- Hymes, Dell 1974/2001. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh–Sík-laki–Terestyéni (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest. 458–96.
- Ingenhoff, Diana 1998. Der Kampf ums Rederecht I. In: Schmitz, H. Walter (Hg.): *Vom Sprecher zum Hörer*. 125–200.
- Iványi Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125: 74–93.
- Jurafsky, Daniel–Shriberg, Elizabeth–Fox, Barbara–Curl, Traci 1998. Lexical, Prosodic and Syntactic Cues for Dialog Acts. In: <http://66.249.93.104/search?q=cache:MNo-CVkmwWJ:www.stanford.edu/~jurafsky/ACL98discourse.pdf+Yngve+1970&hl=hu>
- Käsermann, Marie-Louise 1991. Obstruction and dominance: uncooperative moves and their effect on the course of conversation. In: Marková, Ivana–Foppa, Klaus (Szerk.). *Asymmetries in Dialogue*. Barnes & Noble Book. Harvester Wheatsheaf. 101–24.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 164–202.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Knapp, Mark L.–Hall, Judith 1992. *Nonverbal communication*. Holt, Rinehart and Winston, Inc. Forth Worth–Philadelphia–London.
- Kövecses Zoltán 1998. *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lakoff, Robin 1975. *What we can do with words? Politeness, Pragmatics and Performatives*. California. Berkeley.
- Linell, Per–Gustavsson, L.–Juvonen, P. 1988. Interactional dominance. *Linguistics* 26: 415–62.
- Linell, Per–Luckmann, Thomas 1991. Asymmetries in dialogue: some conceptual preliminaries. In: Marková, Ivana–Foppa, Klaus (Szerk.). *Asymmetries in Dialogue*. Barnes & Noble Book. Harvester Wheatsheaf. 1–20.
- Marková, Ivana–Foppa, Klaus Szerk. 1991. *Asymmetries in Dialogue*. Barnes & Noble Book. Harvester Wheatsheaf.
- Reményi Andrea Ágnes 2001. Nyelv és társadalmi nem. *Replika*.
- Reményi Andrea Ágnes 2003. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. In: <http://66.102.9.104/search?q=cache:v3O24mgriU4J:www.mtapti.hu/mszt/20003/remenyi.htm+rem%C3%A9nyi+andrea&hl=hu>
- Rommetveit, Ragnar 1991. Dominance and asymmetries in *A Doll's House*. In: Marková, Ivana–Foppa, Klaus (Szerk.). *Asymmetries in Dialogue*. Barnes & Noble Book. Harvester Wheat-sheaf. 195–220.
- Sacks, Harvey–Schegloff, Emmanuel–Jefferson, Gail 1974. A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation. *Language* 50: 696–735.
- Schegloff, Emmanuel 1984. A beszélgetés néhány kérdéséről és kétértelműségéről. In: Pléh–Sík-laki–Terestyéni: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris. Budapest. 436–58.
- Schiffrin, Deborah–Tannen, Deborah–Hamilton, Heidi 2001. *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford. Blackwell.
- Schmalfenberg, Stefanie 1998. Der Kampf ums Rederecht II. In: Schmitz (Szerk.): *Vom Sprecher zum Hörer*. S. 200–38.

- Schmitt, Reinhold 2001. Die Tafel als Arbeitsinstrument und Statusrequisite. In: Iványi, Zsuzsanna-Kertész, András (szerk.): *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektive*. Verlag Peter Lang, Frankfurt a. Main. 221–41.
- Shuy, Robert W. 2001. Discourse Analysis in the Legal Context. In: Schiffrin–Tannen–Hamilton (szerk.): *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford. Blackwell.
- Searle, John R. 1975/2001. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh–Siklák–Terestyéni: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris. Budapest. 62–79.
- Streeck, Sabine 2002. Dominanz und Kooperation in der neuropädiatrischen Sprechstunde. In: Brüner–Fiehler–Kindt (Szerk.): *Angewandte Diskursforschung I*. 174–96.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Kiadó. Budapest.
- Szili Katalin 2002a. A kérés pragmatikája magyar nyelven. *Magyar Nyelvőr* 126.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan mondunk német magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Kiadó. Budapest.
- Thomas, Jenny A. 1985. The language of power. Towards a Dynamic Pragmatics. *Journal of Pragmatics* 9: 765–83.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Dijk, Teun A. van 1981. *Handbook of Discourse Analysis*. Lawrence Erlbaum Assc. New Jersey
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris. Budapest.
- MTV Híradó, 2005. aug. 9.: <http://www.hirado.hu/cikk.php?id=54399>
- MTV Híradó 2005. aug. 22. <http://www.hirado.hu/cikk.php?id=56557>
- Origo aug. 18.: <http://66.249.93.104/search?q=cache:4p6hHBLmTuoJ:www.origo.hu/itthon/20050818kulcsar.html+Kulcs%C3%A1r+mag%C3%A1z%C3%B3dtak&hl=hu>
- stop.hu. aug. 8.: <http://www.stop.hu/showcikk.php?scid=1011197>
- stop.hu videó: <http://www.stop.hu/mediatar.php?megnyit=vendegkonyv&parent=1001&x=15&kovetkezo=igen>
- Klubrádió 2005. aug. 22.: http://66.249.93.104/search?q=cache:KEMP_EFmV0sJ:www.riporter.axelero.net/minden.html+Kulcs%C3%A1r+%C3%BCgyv%C3%A9d+dikt%C3%A1l&hl=hu
- Origo Fórum a Kulcsár-kihallgatásról 2005. aug. 9.: <http://66.249.93.104/search?q=cache:5sdZLAgCRKJ:forum.origo.hu/forum%3Fact%3Dshow%26fid%3D92158%26page%3D59%26order%3D%26hiview%3D1+Kulcs%C3%A1r+%C3%BCgyv%C3%A9d+dikt%C3%A1l&hl=hu>
- index.hu 2005. aug. 22.: <http://66.249.93.104/search?q=cache:9ldTv7cdUY8J:index.hu/politika/belfold/kesh9621/+Ker%C3%A9k+Csaba+feljelent%C3%A9s&hl=hu>

Hámori Ágnes

SUMMARY

Hámori, Ágnes

Dominance and affability in the Kulcsár interrogation

In one of the most important, and politically far-reaching, recent embezzlement cases in Hungary, the video recording of an interrogation at the prosecutor's office has become public. This paper analyses the reflection of dominance and control in the recorded conversation, as well as the role structure, tone and style of the interrogation, on the basis of various linguistic phenomena. The regulation of turn taking, initiatives and responses, thematic control, backchannel channel sig-

nals and stylistic phenomena are all analysed and it turns out that, in the present case, control was throughout in the hands of the prosecution and that the interrogation was directed strenuously, with clear dominance and strong control. However, the interrogators' dominant role and strict thematic and strategic control was not coupled with a stiff and rigid style: the tone of the interrogation, apart from a number of more formal portions, was often relaxed, and sometimes casual. This shows in general that the style and control structure of a particular speech event are two separate planes that may significantly differ from one another.

Szóbeliség és/vagy írásbeliség

1. Az írott és a beszélt nyelv

A beszélt nyelv fogalmát általában a szabad, spontán, természetes beszéd értelemben szoktuk használni. A beszélt nyelv az elsődleges nyelvhasználati mód.

A beszéd időhöz kötött, dinamikus és múltékony; az interakcióban mindkét fél jelen van. A beszélt nyelv szöveg és hangzás együttese; a közvetlen, többé-kevésbé kötetlen érintkezés során használt nyelvi eszközök összessége. Előre le nem jegyzett, kevésbé átgondolt, spontán megnyilatkozásokból áll, tehát nem egy korábban megalkotott szöveg szó szerinti megismétlése. A beszéd során a szövegprodukciónak a gondolkodással egy időben zajlik (szinkrón). A beszélt nyelv egyszerei; akusztikusan, lineárisan érzékeljük (Jürgens 1999: 73–5; Szikszainé 1999: 285).

A beszédre jellemző az igék magas arányával szemben a mellénevek és a jelzői funkcióban álló szavak alacsony aránya. Sokkal több önálló lexikális jelentéssel nem rendelkező szó (módosítószó, kötőszó) fordul elő, mint az írott nyelvben. Morfológiai sajátosságai között szokás említeni a névmások és határozószók gyakori előfordulását is.

A beszélt nyelv szókincese változatos képet mutat. Jellemző a tréfás, gúnyos szavak, bizalmas(kodó), udvarias(kodó) kifejezések használata. Gyakorik az indulatszók, a közmondások, a közhelyes frázisok, a divatszók és a töltelékszók. Írásban ritkán találkozhatunk szleng és obszcén szavakkal, kifejezésekkel, amelyek a beszélt nyelvben meglehetősen gyakran fordulnak elő. Jellemző a dialektális, szociolektális szavak, kifejezések használata.

A beszélt nyelvet rövid szintaktikai szerkezetek jellemzik. A mondatok szintjén a félbemaradt mondatok, mondatátszövődések és közbevetések írott nyelvvel szembeni gyakorisága figyelhető meg. A produkció során takarékosági tendencia érvényesül, amit az elliptikusan szerkesztett, hiányos mondatok magas aránya mutat. Sokkal gyakoribbak az egyszerű, egytagú mondatok és a (fölsősleges) megszólítások, kevesebb a többszörösen összetett mondat. Az alá- és mellérendelő összetett mondatok számarányában nem figyelhető meg lényeges különbség. A mondatathárók jelzése sokszor nem egyértelmű a beszélt nyelvben.

A beszélt nyelvre jellemző továbbá az egymás szavába vágás, a logikátlan, töredékes szövegszerkesztés. Előfordul, hogy a beszélő gondolatainak kialakulatlansága, zavarossága, esetleg hiánya miatt megismétli vagy újrafogalmazza mondanóját. Beszélt nyelvi sajátosság a szünetek alkalmazása is. A beszéd látszólagos

folytonossága érdekében azonban a beszédben előfordulnak töltelék kifejezések is. (Ezekkel a beszélő célja lehet időnyerés vagy a szó magánál tartása is, tehát e kifejezések társalgásszervező funkcióval bírnak.)

A beszélt nyelv informálisabb jellegű. A beszédben nagyobb mértékű lehet a normától való eltérés, mivel a nyelvközösség inkább az írott nyelvet tekinti norma jellegűnek (vö.: Keszler 1983; Szalamin 1988; Wacha 1988; Crystal 1998).

Írott nyelvnek általában az érvényes normának megfelelő írásos nyelvhasználatot tekintik. Az írott nyelv – a beszéddel szemben – sem térhez sem időhöz nem kötött, statikus és állandó; a felek nincsenek azonos időben jelen, a kommunikáció indirekt. A beszélőnek van lehetősége a szövegjavításra, ebből következik, hogy az írott szöveg tudatos(abb)an szerkesztett. Az írást vizuálisan és globálisan érzékeljük. Mivel az írott szöveg nincs közvetlenül beágyazva a kontextusba, a közlendő tartalom maximális kifejtettségére kell törekedni a szövegalkotás során; hiszen a megértést a nem nyelvi kifejezőeszközök nem segítik.

A fentiekből kifolyólag az írott nyelvi szövegek hosszabb, teljes mondatokból állnak, amelyek egymástól egyértelműen elkülöníthetők. A grammatikalitás, jólformáltság, korrektség és exaktság, továbbá a választékosabb, a normát követő szóhasználat jellemzi az írott nyelvet.

Az írásbeliség és szóbeliség tradicionális, dichotomikus felosztása egyértelműnek tűnik, bizonyos esetekben azonban egyértelműsége megkérdőjeleződik. Ha egy regényt felolvasunk, már nem vizuális jelek segítségével érzékeljük a szöveget. Ha egy magánbeszélgetést írásban (szó szerint) rögzítünk, vajon írott nyelvi jelenségnek kell-e tekintenünk? A kérdéses esetek számát növeli a chatkommunikáció besorolása is, amely, úgy tűnik, az írásbeli és a szóbeli nyelvhasználat közt realizálódik. Formálisan írásbeliséggel van dolgunk, ám a chat a szóbeli közlésfolyamattal azonos funkciót tölt be. A közlő nem látja, nem is hallja a kommunikációs partnert, és az üzenet feladása és fogadása között mondhatni nincs időbeli késleltetés, ellentétben azzal, ahogyan azt az írásbeli kommunikációnál eddig megszoktuk. E műfaj újdonsága tehát, hogy egyszerre interaktív, szinkrón és írott; szokatlansága a közvetlen írásbeli érintkezésben rejlik.

2. Szóbeliség és/vagy írásbeliség

A chatjelenséggel legkorábban az informatika és a szociológia szakemberei kezdtek foglalkozni. A téma iránt azóta egyre erősödik a pszichológusok és a nyelvészek érdeklődése is. A nyelvészeket leginkább a chat kommunikációs típusba való besorolása izgatja, és izgatja a mai napig. A témakörhöz kapcsolódó szakirodalomban alig akad olyan írás, amely nem tér ki erre a problematikára. Az alábbiakban néhány főbb nézetre térek ki.

A magyar szakirodalom sajnos nem bővelkedik az internethez kapcsolódó nyelvhasználatról szóló írásokban. Ebből következik, hogy a chatkommunikációról is kevesen alkottak véleményt.

Kis Ádám a csevegőcsatornákról a következőképpen vélekedik: „Kezdetben volt tehát a párbeszéd, majd jött az írás. Ez ugyan nem szüntette meg a pár-

beszédet, két sín pár szaladt az időben. Amikor az interneten a gép előtt ülök »megszállottan csevegnek«, visszatér valami, ami elmúlt, inkább újjászületik, hiszen az **írásos dialógus** megtartja a szóbeli párbeszéd sajátos, nem tervezett, önmagára és a környezetre figyelő, a nem várt helyekről érkező hatásokat is magába építő öntörvényű felépítését, ugyanakkor megjelenik a térben is, ezzel elvileg az örökké való felé terjesztve ki saját magát” (Kis 1997). [Kiemelés tőlem.]

Bódi Zoltán ugyanerről így ír: „A csevegőfórumokon pedig a nyelvhasználat a maga lazaságával, egyszerűségével, végletes korrigálatlanságával jobban hasonlít a kötetlen spontán beszédhez, mint az íráshoz. Az Interneten megjelenik az **írott beszélt nyelv** műfaja, amely átmenetet alkot az írás és a beszéd között, így megváltoztatja az írásról alkotott képünket.” „Az internetes csevegőszobák **a spontán beszéd írásos formájához** hasonlítanak leginkább” (Bódi 2001, Bódi 2004: 45). [Kiemelés tőlem.]

Ezt a kommunikációs típust én **virtuális írásbeliségnek** neveztem. „A virtuális írásbeliséget a szituáció és a sajátos nyelvhasználat alapján ismerhetjük fel. Ilyenkor a közvetítő közeg a hálózat. A virtuális írásbeliség egyszerre hordozza magán az írásbeli és a szóbeli kommunikáció jellemzőit. Laza, kötetlen hangvételeivel, felszínesebb nyelvhasználatával tartalmilag és funkcionálisan a szóbeliséghez áll közelebb, ám írott formában realizálódik, tehát az írás eddigi funkcióját újabbal bővíti” (Érsok 2003: 100).

Az írott beszélt nyelv és az írásos dialógus terminusok azt sejtetik, hogy a chat esetében a spontán beszélgetések szövegének írásbeli rögzítésével van dolgunk. Valamennyi megfogalmazásból kitűnik azonban, hogy a chatkommunikáció nem illeszthető be egyértelműen az eddig használatos dichotomikus rendszerbe. Látható, hogy a kérdéses műfaj jellemzése kapcsán a spontaneitás, a korrigálatlanság (bizonyos foka), az öntörvényűség és a térbeli realizáció ténye hangsúlyos.

A német és az angol szakirodalom összefoglaló néven elektronikus kommunikációként (elektronische Kommunikation, computervermittelte Kommunikation, computer-mediated communication, CMC) tartja számon azokat a tértől és időtől független kommunikációs formákat, amelyeknél az információ továbbítását egymással hálózatot alkotó gépek végzik (vö.: Wenz 1998, Herring 2001).

A német Runkhel és szerzőtársai szerint „minél inkább dialogikus és szinkrón az internetes kommunikáció, annál gyakrabban figyelhető meg a szóbeli aspektus” (Runkehl et al. 1998: 116). A médiumok kombinációja azonban, ami egyrészt az írásbeli realizációból, másrészt a szinkronitásból és a „sok-a-sokhoz-kommunikációból” adódik, megnehezíti a chat írásbeliség, illetve szóbeliség prototipikus kategóriába való besorolását.

Alátámasztják ezt az állítást a chatkommunikáció jellemzése során használt terminusok is. 1997-ben Haase **új írásbeliség** (neue Schriftlichkeit) Schmidt 2000-ben **oralizált írásbeliség** (vermündlichte Schriftlichkeit) néven említi az új kommunikációs formát (Rosenau 2001: 3). Storrer és Beisswenger a chatkommunikáció kapcsán **gépelt beszélgetésekről** (getippte Gespräche) beszél (Storrer 2001, Beisswenger 2001).

Az internetes kommunikáció szóbeliség és írásbeliség közötti átmeneti jellegét emeli ki például Karin Wenz is, aki szerint az elektronikus kommunikáció

a nyelv hibrid változata (eine hybride Varietät der Sprache), amely nem sorolható sem a szóbeliséghez sem az írásbeliséghez (Wenz 1998). A **hibriditás** (Hybridität) fogalma mellett a chat jellemzéseként megjelenik a német szakirodalomban a **keverékforma** (Mischform) kifejezés is (Rosenau 2001: 7). Például Schütte szerint a chatnyelv „hibrid forma, mégpedig szóbeli-írásbeli keverékforma” (idézi Bader 2002: 9).

Egyes nézetek szerint tehát a chatelők a hozzászólásaik tervezésekor a szóbeli kommunikatív minták felé orientálódnak, amit aztán az írott kommunikáció feltételei szerint valósítanak meg. E cél érdekében a szakirodalomban nyelvi korrelátumokként, kompenzációs elemekként emlegetett eljárásokat alkalmaznak, mint például az emotikonok és az asteriskkifejezések, amelyeknek az a funkciója, hogy a beszélt nyelv bizonyos elemeit úgyszólván lefordítsák az írásos médiumra, és ezzel a chatkommunikációra alkalmassá tegyék (Rosenau 2001: 7).

Bár a számítógép közvetítette kommunikáció eddig a billentyűzet és a monitor segítségével az írott médiumhoz kötődött, egyre nagyobb mértékben inkább beszélt nyelvi elemek segítségével fogalmazódik meg. Ez a beszélt nyelvi innováció (sprechsprachliche Innovation) elsősorban írott nyelvi innovációk segítségével valósul meg, ami bár az orális kifejezőeszközöknek felel meg, közvetlenül nem transzferálható (Haaset idézve: Rosenau 2001: 7).

Ezek szerint a chat olyan szóbeli kommunikációs forma, amely az írástechnika segítségével valósítható meg. Az elnevezések a beszélt nyelvi sajátosságokat emelik ki, és azt sugallják, hogy egy olyan kommunikációs formával van dolgunk, ahol a beszélt nyelvi megnyilatkozások lejegyzett változatai jelennek meg. Nem lehetünk azonban elégedettek ezekkel a megoldási javaslatokkal, ugyanis kizárják a koncepcióból az írásbeli kommunikáció elemeit.

Bírálja ezt a felfogást például Gurly Schmidt, aki szerint a szóbeli megnyilatkozások írott médiumra való pusztán eltolása kizárja azt a tényt, hogy a jellegzetesen írott nyelvi komponensek is fontosak a kommunikáció lefolyása szempontjából. A chatelők ugyanis az írásbeli és a grafikus összetevőkkel is játszanak, kreatív nyelvi megoldásokat alkotnak (idézi Rosenau 2001: 7). Gondoljunk csak a hozzászólásokban megjelenő grafikai alakzatokra vagy a sajátos helyesírásra (vö.: Kis 2002/b), amelyek ugyanolyan fontos jellemzői és összetevői a chatkommunikációnak, mint a beszélt nyelvi komponensek integrálásának kísérlete. A szóbeliséget hangsúlyozó koncepció többek között azért vet föl több problémát, mert számos olyan megnyilatkozás található a chatszövegekben, melyek egyértelműen az írott kommunikáció felé orientálódnak (Rosenau 2001: 11).

Schmidt megállapítása cáfolja az eddigi magyar elnevezéseket is, hiszen Kis Ádám és Bódi Zoltán elnevezései és értelmezései is a beszélt nyelvi sajátosságokat emelik ki, és azt sugallják, hogy egy olyan kommunikációs formával van dolgunk, ahol a beszélt nyelvi megnyilatkozások lejegyzett változatai jelennek meg. Bizonyos mértékben a virtuális írásbeliség elnevezés is továbbgondolásra szorul.

Eppen ezért célszerűbbnek tűnik, ha nem zárjuk ki egyik kommunikációs formát sem. A chatkommunikáció során ugyanis az írásbeli és a szóbeli elemek egymásmellettségét figyelhetjük meg. Az időbeli kontinuitás lehetővé teszi a face-to-face interakcióhoz való közelítést, ám ez nem zárja ki az írásbeli kommunikációs

mintákat sem. Ezt az állítást látszik alátámasztani az a tény, hogy a chatelők saját kommunikációjukról így is, úgy is nyilatkoznak (forrás: #magyar).

I.

* *squeezy kérdezi mestertől hogy ma hajalando beszélgetni vele?*

<Peety> Szép lányok **beszéljete**k velem!!!

<mindenki> gyík: te meg miről **beszél**sz? ja, a biliárd... höhö

<_MaYa_> Gorilla te miket **beszél**sz? :)

<RoTiNoM> Rinya sokat **beszél**sz

<HuYeLanY> Ravenn, mivan engem is **kibeszéltetek**? :))))))

<Scruti> miről van kedve **beszélgetni** a csatornának? ;)

<CIC_> zalul kivel **beszélget**sz?:)))

<_MaYa_> gyimesi **halgass** mostmár el

<mindenki> **beszéljünk** inkább az időjárásról

II.

<sexton> Logic: nem is **irtal** semmit msg-be bazz

<|ndex> (_Tiger_): /msg zsu mindent megteszek Neked csak **írj**

<jany> **írjon** már valaki mert elunnom az életem!:-((

<tamicica> **írjatok** fiúk!!!!!!

<ANGY> salgotarjaniak **írjatok**

<Mogyi925> mit **irtál** az előbb, madárkám? valaki nem hagyta, hogy **elolvassam**

III.

<Condorr> egy szó mindig **hiányzik a képernyőmön** amondatodból, így nem értem miről **beszél**sz

<Babby> aki pedig pasi vagy nő, vagy **beszélgetőpartner** írjon nekem

<Ancsa> Aki akar **dumálni, írhat**

<AntonyS> **dumás** csajok **írjatok**

IV.

<|ndex> <timi3> ki akar velem **mírcezn**i?

<Arth_Dent> cicca: jaaah, panna :) asztem mar vegleg nem **ircel** :>

<ruszu> gyimesi: ebben biztosak voltunk. Ha jól csinálnad, akkor nem **ircelgetnel** itt össze baromságokat, hanem lenne penzed es jól erezned magad a borodben, nagyivben szarva mindenfel rasszista, nacionalista es vallasi humbugra.

V.

<Maya_Bp> gyusza:Akkor **irc**²³??

<chipy> enif drága honnan **irc**?

Az I. illetve II. csoportban látható példák azt igazolják, hogy a felhasználók szóbelinek, illetve írásbelinek tartják az általuk használt kommunikációs formát.

²³ Az *irc* – megfeleltethető az *írsz* és az *ircelsz* alakoknak egyaránt, a két szóalakot egyszerre idézi fel.

A III. csoport példái a chat átmeneti jelenség jellegét támasztják alá. A IV. csoport a kérdés szempontjából semleges ígéket tartalmaz, míg az V. kategória két kreatív példája a két szóalak együttes felidézésével, egymásra játszásával ér el speciális hatást.

3. Konceptcionális vs. mediális

Többen Koch és Oesterreicher 1985-ös és 1994-es munkája alapján igyekeznek a fínt vázolt problémát megoldani. A szerzópáros a kommunikációs formák típusba sorolásának kritériumait adja meg úgy, hogy a médium és a koncepció szétválasztásával új rendszert hoz létre. Hangsúlyozzák, hogy az írott/írásbeli és a beszélt/szóbeli terminusok elsősorban materiális megnyilatkozásokat jellemeznek. Ludwig Söllre hivatkoznak, aki szerint a koncepcionalitás a döntő a besorolás szempontjából. Ha egy eredetileg szóbeli szöveget (pl. baráti beszélgetés) utólag leírnak, az koncepcionalisan szóbeli marad, és fordítva: ha egy eredetileg írott szöveget (pl. törvényjavaslat) felolvassnak vagy elmondanak, koncepcionalisan írásbeli marad. A szerzők szerint az egyes szövegek a két szélsőséges koncepcionalis pólus között mozognak. A pólusokhoz való tartozás kritériumait pontokba foglalva fogalmazzák meg (Koch/Oesterreicher 1996: 587–8; Bader 2002: 25).

Koch és Oesterreicher tehát azzal módosítja a tradicionális elképzelést, hogy a szóbeliség és az írásbeliség jelzőjeként a mediális és a koncepcionalis jelzőket használja. A **mediális írásbeliség/szóbeliség** a médiumra vonatkozik, amely segítségével a szöveg megjelenik. Ez esetben csak kétféle lehetőség van: a beszélt nyelvi fonetikai realizáció vagy az írott nyelvi grafikus megvalósítás. Itt tehát dichotomikus elhatárolásról van szó. A **koncepcionalis írásbeliségen/szóbeliségen** ezzel szemben az írásmódot, a megnyilatkozások modalitását értjük, amit a fenti ellentétpárokkal intuitív módon kapcsolatba hozunk. A szóbeliségnél fontos a térbeli-időbeli közelség, valamint az emocionális és szociális közelség, ismertség, bizalmaság. A beszélt nyelv koncepcionalis jellemzői ezek szerint a dialogikusság, a nyitott témaelőhívás, továbbá az emotionalitás és a spontaneitás. Az írásbeliség koncepcióját ezzel szemben a térbeli-időbeli, szociális és emocionális távolság jellemzi. A produkció és a percepció időben elválík egymástól. Jellemző továbbá a monologikus, kooperációra való lehetőség nélküli témarendezés. A különbség tehát elsősorban a KÖZELSÉG-TÁVOLSÁG mértékében rejlik (Koch/Oesterreicher 1996: 587–8; Storrer 2001a: 445).

Az egyes pólusok jellemzői (Koch-Oesterreicher 1996: 590–1; Bader 2002: 26):

KÖZELSÉG

Kommunikációs feltételek

- magánjellegűség
- bizalmaság
- emotionalitás
- szituáció- és cselekvésfüggőség

TÁVOLSÁG

Kommunikációs feltételek

- nyilvánosság
- idegenszerűség
- emotionalitás hiánya
- szituáció- és cselekvésfüggetlenség

- fizikai közelség
- dialogikusság
- spontaneitás
- stb.

- fizikai távolság
- monologikusság
- tudatosság
- stb.

A nyelvi megvalósítás stratégiái

- a nem nyelvi összefüggések előnyben részesítése
- a gesztusok, mimika előnyben részesítése
- kevésbé tervezett
- ideiglenesség
- stb.

A nyelvi megvalósítás stratégiái

- a nyelvi összefüggések előnyben részesítése
- erősen megtervezett
- végleges
- integráció
- stb.

Ezzel a terminológiai különbségtétellel tehát finomítható a korábbi dichotomikus rendszer. Ezek alapján egy írott szöveg felolvasása vagy egy szóban elhangzó előadás a koncepcionális írásbeliséghez sorolható, attól függően, hogy az mennyire ragaszkodik a kézírathoz. A magánleveleket, jegyzeteket – bár írott szövegek – a duktus miatt a koncepcionális írásbeliséghez sorolhatjuk.

A chatkommunikációt tehát a koncepcionális szóbeliség és a mediális írásbeliség egyszerre jellemzi.

Mіндеzt alátámasztják a műfaj nyelvi és kommunikációs sajátosságai. Az időbeli közelség nyilvánvaló, ugyanis a beszélgetőpartnerek azonos időben ülnek számítógépük előtt. Bizonyos fokú térbeli közelségről is beszélhetünk, hiszen a kommunikációs felek azonos virtuális chatszobában vannak, ahol nem csupán beszélni, de sutogni, énekelni, akár kiabálni is lehet.

A chatszövegek köznyelvi kifejezéseket; a beszélt nyelvre jellemző partikulákat, indulatszókat, kliséket tartalmaznak. Pongyolán szerkesztett mondatokból állnak, amelyek között a mondathatárok nem mindig egyértelműek. A tervezési és feldolgozási idő rövid, lehetőség van visszakérdezésre, ellenvetésre, valamint a folyamatos kölcsönös feedbackre (Storrer 2001a: 461).

A chatkommunikáció azonban mediálisan írásbeli. Mivel a kommunikációs felek valójában nem látják és hallják egymást, kompenzációs stratégiákra van szükségük. A kompenzációs elemek pótolják a hiányzó mimikát és gesztikulációt. Grafikus jelek segítségével a prozódiai elemek hiánya is pótolható; például: a szünet üres sorral vagy hiányjellel, a kiáltás nagybetűs írással, a hangsúly alsóvonással vagy iterációval.

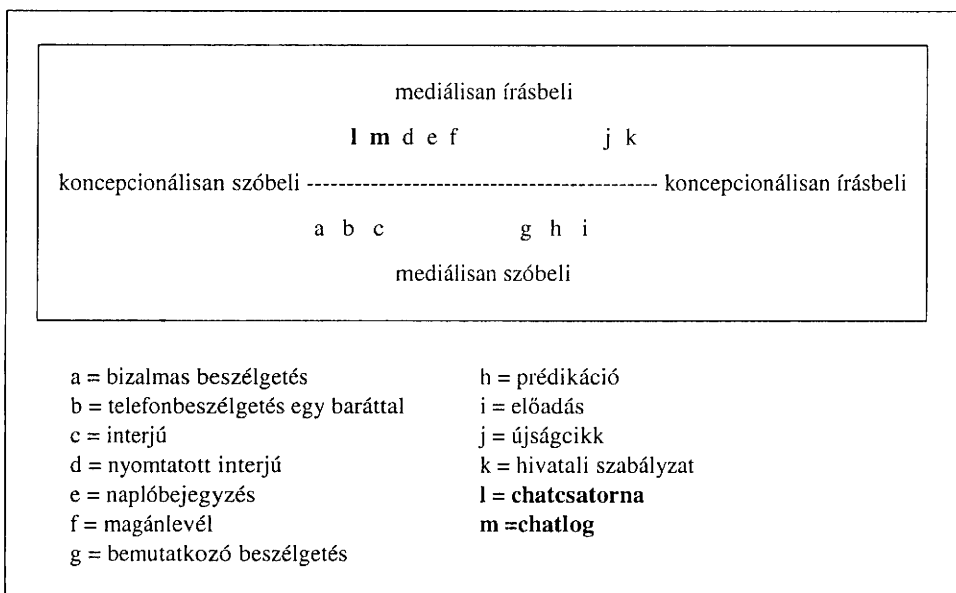
Mivel a chatszövegek elmenthetőek (chatlog), bármikor visszakereshetők, így lehet rájuk hivatkozni; lehetőség van az elhangzottak szó szerinti idézésére. Ezek a „jegyzőkönyvek” azonban eltérnek az egyébként koncepcionálisan szóbeli szövegektől, például hangjáték, drámák, dalszövegek stb. Ennek oka talán abban rejlik, hogy a chatszövegek nem azzal a céllal születnek, hogy valaha hangzó szöveggé váljanak. Megszólaltatni nagyon nehéz lenne őket, különös tekintettel arra, hogy a chatelők egyszerre több párbeszédben is részt vesznek.

A fentiek miatt Storrer kommunikációtörténeti újdonságnak tartja a chatkommunikációt. Bár a koncepcionális szóbeliségbe sorolja a chatet, jelzi, hogy vannak olyan sajátosságai, amelyek nem tipikusan ennek a pólusnak a jellegzetességei. A gépelt beszélgetések (getippte Gespräche) a szóbeli beszélgetéstől számos nyelvi

jellegzetességben eltérnek. Véleménye szerint az írás természetes, eredendő funkciója, hogy a szituációhoz kapcsolódó közvetlen és szimultán kommunikációra használják. Természetes, vagyis az írás semmiféle szisztematikus kapcsolatban nem áll egy előzetes vagy utólagos oralizációval (vö. Storrer 2001a: 462). Az íráson alapuló közvetlen kommunikáció lehetősége ugyan mindig fennállt, ám a beszéd írással szembeni ökonomikus előnye miatt alkalmazása eddig szélsőséges és speciális esetekre korlátozódott (pl. órai levelezés, üzenet a hűtőn, közlendő leírása hangképző szervek sérülése esetén).

A chat dialogikus jellege kétségtelen. Az emocialitást az emotikonok, az indulatszók és az asteriszek jelzik. A begépelte és elküldött szöveg azonnal megjelenik a képernyőn és a szövegek megalkotásában nagy szerepet kap a spontaneitás. A chatkommunikáció általában nyilvános, de magánbeszélgetésre is lehetőség nyílik. Ilyenkor a két beszélgetőpartner egy külön szobában beszélget. Az informalitást és a bizalmasságot a téma mellett például az általános tegeződés igazolja. A téma nem kötött, a beszélgetőpartnerektől függően változtatható. A résztvevők ugyan nem azonos térben vannak, ám a chatszobák közös virtuális teret biztosítanak. Időbeli késleltetés (szinte) nincs. Itt jegyzem meg, hogy Storrer a chatet aszinkronnak tartja, ugyanis a produkciós folyamat nem látható, mivel a begépelte szöveg csupán az enter lenyomása után válik láthatóvá. Ezt megelőzően a felhasználó még gondolkodhat, a szöveg változtatható (Storrer 2001b: 7).

Az alábbi ábra azt szemlélteti, hogy a chatszobák és a chatlogok²⁴ milyen módon integrálhatók Koch–Oesterreicher közelség-távolság kontinuumába (vö.: Bader 2002: 26):

1. ábra. Konceptcionális írásbeliség/szóbeliség különböző műfajok esetén

²⁴ log 'a csatornán foyó beszélgetés mentett változata' (< ang. to log '(hajó)naplóba beír, bejegyez')

Az 1. ábráról leolvasható, hogy a mediálisan szóbeli (a vonal alatti) és a mediálisan írásbeli (a vonal fölötti) kommunikációs műfajok koncepcionális szempontból egy kontinuumot képeznek, és egy skálán elhelyezhetők. Vannak mediálisan szóbeli kommunikációs formák (pl. bizalmas beszélgetés), amelyek koncepcionálisan erősen szóbeliek, illetve olyan mediálisan szóbeliek (pl. prédikáció), amelyek koncepcionálisan erősen írásbeliek. Az egyes műfajok besorolása attól függ, hogy a KÖZELSÉG/TÁVOLSÁG paraméterei közül adott esetben melyek és milyen mértékben jellemzők. Mivel a chatkommunikáció a KÖZELSÉG legtöbb jellemzőjét magán viseli (pl.: dialogicitás, spontaneitás, magánjellegűség, a gesztusok és a mimika előnyben részesítése, kevésbé tervezettség, ideiglenesség stb.), indokolt a mediálisan írott chatkommunikációt koncepcionálisan szóbelinek tekinteni. A chatlog (a beszélgetés mentett változata) azonban, mivel már nem interaktív, a chatsatornához képest jobbra helyezhető el, valamelyest a TÁVOLSÁG pólushoz közelít.

4. Az új kommunikációs formák besorolása

Az ismertetett szempontokat is figyelembe véve a legelterjedtebb új elektronikus kommunikációs műfajok csoportosítási lehetőségét a 2. ábra mutatja be. Runkehl et al. jelölése alapján az aszinkronitást, a kommunikáció korlátozott in-

		1 : 1	1 : n	n : n
→ ← mediálisan írásbeli	PRIVÁT	E-mail SMS E-Képeslap	E-mail SMS E-Képeslap	- - -
	NYILVÁNOS	Fórum	Fórum	Fórum
↔ mediálisan írásbeli	NYILVÁNOS	Chat	Chat	Chat
	PRIVÁT	ICQ	ICQ	ICQ
↔ mediálisan szóbeli		I-konferencia	I-konferencia	I-konferencia

2. ábra. A mediálisan szóbeli internetes kommunikációs műfajok általános jellemzői

teraktivitását a $\rightleftharpoons$ jelöli. A szinkrón jelleget és a magas fokú interaktivitást a $\leftrightarrow$ jelzi. $1 : 1$ azt jelenti, hogy a kommunikáció magánjellegű, csupán két személy között zajlik, $1 : n$ jelzi, hogy a műfaj bizonyos altípusai lehetőséget biztosítanak arra, hogy egy beszélő egyszerre több személyhez szóljon. A teljesen nyilvános kommunikációs műfajokat az $n : n$ jelzi. A mediálisan írásbeli műfajok vizuális, a mediálisan szóbeliek pedig akusztikus elemek segítségével valósulnak meg (vö.: Runkehl 1998: 29, 84).

5. Összegzés

Az aggodalmakkal ellentétben a chatkommunikáció semmiképpen sem tekinthető a szóbeli és írásbeli kultúra végének. Sokkal inkább az írásbeliség funkciójának bővítéseként kell értékelnünk, amit a papír számítógépre cserélése vezetett be, és az internet tökéletesített: a digitális írás másodpercek alatt nagy távolságokra eljuttatható, és őkön archiválható. Ezért képes az írás tradicionális funkciója mellett a térbeli távolsághoz kapcsolódóan olyan funkciót is átvenni, amely eddig a szóbeli médiumok privilégiuma volt: lehetővé teszi a közvetlen, dialogikusan szervezett írásos kommunikációt. Így tehát az írásnak új tradíciói alakulnak ki, amelyek a dialogikusan szervezett mediálisan írásbeli távkommunikációra alkalmasak.

SZAKIRODALOM

- Bader, Jennifer 2002. Schriftlichkeit und Mündlichkeit in der Chat-Kommunikation. *Networx Nr. 29*. (<http://www.websprache.uni-hannover.de/networx/>)
- Beißwenger, Michael (Hrsg.) 2001. *Chat-Kommunikation. Sprache, Interaktion, Sozialität & Identität in synchroner computervermittelter Kommunikation. Perspektiven auf ein interdisziplinäres Forschungsfeld*. Ibidem-Verlag. Stuttgart.
- Beißwenger, Michael 2002. Getippte »Gespräche« und ihre trägermediale Bedingtheit. Zum Einfluß technischer und prozeduraler Faktoren auf die kommunikative Grundhaltung beim Chatten. In: Schröder–Voell (Hrsg.): *Moderne Oralität*. Marburg: Reihe Curupira 2002.
- Bódi Zoltán 2001. Informatika és nyelvhasználat. <http://www.e-nyelv.hu/cgi-bin/hirek/irasok.pl?cikk=1007&type=m>
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Burri, Gabriela 2003. Spontanschreibung im Chat. In: Hentschel, Elke (Hrsg): *Chat-Forschung. Linguistik Online* 15. 3–31.
- Čmejrková, Světa 2003. Az elektronikus kommunikáció és a cseh nyelv. *Prágai Tükör* 2003/2. (<http://www.pragaitukor.com/archive/pt200302/t10.php>)
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest.
- December, John 1993. Characteristics of Oral Culture in Discourse on the Net. Előadás: *Twelfth Annual Penn State Conference on Rhetoric and Composition*. University Park. Pennsylvania. (<http://www.december.com/john/papers/psrc93.txt>)
- Érsok Nikoletta Ágnes 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 127: 99–104.
- Hentschel, Elke 1998. Communication on IRC. In: Hentschel, Elke (Hrsg): *Computer-vermittelte Kommunikation. Linguistik Online* 1. (<http://viadrina.euv-frankfurt-o.de/~wjournal/hentschel.htm>)

- Herring, Susan C. 2001. Computer-mediated discourse. In: D. Schiffrin, D. Tannen, and H. Hamilton (szerk.): *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford: Blackwell Publishers, 612–634.
- Jürgens, Frank 1999. *Auf dem Weg zu einer pragmatischen Syntax. Eine vergleichende Fallstudie zu Präferenzen in gesprochen und geschrieben realisierten Textsorten*. Max Niemeyer Verlag. Tübingen.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata: In: Rácz Endre–Szathmári István (Szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 164–202.
- Keszler Borbála 1985. Über die Verwendung der Füllwörter. In: *Annales*. 11–26.
- Kis Ádám 1999. Az írott párbeszéd. *Magyar Tudomány* 347–9.
- Kis Ádám 1997. A számítógép metakommunikációja. Előadás: VII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. (www.mek.hu/porta/szint/tarsad/nyelvtud/szmtgps.hun)
- Koch, Peter–Oesterreicher, Wulf 1996. Schriftlichkeit und Sprache. In: Günter, Hartmut–Ludwig, Otto (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit*. (Reihe Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaften. Band 10.2.) Walter de Gruyter. Berlin. New York. 587–604.
- Rosenau, Heinz 2001. Die Interaktionswirklichkeit des IRC. *Networx Nr. 18*. (<http://www.websprache.uni-hannover.de/networx/>)
- Runkehl, Jens–Schlobinski, Peter–Siever, Torsten 1998. *Sprache und Kommunikation im Internet. Überblick und Analysen*. Westdeutscher Verlag. Opladen/Wiesbaden.
- Runkehl, Jens–Schlobinski, Peter–Siever, Torsten 1998. *Sprache und Kommunikation im Internet. Muttersprache 2*. 97–109.
- Schmitz, Ulrich 1995. Neue Medien und Gegenwartssprache (Lagebericht und Problemskizze). *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* 50. Oldenburg. 7–51.
- Seidler, Kai 1994. Computerfreaks like 2 party. Relay Parties zwischen Virtualität und Realität. *WZB Discussion Paper FS II*. Wissenschaftszentrum Berlin. 94–104.
- Storrer, Angelika 2001a. Getippte Gespräche oder dialogische Texte? Zur kommunikationstheoretischen Einordnung der Chat-Kommunikation. In: Lehr–Kammerer et al. (Hg.): *Sprache im Alltag. Beiträge zu neuen Perspektiven in der Linguistik*. Herbert Ernst Wiegand zum 65. Geburtstag gewidmet. Berlin u.a. de Gruyter. 439–465.
- Storrer, Angelika 2001b. Sprachliche Besonderheiten getippter Gespräche. In: Beißwenger, Michael (Hrsg.): *Chat-Kommunikation. Sprache, Interaktion, Sozialität & Identität in synchroner computervermittelter Kommunikation. Perspektiven auf ein interdisziplinäres Forschungsfeld*. Ibidem-Verlag. Stuttgart. 3–24.
- Szalamon Edit 1988. Az ún. témaméltló névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 90–101.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris. Budapest.
- Wacha Imre 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 102–58.
- Wenz, Karin 1998. Formen der Mündlichkeit und Schriftlichkeit in digitalen Medien. *Linguistik Online 1*. (<http://viadrina.euv-frankfurt-o.de/~wjournal/wenz.htm>)

SUMMARY

*Érsok, Nikoletta Ágnes:***Spoken and/or written language**

The traditional dichotomy between spoken vs. written language cannot be unambiguously applied in certain cases. If a written text is read out aloud, it is no longer perceived via visual signals. If a conversation is (literally) recorded in writing, does it become a piece of written language? The number of doubtful cases is increased by chat communication that appears to be intermediate between spoken and written language use. Formally, it is a case of written communication, yet in terms of its function, chat takes sides with spoken utterances. The communicator does not see or hear her communicative partner; but there is practically no time lag between sending and receiving the message, unlike in usual forms of written communication. The novelty of this genre, then, is that it is interactive, synchronous and written at the same time; its unusual character resides in the immediacy of visual communication.

In order to come closer to a solution, the author reviews the characteristics of Koch and Oesterreicher's poles of PROXIMITY vs. DISTANCE, as well as those of a new system in which the notions of 'written' and 'spoken' are complemented by 'conceptional' and 'medial'. Finally, the various genres of internet communication (such as e-mail, chat, forum, e-card, ICQ, sms) are classified according to the new criteria proposed.

A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája *

A nyelvi változás sajátos esete a befejezett melléknévi igenév állítmányi pozíciója. Több okból is érdemes figyelmet szentelnünk ennek a jelenségnek. Egyrészt azért, mert tetten érhetjük és leírhatjuk magát a nyelvi változást, figyelemmel kísérhetjük annak folyamatát, egyben föltárhatjuk az okokat, a mozgatórugókat, azokat a szemantikai és pragmatikai tényezőket, amelyek nyelvtani, szintaktikai következményekkel járnak. Másrészt azért érdemes foglalkoznunk a témával, mert az utóbbi évtizedekben átfogó vizsgálatára nem került sor, bár az újabb nyelvtanok és számos egyéb szakmunka érintette. Több mint ötven éve annak, hogy az eddigi legteljesebb összefoglalás, Tompa József tanulmánya megjelent a Magyar Nyelv hasábjain (1953: 128–40). Az eltelt idő feljogosít arra, hogy ismét áttekintsük a kérdéskört, de vajon mi újat tudunk mondani a korábbiakhoz képest? Érdekes párhuzam ugyanis, hogy – mint majd látni fogjuk – lényegét tekintve azonos konklúziót fogalmaz meg 1928-ban Klemm Antal Magyar történeti mondattanában (48) és a Strukturális magyar nyelvtan I. kötetében (Mondattan) Komlósy András (386). Ennek ellenére vagy ezzel együtt igenis van értelme a további elemzésnek, és remélhetőleg sikerül újabb adalékokkal szolgálni a jelenséget illetően annak komplex vizsgálatával.

* A VII. nemzetközi magyar nyelvészkongresszuson elhangzott előadás szerkesztett változata.

1. A főbb nyelvtanok, tanulmányok rövid összefoglalása

Horváth János A „Nyugat” magyartalanságairól című tanulmányában már 1911-ben erőteljesen bírálja az ilyen szerkezeteket: „Szép darab, és szépen *megírott*”, „az ilyen írások közül a legmagasabbrendűek mennyiben *megformáltak* és mennyiben önállóan, minden másfajta írástól különváltan *megformáltak*.” Szerinte „az erőszakolt mondatszerkesztés teszi különcködővé s magyartalanná a szóhasználatot, indokolatlanná az újítást” (Horváth 1911: 68–9).

Néhány évvel később Simonyi Zsigmond mint teljesen új fejleményt mutatja be a *-t, -tt* képzős igenév állítmányi használatát: „Nem mondhatjuk például: Isten törvénye *írott*, a természeté íratlan. A had *vert*. A ruhám *tépett*. Ez az út *járt*. Te *elmaradt* vagy. *Tanult* vagy. A vitézek *halottak*. A cigány *kárvallott*. Ezek helyett különféle más szerkezeteket használunk, pl. ez *járt* út, a cigány *kárt vallott*; de legtöbbször a *-va, -ve* képzős határozói igenevet: Isten törvénye *meg van írva*. A had *meg van verve*. A ruhám *el van tépve*. *Tanult ember vagy v. sokat tanultál*.” Simonyi további, már forrásmegjelöléssel ellátott példái között szerepel a *biztosított, fogadott, telített*, illetőleg a *befejezett* és a *zárott* igenév állítmányi pozícióban, az utóbbi kettő Gárdonyitól származó és németességnek bélyegzett szerkezetben (Simonyi 1917: 230–1).

Klemm Antal – a bevezetőben említett munkájában – megállapítja, hogy a *-t, -tt* képzős igenév névszói állítmányul csak akkor használatos, ha igenév volta elhomályosul, és melléknévnek érezzük: *fáradt, fásult, feszült* (a viszony közöttük), *kopott, nyugodt, rekedt, romlott* stb. Észrevétele szerint a 19. századtól más esetben is sűrűbben kezdték használni, és használják azóta is, egyrészt német hatásból, másrészt a határozói igenév szándékos, de téves kerülése végett. Legkorábbi példáját Kossuthtól idézi: „A vidék gyönyörű, a tágas völgy kies rétekkal *borított*” (Klemm 1928: 48).

Jó magyarság című tanulmányában Szinnyei József „éktelen németesség”-nek tartja. Szerinte „különösen kedvelik és terjesztik a nyugatosok, de őket nem a hibakerülés jámbor szándéka vezeti, hanem az a törekvés, hogy úgy írjanak, ahogy más emberfia nem ír”. Forrásmegjelölés nélküli példái a következők: a nyelve *bevont*, a hegytető hóval *borított*, a vendéglőben minden szék *elfoglalt*, a cél tehát *tudott* előttünk (Szinnyei 1933: 58–9).

A legteljesebb összefoglalás Tompa József nevéhez fűződik: részletesen elemzi a melléknévi igenév mindhárom fajtájának állítmányi használatát. A befejezett melléknévi igenévről megjegyzi, hogy állítmányi pozíciójának szabályai hiányosak. A korábbi bírálókkal szemben úgy látja, hogy nem szabad válogatás nélkül minden példát üldöznünk és mindenben idegenszerűséget keresni, csak a mai analógiáktól kevésbé támogatott állítmányi szerkezeteket rosszalhatjuk. Az újabb, szokatlan formák elszaporodása sem jelentené azt, hogy sérelem érné nyelvünk finnugor alapjait, nyelvtanunk ősi rendszerét: „Hiszen ma úgy látjuk, hogy a *várt, kért* alak is előbb volt névszói (igenévi) állítmány, s csak aztán szívta magába a ragos igealak értelmét, illetőleg funkcióját” (Tompa 1953: 137). Számos példát idéz Horváth János Verstanából, majd pedig irodalmi művekből (Katona Józseftől, Kaffka Margittól, Ady Endrétől, Babits Mihálytól), és ezek alapján újabb tényezők-

kel egészíti ki a *-t, -tt* képzős melléknévi igenév állítmányi használatának szabályait, ilyen például a közvetlen fokozhatóság igénye, a jelzős kapcsolat predikatívvá válása és más névszói állítmány analógiája.

A mai magyar nyelv rendszere csak röviden fogalmazza meg a tudnivalókat ebben a kérdésben: „Melléknévi igenevet a természetes közlésben legfőként akkor használunk állítmányként, ha igenévi jellege már gyengülőfélben van, s inkább állandósult tulajdonságként nevezi meg a cselekvést, azaz ha legalábbis megindult a melléknévesülés útján. [...] Ez a forma a nyugtalanság feloldására, lezárására *hivatott* (Horváth: Verstan 167); *Ismert, használt volt-e ez az alak?* (MNY. XXXIX. 210); *Egy kis ülepedett, nádfedeles házuk van, amelynek az utcai vége ukránosan csapott* (Veres: Szegények sz. 7) [...] Egyébként nyelvművelésünk a folyamatos cselekvésű igenév helyett inkább a ragos igei állítmányt ajánlja [...] A befejezett cselekvésű helyett is vagy az ígét vagy a határozói igeneves szerkezetet: *Ő már rég előléptetett* helyett ezt: *előlépett* (vagy *elő van léptetve; őt ...előléptették*)” (MMNYR. II. 126–7).

A mai magyar nyelv valamivel részletesebben szól a nyelvhasználati tudnivalókról, és más példákat sorakoztat fel: „A befejezett történésű melléknévi igenév ritkábban fordulhat elő állítmányként, mint a folyamatos történésű. A befejezett cselekvés, történés által létrehozott állapot jelzésére ugyanis elsősorban a *-va, -ve* képzős határozói igenév és a létige kapcsolata szolgál: *Sebe még nincs begyógyulva*. Ehelyett a melléknévi igenév állítmányi alkalmazása többnyire hibás, idegenszerű: *Sebe még nem begyógyult*” (MMNY. 243).

A magyar nyelv könyve röviden utal arra, hogy „az állítmány funkcióját betöltő folyamatos és befejezett cselekvésű igenév helyett ajánlatosabb a ragos igei állítmányt, illetve a határozói igeneves szerkezetet használni. *A kérdés megoldott* helyett: *A kérdést megoldottuk* vagy *A kérdés meg van oldva*.” (MNYK. 337)

A Magyar grammatika nem foglalkozik behatóan a témával, mindössze annyit jegyez meg, hogy az igenevekre általában nem jellemző az állítmányi szerep, így a valódi igenevek többsége nem kerülhet állítmányi pozícióba, csak melléknévgyanús helyzetben (MGr. 233; 248).

Az igenevek és a melléknévek közötti különbségeket a legteljesebben Komlósy András foglalja össze a Strukturális magyar nyelvtan I. kötetében: **1.** állítmányi szerkezetben csak melléknév fordulhat elő (*ez a csomag *feladott*), **2.** az alapige vonzatait a melléknévek nem tartják meg, **3.** továbbképzéssel (pl. *-an, -en; -ul, -ül* toldalékokkal) csak melléknévből képezhető határozó, **4.** az alapige mellett megengedett, az esemény lefolyására vonatkozó módhatározók (*rosszul, gyorsan, lassan*) csak igenevekkel fordulhatnak elő, **5.** közép- vagy felsőfokban csak melléknév állhat, **6.** csak az igenévnek válhat el az igekötője (Komlósy 1992: 386–7).

A MGr. igeneveket tárgyaló fejezetének szerzője, Lengyel Klára Az igenevek helye a szófaji rendszerben címmel külön kötetet szentelt ennek a szófaji csoportnak. Az iménti hat pont nála eggyel bővül, mégpedig a *-ság, -ség* képzővel elvégzett próbával: ez ugyanis a melléknévhez járulhat, az igenévhez viszont nem (*ízletes – ízletesség; *a haja ollóval nyírottsága*) (Lengyel 2000: 43).

Az említett nyelvtanokon és tanulmányokon kívül számos nyelvművelő munka, gyűjteményes kötet rója föl – egyes példákból kiindulva – a befejezett mel-

léknévi igenév állítmányi használatát. E kiadványokban sokatmondónak tarthatjuk azt, hogy milyen formákat kifogásolnak, s adataikat a gyakoriságon alapuló csoportosításunkban (2. pont) felhasználjuk. Itt most röviden csak a Nyelvművelő kézikönyv (NymKk.) és a Nyelvművelő kézisztórát (NymKsz.) szócikkeit hasonlítjuk össze. A NymKk. két szócikke foglalkozik bővebben ezzel a témával (a *befejezett melléknévi igenév* 4. pontja és a *határozói igenév* szócikkének 3. pontja). Jelzésértékű, hogy amíg a NymKk. a *befejezett melléknévi igenév* szócikkének alig egyhuszadát szenteli az állítmányi használat kérdésének, addig a NymKsz. már a szócikknek több mint egynegyedét, mivel rendkívül gyakorinak és egyre terjedőnek nevezi.

Klemm Antal 1928-as megállapításától tehát eljutottunk a legutóbbi szakirodalmi tételekig, és a bevezetőben már előre bocsátottak szerint leszögezhetjük, hogy a fő kritérium azóta mit sem változott: ez pedig a **melléknevesülés**. Bár az igenevek és a melléknevek elkülönítését egyre árnyaltabban, mind több szintaktikai és szemantikai szempont figyelembevételével már elvégezték az idézett nyelvtanok, a melléknevesülés folyamatának leírása, a pragmatikai és további szemantikai szempontok közvetlenül nem tartoztak vizsgálati körükbe, ezért érdemes további elemzéseket végeznünk.

A nyelvtanok és – a terjedelmi okokból itt nem részletezett – számos nyelv-művelő kiadvány példaanyagát feldolgozva, és ehhez hozzáadva a szerző saját gyűjtését, áttekintjük és összehasonlítjuk a 20. század elejétől közölt adatokat. Ily módon kirajzolódik egyfelől nyelvhasználatunk változása, a melléknevesülés folyamata, másfelől pedig a bemutatott példák nyelvtani, nyelvhelyességi megítélésének lassú változása.

2. Tipológia

Három csoportba oszthatjuk a befejezett melléknévi igenév állítmányi pozíciójú előfordulásait.

2.1. Az elsőbe azok tartoznak, amelyeket nyelvtanaink, nyelv-művelő kiadványaink korábban – a 20. század első feléig vagy a 60-as, 70-es évekig – helytelennek minősítettek, de ma már nem kifogásolhatjuk őket. [Szögletes zárójelben jelezzük az ÉKsz.² szófaji besorolását azokban az esetekben, ahol azt a szótár feltünteti.]

Leggyakrabban az *adott* [mn (mn-i igenév is)] (*a helyzet adott*) és a *kizárt* [mn (mn-i igenév is)] (*kizárt, hogy...*) szerepével foglalkoztak. További, mára megszokottá vált formák: *hivatott vmire* [mn] ($\leftrightarrow$ *arra van hivatva*), *érintett* [mn (mn-i igenév is)] *vmiben, ajánlott* [mn (mn-i igenév is)] (*a film megtekintése 12 éven aluliak számára csak nagykorú felügyelete mellett ajánlott*), (*feltételekhez*) *kötött* [mn (mn-i igenév is)] ($\leftrightarrow$ *van kötve*).

Jogos föltételezhetjük, hogy ide olyan lexémák sorolhatók, amelyek esetében végbement a melléknevesülés folyamata. Az ÉKsz.² tanúsága szerint a felsoroltak melléknevek, illetőleg melléknevek is. Érdekes módon azonban nem tulajdonságot vagy minőséget jelölnek, ráadásul vannak közöttük olyanok, amelyek

megőrizték igei, igenévi vonzatukat, és nem mindegyikük fokozható, mégis állítmányként gyakoriak és megszokottak. Mivel a melléknevesülés csak részlegesen történt meg, jelentéskörük, használati körük szűkebb, mint a teljes egészében melléknevesült igeneveké (*fáradt, sápadt, izgatott, kopott, gyűrött*). Több közülük csak állandósult szókapcsolatokra, vonzatos szerkezetekre, kollokációkra szorítkozik (*hivatott valamire, érintett valamiben, feltételekhez kötött*).

2.2. Ugyancsak gyakoriak és megszokottak állítmányként a második csoport példái. Ezek azonban nem felelnek meg az idézett nyelvtani kritériumoknak, és még részlegesen sem melléknevesültek. A legújabb nyelvművelő kiadványok továbbra is kifogásolják őket, és az Éksz.²-ben sem szerepelnek melléknévként.

Sajtónyelvi példák: *biztosított (az anyagellátás biztosított), bizonyított (a család ténye bizonyított), eldöntött/megoldott (ez a kérdés eldöntött/megoldott), megengedett, engedélyezett, tisztázott*. Szaknyelvi előfordulás: *felszerelt (a jármű Michelin abroncsokkal (fel)szerelt)*.

Az első két csoportban az állítmányi pozíció a megszokáson alapul: a gyakori használat miatt rögzült, így a folyamatot **alkalmi funkciórögzülésnek** nevezhetjük:

1–2.: funkciórögzülés

gyakori használat	→	megszokás, analógia
----------------------	---	------------------------

Kiindulópontja lehet:

- a határozói igeneves szerkezet tudatos kerülése,
- a személytelen szerkesztésmód igénye (különösen a hivatalos nyelvhasználatban, még az általános vagy a határozatlan alanyú szerkezet is zavaró és kerülendő lehet ebben a szövegtípusban),
- a dinamikus jelentéstartalmú igealakokkal szemben statikus, semleges állapot, helyzet kifejezése.

A Károly Sándor (1970) által elkülönített hat jelentésfajta (denotatív, szintaktikai, lexikológiai, pragmatikai, műfaji és nyelvrétegbeli) közül a szintaktikai jelentés módosulásáról van szó abban az értelemben, hogy az igenévi jellemzők megőrzésével és a melléknévi sajátosságok részleges átvételével mondatbeli funkcióváltás és -rögzülés történik.

Az itt vizsgált köznyelvi, sajtónyelvi és tudományos nyelvi példákban nem mutatkozik meg a nyelvi újítás, „másképpen mondás” igénye, amely a szépirodalmi szövegekből adatható (vö. Tompa i. h.).

2.3. A harmadik csoportba az egyedi példák tartoznak. Ezek nem a megszokáson alapulnak, tehát nem rögzültek a nyelvhasználatban, és mai nyelvművelésünk az ilyeneket erőteljesen hibáztatja:

A bányanyitás útja engedélyekkel *kikövezett* (újságcikk címe)

A haja közepén *elválasztott* (rendőrségi körözés)

Az ellenőrzésekkor vett minták *kifogásoltak* (újsághír)

Andalító muzsikával *aláfestett* minden fontosabb jelenet (filmkritika)

Az obstrukció ténye *megcáfolt* (parlamenti hozzászólás)

Mára ez egyetlen mondatban *rögzített* (közéleti vita)

A biztonsági motozások a büntetés-végrehajtási intézetekben váratlanul *elrendeltek* (riport)

Összesen 202 eljárás indult, ebből teljesen *befejezett* 14 ügy. [...] A Titkárság szerkezetének átalakítása a következő évre *tervezett* (akadémiai jelentés)

Melyek azok a területek, amelyek védelemre *tervezettek?* (riporteri kérdés)

A közvélemény erősen a sajtó által *befolyásolt* (közéleti vita)

A Petőfi utca teljes egészében *elzárt* a forgalom elől (hírek)

A szarvascsőrű madarak a fügére *utaltak* (tudományos ismeretterjesztés)

A drogfogyasztás büntetőjogilag *szankcionált* (rádió)

A hegyi utak jól *jelöltek* (sajtó)

Az ital sok gyümölcs hússal *dúsított* (gyümölcsital dobozának felirata)

Az üzlet riasztóval *ellátott* (kiírás)

A terület kamerákkal *védett* (kiírás)

Mivel a „stílus” szó nem *definiált*, a „stiliztika” szó sem lehet az (szaknyelv)

A pályaudvar területe kamerákkal *megfigyelt* (felirat)

A város [Tokaj] az időjárás szélsőségeinek *kitett* (rádió)

Létrejöttükben itt is meghatározó az előbb említett két szintaktikai tényező: a határozói igeneves szerkezet tudatos kerülése, valamint a személytelenség megtartása. Emellett azonban igen lényeges egy szintaktikainak látszó, ám a nyelvhasználó felől nézve mégis egyértelműen pragmatikai szempont. A beszéd, a kommunikáció oldaláról ugyanis egyszerű **szórendi** kérdés a jelzőként álló melléknév vagy melléknévi igenév állítmányi pozícióba helyezése:

Ez *nehéz* kérdés. → Ez a kérdés *nehéz*.

Ez *megvitatandó* kérdés. → Ez a kérdés *megvitatandó*.

Ez *megoldott* kérdés. → Ez a kérdés *megoldott*.

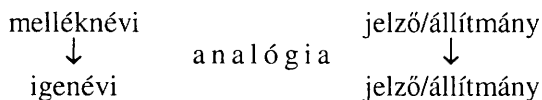
az *adott* probléma → a probléma *adott*

az *eldöntött* ügy → az ügy *eldöntött*

a *garantált* eredmény → az eredmény *garantált*

Itt tehát **analógiás hatásról** van szó: a melléknévi és a beálló melléknévi igenévi jelzők szintaktikai funkciójának analógiás hatásáról. Tudat alatt formálisan mindkét szerkezetre a *milyen* kérdést vonatkoztatja a beszélő, ahogy ezt iskolásoktól, sőt főiskolásoktól is tapasztaljuk: *Milyen ügy? Az eldöntött ügy. – Milyen az ügy? Az ügy eldöntött.* Az állandósult példák esetében funkciórögzülést említettünk, mivel itt egyedi esetekkel találkozunk, csak átsugárzásról, a **szintaktikai funkció átsugárzásáról** van szó.

3.: funkcióátsugárzás

A funkcióátsugárzás révén könnyen értelmezhetők a ritkább, egyedi példákkal szemléltetett jelzői-állítmányi korrelációk:

az *elválasztott* haj → a haja *elválasztott*
 kamerákkal *védett* terület → a terület kamerákkal *védett*
 a *(ki/meg)jelölt* utak → az utak *jelöltek*

Az efféle formák kialakulásában az említett okok együttesen hatnak, egymást erősítik. Hatékonyan segíti a melléknevesülést a **többes szám** alkalmazása, ezáltal még az egyedi példákban is azonnal megtörténik az alkalmi szófajváltás (...a madarak a fügére *utaltak*). Erre a jelenségre további számos – és egyben beszédes – példát találunk elemzésünk következő részében.

3. Szaknyelvi szerep

Bizonyos szaknyelvekben – állattan, növénytan, geológia stb. – gyakran állítvány a befejezett melléknévi igenév olyan lexémákkal is, amelyek a köznyelvben nem szokásosak ilyen pozícióban. Erre már Tiszamarti Antal is felfigyelt, ő példáit az orvosi nyelvből vette (Tiszamarti 1943: 75–6). A jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy az említett tudományágak leírásaiban szükséges műfaji elem a **tulajdonság, minőség, állapot** nyelvi kifejezése. A melléknév és a folyamatos melléknévi igenév mellett harmadikként a befejezett melléknévi igenév is többé-kevésbé alkalmas erre a szerepre.

Első példásorunk németből fordított kézikönyvből származik, és ez alátámasztani látszik az 1. pontban említett idegen hatást (szögletes zárójelben az ÉKsz. esetleges szófaji besorolása, kerek zárójelben a forrásként használt kötetbeli oldalszámok): Felső metszőfogai kampósan *hajlottak* [mn (mn-i igenév is)] (35). – Alsó testén viszont szürkésfehér vagy fehér, olykor tiszta, máskor helyenként foltokkal *tarkázott* (38). – A fark a vége felé evezőszerűen *összenyomott*, orvos és pikkelyes, szőrök csak gyéren borítják (40). – Felmeredő szőrzetük *fogazott* [mn] s egymásba kapaszkodó, így bőrük minden szennyeződéstől *védett* [mn (mn-i igenév is)] (42). – Fején a bőr ilyenkor még vaskosan *ráncolódott*, s alacsony homlokán mintha komor düh lakozna (46). – Fogazatukban feltűnőek a metszőfogak: az alsókon a korona fésűsen *fogazott*, 8–10 csúccsal, és a fog előre hajló, míg a felső koronája *karéjzott* (50). – Ezek ugyanis lehetnek hegyesek és hosszúra *nyúltak*, de lehetnek tompák, szélesek is (51). (Brehm: Az állatok világa IV. Gondolat Kiadó, 1960.)

Nem csupán idegenből fordított szövegekben találkozunk ilyenekkel, hanem magyar nyelven írt szakmunkákban is: A lárvák csápjai erősen *redukáltak* (14). – A szárnyak szőrösek, sűrűn *szőrözöttek* (41). – A homokból készült ház kúp alakú, jól *ívelt* [mn (mn-i igenév is)] (43). – Az utolsó íz nem *szabdalt*, de hosszú és hajlítható (45). – A tor részben *elkitinesedett* (47). – A fejpajzs öblös szegélyű, az elülső szegélye *rovátkolt* (47). – Az utótor hátsó szegélye *bemetszett* (50). (Kiss Ottó: Tegzesek. Trichoptera. Akadémiai Kiadó, 2003.) – A Bükk barlangjaiban ritkaságnak számító ásványkiválások mára már jelentősen *sérültek* (185). – A lépcsőzetesen mélyülő aknák fala csipkésre *oldott* (188). – A bükki állományok zömmel *műveltek*, és lepkékben fajgazdagok (268). – A fibula háta, tüartója és tüje négyyszögletes huzalból bravúrosan *hajlított* [mn (mn-i igenév is)] (345). – ...az oldaltörődékek hullámvonalkötegekkel *díszítettek* (353). – Némi darab alaposan *kidolgozott* [mn (mn-i igenév is)] (354). (A Bükki Nemzeti Park. Monográfia. Szerk. Baráz Csaba. Eger, 2002.)

Példáinkból kitűnik, hogy miért is alkalmas az említett szerepre a befejezett melléknévi igenév. Az iméntiekhez hasonló leírásokban gyakoriak a statikus képet festő névszói állítmányok, sokszor melléknevekkel, illetőleg folyamatos melléknévi igenevekkel. Különösen a **névszói állítmányok** akár egy mondaton belüli **halmozódásakor** a mondat szerkezetbe jobban beleillik – a köznyelvben talán kevésbé megszokott lexémákkal is – a befejezett melléknévi igenévi állítmány, mint az igei állítmány: *fogazott – egymásba kapaszkodó – védett* (42); *feltűnőek – fogazott – előre hajló – karéjozott* (50); *hegyesek – hosszúra nyúltak – tompák – szélesek* (51). Ez tehát újabb adalék a szóban forgó szerkezet kommunikatív szerepére, arra, hogy miért nem igealak vagy határozói igeneves szerkezet áll helyettük a több névszói állítmányt tartalmazó mondatokban.

4. Mondatbeli pozíció – bővíthetőség

Érdeemes felfigyelnünk ezeknek a befejezett melléknévi igeneveknek a mondat egységen belül elfoglalt helyére és bővíthetőségére. A mondat egységen belüli helyük nagyban függ attól, hogy igenévi tulajdonságaikat már elvesztett (vagy részben elvesztett), tehát ebben a pozícióban megszilárdult (vagy megszilárduló-félben lévő) elemtől van-e szó, vagy pedig alkalmi, egyedi használatról. Az előbbiekek helyzete szabadabb: állhatnak a mondat egység élén (*adott, kizárt*), betölthetik alárendelő összetett mondat főmondatának állítmányi szerepét (*bizonyított az, hogy...; nem tisztázott, hogy...; arra hivatott, hogy...*). A másik csoportba tartozó lexémák elsődlegesen továbbra is igenevek, csupán alkalmilag töltik be az állítmány szerepét. Mondatban elfoglalt helyük kötöttebb, általában a mondat egység végén állnak (tehát balra bővülő szerkezetek alaptagjai), megtartják igei vonzatukat, gyakran van hangsúlyos határozói bővítményük, és a vonzatuk, bővítményük közvetlenül megelőzi őket. Igazolhatjuk ezt egyrészt az előző pontban szereplő szaknyelvi példákkal (*bravúrosan hajlított, alaposan kidolgozott, hosszúra nyúltak, evezőszerűen összenyomott, foltokkal tarkázott, vaskosan ráncolódott*), másrészt a 2.3. pont mondataival.

5. Tükörfordítás, tükörszerkezet

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatához bizonyos esetekben hozzájárulhat az idegen nyelvből való tükörfordítás is. Különböző árucikkek csomagolásán szerepelnek állandósult fordulatként, részben reklámfogásként a következők: *Klinikailag tesztelt (Clinically tested) – Dermatológiailag tesztelt (Dermatologically tested) – Tudományosan kifejlesztett (Scientifically developed)*. – Hasonló nyelvi jelenséget rejt a repülőtéri járatinformáció kiírása: [A járat] *Törölt (Cancelled)*. – Végül egy kétnyelvű felirat egy bevásárlóközpontból: *The area is monitored by cameras – A terület kamerák által ellenőrzött*. A bemutatott angol forrásnyelvi példákon kívül csak elvétve találkozunk ilyesféle tükörszerkezetekkel, manapság tehát már nem helytálló a 20. század első felének sokat hangoztatott nyelvművelői vélekedése, hogy a *-t, -tt* jeles igenév állítmányi használata jobbára idegen nyelvi hatásra vezethető vissza.

6. A beszélők normatudatának változása

A beszélők normatudatának változását kitűnően jelzi 1996-ban készített nyelvhasználati felmérésem. Ebből két idevágó mondatot idézek: A terület ivóvízellátása mind a mai napig *nem megoldott*. A tünetekből arra lehet következtetni, hogy a beteg szív működése kismértékben *akadályozott*. Az első mondatot a magyar szakosok 68%-a, a nem magyar szakosok 72%-a érezte helyesnek, a második mondatot pedig 75, illetve 80%-uk (Zimányi 1996: 325). – Ehhez hasonlóan a nyelvi jelenség 80% feletti elfogadottságát adatolta Felde Györgyi általános iskolásokkal végzett felmérésében (Felde 1992: 180; 184).

7. Gyakorisága

Mindezek után föltehetjük a kérdést: mennyire gyakori a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben? Valóban terjedő és feltűnő jelenségről van-e szó? A szubjektív megítélés sokszor téves eredményt hoz valamilyen új fejleménnyel kapcsolatban, főleg akkor, ha kirívó alakulatról van szó. Ilyenkor óhatatlanul gyakoribbnak érezzük előfordulását.

A magyar nyelv történeti nyelvtana a kései ómagyar korról szólva megállapítja, hogy a *-t, -tt* képzős igenév elsődleges funkciója a jelzői (87%); állítmányként vagy névszói-igei állítmány részeként csak elvétve fordul elő (3%-ban). Elsősorban olyan igenevek szerepelnek, amelyek már mellékneveknek tekinthetők, azaz állandó tulajdonságot fejeznek ki, fokozhatók (A. Jászó 1992: 432–3).

Hatszáz szövegmondatra kiterjedő – eredetileg más összefüggésben készített – sajtónyelvi elemzésemben csak elszórt példákat regisztráltam, mindössze hármat. (Két napilap, egy politikai és egy bulvárlap cikkeinek szisztematikus elemzése alapján.) Hasonló eredményt hozott hétórányi rádióműsor szövegelemzése is. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának gyakorisága nyilván

függ a szövegtípustól, a műfajtól és nem utolsósorban a szerző (beszélő) személyétől, stílusától stb. (Zimányi 2005: 37). Mindent egybevetve: jól adatolható előfordulásai ellenére ritkának tarthatjuk.

8. Összegezés

A befejezett melléknévi igenév állítmányi pozíciója több, egymástól olykor független okra vezethető vissza. Tükörfordítások révén korábban jellemző volt az idegen hatás, mára ez kevésbé meghatározó. Inkább arról van szó, hogy a praxis oldaláról szükségesnek tartott szintaktikai szinonímia jön létre, amely helyettesíti egyrészt a határozó igenév léteigés szerkezetét, másrészt a sokszor általános alannal összekapcsolódó igei állítmányt, ritkábban a *-ható/-hető* képzős igenevet vagy a szenvedő igealakot. Esetünkben a szintaktikai szerkezeti szinonímia Károly Sándor által leírt jellemzői jól érvényesülnek: azonos mondatrészfunkció (állítmány), különböző szófajstruktúra (ige, igenév) (Károly 1970: 138). Nem hagyható figyelmen kívül a műfajiság és a nyelvváltozat, mert a hivatalos nyelv (a személytelenség miatt) és a tudományos nyelv leíró műfajai (a melléknév analógiája miatt) jól hasznosíthatják ezt a szerkezetet.

Más okokra vezethető vissza a szépirodalmi alkotásokból vett példák egy része. Ezek jelentéstani vonatkozásaival, stílushatásával és szintaktikai szerkezetük átmeneti jellegével behatóan foglalkozott Tompa József idézett tanulmánya, ezért nem tartottuk célunknak annak ismételt vizsgálatát.

A befejezett melléknévi igenév állítmányi pozícióban kis mértékű – valós vagy beleértett – jelentéskülönbséget mutat a szinonim szerkezetekkel összevetve. Ez a különbség elégséges ahhoz, hogy bizonyos helyzetekben bizonyos lexémák betöltsék ezt a szerepet, és gyakori használatuk során megszokottá váljanak, ezzel elősegítsék az adott szó szófajváltásának kiteljesedését.

SZAKIRODALOM

- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár.* Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Farkas Vilmos 1995. Az állítmány. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth János 1911. A „Nyugat” magyartalanságairól. *Magyar Nyelv* 67–70.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan.* Budapest.
- Komlósy András 1992. Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *Nyelvtudományi Értekezések* 146. sz.
- MGr. = *Magyar grammatika.* Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MMNy. = *A mai magyar nyelv.* Szerk. Rácz Endre. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I-II.* Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–62.

- MNyK. = *A magyar nyelv könyve*. Főszerk. A Jászó Anna. Trezor Kiadó, Budapest, 1991.
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980–85.
- NymKsz. = *Nyelvművelő kézisztár*. Szerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó, Budapest, 1996.
- Simonyi Zsigmond 1917. Új németesség. *Magyar Nyelvőr* 229–31.
- Szinnyei József 1933. Jó magyarság. *Magyarosan* 57–9.
- Tiszaszanti Antal 1943. *Orvosi nyelvünk helyes magyarsága*. Budapest.
- Tompa József 1953. Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. *Magyar Nyelv* 128–40.
- Zimányi Árpád 1996. A nyelvhelyesség tanításáról – egy felmérés tükrében. In: V. Raisz Rózsa (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 207. sz. 321–5.
- Zimányi Árpád 2004. Bulvárlapok cikkeinek szövegtani elemzése. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Kommunikáció és nyelvhasználat. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei* XXXI. Líceum Kiadó, Eger. 29–43.

Zimányi Árpád

SUMMARY

Zimányi, Árpád

The semantics and pragmatics of predicative past participles

The predicative use of past participles can be traced back to several, sometimes mutually independent, reasons. Earlier on, foreign patterns used to be followed via loan translations, but this source is less dominant today. Rather, syntactic synonymy that may be seen as necessary from a practical point of view comes into being whereby predicative past participles replace *-va/-ve* plus copula constructions, as well as finite verbs used with impersonal subjects or, less frequently, participles in *-ható/-hető* or passive verb forms. In the present case, the characteristics of structural synonymy identified by Károly (1970: 138), identical sentence constituent function (predicate) but diverse part-of-speech affiliations (finite verbs, non-finite verb forms), are well attested. Genre- and dialect-specificity cannot be left out of consideration, either: official language use (because of impersonality) and descriptive genres of scientific discourse (due to the analogy of predicative adjectives) make good use of this construction.

Some instances found in works of fiction, however, go back to other reasons. Semantic aspects of such examples, their stylistic effects, and the transitional character of their syntactic structure have been extensively discussed by József Tompa, therefore their repeated study was deemed unnecessary here.

Compared to the other, synonymous constructions, predicative past participles may exhibit minor differences of meaning, actual or only assumed. Such differences are sufficient for some lexemes to occur in this role under certain circumstances, and to become accepted or customary through frequent occurrence, thereby facilitating the part-of-speech shift of the given form into an adjective proper.

A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei*

A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya c. cikkünkben áttekintést adtunk a szóban forgó fogalom definícióiról és koncepcióiról, amelyeknek értelmében a nyelv tartalmazza a világ észlelésének azt a meghatározott módját, amely az objektív valóság tartalmi struktúráinak a felfedezésére irányul. Az ezen problematikával foglalkozó tudósok (Humboldtól kezdve a mai kognitivistákig) azt a nézetet vallják, hogy a nyelv ráerőlteti a használóira saját kategóriáit, struktúráit, és ily módon determinálja az emberi gondolkodást, a *világnézet* kialakítását. Ezt a tézist, mint köztudott, Wittgenstein a következő módon fogalmazta meg: *a nyelvem határai egyben a világom határai is*. Tehát ebben az értelemben a valóság csak a nyelvnek köszönhetően adott az ember számára, és csak a nyelven, valamint a nyelvhasználókon keresztül észlelhető, tapasztalható. Így, az objektív valóság a megismerés határain kívülre esik, mivel csak a nyelv által alkotott világ létezik, és az ember nem lépheti át „a nyelv határait”, mert mögöttük már semmi sem létezik. Ilyen posztulátum elfogadása természetesen megfelelően determinálja a nyelvi szemantika leírását is, mert a nyelvi jeleket csak a fogalmakra vagy a tapasztalatra, nem pedig a valóságra vonatkoztatja. Ez a nézet azonban, úgy tűnik, túl nagy szerepet tulajdonít magának a nyelvnek, és indokolatlanul ignorálja az emberi észnek, az ember aktív szerepének a jelentőségét. Nyilvánvaló, hogy nemcsak a nyelvnek van vitathatatlan szerepe a valóság megismerésében, hanem egyidejűleg az embernek is, aki ezt a valóságot tapasztalja, észleli, információt szerez róla (Bańcerowski 1998: 270–7). Ha a megismerési aktus kizárólag csak a nyelvi jelek közvetítésével történne, akkor nem rendelkeznenék semmilyen kritériummal arra vonatkozóan, hogy megállapítsuk, vajon a megismerésünk és a jelentéshasználatunk valóban az objektív valóságra vonatkozik-e, vagy csak az általunk létrehozott konstruktum. Továbbá azt is jelentené, hogy az adott jelrendszer foglyai vagyunk, nincs lehetőségünk kilépni belőle és ellenőrizni azt, mivel minden ellenőrzés újabb jelrendszer, azaz a metajelrendszer megalkotását igényelné. Ez viszont még inkább eltávolítana bennünket a valóságtól.

Az objektív valóság létezésének ignorálása lehetetlenné tenné a nyelvi kommunikációt is, mivel az adott nyelv használóinak nem lenne közös viszonyítási alapjuk. Ugyanez a megállapítás még fokozottabb mértékben vonatkozik a különböző nyelvekre és kultúrákra. Ha így lenne, akkor nem tudnánk például az egyik nyelvről a másikra fordítani. Tehát az a véleményünk, hogy minden természetes nyelv saját módja szerint interpretálja az objektívan létező világot, amely, egyébként, az ember megjelenése előtt is létezett. Így a *világ nyelvi képe* (= VNyK) nem más, mint azok által a nyelvhasználók által tapasztalt objektívan létező valóságnak a képe, akik hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek, és hasonló értékeket vallanak. A VNyK-t a valóságról szóló tudásfajtaként is értelmezhetjük, amely egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi. Ez pedig nem más, mint az ember mentális információs térképe, azaz a világról megalkotott belső (alanyi) képe, amelynek a nyelv az integráns részét képezi, s mivel ez a kép csak a nyelvben létezhet, benne van kódolva és rögzítve a nem lineáris fogalmi struktúra formájában (Bańcerowski i. m.). Ez a világgép nem tudományos, hanem naiv, mindennapi, szubjektív kép.

A nyelvi kategóriák (mind a grammatikai, mind pedig a szemantikai kategóriák) a tárgyi valóságra vonatkozó empirikus megfigyeléseket tükrözik, amelyeket az adott kommunikációs kö-

* OTKA (T 046732 NYE) támogatásával készült

zösség absztrahált, általánosított, formalizált és kodifikált, tehát a világ struktúráit (megismerendő tartalom) nyelvi struktúrákká alakította át a rá jellemző *világnézetek* megfelelően. A VNyK mint az adott természetes nyelvben kifejlődött kategóriarendszernek a szókinszben és a mondatban megnyilvánuló szemantikai struktúráknak az összessége azt mutatja, hogy az adott nyelvközösség által tapasztalt, átélt és elképzelt valóság milyen módon rögzült a természetes nyelvben (Gipper-Schwarz 1962: 174).

A nyelvben megnyilvánuló *világnézet*, amely az adott kultúrának integráns része, tartalmazza az axiológiai-ideológiai aspektusokat is. Ha elfogadjuk azt, hogy a nyelv – az ideológiákhoz hasonlóan – bizonyos meggyőződéseknek, beállítódásoknak, értékeléseknek, értékeknek, normáknak, minősítéseknek, az adott társadalmi csoport(ok) érdekeit megjelenítő jelszavaknak, céloknak, cselekvési programoknak a kifejezője, amely a megfelelő magatartásokkal és cselekvési normákkal párosulva egy meghatározott víziót is jelent a valóságról, akkor jogosan beszélhetünk a *világ ideológiai képéről* is (= VIK) (Gipper 1978: 164; Anusiewicz 1994: 28).

Az *általános világ képe*, amelynek a VNyK az integráns részét alkotja, mint az adott kommunikációs közösségnek a kollektív konstruktuma, az *első (objektív, fizikális) valósághoz* képest *második valóságot* jelent. Ez azt jelenti, hogy az *első valóság* alapjául szolgál a *második valóság* létrejöttének, amely a különféle szemiotikai jelenségekben, többek között a nyelvi szövegekben, közlésekben stb. manifesztálódik. Ebben az értelemben a *második valóság az elsőnek a metaképe*, mivel ezt a valóságot az ember alkotta meg saját *világnézete* szerint, és amely soha sem tükrözheti az első valóság izomorf és teljes képét.

A *második valóság* tartalmazza a *világ nyelvi, tudományos és kultúrképét* is. A természetes nyelv a *világ képét* saját szabályrendszere szerint alakítja. A világ tudományos (= VTK) és kultúrképe (= VKK) csak akkor jöhet létre, ha már kialakult a VNyK, azaz: ha már elsajátítottunk valamilyen nyelvet. Ez azt jelenti, hogy a nyelv az emberi intellektus által létrehozott bármilyen konstruktumhoz viszonyítva elsődleges és alapvető, de ezzel egyidejűleg lehetővé teszi, hogy ráakódhassanak a világ megismerésével kapcsolatos különféle más jelenségek is, amelyek a világ alanyi interpretációjára vonatkoznak.

A *második valóság* szerkezetéért a VKK felel, mint az a rendszer, amely a világgép minden komponensét az adott kultúrában lokalizálja. A VKK a VIK-n kívül magában foglalja a más rendszerek által létrehozott konstruktumokat is (pl. a mimika, a gesztikuláció, a viselkedési formák stb.), valamint a globális világgépnek a tudományos, vallási, művészeti (benne az irodalmi), politikai, tömegtájékoztatási, gazdasági és más komponensét is. A VKK, amelynek a legfontosabb elemét a nyelv képezi, olyan konstruktum, amely biztosítja és szabályozza a nyelvi szövegek létrejöttét és funkcionálását, valamint más jelrendszereknek a manifesztációját is. Érdemes megjegyezni, hogy a *világ képének* igen fontos elemét a vallási komponens képezi. Itt nemcsak a valamilyen vallásban rögzült világgépről van szó, amely az adott vallás kanonikus szövegeiben és intézményeiben nyilvánul meg, hanem olyan komponensekről is, amelyek a VKK-n belül vallásilag jelöltek, és ennek megfelelően szemantizálják az adott vallásból származó különféle elemeket. A vallási világgép ebben a perspektívában élő kövületnek értelmezhető, amely a kultúrának nem a mai, hanem már régen elmúlt (történeti) állapotát tükrözi, mégis fontos szabályzóként hathat a mai kultúrendszerre is, és így benne jelentős szerepet tölthet be.

A VTK-ról beszélve érdemes megjegyezni, hogy a „tudományos” jelzőt nem kell szó szerint érteni, legalábbis két okból. Először is ez a jelző a tudomány mai értelmezését jelenti, amelynek a terjedelmét, ugyanúgy, mint a múltban, most is kijelölhetik az olyan tényezők is, mint például vallási, mágiás, világnézeti, filozófiai stb. Másodszor pedig a kollektív szimbólum fajtájáról is szó van, amelynek értelmében nem fontos az, hogy valamilyen eredmény tényleg tudományos-e vagy sem, hanem elégséges az, hogy annak tartjuk. Mindenesetre itt olyan megállapításokról és relációkról kell beszélnünk, amelyek összhangot teremtenek a *világgép* és az *első valóság* között. A VTK a rendeltetésének megfelelően dönt arról: minek a reprezentációja jelenhet meg jogosan a mi világgépünk-

ben, és minek a megjelenése tilos, vagy csak metaforának, vagy babonának minősíthető. A VNyK-val összhangban azt mondjuk például, hogy „*a nap felkel*”. Elvileg a kultúra minden résztvevője érti ezt a mondatot, mint metaforát, amelyről – a VTK ismerete alapján – tudja, hogy ez nem felel meg a valóságnak, mivel valójában a Föld forog a Nap körül és nem fordítva. Ebben az esetben olyan nyelvi formuláról van szó, amely nyilvánvalóan sokkal régebbi tapasztalatot tükröz, mint a VTK-ban leképeződött tudományos megismerés, ennek ellenére a továbbiakban is használjuk ezt a kifejezést a mindennapi kommunikációban valószínűleg azért, mert a VTK-nak olyan területét érinti, amelynek jelentéktelen szerepe van az adott kultúra megnyilvánulásaiban.

A VTK biztosítja a VNyK-n és a VKK-n belül végbemenő változásokat és átrendezi mind a kettőnek a terjedelmét, valamint a belső taxonómiáját, amennyiben ez különféle okok miatt indokolt és megengedhető. A VTK annak ellenére, hogy szabályzó státusszal rendelkezik, különféle okok miatt nem mindig juthat érvényre. Például a genetikai kutatások eredményei csak igen minimális mértékben változtathatják meg a VKK-t. Hasonló módon történik az egynemű házasságok vagy az abortusz esetében is – itt az egyes kultúrákban különféle nézetek, beállítódások jutnak kifejezésre. Ezzel kapcsolatban felvetődhet a kérdés: mi az, ami elősegíti ezeknek a különféle nézeteknek, beállítódásoknak a legitimálását? A válasz a következő lehet: az adott jelenlegi *világképnek* (és ebben a VTK-nak is) a megnyilvánulásai. Tehát a VTK csak a segítőeszköz szerepét töltheti be, a döntéshozatal a VKK-ra és az egyes szubkultúrákra hárul (egyes szubkultúrák akceptálják a genetikai kutatásokat, mások pedig nem). Úgy tűnik, hogy a VTK-nak csak közvetítő, szabályozó, irányt mutató stb. jellege van, a domináló szerepet a VNyK és a VKK játssza.

A *második valóság* értelmezésünkben a belső (implicit) emberi testben zárt és az ember tulajdonát képező olyan tudásfajtát jelenti, amely az *első valóság* hatására jött létre. Ez a szintagmatikus és a paradigmátikus tengely körül szerveződő kategóriarendszer, hierarchikusan rendezett általános kognitív struktúra. A klasszifikációs mechanizmus többlépcsős jellegű, és különböző absztrakció-szinteket tételez fel. Minél nagyobb az elvonatkoztatás, annál magasabb az absztrakció foka. Minden magasabb absztrakció szint általánosítja az alacsonyabb szintek információit (Bańcerowski 2000: 352–61). A *második valóságban* létrejöhetnek saját mentális objektumok, új információk is, mivel önálló, az *első valóságtól* viszonylag elszakított, autonóm létet alkot. Az úgynevezett alkotó gondolkodás, azaz logikai osztályozás eredményeképpen, amely viszonylag független az objektív valóságtól, olyan kategóriák és struktúrák is létrejöhetnek, amelyek az esetek többségében a legmagasabb absztrakciós szintű osztályokhoz tartoznak, és amelyek egy részének nincsenek reprezentánsai az *első valóságban*. Ezen kívül a nyelvi diskurzusok is módosíthatják, illetve meg is változtathatják a *második valóság* terjedelmét, belső taxonómiáját. A *világkép* funkcionálásának a megnyilvánulásait a társadalmi rendszer határozhatja meg, tekintettel a szervezetségi állapotára, társadalmi formájára és az általa létrehozott intézményeinek stb. a jellegére, de működését csak az adott kultúra rendszerén belül valósíthatja meg. A társadalmi rendszer megszabhatja azt, hogy mi megengedhető és mi nem engedhető meg az adott rendszer szempontjából, de a kultúrrendszer meg is másíthatja a társadalmi rendszerben született döntéseket. A társadalmi és a kultúrrendszer kölcsönösen hat egymásra, és kölcsönösen feltételezi egymást a *világkép* közvetítésével. Érdeemes megjegyezni, hogy a diskurzusokban különböző világképek funkcionálhatnak, amelyeket a társadalmi rendszer, konkrétan a különféle szubkultúrák hoznak létre. Ezek a világképek csak részben lehetnek kompatibilisek egymással, ezért szükség van az adott kultúrában kialakult általános világképre is. A diskurzusok hathatnak egymásra (pl. a szaknyelvi diskurzusok segítségével), de a bennük megnyilvánuló világképek között ez a közvetlen hatás már nem érvényesülhet.

A kultúrát axiológiai szempontból az értékek halmazaként szokás tekinteni. Beszélhetünk itt a valóság látásának a kultúrájáról, azaz a valóságot alkotó egzisztenciális tények felfogásainak az együtteséről, e tények értelmezéséről és különféle változatban történő kifejezéséről (pl. művészi [irodalmi, zenei, képzőművészeti], filozófiai, teológiai). Az így felfogott kultúra tartalmazza az értékek és a normák rendszerét, a hitvilágot, a társadalmilag elfogadott viselkedési mintákat és azoknak

az alkotásait. Ebben az értelemben a nyelv a kultúra alkotása, amely hatással van a világnézetre és a vele kapcsolatos értékrendszerre is.

Fontos választ adni arra a kérdésre, hogy a nyelv milyen gondolkodási formákat, tapasztalattípusokat, az értékek, valamint a minősítések milyen formáit stb. tartalmazza, és hogy néz ki mindaz, ami a nyelvben rögzült, és a világ emberi vízióját, azaz az adott nyelvet használó kommunikációs közösségnek a világvízióját tartalmazza. A nyelv az adott közösség kultúrárchívuma, mivel a benne rögzült régi szokások, normák, viselkedési minták, az értékrend és az axiológiai rendszer, valamint a sajátos világnézet, nem változik olyan gyorsan, mint a társadalmi vagy a kultúrstruktúrák. Ebben az értelemben beszélhetünk a nyelv sajátos kulturális konzervativizmusáról is.

A nyelv kultúrfunkciói közül a legfontosabb talán a *megismerési funkció*, amely az emberi megismerés eredményeinek és azok minősítésének az objektívizálását szolgálja. Ezen kívül a nyelv több más kultúrfunkciót is betölt, például: *szimbolikus funkciót*, amely a valóság szimbolikus és metaforikus felfogásán alapul; *kumulatív (akumulatív)* és vele együtt a *megnevezési funkciót*, amelyek az emberi – társadalmi tapasztalat, az értékrend és az objektumok minősítésére, valamint a nyelv segítségével történő rögzítésére (megnevezésére) vonatkoznak; *nemzeti funkciót* – elkülöníti és konszolidálja valamelyik kommunikációs közösséget (pl.: a nemzetet, törzset stb.); *meggyőzősi (perszváziós) funkciót*, amely a nyelvi szövegek olyan jellegű szerkesztésére vonatkozik, amely képes hatást gyakorolni az információvevőre és kialakítani benne a megfelelő magatartást. Ez a funkció igen fontos, mivel a nyelv és a nyelvi szövegek az adott kultúrában történő funkcionálásával függ össze, és olyan kérdéseket érint, mint például: az igazság, a hazugság, az igazságosság stb. Ez a nyelv etikus, illetve etikátlan használatáról is szól (pl. a manipuláció, a becsapás, a zsarolás, a megfélemlítés, a pletyka stb.). Ezért ez a funkció a legfontosabb érdeklődési területe a nyelvészeti pragmatikának és stilisztikának. A nyelv következő kultúrfunkciója a *performatív funkció*, amely a valóság új területének és új tényeinek kreálására vonatkozik, elsősorban a nem anyagi szférában (pl. jogi, szokásbeli stb.). A performatív funkcióhoz közel áll a *mágikus funkció*. Általában ez a funkció tükrözi a nyelv és a nyelvi szerkezetek hatását mind az anyagi, mind pedig a pszichikai, illetve tudatbeli valóságra a szándékolt célok elérése céljából (pl. megszervezni a hatalmat valaki(k)/valami fölött, legyőzni, ártalmatlanná tenni valakit/valamit, megváltoztatni valamit stb.). Ebben a kontextusban meg kell említeni a *pragmatikai funkciókat* is. Minden pragmatikai funkció az információadónak a közlés tartalmához vagy az információvevőhöz való viszonyát fejezi ki (Awdziejew 1983: 53). A szakirodalomban a *modális, emotív és az illokúciós pragmatikai funkcióról* is szó esik.

Egyet lehet érteni Weisgerberrel (1951/52: 6), hogy a *naív nyelvi realizmus* a nyelv fogalmát tulajdonképpen a kifejezési és kommunikációs eszközökre szűkíti. Látnunk kell, hogy a nyelv ilyen értelmezése, amely elsősorban az olyan logikai és az empirikus neopozitivizmusból eredő formalista és szcientista kutatási magatartásra jellemző, mint a strukturalizmus, deskriptivizmus, generativizmus és transformacionizmus, manapság már a megismerés szempontjából terméketlennek bizonyul és nem tartható fenn, mivel a nyelvet nem lehet elszakítani az embertől, mert elvezíti létezésének a lényegét. Az emberi nyelv olyan jelenség, amely integrálja a megismerési-relációs, volitív stb. aspektusokat, és a legteljesebb képet adja az emberről és sajátosságairól, amelyekre a szcientizmus kutatási módszerei nem terjednek ki, mivel metodológiájában kizárólag csak a matematikai és a természettudományok módszereit tekinti mintának minden tudományos tudás megalkotása számára (Krapiec 1985: 46). A nyelvi tények nem fizikális típusú tények. A nyelvi jelenségeket különböző szempontok alapján vizsgálhatjuk, de nem tárgyi módszerekkel, mint ahogy például a természettudományokban a fizikai objektumokat vizsgálják. A nyelvi tények alanyi jellege meghatározza az emberi nyelv lényegét. A természettudományok kutatásait tárgyi mintázat szerint folytatják. És tulajdonképpen ez az alapvető különbség a humán tudományok és a természettudományok között.

A *második valóság* létrejötte és funkcionálása, ahogy már feljebb hangsúlyoztuk, nem lenne lehetséges a nyelv részvétele nélkül. Az ember receptorain (csatornáin: vizuális, auditív, taktilis,

olfaktív, gusztatív) keresztül megszerzett, feldolgozott, kategorizált és konceptualizált információt csak a nyelv segítségével rögzítheti és tárolhatja a memóriájában. A nyelv, mint kódolási mechanizmus, programjának megfelelően minden mentális objektumhoz megfelelő nevet (kódot) rendel hozzá. (Ugyanúgy, ahogy a komputeres technikában minden dokumentumot el kell nevezni, mert ellenkező esetben nem találjuk meg, nem tudjuk használni.) Ebben nyilvánul meg a nyelv *megnevezési funkciója*. A nyelvi megjelölés (megnevezés) nélkül az információ kategorizálása, konceptualizálása, tárolása és a nyelvi kommunikációs folyamatban történő előhívása, igénybevétele (használata) nem lenne lehetséges, mert nem is tudnánk, mit akarunk előhívni és jelezni a kommunikációs partnerünknek. E nélkül a nyelvi megjelölés nélkül a gondolkodás sem lenne lehetséges, mivel képtelenek lennének operálni a *második valóságot* képező információs készlettel. A kommunikációs folyamatban nem az információ átadása, befogadása megy végbe, hanem az információ rekonstruálása a vevő által a metanyelvi struktúrák segítségével. Az információt nem lehet átadni, továbbítani, mert hogyan? Az információadó az adott jel (név) kiejtésével csak jelzi a vevő felé, hogy e jel által jelölt információ (tudásfragmentum, kognitív tartomány, domén) birtokában van, és ha a vevőnek ilyenje nincsen, és akarja, hogy neki is meglegyen, akkor igénybe kell vennie a metalexikon eszköztárát, hogy segítségével rekonstruálni és magában megalkotni tudja a szóban forgó információt. Ilyenkor a metanyelvi kifejezések közlésével, például: *mi az?, hogy néz ki?, mire hasonlít?, mire való?, hol található meg?, mit lehet vele csinálni?, magyarázza el nekem egyszerűen (magyarul)!, rajzolja le nekem!* stb. kéri a segítséget az adótól, hogy az adó is hasonló kifejezések használatával rávegye őt, segítse őt abban, hogy ő is (a vevő), az általa ismert információk alapján létrehozassa magában (memóriájában) azt a tudásfragmentumot, amellyel eddig nem rendelkezett. Ezzel kapcsolatban feltehetjük a kérdést, hogy miért van például az, hogy a hallgatónak tartott előadás közben állandóan magyarázunk, lehetőleg egyszerű kifejezések, azaz a metanyelvi kommentár igénybevételével igyekszünk rávezetni, segíteni őket abban, hogy képesek legyenek rekonstruálni, saját magukban megalkotni, felépíteni a nekik szánt tudást. És ha ez megtörtént, akkor memóriájukban új információ rögzült, amelyet ők is tudnak hasonló módon használni. Előfordulhat olyan helyzet is, hogy az adó által igénybe vett metanyelvi kommentár nem mindenki számára lesz elégséges a megfelelő domén létrehozásához, és további kommentárra lesz szükség. Olyan eset is lehetséges, hogy a hallgató rosszul (nem adekvátn) rekonstruálta a neki szánt információt. Ilyenkor szokás azt mondani, hogy rosszul vagy félreértett. Hasonló a helyzet az írott szövegek esetében is. A fő mondanivalót (a fő információt) kíséző metanyelvi kommentár (magyarázat) esetleg nem minden olvasó számára lesz elégséges ahhoz, hogy ezt rekonstruálja („megértse”). Ezért szokás azt mondani, hogy alig értett valamit belőle vagy egyáltalán semmit sem értett, pedig a szöveget az ismert jelek alkották, és ennek ellenére alig vagy semmit sem tudott memorizálni. Ez azért van így, mert a nyelvi jelek semmilyen tartalmat, semmilyen információt vagy tudást nem is továbbíthatnak (Bańczerowski 2002: 133–42). A feljebb tárgyaltak tükrében világosan látnunk kell, hogy minden kommunikációs aktus kötelezően komoly metakommunikációs erőfeszítést is implikál.

A fő kérdés az, hogy milyen módon manifesztálódik a konkrét nyelvi megnyilatkozásokban, szövegekben a VNyK, és milyen nyelvi elemek hordozzák. Elsősorban a következőkről lehet szó: *grammatikai struktúrákról, szóképzetről és frazeológiáról, szintaxisról és a szöveg struktúráiról, szemantikáról, etimológiáról, stilisztikáról, onomasztikáról és a nyelvi etiketről*.

Az a gondolat, hogy a nyelvi rendszer tartalmazza az adott nyelvközösségre jellemző világnézetet, és hogy a grammatika jobban tükrözi a különböző népek szellemi sajátosságait, mint a lexika, Humboldtól származik és tulajdonképpen a mai napig él (Mayenowa 1991: 104–5). A grammatikai rendszer egyrészt bizonyos formát szab a gondolkodásnak, másrészt pedig lehetőséget biztosít e forma megváltozására is. Porzig és Weisgerber munkáinak köszönhetően a szóban forgó kutatásokban a figyelem jogosan a szóképzet elemzésére terelődött át. A szókincs a világ interpretációját rögzítő nyelvnek nagyon fontos komponense. A kutatásokban figyelembe veszik a lexikális-szemantikai mezők felépítését, valamint azt, hogy a szóképzet milyen részei fejlettek különösen, és melyek

vannak kevésbé képviselve az adott nyelvben. Az ilyen jellegű megállapítások alapján következtetni lehet arra, hogy melyek azok a területek, amelyek az adott társadalom életében fontos szerepet játszottak/játszanak, és melyek perifériális jellegűek, illetve melyek azok, amelyek egyáltalán nincsenek képviselve. A világ értelmezésének módjáról (pl. egy konkrét szövegben) tanúskodhat például a létező szinonimák közül történő választás – egy megfelelő alak alkalmazásával lehet valamilyen jelenséget felértékelni, illetve leértékelni (vö. pl.: az eufemizmusokat és a kakofemizmusokat). A jövevényszavak és kifejezések külön kérdést vetnek fel: vajon az átvételük az adott nyelvbe befolyásolja-e, illetve megváltoztatja-e, és ha igen, akkor hogyan az adott valóság fragmentumainak az interpretációját, vagy csak kitöltik a hiányzó elemet (elemeket) a szókincsben, és hozzáidomulnak a világinterpretáció meghatározott módjához (pl.: *víkend*). Előfordulhat, hogy az adott nyelvben megvan az adott fogalmat jelölő szó (kifejezés), amely hiányzik a másik nyelvből, ilyenkor gyakran ezt a szót/kifejezést az idézet segítségével vezetik be a befogadó nyelvbe. Itt elsősorban a nem az anyagi, hanem a szellemi kultúra alkotásairól van szó. Más problémát jelez az idegen eredetű szavak szándékos eltávolítása az adott nyelvből, és a kalkokkal vagy a neologizmusokkal történő behelyettesítés. Ha például valamilyen nyelvben hirtelen elkezd nőni a kalkok, illetve a neologizmusok száma a már funkcionáló kölcsönszavak behelyettesítése céljából, akkor ez a purista vagy a nacionalista ideológia elterjedését jelentheti.

A frazeologizmusok a világ interpretációjáról és az adott nyelvben rögzült emberi értékekről tanúskodnak. A frazeologizmusok olyan tulajdonságokat fejtenek ki, amelyeket relevánsnak lehet tekinteni az adott nyelv- és kultúrközösség számára. A lexikálizált frazeologizmusok korábbi világnézetet jeleznek, amely a régebbi VNyK-t tükrözi.

Érdeemes megjegyezni, hogy a világinterpretáció tézisének első képviselői úgy vélekedtek, hogy a VNyK-t legjobban a szintaxis fejezi ki. Itt például a szórendre és a vele kapcsolatos megnyilatkozásokban megjelenő logikai hangsúlyra gondoltak. Ha a nyelvi szabályok nem engedik tetszőlegesen változtatni a mondatrészek pozícióit a beszélő akaratától függően, akkor a nyelvet helyesen használó a szintaktikai szabályok rabjává válik és kénytelen (valószínűleg) a hangsúlynak (nyomatéknak) más módját keresni. Az analitikus alakok is biztosíthatják az interpretáció nagyobb szabadságát. A cselekvő vagy a szenvedő szerkezetek használatának a gyakorisága a jelenségek különböző felfogását jelezhetik azzal, hogy kiemelődik az ágens vagy a tárgy. Az említett problémákhoz kapcsolódik a megnyilatkozás „téma-réma” struktúrája is.

A különböző szövegfajták az adott társadalom organizációjáról, irodalmi hagyományairól, szokásairól stb. tanúskodhatnak. Például a hivatali iratok a társadalom elbürokratizálásáról, a részvétnyilvánítás formulái a kötelező etikettől szólnak. A mese vagy a népdal struktúrája adatokat tartalmaz a világnézet módjait illetően. Ez a levelek mintáira is vonatkozik, amelyek bizonyos állandósult formulákat rögzítettek (pl. a levél elején és a végén).

A VNyK rekonstruálása számára nagyon fontos kutatási terület a szemantika. A szavak által jelzett jelentés, a lexikális-szemantikai mezők és a lexika más struktúrái és területei a legteljesebben közvetítik a valóság látásmódját. A lexikális-szemantikai mezők gazdagsága, illetve szegénysége tanúskodhat a valóság egy adott fragmentumának a jelentőségéről az adott nyelvi közösség számára, és e fragmentum megismerésének a fokáról is. Erre a kérdésre a kutatók már korábban is felfigyeltek (vö. pl.: a Sapir–Whorf nevével fémjelzett *nyelvi relativizmus elméletét*), de az ez irányú mélyreható munkák valójában csak a kognitív paradigma megjelenésével kezdődtek. Természetesen az egész szókincs teljes és pontos elemzése (majdnem) teljesíthetetlen feladatnak tűnik, de ez nem jelentheti azt, hogy nem kell törekedni a maximálisan kitűzött cél elérésére.

A szóban forgó problematika a sztereotípiák fogalmával is szorosan összefügg, mivel a nyelvi sztereotípiák fontos szerepet játszanak a VNyK-ban. A sztereotipikus kifejezések bizonyos képet közvetítenek, amely gyakran a nemzeteket, foglalkozásokat, valamint az állatokat és a természeti jelenségeket érinti (Quashoff 1973; Pisarek 1975: 73–8; Bartmiński 1993: 363–87; Bańcerowski 2004: 61–73).

A VNyK rekonstruálását segíthetik az etimológiai kutatások is. A szavak eredetének a vizsgálata lényeges információkat szolgáltathat a VNyK-t illetően. Ki lehet mutatni például, hogy milyen tulajdonságokat vettek valamikor figyelembe az adott név által jelzett fogalom képzésénél. Ez inkább a régebbi VNyK rekonstruálására vonatkozhat, de ennek ellenére utalhat arra is, hogy hogyan formálódott a VNyK, amely a mai nyelvben is tart.

A VNyK-ban fontos szerepet játszik a nyelvi etikett is. Például a napközben használt egyszerű köszönési formulák a különböző nyelvekben azt mutatják, hogy másképpen történik az idő kulturális szegmentálása. A lengyel *dzień dobry* (jó napot) és *dobry wieczór* (jó estét) formuláknak az angolban *good morning*, *good afternoon* és *good evening*, a németben a *Guten Morgen*, *Guten Tag*, *Guten Abend* felel meg. Tehát a lengyel kettőnek az angolban és a németben három formula felel meg. A nyelv illemtani formái az adott nyelvközösségre jellemző világnézetet, bizonyos udvariassági képet közvetítenek.

A fentiek tükrében érdemes említést tenni a kutatók nyelvi/kulturális intuícójáról. Ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdést, hogy valójában mennyire beszélhetünk a világról és mennyire a nyelvészek nyelvi képéről? Milyen biztosítékok vannak arra vonatkozóan, hogy a szótárakban feltüntetett szó által takart jelentés megfelel az adott időben használt jelentésnek? Mennyire jelölik a szótárak azt, amit szemantikai profilnak nevezünk, azaz az adott szó, kifejezés használati terjedelmét stb.? Nyilvánvaló, hogy a kutató nyelvi intuícóját nem lehet sem metodológiai, sem elméleti kritériumnak tekinteni (kizárólag csak az előzetes hipotézis felállításának az alapját képezheti és semmi többet). Az, hogy megvan a lehetősége annak, hogy véleményt szerezhessünk a nyelvhasználóktól, nyilvánvalóan csak a mai nyelv kutatására vonatkozhat. A nyelvész, mint az adott kultúra képviselője és hordozója, tudatosan vagy tudattalanul képvisel bizonyos diskurzust, de mint kutató nem rendelkezhet semmilyen biztosítékkal arra nézve, hogy ismeri a szemantikát, valamint a más diskurzusokban végbemenő szemantizáció módszereit. Ezekkel az információkkal lehet tekinteni, amely rekonstruálható (pl. a szövegek vagy a kérdőívek anyagából), de nem létezik, mint valódi objektum. Az interdiskurzus szemantizációinak a módszereit meg kell ismerni, mivel ezek előzetesen senki számára sem adottak. Természetesen ehhez felhasználhatjuk a szótárakat, különösen akkor, amikor már nem léteznek az élő nyelvhasználók, de tudnunk kell, hogy valójában milyen korlátokról van itt szó, tehát mit is tartalmaznak a szótárak, mit tükröznek és mit nem tükröznek. Ezen érdemes elgondolkozni.

A természetes nyelv reálisan csak a konkrét emberi lények tulajdonságaként létezhet. Indokoltnak tűnik tehát a *második valóságnak* és ezen belül a *világ nyelvi képének* a vizsgálata az *idiolektus* szintjén is. Mint tudjuk, az *idiolektusok* és így az egyének *nyelvi világgépei* soha nem lehetnek azonosak egymással, de kisebb-nagyobb mértékben hasonlóak egymáshoz, ami azt jelenti, hogy olyan közös invariáns részt fedezhetünk fel bennük, amely az adott nyelvközösségre tartozó egyének minden *idiolektusában* állandóan ismétlődik. Tehát a nyelvet kétféle módon interpretálhatjuk: (1) az összes *idiolektus* halmazaként, valamint (2) egy bizonyos absztrakciós lingvisztikai konstruktumként. Az utóbbi értelmezés egy önálló absztrakciós létet tételez fel, amely az *idiolektusokhoz* képest elsődleges. Az egyén fölötti értelemben vett nyelvi tudás egy tetszőleges gyűjtő (kollektív) alany közös tudását jelenti. Felmerülhet a kérdés, hogyan lehet meghatározni a gyűjtő alanynak a nyelvi kompetenciáját, nyelvi tudását és ez által a *nyelvi világgépet* is, amely az egyéni alanyok halmazára vonatkozik.

Úgy tűnik, hogy elkerülhetetlen az a feltételezés, hogy az adott nyelvcsoporthoz és kultúrkörhöz tartozó nyelvek, bizonyos nyilvánvaló sajátos eltérések mellett, hasonló módon interpretálják a világot, tehát hasonló *világgép* rögzül bennük. Érdemes lenne kideríteni, hogy például az indoeurópai nyelvek mennyire hasonló módon interpretálják a világot, mire vonatkoznak a hasonlóságok, és vajon azok jelentősek-e. Kétségtávol nagy különbségek mutatkoznak abban az esetben, ha összehasonlítjuk a különböző nyelvcsoportokhoz és kultúrákhoz tartozó nyelvekben manifesz-

tálódó *világképet*. Ezzel kapcsolatban felmerül a *világ nyelvi és kultúrképe* közötti lefordíthatatlanság kérdése, a világ nyelvi és kultúrképei között tapasztalható ekvivalencia hiánya miatt (Bańcerowski 2004/b: 9–12). Például Amerika eredeti lakosainak a metafizikája több kutató szerint (pl. Peat 1993) holisztikus. A valóságot a folyamatok összefonódásaként érzélik. Az energiák, a szellemek és az ember egymással kölcsönös kapcsolatot teremtenek. Az indián világ a harmónia világa, amelyben a sziklák, a fák, a növények, a csillagok élőlények, és ennek a világnak az ember csak egy részét képezi. Ez a világ állandóan változik, de a ciklikus, nem lineáris idő lehetővé teszi a visszatérést, a megújulást. A mi kultúránkban azonban a világról teljesen más gondolkodási mód honosodott meg. Civilizációinkban az ember a tárgyakkól és más objektumokból álló világon kívül helyezkedik el, ezért ezt a világot ellenőrizni és manipulálni tudja. Az embernek a világ legfontosabb, legtekintélyesebb, legjobb elemeként való értelmezése, tehát a nyelvi antropocentrizmus valószínűleg nagyon sok nyelvre jellemző, de ez idegen az indián kultúrától. Ahogy Gąssowski (1996: 203) írja: „Az indiánoktól eltérően, akik igyekeznek beleolvadni a természetbe, a fehérember a természetet le akarja igázni, maga alá rendelni, kihasználni, és az Ószövetség utasításának megfelelően uralkodni rajta” (ford. B. J.). A *Teremtés* könyvében a következőket olvashatjuk: „Isten megteremtette az embert, saját képmására alkotta, férfinak és nőnek teremtette. Isten megáldotta őket, Isten szólt hozzájuk: »Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog.«” (Biblia 1976: 17). Az indiánok, akik az őket körülvevő világgal teljes harmóniában éltek, ezért nem értették meg az európai telepeseket, akik meghódították területeiket, és földtulajdonosoknak nyilvánították magukat.

Az indiánok számára az idő nem a múltból indul ki, és a jelenen át a jövőben folytatódik, hanem örökös körforgásban van. A indiánok a jelenben élnek, és nem a múltban vagy a jövőben. Ahogy Pelletier (1994: 3–9) írja, az indiánok elődei nagyon jól ismerték az olyan fogalmakat mint a nap, a hónap és az év, viszont nem találtak ki heteket, órákat, perceket vagy másodperceket, mivel ezek nem „szerepelnek” a természetben. Amikor a fehér amerikaiak „az indián idő” kifejezést használják, nem az órák, percek vagy másodpercek jutnak az eszükbe, hanem a pontatlanság. Egyébként, nem csak az indiánok veszik észre, hogy a fehér amerikaiak a jövőben élnek. Tyrmand (1991: 18–9) a következőket írja: „Houstonban nem használják a múlt időt. Elkerülik a jelen időt is. Mindenki kizárólag csak a jövő időt használja. Például: „Ez a bélszín kitűnő” – igyekszem megdicsélni a házigazdát. „Jövőre is ide kell jönnie” – szól nekem. – Csak akkor győződik meg majd arról, hogy milyen bélszín van Texasban...” Whorf (1956) is azt állítja, hogy a hopi indiánok másképpen fogják fel az időt és a teret, mint az indoeurópaiak. Az európaiak megkülönböztetik a múlt, a jelen és a jövő időt, a hopi indiánok viszont az úgynevezett objektív és szubjektív szférát különböztetik meg. Az objektív az, ami megnyilvánult, ami magában foglalja mindazt, ami az érzékszervek számára hozzáférhető, azaz az egész fizikális világ, a múlt és a jelen megkülönböztetése nélkül, de a bármilyen módon értelmezett jövő kizárásával. A szubjektív szféra viszont megkülönböztetés nélkül tartalmazza mindazt, amit mentálisnak nevezünk, ami az észben nyilvánul meg vagy létezik, de talán inkább a „szívben”, ahogy a hopik szeretik, tehát az ember, az állat, a növény, a tárgy szívében, azaz különböző megnyilvánulásaikban, a természet szívében. Ennek a tükrében azt mondhatjuk, hogy az indiánok és a fehérek más időben és más térben élnek (vagy éltek).

Az indiánok másképpen használják a főneveket és az igéket. Az indián nyelvekben nincsenek absztrakt főnevek. Az európai nyelvekben nemcsak a konkrét objektumokat nevezik főnevekkel (pl. *ember, fa, tehén, ló, kő, könyv* stb.), hanem az emóciókat, az érzelmeket (pl. *szeretet, harag, megvetés, gyűlölet* stb.), a jellemvonást (pl. *értelem, őszinteség, becsületesség, felelősség* stb.), az eseményeket (pl. *házasság, születés, halál* stb.), a cselekvéseket (pl. *versenyfutás, mosás, borotválkozás* stb.), a légköri jelenségeket és az évszakokat (pl. *szél, vihar, eső, villámlás, ciklon, tájfű, tavasz, nyár, ősz, tél*), a fizikai jelenségeket és állapotokat (pl. *energia, fény, tehetetlenség* stb.), valamint a betegségeket is (pl. *influenza, malária, torokgyulladás* stb.). Az ilyen esetekben az európai

nyelvekben néha az igei töből képzett főnevek szerepelnek, például: *az élet, az élmény, a teremtés* stb. Az indián nyelvekben (pl. a hopiban) a főnevet csak a konkrét dolgokra vonatkozóan használják. Minden állapotot, viszonyt, betegséget, légköri jelenséget vagy eseményt igék segítségével fejeznek ki. Az indián nyelvekben az embereket sem nevezik el a főnevekkel; például a micmac nyelvben a feleség az, „*aki a szívedről gondoskodik*”, valakinek a lánya az, „*aki gazdagítja az életet*”, valakinek a fia az „*aki a szívedet próbára teszi*” (Peat 1992: 11). Ezek a kifejezések a családon belüli relációkat fejezik ki. A fiú az említett nyelvben az, „*aki férfitá válik*”. A haida nyelvben a férfi „*itlinga*”, ami szó szerinti fordításban azt jelenti, hogy „*emberré várt*”. A keresztnevek gyakran nem főnevek, hanem a fentiekhez hasonló egész szintagmák, például olyan keresztnevek lehetnek, mint „*a farkasokkal táncol*” vagy (szó szerinti fordításban) „*az ökölrel áll*” stb.

Az indián világ különbözik az európai világtól a természet fölötti erők és az istenség felfogásában is. Az amerikai indiánok nyelvében az Istent nem főnévvel, hanem igével fejezik ki. Az Istent a folyamatot, a viszonyt, az alakatlan és nem nélküli élő létet jelenti, amely nemcsak az objektív, hanem a szubjektív szférában is érzékelhető. Az európai nyelvekben és kultúrában viszont az Istent személynek képzelik el (lásd a feljebb szereplő, a Teremtés könyvéből vett idézetet).

Érdeemes észrevenni, hogy az alanytalan mondatok a magyarban hasonlítanak az indián nyelvművekre, például: (1) *Láttam, hogy verekedtek*; (2) *Ellopták az autóját*; (3) *Esik*; (4) *Havazik*; (5) *Villámlik*; (6) *Dörög*; (7) *Szür a tudomben*; (8) *Émelyít*; (9) *Ezzel a tollal jól lehet írni*. A (2)–(9) példák azt mutatják, hogy az általuk leírt helyzeteken az ember nem uralkodik, ezért úgy tűnik, hogy az alanytalan mondatok formája és tartalma közötti viszony kevésbé önkényes, mint az alanyt tartalmazó mondatok esetében. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az alanytalan mondatok pontosabban írják le a szituációkat, mint az alanyos mondatok, ezenkívül az emberi kontroll hiányára is rámutatnak.

Az indián nyelvek kutatói (pl. Whorf 1956) azt állítják, hogy ezek a nyelvek jobban képesek tükrözni a fizikai jelenségeket, mint például az angol nyelv. Kiderült, hogy az angol nyelv a fizikusok számára túl szegény igékben, ezenkívül meghamisítja a valóságot azáltal, hogy a folyamatok és állapotok kifejezésére a főnevet használja. Az indián nyelvekben hiányoznak az absztrakt főnevek és az állapotokat, folyamatokat, jelenségeket igékkel fejezik ki; ennek következtében a fizikát például jobban meg lehet fogalmazni ezekben a nyelvekben, mint az angolban.

Az európai nyelvekre nem „fordítható le” az indiánok hallgatása sem, amely az egyensúlynak a jele, a beszéd viszont veszélyes adomány. Tehát a hallgatás nemcsak bizonyos szituációkban általánosan elfogadott viselkedési mód, hanem kívánatos és nagyra becsült emberi tulajdonság. A beszéd közbeni hallgatás a beszélgető partnerünk iránti tisztelet megnyilvánulása nem úgy, mint a mi civilizációnkban, ahol a hezitálásnak, a nem tudásnak, a bizonytalanságnak vagy a lassú észjárásnak a jele. Ahogy Danuta Stanulewicz írja, a nyugati apacsok tartózkodnak a beszélgetéstől az olyan szituációkban, amikor ismeretlen személyekkel találkoznak, amikor a fiatalok udvarolnak egymásnak, amikor a gyerekek, akik otthonuktól távol eső városokban tanulnak, hosszú idő után hazajönnek a szüleikhez, amikor megsértik őket, amikor egy társaságban vannak olyan emberekkel, akik közeli rokonuk halálát gyászolják, vagy közelükben gyógyítás alatt álló személy van (Stanulewicz 2000: 225). Civilizációs körünkben a hallgatás egy ismeretlen társaságban talán természetes, de nem mindenhol az, így például egy baráti összejövetelen nem. A régen nem látott ismerőssel vagy rokonnal való találkozás soha sem történik üdvözlés nélkül, amely után sűrűn következnek a kérdések és a válaszok. A hallgatás a gyász alkalmából nálunk is elfogadott, de az apacsoknál ebben a szituációban azt jelenti, hogy ne nyilvánítsunk részvétet. Amikor egy fiatal fiú és egy lány együtt járnak, lehet, hogy az ismeretség elején bizonyos helyzetekben hallgatnak is, de ez nem általánosan érvényes. Általában sokat beszélgetnek, hogy minél jobb benyomást keltsenek egymásban. Amennyire bizonyos szituációkban a hallgatás nálunk is kívánatos és elvárható, ugyanúgy a túlzott beszédesség is lehet negatív, olyannyira, hogy az olyan szavak, mint *hallgatag, szótlan, szűkszavú, mogorva* stb. egyértelműen negatív asszociációkat ébresztenek.

A fentiekből láthatjuk, hogy a világ képe az indián és az európai nyelvekben teljesen különböző: eltérő az idő és a tér felfogása, különböző a főnevek és az igék használata, valamint a természet fölötti jelenségek nyelvi kifejezése stb. Az indián nyelvek jobban, pontosabban adják át a fizikai jelenségeket, mint az európai nyelvek. Az indiánok és a tudósok közötti párbeszédnek résztvevői azt állítják, hogy azt, amit a mai fizika felfedez vagy az egyes teológusok hirdetnek, az indiánok nyelvükön keresztül már régen ismerték (Peat 1993).

Abból az elgondolásból kiindulva, hogy a nyelvtudománynak egy sajátos, azaz egyértelműen meg nem határozható kutatási tárgya és kivételes státusza van az emberről és a kultúráról szóló tudományok körében, úgy gondoljuk, hogy a teljes autonómiára irányuló törekvések nem indokoltak, és nem segítik a nyelv lényegére, alapjaira, funkcióira, az emberrel, a társadalommal, valamint a nyelven kívüli valósággal és kultúrával való szoros kapcsolataira vonatkozó tudásunk elmélyítését. Egyes kutatók szerint itt az ideje, hogy a nyelvtudomány lemondjon az emberről és a kultúráról szóló más tudományokkal szemben tanúsított egocentrizmusáról (Gawroński 1984: 158; Gruzca 1983: 9–11). Ha a nyelvet az ember konstitutív tulajdonságaként, a kultúra legfontosabb termékeként, az ember és a társadalom által külső világról megalkotott kép és létrehozott kultúra „rögzítőjeként” és továbbítójaként tekintjük, akkor a nyelvtudomány előtt új kutatási területek nyílnak meg, amelyek elősegíthetik a nyelv státuszát, geneziséét, természetét, tárgyát, a kulturális antropológiában és a kultúra filozófiájában elfoglalt helyét, valamint más antropocentrikusan orientált tudományokkal való kapcsolatait feltáró új adekvátább és termékenyebb leírási módszerek megjelenését. Így a nyelvtudományt interdiszciplináris tudománynak kell tekinteni, amely fő feladatát tűzi maga elé az *ember és a társadalom megértését*, és nem csak a nyelvi szövegek elemzésével, valamint az absztrakt modellek gyártásával foglalkozik, amelyek gyakran csupán intellektuális játékra emlékeztetnek.

SZAKIRODALOM

- Anusiewicz, Janusz 1994. *Lingwistyka kulturowa*. Zarys problematyki. Wrocław.
- Awdziejew, Aleksy 1983. Klasyfikacja funkcji pragmatycznych. *Polonica* IX.
- Bańcerowski, Janusz 1998. A hallgatás mint nyelvészeti kérdés. *Nyr*. 4.
- Bańcerowski, Janusz 1996. A valóság nyelvi kategorizálásáról. (Adalék a nyelvi szemantika elemzéséhez). *Nyr*. 1. 67–70.
- Bańcerowski Janusz 1998. A kommunikációs grammatika perspektívái. *Nyr*. 3. (Másodközlés: *A Tudomány Egésze*. A magyar tudomány tudománypedagógiai szemléje. [Válogatta és összeállította: Zsolnai József]. Nemzeti Tankönyvkiadó, Veszprémi Egyetem Pedagógiai Kutatóintézete (Pápa). Arcanum. PC CD-ROM.).
- Bańcerowski Janusz 2000. A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Nyomárkay István (szerk.): ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék.
- Bańcerowski Janusz 2002. A természetes nyelv fogalma a nyelvtudományi paradigmák tükrében. *Nyr*. 2.
- Bańcerowski Janusz 2004a. Etnonímák mint sztereotípusok a magyar és a lengyel nyelv frazeológiai kapcsolatainak és közmondásainak a tükrében. In: Fórián Éva (szerk.): *Multikulturalitás, nemzeti identitás, kisebbségek Magyarországon és Lengyelországban*. Nyelv – Irodalom – Kultúra. Debreceni Egyetem. Debrecen.
- Bańcerowski Janusz 2004b. Néhány megjegyzés a világ nyelvi képei közötti eltérésekről. In: Navracsics Judit–Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvészet és Interdiszciplinaritás*. I. Szeged: Generalia, Veszprém.
- Bartmiński, Jerzy–Panasiuk Jolanta 1993. Stereotypy językowe. In: Jerzy Bartmiński (szerk.): *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. II. Współczesny język polski. Wrocław.
- Bartmiński, Jerzy (szerk.) 2003. *Język w kręgu wartości*. Studia semantyczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy (szerk.) 2004. *Językowy obraz świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin.
- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 1976.

- Gawroński, A. 1984. *Dlaczego Platon wykluczył poetów z Państwa?* U źródeł współczesnych badań nad językiem. Warszawa.
- Gipper, Helmut—Schwarz Heinrich 1962. *Bibliografisches Handbuch zur Sprachinhaltsforschung*. Köln – Op-laden.
- Gipper, Helmut 1978. Sprachliches Weltbild, wissenschaftliches Weltbild und ideologische Weltanschauung. In: von J. Zimmermann (szerk.): *Sprache und Welterfahrung*. München.
- Grucza, Franciszek 1983. *Zagadnienia metalingwistyki*. Warszawa.
- Gąssowski, J. 1996. *Indianie Ameryki Północnej od początków po wiek XIX*. Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku i Wydawnictwo TRIO. Warszawa.
- Humboldt, Wilhelm 1949. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. In: *Über die Kawisprachen auf der Insel Jawa (1836–1840)*. Gesammelte Schriften. Berlin. 1907. Bd. 6. (Újabb kiadás: Darmstadt.)
- Jäkel, Olaf 1997. *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main.
- Krapiec, Mieczysław 1985. *Język i świat realny*. Lublin.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Mayenowa, Maria Renata 1991. Język. In: Antonina Kłoskowska (szerk.): *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. I. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze. Wrocław.
- Nyomárkay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr.* 124. 487–94.
- Peat, D. 1992. *Dialogues between Indigenous and Western Scientists*. Kalamazoo. Michigan: The Fetzer Institute.
- Peat, D. 1993. *The Indigenous American – Western Circle*. Kalamazoo. Michigan: The Fetzer Institute.
- Pelletier, W. 1994. *Indiański czas*. (Ford. Marek Maciołek.) „Tawacin” 28.
- Pisarek, Walery 1975. Wyobrażenia o polskich typach regionalnych. „Zeszyty Prasoznawcze” XVII.1.
- Quasthoff, Uta 1973. *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*. Ein interdisziplinärer Versuch im Bereich von Linguistik, Sozialwissenschaft und Psychologie. Frankfurt am Main.
- Stanulewicz, D. 2000. Nieprzetłumaczalność światów: indiańskie i europejskie opisy rzeczywistości. In: W. Kubiński–O. Kubińska–T. Z. Wolański (szerk.): *Przekładając nieprzekładalne... Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego*. 219–29. Gdańsk.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford University Press.
- Weisgerber, Leo 1951/52. Der deutsche Sprachbegriff. „*Wirkendes Wort*”. I. Sonderheft.
- Whorf, Benjamin Lee 1956. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Ed. by J. B. Carroll. Cambridge Massachusetts: The M.I.T. Press.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

The linguistic, scientific and cultural images of the world as components of a second reality

The *general image of the world* of which the *linguistic image of the world* constitutes an integral part is a collective construct of the given communicational community, representing a *second reality* in addition to the *first (objective, physical) reality*. This means that the first reality serves as a basis for the creation of the second that is manifested in various semiotic phenomena, including linguistic texts, messages, etc. In that sense, the second reality is a *meta-image* of the first, given that it has been created by humans according to their *world view* and that it never reflects an isomorphic and full image of the first reality.

The second reality includes the *linguistic, scientific, and cultural* images of the world. Natural language forms its image of the world according to its own regularities. The scientific and cul-

tural images of the world can only come into being after the linguistic image of the world has taken shape, that is, after some language has been acquired. This means that language is primary and basic compared to any construct that human intellect may create, and also that it makes it possible for various other phenomena having to do with learning about the world, referring to a subjective interpretation of the world, to be superposed on it.

The main issue is in what ways the linguistic image of the world is manifested in concrete linguistic utterances or texts and what linguistic items carry it. Above all, the following things may be involved: grammatical structures, word stock and phraseology, syntax and text structure, semantics, etymology, stylistics, onomastics, and linguistic etiquette.

In this paper, the author makes certain remarks concerning the mutual untranslatability of the linguistic and cultural images of the world, that is, the lack of equivalence between those two types of images. By way of illustration, the image of the world that certain groups of American Indians have created is discussed.

Szegmentumsorok hibás kivitelezése a beszédprodukciónban

Bevezetés

A beszéd olyan folyamat végeredménye, amelynek működéséről a beszélőnek általában nincs tudatos ismerete. Az anyanyelv-elsajátítás során kialakulnak azok a stratégiák, amelyek segítségével beszélünk (és észleljük, értjük az elhangzottakat); felnőtt korra rendszerint különbözőbb nehézség nélkül vagyunk képesek a gondolatainkat nyelvi formába önteni; az esetleges problémákkal az újrafogalmazások kényszere és a különféle megakadásjelenségek létrejöttékor szembeállunk. A spontánbeszéd-fejlődésben a legkorábban az artikulációs gesztusok létrehozása stabilizálódik, ez mégsem jelenti azt, hogy a kivitelezésük hibátlan lesz. A mentális lexikon kiépülése során reprezentálódnak azok a neurális spektrogramok, amelyek rugalmasan biztosítják a beszédhangok és hangkapcsolatok szerveződését a beszéd képzésében és feldolgozásában. A beszéd szándékától az elhangzásig tartó folyamatot sokféleképpen modellálták, a sok esetben kísérletileg igazolt, illetőleg tapasztalatokon alapuló feltételezések legátfogóbb összefoglalását Levelt alkotta meg (1989; vö. Gósy 2005). A produkciós mechanizmus három nagy része a beszédszándékot követő grammatikai, a fonológiai és az artikulációs tervezés. Kísérletek igazolták, hogy a hallgató a szegmentális szint hibáit viszonylag pontosan és könnyen korrigálja, közülük is leggyorsabban és legsikeresebben az egyszerű nyelvbotlásokat (Gósy–Bóna 2006). A tervezési folyamatban a legcsekélyebb erőfeszítést tehát nagy valószínűséggel az artikulációs gesztusok lehívása és kivitelezése jelenti, de csak akkor, ha a megelőző tervezési szintek részfolyamatai tökéletesen működnek.

A jelen kutatásban a szegmentális szint hibázásait elemeztük, és arra a kérdésre igyekeztünk választ adni, hogy melyek azok a tervezési szintek, amelyek felelősek a hibás kivitelezésért. Elfogadjuk azt a hipotézist, hogy a produkciós szabályok azonosak az ép és a hibás beszéd létrehozásában (Pouplier–Hardcastle 2005). A hibátlan produkció esetén azonban nincs mód ezek felismerésére és jellemzésére. Ez azt jelenti, hogy a hibázások okainak és lefolyásának megismerése közelebb visz az ép folyamatok sajátosságainak leírásához is. Megválaszolandó kérdés, hogy mennyire stabilak az absztrakt fonológiai reprezentációk, azaz egy adott nyelv ezen sajátosságait figyelembe véve, mennyiben felelősek ezek a bekövetkező hibákért. Felmerül az is, hogy a koartikuláció a nyelvi tervezés mely szintjén fejt ki hatását. Ismeretes például olyan adat, amikor a beszélő felcserélt szegmenseket a produkcióban, a pergőhang helyett spiránst artikulált egyfajta perszeverációként. A röntgenfelvételek tanúsága szerint azonban a beszélő valójában képezte a spiránst, de egyúttal a pergőhang bizonyos képzőmozzanatát is folyamatosan fenntartotta, s ez eredményezte a percep-

cióban a pergőhang észleletét (Boucher 1994). A pergőhang képzésének részleges megmaradását a szerző koartikulációs hatással magyarázza.

Többek szerint a szegmentális szinten bekövetkező hibák a kategórián belüli téves szelekció eredményei, amelyek következtében egy szegmens az adott prozódiai kereten belül – például egy intonációs frázis – más helyre (vagy más helyzetbe) kerül (pl. Shattuck-Hufnagel 1983; Berg 2005). Feltételezik, hogy a hibák mintegy 60–90%-a egyszerű hibás sorrendiség következménye, 10–30% két szomszédos beszédhang felcserélése, és kevesebb mint 5% csupán a fonetikai jegy hibás megjelenése (Meyer 1992). Mindezt úgy értelmezik, hogy a szegmentum az előhívott szó részegysége, míg a szótag és a jegy („feature”) csupán a beszédprodukción strukturális funkciója, mivel ez utóbbiak lényegesen ritkábbak a produkciós hibázásokban, legalábbis az angol nyelvre vonatkozóan. Előzetesen megállapíthatjuk, hogy minél több a hasonlóság két szegmentum között, annál nagyobb a valószínűsége a hiba bekövetkezésének. Mi okozza ugyanakkor a többféleképpen is magyarázható hibajelenségeket? Kétféle feltételezés ismert. Az egyik szerint a hibák a fonológiai szinten zajló tervezési működésekre vezethetők vissza, azaz ekkor megelőzik a fonetikai tervezéseket, s ezek már a hibás fonológiai minta alapján szerveződnek. A másik felfogásban az érintetlen fonológiai működést követi a hibás fonetikai tervezés, és ez lesz felelős a hibák létrejöttéért; ekkor tehát egyszerű artikulációs kivitelezési problémával kell számolnunk (Pouplier–Hardcastle 2005).

Úgy gondoljuk, hogy akár a fonológiai, akár a fonetikai (esetleg mindkettő) tervezés hibája vezet a kivitelezés manifesztálódott zavarához, annak mindenképpen nyelvspecifikusnak kell lennie. Tekintettel a magyar nyelv fonológiai sajátosságaira, fonotaktikai szerveződési szabályszerűségeire és a beszédhangok és hangkapcsolatok ejtési jellemzőire, a jelen kutatás célja egyfelől a hibás fonetikai, fonológiai tervezés elemzése, másfelől a hibaforrás és a feltételezett ok meghatározása. Kérdés az is, hogy vajon a sorrendiségi hibatípusok milyen kapcsolatban vannak a megelőző produkciós szintek működésével.

A szegmentális szintet érintő hibák túlmutathatnak nem csupán a lexémák, de akár a szupraszegmentális frázis határain is, például: *inkább arról tana □ számolnak be, hogy ilyen típusú tanári attitűd nincs; könyvesbolti forgalomba nem került, de ha valakit nagyon érdekelt □ érdekel, akkor szerzünk neki egy példányt.* Kérdés azonban, hogy ez utóbbi esetben valóban az artikulációhoz közeli szintek hibás működéséről van szó, avagy esetleg egy korábbi szint bizonytalanságának következményéről. Feltehető, hogy a hibázás például a fogalmi vagy a grammatikai szinten következett be, de a következménye mint szegmentumsorozat-hiba jelenik meg.

Anyg, módszer

Mint hogy a beszédprodukción részfolyamatai rejtetten zajlanak, és közvetlenül nem tanulmányozhatók, ezért minden olyan módszer alkalmazásának jelentősége van, amely e rejtett működésekről információt nyújt. Az egyik lehetőség a hallás alapján gyűjtött nyelvbtlások elemzése. Ekkor a hallgató számára feltűnő hibák lesznek a meghatározóak, vagyis a lejegyzett anyag nem lesz alkalmas a megakadásjelenségek gyakoriságának bemutatására. Jellegzetes adatokat tartalmaz ugyanakkor arról, hogy a hallgató szempontjából melyek a feldolgozásban problémát jelentő hibák. Mint hogy a jelen kutatás célja egy bizonyos típusú hiba elemzése, nagyon fontos a relatíve nagy számú adat, ezért az első magyar nyelvbtláskorpusz tétéleit vizsgáltuk meg (Gósy et al. szerk. 2004). A korpusz adatai kategorizáltak, egyfelől az úgynevezett tiszta és a többszörös kategóriák mentén, másfelől a tiszta kategóriákon belül is alcsoportokat tartalmaz. A jelen vizsgálathoz a tiszta kategóriákban található összesen 1760 (379 perszeveráció, 594 anticipáció, 401 metatézis, 386 egyszerű nyelvbtlás), a szegmentális szintet érintő megakadásjelenséget használtuk fel. Az elemzések eredményeinek értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy a hallás alapú gyűjtés hordoz magában bizonyos személyspecifikus szűrési jellegzetességeket, így megállapításaink nem érvényesek

megszorítások nélkül. A gyűjtők és az adatok nagy száma miatt mégis jó közelítést adhatnak a beszédprodukciónak sajátosságait illetően.

Az elemzésekben azt az elvet követtük, hogy az adatokat a különböző tervezési szinteknek megfelelően különítettük el, majd ezeken belül tártuk fel az altípusokat. Nehézséget okoz azonban pusztán a felszíni jellemzők alapján annak megállapítása, hogy amikor beszédhangot érint a hiba, melyik mögöttes folyamat szenvedett csorbát: a fonológiai tervezés vagy pedig az artikulációs kivitelezés. Erre a kérdésre további aprólékos, példányonkénti elemzésből kaphatunk választ. A jelen vizsgálat során fonémaszintűnek nevezünk minden olyan hibát, amelynek a kimenete beszédhangban realizálódik.

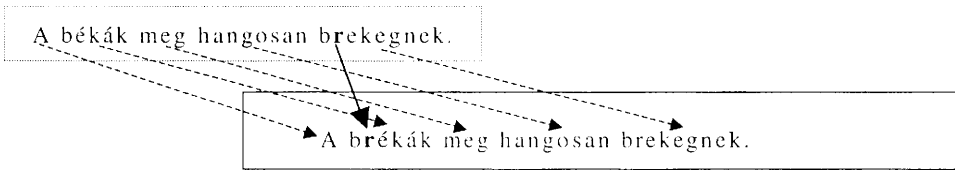
A szegmentális szint tervezési hibái

A szegmentális szint hibás megvalósításai egyfelől sorrendiségi hibák, másfelől egyszerű nyelvbtlások. A sorrendiségi hibák három kategóriája az anticipáció, a perszeveráció és a metatézis. **Anticipációról** beszélünk, ha a közlés egy későbbi eleme korábban jelenik meg a kiejtésben – például: *a moci* □ *motiváció hiánya*; *az se érdekes*, *ha egymás szabába vágnak (szavába)*. Ez a hatás szón is átívelhet, például: *egészen buztosan el fogja bukni (biztosan)*; *máskor nem lesz nézem* □ *vagy nem lesz időm megnézni*. **Perszeverációról** beszélünk, ha a közlés egy korábbi eleme tartósan megmarad, és hat az időben később következő elem artikulációs tervezésére, például: *országosan is kiéptik (országosan)*; *mert ő közzgazgász* □ *közzgazdász*. Szószinten is létrejöhethet: *hadd mondjam el azt, hogy én mit szeretnék mondani (mit szeretnék)*. Egy adott hangsor beszédhangjainak, szótagjainak, avagy egy közlés szavainak felcserélődése a **metatézis**. Példák: *láttam a piacon sok birkatakarót (birkatakarót)*; *kenyeret ken a vajra (vaját ken a kenyérre)*. Az **egyszerű nyelvbtlások** az artikuláció pillanatnyi hibái, amelyek az előbb felsorolt sorrendiségi, avagy más, például morfológiai okkal nem magyarázhatók (a felszínen).

Ezek a megakadásjelenségek együttesen a vizsgált korpusz 34,3%-át teszik ki. Ha azonban a vegyes típusbeli részben vagy egészben sorrendi megakadásaként értékelhető elemeket is hozzáadjuk a tiszta kategóriák elemszámához, akkor a gyűjtött megnyilatkozások több mint 40%-ában találunk szeriális kivitelezési hibát, 11,6%-uk pedig egyszerű nyelvbtlásként (is) elemezhető. Egyszerűen a szegmentális szint hibái a „Nyelvbtlás”-korpusz összes adatának több mint felét teszik ki. A következőkben csak a tiszta típusokba tartozó példákat elemezzük, az adatok az ezeken belüli arányokat tükrözik.

Anticipációk

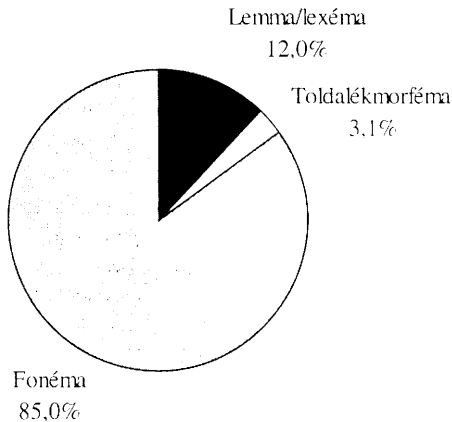
Az anticipációs megakadásokban – mint fentebb írtuk – valamely később kimondandó elem (szó, morféma, fonéma vagy fonémacsoport) korábban artikulálódik. Más szavakkal: a beszélő valamit időben korábban ejt ki, mint ahogyan az szükséges lenne. Ez a jelenség abból fakad, hogy a beszédtervezési folyamat rendszerint előbbre tart, mint az akusztikai szerkezet realizációja (Butterworth 1992). Amikor egy szót kimondunk, már tudjuk, hogy mi lesz a rá következő, sőt az arra következő szó. Ennek a stratégiának az erősségét mutatja, hogy az anticipáció igen gyakran fordul elő, a szeriális megakadások közül a leggyakoribb: a gyűjtők másfélszer annyit rögzítettek belőle, mint perszeverációból vagy metatézisből. Ez a mennyiségi tény azt is igazolni látszik, hogy a beszédprodukciónak a folyamat jellegzetesen előretervező, vagyis az aktuális megvalósítás akár másodpercekkel is „elmaradhat” például egy szó kiválasztásától, a szintaktikai szerkezet létrehozásától. Az 1. ábra igyekszik szemléltetni a tervezés és megvalósítás közötti időkülönbséget. Ez az időeltolódás okozza bizonyos esetekben, hogy a kiejtésben később következő elem az időztési diszcrepancia miatt előbb artikulálódik.

1. ábra
A tervezés és a kivitelezés időbeni eltérése

A felső téglalapban a szemantikai, szintaktikai, fonológiai tervezést, az alsóban az artikulációs megvalósítást szemléltettük.

A beszédprodukción legelfogadottabb elmélete (Levelt 1989, Levelt et al. 1999) szerint a preverbalis üzenetből a szegmentális szerkezet két lépésben áll elő. A **grammatikai kódolás** a preverbalis üzenet által kijelölt lemmák előhívása és szintaktikai struktúrába szerkesztése, vagyis ez jelenti a felszíni szerkezet létrehozását. A második, **fonológiai kódolás** szerepe, hogy minden lemma és a megnyilatkozás egésze számára kialakítsa a fonetikai vagy artikulációs tervet. Ez alapján az anticipációk három altípusát különíthetjük el: amikor az előre ható vagy előre mozgó egység a) lemma (vagy lexéma), b) toldalékmorféma, c) fonéma. A fonetikai (és szerkezeti) elemzések alapján azt állapítottuk meg, hogy a legtöbb ilyen jelenség a fonémaszinten jön létre (2. ábra).

2. ábra
Az anticipációk típusainak százalékos megoszlása

Meg kell jegyeznünk, hogy néhány, a fonémaszinthez sorolt példában elképzelhető, hogy lexikai anticipációról van szó, csak a beszélő időben észrevette a hibát, és csak az első hangot ejtette ki. Például: *Miért nem sz □ sikerülnek a színészházasságok? Mitől nem kegytárgy a já (vagy Já) a második János Pál pápas sörnyitő?* A rejtett működések azonban már nem tárhatók fel, így utólagos elemzéssel nem bizonyítható a lexikai anticipáció.

A megszakított és javított megnyilatkozások néhány esetében azért okoz problémát a besorolás, mert nehéz eldönteni, hogy kiesés (egyszerű nyelvbotlás) történt-e, avagy valóban anticipációról van szó. Ilyenkor az elemző tapasztalata, illetve olykor bizonyos értelemben az empátiája (megpróbáljuk elképzelni, mi játszódhatott le a beszélő fejében a kivitelezés közben) dönti el, melyik a valószínűbb. Anticipációhoz soroltuk például ezeket: *a feme felemelt munkabér; az anyakönyvekbe belepín belepillantva*; mert az önkorrekción félbeszakította a szóalak kimondását, így valószínűsít-

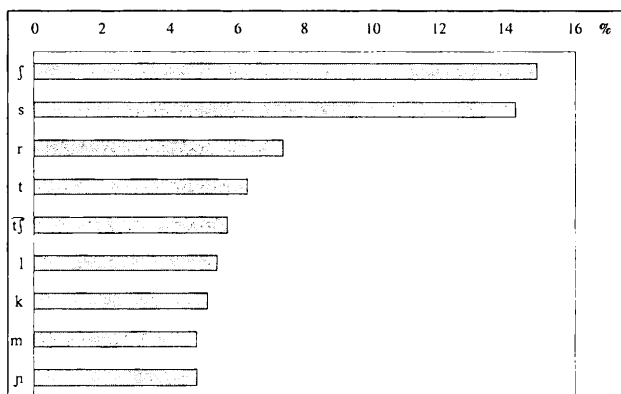
hetjük, hogy az előre mozgó fonémát a beszélő már a megvalósítás pillanatában észrevette. (Az is lehetséges, hogy már a kimondás előtt észlelte, de az artikulációs program működését már nem sikerült leállítania.) Véleményünk szerint azonban valószínűbb, hogy kiesés történt ezekben a példákban: *számra számomra nyilvánvaló; a magasságuknak a megitéle* □ *megítélése*; ahol a szóalak elhangzik, és csak ezután javít a beszélő, tehát a (késleltetett) visszacsatolás révén működhetett a korrekciós szándék: a beszélő hallotta és észlelte, amit mondott, és csak ezután javított.

Az anticipáció altípusai közül elsőként az egyes lemmák és lexémák előre mozgásának lehetőségét vizsgáljuk meg. A lemmaanticipációk egy részében a szintaktikai struktúrának egy hamarabb kimondandó pozíciója töltődik be egy később aktiválendő lemmával, például: *A hatvan méter, az nem egy méter!* (A hatvan centi, az nem egy méter!); *máskor nem lesz nézem* □ *vagy nem lesz időm megnézni; azután Budát bérel* □ *ö* □ *szobát bérel Budán*. Más részükben egy összetételi tag jelenik meg idő előtt. Ez megtörténhet úgy, hogy a tömorféma egy másik szóalakon belül bukkan fel, például: *itt kell elfog!* □ *elgondolnunk ezt a honfoglalást; nekem mindenhol máshol van* □ *ö mindenem; az előruhá* □ *előírányzott ruha nem tetszett*; illetőleg úgy is, hogy a hiba a szóalakon belül történik meg, a második tag az első helyén aktiválódik. Mivel ezekben az esetekben nem bizonyítható a felszíni szerkezet alapján, hogy metatézis történt volna (a beszélő megáll és javít), az anticipációkhoz soroltuk be az olyan példákat, mint: *heves mérsék vérmérsékletű fiatalember; egy darab bot* □ *nyelvbotlást sem követett el; Megnézed a lis* □ *az osztálylistát?* A lexémaanticipációk példáiiban a teljes szóalak és vele a szintaktikai pozíció mozog előre: *tudod, két Varsányon van* □ *Varsányon van két lánya; a művészet kezdődik az antikvitás befejezésével kezdődik*.

A toldalékanticipációkra néhány példa: *kétmillióval* □ *évvel ezelőtti; Mi lennél, ha mennél?* (*Mi lenne...?*); *Tedd, légy szíves, a füzetedre az asztalomra!* (*a füzetedet az asztalomra*). Látható, hogy a többalakú toldalékok esetében az inadekvát pozícióban megjelenő toldalékon is végbemegy az illeszkedés, ez a fonológiai szabály tehát meglehetősen automatikusan működik.

A fonémaszintű anticipációk közel 94%-a egyszerű fonémaanticipáció, például *a gyanyú árnyékában* (*gyanú*); *szénőgető* (*szénégető*); *csuper csodaszor* (*szuper*); *kerhe kergemarhakór*; *mestelen felsőtesttel* (*meztelen*). Ezeknek mindössze 27,6%-a magánhangzó-anticipáció, ugyanakkor minden magánhangzóra találunk több-kevesebb példát (megjegyezzük, hogy az elemzésben az időtartam-különbségeket nem vettük figyelembe a hosszú-rövid magánhangzók spontán beszédbeli artikulációjának és percepciójának bizonytalansága miatt). A magánhangzós előfordulásokat tekintve 100%-nak, leggyakrabban, 21,7%-ban az [ø] anticipálódik, ami miatt felvetődik, hogy a lejegyzők által észlelt hang minden ilyen esetben valóban az [ø] volt-e, vagy a fonetikailag kevésbé iskolázott percepció a semleges magánhangzót, a [ə]-t észlelte annak. A második legtöbb előfordulás az [o]: 17,8%. A legritkább az [y] (2,3%), amit az abszolút fonémagyakoriság magyaráz. A többi magánhangzó kiegyenlítetten jelenik meg, a gyakoriságuk 8,5–12,4% között szóródik. A fonémaanticipációk 72,4%-ában mássalhangzó mozog előre, leggyakrabban a [j] és a [s] (az összes mássalhangzót tekintve 100%-nak) 14,9% és 14,3%-os arányban. A harmadik leggyakoribb (kb. fele ilyen arányban) a [r] (7,4%). A leggyakrabban anticipálódó mássalhangzókat a 3. ábra mutatja be. Látható, hogy elsősorban szonorokat, zöngétlen szibilánsokat és zöngétlen explozívákat érint ez a jelenség. Az előfordulási gyakoriság részben az abszolút fonémagyakorisággal függ össze, ugyanakkor felmerülnek más magyarázatok is. A leggyakrabban anticipálódó [j] és [s] ugyanis legtöbb-ször egymás helyén jelennek meg, s mivel pusztán képzéshelyükben különböznek, és a nyelv pozíciója a két artikulációs konfigurációban kis különbséget mutat, ennek a relatíve nagy arányuk a háttérben állhat az artikulációs bizonytalanság. Fonológiai megközelítésben a jegyterjedés jelensége lehet az ok, azaz hogy valójában a képzési hely megkülönböztető jegye „vándorol át” a másik mássalhangzóra. A [r] mássalhangzó a [l] és a [j] helyett jelenik meg leggyakrabban és fordítva, a likvidák tehát főleg egymást helyettesítve anticipálódnak. Ugyanakkor a többi mássalhangzó esetében nem találtunk sem fonológiai, sem fonetikailag magyarázható szabályosságot, aminek a kis adatszám is oka lehet.

3. ábra
A leggyakrabban anticipálódó mássalhangzó-fonémák

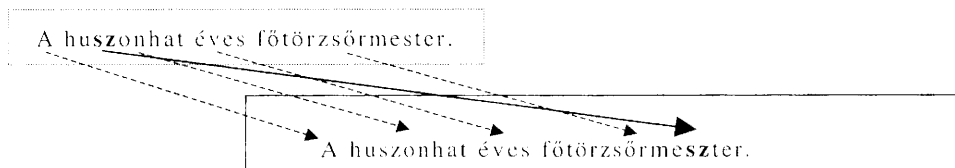
Relatív kis számban ugyan (23-szor), de megtörténik, hogy az anticipálódó fonéma nem egy másik helyett jelenik meg, hanem többlet elemként betoldódik az éppen artikulált hangsorba, például *a beszélő* □ *beszélő gondolata*; *pru* □ *pubertáskori*; *Azt a zsepkit* □ *zsepit ki ne dobd!* Ez a jelenség mindössze egy esetben érint magánhangzót: *Hurutka* □ *Hrutka János*. A betoldódó mássalhangzók közül az [r] a leggyakoribb (36,4%).

Előfordul, hogy fonémacsoportot érint az anticipáció jelensége, ez lehet többszörös fonéma-anticipáció, például: *mind a hájon helyen* – értsd: *mind a három helyen*; illetve egymás melletti fonémák szekvenciájának korábbi artikulálása, például *humanitárius alatokulatokat* (*alakulatokat*).

Ugyancsak a fonémaanticipációk között vettük számításba azt a mindössze 7 adatot, amelyben a koartikuláció eredményeképpen létrejött fonémavariáns/beszédhang „hat előre”. A különféle hasonulástípusok és a hiátustöltés eredményeképpen létrejött szegmentumok anticipálódására találtunk példákat: *az állítmányoknak a mibenlétét mutya muta[c:]a a táblázat; amelyiket csak moszt ke[s]ték; a kukoricavija vita mi[j]att*. Ezek azért különösen figyelemre méltóak, mivel kristálytisza igazolásai a létrejött fonológiai koartikulációs működésnek (Siptár–Törkenczy 2000).

Perszeverációk

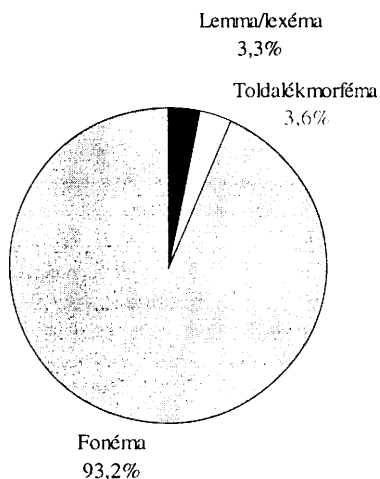
A perszeveráció az anticipációval ellentétes irányban ható jelenség: oka, hogy valamely korábban kiejtett elem aktív marad, és újra felbukkan a felszíni szerkezetben, vö. 4. ábra.

4. ábra
A perszeveráció létrejötte

Ez a sorrendi megakadástípus jelenik meg a legritkábban a fonémánál magasabb szinten (5. ábra), az ilyen példák száma a korpuszban mindösszesen 25. A lemma/lexéma perszeveráció

néhány példája: *a főmondat beesüllyed a saját főmondatába (mellékmondatába); az átlagéletkoruk harminchárom életév □ ööö év.* Mindössze két esetben fordult elő a gyűjteményben igekötő-ismétlődés: *ez a meggondolás nagyon meggondolkoztató és fenntartásokat fűznek a fen □ az áthaladásokkal kapcsolatban.* Toldalékperszeveráció történt a következőkben: *még kisebb betűbb szavak (betűs); transzformációs generációs grammatika (generatív); nem szobrász, festész (festő); Csak komolyság, fiúság, csak komolyság (fiúk)!*

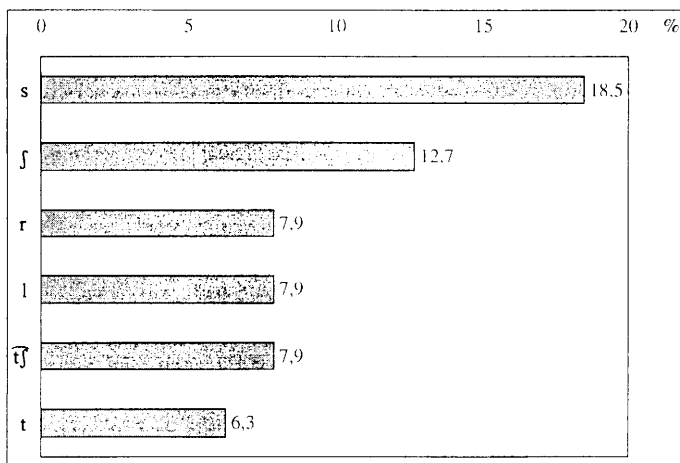

5. ábra

A perszeverációk típusainak százalékos megoszlása

A fonémaszintű perszeverációk 89,0%-a egyetlen fonémát érint, például: *Dörnyei–Ottó-motell (modell); kiejtési sótar □ sótar; diszle[ks]iász □ diszlexiás volt a nagyapa; ha lúd, legyen kevér (kövér).* Itt kiegyenlítettebb a mássalhangzók és a magánhangzók aránya, mint az anticipációknál: 56,9% és 43,1%; és a magánhangzókön belüli arányok egészen másképp alakulnak. Természetesen (az abszolút fonémagyakoriság alapján) itt is az [y] a legritkább (0,7%), 21,0%-kal azonban már az [ɔ] a leggyakoribb, ezt követi az [ɛ] 19,6%-kal, majd az [ø] 14,0 és az [o] 13,3%-kal. Az eredmények többé-kevésbé megfelelnek a spontán beszédben mért beszédhang-gyakoriságnak (vö. Gósy 2004: 89), ahhoz képest azonban itt is kiemelkedően gyakori az [ø] előfordulása. Ismét felmerül tehát a semleges magánhangzónak a labiális palatálisként való észlelésének lehetősége. A mássalhangzókat illetően hasonló arányokat látunk, mint az anticipációk esetében (6. ábra). Itt a [s] (18,5%) vezet a gyakorisági listát a [ʃ] (12,7%) előtt, de az élen álló mássalhangzók ugyancsak a szonorok, a zöngétlen szibilánsok és explozívák. Itt is jellemzően az alveoláris és a posztalveoláris spiráns lépnek egymás helyébe, illetve a szonorok mozognak egymás pozíciójába.

A perszeverációk között is szerepelnek fonémabetoldásosak. Itt a többletfonémák 33,3%-a magánhangzó – szemben az azonos típusú anticipációkra kapott egyetlen adattal. A mássalhangzóbetoldások közül a leggyakoribb a [t], ebből azonban nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, mivel ez mindösszesen 3 adatot jelent. Példák a perszeverációs fonémabetoldásra: *A hosszú hit □ í-t nézzük! Megkoreogera □ megkoreografálta.* Ugyancsak találtunk példákat koartikulációs perszeverációra, ahol elsősorban a hasonulások következményei maradtak meg (*több száz ki[ʒ]gazs-da tüntető; i[ɲ]gyenes inyternethaszndlat*), de egy esetben a hiátustöltő [j] hatott a későbbiekre (*az üdülőfalú háza[j]it ellepték a bojarak*). Fonémacsoport ismétlődik meg például ezekben: *Karcsi, nem jössz karcsilyázni? Lerajzolom, de lehet, hogy aránytalány lesz (aránytalan).*

6. ábra
A leggyakrabban perszeverálódó mássalhangzó-fonémák

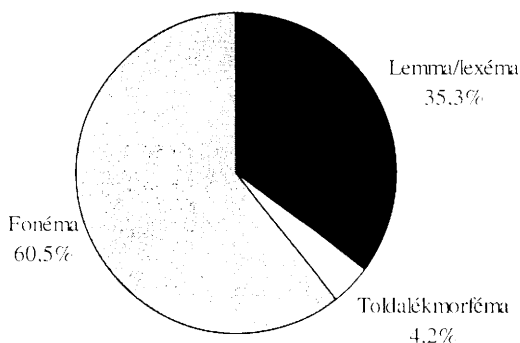
Metatézisek

A metatézis a szegmentumok helycseréje, de felfogható azonos időben zajló anticipációnak és perszeverációnak is. Nézzük ezt meg egy példán. *A kígyó a harkába farap* közlésben az állítmányban szükséges laringális réshang a határozóban jelenik meg, vagyis ez tekinthető anticipációnak. A határozóban tervezett labiodentális réshang ugyanakkor anélkül, hogy a beszélő kiejtené, lappangva megmarad, nem törlődik, és késleltetve megjelenik az állítmányban. Ezt tekinthetjük perszeverációnak. A tervezésben egyidejűleg két hiba keletkezik, egy késleltetés és egy előrevetítés, továbbá ezek különös módon egyidejűleg kerülnek a fonetikai kivitelezés szintjére, és ez azt eredményezi, hogy – a szerialitásból adódó – minimális időeltolódással előbb az anticipáció, majd a perszeveráció bekövetkezik. A beszélő nincs abban a helyzetben, hogy a tervezés szintjén felismerje és korrigálja a kettős hibát, és így létrejön a metatézis. Ugyanez történik szószinten az *A képen volt egy fal* (ti. *A falon volt egy kép*) példában. A beszélő a lexikális előhívásban feltehetően vagy egyidejűleg, vagy nagyon kis időeltolódással aktiválta a *kép* és a *fal* szavakat. Az előretervezés anticipációs működésének eredményeképpen előbb valósította meg a később esedékes szót (*kép*), mint a korábban szükségeset (*fal*). A szintaktikai szerkezet már készen állt, így a hibás szegmentális tervezés eredménye lett a végleges. A kérdés az, hogy vajon mikor működik egyidejűleg az anticipáció és a perszeveráció úgy, hogy szegmentumok helycseréje történik.

Az idetartozó jelenségekben a hangsor elemeinek felcserélődése ugyancsak megtörténhet lemma/lexéma-, toldalékmorféma- és fonémaszinten is. A lemma/lexéma- és a fonémametatézisek arányai (7. ábra) sokkal kiegyenlítettebbek, mint akár az anticipációk, akár a perszeverációk esetében.

A lexikont érintő metatézisek között a lemmák felcserélődése fordul elő legtöbbször (az összes metatézis 20%-a). Ilyenkor a grammatikai szerkezet stabil, a szintaktikai jelölők (toldalékok) pozíciója nem változik, a tömorfémáknak a szerkezetbe illesztése azonban rossz sorrendben történik meg. A rossz sorrendben megjelenő lemmák fonetikai alakjához minden esetben alkalmazkodik a „környezetük” (akárcsak az anticipációk és a perszeverációk esetében): a határozott névelő a megfelelő (V, illetve VC) formában realizálódik, és a többalakú toldalékok is szabályosan illeszkednek a megjelenő tőhöz. Példák erre az altpusra: *a hatos dolgozatból írt leckém ötös lett (a hatos leckéből írt dolgozatom)*; *a kulcsba teszem az ajtót (az ajtóba a kulcsot)*; *nem tud pattát*

labdogtatni (labdát patdogtatni); Mozi, jössz Tomiba? (Tomi, jössz moziba?); Padot a kézre! (Kéz a padra!). Az aktuális mondattagolás és a kontextus más elemei egyértelműsítik, hogy az ide-sorolt megnyilatkozások egyikében sem a toldalékok metatéziséről (lásd alább) van szó. Az ilyen típusú megakadások azt bizonyítják, hogy a szintaktikai szerkezet megtervezése (a legtöbb esetben) megelőzi a szavak előhívását a mentális lexikonból.

7. ábra

A metatézisek százalékos megoszlása

A lemmák sorrendje csorbul az összetételei tagok és igeikötők szavakon átívelő cseréje esetében is, például: *a veresasszonyi egyházkórus (veresegyházi asszonykórus); békeóra az imáért (imaóra a békéért); kiviszem hazamosni (hazaviszem kimosni); úgy kell kiírni, ahogy leejtjük (úgy kell leírni, ahogy kiejtjük); megfelejtetem elnézni (elfelejtettem megnézni).* Ritka az összetett szavakon belüli metatézis, például: *ügyeletfolyosós (folyosóügyeletes), féljél (éjfél).*

Az előbbiektől az egyszerű lexémacsere esetei annyiban térnek el, hogy teljes szóalakok cserélnek helyet. Ezeknek a példáknak a túlnyomó többségében a grammatikai jelölő zéró fokú (a szándékolt megnyilatkozásban is, nem hibás kivitelezésből adódóan!), vagy a felcserélt elemek azonos mondatrészt funkciója miatt megegyező, például: *Milyen Bálint volt már a barna! (Milyen barna volt már a Bálint!); a fúj se szél (a szél se fúj); a szopókán kell keresztül inni (a szopókán keresztül kell inni); Van hány hely? (Hány hely van?); kiveszed a pusztát a szádból, és adsz egy nyalókat (kiveszed a nyalókat..., és adsz egy pusztát); illetve állandósult szókapcsolatok vagy klisé/kollokációszerű gyakori szerkezetek tagjai jelennek meg rossz sorrendben, például: *Hol van a pénz visszajáró? (visszajáró pénz); az Országos Vakok Intézete (a Vakok Országos Intézete); egy legyet ütök két csapásra (két legyet egy csapásra); Jézus, Mária anyja (Mária, Jézus anyja); a szánta kutyát hamarabb utoléri, mint a hazug embert (a hazug embert..., mint a szánta kutyát).* Ritka, hogy a szórendi csere eltérő grammatikai jelölővel ellátott teljes lexémákat érint: *betettem néhány csomagba a zacskót (néhány zacskót a csomagba); fölhajtott lány szoknyával (lány fölhajtott szoknyával).* Ezekben a hibás működés a kivitelezés végső fázisában léphetett fel. Az történhetett, hogy a tervezés lépései megfelelően zajlottak le, csak az egy időben rendelkezésre álló, kimondásra váró alakok versengő helyzetbe kerültek, és a kivitelezéskor rossz sorrendben artikulálódtak.*

A toldalékmorfémák cseréje az összes metatézisnek mindössze 4,2%-ában fordul elő, például: *ez könnyíti meg az embert a tájékozódásnak (az embernek a tájékozódást); úsznom kell menni (úszni kell mennem); meglehet róla a véleményem (meglehet rólam a véleménye).* A toldalékmorféma metatézise azért izgalmas, mert igazolni látszik a dekompozíciós elméletet, legalábbis a gyakori toldalékmorfémák esetében. A dekompozíciós lexikonelméletek kettős szervezettséget tételeznek fel a mentális lexikonban, amely szerint a tövek és a toldalékok külön elemként tárolódnak. A toldalékolt alakokat tehát két helyről kell előhívni, majd összekapcsolni (vö. Gósy 2005). A toldalék-

morfémák metatézise azt bizonyítja, hogy legalábbis nem kizárható ez a hipotézis, hiszen ha a toldalékolt szavakat egészlegesen tárolnánk, akkor azok részeinek önállósulása, azaz a szükséges helyről történő elmozdulása nem lenne lehetséges. Ez persze felveti azt a kérdést is, hogy akkor mi a helyzet a szóösszetételekkel: itt is két lemma előhívásáról van szó, avagy csupán a beszélő nyelvi tudatossága idézi elő a szóösszetételei tagok elvándorlását a szükséges helyükről. Ugyanez a nyelvi tudatosság lehet felelős a toldalék-morfémák mobilizáltságáért is.

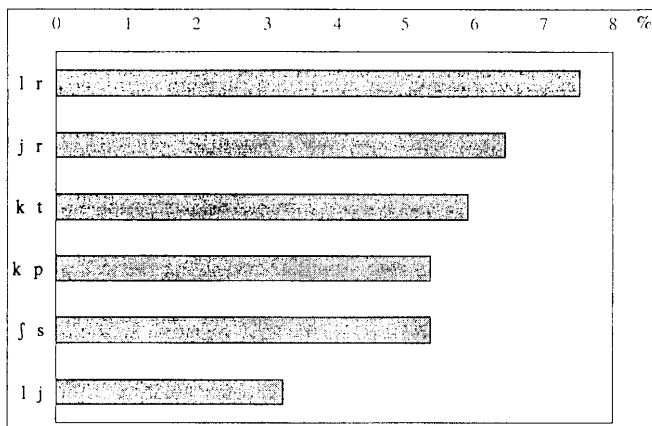
A fonémaszinten történik meg a legtöbb sorrendi csere, mindösszesen a gyűjtött metatézisek 60,5%-ában. Ide soroltuk a fonémák és fonémacsoportok egy szóalakon belüli és szavakon átívelő cseréjét is.

A legtöbb adatot tartalmazó kategória a szó belseji fonémametatézis, ez az összes metatézisnek 41,1, a fonémaszintűeknek 68,0%-a. Ezeknél is dominánsan mássalhangzócsereket találunk, elsősorban a CvC²⁵ kapcsolatok szélső elemeinek felcserélődését, ami az összes metatézis 20,1%-át teszi ki, például: *szelerem (szerelem), feteke (fekete), csoki (kocsi), civilizáció (civilizáció), utatfsás (utasítás), rájmű (jármű), csukma (kucsma), számalı (szalámi), folonógia (fonológia), tücsörtök (csütörtök), Eseme (Emese)*. Relatíván gyakoribbak még (kb. 5-5%) a VcV szerkezetűek, például: *barotin (bariton), töküür (tükör), agglitunáló (agglutináló), szavics (szivacs), illateráló (alliteráló)*; a CC szerkezetűek, például: *boszokrány (boszorkány), gyormom (gyomrom), seprenyő (serpenyő), úrja (újra)*; valamint a CV és VC struktúrájúak, például: *pörgösz (pörögysz), papirkás (paprikás), pléda (pél-da), regaálás (reagálás)*. Magánhangzókat egyéb esetekben nem érint a csere a korpusz példáiiban, de a CCvC, CvcC, CvcC, CvcvC stb. szekvenciák szélén álló mássalhangzók cseréjére adódtak példák, például: *koribli (kolibri), telekantol (teletankol), vérsomány (véryomás), fogyasztási (fogyasztási)*.

A szavakon átívelő fonémametatézis (a szoros értelemben vett spoonerizmus) a gyűjtött megnyilatkozások közel 18%-ában fordul elő. Ezeknek majd háromnegyede a szókezdő mássalhangzókat érinti, például: *csípot sinálni (sípót csinálni); szűrűn sött (sűrűn szőtt); nyitát vitni (vitát nyitni); hézett a nából (nézett a házból); keát meg távét (teát meg kávét)*. Szó belseji és szóvégi mássalhangzók cseréjére példák: *kereset kevesek (keveset keresek), nem jór jár (jól jár), szálljak a varnak (szállnak a varjak)*. A mássalhangzók esetében – úgy tűnik – nem szükséges, hogy a felcserélődő hangok azonos pozícióban jelenjenek meg a két szóban, előfordul szókezdő és szó belseji, illetve szó belseji és szóvégi mássalhangzók cseréje is (magánhangzós példa erre nincs a korpuszban), például: *egy szikra lágörgött (egy szikla rágörgött), écsi tigu (éti csiga)*. A mássalhangzóknál megfigyelhető tendenciákkal szemben a szókezdő pozíciójú magánhangzók felcserélődésére mindössze két példát találunk (bár bizonyos fókig ezek metatézis volta vitatható, mivel a végeredmény értelmes szó, vagyis a megakadást motivációja lehetett magasabb szintű is): *itthon ottam (otthon ittam), ölj az ülembé (ülj az ölembé)*; a szó belseji magánhangzók cseréje jóval gyakoribb, például: *megvekarták a fajüket (megvakarták a fejüket); mész szimbaton szonházba (szombaton színházba)*.

Itt is elvégeztük a cserében részt vevő egyes fonémák, illetve fonémapárok elemzését. A magánhangzók egymással történő felcserélődése a fonémametatézisek mindössze 13,9%-át teszik ki. Úgy tűnik, hogy elvben bármi bármivel felcserélődhet, de leggyakrabban (20,0%) az [ɔ] és az [i] cserélt helyet, és 11,4%-os az [ɔ]-[ɛ] és az [e]-[ø] metatézisek előfordulása. A mássalhangzóknál is szinte minden kombinációra találtunk példát, a legtöbb előfordulást mégis ugyanazok a fonémacsoportok mutatják, amelyek az anticipációk és a perszeverációk esetében a leggyakoribbak voltak – vö. 8. ábra. Mindössze annyi eltérést tapasztaltunk, hogy a szonorok megelőzik a spiránsokat: az [l], [r] és [j] felcserélődése az összes lehetséges kombinációban összesen 17,2%-ot tesz ki.

²⁵ Nagybetűvel a metatézisben részt vevő, kisbetűvel a kontextusként jelenlévő fonémákat jelöljük.

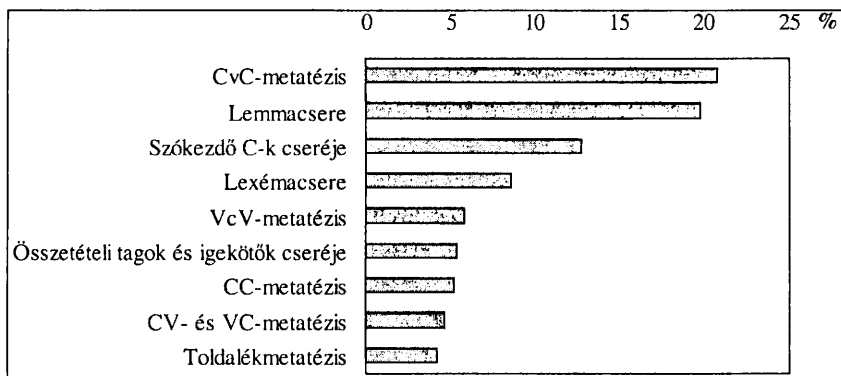

8. ábra

A metatézisben leggyakrabban részt vevő mássalhangzófonéma-párok

A fonémacsoportok metatézise igen ritka, aránya az összes metatézist tekintve nem éri el a 2%-ot. Két- vagy háromelemű csoportokról van szó (CV, VC és CVC struktúrák – a szótag definiálásának problematikus volta miatt nem használjuk a kifejezést), a gyűjtött korpuszban szavak között gyakoribb, mint szavakon belül. Például: *meset kozni* (*kezet mosni*), *koszárpoholó* (*pohárkoszoló*), *Mikszai és Jókáth* (*Mikszáth és Jókai*), *szívárbuvattyú* (*búvárszívattyú*). Ez arra enged következtetni, hogy a tervezés fonémaszintű, amelyben a koartikulációs hatás érvényesülése tagadhatatlan, de nem fonémakapcsolatban zajló jelenség. Ha az artikulációs gesztusok sokféleségét tekintjük, akkor ennek elsősorban gazdaságossági okai lehetnek.

A 9. ábra összegzi a metatézisek gyakoribb altípusait: látszik, hogy az összes metatézis közül a szón belüli CvC-cserék és a lemmát érintő metatézisek a leggyakoribbak. A spoonerizmus ugyancsak meglehetősen jellemző, ezen belül is a szókezdő mássalhangzók cseréje történik meg a legtöbbször. A beszédprodukciónban tehát ebből a szempontból az artikulációs kivitelezés és a szóaktíválás folyamata a legérintettebb.

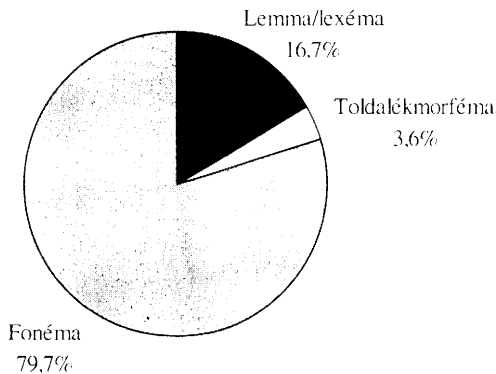

9. ábra: A metatézisek gyakoribb altípusainak százalékos aránya (az összes metatézist tekintve 100%-nak)

A mennyiségi mutatókból az olvasható ki, hogy a produkciós tervezésben a legbiztosabb a szintaktikai szerkezet, hiszen a toldalékmetatézisek jóval ritkábbak, mint a fonéma- és a szószintűek. Ezt követi a lemmatervezés, majd a fonématervzés hibája. A magánhangzók sorrendi tervezése biztosabb, legalábbis a mennyiségi adatok erre utalnak. Ez azért érdekes, mert a világ nyelveit tekintve és az emberi beszédészlelés szempontjából is a mássalhangzók a meghatározóak. Valószínűsíthetjük, hogy az artikulációs jegyek okozzák ezt a különbséget. A magánhangzók artikulációja relatíve rugalmasabban valószínűsíthető meg, gondoljunk például egy [o] – [u] átmenetre. Hol húzható meg a határ a szájüregben, illetőleg az észlelésben, hogy eddig középső nyelvállású, inentől pedig felső nyelvállású a magánhangzó? A mássalhangzók valamivel pontosabban elkülöníthetők, például az alveoláris és a posztalveoláris zöngétlen réshangok határmezsgyéje a magyarban (és több más nyelvben is) a 4000 Hz. Nem lehet véletlen, hogy a képzésükben egymáshoz közel álló beszédhangok esnek áldozatul leggyakrabban a tervezés és kivitelezés hibájának. Az anticipációkban, perszeverációkban és metatézisekben leggyakrabban megjelenő mássalhangzók a következők: [s, ʃ, tʃ, j, l, r, k, t]. Természetesen szerepe van ebben az adott beszédhangok relatív gyakoriságának is a mindennapi kommunikációban.

Szabályszerűségek a sorrendi megakadásokban

A sorrendi megakadások 79,7%-a a fonémaszintet érinti (10. ábra), a magasabb szintű tervezés tehát sokkal stabilabb. A fonémaszintű sorrendi megakadások 45,0%-a anticipáció, 31,5%-a perszeveráció és 23,5%-a metatézis, tehát az előre tervezés hatása igen erős a kivitelezésre.

10. ábra

A sorrendi megakadások megoszlása a különböző nyelvi szintek között

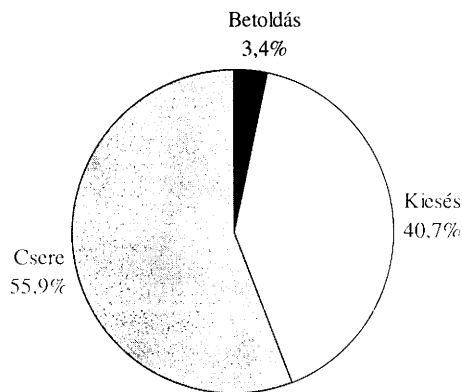
A szóaktiválás területét az összes sorrendi megakadás 16,7%-a érinti. Ezt tekintve 100%-nak: ennek 65,1%-a metatézis, 30,2%-a anticipáció és csak 4,7%-a perszeveráció. Mint láttuk, az összes szószintű metatézis kétharmada lemmacsere, ami alapján arra következtethetünk, hogy a grammatikai szerkezet igen stabil, míg a lemmák/lexémák sorrendje könnyebben szenved csorbát. (A szóaktiválás problematikus voltát a grammatikai szerkezet relatív stabilitásával szemben az is mutatja, hogy a korpusz legnagyobb elemszámú kategóriája a téves szótalalásé, a morfológiai hibák aránya azonban ennek csak a fele.)

A toldalék morfémát a sorrendi megakadások mindössze 3,6%-a befolyásolja, itt egyenlő arányban – 36,0% – találunk metatézist és anticipációt, a perszeverációk pedig 28,0%-ot tesznek ki.

A sorrendi megakadások fényében a korpusz adatai azt mutatják, hogy az artikulációs kivitelezés a legsérülékenyebb, valószínűleg mivel erre esik tervezés közben a legkevesebb figyelem, hiszen az egész folyamatban ez tekinthető a legautomatikusabbnak, a legbegyakorlottabbnak. Ezzel szemben a szerkezet tervezése nagyfokú összpontosítást igényel, és mivel erre a beszélők a lehetőségekhez mérten igyekeznek is odafigyelni, relatíve kevés megakadásjelenség kapcsolódik a tervezésnek ezen fázisához. Köztes helyet foglal el a hibaarányt tekintve a mentális lexikonból lehívott elemek (megfelelő sorrendű) kivitelezése, aminek az a valószínűsíthető oka, hogy kevésbé tudatos ez a tervezési fázis, mint a szerkezet megalkotása, de sokkal „fontosabb” mind a beszélő, mind a hallgató szempontjából, mint az artikulációs szint.

Az artikuláció pillanatnyi hibái

Az egyszerű nyelvbtlások – amelyek tehát a felszínen nem magyarázhatók semmilyen tervezési hibával – az aktuális artikuláció tévesztései. A korpusz adatainak osztályozásakor ebbe a kategóriába azokat soroltuk, amelyeket más módon nem lehetett elemezni, sem anticipációs, sem perszeverációs hatás nem érvényesült a fonémaszintű tervezésben, avagy annál magasabb szinten. Így feltételezhető volt, hogy pusztán az artikulációs mozdulat véletlen hibájáról, „megbotlásáról” van szó. Három altípusba kerültek az ilyen típusú esetek, ezek: a betoldás, a kiesés és a csere. Természetesen a kiesés esetében a legkönnyebb az elhatárolás: valamely közlésbeli elem hiánya alapján automatikusan ebbe a csoportba soroltuk az adott példát. A betoldás kategóriájába azok a megnyilatkozások kerültek, amelyek olyan többlet (nem valamely más szegmentumot helyettesítő) elemet tartalmaztak, amelynek felbukkanása sem anticipációs, sem perszeverációs hatással nem magyarázható. A csere esetében a megjelenő szegmentum egy másikat helyettesít, de a realizálódását sem előtte, sem később a beszédben nem indokolja semmi. Az alábbiakban az egyes altípusok arányait mutatjuk be (11. ábra).

11. ábra

Az egyszerű nyelvbtlások típusainak százalékos megoszlása

Legritkábban betoldásokkal találkozunk a korpuszban, mindössze 13 adat található erre, azaz az összes egyszerű nyelvbtlás 3,4%-a tartozik ide. Ezek főleg fonéma- vagy fonémacsoport-betoldások, például: *egy kevésbé vidám trémával* □ *témával is foglalkozunk; ne hintogázz a székkal*; de előfordul szószintű példa is, mint *hetvenkétezer* □ *hetvenkét ember megsérült*.

A kiesések jóval gyakoribbak, 40,7%-ot tesznek ki. Ezek 75,8%-a fonémát vagy fonémaszekvenciát érint, például: *gimnasztikra (gimnasztikára); folyán (folytán); kihasználta az almat (alkalmat); figyeltenség (figyelmetlenség)*. 16,6%-uk egyetlen morféma kiesése, általában valamely toldalékot hagyja el a beszélő, ritkábban összetéti tag esik ki, például *ha hideg fűtött szobába lépünk (hidegből); azt is elképzelnék □ elképzélhetőnek tartom; Babits az Isteni játék fordító □ az Isteni színjáték fordítójaként írja ezt; igéknél, melléknél □ mellékneveknél*. 7,6%-ban teljes lexéma hiányzik a szerkezetből, például: *én most tudtam meg ezt a pillanatban (ebben a pillanatban); a tizenkét ember □ éves ember*.

Az egyszerű nyelvbotlások többsége, 55,9%-a csere, amely azonban nem tévesztendő össze a metatézissel. Ezekben az esetekben a közlés egy eleme helyett más, a közvetlen kontextusban elő nem forduló fonéma vagy fonémacsoport jelenik meg, például: *koccanésos baleset (koccanásos); a feldolgozás szorán; arról zömegeeltünk (szövegeeltünk)*. (A szavakat érintő cserék természetesen már a téves szótalálás kategóriájába sorolódtak, a morfológiai szintű cserék – amennyiben ezek toldalékot érintenek – pedig a morfológiai, szintaktikai hibák közé, ezért a cseréken belül a nyelvi szintek szerinti megoszlás félrevezető eredményeket adna.)

A jegyterjedés

A korpusz osztályozási elvei között szerepelt – részben a korábbi gyűjtési és osztályozási tapasztalatok miatt, részben a besorolás minél egyértelműbbé tétele céljából –, hogy a fonémánál vagy fonémarealizációnál kisebb elemek anticipációs vagy perszeverációs terjedését nem tekintjük a szeriális megakadások körébe tartozónak. Így azok a példák, amelyekben gyanítható, hogy a szándékoltól eltérő fonémarealizációt a hangkörnyezet valamely elemének pusztán egy (legfeljebb két) megkülönböztető jegyének terjedése, anticipációs vagy perszeverációs hatása idézi elő, ugyancsak az egyszerű nyelvbotlások közé, a cserék csoportjába kerültek. Fonémaszinten tekintve ezek valóban cserék, ha azonban megengedjük, hogy a fonémánál kisebb egységek is hathatnak előre és/vagy hátra, a megkülönböztető jegyek ily módon történő terjedése anticipáció, illetve perszeveráció volna. Az artikuláció objektív vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy a képzési jegyek ilyen jellegű terjedése bizonyítható (Boucher 1994). Az egyszerű nyelvbotlások csere altípusának 26,9%-a értékelhető így, nagyjából fele-fele arányban érintve magánhangzókat és mássalhangzókat. Érdeemes megvizsgálni, mely jegyek hatnak így leginkább, azaz melyek azok az artikulációs gesztusok, amelyek a legváltozékonyabbak.

A mássalhangzós jegyek közül a képzési hely változik meg túlnyomórészt (82,1%-ban), és a példákban kivétel nélkül az alveoláris-posztalveoláris-palatális jegy módosulását tapasztaljuk valamely megelőző vagy követő mássalhangzó képzési helyének hatására, például: *nagyon egyényi; humán tantárgyak; az is csi □ citromsárga; bemegyek a spájzsba □ a spájzba*. A képzési mód csak három példában változik meg, például: *piros kapucnis pasci (pasi); docencsel (docenssel)*. Végül mindössze kétszer érinti a zöngésséget, például: *holnap az ország déli részén záboresők várhatók*.

A magánhangzók módosulásai 70,0%-ban a nyelv vízszintes mozgásával jellemzett jegyben következnek be, például: *döölgozunk (dolgozunk); búbájosan (bűbájosan); olyan trukkok (trükkök)*. A nyelv függőleges mozgását érintő változásra csak négy példa van (*a homani humanitárius egyesület; ez egy izulált □ izolált ejtésű hang* stb.), az ajakkerekítésbeli változásra pedig 5, például *hílt híült helye maradt; egy hatalmas buka (bika – ez utóbbiban depalatalizálódás is megfigyelhető)*.

Ha elfogadjuk, hogy a megkülönböztető jegyek is részt vehetnek anticipációs és perszeverációs folyamatokban, azt látjuk, hogy a gyűjtött példák háromnegyedében a nyelv vízszintes mozgása idézi elő a fonémarealizáció módosulását. (Ez az eredmény egybevégt a sorrendi megakadásoknál tapasztaltakkal: ott is az alveoláris és posztalveoláris spiráns helyettesítődött egymással a leggyak-

rabban.) Ennek oka részben a nyelv bizonyos tehetetlensége lehet, amelyet például fáradtság vagy figyelmetlenség okozhat.

Érdekes (bár a korpuszban csak egy példát találunk rá), hogy a megkülönböztető jegyek metatézise is megtörténhet: *ez alkalommal ripórteru □ na szóval riporterünk egy börtönben járt*. Ugyanakkor a fent leírt jegybeli hasonulásokkal ellentétes folyamatokra is több példát találtunk, amelyek háttérben valamilyen homogén gátlásszerű jelenség húzódnak meg. Például: *a Jenyiszej hele helyett; a bal lábam rövidebb, mint a jogg □ jobb; nem hűt a hűtő (hűt), csütörtöken (csütörtökön)*.

Következtetések

Hogyan magyarázhatók a szegmentális szint hibái a beszédprodukción modellekben? A kiinduló kérdés az, hogy miként lehetséges a különböző nyelvi egységek (artikulációs gesztusok, fonémák, szótagok, lexémák) kódolása ugyanazon időben. Ha ugyanis erre választ tudunk adni, akkor közelebb kerülnénk annak magyarázatához, hogy hogyan történnek a hibázások. A beszédprodukción különböző modelljeiben eltérő módon oldják meg a problémát. Dell (1986) modelljében azt feltételezi, hogy a fonéma hibája annak köszönhető, hogy egy olyan szegmentum kapott nagyobb aktiválást, amelyre nem volt szükség. A megfelelő, a szükséges szegmentum aktiválása nem volt elegendő. Többek szerint ugyanakkor több szegmentum aktiválása azonos szintű egészen addig, amíg a végleges döntés meg nem születik. Ez pedig ellentmond a „nagyobb” vagy „kisebb” aktivációval magyarázott hibátörténésnek. Igazolt tény, hogy a neurális hálózatban az aktiválás szintje fokozatos addig a pontig, amíg az adott fonéma aktiválása az összes többinél nem lesz magasabb (Pouplier–Hardcastle 2005). Ez azonban nem ad magyarázatot a téves szelekcióra. Felmerül az a lehetőség is, hogy a kódolás nem is azonos idejű, hanem egymás utáni, csak nagyon gyors egymásutániságban történik. Ez a gyorsaság vezethet egyfajta temporális átfedéshez, amely a kivitelezési hiba forrása. Levelt modelljében (1989) nincs visszacsatolási lehetőség, hipotézisében minden szigorúan szeriálisan történik. A visszacsatolást a monitorozás váltja ki (ez biztosítja például a hibajavítást a beszélő számára). Levelt úgy magyarázza a hibázásokat, hogy az egységek az artikulációs ütköző (puffer) területén összekeveredhetnek egymással, és ez idézheti elő a hibás kivitelezést. Felfogásában a hibázások nem a fonológiai, hanem a fonetikai tervezési szinten történnek. Megint mások szerint az artikulációs gesztusok azok az egységek, amelyekkel a produkciós hibázások magyarázhatók (Browman–Goldstein 1989). Felfogásuk szerint a szegmentális reprezentáció fonetikai gesztusokba alakul, és ennek során történhetnek hibák. E két utóbbi hipotézis megegyezik abban, hogy a hibázásokat nem fonológiai, hanem fonetikai tervezési szintűnek tekintik. Adós marad ugyanakkor azzal például, hogy nem tesz különbséget a szeriálitási hibák és az egyszerű nyelvbtlások között; az artikulációs gesztus mint egység pedig nem magyarázza a kétféle típust. Az aktiválással kapcsolatos hipotézisek egyszerűbb magyarázattal szolgálnak, igazolásuk azonban nehézségekbe ütközik.

A jelen kutatás eredményei alátámasztják azt, hogy a szegmentális szintű hibázások nem fonológiai, hanem fonetikai tervezési hibák. Megítélésünk szerint ugyanakkor az artikulációs gesztus mint a fonetikai tervezés egységének hipotézise nem elégséges az empirikus adatok megértéséhez és magyarázatához. Jól igazolja ezt a korpuszunkban fellelhető jegyterjedés ténye, amely több mint 80%-ban a képzési helyet érinti, és azon belül is kitüntetetten egy bizonyos területet. Ha az artikulációs gesztus valóban produkciós tervezési egység, akkor például a jegyterjedés elemzésében sokkal tarkább képet kellett volna látnunk. Láttuk, hogy bizonyos beszédhangok szenvedik el leginkább a hibázások döntő többségét. Ez kapcsolatos ugyan az artikulációs kivitelezéssel, de nem támasztja alá a gesztus mint egység tényét. További elemzést igényelnek azok a hibajelenségek, amikor a felszínen tapasztalt sajátosságok alapján nem dönthető el egyértelműen a mögöttes mechanizmus, illetőleg ok. Ekkor ugyanis nem csupán a fonológiai, fonetikai tervezés kérdése, hanem a lemmaaktiválás problémája is jelentkezik.

Kutatásunk célkitűzése volt, hogy választ adjunk arra a kérdésre, hogy melyek azok a tervezési szintek, amelyek felelősek a beszédprodukciónban tapasztalható hibás kivitelezéséért. Elemzéseink alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy a fonetikai tervezési szint működései tehetősek felelőssé; további kutatás szükséges azonban annak meghatározásához, hogy ezek a működések milyen interakcióban vannak a beszédprodukción többi tervezési szintjével az egyes hibajelenségek létrejöttékor.

SZAKIRODALOM

- Berg, Thomas 2005. A structural account of phonological paraphasias. *Brain and Language* 94: 10–129.
- Boucher, Victor J. 1994. Alphabet-related biases in psycholinguistic enquiries: Considerations for direct theories of speech production and perception. *Journal of Phonetics* 22: 1–18.
- Browman, Catherine P.–Goldstein, Louis 1989. Articulatory gestures as phonological units. *Phonology* 6: 201–51.
- Butterworth, Brian 1992. Disorders of phonological encoding. *Cognition* 42: 261–86.
- Dell, Gary 1986. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283–321.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária–Bóna Judit 2006. A megakadási jelenségek javítása a beszédmegértésben. *Magyar Nyelvőr* 130: 33–49.
- Gósy Mária et al. (szerk.) 2004. „Nyelvbótlás”-korpusz. *Beszédkutatás 2004*. 19–186.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. A Bradford Book. The MIT Press. Cambridge (Massachusetts)–London.
- Levelt, Willem–Roelofs, Ardi–Meyer, Antje S. 1999. A theory of lexical access in speech production. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 1–75.
- Meyer, Antje S. 1992. Investigation of phonological encoding through speech error analyses: Achievements, limitations, and alternatives. *Cognition* 42: 181–211.
- Pouplier, Marianne–Hardcastle, William J. 2005. A re-evaluation of the nature of speech errors in normal and disordered speakers. *Phonetica* 62: 227–44.
- Shattuck-Hufnagel, Stefanie 1983. Sublexical units and suprasegmental structure in speech production planning. In MacNeilage, Peter F. (ed.): *The production of speech*. Springer. New York. 109–36.
- Siptár, Péter–Törkenczy, Miklós 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.

Gósy Mária – Markó Alexandra

SUMMARY

Gósy, Mária and Markó, Alexandra

Incorrect representation of segmental sequences in speech production

Speech production involves a series of processes that operate covertly and cannot be directly accessed. Only their output, speech itself, can be analysed. The collection and investigation of instances of disfluency is an important area of psycholinguistic research since such disharmonic phenomena may yield information concerning the operations that take place in the background: getting to know the causes and courses of speakers committing errors brings us closer to understanding the characteristics of normal processes. In the present study, the authors analyse 1760 segmental-level errors (379 perseverations, 594 anticipations, 401 metatheses, and 386 simple slips of the tongue) and try to find out which level of speech planning is responsible for faulty implementation in each case.

What causes errors that can be explained in several different ways? Two assumptions are known. According to one of these, errors can be traced back to planning operations at the phonological level, that is, they precede phonetic planning that is then organised in terms of the faulty phonological pattern. In the other view, impeccable phonological operations are followed by defective phonetic planning that is responsible for the actual errors; in this case, then, we have to do with a simple articulatory implementation problem.

The results of the present study confirm the view that segmental-level errors are committed in the phonetic, rather than phonological, planning process. This is connected to the fact that articulatory implementation is the most vulnerable phase of speech production. This may be due to the fact that the least amount of attention is devoted to articulation, this being the most automatic and most well-rehearsed part of the whole process. Further investigations are required to determine the kind of interaction that these operations maintain with the other levels of speech production planning while the individual disfluency phenomena come into being.

„Lovakról”

1828-ban *Lovakról* címmel jelent meg Széchenyi István első magyar nyelvű könyve, amellyel egy lótenyésztő egyesület alapítását akarta előmozdítani. A maga korában úttörőnek számító munka nagyban befolyásolta a hazai lótenyésztés további alakulását és fejlődését. Írásom is ezt a példát követi; egy lehetséges megoldást kínál, és ezzel további felmerülő kérdésekre világít rá az állatnevek, azon belül is a lónevek vizsgálata kapcsán. Elsősorban ménesekben élő lovak neveinek válassztására, azok jelentésszerkezetére figyeltem.

Az állatnevek

A kutatók megegyeznek abban, hogy a tulajdonnév-kutatások egyik legelhanyagoltabb területe az állatneveké (Soltész 1979: 70). Többnyire csak névgyűjtésekkel találkozunk, azok vizsgálata azonban ritkán történt meg. A névelmélet, névjelentéstan, névrendszertan által felvetett és más általános névelméleti kérdések megválaszolására akkor található meg minden válasz, ha a vizsgálatokat kiterjesztjük a személy- és helyneveken túl más névfajtákra (Soltész 1986: 129–37), így az állatnevekre is. „Leginkább az állatok elnevezései rejtenek lélektani motivációkat” (Hajdú 2003: 24), ezért nem hasztalan a tanulmányozásuk.

Az emberek és az állatok közötti kapcsolat nagyon régi. Az ember ősi névadási ösztönéből fakadóan a megszelídített állatokat valahogy próbálta megszólítani, vagyis megnevezte, elnevezte őket. Így van ez ma is. Az ember környezetében kutyák, macskák, lovak, szarvasmarhák, szárnyasok, aranyhórcsógók és más állatok élnek, s mindegyik kaphat nevet. Azokra a nevekre, amelyeket állandóan használunk, feltehetően hallgatnak a jószágok, házi kedvencek. A lovakról, kutyákról, macskákról, tehenekről és bizonyos madarokról biztosan tudjuk, hogy figyelnek a nevüket jelző hangsorra (Schandl 1959: 124), bár ezzel a kérdéssel kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Egyes kutatók szerint a névben lévő magas magánhangzók azok, amelyek felhívják az állatok figyelmét (Hecker 1994: 58).

Vannak olyan állatok, amelyeknek névadása egyszerűbb, a névadót nem kötik szabályok. Ilyen például a szarvasmarha-, juh-, papagáj- stb. nevek csoportja. Viszont nagyon sok törzskönyvezett állat elnevezése meghatározott rendszerhez igazodik. A kutyák kennelnevei bonyolult, többtagú nevek. A lónevek adása is ménes- és fajtafüggő rendszer szerint történik.

Gyakran adunk macskáinknak, kutyáinknak és más állatainknak több nevet is egyszerre. Igazából egy nevük van, de annak becenevein, illetve más kedveskedő neveken is szólítjuk őket.

Nem ritka, hogy így akár 6–7 neve is van egy állatnak. (Például egy *Buksi* nevű kutyát otthon *Buksi*, *Bukesz*, *Buki*, *Bukszus*, *Buksó*, *Buks*, *Buksika*, *Buksa*, *Fatökö*, *Rögöny*, *Vigyorgógép* néven szólított a család.) Ezeknek az „alneveknek” is megvannak a maguk történetei. (Például ez a kutya a gazda hazatértekor – örömet kifejezve – a felső ajkát felfelé húzogatta, mintha vigyorgott volna. Ezért lett *Vigyorgógép*.)

A hosszú törzskönyvi nevekre valószínűleg nem hallgatnak az állatok (Soltész 1976: 144–54), ezért gyakran adnak gondozóik rövidebb hívónevet is. Ha más gazdához kerülnek, az új tulajdonos kedve szerint megváltoztathatja a nevüket. Ugyanakkor nem minden állat esetében van ez így. Sem a verseny-, sem a népi tartásban élő lovak nevét nem módosítják a ló eladásakor, sőt még az esetleges hívónevet is viszik magukkal. Ez a kiképzéskor, a lóval való bánás miatt nagyon fontos.

Azt, hogy a „név” mikor használható névként, az alkotó és a használó szándéka dönti el. Ennek a megállapításnak jórészt személy- és helyneveinknél van jelentősége (Hajdú 2003: 53–56). Az állatneveknél ugyanúgy fontos, mint más neveknel, hogy a nevet egy adott közösség elfogadja. A lovak esetében a ménesen kívül hivatalosan a végső nevet az Országos Minősítő Intézet választja ki a felterjesztett névlehetőségek közül. Figyelembe veszi a fajta névadási szabályait, a származásra való utalást, a név gyakoriságát, használhatóságát. Az is szempont, hogy nem megbotránkozató-e a jelentésük vagy akár a hangzásuk. Ilyen értelemben a törzskönyvezett lónevek az egész ország nyelvhasználati normáihoz is igazodnak.

Ugyancsak a lónevek két csoportba oszthatók a névadó és a használó tekintetében. Eszerint vannak népi és versenylónevek (Hajdú 1996: 48, Nemesné 2003: 35, Király 2003: 101). A versenylovaknál szigorú szabályok kötik a névadót a névválasztásnál, míg a népi nevek szabadabban adhatók, nincs annyi kötöttség a névadásban. A versenylovaknál a név alkotója és a használója nem esik egybe. A ménesekben az újszülött csikónak a nevet nem az állat leendő gondozója (a név használója), sem a majdan rajta lovagoló gazda adja, hanem gyakran a hivatásos névadó tesz öt névre javaslatot. Vagyis a ménesekben a névadást egy külön ezzel foglalkozó személy végzi, ugyanakkor a nevet az állat gondozója használja a lóval való kapcsolatokor. A kutya kennelneveit vagy a törzskönyvi macskaneveket is „készén” kapja a gazda, ő csak a név használója. Az más kérdés, ha ezt nem tudja használni, mert hosszú és bonyolult; ekkor hívónevet ad állatának.

A népi névadásban a nevet alkotó személy és a használó egy. Ilyenkor nem egy adott közösség által elfogadott névről, hanem öncélú, öngényű névadásról van szó. A nevet az az ember választja, aki gondozza is az állatot (Soltész 1986: 129–37).

A fenti névadási folyamatokban nem hanyagolhatunk el egy harmadik tényezőt. Az alkotón és a használón kívül a név viselője is létezik. Ebben az esetben az állat az, amelyik a nevet viseli. Sok esetben a névadás öncélú, mondván: mindegy, hogy milyen nevet adunk. A névadás lélektani indítékai is cáfolják azonban az öngényű névadást. (A névadó többnyire embernek tekinti, emberi rangra emeli állatát.) Továbbá ha nem jó a név hangzása, esetleg túl hosszú vagy sok mássalhangzójú, akkor azt nehezen szokja meg az állat, nehezen idomul hozzá. Ha a név az állat és az ember kommunikációjában működő eszközzé válik, hívásra, szólításra alkalmas lesz, akkor az állat nemcsak pusztá elszenvédője lesz (hiszen nem tiltakozhat ellene), hanem használója is.

A lónévadás általános alapelvei Magyarországon

A magyarországi lónévadás legkorábbi adata Szent László *Szög* nevű lovára vonatkozik, de ez nem jelenti azt, hogy a gazdák korábban nem adtak nevet kedvelt lovaiknak. Az első magyarországi ménest a Csepel-szigeten alapították (Bozsik–Várady 1976: 48); az itteni lovak neveit nem ismerjük. A 16. századtól találunk följegyzett magyar lónevet (Hajdú 1994: 57). A leghíresebb méneseket Erdélyben hozták létre: 1551-ben például Martinuzzi Fráter György, Erdély kormány-

zőja, 1600-ban a Wesselényiek Zsibón alapítottak ménest (Hajdú 1994: 57–9). Tudjuk II. Rákóczi György erdélyi fejedelem egyik ménésének lóneveit is (Hajdú 1994: 57–9).

A ménések törzskönyvei tartalmazzák vizsgálatunk szempontjából a leglényegesebbet, a ló törzskönyvi nevét. Minden lónak van törzskönyvi neve, amelyet a megszületése utáni pillanatokban kap. Általában külön szokták törzskönyvezni a csikókat (csikókönyv), az anyakancákat és a tenyészmeneket. Ezek a külön könyvek a tenyésztő számára nélkülözhetetlen adatokat tárolnak. A csikókönyvben megtalálhatók a csikók fejlődésének, méretének adatai, a vérmérsékletéről, esetleg a betaníthatóságról szóló feljegyzések. Az anyakönyvben fel kell tüntetni a tenyésztésbe vétel, a fedezetések, illetve a termékenyítések idejét a ménék legfontosabb adataival együtt, a csikó születésének idejét és a választásig a fejlődés adatait.

A lóról szóló adatok összesített, hiteles leírását tartalmazó könyvet általában méneskönyvnek nevezzük. Az adatok hitelességét valamilyen szervezet vagy maga a tenyésztő (házi törzskönyv) tanúsítja. A méneskönyv kivonata a különböző célokra kiadott származási lap.

Már az írott történelmet megelőző korban készítettek feljegyzéseket a lovakról. A híres arab lótenyésztők emlékezetből tudták idézni lovuk nagyszerű származási adatait. Az 1793-ban felfektetett angol telivér-méneskönyv (*General Stud Book*) ma is élő lovak származási adatait tartalmazza. Hazánkban az állami ménések törzskönyvei többé-kevésbé megmaradtak. Ezeket a kétszáz évre visszamenő adatokat tartalmazó, kézzel írott régi fóliánsokat részben az érintett ménés, részben a Mezőgazdasági Múzeum őrzi. Sajnos a magánménések feljegyzései a ménésekkel együtt eltűntek a második világháborúban.

J. Soltész Katalin vizsgálatai során talált olyan ménest, ahol nem közvetlenül a csikó születése után adtak nevet az újszülött állatnak (Soltész 1976: 144–54). Magántartásban is előfordul, hogy az állatot nem a születése után nevezik el, hanem csak akkor, amikor már kifejlődtek névadási indítékként felhasználható jellemző sajátosságai. 1995 óta azonban minden törzskönyvezett lovat (akár ménésben, akár magántartásban) a születése után kell elnevezni, vagyis 1995 óta minden lónak van neve. A névjavaslatot nyolc napon belül be kell nyújtani, az elfogadott nevet az állat hat hónapos koráig hitelesítik. Ezután a névváltoztatás már nem lehetséges.

Ma Magyarországon a méneskönyvek vezetésének és kiadásának feladatát a Magyar Lovas Szövetség, illetve a tenyésztőegyesületek kapják meg. Az állomány felvételét és az alapadatok gyűjtését a lovasszövetség szakemberei végzik. Az általuk gyűjtött adatokon alapszik az egyesületek által fajtánként kiadott méneskönyv. Csak az egyesület igazolhatja a fajtához tartozást, és adhatja ki az ennek megfelelő származási lapot. Továbbá dolga az adott fajta tenyészcéljának meghatározása, a bírálatok, a tenyészkipróbálás megszervezése, valamint a tenyésztésbe állított ménék és kancák minősítése. Mindezt a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium ellenőrzi és hitelesíti. Ezek a szabályok vonatkoznak a Magyarországon tenyésztett külföldi tulajdonú és itt nevet kapott csikókra is. Az úgynevezett névtelen (*un-named*) megjelöléssel külföldről behozott lovaknak a magyar szabályok szerint kell nevet adni, de ezeket a neveket kontrolláltatni kell a származási ország méneskönyvi hatóságával, ha az igényli.

A törzskönyvezést a telivér és a versenyfélvér lófajták esetében az Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézetben működő Magyar Méneskönyv Vezetőség végzi. Bármelyik fajtát vesszük alapul, szigorú szabályok kötik a névválasztást.

Az ügető fajtájú csikók névadásakor a tulajdonos három névjavaslatot köteles megadni az ellésbejelentőn, a kívánt sorrendben. „Az egy-egy évjáratához tartozó csikók ugyanazzal a betűvel kezdődő nevet kapnak, de nem adható olyan név, amely az előző hasonló kezdőbetűjű évjáratban szerepelt, és amely a jó ízlést sérti” (1993. évi CXIV. törvény 11. bekezdés). A kezdőbetűk az ábécérendet követik. Így például 1993-ban Z és Zs volt a kezdőbetű, 1994-ben újra indult az ábécé. A telivér fajtájú lovak esetében törvényszerűen az azonos nemű szülő nevének kezdőbetűje öröklődött 1945 és az 1990-es évek között. Ettől a szabálytól több ménés is eltért: jórészt az anya neve volt a mérvadó, és nem az állat neme. A versenyfélvéreknél az ellett csikó neve az anya nevének

kezdőbetűjével kezdődött (1993. évi CXIV. törvény 11. bekezdés). 1995-re alakult ki az a szabály, miszerint a telivér és a félvér típusú lovak esetében is egységesen az anyaállat nevének kezdőbetűje a meghatározó. Ugyanazon név húsz éven belül nem szerepelhet újra, a jó ízlést nem sértheti, és nem lehet nemzetközileg védett név.

Jómagam két ménes névanyagát gyűjtöttem össze és dolgoztam fel: a Somogy megyében található, Kaposvártól északra fekvő somogysárdiét és az arabs fajta tenyésztéséről híres bábolnaiét. Vizsgáltam a névadás indítékait a névadásért felelős gondozók magyarázatai alapján, s kitértem a névanyag hangtani, alaktani, szófajtani elemzésére is. A feldolgozás során a legnagyobb kihívás a nevek jelentésszerkezetének vizsgálata volt. Elsőként J. Soltész Katalin hagyományos jelentéstani kategóriái szerint rendszereztem a neveket, és ennek alapján próbáltam mélyebb összefüggéseket keresni a nevek szemantikai világában. Igazán új eredményt azonban egy újszerű, kognitív névvizsgálaton keresztül kaptam. Ez a vizsgálat nemcsak a nevek szemantikai világát fejtette föl, hanem a névadóról is sok mindent elárult. Az alábbiakban a somogysárdi névanyag kognitív szemantikai vizsgálatát mutatom be.

Kiindulópontom a kognitív pszichológiára épülő, a 20. század második felében kialakult és egyre dinamikusabban fejlődő kognitív szemantika volt, amely a jelentést az emberi tapasztalatokkal hozza összefüggésbe. A jelentésmagyarázatokban az emberi megismerőképességet tartja fontosnak, ugyanakkor hangsúlyozza a jelentés nyelvhez, kultúrához való kötődését is. A nyelvi jelentés szorosan összefügg a megismeréssel (kognícióval), vagyis azzal, hogyan észleljük a körülöttünk levő világot, és ezeket az észleleteket hogyan dolgozzuk fel (vö. Kiefer 1989: 92–120; Pléh 1998: 85–96).

A kognitív tudomány az elme és az intelligencia tanulmányozása a filozófia, pszichológia, mesterséges intelligencia, neurológia, nyelvészet és antropológia tükrén keresztül. A kognitív tudomány központi gondolata az, hogy a gondolkodást legjobban az elmében meglévő reprezentációk struktúrák és az azokat feldolgozó műveletek együtteseként lehet felfogni (Pléh 1998: 85).

A kognitív nyelvészet a kognitív tudomány alapelveiből fejlődött ki. A 20. század második felétől jellemző valamilyen mértékig a nyelvészetre a mentalizmus (Tolcsvai Nagy 1995: 169–79). E hatás Hermann Paul nyelvszemléletében már a 19. században jelentkezett (Tóth 1996: 135). Chomsky számára a nyelv fajspecifikus, veleszületetten meghatározott rendszer. Az egyetemes nyelvtanról megállapítja, hogy nem egy előprogramozott végleges rendszer, hanem megoldásai nyitottak, amelyeket az adott nyelvre nézve rögzítenünk kell. Szerinte a nyelvtan egy „mentális elmélet” a nyelvről, hasonlóan azokhoz a naiv elméletekhez, melyeket mi alkotunk a fizikai világ érzékelése és a társakkal való érintkezés során. Chomsky szerint ezek nem egyszerűen egyedi viselkedésminták, hanem mentálisztikus rendszert alkotnak (Chomsky 1995: 65). Az M. A. K. Halliday brit nyelvész által képviselt elmélet a nyelvtant egymástól kölcsönösen függő szembenállások „rendszeinek” hálózataként fogja föl. Az irányzat fontosnak tartja az elemzés szemantikai és pragmatikai hangsúlyait (Halliday–Hasan 1976: 95–110). A kognitív nyelvészet a 20. század hetvenes éveiben jött létre az Egyesült Államokban. Fő teoretikusa Ronald W. Langacker. A kognitív nyelvészet hívei a nyelv használójában nemcsak szavakat és mondatokat szerkesztő gépezetet, hanem magát az embert is látják: megismételhetetlen személyiségét, előre nem jelezhető viselkedését, reakcióit, világlátásának eredetiségét, egy szóval mindazt, hogy egy adott kultúrközösségben milyen módon használja az ember a nyelvet, amelynek alkotója is. Azt vallják, hogy megérthetjük az emberi nyelvet, ha megismerjük, hogy az ember miképpen érti meg a körülötte lévő valóságot, és azt hogyan modellálja (Langacker 1999: 65).

A kognitivisták szerint az emberi nyelv a külső világ képe. A természetes metaforák tükrözik ennek a világnak a megismerési folyamatait. A metafora megismerése, leírása alapvető eljárás annak érdekében, hogy elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel értsünk meg. Nem az irodalom feladata a metaforák vizsgálata, hanem mivel a természetes emberi nyelvek sajátja, a nyelvelírás része kell, hogy legyen. Ezt fejti ki George Lakoff metaforaelméletében (Kövecses 1998: 50–83; Tolcsvai Nagy 2001: 61–80; Lakoff–Johnson 1980: 104).

A langackeri kognitív nyelvészet a kognitív tudomány része, azzal szoros kapcsolatban áll. A nyelvet mint az elme egy képességét és működési módját vizsgálja. Elfogadja, hogy a nyelvi formák és jelentései is reprezentációk, továbbá hogy a nyelv és a fogalmi tudás között szoros kapcsolat van. Fontosnak tartja a nyelvi és nem nyelvi kategorizáció összefüggését, amelyek a megismerés elméleti módjaival állnak kapcsolatban, például a térérzékeléssel (Tolcsvai Nagy 2001: 61–80). A Langacker által kidolgozott nyelvtanban központi szerepe van a szemantikának (Langacker 1999: 65).

Fontos, hogy a kognitív tudományban alkalmazott prototípus-elméletet kiterjeszti, s nemcsak a szemantikában reprezentált dolgokra vonatkoztatja, hanem a jelentésre, a jelentés-összetevőkre és a grammatikai kategóriákra, valamint a fonológiára is (Tolcsvai Nagy 1995, 2001: 70–80).

A prototípus-elmélet

Szemantikai vizsgálataimhoz nélkülözhetetlen a prototípus-elmélet legfőbb sajátosságainak bemutatása. Az alábbiakban ennek rövid vázlatát készítettem el.

A pszichológia a fogalmi gondolkodásról azt mondja, hogy a propozíció (kijelentés) egy tényállásra vonatkozik. A propozíció legalapvetőbb alkotóeleme egy fogalom, amelyet a tárgyakból kategorizációval alakítunk ki. Azok a tárgyak tartoznak egy kategóriába, amelyek meghatározott tulajdonságegyüttessel rendelkeznek. Minden fogalomnak van egy prototípusa (azok a tulajdonságok, amelyek a legjobb példányokat írják le), valamint egy magja (azok a tulajdonságok, amelyek a legalapvetőbbek a fogalomba való tartozás szempontjából). A fogalmak közötti határok elmosódtak, így nincs meghatározva, hogy mi tagja a kategóriának, és mi nem. Ezért néhány dolog átkerülhet egy másik kategóriába is (például a padlizsán zöldség vagy gyümölcs) (Pléh 1998: 85; Kiefer 2002: 92–120).

A fogalmak példányait tipikusságuk szerint állíthatjuk sorba. Vagyis létezik egy tipikussági görbe, amely a fogalom példányainak eltérő tipikusságát jellemzi. A kategóriához való tartozást a tárgy tulajdonságainak a kategória prototípusához való hasonlósága határozza meg (Eysenck–Keanne 1997: 215–20).

A kognitív pszichológiában alkalmazott prototípus-elmélet nyelvtanra való langackeri kiterjesztésének egyik előnye, hogy az egyes kategóriához való tartozás rugalmasan értelmezendő. „Ez a tipizálás nem kívánja meg, hogy egy kategória minden tagja rendelkezzen egy adott jellemzővel (vagy hogy egyáltalán legyen bármilyen szembeötlő közös tulajdonság, amelyet mindenki oszt). Nem repülő madarak, tojásrakó emlősök, zöngétlen mássalhangzók így nem problematikusak; egy nyilvánvaló tulajdonság hiánya nem követi a kategóriából való eltávolításukat, inkább nem prototipikusnak rendeli őket. A prototípusmodell nem minimalista, bátorítja a lehető legteljesebb leírást, s megengedi egy entitásnak egy kategóriába való bevetelét, ha valaki nyomós okot talál a prototipikus tagokhoz való viszonyításban” (Langacker 1999: 17; Tolcsvai Nagy 1996: 319–25).

A Langacker-féle nyelvtan másik fontos jellemzője az egység fogalma. „Az egység az a szerkezet, amelyet a beszélő elég alaposan megtanult, hogy nagymértékben automatikusan tudja kezelni, anélkül hogy figyelmét annak különálló részeire vagy elrendezésükre összpontosítaná. Az egység belső komplexitása ellenére »előre csomagolt« konstruktumot alkot; ezért a beszélőnek nem szükséges arra figyelnie, hogy miképp rakja össze, könnyen bánhat vele egységes entitásként” (Langacker 1999: 19).

A somogysárdi névanyag kognitív szemantikai vizsgálata

Az emberi tudás alapegysége a fogalom. „A fogalom nem elszigetelt alapegysége a gondolkodásnak, hanem legtöbbször csak az adott kognitív struktúra egészében értelmezhető” (Szilágyi 1996: 7). „A világról való tudás mentális szervezeti egységeit tárolják, vagyis a világ dolgairól való tapasztalatok óriási mennyiségét tárgyakban és osztályokban rendezik el” (Tolcsvai Nagy 2001: 74). Az osztályokba sorolás a megismert dolgok közös tulajdonságai alapján történik. A közös tulajdonságok az elemi észleléssel felfogható elemi tulajdonságok (szín, alak, méret stb.). Az osztályok vagy kategóriák folyton változnak, újabb példányok kerülhetnek hozzájuk. A kategóriáknak vannak nagyon tipikus, és vannak kevésbé jó példányai. A kategóriát legjobban jellemző példányokat prototípusnak nevezik.

A nevek fogalmi jelentésüket tekintve a kognitív pszichológiában alkalmazott (a fentiekben magyarázott) kategóriákba sorolhatók. A lónevek konvenció révén jelzik saját kategóriájukat. Konvenció a fajtának megfelelő kötött névkezdő betű. Az üetetőknél minden évben más, az ábécé soron következő betűje a született csikó nevének kezdőbetűje. A telivérek és a félvérek esetében az anyaállat nevének kezdőbetűje a mérvadó. Nemcsak a kezdőbetű a kötött, hanem a névadás íratlan szabálya is konvencionális, vagyis a csikónévnek emlékeztetnie kell az anyaállat nevére; ezáltal utal fajtájára is. Az anyanév és a csikónév jelentésük révén összefüggnek egymással, vagyis a névadási indítékből kapcsolatba kerülő, egymásra hasonlító nevek egymást erősítik a névadási szabályrendszerben.

A nevek fogalmi jelentésük alapján tehát egy-egy kategóriába sorolhatók. A kategóriák kohéziójáért bizonyos hasonlósági mechanizmusok felelősek (Eysenck–Keanne 1997: 215–60). Gyakran olyan kategóriákat hozunk létre, amelyek csak nagyon gyengén alapozhatók közös tulajdonságokra, ugyanakkor viszont koherensek (Eysenck–Keanne 1997: 215–60). Így a nevek jelentése révén kialakulhatnak névvilágok, amelyek szemantikailag egy-egy összefüggő fogalmi rendszert építenek ki. Az alábbi vizsgálat a prototípus-elmélet segítségével a kialakult névvilágokat, azok változásait és egymással való kapcsolatait elemzi. Az alábbiakban a somogysárdi ménes névanyagát vizsgálom.

A nevek fogalomkörei (a somogysárdi lónevek esetében)

A névvilág kialakulását három tényező együttese határozza meg. Az EMBER, vagyis a névadó, a névhasználó, aki kapcsolatban van az állattal; a LÓ, amelynek a nevet adják és maga a NÉV, amelynek fogalmi jelentése szimbolikus kapcsolatot képez az ember és ló között.

A nevek fogalmi jelentése által kialakult fogalomkörök:

1. A gyorsaságra, külső, belső tulajdonságra utaló nevek
2. Az ember szellemi világából, tárgyi környezetéből származó nevek
3. Az ember természetes környezetéből való nevek
4. Az ember és más dimenziók kapcsolata
5. Az ember és a ló közötti kapcsolat kifejezését szolgáló nevek

1. A lóról való általános emberi tudás szerint az alábbi tulajdonságokat ismerheti a beszélő. A ló: nagyméretű (a magyar beszélőközösség számára a Magyarországon előforduló állatok közt a legnagyobb), négylábú, patás állat. Gyors, az emberrel való kapcsolatában megbízható, idomítható. A színe többfajta lehet a sárgától a pejen át a barnáig, de lehet fekete vagy fehér is.

A nevek fogalmi jelentése által kifejezett, a fentiekben felsorolt tulajdonságok:

Gyorsaság: *Friss, Fuvallat, Fúvóka, Let'Go,*²⁶ *Mozgó, Párduc, Pörgő, Pergőtűz, Röpke, Usgyi.* Sok közöttük az átvitt értelmű, metaforikus név, amelyeknek jelentése a gyorsasággal, mint a versenyló egyik legfontosabb tulajdonságával, függ össze: *Röpke, Gazella, Párduc, Fuvallat, Usgyi.* Ez a tipizálás nem kívánja meg, hogy egy kategória minden tagja rendelkezzen egy adott jellemzővel (vagy hogy egyáltalán legyen bármilyen szembeötlő közös tulajdonság, amelyet mindenki ismer), ezért az átvitt értelmű nevek is beleférnek a gyorsaságot kifejező nevek kategóriájába.

Szörzet színe, külső megjelenés: *Fényes, Hamvas, Hamu, Napfény, Rubin, Ragyogó, Smaragdfény, Tűzfény, Pemete.*

Ezek jelentése vagy konkrétan a színre utal (*Hamvas* a szürkére), vagy a szörzet csillogó fényére: *Fényes, Tűzfény.*

A *Ragyogó* név a szörzet csillogására vagy a minőségére is vonatkozhat. Ennél tipikusabb tulajdonságra utal a konkrét színt jelző név: *Hamvas*, vagyis szürke. Végül a szörzeten lévő, speciálisan egy-egy lóra jellemző mintázatra, szőrcomóra is vonatkozhat a név, amely külső megjelenésében megkülönbözteti a csikót más egyedektől: *Paroli*, vagyis csillag. Az egy fogalmi körbe tartozó, külső tulajdonságra utaló nevek alapján láthatóvá válnak a ménesben már a születésükkor külső tulajdonságuk által feltűnő egyedek. A *Gidrán* név ma már fajtát jelöl, a sárga szín a fajta egyik meghatározó jellegzetessége. A *Fakó* a jellegzetes somogyárdi fakóra utal, amely sárgásszürke színű. A szörzet színére vonatkozó neveket együtt vizsgálva a ménesre jellemző színprofil is kirajzolódik.

Méret: *Jókora.*

Szellemi teljesítmény: *Frappáns, Jótálló, Józan, Óvatos, Szemfüles, Okos, Fortélyos.* Ezek a tulajdonságok a ló kiképezhetőségének fontos szempontjai. A képzéskor kedvező tulajdonságra utaló nevek között is vannak kifejező nevek: *Szemfüles, Okos*, és vannak kevésbé találó, illetve más állatokra inkább jellemző elnevezések: *Fortélyos, Frappáns.*

Viselkedés: *Jókedvű.*

Negatív tulajdonságok: *Nyugtalan, Nyüggös, Tékozló, Elmaradó, Veszteglő, Ösztönös, Gőgös, Léhűtő.*

A negatív tulajdonságok a lóval való bánást nehezítik meg. Negatív jelentésű nevek esetében vagy az apa-, illetőleg az anyaállat tulajdonsága állt a névadás háttérében, vagy (feltehetően nem tudatosan) óvó, védő szándékú volt a névválasztás. Ez utóbbi esetben a negatív tulajdonság előrevetítésével próbálták megakadályozni annak kialakulását.

A nevek világa nem zárt szemantikai világ. Tovább vizsgálva a fogalmi köröket, amelyeket a nevek jelentésük által alkotnak, megismerhető a névadó világa is. A ló külső-belső tulajdonságára vonatkozó nevekből kevés van. A többi átvitt értelmű, szimbolikus jelentésű. Ezeknek a neveknek a fogalmi jelentése már nem a lóra, hanem inkább a névadó személyére, annak szociokulturális körülményeire vonatkozik. Vagyis a ló belső-külső tulajdonságait leíró nevek szemantikai világa kitágul, más jelentésvilághoz kapcsolódik. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy milyen irányokban és hogyan terjednek ki a nevek fogalmi jelentései által létrehozott szemantikai világok.

2. Az ember világára kiterjedő fogalmi körök

2.1. Az ember tárgyi világa:

- Étel: *Ropi, Mézes, Delikátesz*
- Ital: *Nedű, Brandy, Snapsz*
- Gyógyszerek, mérgek: *Ópium, Gyógyír, Richtofit*
- Játék: *Fakutya, Jolly Joker, Tipp*

2.2. Az ember szellemi világa:

- Zene vagy más művészet: *Ritmus, Jódal, Menüett*

²⁶ A név helyesírása az anyakönyvezést követi.

- Börtön, katonaság: *Cella, Parancs, Obsitos*
- Emberek közötti kommunikációs eszközök: *Napló, Nokia, Téka*

Az ételek, italok nevei a hétköznapi emberi élet kellékei. Azok közül is jelentésüket tekintve az ember számára inkább pozitív, különleges dolgokra utalnak. A *Mézes* az édességre vonatkozik, a *Delikatesz* az ételek ízét fokozó, ízesítésre alkalmas szer, a *Ropi* pedig az étkezés után vagy az étkezések között nassolásra való. Az italnevek is főként különleges aromájú, ritka alkalmakra szolgáló italok nevei. A *Nedű*, amelynek eredeti jelentése gyümölcsben vagy más növényi részben keletkezett, táplálékul szolgáló lé, a többletjelentéssel gazdagodott (finom, nemes ital, főként bor) fogalomra utal.

A gyógyszerekkel kapcsolatos általános kifejezések (*Gyógyír, Csodaszer*) bókoló jellegűek. A *Richtofit* név tipikus lehet azok számára, akik sportolnak, így annak is, aki lovagol. A *Richtofit* sportkrém az izomláz, izomfájdalom gyógyítására alkalmas.

A játék olyan, szintén pozitív jelentésű fogalom, amelyben az emberek kreativitása, személyiségük igazi valója is megmutatkozik.

Az ember tárgyi világára utaló lónevek pozitív jelentésűek. Ezekben a fogalmakban kifejeződik a névadók állatok iránti tisztelete, humanitása.

Az ember szellemi világára utaló fogalmakörök közül a zenével kapcsolatos kifejezések a ló harmonikus, összerendezett mozgásával hozhatók összefüggésbe. A katonaságra vonatkozó kifejezések egyértelműen a ménes jellegének megváltozásával függnek össze. (1993-tól katonai ménesnek minősül a somogysárdi ménes. Ezek a nevek azóta kerültek a névvilágba.)

Az emberi kommunikációval kapcsolatos nevek közül csak néhányat találunk. A telefonmárka *Nokia*, illetve a *Napló*, valamint a *Téka* az emberi világ elemei. Ezeknek a neveknek a jelentései is inkább pozitívak. A *Nokia* szó 1993-ban (amikor a *Nokia* nevet viselő ló született) népszerű, jó márkára utalt.

Az emberi világ fogalmi körei bővülnek nem tipikus elemekkel is: *Politikus, Restancia, Rész, Forgólánny, Önémet, Pronto, Periódus* stb. Ezek a kifejezések a fent említett emberi világ fogalmköreinek peremére esnek. A gyűjtőfogalmaknak (ételeknek, italoknak, gyógyszereknek, mérgeknek, játékoknak, a zene és művészet, a börtön, a katonaság, az emberek közötti kommunikációs eszközök kifejezéseinek) nem a legjobb példái.

Érdekes a börtönnel kapcsolatos fogalmakör kialakulása. Ezek a kifejezések (*Leláncolt, Elítélt, Rabnő, Cella*) negatív bókoló jellegűek. Meglétük összefüggésbe hozható a névadó személyes élethelyzetével. (Az állandó névadó és a fenti nevek gyakori előfordulása utalhat erre.)

A szemantikai világból teljesen hiányoznak a gépek, a különböző mechanikai vagy elektronikai berendezések elnevezései. (Az egyetlen telefonmárka neve nem tipikus.) Ezeknek a neveknek a hiánya is összefügghet a névadó nemével és szociokulturális hátterével. A névadók a somogysárdi ménesben nők (konkrétan két személy), az ő világukból feltehetően hiányzik a gép világa. Továbbá a gépek élettelenége és a lovak mozgékonyasága, gyorsasága között túl nagy a kontraszt, feltehetően ezért sem adtak efféle neveket.

A szemantikai világból hiányoznak a számok is. A sorrendiséget kifejezőkre nem található példa, a rész-egész viszonyra is csak egy-két elnevezés utal (*Terc, Quartett*). Hiányoznak a geometriai alakok nevei is. Feltehető, hogy ezek a fogalmak szintén távol esnek a névadók érdeklődésétől.

3. Az ember és a természet kapcsolata

- Növények: *Pityóka, Róka, Róka, Birs, Estike*
- Állatok: *Ólyv, Pacsirta, Racka*
- Évszakok: *Zima, Téli Rege*
- Földrajzi nevek: *Marokkó, Missouri, Kenya*
- Más természeti jelenségek: *Oázis, Napfény, Lavina*
- Égitestek, csillagképek: *Mars, Orion*
- Ásványok, elemek: *Törtarany, Rubint, Markazit*

Az ember és természetes környezete közötti kapcsolatra utaló nevek közül a növények nevei vagy bókoló jellegűek (*Estike, Nárcisz*), vagy negatív bókot kifejezőek (*Penészvirág, Róka-gomba*). A földrajzi nevek, az ásványok elnevezései, a természeti jelenségek többsége pozitív jelentésű; az ember számára szép, csodálatba ejtő tájat, jelenséget fejeznek ki (*Oázis, Missouri, Napfény*). Ezeknek is bókoló jellegük van, az ember és a ló kapcsolatát erősítik.

Vannak kevésbé tipikus nevek is: *Nigéria, Zambezi, Zsurló*. A zsurló a népi gyógyászatban ismert gyógynövény. A név jelentése utalhat a növény gyógyító hatására, a szervezetet tisztító jellegére, amely kifejezheti az ember és a ló közötti kapcsolat őszinte voltát is.

Az állatok neveinek átvitt használata utalhat a gyors mozgásra (*Ölyv*) is. A *Pacsirta*, a kora reggel énekelő madár a fényesség kezdetével (a hajnallal) hozható kapcsolatba. Ez a név metaforikusan vonatkozhat a ló fényes szőrére. Az ember és természetes környezete közötti viszony kevésbé tipikus példája a *Racka*. A racka hosszú szőrű, csavart szarvú parlagi juh fajta (Magyar értelmező kéziszótár 1972: 1136).

4. Az ember és más dimenziók kapcsolata

- Vallás: *Imám, Zsoltár, Jelenés, Próféta*
- Mágia, varázslás: *Javasasszony, Máglya, Rontás*
- Földön kívüli jelenségek: *Bermuda, Ufófény*
- Mitologikus tartalmú nevek: *Odüsszeusz, Kirke, Penelope*

Ezeknek a neveknek a fogalmi jelentése misztikus, csodálatos, mély emberi érzésekre utal. Az ember világából, világának látásmódjából valók. Többnyire bókoló jellegűek. Az összes név 20%-át teszik ki, ilyen módon tükrözik a névadók világlátását, érdeklődését is. Az emberek közül inkább a nők fogékonyabbak a misztikum iránt, ezért ezeknek a neveknek a gyakori előfordulása is igazolhatja a névadók nemével kapcsolatos feltevéseket.

5. Az ötödik nagy fogalmi kör az emberek egymás közötti viszonyára, valamint az ember és a ló kapcsolatára vonatkozó nevek csoportja. Ezek a ló emberi rangra való emelését is kifejezik.

- Kedveskedő, bókoló nevek: *Non Plus Ultra, Menő, Nova, Nemes*
- Emberre utaló bóknemek: *Öntevékeny, Nyalka, Nevető*
- Nőkre vonatkozó kifejezések: *Nőcske, Úrinő, Céda, Miss Flanc*
- Emberi párkapcsolatra vonatkozó nevek: *Párta, Nász, Frigy*
- Kedvezőtlen tulajdonságokra vonatkozó nevek: *Névtelen, Oktalan, Tékozló*
- Híres emberek, filmszereplők nevei: *Mr. Bean, Cicero, Rocky*
- Személynevek: *Renáta, Ráchel, Petronella*

A kedveskedő, bókoló nevekben az ember legjobbra, a legnemesebb emberi magatartásra való törekvése fejeződik ki. Az emberre utaló bóknemek jelentése az ember világában kedvező tulajdonságokra, magatartástípusokra utal (*Nyalka, Öntevékeny*). A híres emberek, filmsztárok nevének választása mögött az ember sztárságra való törekvése, kiemelkedni vágyása állhat (*Rocky*).

A nőkre vonatkozó nevek inkább negatív jelentésűek. E névcsoport jelentései között finom fokozatosság figyelhető meg: a kissé cinikus kifejezéstől (*Miss Flanc*) kiindulva eljuthatunk a durvább, sértőbb jelentésű névig is (*Céda*). Női névadókra utalnak ezek a nevek, hiszen a nők kritikussabb saját nemükkel szemben, ugyanakkor optimistábbak a házassággal kapcsolatban (*Párta, Frigy, Jegykendő*). A párkapcsolatok témája jóval gyakoribb a nők egymás közti kommunikációjában.

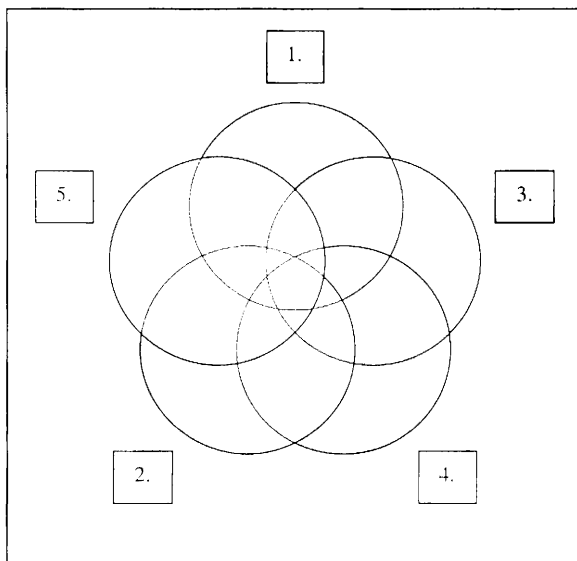
Az összes lónév közül a személynevek a leggyakoribbak. Ezek a nevek inkább előkelő keresztnevek, sok esetben a divatot követik. A divatos, szép hangzású nevek is kifejezik az ember ló iránti tiszteletét, valamint a ló emberi rangra való emelését. A névadó méltónak tartja rá a szép, nemes állatot, hogy elegáns hangzású nevet kapjon. Nem tekintik profanizálásnak, hanem inkább dicsőségnek gondolják a nemes állat különleges személynévvel való elnevezését.

A kedvezőtlen tulajdonságra, az emberi világ negatív magatartástípusaira utaló nevek fel-foghatóak bajelhárító, óvóneveknek is, hiszen ha egy versenyló bármelyik említett negatív tulajdonsággal bír, az különösen kedvezőtlen a versenyeken való teljesítménye szempontjából (*Oktalan, Tékozló, Nyűgös, Veszteglő, Elmaradó*) (vö. Soltész 1976: 144–54).²⁷

Személynév más állatnak is adható. A bókoló kifejezések inkább az állat és a gondozója közti kapcsolatra utalnak, nem kifejezetten a lóra. Ezért ezeknek a neveknek a fogalomkörei már távol esnek a lóra vonatkozó tipikus külső vagy belső tulajdonságot kifejező nevek fogalomköreitől.

Összegezve tehát az eddig vizsgált nevek jelentéseiről tett megállapításokat:

A nevek fogalmi jelentései fogalomköröket hoznak létre. Az egy fogalomhoz tartozó nevek között vannak a fogalmat reprezentáló, prototipikus nevek, és vannak kevésbé kifejező elnevezések. Így a fogalomkörökhöz tartozó nevek közt a fenti szempont szerint tipikussági sorrend állítható fel. A kialakult fogalomkörök határai nem élesek, néha másokkal összemosódhatnak. Ennek eredményeként egy-egy fogalom több kategóriába is beletartozhat. Az elnevezések egy része a lovak világából való. A lóra vonatkozó leíró-jellemző nevek által a ló külső vagy belső tulajdonságai tudhatók meg. Ezek a nevek a szemantikai világnak csak egy részét képezik, a többi kitér különböző irányokban. Egyik iránya az ember, tehát a névadó világa, amelynek szellemi, tárgyi szférájába is betekintést nyújthatnak a nevek jelentései. Egy másik irány a természetes környezet, a földön túli transzcendentális létszféra, valamint a földön kívüli világ felé mutat. A kialakult fogalomkörök egymással való kapcsolatát az alábbi ábra szemlélteti:

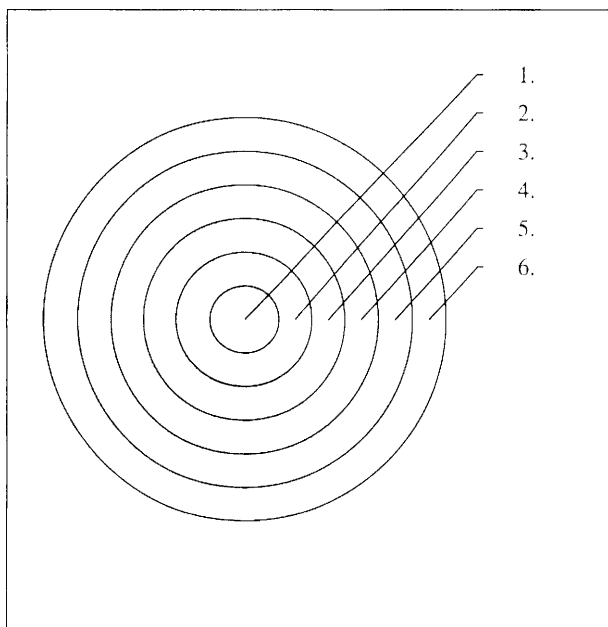
1. a ló világa (tulajdonságai)
2. az ember világa
3. a természetes környezet
4. más dimenziók
5. az ember és a ló kapcsolata

(Ha más méneseik névanyagát tekintenénk át, feltehetően találnánk más világokat is, amelyek kapcsolatba hozhatóak a fent említettekkel.)

²⁷ J. Soltész Katalin is felveti az óvónevek létezését a lóneveknél, de a névadást ebben az esetben nem tartja tudatosnak.

A fogalomkörök tipikussági sorrendje

A lóval kapcsolatos általános emberi tudás alapján a ló külső-belső tulajdonságait leíró nevek a legkifejezőbbek. A fentiekből látható, hogy a nevek nagy része már nemcsak a ló tulajdonságaira vonatkozik, hanem az ember, a névadó világát is feltárja. A kitágult névvilág sokszínű névválasztékot mutat. Vannak olyanok, amelyeket jó lóneveknek, és vannak, amelyeket kevésbé jóknak tekintünk. Általános elvárásunk az, hogy a név valamilyen módon kifejezze az egyedet, utaljon rá. Ilyen értelemben a vázolt névvilágok között is felállítható tipikussági sorrend. A lóra vonatkozó információt (gyorsaság, szín, fajta stb.) kifejező nevet prototipikusnak tekinti a beszélő. Ezért ha a tipikussági sorrend fokozatait koncentrikus körökkel modelláljuk, a legbelső, legtipikusabb a lóra vonatkozó fizikai tulajdonságok neveinek fogalomköre lesz:

1. A gyorsaságra, külső-belső tulajdonságra utaló nevek
2. Az ember szellemi világából származó nevek
3. Az ember tárgyi környezetéből való nevek
4. Az ember természetes környezetéből való nevek
5. Az ember és más dimenziók kapcsolatára utaló nevek
6. Az ember és a ló közötti kapcsolatot kifejező nevek

Kifelé haladva a második és a harmadik körben az ember (vagyis a névadó) szellemi, majd tárgyi világából származó nevek következnek. Sok ezek közül összefüggésbe hozható a nevet viselő lóval.

A legbelső körtől távolabb kerülnek az ember természetes környezetéből való nevek, ezek a kifelé haladó negyedik kört képezik. A tipikusságot illetően a határt a más állatokról kapott nevek jelentik. A földrajzi, a természeti jelenségek neveitől kezdve az ember és más dimenziók kapcsolatára utalók, valamint az ember és a ló közvetlen kapcsolatát kifejező nevek már nem tekinthetők

a lónévvel kapcsolatos általános emberi elvárásunknak megfelelő tipikus neveknek. Ezek nagyrészt bókoló jellegűek, melyek – bár kifejezik az ember és az állat viszonyát – elsősorban nem a lóra vonatkoznak. Lehetnek más állatok nevei is, így nem egyértelmű az egyedre való konkrét utalás.

A nevek jelentésének szemantikai kapcsolatai

Az, hogy a név jelentése mennyire tipikusan az egyedre vonatkozik, a névválasztás szempontjait is befolyásolja. Vannak nevek, amelyeknél (például a versenyló valamilyen jellemző külső vagy belső tulajdonságát kifejező neveknel) – bár konvencióban születtek – a lóra való utaláskor nincs szükség az anyaállat nevére. Vannak azonban olyanok is, amelyek csak az anyaállat nevével együtt utalnak az adott lóra.

A névadási indítékokat vizsgálva külön csoportba sorolhatók azok a nevek, amelyeknél a névadás motívuma az anyaállat nevére való utalás. Ezek között számos olyan név található, ahol a névadás indítéka az anyanév fogalmi jelentése. A csikó és az anyanév jelentése a strukturalista jelentésmélet szerint mezőösszefüggést alkot (Károly 1970: 60).²⁸ A két név jelentésének összefüggését a névválasztás szabályainak egyre kötöttebbé válása is megköveteli. Vagyis a született egyed nevének utalnia kell az anyaállatra, egyben a ló származási helyére is.

Az alábbi szemantikai vizsgálat kiindulópontjai azok a nevek, amelyek a névadás szabályaiból adódóan kapcsolatban vannak egymással. A csikó- és az anyanév fogalmi jelentése közötti kapcsolat nemcsak a strukturalista szemléletű mezőösszefüggéssel írható le, hanem más szempontú szemantikai vizsgálattal is megközelíthető. A kognitív pszichológia által használt módszerek a szemantikára is alkalmazhatók. Az alábbiakban a kognitív pszichológiában alkalmazott, az általános emberi megértést modelláló mechanizmusok segítségével vizsgálom a nevek szemantikai kapcsolatait.

A csikó- és az anyanév közötti viszony az összetettebb fogalmi kapcsolatok bemutatására szolgáló tudáskeretek, forgatókönyvek segítségével is megérthető.

1. A csikónév-anyanév fogalmi jelentésének kapcsolata alapján az alábbi fogalomkörök körvonalazódnak.

A kialakult fogalmi körök (az első név a csikó, a második az anyja neve):

- Zenével kapcsolatos fogalmak: *Egyhangú–Unisono, Jódal–Rapszódia, Karmester–Duett, Menüett–Song*
- Étellel, itallal kapcsolatos fogalmak: *Borecet–Berenice, Borszesz–Berenice, Bor–Nedű, Delikátesz–Non Plus Ultra, Borvirág–Brandy, Mézes–Nyalánk, Snapsz–Nedű*
- Fémek, vegyületek nevei: *Markazit–Arany, Törtarany–Arany*
- Növénynevek: *Birs–Gránátalma, Csiperke–Galóca, Estike–Nárcisz, Lótusz–Tubarózsa, Csete–Gránátalma*
- Gyógyszerek, mérgek: *Csodaszor–Richtofit, Ópium–Gyógyír, Richtofit–Sportkrém*
- Játékkal kapcsolatos nevek: *Fakutya–Lavina, Téli Rege–Fakutya, Játzsma–Játékos, Jolly Joker–Játzsma*
- Mágia, varázslás: *Javasasszony–Acrés Magnus, Előjel–Ómen, Bájoló–Ómen, Remény–Kabala*
- Mitológikus tartalmú fogalmak: *Kirke–Röpke, Odüsszeusz–Penelope*
- Nőkkel kapcsolatos fogalmak: *Céda–Nőcske, Menő–Csinos, Rúzs–Pomádé*
- Párkapcsolatra utaló fogalmak: *Frigy–Flört, Flanc–Flört, Nász–Jegykendő*
- Börtönnel kapcsolatos fogalmak: *Léhűtő–Cella, Leláncolt–Elítél*

²⁸ „A szó jelentésének más szavaktól függő voltára Saussure mutatott rá először.”

Az emberi tudásban a fogalmak kapcsolatban állnak egymással, viszonylag állandó szerkezeteket kialakítva. Ezek a magasabb rendű, összetett reprezentációk (összetett fogalmak) több típusba sorolhatók. Az összetett tudás elrendezésének módját elsőként Bartlett írta le a séma kategóriában, majd Minsky munkájára (Minsky 1975: 212) alapozva Van Dijk (Van Dijk 1977/1982) a különböző típusokban létező összetett tudást a tudáskeret kategóriával, végül Shank-Abelson egy másik hasonló, de eltérő hangsúlyú modellel, a foratókönyv-elmélettel reprezentálta (Tolcsvai Nagy 2001: 74–5). A tudáskerettel, illetve a foratókönyv-elmélettel megragadható a lónevek fogalmának néhány vizsgálati módját mutatom be. A foratókönyv-elmélet magyarázata előtt a sémákkal kapcsolatban is szükségesnek látszik néhány gondolatot megfogalmazni.

2. A sémák. Az emberi tudás komplex szerveződésének megértésére szolgáló leggyakrabban használt elméleti konstrukció a séma. Fogalmak strukturált csoportját jelenti, amely általános tudást jellemez; események, eseménysorozatok, képzetek, szituációk, viszonyok, tárgyak reprezentációjára is alkalmas. A sémák közös jellemzője, hogy különböző relációk alkotják, vagyis változók/üres helyek és ezek értékei. A változók/üres helyek fogalmakat vagy más alsémákat tartalmaznak. Az értékek azokra a konkrét fogalmakra vonatkoznak, amelyek betöltik az üres helyeket. Ugyanakkor gyakran üresen maradnak a sémákban a betöltendő helyek, vagy alapértelmezés kapcsolódhat hozzájuk, amit akkor tételezünk fel, ha egy hely nincs betöltve. A sémák egyszerű és összetettebb fogalmak reprezentációjaként is alkalmazhatók.

3. A tudáskeret egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete, amely lehetővé teszi a verbális közlemény létrehozását és megértését a nem kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való működtetésével. „A keret tehát egy olyan adatstruktúra, amely egy sztereotip helyzetet reprezentál. Mindegyik kerethez sokfajta ismeret kapcsolódik. Néhány azt tartalmazza, hogy milyen esemény várható a következő lépésben” (Minsky 1975: 212; Tolcsvai Nagy 2001: 75). Van Dijk rendszerében a tudáskeret a nyelvi interakció előfeltételeit, az interakció lefolyásának menetét, a szerepvizonyokat is tartalmazza. A nevek jelentései által létrehozott tudáskeretek az anya és a csikónév fogalmi jelentése közötti, valamint a csikónevek egymással való szoros kapcsolata, közös fogalomkörökbe való szerveződése révén jönnek létre.

Az alábbi fogalmak kapcsolatai tudáskeretekben szerveződnek:

Az ételek, italok, a fémek és vegyületek, a növények, a gyógyszerek, a mérgek neveinek tudáskereteire néhány példa:²⁹

ÉTEL

Központi fogalom: konyha. Kellékei: *Borecet (Berenice)*, *Borszesz (Berenice)*, *Delikátesz (Non Plus Ultra)*.

ITAL

Központi fogalom: finom, alkoholtartalmú készítmények. *Bor (Nedű)*, *Snapsz (Nedű)*, *Borvirág (Brandy)*.

ÉDESSÉG

Központi fogalom: sütemény. *Mézes (Nyalánk)*.

NÖVÉNYEK

Központi fogalom: gombák. *Csiperke (Galóca)*.

Központi fogalom: virágok. *Estike (Nárcisz)*, *Lótusz (Tubarózsa)*, *Dália (Nárcisz)*.

Központi fogalom: gyümölcs. *Birs (Gránátalma)*.

FÉMEK

²⁹ A csikó neve elöl áll, az anyja neve zárójelben szerepel.

Központi fogalom: ékszerként használt ásványok, nemesfémek. *Törtarany (Arany), Markazit (Arany).*

ÁSVÁNYOK, DRÁGAKÖVEK

Központi fogalom: ékszerként használt drágakő. *Opál (Gyöngy), Nefrit (Gyöngy).*

4. Az összetett tudás másik megközelítésben a forgatókönyv kategóriával is kifejezhető. A forgatókönyvek segítségével megérthetőek azok a következtetések, amelyeket az emberek történetek megértése során vonnak le. „A forgatókönyv egy nyelvi interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza” (Tolcsvai Nagy 2001: 76). A forgatókönyv működtetésekor megértésfolyamat zajlik le, amelyben a hallottakat és a látottakat tudott cselekvés-összefüggésekkel felszínre hozza a beszélő, a hallgató pedig így megéri. „A forgatókönyv tehát cselekvéssorokat tartalmaz, amelyeket egymás után végrehajtunk, amikor egy sztereotipikus esemény lezajlik” (Eysenck–Keanne 1997: 215–20). A forgatókönyv tartalmazza azokat a tárgyakat és személyeket is, amelyekkel adott kontextusban várhatóan találkozunk. Tartalmaz üres helyeket és szerepeket is. A szerephelyek a forgatókönyv azon részeit fejezik ki, amelyeket konkrét személyek töltenek be adott situációban. A forgatókönyv-elmélettel is leírhatók a fogalmi jelentésük alapján összefüggésben lévő lónevek szemantikai kapcsolatai.

Forgatókönyv neve: Esküvő (*Frigy, Nász*)

Alcselekvések:

Előkészületek	A násznép gyülekezése A zenészek megérkezése A menyasszony öltöztetése (<i>Párta (Rúzs)</i>) A vőlegény megérkezése (<i>Jegykendő</i>) Kikérés Elindulás a templomba
Szertartás	A vendégek helyet foglalása Az ifjú pár bevonulása (<i>Jegyves</i>) A házasságkötés, a jegygyűrű átadása (<i>Rubin</i>) Gratulációk
Vacsora	Visszaérkezés a lakodalom helyszínére Köszöntések Vacsora (a szokásokkal együtt)

A vacsorával kapcsolatban a forgatókönyvek eltérhetnek egyes tájanként is. Más-más szokás jellemző a különböző népcsoportokra, más városban és falun.

Egy másik példa a forgatókönyvre:

A *Bor, Snapsz, Borvirág* nevek kapcsolatának megértését azon az emberi tapasztalaton alapuló forgatókönyv modellálhatja, hogy a nagyobb mértékű bor- vagy alkoholfogyasztás az arcon látható hajszálér-elváltozást idézi elő. Jelen esetben egy kocsmai „esemény” forgatókönyve aktíválódik bennünk. A borvirágos arcú vagy orrú emberek rendszeresen fogyasztanak alkoholt, törzshelyük általában a kocsmá.

A forgatókönyv neve: Borozgatás a kocsmában

Négy fő összetevőre osztható: belépés, rendelés, ivás, távozás. Valamennyi fő összetevő alcselekvésekből áll. A belépéskor asztal választása, majd leülés az asztal mellé. Rendelés (általában a szokásos kérése), a kocsmáros kiönti az italt, közben beszélgetés, dohányzás. (A szokásos ital azért tartozik ehhez a sémához, mert a *Borvirág* név fogalmi jelentése a kocsmát jól ismerő törzsvendégekre jellemző.) Az ivás: az ital kiszolgálása, iszogatás, beszélgetés. Végül a távozás fázisá-

hoz tartozó cselekvések: fizetés (mivel szokásos italról van szó, többnyire tisztában van a vendég az ital árával), a kocsmáros a pénztárgép kasszájába teszi a pénzt, majd távozás.

Az alcselekvésekhez szerephelyek kapcsolódnak. Ebben az esetben a kocsmáros (például: kővér, kopaszodó, fehér kötényes, mély hangú), a kocsmában lévő emberek (borvirágos orruak, rosszul öltözöttek, többnyire férfiak). Magával a hellyel kapcsolatban is lehet emléke a beszélőnek. A kocsmára: füstös, egyszerű berendezésű, nem igazán tiszta, a nappali fényben is kevésbé világos helyiség.

A forгатókönyvek működésekor lezajló megértési folyamatokban nem aktiválódik minden egyes előhíváskor a forгатókönyv valamennyi része, gyakran bizonyos részek aktivációja is elégséges a megértéshez. A *Jegykendő* névről tudható, hogy a házasságkötés kelléke, amelyet a férfiak viselnek a zakójuk zsebében. A megértéshez elegendő előhívni a házasságkötés szertartásával kapcsolatos kellékek ismeretét, a forгатókönyvnek a ceremóniával és az azt követő eseményekkel kapcsolatos része nem aktiválódik. A *Borvirág* név a borivás következménye, megértéséhez az egész forгатókönyvet ismerjük.

A somogyársádi ménes névanyagának szemantikai világaról kognitív vizsgálattal az alábbiak állapíthatók meg:

A beszélő az általános emberi tudáson alapuló elvárásai alapján tipikus lónévnek tartja a ló fizikai tulajdonságait (külső, belső, teljesítményére vonatkozó sajátosságait) kifejező neveket. Ezek a nevek közvetlenül utalnak arra az egyedre, amely viseli az elnevezést. A ménesben tenyésztett lovakkal kapcsolatos célok azonban egyre inkább változnak. Új fajtákat tenyésztenek ki, amelyeknél a név nem feltétlenül az egyedre, hanem annak tenyészhelyére, vérvonalára utal. A névadási kötöttségek befolyásolják a névadás indítékát, amelynek következtében a nevek közötti kapcsolatok is mások lesznek. Ezért a névválasztásnál figyelembe kell venni többek közt azt is, hogy a csikónév az anyaállat nevére utaljon.

Ezenfelül a névadásnak meg kell felelnie a fajtára jellemző követelményeknek is (kötött kezdőbetű). Így a nevek fogalmi jelentései által létrehozott szemantikai világ folyton változik, más-más irányokba nyílik ki. Míg azok a nevek, amelyek a ló jellegzetes fizikai tulajdonságait írták le, elsősorban a lovak világából valók, a többi (nem feltétlenül lóra vonatkozó) név már nem leíró jellegű, s egyre inkább az ember világából, a névadók világából kerül ki. Ez a világ feltárható, megismerhető. A névadó hétköznapi, személyisége, érdeklődése és nem utolsósorban az állathoz való viszonya is megérthető.

A nem prototipikus nevek által létrehozott szemantikai világ is érdekes lehet. A nevek fogalmi jelentései révén kialakult fogalomkörök a névadóról tudósítanak. Ha a (neveket adó) közösség névadási szabályait nem ismerő beszélő találkozik ezekkel a nevekkal, számára nem egyértelmű, hogy lovak neveiről van szó. Csak azokat tekinti lóneveknek, amelyek számára is prototipikusak. (Például a szörzet színére jellemző *Fakó*, *Hamvas* nevet. Ezek leíró-jellemző nevek.) Viszont a nevek fogalmi jelentései közötti szemantikai kapcsolatot megérti, mert azok általános emberi tudáson alapulnak (*Richtofit–Sportkrém*).³⁰ A nevek közötti jelentésbeli kapcsolatok megértését modellálják az általános emberi tudás szerveződése (tudáskeretek, sémák, forгатókönyvek). A beszélő a nevekhez tartozó szociokulturális körülményekkel együtt, illetve azok segítségével tekinti őket névnek. Erre a többlettudásra pedig szükség van ahhoz, hogy egyáltalán névként kezelje őket. Enélkül a *Richtofit* nevet csak eredeti jelentésében, sportkrémnek tudná értelmezni.

³⁰ Az első a csikó, a második az anyaállat neve.

Összegzés

A kutatás anyaggyűjtése az állatnevekre, szűkebben a lónevekre korlátozódott. Azok közül is a zárt rendszerű méneseik erősen konvencionális névadásával foglalkoztam. E névanyag nemcsak a névadási szokásokra, a speciális névadási indítékokra világít rá, hanem lehetőséget ad nyelvi, illetve szemantikai vizsgálatok alkalmazására, bővítésére, kipróbálására is.

Milyen többletet nyújt a kutatások számára a kognitív szemantikai vizsgálat? Felfejthetőek azok a megértési mechanizmusok, amelyek a nevet névvé teszik, amelyek az egymással összetartozó nevek szemantikai világát létrehozzák. Így láthatóvá válik a névadó világa, illetve az ember-állat kapcsolat milyensége is. Ez a látásmód nem leltárt készít a szemantikai kategóriákról, hanem azok létrejöttének okait kutatja.

A szemantikai világ alakítója a névadó. A névadó közvetlen kapcsolatban van a született állattal és az anyaállattal, s napi kapcsolatban áll a gondozókkal. Ismeri az állatok tulajdonságait, emellett tudja a névadás szabályait, tisztában van kötöttségeivel. A nevek jelentése megmutatja a nevet adók találékonyságát, amely szorosan összefügg a névadók szociokulturális világával. A nevek fogalmi jelentései által létrehozott fogalomkörök is ezt a világot tükrözik (az ember szellemi, tárgyi szféráját, természettel való kapcsolatát, más dimenziók iránti érdeklődését stb.), továbbá utalhatnak a névadók nemére is. Ez a világ megérthető a lovakkal nem foglalkozó ember számára is. Általános emberi háttértudás segítségével, a megértési mechanizmusokat mozgósítva bármely magyar anyanyelvű beszélő képes megérteni a nevek közötti szemantikai kapcsolatokat, ezáltal névként elfogadni az általános elvárásainak nem vagy kevésbé megfelelő neveket is.

Vagyis egyfajta többlettudás az (Hegedűs 1997: 5–8, 1999: 314–7; Tolcsvai Nagy 1997: 600–6), amely segít a nevet névként elfogadni. Ez a többlettudás tartalmazza a névadás szabályait is (miszerint az egyes egyedek egymással való kapcsolatát a nevek jelentésével is ki kell fejteni), s ehhez igazodnak a nevek fogalmi jelentései. (Így érthető meg, hogy a *Smaragdfény* név hogyan lehet lónév, és miért adták a névadók a *Biborfény* anyaállat neve után.) Vagyis a két név közti szemantikai kapcsolaton túl a névadás szándéka is feltárható. Ez a névszemantikai vizsgálat tanulságul szolgálhat más névvizsgálatok számára is. A személynevek esetében talán megválaszolhatóbbak a névdivat, a névválasztás kérdései, nagyobb hangsúlyt kaphatna a névlélektan, s a tulajdonnév névként való értelmezését is finomíthatja.

Az állatnévadás egy szeletének kutatása a hiánypótláson túl további kérdések megválaszolásának alapja is lehet. E területen belül is maradtak még megoldatlan problémák. Viszont a lóneveken, vagyis egy konkrét névanyagon alkalmazott nyelvi, szemantikai vizsgálódási módszerek a további kutatások pontos kérdésfeltevéseit szolgálhatják.

SZAKIRODALOM

- Boszik Nóra, Sz.–Várady Jenő 1976. *Lovásélet Magyarországon*. IPV, Budapest.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Eysenck, Michael W.–Keanne, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály–Rácz Endre (szerk.) 1983. *Név és társadalom. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai* 160. Budapest.
- Hajdú Mihály 1994. *Magyar tulajdonnevek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Halliday, M. A. K.–Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- Hecker, Walter 1994. *A Bábolnai Arab Ménés*. Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest.
- Hegedűs Attila 1997. Mi a tulajdonnév? 1. *Névtani Értesítő* 19: 5–8.
- Hegedűs Attila 1999. Mi a tulajdonnév? 2. *Névtani Értesítő* 21: 314–7.
- Juhász József–Szöke István 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1989. Mit jelent a tulajdonnév? In: Balogh Lajos–Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet*. Zalaezerszeg, 278–94.
- Kiefer Ferenc 2002. *Jelentéelmélet*. Corvina, Budapest.
- Király Lajos 2003. Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban. *Örökség Kaposi Kiskönyvtár* 24. Kaposvár.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest, 50–82.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1999. Assessing the cognitív linguistic enterprise. *Cognitive Linguistics Research* 15. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Magyar Méneskönyv 1995. XXVI. kötet. 1990–1994. Budapest.
- Magyar Ügető Méneskönyv 1997. XVIII. kötet. 1991–1996. Budapest.
- Minsky, Marvin 1975. A Framework for Representing Knowledge. In: P. H. Winston (ed.): *The Psychology of Computer Vision*. MacGraw-Hill, New York, 211–78.
- Nemesné Kis Szilvia 2003. *Névadási szokások méneseiben*. Dávid Kiadó, Kaposvár.
- Pléh Csaba 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex, Budapest. (Test és lélek)
- Schandl József 1959. *Lótenyésztés*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Soltész Katalin, J. 1976. Lónevek. *Magyar Nyelvőr* 100: 144–54.
- Soltész Katalin, J. 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Soltész Katalin, J. 1986. Újabb állatnévadási vizsgálatok. *Magyar Nyelvőr* 110: 129–37.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. Kognitív szemantika és stilisztika. In: Büky László–Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei II*. Szeged, 169–79.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A tulajdonnév jelentéstanáról egy névesoport kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 120: 319–25.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1997. Posztmodern névadás. A névjelleg változása. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai* 209. 600–6.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tóth Imre, H. 1996. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig*. Savaria University Press, Szombathely.
- Van Dijk, Teun A. 1977/1982. Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés. In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutató-sok Intézete, Újvidék, 137–85.
- Zsilka János 1975. *A jelentés szerkezete. A jelentés-mozgás egysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nemesné Kis Szilvia

SUMMARY

Nemesné Kis, Szilvia

On horses

This paper represents a section of a neglected area of onomatology: the research of names given to animals. It discusses special manners of animal naming, focussing on name giving in horse-breeding establishments. The general principles of horse name giving in Hungary are made clear first; then, the naming habits of Somogyárd, a settlement in Southern Hungary are discussed in detail. From among her investigations of the body of names she collected, the author highlights a novel analysis of name semantics by way of which she circumscribes the notional areas that emerge from the meanings of the names and describes the semantic interrelations among the names discussed. The aim of the paper is to complement traditional onomatological research and compare it with a new way of analysing names, the conclusions of which may facilitate research on other types of names, as well.

Minya Károly: Rendszerváltás – normaváltás. A magyar nyelvművelés története, elvei és vitái 1989-től napjainkig. Tinta Könyvkiadó. Budapest 2005. 146. l. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLV.)

1. A szerző a nyelvművelők középnemzedékének egyik legszorgalmasabb és legsikeresebb képviselője. Idestova húsz éve oktat magyar nyelvészeti tárgyakat a nyíregyházi tanárképző főiskolán (2003-tól főiskolai tanári rangban), és publikál a szakfolyóiratokban és a napisajtóban. Fő kutatási területe a mai magyar nyelvújítás, szókincs bővülés a rendszerváltás óta; erről szóló értekezésével megszerezte a PhD-fokozatot. Ismeretterjesztőként is számos elismerésben részesült: tagja az Anyanyelvápolók Szövetsége elnökségének, ő az elnöke a TIT Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei anyanyelvi szakosztályának, 2003-ban Lőrincze-díjat kapott.

Minya Károlynak ez a harmadik könyve. A *Nyelvművelek, tehát vagyok* (2002) rövid nyelvművelő cikkeket, jegyzeteket tartalmaz. A jelentős szakmai és közönségikert arató *Mai magyar nyelvújítás* (2003) második kiadásban is megjelent. Most pedig arra a meglehetősen kényes (és részben hálátlannak is mondható) feladatra vállalkozik, hogy összefoglalja a magyar nyelvművelés történetét 1989-től, az Anyanyelvápolók Szövetségének megalakulásától napjainkig.

Miért kényes és hálátlan ez a feladat? S miért hálás is egyben? A Nyelvőrnek minden rendszeres olvasója tudja, hogy 1997 óta (sőt lényegében már a szabad szólás lehetőségének 1988/89-es megnyílásától kezdve) milyen heves szakmai és publicisztikai vita zajlik a nyelvművelés létjogosultságáról, hasznos vagy káros voltáról, a nyelvtudományban vagy azon kívül elfoglalt helyéről.

Minya Károly ebben a vitában nem kíván igazságot tenni, nem követeli magának a döntőbíró szerepét, hanem csupán arra vállalkozik, hogy tényszerűen ismertesse, dokumentálja a főbb álláspontokat, megnyilatkozásokat. Már kötetének előszavában is tárgyilagosságot, elfogulatlanságot ígér: „Ez a könyv választ erre [ti. a nyelvtudomány és a nyelvművelés viszonyának kérdésére] nem ad(hat), döntőbíró sem kíván lenni, elsődleges célja az, hogy az olvasó elé tárja a véleményeket és a véleménykülönbségeket”; „A könyv tálal, az olvasóval alkottatja meg a véleményt”; „Az anyag feldolgozása során feltétlen szem előtt tartottam a pártatlanságot, az objektivitást és a tényszerűséget” (9). Ezt a „tálaló” módszert tanítványain is kipróbálja oly módon, hogy magyar szakos főiskolai hallgatókkal véleményezteteti a nyelvművelés és a „nyelvtörvény” körül folyó vita egy-egy megnyilatkozását (53–6). Kérdés, persze, hogy a „közvélemény-kutatás” eredményeit mennyire lehet objektívnak tekinteni, hiszen korábbi tanári működésével, megnyilvánulásaiival valószínűleg már befolyásolta őket (egyébként ha ezt tette, jól tette, hiszen ez a dolga). Mindenesetre érdemes lenne a vizsgálatot valamely „kontrollcsoporton” is elvégezni.

2. Ezek után pedig lássuk, mennyiben sikerült Minya Károlynak a rokonszenves szerzői programot könyvében megvalósítania.

A könyv az Előszó (9–10) után két fő részre tagolódik: I. A nyelvművelés elmélete és vitái (11–66); II. Nyelvművelő szervezetek és konferenciák (67–98). Ezekhez csatlakozik III. részként (99–146) a felhasznált szakirodalom és a témára vonatkozó újabb könyvek jegyzéke, a mellékletként adott szöveggyűjtemény (cikkek, interjúk, nyilatkozatok a nyelvhelyességi vita anyagából), valamint a kötetet záró név- és tárgymutató. Ez a gazdag dokumentáció fontos erénye, erőssége

a könyvnek, de a fenti módon való elrendezése nem könnyíti meg az olvasó dolgát (erre még vizs-
szatérünk).

Az I. rész az alapfogalmak tisztázásával, az elméleti alapok lerakásával kezdődik. A szerző (gyakorló és gyakorlott tanárként) erős sűrítéssel dolgozik. Alig 10 oldalon a következő kérdésekről kapunk szükségképpen vázlatos, de például a diákokat jól informáló képet: nyelvművelés, nyelvi norma, nyelvhelyesség, nyelvi sztenderd; a nyelvi norma és a szépirodalom viszonya; a nyelvi sztenderd és a nyelvi tervezés (11–20). Az újabb magyar szépirodalomban – Tolcsvai Nagy Gábor nyomán – a nyelvi normához való viszony alapján két fő típust különböztet meg: a normakövető és a nyelvi autonómiát hirdető írást (18). Arról, hogy a szépirodalomnak mindenekelőtt normateremtő rendeltetése van (legalábbis a hagyományos felfogás szerint), nem esik szó. Sőt a 18. oldalon az is le van írva, hogy „megszűnt a szépirodalom normatív szerepe”. A mellékletben levő szépirodalmi szemelvények, Parti Nagy Lajos, Háy János és Kárpáti Péter szövegei olvastán ezt a fejleményt csak örömmel üdvözölhetjük, de meg kell jegyeznünk, hogy: *a)* ma sem minden szépirodalmi alkotás ilyen; *b)* még nem mindenki mondott le arról, hogy az irodalmi mű nyelvi eszményt képviseljen és állítson a befogadó elé.

A 20. oldalon meggyőző gondolatmenet található a nyelvművelés és a szociolingvisztika egymásrautaltságáról. Magam is úgy vélem, hogy e két stúdium (és művelői) nem versenytársak vagy ellenfelek, hanem kölcsönösen segít(het)ik egymást: a nyelvművelés témákat és ötleteket szolgáltat a szociolingvisztikának, ez utóbbi pedig egzakt tájékoztatást nyújt az egyes nyelvhasználati jelenségek elterjedtségéről, és ezzel orientálja a mindennapi nyelvi nevelő, ismeretterjesztő tevékenységet.

A következő fejezet a magyar nyelv normájának egy- vagy többközpontúságáról folytatott vitát ismerteti (21–37). Ebből a részből azt a figyelmeztetést kell kiemelnünk, hogy a kisebbségi sorsban élő magyarságnak nem szabad lemondania a magyar köznyelv elsajátításáról (más vélemények szerint: a maga köznyelvének a kifejlesztéséről), mert az igényes köznyelv hiánya provincializmust okoz, és előbb-utóbb anyanyelvük, sőt magyarságuk feladásához vezethet (23).

A 35. oldalon a hiányzó állami nyelvpolitika kapcsán arról értesülünk, hogy a laikus nyelvvédők értékítéleteit a hagyományos nyelvművelők számlájára írják. Ezt se Mínya Károly, se a recenzió írója nem tartja méltányosnak. Ha a nyelvvédő a maga helytelen (vagy legalábbis árnyalatlan, túlzó) nézeteit a tudományos ismeretterjesztés valamely fórumán, például újságcikkben hangoztatja, akkor legalább vitába szállhatunk vele. De mit tehetünk akkor, ha az illető történetesen tanár, aki olyasmiket hirdet a (ma már csak képletesen létező) katedrájáról, hogy *és-sel*, *hár-tal* nem kezdünk mondatot, és megszegyeníti a felelőt olyan nyelvhelyességi „hibák” miatt, amelyekről már Szepesy Gyula bebizonyította harminc évvel ezelőtt, hogy nem egyebek nyelvművelő babonánál? Ez sokkal ártalmasabb, mert nem állíthatunk minden tanár mellé egy képzett nyelvművelőt, hogy túlkapásait visszafogja. Szabó Tamás Péternek a Nyelvtudományi Intézetben tartott kitűnő előadásából tudom, hogy a megkérdezett középiskolások 80%-a (!) arról számolt be, hogy legalább egyszer félbeszakították és kijavították az órán valamilyen (vélt?) nyelvhelyességi hibája miatt. Az a gyanúm, hogy a nyelvhasználat ürügyén való leckéztetést némelyik tanár fegyelmezési eszközként, a tanulók kordában tartására használja. Ennek ellenszere (szerintem) nem a nyelvművelés lejárata, hanem éppen ellenkezőleg: a korszerű és tudományos alapokon nyugvó nyelvművelésnek mint tantárgynak a szélesebb körű és hatékonyabb egyetemi és főiskolai oktatása lehetne. A már a pályán levőket pedig próbáljuk meg a tanári továbbképzés révén jó irányba befolyásolni.

Az első rész harmadik fejezetében annak a sajtóvitának a főbb megnyilatkozásait ismerteti a szerző, amelyet az Élet és Irodalom 1997. május 9-i számában 39 nyelvész aláírásával megjelentetett Nyilatkozat gerjesztett (37–47). E nyilatkozat fő célja a „nyelvtörvény” meghozatala elleni tiltakozás volt, de érvelésében voltak általában a nyelvművelés, a nyelv életébe való beavatkozás ellen irányuló mozzanatok is. A Mínya Károlytól „nyilatkozatháború”-nak nevezett, egyetlen színvonalú, de egészében igen tanulságos polémia hónapokig tartott, sőt következményeit tekintve

lényegében napjainkig tart. (Az 1997. április–augusztusi cikkek bibliográfiáját közölte az Édes Anyanyelvünk 1997. októberi száma a 13. oldalon. Ezt a listát érdemes lett volna itt is közölni, esetleg kiegészítve a későbbi vitacikkek lelőhelyével.)

A vita második hulláma a „nyelvtörvény” (helyesebben: reklámyelv- és felirattörvény, ahogy Minya Károly is nevezi) megszületéséhez kapcsolódik. A szerző, választott módszeréhez híven, ebben a kérdésben sem foglal állást, de az általa jó érzékkel összeválogatott dokumentumokból kirajzolódik ennek a nem csupán, sőt nem is elsősorban nyelvhelyességi indíttatású küzdelemnek a frontvonalai (47–56).

A következő fejezetekben érkező el a legfontosabb kérdések felvetéséhez: Van-e szükség nyelvművelésre? (56–62), A nyelvművelés gyakorlata és etikája (62–5). A nyelvművelés és a nyelvtervezés közötti különbségek elemzéséből a szerző arra a következtetésre jut, hogy ez inkább csak vélt (élesebben fogalmazva: konstruált) ellentét, mert a nyelvi tervezés egyik ága, a korpusztervezés (pl. a szaknyelvek gondozása, magyar terminológiájuk kialakítása) és a kutatáson alapuló nyelvművelés lényegében ugyanannak a tevékenységnek a két oldala. Az itt olvasható bőséges vitaanyagból Sebestyén Árpád bölcs gondolatát, a funkcionális nyelvhelyességi szemlélet találó összefoglalását emelhetem ki: „Nincs abszolút helyes és helytelen, csak a maga helyén helyes és helytelen” (60). Ehhez képest lényegtelen, mégis megjegyzem, hogy Kontra Miklós nem azt állította, amit Sebestyén Árpád tulajdonít neki (azt tudniillik, hogy a nyelvművelést „fogyasztó” adatközlők nem nyújtanak jobb teljesítményt a nyelvhelyességi feladatok megoldásában, mint azok, akik nem hallgatnak nyelvművelő műsorokat, nem birtokolnak nyelvművelő könyveket, egynyelvű szótárakat). Azt ugyanis még Kontra Miklós is elismerte 1993-as cikkében (1. Nyelventés vagy nyelvátvétel? Szerk. Kontra Miklós, Saly Noémi. Osiris. Budapest. 1998. 64), hogy ezeknek jobbák voltak az eredményei, mint azokéi, akik nem is találkoztak nyelvhelyességi könyvekkel, műsorokkal. Ebből tehát nem az következik, hogy nincs szükség nyelvművelésre, hanem az, hogy több és jobb nyelvművelésre, nyelvi ismeretterjesztésre van szükség – ha már az iskola ebben (is) csődöt mond. Ezt már több mint tíz éve megírtam, itt csak utalok rá (a fenti kötetben: 72).

Az előbbi „harcias” fejezetektől megtépzott idegzetű olvasó egy kissé megpihenhet az első rész végén: Egy pillantás külföldre: nyelvművelés Finnországban (65–6). Ebből a kitekintés jellegű zárófejezetből megtudhatjuk, hogy Finnországban önálló nyelvművelő intézmény is van, az Oktatási Minisztériumhoz tartozó, 1976 óta működő Finn Területi Nyelvek Kutatóközpontja, és az ottani nyelvi ismeretterjesztő lapnak, a Kielikellónak 16 000 előfizetője van (összehasonlításképpen: a kétszer akkora lakosságú Magyarországon az Édes Anyanyelvünk 5 500 példányban jelenik meg). Lenne tehát mit tanulnunk északi nyelvrokonainktól (ebben is). Talán magát Minya Károlyt kellene megkérni arra (megbízni azzal?), hogy szervezze meg az együttműködést az Anyanyelvápolók Szövetsége és a finn nyelvművelők között.

A II. részt jóval rövidebben fogom ismertetni, bár ez is igen fontos és hasznos: a hazai nyelvművelő szervezetekről és rendezvényekről (konferenciákról, versenyekről, pályázatokról stb.) nyújt áttekintést (67–98). Legrészletesebben persze az 1989 áprilisában megalakult társadalmi szervezet (civilszervezet), az Anyanyelvápolók Szövetsége működéséről tudósít, de rövidebben beszámol az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága, a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport, a szaknyelvújító mozgalmak és a nyelvművelő műsorok és rovatok tevékenységéről is. Ehhez a részhez csupán három széljegyzetet fűzök:

a) A szerző a 69. oldalon közli az ASZ első elnökségének névsorát (a tagok tisztségeit is). Érdemes lett volna (itt vagy másutt) ismertetni a jelenlegi elnökség összetételét is, hiszen az elég nagy mértékben különbözik az 1989-itől. Én magam például jó tíz éve nem vagyok tagja az elnökségnek (és intézeti osztályvezető sem vagyok, bár ez a kettő csak részben függ össze).

b) A 80. laphoz: 1992-től az ASZ-nek ifjúsági tagozata is van. Ma a fiatalok aránya a szövetségben eléri a 60%-ot, ami azt mutatja, hogy az anyanyelvvél való foglalkozás az öregurak kedvteléséből az ifjúság egy részét mozgósítani és nevelni képes mozgalmá vált.

c) A 98. laphoz: a nyelvi ismeretterjesztő rádióműsorok közt meg kellett volna említeni Kálmán László és Nádasy Ádám műsorát, a *Nyelv-ész-érvek* címűt is, amely 1992-től 1997-ig volt hallható a Bartók rádió kora reggeli adásában. Az ennek előadásából szerkesztett *Hárompercesek a nyelvről* kötet (Osiris, Budapest, 1999) viszont benne van Minya könyvének irodalomjegyzékében (103).

3. Egy ilyen jellegű kiadvány (épp jellegéből adódóan) soha nem lehet teljes. A szerzői emlékezet szükségképpen szelektív, és a szelekció szempontja nem mindig a fontossági. Például a konferenciák közül azokra emlékezünk jobban, amelyeken részt vettünk, netán előadást is tartottunk. Az itt következő kiegészítések is arról tanúskodnak, hogy az én memóriám is hasonlóképpen működik, mint a szerzőé. De talán nem lesz haszontalan néhány adalékkal megtétni Minya Károly könyvének már így is elég bőséges dokumentációját.

3.1. Legalább az „Egyéb rendezvények, szervezetek, egyesületek” fejezetben (95–7) szívesen olvastam volna néhány sort az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1989. november 23–24-én „A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában” címmel rendezett konferenciáról, amelynek négy ülésén összesen 30 előadás hangzott el, és ezeket heves, de (akkor még) kollegiális hangnemű vita követte. A konferencia anyaga évekkel később megjelent az intézet kiadványsorozatában; ez benne van Minya egyik irodalomjegyzékében (103), azzal az apró hiánysággal, hogy a (szerk.) megjelölés kimaradt belőle: Kardos Tamással nem szerzői, hanem csupán szerkesztői voltunk a kötetnek.

3.2. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 1995. október 9-én „Nyelvi tervezés – nyelvi politika” címmel rendezett vitauülésének nemcsak a referátumai jelentek meg a *Nyelvörben* (84), hanem az ott elhangzott, illetve felolvasott hozzászólások is (Nyr. 1996/4: 380–402). Az ülés címe a könyvben pontatlanul van megadva: a *nyelvstratégia* kifejezés akkor még nem volt használatban.

3.3. Minya Károly több ízben is említi a Magyar Nyelvi Bizottságnak az úgynevezett nyelvtörvénnyel szembeni állásfoglalását (38, 48, 84), de nem adja meg ennek pontos lelőhelyét: Van-e szükség Magyarországon anyanyelvi törvényre? Jegyzőkönyv a Magyar Nyelvi Bizottság 1996. május 3-i üléséről. Nyr. 1997/1: 104–20. Ez az állásfoglalás a lényegét tekintve egybecseng az általános nyelvészek egy évvel későbbi Nyilatkozatával: nincs szükség „nyelvtörvényre”, ne legyen ilyen törvény! Grétsy László, a bizottság társelnöke ezt az ülés végén a következőképpen foglalta össze: „egy általános érvényű nyelvtörvényt szükségtelennak, sőt a jelenlegi körülmények között károsnak tartunk”. Nyilvánvaló azonban, hogy a mondat folytatása nyitva hagyta a (kis)kaput valamiféle szabályozás bevezetése előtt: „az egy-egy területre vonatkozó korlátozó, szabályozó, útbaigazító jellegű utasításokat, előírásokat ellenben nagyon is szükségesnek ítéljük” (119).

3.4. Az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Honismereti Szövetség 1998 tavaszán ankétot hirdetett *A magyar nyelv az ezredfordulón* címmel. A rövidebb hozzászólásokat az Édes Anyanyelvünk, a hosszabbakat a Honismeret közölte. Ezt a tényt talán érdemes lett volna megemlíteni, és az irodalomjegyzékbe felvenni néhány tételt. Most csak az Édes Anyanyelvünkben napvilágot látott nyilatkozatok szerzőit sorolom fel: Baranyi Ferenc, Jókai Anna, Habsburg Ottó, Michelberger Pál (1998/3.), Czigány György, Határ Győző, Kántor Lajos, Nagy Károly (1998/4.), Galambos Ferenc Iréneusz, Timár György (1998/5.), Benkő Loránd, Péntek János (1999/1). Összesen tehát 12 cikk-hozzászólás jelent meg, s csaknem mindegyikben vannak figyelemre méltó észrevételek.

3.5. A szaknyelvi tárgyú konferenciáknak és mozgalmaknak külön fejezetet szentel Minya Károly könyve (89–94). Fájjalom, hogy ebből kimaradt a környező országok magyar tudományos műhelyeinek 5. fóruma, amelyet az MTA „Magyar tudományosság külföldön” elnöki bizottsága rendezett meg Debrecenben 2001. október 11–12-én. Ennek témája ez volt: „a magyar szaknyelv a különböző szakterületeken és a különböző országokban”. A tanácskozáson végig jelen volt akadémiai elnöke és főtitkára, a zárótó Vizi E. Szilveszter elnök tartotta. A tanácskozás anyaga megjelent a *Debreceni Szemlében* (2002/2: 197–289). Ebből a közel százoldalas anyagból – némi érthető elfogultsággal – a bevezető előadást (Kemény Gábor: *Magyar szaknyelv Magyarországon*

és a szomszédos országokban, 201–13) és Sebestyén Árpád előadását (A társadalomtudományok szaknyelvi kérdéseiről, 214–20) ajánlom az olvasók és Minya Károly figyelmébe.

3.6. 2003. szeptember 30-án az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvművelő Osztálya kerekasztal-konferenciát rendezett ezzel a címmel: A nyelvművelés helye a nyelvtudományban. Meglehető, a cím nem volt szerencsés, mivel azt sugallta, hogy a nyelvművelésnek helye van a nyelvtudományban, holott a konferenciát éppen annak a kérdésnek a megvitatására hívták össze, hogy ez így van-e. Kenesei István igazgató és Posgay Ildikó osztályvezető köszöntője után négy korreforátum hangzott el: Heltainé Nagy Erzsébet, Eöry Vilmáé, Kemény Gáboré és Pusztai Ferencé. Az ezeket követő vitát az ülésen elnöklő Nádasy Ádám foglalta össze. Minya a könyv vége felé megemlíti ezt a rendezvényt, s rendhagyó módon értékeli is, ezzel a mondattal: „A két nyelvészeti csoport [?] álláspontja nem közeledett, sőt néhány szélsőséges hozzászólás miatt inkább távolodott” (97). Ki szólt hozzá „szélsőséges” hangnemben? És mit mondott? Mi ketten, a szerző és a recenzens, tudjuk, mert ott voltunk, az olvasó azonban nem. Vagy tényszerűen ismertetni kellett volna ezt a – sok tekintetben valóban vízváltástónak bizonyuló – vitát, vagy tartózkodni bármilyen (különösen elmarasztaló) minősítéstől.

3.7. A Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszéke által szervezett konferencia (Szeged, 2003. október 16–17.) is meg van említve a könyvben (97), de az olvasót minden bizonnyal érdekelte volna, hogy az ott elhangzott előadások közül kettő élesen polemikus hangot ütött meg a nyelvműveléssel szemben (Nádasy Ádám: A betegség-metafora [Bárczi Géza nyelvművelő nézeteinek bírálata], Kálmán László: A nyelvművelés mint áltudomány). A tanácskozás anyaga könyv alakban Minya kéziratának lezárása után jelent meg: A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelvtudomány és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika. Szerk. Büky László. Szeged 2004. 160 l.

3.8. A továbbiak már Minya Károly könyvének nyomdába adása után történtek, ezeknek hiánya tehát nem róható fel a szerzőnek.

2004. szeptember 30-tól október 2-ig a szlovákiai Paláston zajlott le a Lanstyák István és Szabómihály Gizella szervezte I. alkalmazott nyelvészeti műhelytalálkozó. Ennek előadásai tudomásom szerint rövidesen kötetbe gyűjtve is megjelennek.

A II. alkalmazott nyelvészeti műhelytalálkozóra Budapesten került sor 2005. szeptember 8. és 11. között. A tanácskozáson csak két előadás meghallgatása erejéig vehettem részt: Ittész Nóra a szótári minősítés kérdéseiről beszélt a készülő Nagyszótár kapcsán, Domonkosi Ágnes az értékelés és a minősítés szempontjairól a nyelvművelésben.

2004. október 7-én emlékülés volt az Akadémián az Édes Anyanyelvünk folyóirat megindulásának 25. évfordulója alkalmából. Az ülést Kiefer Ferenc akadémikus nyitotta meg, az ezt követő előadásokat Kenesei István, Kiss Jenő, Keszler Borbála, Bencédy József és Grétsy László tartotta. Ezek az előadások – Bencédyt kivéve – nem voltak polemikus jellegűek, ami a hallgatóságban azt a reményt keltette, hogy csillapodóban van a nyelvművelés ürügyén folyó „állóháború” (Hanthy Kinga kifejezése, l. alább), és megindulhat valamiféle kollegiális diskurzus az érdekeltek között. Az ülészak anyaga önálló kiadványként is megjelent: 25 év anyanyelvünk szolgálatában. Akadémiai Kiadó. Budapest 2004. 79 l.

Hanthy Kinga 2004. decembere és 2005. májusa között interjúorozatot tett közzé a Magyar Nemzet Mellékletében „A magyar nyelv esélyei a XXI. században” címmel. A nyilatkozók a következők voltak (a címeket és a témákat helykímélés végett nem adom meg): 1. Kiss Jenő (2004. dec. 11.), 2. Juhász Dezső (dec. 24.), 3. Posgay Ildikó (2005. jan. 8.), 4. Antalné Szabó Ágnes (jan. 22.), 5. Kardos Tamás (febr. 5.), 6. Kemény Gábor (febr. 19.), 7. Pusztai Ferenc (márc. 5.), 9. Bíró Ágnes (ápr. 2.), 10. Heltainé Nagy Erzsébet (ápr. 16.), 11. Balázs Géza (ápr. 30.), 12. Kenesei István (máj. 14.). A sorozat 8. cikke nem interjú volt, hanem Hanthy Kinga összefoglalója: Állóháború – a nyelvészek vitáiról (márc. 19.).

Kálmán László az Élet és Irodalom 2005. május 13-i számában A pincei bogár címmel újból megnyitotta a nyelvművelés körüli vitát. (Ez a cikk a 2003. októberi, A nyelvművelés mint áltudomány című előadásnak a változata.) A vitaindítóhoz összesen heten szóltak hozzá: Deme László (jún. 17.), Gömöri György (uo.), Buda Ferenc (jún. 24.), Varsa Mátyás (júl. 1.), Kontra Miklós (uo.), Cseresnyési László (uo.), Maleczki József (júl. 8.). A vita Kálmán László zárszavával (A pincei bogár visszavág, júl. 15.) ért véget.

Hát, egyelőre itt tartunk! (Hát, ez is egy *hát*-tal kezdődő mondat...) Mindezeket az adatokat csupán kiegészítésül állítottam össze Minya Károly következő könyve (vagy e könyvének újabb, bővített kiadása) számára. A véleménynyilvánítást – a szerző módszerét követve – az olvasóra bízom.

4. A könyvismertetések vége felé szoktak sorra kerülni a recenziens kifogásai, helyesbítései. Ezúttal sem lesz ez másképp! Mielőtt azonban belefognék az apróbb-nagyobb „pontositások” felsorolásába, szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy mindezek a legcsekélyebb mértékben sem érintik azt a véleményemet, hogy Minya Károly könyve jól sikerült, értékes munka, amely nélkülözhetetlen segédeszközzé válhat mindazoknak, akik a nyelvművelés történetével és módszertanával kívánnak foglalkozni. Az alábbiakban javasolt korrekciókat az esetleges újabb kiadásban – ennek lehetőségére egyébként maga a szerző is utal a fejtegető rész legvégén (98) – aránylag csekély fáradtsággal el lehet végezni.

4.1. „A kommunikációs szemléletű nyelvművelés” című fejezetben (14–7) lelőhely nélkül és valamilyen okból dőlt betűs szedéssel közölt hivatali és újságnyelvi szöveg(részlet)ek szerintem nem valók a kötetbe, csak a helyet foglalják.

4.2. Két helyütt a szerző olyan nyelvhelyességi észrevételt tesz, amellyel nem tudok egyetérteni.

4.2.1. A „Tördeli a *kezzeit*; Akkor már potyogtak a *szemeiből* a könnyek” mondatokról ezt írja: „Nem tekinthető hibának a páros testrészek többes számú használata a fenti mondatokban. Jó egyes számban és többes számban is” (63). Ennél azért árnyaltabban kellett volna fogalmaznia egy képzett nyelvművelőnek! Számomra nyilvánvaló stilisztikai különbség van az egyes és többes számú alakok között (vö. a Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kézisztótár erre vonatkozó szócikkét is!).

4.2.2. Minya a 64. oldalon egyetértőleg idéz egy olvasói levelet (SMS-t), amely azt kifogásolta, hogy egy gyógyszerárban az „eladó” (nem inkább: a gyógyszerész?) ezt kérdezte a vevőtől, a gyógyszert kapó gyermek életkorát tudakolva: „Hány éves a *pulya*?”. Minya szerint az illető „úgy járt el akarva[-]akaratlanul, mintha odalökte volna a gyógyszert a kedves vevőnek”. Ezek szerint egy kelet-magyarországi városi értelmiségi (egy nyelvész!) már durvaságnak, stílustalan szóhasználatnak minősíti a kelet-magyarországi népnyelvi *pulya* szót. Én másképp vélekedem erről, talán mert kelet-magyarországi (szatmári) születésű édesanyámtól gyakran hallottam ezt a tájszót, kedveskedő stílusszínezettel. Ebben a tárgyban a könyvnek azokkal az állásfoglalásaival értek egyet, amelyek szerint a nyelvművelő ne kárhoztassa a nyelvjárásias beszédet (pl. 58), de ismertesse meg a tanulókkal a megfelelő köznyelvi formát. Balázs Gézától idézi is a szerző: „A nyelvművelés sohasem volt nyelvjárásellenes” (11/c melléklet, 135). Nem bizony, és ne is váljék azzá!

5. A továbbiakban a könyv filológiai apparátusával, hivatkozási módjával, bibliográfiáival kapcsolatos megjegyzések következnek.

5.1. Nehezíti (lassítja) a kötet használatát, hogy az irodalomjegyzék nem a legvégén van, hanem a mellékletek előtt, s ott is két adagban, külön betűrendben: 1. Felhasznált szakirodalom (99–101); 2. Nyelvműveléssel, helyesírással, nyelvhelyességgel, nyelvi tervezéssel kapcsolatos könyvek 1990 óta határon innen és túlról (102–4). A két listát össze kellene fésülni és a könyv végére tenni (mert századszor is ott fogja keresni az olvasó!).

5.2. Igen zavaró (pontosabban: akaratlanul félrevezető), hogy a szomszédos országokbeli tömbmagyarság magyar nyelvhasználata, illetőleg a magyar nyelv egy- vagy többközpontúsága körüli vita egyes hozzászólásait (21 kk.) egységesen 1998-as forrásmegjelöléssel hozza (mivel az 1998-as megjelenésű, Kontra és Saly szerkesztette kötetből idézi). Így a vita kronológiáját nem tud-

juk követni. Áthidaló megoldásként a törtvonalas évszám megadás kínálkozna (pl. Kontra Miklós-nak először 1993-ban folyóiratban megjelent, *Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről?* című cikke 1993/1998b megjelölést kaphatna).

5.3. A Széky János 1997. június 6-i glosszájára érkezett reflexiók nem „a következő számban” (44), hanem három hét múlva, az *Élet és Irodalom* június 27-i számában jelentek meg. Fábíán Pálon és Kemény Gáboron kívül Fodor István is bekapcsolódott a vitába. E három rövid cikk és Széky János „némileg visszakozó” válasza egymás mellett jelent meg a lapban. A négy cikkceske bibliográfiai adatait nem találjuk meg az irodalomjegyzékekben. Ezt pótolni kellene a vita történetét egyszer majd feldolgozó kutatók, szakdolgozatíró diákok stb. kedvéért.

5.4. Sem a 45. oldalon, sem az irodalomjegyzékből nem tudhatjuk meg, hol jelent meg Pomogáts Béla javaslata. Alighanem erről a cikkről van szó: *Új nyelvújításra van szükség* (*Magyar Hírlap*, 1997. máj. 23.). Pomogáts később is írt a témáról: *Nyelvújítás az ezredfordulón* (*Ezredforduló*, 1999/2: 26–8).

5.5. Minya Károly az 5. sz. mellékletben közli Grétsy László nyílt levelét Hajdú Péterhez, a Nyilatkozat egyik legtekintélyesebb aláírójához (Levélféle Hajdú Péter akadémikushoz, 112–4). A tárgyilagosság jegyében utána helyet kellett volna adni Hajdú Péter válaszána (Felelet a mondatra. *ÉS*, 1997. máj. 23.). Sőt talán Bakró-Nagy Marianne és Kálmán László glosszájának is (Miért halt ki a muroma? Uo., 1997. máj. 30.), amely szintén Grétsy cikkére reflektált.

5.6. Minya Károly könyvének bibliográfiája kellően gazdag, néhány alapvető cikkel azonban szívesen kiegészíteném, sőt ezeket a cikkeket (vagy legalább szemelvényeiket) a mellékletek közé is felvenném.

5.6.1. Tolcsvai Nagy Gábor még 1989-ben fontos tanulmányt tett közzé: *A nyelv-művelés esélyei* (*Valóság*, 1989/10: 95–103). Tolcsvai Nagy (maga is egykori nyelv-művelő) nem a nyelv-művelés ellen, hanem annak korszerűbbé, tudományosabbá tételéért emelt szót: „Szükség van [...] a nyelv-művelésre, de új felfogással” (i. h. 102).

5.6.2. Könyvének 50. oldalán jó összefoglalását nyújtja Minya Károly a kanadai francia (1977), a francia (1994) és a cseh (1999) nyelvhasználati vagy anyanyelv-védő törvénynek. Idekivánkozik azonban még egynek, nevezetesen a lengyel anyanyelvi törvénynek az ismertetése. A hiány könnyen pótolható, mert erről néhány éve két alapos tanulmányt is publikált Bańcerowski Janusz: *Kötelességünk-e gondoskodni anyanyelvünkéről?* (*MNy*. 1998/1: 16–31), *A lengyel nyelv törvényi védelméről* (*Nyr*. 2001/2: 152–8).

5.6.3. Talán a legérzékenyebb hiányossága Minya könyvének, hogy, bizonyára nem szándékosan, mellőzi azt a talán egyetlen megnyilatkozást, amely az angol szakos elméleti nyelvészek köréből megértéssel, kollegiális érzülettel (egszersmind persze építő bírálattal) fordult a nyelv-művelés ügye felé. Kenesei István tanulmányára gondolok: *Hányféle igazság van?* (*MNy*. 2002/1: 39–48). Ennek a fontos cikknek a létezéséről csupán a 12/c mellékletből, Grétsy László rádiójegyzetéből értesülhet a könyv olvasója (139–40), holott jelentősége jóval nagyobb, mint például a 8. sz. mellékletként teljes egészében közölt Kis Tamás-szövegé (121–2).

5.6.4. Minya Károly könyvének elkészülte után jelent meg Cseresnyési László nagyszabású munkája: *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája* (Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2004), amelynek egy teljes fejezete (97–125) foglalkozik a nyelvi norma és a nyelv-művelés kérdéskörével, mégpedig sokkal árnyaltabban, tárgyilagossabban, mint *Élet és Irodalom*-beli vitáik (l. előbb is). Ez a két műfaj, a monográfia és a glossza különbözőségéből adódhat, de a szerző álláspontjának radikalizálódását is mutathatja. Cseresnyési könyvének hiányát természetesen nem kifogásként, hanem csupán kiegészítésként emlitem.

5.6.5. Feltehetőleg ugyanilyen okból hiányzik mind a fejezető részről, mind a szemelvényekből, sőt az irodalomjegyzékekből is É. Kiss Katalinnak *Anyanyelvünk állapotáról* című, 2004 őszén az *Osiris* Kiadónál napvilágot látott értekezése, pedig ez olyan kérdéseket vet fel és válaszol meg többnyire meggyőzően, amelyek áttételesen Minya könyvének is tárgyai: *Romlik-e a magyar*

nyelv? (12–125), Fennmarad-e a magyar nyelv? (126–69). Ennek az értékes könyvnek a mindössze egyoldalú II/5. fejezetét a szemelvények közé is fel kellett volna venni, ha ezt a nyomdai átfutási idő lehetővé tette volna. Ebből idézek: „Az iskola feladata, hogy az otthon, családi körben elsajátított anyanyelvjárás és a művelt köznyelvi norma közötti különbségekre rámutasson, és az anyanyelvjárás mellett – de nem ahelyett – a művelt köznyelvi változatot is megtanítsa a gyerekeknek. Arra kell törekedni, hogy a gyerekek mind az őket szűkebb-tágabb családjukkal, lakóhelyükkel, társadalmi közegükkel összekötő nyelvváltozatokat, mind a nemzet egészével, irodalmi és kulturális örökségével összekapcsoló művelt köznyelvet elsajátítsák, és azt is megtanulják, milyen helyzetben melyik nyelvváltozatot kell alkalmazniuk” (72–3). Ez a részlet – de lényegében az egész könyv – arról tesz tanúbizonyságot, hogy az elméleti vagy általános nyelvészek és a magyar nyelvészek, nyelvművelők álláspontja között alapvető kérdésekben nincs áthidalhatatlan ellentét, ha mind a két részről megvan a kellő felkészültség és a jó szándék. (Vö. Grétsy László recenzióját is: *Édes Anyanyelvünk* 2005/3: 14–5.)

5.6.6. Végül pedig a most ismertetett könyvvel nagyjából egy időben jelent meg Balázs Géza vitairata („A magyar nyelv elé mozdításáról...” Vitairat a nyelvművelésért. Akadémiai Kiadó. Budapest. 2005) és a Nyelvművelő kézikönyv második, javított és bővített kiadása (Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2005). Remélhetőleg ezek is bekerülnek majd a legújabb kori nyelvművelés-történet következő kiadásába (ha valóban lesz ilyen).

6. Csak mellékesen jegyzem meg – bár egy kiadvány minősége szempontjából ez korántsem mellékes –, hogy Minya Károly könyvében elég sok sajtóhiba van (már ahhoz képest, hogy nyelvész írta, és egy nyelvészeti sorozatban jelent meg). Még hibásan írt nevek is előfordulnak (pl. 10, 45, 69, 97, 111). E tekintetben is csak egy javított újabb kiadás lehetőségében bizakodhatunk.

7. Minya Károly könyve azonban már jelenlegi formájában is értékes és hasznos munka. Megérdemli a nyelvművelési vita résztvevőinek figyelmét (mind a két oldalról). Jelentőségét abban foglalhatom össze, hogy ezt a könyvet Fábíán Pál Nyelvművelésünk évszázadai című műve (Gondolat. Budapest. 1984) és Lőrincze Lajossal társszerzőségben közreadott Nyelvművelés című tankönyve (Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 1999) folytatásaként, kiegészítéseként olvashatjuk, és ajánlhatjuk tanítványainknak is.

Kemény Gábor

Fehértói Katalin: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Latin címlapja: *Onomasticon Hungaricum: Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 895 lap.

Ez a mű (a továbbiakban: ÁrpSz.) tartalmazza az 1000–1301 között nyomtatásban megjelent oklevelek egyelemű személynévi adatait a megfelelő latin szövegkörnyezetben, kivéve a hibás olvasatok miatt nyelvészeti szempontból használhatatlan Codex Diplomaticus (1829–1844), valamint a több ezer kéziratos nyelvemlék adatait, amelyeknek feldolgozását a szerző egymaga nem vállalta. De a szerző bedolgozta korábbi művének, az Árpád-kori kis személynévtárnak (Nyelvészeti Tanulmányok 25. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983) adatait, amelyek az alábbi öt oklevéltárban találhatók:

- 1) a dömösi prépostság javainak és szolgálónépeinek összeírása (1138),
- 2) az aradi káptalan birtokainak és szolgálónépeinek összeírása (1202–1203),
- 3) a tihanyi prépostság javainak, birtokainak és szolgálónépeinek összeírása (1211),
- 4) a pannonhalmi bencés apátság birtokainak és szolgálónépeinek összeírása (1237–1240) és
- 5) a Váradi Regestrum 1208–1235-ből fennmaradt névanyaga.

A fenti oklevelek 6800 személynevet tartalmaznak.

A személyneveken kívül a szerző felvette az ÁrpSz.-ba azokat a helyneveket és helymegjelöléseket is, amelyeknek előtagja személynév, például *Donkpotoka*, továbbá az olyan bizonyosan személynévi eredetű helyneveket, amelyek korábbiak az ismerteknél, például a Zala megyei Bogota, Bagota a XIV. századból, most 1251-ből: *Bogata*. A személynevekkel együtt a szövegben előfordulnak nemzetségek is.

Az új kiadványt a szerző bevezetője mutatja be (7–14) az adattár feldolgozásának és szerkesztésének alapelveivel. Ezt a fejezetet követi ennek német fordítása (15–24). A forrásjegyzék e fejezet után található (25–9), köztük családi és megyei levéltárak kiadványaival. A kiadványok címe előtt rövidítés áll, és ez fejezi be az egyes levéltári idézeteket, például HÁO (= Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Eger, 1977. Kiadta: K. Látkóczi Erzsébet).

Az ÁrpSz. adatait lemezre dolgozta fel Mayer Gyula. Magyarázata róla: CD-ROM melléklet (30–2), ugyanez németül: 33–5.

Maga a névtári adattár a 39. laptól a 862. lapig terjed, 50 000 névalakból kiválogatva 9500 névcikkben 26 000 írás- és ejtészváltozatot tartalmaz.

Az adattárat három mutató követi:

- nemzetségek (863–4), számuk: 434, névváltozatokkal, például *Opoor* és *Opour*;
- nők (865–6), számuk: 641;
- a tergo névmutató (867–94), 16 416 adattal, az összes regisztrált személynévnek végződés szerinti felsorolása, köztük számos végződés (változat) ugyanazon névhez tartozik.

Az a tergo szótár nélkülözhetetlen az alakrendezésben és etimológiai kutatásban, tudniillik a végződés (egy vagy két szótagú) adott esetben különválasztható a tőtől, ha az rag, képző vagy összetétel utótagja.

Mint az 1983-ban közölt kis személynévtárban, a szerző betűhíven közli az idézett szöveget vagy egy részét, csak az *Ń* betűt írja át *s*-sel, a rövidítéseket feloldja, a hosszú ékezetek helyett rövidet alkalmaz.

Ismertetésemben az idézett szövegeket helykímélés céljából csak a névtár lapszámával jelölöm, elhagyván a forrás megnevezését, de idézván annak évszámát. Ha csak címnevet idézek, a lapszámot is elhagyom, minthogy a nevek ábécérendben megtalálhatók.

A névanyag, ezen belül bizonyos nevek sokféle alak- és írásváltozata, feltehető együvé tartozásuk szerint, számokkal megjelölt oszlopokba vannak csoportosítva. Az írásváltozatok oka egyrészt az úgynevezett kancelláriai helyesírás nem egységesített volta (lásd Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Budapest, 1952), másrészt az írnokok különféle anyanyelve, amely a magyar, német, szláv stb. neveknek hangzás szerinti („fonetikus”) lejegyzését váltotta ki. A névalakok sokféleségének problémáiról Fehértói Katalin már az 1983. évi névtár előszavában (13) és a jelen névtár előszavában (11–3) számot ad. A neveknek rendezett volta igen megkönnyíti további felhasználásukat és általában a történeti névkutatást. Itt van például a mai *László* név egykori változatainak csoportosítása: 1. *Ladislau*, *Ladislavus*, *Ladiszlau*, *Ladisclauus*, *Ladizlau*, *Ladizlauus*; 2. *Ladeslau*, *Ladezlau*; 3. *Latisclauus*, *Latisslau*, *Latizlau*; 4. *Lundislau*, Vngarorum rex; 5. rex *Logescelau*; 6. *Vladislau*, *Vladizlau*, *Vladislau*; cf. *Lasla*, *Ladizlou*, *Vladislau* stb.

A nevek ábécérendjéből mindössze az *Y* hiányzik, noha az oklevelekben olykor *Y*-nal kezdődő nevek szintén előfordulnak, például *Ysac* a *Hene* címnévben (377), az *Ypoch* pedig az *Ipoch* címnévben (425). Az *y* és az *i* írásmódja tekintetében nem mutatkozik egyöntetűség, ezért mesterkélt lett volna külön *Y*-os címnevet felállítani.

A női neveket illetően gyakran csak utalás olvasható, például *uxor*, *relicta* stb., de a személynév viselőjének neve sokszor megállapítható a névalakból, például a ma elég divatos *Martina* már akkor feltűnik, például 1220–1550 ... sororem suam *Martinam* (522).

A címnevek rendezésekor az említett *László* változatainál még többféle alakváltozatot kellett csoportosítani a nem is mindig magyar eredetűnek mondható alakokból, például 1. *Petenad*, *Petened*, 2. *Pethenagh*, 3. *Pateneg* stb., továbbá 1. *Petene*, 2. *Petena*, 3. *Pethne*, 4. *Pethune*.

Fehértói Katalin címnévrendezése elismerésre méltó, habár számos esetben csak további kutatások fogják igazolni vagy elvetni a válogatás eredményét, például a *Katapanus/Catapanus/Catpanus* névbokor mellett a tőle különálló *Katpan/Kathapan/Capatan/Kapan* (449–51) bokorét.

Az ÁrpSz. előkészületeiről tartott beszámolójában (VI. nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszus. Budapest, 2004. 29–31), a kiadott mű előszavában (10) pedig kifejti a szerző a korai egyelemű személynevek, azaz viselőik nyelvi hovatartozásának problémáit, mégpedig azt, hogy a nevek etimológiai, nyelvi hovatartozása bizonytalan, hacsak nem ismerhető föl vagy könnyen nem látható köznévi eredetük, például *Fekete* (*Feketem*, accusativus). Az oklevelekben pedig ritkán található utalás a nevek viselőinek származására, nyelvi hovatartozására pedig egyáltalán semmi. Ez a helyzet a régészeti ásatások tapasztalataira hasonlít, amikor a leletek (csontok, fegyverek stb.) ritkán vallanak a sírban eltemetett emberek nyelvéről.

A név eredetét, nyelvi jellegét illetően azonban találhatók azonosítható alakok. Nyilván magyar név a *Farkas*, a forrásokban *Farkas*, *Forcas*, latinosan *Farcasius* (gyakran a német *Wolf*, *Wolfgang* tükörfordítása), *Serkentő* (*Serkenteu*), *Szamar* (*Zamar*, *Samar*, *Zomar*), *Fekete*, *Vendég* (*Vendeg*, *Vendega*, *Vendug*) stb.

Német eredetű nevek a *Detmar*, de a *Detre*, *Dettre* már magyarosított alakok; *Leonardus*, *Leonhardus*, *Albrecht*, *Leopoldus*, *Lipolt*, *Karolus*, *Carolus*, *Johannes*, *Fridrich*, *Fredricus*, *Rudolph* stb., jórészt latinos alakban.

Szláv nevek: *Mlad*, *Mladen*, *Mladin*, *Mladuta*, *Mylozt*, *Jank*, *Paulyk*, *Rubina* stb.

A latinostított nevek igen gyakoriak. Az említett német eredetű neveken kívül *Felicianus* (prepositus, cantor, iobagio), *Nicolaus*, *Matheus*, *Ambrosius*, *Gregorius* stb. Egyikük-másikuk lehet magyar, német, szláv vagy más nyelvű, latinog vagy visszalatinosított: *Gregorius* < *Gregor*, *Fredricus* < *Friedrich*. Azonkívül nem ritkák a bibliai nevek: *Esau* (comes és cantor), *Iacob* (servus), valamint az arab/török nevek: *Ibrahim* (*Ibrahin*, *Ibrachinus*), sőt *Ibrahin* archidiaconus de Zobuslou 1235-ből és filio *Ibrachini* iobagioni 1263-ból.

A női nevek közül gyakorta nehéz eldönteni, melyik nyelvből kerültek hozzánk (latin, német, francia?): *Katerina* és *Caterina*. *Elyzabeth*, *Iolent*, *Jolenth* stb.

Az Árpád-korban nem lehetett ritka a többnyelvűség a magyarok, az itt élő kisebbségek és a német lovagok, szerzetesek, betelepülők között. Az oklevelekben megnevezett személyek nemzetiségét és nyelvét illetően teljes a bizonytalanság még akkor is, ha a név nyelvi eredete biztos. Névdívatok voltak már abban a korban is; a felkapott nevek elterjedtek a Kárpát-medence népei között a nevek eredetétől függetlenül, például *Ivan* (*Ivanča*, *Hivan*), *Arnoldus*, *Conradus*, *Bot* (*Both*, *Bat*), *Henricus*, *Leonardus*, *Petrus* stb. Ha tehát a névadók, az apa és az anya vagy csak az egyik határozta meg a született gyermek nevét, akkor ha magyarok voltak, válogathattak a korábbi és az újabb magyar nevekben, ezeknek latinos alakjában (főleg műveltebb rétegek között, illetve a papok ösztönzésére), de adhattak német, szláv vagy egyéb nevet a környezetük vagy nyelvismeretük sugalmazására. Hasonlóan dönthettek az itt élő német, szláv vagy más nemzetiségű szülők is. Az ÁrpSz. 301. lapján az alábbi szöveg olvasható: 1211: In predio Colon... servi... *Forcos* cum filiis suis *Ianus*, *Iohannes*; Vdornici de Mortus hii sunt... filius *Forcos*, *Meduel* (*Forcas*, *Medueh*); in villa Supoc vdornicij... f-us *Laurentii*, *Zemđij* cum f-is suis *Forcos*, *Medue* (*Meduc*). E nevek közül a *Farkas* és a *János* magyar, a *Laurentius* latinog, de adhatták magyar vagy német szülők; a *Medve* szláv, de lehet magyar is, hiszen magyar köznévvé vált. Érdekes, hogy a magyar nevű *Farkas*nak az egyik fia *János* (*Ianus*) magyar nevet visel, a másik fia *Johannes*, latin eredetű német nevet. Vajon úgy határoztak a szülők, lévén az anya német, hogy a magyar *János* és német *Johannes* névvel különböztessék meg őket? De hogy a szolgáknak és udvarnokoknak mi volt az anyanyelvük, még e névkülönbségekből sem világlik ki.

Még két példa mutatja, hogy a feltehetően magyar és nem magyar nevek vegyesen éltek egy családon belül (vegyesen magyar és nem magyar nemzetiségűek között?) vagy közösségben: 1199: duos vinitores scilicet *Suchrou* et *Thecam* cum uxore sua *Sceretheu* et duobus filijs *Zumboth* et *Vosud* (698). Tehát a *Suchrou* és *Theca(m)* vincellérek (vinitores) nem magyar nevűek, de az utóbbi felesége *Szerető* magyar nevű (és nyelvű?), két fiúk, *Szombat* (*Zumboth*) és *Vosud* (*Vasod*?) közül az első bizonyosan, a második talán szintén magyar nevű (és nyelvű?).

Bizonytalanság mutatkozik meg a következő példa megítélésében: 1014: Ungaricus quidam *Martinus* nomina ancilla ipsius in coniugium accepta ex ea filios procreavit, quorum nomina hec sunt: *Reginpreht*, *Vuerenpurch*, *Vviginan*, *Hereman*, *Nazo* (522). Tehát magyar apa német szolgálólány feleségének öt német nevű gyermeke?

A nevek és névváltozatok értelmezési nehézségeit kiemeli Fehértói Katalin számos példát sorolva föl azonos alakú német és magyar nevekre: magyar *Tata*, *Tota* – ónémet *Tata*, *Tatta*.

A szerző által bokrosított, azonosított alak- és írásváltozatokon kívül még sokféle névalak található az ÁrpSz. hasábjain, amelyek valamely Kárpát-medencei nép, illetőleg nyelv állományából az eddigi történeti név- és szótárak alapján nem vezethetők le, habár alkalmasint a későbbi kutatások kimutatják őket, például: *Agud/Agod*, *Alustan*, *Barala/Barilla*, *Chehti/Cehuta*, *Dragzin*, *Garabus/Garabsa*, *Iteg/Itek*, *Kolinus/Colinus*, *Heuca/Neuca*, *Kines/Kineh*, *Nene/Neneci/Nenke*, *Vochor/Vochu/Vochun*, *Zeben/Zebeli/Zebena* stb.

A sokféle írás- és alakváltozat, főként a teljesen ismeretlenek, jelentős nehézséget okozott a szerkesztésben és azonosításban. Fehértói Katalin megemlíti a bevezetőben, hogy a *Nana* ~ *Nane* és *Bena* ~ *Bene* alakváltozatok eldöntetlenül hagyták, hogy vajon *Nane* és *Bene* nem latinos végződést (*-ae* genitívus) takar-e.

A nemzetségnevek kérdésére rátérve feltehető, hogy magyar volt a magyar nemzetségből származó egyén, hacsak nem váltott nyelvet. Mint ismeretes, a nemzetségnevek a *de genere* jelző után állnak. A nemzetségnevek legtöbbször magyar, de voltak idegen nemzetségek, főképp németek és mások is.

Magyar nemzetségnevek példái:

1272: *domina Jolonth* uxor *Elekus* de genere *Chanad* (274)

1274: *nobilis vir honestus et magister Stephanus* filius magistri *Mathey* de genere *Chac* (528)

1302: *Ladislaus*, *Samuel* et *Dauid* filii comitis *Johannis* filii *Chabanka* de genere *Aba* (478)

[1241]: 1339/1504: *Scirac*, *Thywodor*, *Isaak*, *Nicolaus*... viri nobiles de genere *Salomonis* (687)

Német eredetű nemzetségnév:

1258: *Stephanus* filius *Mohud* de genere *Hunt-Paznan* (394)

Törökös nemzetségnév: r:ʃ

1296: *comes Chaba* et *magister Band* frater eiusdem de genere *Oghus* bani (174)

Nemcsak az oklevelekben összeírt személyek nyelvéről nincsen bizonyosságunk, hanem a kikérdező és lajstromozó írnokokéről sem. Köztük többféle nemzetiségű és nyelvű volt. Az idős szak első évtizedeiben többségükben németek (papok), az utolsó évtizedekben inkább magyarok. Mind jól tudtak latinul, és a lejegyzett neveknek latinos alakjai részben e tényből erednek, de a magyaros, németes, szlávos stb. névalakok alkothatták a regisztrált nevek alapját, amelyet az írnokok „fonetikusán” próbáltak lejegyezni.

A személynevek viselőinek társadalmi helyzetét csak akkor lehet egyértelműen kimutatni, ha a szöveg utal rá vagy a névből lehet rá következtetni. Vannak főként várjobbágy- és szolganevek, például *Bot* (*Bod*), *Bec* (*Beck*, *Beke*), *Jac* (*Jaku*, *Jako*).

Számos személy társadalmi állását, helyzetét mutatják értelmező jelzői, például *Erne comes* – *Erne* iobagio; még feltűnőbb a *Felicianus* név többféle jelzője, például *Felicianus prepositus*, *Feliciani strigoniensis ecclesie archiepiscopo*, *Felicianus cantor*, *Frater Felicianus*, qui tunc erat prior; *Feliciano*, filio *Feliciani*... iobagionibus dicti castris [de Wngh] (304–305).

Amint Fehértói Katalin megvilágította az említett előadásában, az ÁrpSz. fontos következtetéseket nyújt – a névtani problémákon túl – a magyar és a szomszédos népek szókincsének etimológiájához. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Budapest 1967–1976, 3. kötet, főszerk. Benkő Loránd, továbbiakban: TESz.) és ennek német nyelvű kiadása szintén Benkő Loránd főszerkesztő irányítása alatt (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Budapest 1992–1994, 2. kötet, továbbiakban EWUng.) eredetmagyarázatai között számos címszó esetében nincs azonosság, az utóbbi nem egy módosítást, változtatást eszközöl, olykor kérdőjellel látja el a korábbi etimológiai javaslatokat. Gregor Ferenc, az EWUng. egyik ismertetője (MNy. 89 [1993]: 487) erre már tett utalást. A következőkben néhány példát említek ezekre a különbségekre és egyáltalán a kétes vagy téves etimológiai javaslatokra. Előbb azonban általános kritikával illetném a fenti két igen jelentős etimológiai alkotást az ÁrpSz. adatai alapján.

Etimológusaink a múltban általában abból indultak ki, hogy a középkori Kárpát-medencei névanyagban magyar nyelvű közszavak keresendők, ha a nevekből hasonlóságuk alapján kielemezhetők. Ez a vélelemzés szerintem nem helytálló. A közszoói névanyagban csak az a része magyar, amely sziklaszilárd eredetmagyarázattal bizonyítható. Az említett *Zamar*, *Samar*, *Zomar* (839) nyilvánvalóan a *szamár* közszoó előzménye, tehát magyar szó, noha olasz eredetű. A *Sceretheu* (698) nem vitásan a *szerező* Árpád-kori előzménye, vö. TESz. 2,735. De nagyszámú névalaknak mai magyar közszavakkal való azonosítása megalapozatlan vagy legalábbis igen kétes.

A téves eredetetések egyike a *szó* szavunk első előfordulása: *Zouſa* (TESz. 3: 773) a Várad Regestrum egyik szövegében: 1213: Pristaldo *Zouſa*. Az ÁrpSz. ezenkívül *Zous*, *Zooch*, *Zouch*, *Zoch*, *Sook* és *Zovsa* alakokat tüntet föl más oklevelekből mint összetartozó személynévváltozatokat. Azonnal felmerül a kérdés, hogy a TESz. köznévi eredetmagyarázata mire alapozza a *Zouſa* név közszoói jelentését: 'szó'. Ha a *-ſa* (*Zouſa*) és *-sa* (*Zovsa*) összetartozik, a *-sa/-csa* végződés kicsinyítő képzőnek magyarázható, ámde ez az ómagyarban ritka volt köznevekben, de lásd például: *Scimche* 'szem(ecske)', viszont elvont főnevekben mint a *szó* (*szócska*?) nem mutatható ki (napjainkban közönséges). Az ÁrpSz. többi példájában ez a névalak *-ch* mássalhangzóra végződik, tehát *cs* vagy *ç* mássalhangzót képvisel. Ebben az esetben annak lekopásával a magánhangzó-végződés megmagyarázható, vö. *vlach* > *oláh*. De a rokon nyelvi megfelelők a *-ch* végződést nem bizonyítják, vö. vogul északi nyelvjárás *sāw*. A TESz. eredetmagyarázata a *Zouſa* alakra nem fogadható el, ám a későbbi adatok helyesek, továbbá a finnugor származás kétségtelen.

Ugyancsak kétes, sőt valószerűtlen a *szül* ige első példázata: *szülemér* (TESz. 3: 811). Az EWUng. (2: 1464) szokatlan származéknak tekinti: „*szülemér* ist ein ungewöhnliches Gebilde”. Az ÁrpSz. felsorol *Zelemér*, *Salamar*, *Zalamerius* stb. alakokat (687, 837, 843), ám vajon hogyan tanúsítják ezek a 'szül, születés' jelentést?

A *sunyi* szót a TESz. (3: 617) a *sundi* alakból vezeti le (1138/1329). Az EWUng. e szavunkat csak egy 1794-es adattal példázza, vagyis a *sundi*, *sunyi* magyarázatot elveti, azaz ignorálja. Az ÁrpSz. *Scundi*, *Sundi*, *Sumdi* névalakokat regisztrál (700). Vajon milyen alapon azonosította a TESz. a *Sundi* nevet a *sunyi* közszoóval? Hogyan vezette le az *-nd-* szóbelst a későbbi *-ny-* főnémmával? A TESz.-ben nem ez az egyetlen eset, amelyben az összevetett szóalakoknak csak az eleje mondható hasonlóknak (ha egyáltalán), a végződésük és a belsejük nem, az etimologikus változásra pedig nem ad magyarázatot.

Ilyen rébusz a *szeg*³ 'szöglet' eredetmagyarázata: a TESz. (3: 694) a *Scegze* (1138/1329) névalakból vezeti le. Az ÁrpSz. ezenkívül *Chegze*, *Cegze*, *Chekze* neveket sorol fel. Köztük a *Scegze* áll a legközelebb a mai közszoóhoz, de itt is megmagyarázatlan a *-ze* végződés: *-ze* (*-sze*) képző nem volt az ómagyarban, tehát a *szöglet* első felbukkanásaként megadott *Scegze* alakot törölni kell.

Különben is furcsa volna, ha nem is teljesen lehetetlen, hogy a 'szög, szöglet' jelentésű személynévből közszo lett volna az ómagyarban. Fehértói Katalin ugyancsak fennakad a *Scegeze* értelmezésén az említett előadásában.

A *részeg* első felbukkanását (1130–1140) a TESz. (3: 393) a *Rescugis*, *Reuceg*, *Rezuge* alakokkal bizonyítja. Az ÁrpSz. a *Rezuge* alakot nem idézi, csak a másik kettőt, ezeken kívül a *Rescud*, *Rescu*, *Rescugis*, *Rese* és *Reisa* neveket mint az előbbiekkal összetartozókat. Ha a *részeg* szó középkori előzményét a *Reuceg* és *Rezuge* dokumentálhatja vagy valószínűsíti, az ÁrpSz. többi adata a TESz. egyeztetésének ellentmond, és a TESz. ebben a szócikkben sem magyarázza meg az *-is* és *-e* végződést, vagyis az eredetmagyarázat a kétesek vagy tévesek közé tartozik.

E recenzió voltaképp az ÁrpSz. bemutatásával foglalkozik, a TESz. etimológiai javaslatainak és egyáltalán a magyar nyelvtörténeti és etimológiai módszertannak kritikájához csupán szemelvényeket mutattam be, de fontosnak tartottam e nem távoli kitérőt, amely egyben az új magyar Árpád-kori személynévtár jelentőségét és felhasználási módjainak egyikét emeli ki.

Az ÁrpSz. nem tartalmazza annak a korszaknak a teljes névtárát. A bevezetőben megemlítettem, hogy a még feldolgozatlan publikációkon kívül több ezer kéziratos oklevél vár kutatásra és rendszerezésre. Ez a feladat pedig egy nagyobb munkacsoport több évtizedes tevékenységét kívánja meg. A magyar nyelv Árpád-kori szókincsének revíziójára csak emellett, sőt ezután kerülhet sor. De akkor még további kutatásokra lesz szükség: az Árpád-kori (és későbbi) személynéveknek a nem magyar, német, szláv stb. nemzatiségek szerinti megrostálására, az eddig csak magyarnak tekintett személynévek nyelvhez kötésére. Ez a munka az illető szaknyelvszerekre és társadalomtörténészekre vár, magyar, német, szláv stb. kutatók együttműködésével.

Az új mű bő adattárát csak szűkösen ismertethetem. Főként arra törekedtem, hogy bemutassam mennyire segíti az Árpád-kor szó- és névkincsének revízióját, ismeretének gazdagítását. A szerzőnek, Fehértói Katalinnak kiemelkedő érdeme, hogy ezt a művet, a magyar nyelv- és társadalomtudományok nélkülözhetetlen forrását létrehozta.

Fodor István

Kálnási Árpád: Debreceni cívis szótár. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 83. sz. Debrecen, 2005. 830 lap.

Amikor a debreceni egyetem 1931-ben a Pápay József halálával megürült magyar és finn-ugor nyelvészeti katedrára Csúry Bálintnak, a kolozsvári Református Kollégium tanárának meghívását javasolja, sokoldalú tudományos tevékenysége mellett kiemeli népnyelvi gyűjtő és feldolgozó eredményeit, illetőleg utódnevelő pedagógiai alkatát: „Eddigi tanári működése és sikerei azt mutatják, hogy a legérdemesebb pedagógusok közé tartozik, aki az elvontabb tudományok iránt is fel tudja kelteni az érdeklődést, így a tudományos succrescentiát »utánpótlást« biztosítani tudja” (a kari irattár alapján idézi: Kálnási Árpád: Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. Db., 1998. 6). Az 1932 őszi munkába álló új professzor még javában szerkeszti a magával hozott Szamosháti szótár kéziratát, de annak megjelenésekor (1935–36) már megfogant tervei közt egy hasonló, de mégis új, teljes regionális városi népnyelvi szótár eszméje. Ez kapja aztán a debreceni *cívis szótár* nevet.

A tanszék mellett létrehozott Népnyelvkutató Intézet tervei közt erről így ír: „Végül harmadik feladatkörünk a debreceni eredeti cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozása. Ezzel oly célt tűztünk magunk elé, mely a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új. Kétségtelen ugyanis, hogy Debrecen, ez az ősi cívisváros és réges-régi művelődési gócpont a vele kapcsolatban álló területek népnyelvére, a népi kultúrájára rendkívül sokoldalú hatást gyakorolt. E hatás mérvére nézve csak föltevéseink lehetnek. Ha azonban a kezünkben volna ilyen debreceni szótár, akkor ez a hatás megfogható és fölmérhető lenne, akkor például a szamosháti szókincsre nézve már lehetne összehasonlításokat tenni” (MNny. I: 5).

A Csűry Bálint körül kialakult népnyelvkutató iskoláról szóló értékelésekre itt nem térhetünk ki részleteiben: megtalálhatja az érdeklődő Kálnási Árpád imént idézett kötetében. Legfontosabbak természetesen azok az írások, amelyek maguktól a tanítványoktól, Bakó Elemér, Balassa Iván, Imre Samu, Végh József tollából erednek, meg azok, amelyek a közvetlen együttműködőktől, Bárcki Gézától, Szabó T. Attilától származnak.

A cívis szótár eredeti koncepciója így foglalható össze. A Szamosháti szótárhoz hasonlóan teljes mélységű regionális szótár, amely tehát nemcsak a helyi tájszókat tartalmazza, hanem minden helyben használt köznyelvi kifejezést is. A szinkrón adatok közt szerepeljenek a helyi népi és kismesterségek munkameneté és műszókincsét tartalmazó elemek is. A tárgyi kultúra mellett a szellemi műveltség, a folklór és hitvilág vallásos vonatkozásai sem hiányozhatnak. Térjen ki az adatgyűjtés a régi levéltári adatokra is: a városi levéltár és a Déri Múzeum iratanyagából meríthető helyi vonatkozású nyelvi adatokra. Tartsa számon a szótár a szólásokat, közmondásokat, néprajzi vonatkozásokat, a teljes népélet fogalomkincsét stb.

Az elképzelés – látni valóan – maximalista. A régi levéltári adatok helyhez, helyi személyekhez köthetősége bizonytalan, utólag nézve nem vált be Bálint Sándor Szegedi szótárában sem. Nem kevés gondot okoz a kismesterségek szóanyagának nyelvjárási megítélése sem. Frecskai Mesterségek szótára óta tudjuk, hogy ezek nem helyben született foglalkozások, szókészletük nem okvetlenül helyi jellegű, inkább csak alakjuk veszi fel a lokális formát. És vajon egy Debrecen méretű város közönsége milyen mértékben ismeri a tímárok, szíjgyártók, szappankészítők, cseréppipa-gyártók, gyertyamártók, könyvkötők, fazekasok munkameneteinek, eszközeinek nevét? Tekinthejűk-e ezeket a helyi nyelvjárás elemeinek? A hagyományos paraszti gazdálkodás és életvitel elemei nem vitások: a földművelés, állattartás, halászat, erdőművelés, táplálkozás, öltözködés, folklór nem vitás. A cívis szótár előmunkálatai közül az egyik legkitűnőbb éppen Balassa Iváné: A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse (Debrecen, 1940). Ugyanakkor a magam tapasztalatából tudom, hogy amikor a Szamosháton fekvő szülőfalum népi kendermunkájának teljes mélységű anyagát összegyűjtöttem, több száz olyan szót, kifejezést találtam, amely a szintén teljes mélységű Szamosháti szótárból hiányzott (vö. MNyj. V. [1959] 102–26). Úgy látom, ezekre a kérdésekre a legújabb dialektológia sem ad kielégítő eligazítást (vö. Hegedűs Attila: A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő szerk. Magyar dialektológia. Bp., 2001., 390–1).

Csűry korai halála (1941) meg a kutatókat szétszóró háború nemcsak a gyűjtéseket szakította meg, hanem a koncepció kiérlelésére sem hagyott időt. Az iskola sorsáról az új professzor, Bárcki Géza évtizedekkel később, 1973-ban, debreceni díszdoktorrá avatásakor így nyilatkozott: „... úgy éreztem, hogy kötelességem a debreceni hagyományokba beilleszkedni. Tehát »rámertem« a dialektológiára is, és [...] igyekeztem a lehetőség szerint tovább folytatni Csűrynek a gyűjtő és feldolgozó munkáját, ugye, úgyhogy az én itteni professzorságom alatt a kiadványaink között továbbra is jelentek meg a Csűry szellemében készült ilyen népnyelvi gyűjtések és feldolgozások. Sőt, hát itt indult meg voltaképpen az új magyar tájszótár. Azt én harcoltam ki Pesten, hogy ez meglegyen...” E szavakat igazolják a Magyar Népnyelv 1940–49 közti kötetei. De – mint látható – Bárcki figyelme a cívis szótárról már átbillen az országos gyűjtésű új magyar tájszótár kérdésére; majd a fővárosba kerülve a nagy tervmunkák, az országos nyelvatlasz, az értelmező szótár és más feladatok kötik le energiáit.

A cívis szótár egykori tervének hosszú „kómája” e sorok íróját is önvizsgálatra készíti, hiszen Papp István (1952–72) után tanszékvezetői felelősség terhelve (1972–92). Az okok közt szerepelt a 6–8 fős tanszék rendkívüli leterheltsége: ennyi oktatóval kellett ellátni a leíró és történeti nyelvészet valamennyi diszciplínáját (a két budapesti tanszék oktatói létszáma ugyanekkor 40 fő-lött volt). Papp István nagy súlyt helyezett a finn kapcsolatokra: szinte minden beosztottja sok évet töltött kint magyar lektorként, a többiekre hagyva itthoni oktatói feladatukat. Lényeges volt az is, hogy az oktatók előmeneteléhez szigorú tudományos előírások feltétele kötődött: fokozatszerző monográfiák kényszere érvényesült, amelyek elhúzódása állásvesztéssel fenyegetett. Hogyan lehetett

volna bárkit is arra kötelezni, hogy levéltári gyűjtésekkel, magnetofonos terepmunkával, élőnyelvi szógyűjtéssel járuljon hozzá a cívis szótár adattárához?

Pedig az egykori Csűry-tanítványok újra meg újra fejére olvasták a debrecenieknek a mulasztást. Imre Samu például 1986-ban, az általam szervezett Csűry-centenáriumon ezt mondta: „... a debreceni egyetem magyar nyelvészei egy dologban adósai Csűry Bálintnak. Nem egészen érthető ugyanis számomra, hogy Csűry Bálint egyik szép terve, az általa megindított és bizonyos részeredményeket már az ő életében elért cíviszótár lényegében fiaskóval végződött. De talán nem volna még késő, ha nem is egy teljes cíviszótár, de legalább egy debreceni tájszótár összeállításához hozzájárulni” (MNY. LXXXIII. [1987] 140).

Imre Samunak a fenti, koncepciómódosításra is utaló szavainak hatására ébredt fel bennünk a szótár reanimációjának gondolata. Imre Samu a jelzett helyen azt is elmondja, hogy ha már a teljes regionális szótárakra nem is nagyon lehet számítani, hiszen ezek anyagának összegyűjtéséhez évtizedes helyszíni gyűjtés szükséges, hogyan lehet mégis a legfontosabb tájnyelvi szóanyagot megmenteni a felgyorsuló feledéstől. Csűry koncepcióját egyébként – nem sokkal Imre Samu után, 1988-ban – Balassa Iván is bírálta: „Ma azonban visszatekintve a vállalkozásra, úgy látom, hogy e nagy munka elvi kérdései, különösen történeti anyaggal tervezett kiszélesítése, nem nyugodott eléggé kidolgozott alapon, idő pedig – Csűry korai halála miatt – nem volt arra, hogy a kérdések tisztázódjanak” (A Múlt Magyar Tudósai – Csűry Bálint. Bp., 1988. 158–9).

A koncepciómódosítás lehetőségének és körvonalainak kirajzolódása után még évek teltek el a munka valóságos újraindulásáig. Ez végül is akkor következett be, amikor Bakó Elemér, Csűry egykori tanársegédje, a washingtoni Kongresszusi Könyvtár nyugalmazott munkatársa 1993-ban hazalátogatva felkereste tanszékünket, és alapítványt hozott létre „Bakó Magyar Népryelvi Szótár Alapítvány” névvel. A munka elindítása így sem volt egyszerű. A továbbra is kis létszámú tanszéken már két jelentős „kollektív” munka is folyt: egyrészt a régi magyar nyelvemlékek számítógépes feldolgozása Jakab László vezetésével, másrészt leíró és történeti helynévgyűjtés és feldolgozás többek részvételével. Végül is a téma gazdjává – némi tanszékvezetői meggyőzés árán – Kálnási Árpád kandidátust, tanszékünk docensét sikerült megnyerni.

Kálnási Árpád a mai magyar nyelvészet egyik legjobb terepmunkása. Korábbi helynévkutatásai során Szatmár megye négy járásában, több mint 100 településen gyűjtött helyneveket, s ezeket négy kötetben, több mint 2000 oldalon publikálta. Magnetofonról két kötetnyi nyelvjárási szöveget jegyzett le és adott ki (Népi beszélgetések Szatmárból. Db., 1995., Cívis beszélgetések Debrecenből. Db., 1999). Rutinjánál csak szorgalma és kitartása nagyobb. Kapcsolatteremtő képessége kitűnő, adatközlőivel a tisztelet és emberség hangján beszél, empátiája feloldja a helyzeti feszültséget. A feladatra való alkalmassága vitathatatlan.

A cívis szótár új koncepciója – mint a fentiekből is következik – már nem esik egybe az eredetivel. Kálnási Árpád sokat felhasznál ugyan a Csűry-tanítványok és mások gyűjtéseiből, de a történeti, levéltári forrásokra nem terjeszti ki a válogatást. Nem mond le a kismesterségek szaknyelvi kifejezéseiről, bár tudja, hogy ezek szociális érvényessége nem egyformán széleskörű. A ma már sokszor kihalófélben levő foglalkozások szakszavai őrizhetnek kihaló helyi kifejezéseket. Egyetemi hallgatóival számos kismesterség szóanyagát dolgoztatta fel: közülük félszázat névvel és címmel is megemlíti a szótár előszavában. Ez is lehet az oka annak, hogy a szótár ilyen hatalmas terjedelműre dagadt: egy Debrecen méretű város kismesterségeinek skálája nem mérhető egy faluéhoz, ahol a kendermunka mellett régen is csak a kádár, a kovács, a kerékgyártó mestersége volt úgy-ahogy ismert. A köznyelvi szavakat, jelentéseket természetesen nem veszi fel, hiszen nem teljességre törekvő regionális szótárt, hanem helyi tájszótárt ír. Ugyanakkor nem egészen követi Imre Samut, aki fent idézett előadásában csak a legkisebb számra korlátozná az alak szerinti tájszavak felvételét az efféle szótárakba. Kálnási úgy érvel, hogy egy általános tájszótár kereteit bizonyára szétfeszítené, ha a különböző vidékekről sorozatban közölné a különböző alakváltozatokat, de egy település nyelvjárási hangzását nem árt gazdagabb alak szerinti szóanyaggal érzékeltetni. „Így

szótárunkban sok olyan alaki tájszó található, amelyek a debreceni nyelvújítás egyik jellemzőjének, az *i*-zésnek az eseteit mutatják: *ebéd, víz, szíp* stb. Általában csak az alapszót vesszük fel címszó-
nak, a származékait nem” (13). Bár ez a felfogás szintén terjedelemmövelő, bizonyára hasznára vá-
lik az *i*-ző tőszók vizsgálóinak.

Szólni kell a szótár fonetikai átírásáról, annál is inkább, mert – szerintünk helyesen – az egyes szavak jelentését igen gyakran szemlélteti példamondatokkal. Feltűnhet az olvasónak, hogy egy-egy nyelvújítási jelenség jelölése nem mindig „következetes”: például a szótagzáró *l, r, j* nyújtó hatása vagy a diftongálás, amiről úgy tudjuk, erős jellemzői a helyi tájnyelvnek. Kálnási Árpád „hallja” a nyelvújítást, erről szöveggyűjtéményei meggyőzhetik az olvasót. Itt egészen másról van szó. Például arról, hogy a korábbi feljegyzésekből és/vagy kiadványokból áttemelt kifejezések átírása lehetetlen lett volna. Másrészt a mai nagyváros eredetileg nyelvújítási beszélőinek nyelvújítási hagyományörző hitelessége már olyan sok köznyelvis hatásnak van kitéve, és nemcsak a rádió, televízió, hanem a szomszédok, az utcai beszélgetések révén is, hogy ha lett volna is valaha érintetlen nyelvújítási hangzás, az ma már következtetetlenül ható változatok megjelenésével színezett. Ma már inkább a teljes következetesség lenne gyanús. Közismert, hogy még Csűry Bálint kiváló szamosháti feljegyzéseinek egységesítő átírását is sematizmusnak ítéli a mai, nyelvattlasz-tapasztalatokon okult nyelvészeti tapasztalat.

A szócikkekben a példamondatok mellett gazdagon sorjázunk az oda vonatkozó szólások, közmondások, néprajzi megjegyzések is. Ez Kálnási Árpád komplex gyűjtési módszerének eredménye. Erről az előszóban így ír: „Az egyes témákra vonatkozó szó- és szöveggyűjtések mellett a teljesség elősegítése érdekében már meglévő szótárak, egyéb közlemények kikérdezésével végeztük az adatbázis bővítését. Elsőnek a Szamosháti szótár tájszóanyagát kérdeztem ki. Ennek a munkának fő adatközlője Ménes Andrásné Nagy Katalin volt. Rendszeres beszélgetéseink eredményeképpen összesen 63 és fél kazettára sikerült felvenni a szótár debreceni változatát. Mivel a kazetták néhány perccel hosszabbak, mint a rájuk írt időtartam, a gyűjtött anyag kb. 95 órányi lehet. Munkamódszerünk a következő volt: felolvastam a SzamSz. megfelelő címszavát, adatközlőm, ha ismerte, erre válaszul kiejtette a szót. Utána kértem, hogy alkosson vele mondatot, és ha eszébe jut a szóval kapcsolatban valamiféle szokás, hagyomány, mondás stb., amelyeket gyerekkorában hallott, akkor azokat is mesélje el” (16). Látni való, hogy itt a gyűjtésnek egy egészen speciális módszeréről van szó. Penavin Olgától, Csűry egyik jeles tanítványától tudjuk, hogy szlavóniai szótárának gyűjtésekor egyik adatközlőjét beköltöztette magához újdéki lakásába, és kikérdezte tőle a Szamosháti szótár címszóanyagát. Itt ennek az eljárásnak finomított formájáról van szó. Kétségtelen, hogy ez az aktív gyűjtési módszer egy változata, amelyet a szakirodalom nem egyöntetűen ítél meg (vö. Balogh Lajos: A nyelvújítási anyaggyűjtés. In: Kiss Jenő szerk. Magyar dialektológia. Bp., 2001. 163–4). Kálnási tudatában van a kockázatnak, nem véletlen, hogy csak egyetlen, kiemelten alkalmas adatközlőjével dolgozott ilyen módon.

A cívis szótár tartalmi értékeiről nehéz röviden beszélni. Magáról a címbeli *cívis* szóról és családjáról az előszóban részletes történeti eligazítást kapunk. Balogh István, jeles debreceni történész, illetőleg Szabó T. Attila nyomán rámutat, hogy a szó eredetileg nemcsak a debreceni, hanem a nagyobb alföldi és erdélyi városok gazdag polgárparasztaikat is jelölte (7). Debrecenben a közfelfogás kiterjesztette a szó értelmét a gazdag kézműipar és kereskedelem művelőire, sőt a szegényebb rétegekre is. Ez lehet az oka, hogy a szó mára egyre inkább a debreceni polgár képzetét kelti fel országsszerte. (A Debreceni Kollégium diákjai a 18. században megalkották a szó trefás *cíva* változatát is, a polgárnő megnevezésére.). Manapság a *cívis* szónak valóságos divatja van Debrecenben. A helyi telefonkönyv és a cégkatalógusok tucatnyi vállalkozás, intézmény nevében mutatják a lo-
kálpatrióta tendenciát. Természetesen utca is viseli névként a szót.

Mint más tájszótárak, természetesen a cívis szótár is gazdag lelőhelye archaikus, a köznyelvben már nem élő kifejezéseknek. Debrecen egyik külterületi lakott helyének a neve például az, hogy *Szíkigyakor*. A szótár számon tartja a *gyakor* melléneket is ’Sűrű, bokros (erdő)’ jelen-

tésben. Ez a jelentés hiányzik értelmező szótárainkból, pedig a szótó több mint húsz származékban szerepel. – Érdekes a *mélás*, *méláskodik*, *mélázik* 'tréfás, mókás', illetőleg 'tréfál, mókázik, bolondozik' jelentésben. Erről legtöbbszörnek Csokonai *Méla Tempéfőije* jut eszünkbe, de a jelentéssel mintha lenne némi gond: az ÉrtSz. a szótlan merengés fogalmát írja le velük, nem a vidám tréfálkozást. Igaz, adatait irodalmi jellegűnek minősíti, néprajzi megjelölésre nem utal. (Jó lenne tudni, mire gondolt Karinthy, amikor a frappáns „Él a méla Béla” sort kiötlötte). – Klasszikus archaizmus az is, amikor rábukkanunk a *mondvacsínált* melléknévre, amely nem a köznyelvi 'mesterkél, kiagyalt' értelemben szerepel, hanem az eredetiben: 'megrendelésre készült (lábbeli)', amikor tehát a megrendelő megmondta a csizmadiának, milyen legyen a lábbeli. Hasonló régies hagyományörző jelentésű szóval a szótár minden oldalán találkozhatunk. Találomra felütve például a 608. oldalt, ezeket tudnám figyelmébe ajánlani az olvasónak:

moháré: *moháré palást* – papi palást; selyemfajta. (Világos, hogy itt a *moaré* jövevényszó magánhangzó-torlódásának vidékünkre jellemző feloldásmódja jelenik meg a kiejtésben.)

mohog: ficánkol, vergődik, élénken mozog – hal. (A szó a köznyelvben inkább hangutánzó-ként él; kérdés, van-e kapcsolat.)

mohondöfi: tanulatlan, egyszerű. (Összefügg a mohóval?)

mohos: 1. falánk, mohó. 2. kapzsi, telhetetlen. 3. féktelen, szilaj (ló). 4. hirtelenkedő, hebegő (ember). (Egy mai, nem debreceni ember számára szinte teljesen ismeretlen jelentések.)

moncsol: kézzel nyomkod, dörzsöl; *moncsolt bolha*: kézzel megdörzsölt bolha.

mondvacsínált: megrendelésre, méretre készült (lábbeli).

mont: 1. fa fúrása alkalmával keletkezett forgács. 2. *montya*: pörkölt, sült hús sűrű szaftja, illetőleg zsírja. (A régi nyelvben: *törköly*, *maradék*, *törmelék*; megvan a románban is, nem tudni, melyik nyelv vette a másiktól.)

monencijó: kommenció. (Érdekes hangtani alakulás!)

monyos föld: a szántóföld alsó, szántatlan rétege. (?)

monyasvessző: a szőlővessző alsó rügyénél levő hajtás, csap. (Talán a férfi nemiszervek analógiájára keletkezett kép.)

mórabóra: gömbölyű szemű szilvafajta: mirabella. (Ismét egy a szokásos hangváltozások alapján levezethetetlen alakváltozat.)

Talán felét sem soroltuk fel a 608. oldalon található érdekességeknek. Tegyük hozzá: ugyanitt, a *molnár* címszó alatt olvashatjuk a következő népi bölcsességeket, szólásokat: *Jóu dóuga van, mint a móunár tyukjának*: van mit ennie, innia. *Ojan éhes, mint a móunár tyukja*: egyáltalán nem éhes... *Móunár gongya a küvágás*: (tudniillik a malomkő élesebbé tétele): mindenki törődjön a maga dolgával!

Még egy adalékot a néprajzi gazdagságára. A *fű* köznyelvi jelentésében nem tárgya a szótárnak, de gyógynövény értelemben igen. Az ide tartozó szólások, közmondások után felsorolja a *-fű* utótagú címszókat, amelyek többsége gyógynövény. Szinte hihetetlen: ezek száma meghaladja a negyvenet! Például: *altatófű* (= nadragulya! Kérdés: használták-e altatásra vagy tréfából, tapintatból nevezték így?), *ásófű*, *bárányfejűfű*, *bolhafű*, *csikorgófű*, *dicsőségfű* (orvosi veronika), *egyiptomifű* (kamillavirág!), *fülfű*, *gombfű*, *harmattartófű*, *ínségfű*, *kásafű*, *királyfű*, *korpafű*, *krisztusvérefű*, *medvefű*, *méhfű*, *mételyfű*, *pogácsafű*, *pokolvarfű*, *prüsszentőfű*, *rókafarkúfű*, *rucatalpifű*, *teafű*, *tejesfű*, *türömfű* stb.: csak ezek alapján meg lehetne írni a népi gyógyászatról egy terjedelmes dolgozatot.

És persze az is egyfajta gazdagság, amikor a kismesterségek köréből ilyen szavakat találunk: *ablézol*, *abnémer*, *abonál*, *abonens*, *abslusz*, *absteholó*, *abzec* stb. (mind a 22. oldalon).

A cívis szótár hagyománymentő, hagyományörző kincsesbányája a debreceni néprajzban. Kár, hogy a nyomtatás minősége nem mindenütt kifogástalan: a fakó nyomás helyenként az olvashatóságot is nehezíti. Méltatlanul alacsonyok tűnik a 400-as példányszám is. A kötet a magyar dialektológia hiánypótló nagy nyeresége.

Sebestyén Árpád

Az alakzatok világa 11–15. Sorozatszerkesztő: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005. 000 lap.

Az ELTE Mai MagyarNyelvészeti Tanszéke mellett működő, Szathmári Istvántól szervezett és irányított Stíluskutató csoport témája a retorikai alakzat lett. Kutatásuk eredményeit 2–4 éves számozott füzetekben teszik közzé. Az eddig megjelentek ötösével alkotnak sorozatszakaszokat: 1–5 (2001), 6–10 (2002) és a legújabb a 11–15 (2005). A legtöbb füzet tárgya egy vagy több, egymással összefüggő alakzat. A legújabb sorozatszakaszt úgy ismertetem, mint egy öt tanulmányból álló kötetet.

1. V. Raisz Rózsa a *közbeékelést* és a *közbevetést* vizsgálja alakzatként Mikszáth prózájában. Kiindulópontja az, hogy a *közbeékelés* és a *közbevetés* műszó a szakirodalomban hol szinonimaként, hol pedig eltérő jelentésben szerepel. Helyesen állapítja meg, hogy a kettő két külön esetként vizsgálandó.

Szerinte a *közbeékelés* mondatrendi jelenség, amit azzal jellemez, hogy a tagmondatok szervesen kapcsolódnak egymáshoz, és hogy a közbeékelte mondat nem változtatja meg az elbeszélő szöveg nézőpontját (7–9), például: „Isten, ki az ő szívében olvasni tud, látja, hogy az milyen tiszta és őszinte” (A Noszty fiú esete Tóth Marival) (11).

A *közbevetés* viszont mindegyik nyelvi szinten előfordulhat, a közbevetett egység nem kapcsolódik grammatikailag szervesen a megszakított formációhoz, kapcsolódása szemantikai és pragmatikai jellegű, és ami legalább ennyire fontos, megváltoztathatja az elbeszélés nézőpontját (7–10), például: „Egy elképzelt jó tulajdonság (*ezúttal a rendkívüli emlékezőtehetség látszata*) többet ér néha, mint száz meglevő erény” (A Noszty fiú esete Tóth Marival) (8).

Ezután a két jelenséget alakzatként vizsgálja. A *közbeékelés* tárgyalását kérdőjeles alfejezetbe helyezi: *Alakzat-e a közbeékelés?*, és azzal érvel, hogy a közbeékelte mondat nem jelent adjekciós (hozzátoldó) alakzatot. A szerző érve az is, hogy ez „nem szolgálja a stílus szépítését, élénkítését” és „nem hoz nézőpontváltóást az elbeszélő szövegben” (13).

Ezzel szemben a *közbevetésről* állítja, hogy alakzat, mégpedig adjekciós (hozzátoldó) alakzat. A szerző Fónagy Ivántól idézi azt, hogy a *közbevetés* olyan részlet, amely vagy „szertekalandó gondolatasszociáció” vagy „érzelmi, logikai, tartalmi kiegészítés, pontosító részlet, anekdota” (13), és hogy valamennyiük különböző funkciók, köztük stilisztikai funkciók forrása lehet.

A tanulmány további alfejezetei témakörük érdekességét, produktivitását jelzik: a közbevetések vizsgálata a szövegszintekhez való kapcsolódásuk milyensége szerint, a közbevetés és az elbeszélő nézőpont, a közbevetések funkció szerinti minősítése, a közbevetés *A gavallérok* szövegében.

Az összegezek sorából kiemelem a szerzőnek többünket is érdeklő megjegyzését, azt, amit sokatmondó megállapításként a vitatott státusú közbeékelés stilisztikumáról mond: a közbeékelést „csak akkor tartom stilisztikailag különösen értékelhetőnek, ha többszörös (több szintre kiterjedő) vagy más alakzatokkal társul [...] mondatszövevény jön létre” (25).

Amit a szerző a közbevetések stilisztikumáról mond, abból azt idézem, hogy a közbevetések Mikszáthnál „az élőszó oldott formáinak bevezetését jelentik” (25) (*A közbevetés és a közbeékelés a Mikszáth-prózában 11*).

2. Nagy L. János tanulmányának tárgya a chiazmus poétikai elemzése, hiszen szerinte ebből az is kiderülhet, hogy a chiazmus újabb jelentésképzések forrása lehet (8).

A szerző ezután tér rá a chiazmus fogalmának tárgyalására, különböző értelmezéseinek értékelésére. Mindebben a szerző tagadhatatlan érdeme (ami a taglaltságok érdekességét is jelenti) az, hogy megközelítései sokoldalúak, és erről a legjobban az alfejezetek tárgykörei tájékoztatnak.

Minderre néhány példa. 1. Kommutáció (páros megfordítás) és szimmetria, amire sok mindent megvilágító analógiákat mond más diszciplínákból (a geometriából és a zenéből) vett példák (12–4). 2. A szemiotikai megközelítés: vannak ugyanis nem nyelvi eszközökkel kifejezett chiasztikus közlések, ilyen például a karok mozgása: a kar emelése, leengedése – leengedése,

felemelése. 3. A chiazmus retorikai és stilisztikai vonatkozásai: az alakzatokat a retorika mint a meggyőzés vagy az ékesen szólás eszközeit, a stilisztika pedig mint a hallgatóra vagy az olvasóra gyakorolt hatás lehetőségeit tárgyalja (13–5).

És idetartozó vizsgálati tárgy az is, hogy a szerző régi témájának, Weöres Sándor költői világának retorikai megközelítését itt a költő chiazmusainak vizsgálatával bővíti; egy külön alfejezet tárgya Weöres chiazmuskompozíciói.

A szerző vizsgálatainak alaposágáról, sokoldalúságáról tájékoztató összefoglalójából két újítás jelzését idézem.

Az első a chiazmusok egyik sajátos típusára vonatkozik, arra, hogy „önállóan tárgyalandó típusnak bizonyult az elemző által kialakított chiazmusok közül a hasonlat formájú, explicit és implicit elemeket egyesítő megfordítás” (56).

A másik pedig nem más, mint a rendszer-használat párhuzam, ami „azért ígéretes az alakzatok, s így a chiazmus számára, mert hozzásegíti a filológiát a retoricitás új típusú megközelítéséhez” (56) (*A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusai* 12).

3. Jenei Teréz tanulmányában Babits Mihály *A gólyakalifa* című regényének alakzatait vizsgálja hármas célkitűzéssel: mely alakzattípusok dominálnak a műben, mi a funkciójuk a szövegben, és hogy ezek a jellegzetes nyelvi szerkezetek hogyan reprezentálják a magyar széppróza nyelvének a huszadik század elején bekövetkező megújulását (fülszöveg).

A szerző a vizsgálatok szempontbeli sokoldalúságát fontos elvnek tekinti: „az alakzatok vizsgálatát középpontba állító funkcionális stíluselemzésnek szükségszerűen olyan tudományközi és egyben multidiszciplináris nézőpontot kell érvényesítenie, amelyben a prózaeötika, narratológia, szövegtan, retorika és a stilisztika eredményei egyaránt helyet kapnak” (7).

Az alakzatokat két nagy csoportban tárgyalja: 1. a narráció, az idő, tér és a kauzalitás alakzatai, 2. a pragmatikus alakzatok. Az ezek vizsgálatában elért eredmények, megállapítások közül a következőket emelem ki.

Az egyik az idő alakzataira vonatkozik: „a regény anakronikus időszerkezetét (az időrendet és időtartamot) elsősorban transzmutációs és detrakciós (elhagyás) alakzatok alakítják” (11). A másiktól pedig megtudjuk, hogy melyek a jellegzetes pragmatikus alakzatok: ellentét, párhuzam és a sokféle ismétlés (11–3). Hogy mi is itt a pragmatikusság, azt a főhős jellemzésének egyik ellentéte jelzi: „Táborny Elemér kettehasadt személyiségében a szép és a rút, a jó és a gonosz fonódik egymásba” (14).

A szerző nagy érdeme, hogy a szóban forgó alakzatok vizsgálatát a regény valamelyik releváns sajátosságához köti, funkcióját azzal magyarázza. Így például megállapítja, hogy „a másodlagos narrációt, a visszaemlékezés folyamatát a jelenre való utalások szakítják meg, amelyek a szövegben többnyire zárójeles közbevetések, hiperbaton formájában jelennek meg” (11). Vagy hogy a „tér transzmutációs alakzata (a sorrend megváltoztatása) a való élet és az álom-élet színtereinek váltogatása pedig immutáció” (13).

A szerzőnek a különböző (többek között stílustörténeti) összefüggések felfedezésére való törekvésének fontosságát az is jelzi, hogy külön fejezetekben tárgyalja az ehhez szükséges témákat: Babits Mihály szépprózája, A magyar széppróza a 20. század elején.

Az összegezések egyik fontos megállapítása az, hogy a regény témáját és retorizáltságát, nyelvhasználatát tekintve is újszerű (24) (*Babits szépprózája az alakzatok tükrében A gólyakalifa című regény vizsgálata alapján* 13).

4. Cs. Jónás Erzsébet a Csehov-drámákra jellemző alakzattípusokat vizsgálja az orosz eredeti szövegek és a magyar műfordítások alapján.

A szerző – mint több más társa – vizsgálatait tágabb kontextusban helyezi el. Kiindulópontja egy fontos műfordítás-elemzési kérdés: a kontrasztív fordításstilisztika jelentősége. Ez a műszó a szerző alkotása, ami azt bizonyítja, hogy a témakör már régóta foglalkoztatja.

Vizsgálatainak célját így fogalmazza meg: „ezúttal a retoricitás oldaláról nézve arra keressük a választ, hogy a hagyományosnak mondható, összevető fordításstilisztikai elemzéseken túl

– az alakzatvizsgálat mentén – hogyan fejthető fel még árnyaltabban a drámák célnyelvi *szöveg-szöveve*” (7).

Mindehhez először számba veszi a drámafordítási kutatások nyelvtudományi lehetőségeit, mint amilyen például a szemantika és a pragmatika (újabb értelmezésükben), a multidiszciplináris szöveg- és stílus-elmélet, fordítástudomány. És ehhez kapcsolódóan beszél a szóba jöhető nyelvészeti diszciplínák feladatairól, ilyen például a dráma dialógusokra épülő szövegszerveződésének a szövegszerkezeti elemzése (11).

Ilyen és ehhez hasonló kapcsolatokra építve jut el dolgozata tényleges témájához: a Csehov-drámák magyar fordításában vizsgálható alakzatokhoz. Hangsúlyozza, hogy „azokat az alakzatokat vesszük szemügyre, amelyek Csehov dialogikus színpadi szövegére megkülönböztetően jellemzőek” (12), azaz a dialógus tipikus alakzatait, mint amilyen például: a kötőszó elhagyása mint detrakciós alakzat (aszindeton), az ellipsis mint a párbeszéd detrakciós alakzata vagy a kontextuális és szituatív ellipsis az orosz replikákban, továbbá a kommunikatív közbevetések, mint adjekciós alakzatok, és igazi nővumként mint szecessziós grammatikai alakzatot idevonja az indázó szerkezeteket mint ugyancsak adjekciót.

A sok mindenben tanulságos dolgozat egyik összegező megjegyzésében a szerző a lényegre sarkít annak elismerésével, hogy a retoricitás a drámákban kiemelt helyet foglal el. Ugyanakkor újnak számít annak a felismerése és az arra való ösztönzése, hogy a Csehov-drámákra jellemző alakzatokat mint kohézióteremtő stílusesszüközöket mutassunk be az orosz eredeti szövegek és a magyar fordítások összehasonlásában (*Alakzatvizsgálat a Csehov-drámák fordításában* 14).

5. A már régóta ismert szerzőpáros, Porkoláb Judit és Boda I. Károly tanulmányának a tárgyát és a vizsgálat célját a bevezető fejezet egy mondatával így fogalmazzák meg: „a korszerű, konstruktív tudásszervezési módszerek, valamint a retorika újjászületése napjainkban felvetette bennünk azt az igényt, hogy a hipertext, a multimédia és a retorika módszereit, eszköztárát együtt alkalmazva gondolkodjunk el az evangéliumok szövegén, pontosabban János első, bevezető részén” (7).

Vizsgálati módszerük a hipertext-technológia felhasználásán alapul (ami nem más, mint a szövegek vagy szövegrészek összekapcsoltságát számítógép segítségével létrehozó eljárás, lásd erről Helikon 2004: 297).

Ezt a hipertextlehetőséget a szerzők így részletezik: „megpróbáljuk a szöveg megértéséhez vezető legfontosabb tudáselemeket (pl. a Bibliából vett részleteket) összegyűjteni, és a kapcsolatrendszerük alapján egy hiperstruktúrába szervezni” (13), aminek csúcán a vizsgált szöveg (itt János Evangéliumának első 9 verse) áll, és aminek különböző rétegeit különböző tudásfajták alkotják: a Bibliából (Máté, Márk, Lukács evangéliumából) vett részletek, ezek hermeneutikai szövegmagyarázatai, fordításai, róluk szóló szépirodalmi és képzőművészeti alkotások. Ezek összegyűjtésével, összekapcsolásával és egybevetésével szervezik meg az említett hiperstruktúrát (13).

Az elemzés céljából kialakított hiperstruktúra vizsgálatában a szerzők szándékuknak megfelelően megpróbálnak magyarázatot keresni és találni a szövegek lehetséges világának létrejöttére, jelentésrétegeire, a retorikai elemek kognitív funkciójára (139).

A kitűzött célnak, a vállalt feladatnak a szerzők nagyjából eleget tettek. Egynek azonban nem: alig kerül szóba a retorikai alakzat. A kevés közül az egyik az alakzat fontos szerepére utal: a kezdés anadiplozissal (kettőzéssel) való ismétléssel) és polisindetonnal (kötőszóhalmazással) valósítja meg a szöveg egységét (17).

Persze el kell ismernünk, hogy érdemük az, hogy egy új elvet, eszközt vezettek be a hipertexttel az alakzatretorika és – tegyük hozzá – a stílus-elmélet világába (*Alakzatok hipertextuális szövegekben* 15).

6. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az ismertetet öt füzet alapos munka eredménye. Ezt bizonyítja az is, hogy a vizsgálatokra kiválasztott alakzat(ok) mellett azzal szorosan összefüggő, jórészt elméleti kérdések tárgyalására is sor került, így a szerzők a vizsgálatok számára egy tág kontextust alakítottak ki, ami több mint egy lexikonba való szócikk tartalma, így például narratoló-

gia az elbeszélő nézőponttal (V. Raisz Rózsa), kommunikáció, szemiotika, rendszer és használat (Nagy L. János), stílustörténet (Jenei Teréz), kontrasztív nyelvészet és stilisztika, fordítástudomány (Cs. Jónás Erzsébet), a hipertextualitás (Porkoláb Judit és Boda I. Károly).

Mindebből két következtetést szeretnék levonni. Az első az, hogy ezekből az alapos, mélyreható munkákból, feladatmegoldásokból létrejön a már rég tervezett nagyon várt, hasznos és minden korábbit felülmúló alakzatlexikon.

A másik következtetés alapja a fentebb érdemként említett tág, elméleti kérdésekkel gazdagított kontextusban való vizsgálat. Ez ugyanis az alakzatvizsgálatoknak nemcsak kimutatható tényére utal, hanem ugyanakkor szükségességére is figyelmeztet.

Különösen fontos a kognitív nyelvészetnek és a pragmatikának, valamint az alakzatok diszkurzív szemléletének a kiterjesztése és ezeken át az elméleti alapozás erősítése. Az alakzatok vizsgálata csakis így szolgálhatja a Stíluskutató csoport eredeti célkitűzését, a kezdettől fogva érvényesülő tendenciáját, a korszerűsítést, ami ugyanakkor a magyar stilisztika egészének mai fejlődési szakaszában is a legfontosabb törekvés kell hogy legyen.

Idetartozó produktív lehetőségként említem meg az összehasonlítás elvének fokozottabb érvényesítését: alakzatok szövegtípusok, stílustípusok (műfajok!), nyelvi és nem nyelvi (képzőművészeti, zenei, építészeti, gesztusbeli) kategóriák szerinti egybevetését és ugyanígy nyelvek közötti összehasonlítási vizsgálatát. Ez utóbbiból adódó eredmények egy nyelven, egy irodalmon felülemelkedve az általános felé tendálnak, és ez így növeli az idetartozó vizsgálatok elméleti irányultságát, az összehasonlító alakzatretorika mellett egy valamilyen általános, elméleti alakzatretorika kialakítását segíthetik elő, és erre diszciplínánknak mai fejlődési szakaszában nagy szüksége van.

És szólnom kell az ismertetett füzetek egy bírálható forrásjelzéséről. Gyakran szerepel a *Világirodalmi Lexikonra* való utalás. Ilyen esetekben néha hiányzik a szócikk szerzőjének neve. És nem tudom, hogy a lexikonnak miért nem a hagyományos *VL* rövidítése, hanem egy új, *VilLex*. szerepel, ami sehogy sem illeszkedik bele a jól ismert *MNy.*, *Nyr.*, *NyK.* sorba (és szinte le sem merem írni, hogy ez esetben az *NyK.* helyett ez lenne az elfogadott: *NyeKö.*).

Szabó Zoltán

„Légy tudatában értékeidnek!”

**A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny értékelése,
Győr, 2005. ápr. 24.**

Tisztelt Polgármester Úr! Tisztelt Igazgató Úr! Kedves Kollégák! Kedves Diákok! Hölgyeim és Uraim!

1. Negyvenedszer gyűltünk össze itt. Győrben, hogy a Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny keretében hitet tegyünk a helyes és szép kiejtés mellett. Negyven év a népek történetében nem nagy idő, de kevés olyan nyelvapoló szervezet, rendezvény van – ha egyáltalán van! –, amelyik immáron négy évtizeden át évi rendszerességgel és soha nem lankadó lelkesedéssel mozgósította – a mi esetünkben – a középiskolásokat e nemes cél érdekében. Hála az alapítónak, Péchy Blankának, hála a rendezvény elindítóinak, mindenkori megszervezőinek és hála lelkes felkészítő tanárainknak, valamint a valóságos főszereplőknek: diákjainknak! Bár Deme professzor úr méltó szavakkal emlékezett meg az elmúlt negyven évről, egyszerűen nem tudom megállni, hogy meg ne idézzem legalább Z. Szabó Lászlónak, az egyik elindítóinak és Hérics Lajosné Arankának, az egyik továbbvivőnek az emlékéit. Erre az értékelésre készülvén, kezembe akadt Z. Szabó László meghívó levele: milyen kedvesen kért a zsűri munkájában való részvételle, és milyen meggyőző és bízó szavakkal ecsetelte a verseny szerepét, fontosságát. Aranka meg úgy jelenik meg előttem, mint akinek csak e verseny megszervezése és a vele kapcsolatos – mondhatnánk – tudománytörténeti könyvecskék, könyvek megjelentetése lett volna a feladata. Köszönet még egyszer mindenkinek: eltávoztottnak és mai résztvevőknek egyaránt.

Mielőtt mostani versenyük eredményeiről és esetleges negatívumairól szólnék, engedtesék meg, hogy korábbi szokásainkhoz híven felvessek és egy kissé körüljárjak egy olyan kérdést, amely mai nyelvünket közelről érinti, és amely egyszerre tudományos és gyakorlati.

2. Induljunk ki gróf Széchenyi Ferencnek, Széchenyi István édesapjának, a Magyar Nemzeti Múzeum és benne az Országos Széchenyi Könyvtár megalapítójának egy fontos mondásából: „Légy tudatában értékeidnek!”

Én ezúttal anyanyelvünkre, a magyar nyelv értékeire gondolnék, és a továbbiakban azt szeretném igazolni röviden, hogy milyen értéket képviselt ezer éven át, és főként hogy napjaink nyelve mennyire élő, teremtő, idegen szóval: mennyire kreatív jellegű, azaz mennyire képes a mindenkori szükségletnek megfelelően megújulni, gyarapodni.

A múltból csupán a következőkre utalok. Nyelvünk fejlettségét jól mutatja a XII. század végi Halotti beszéd és a száz évvel későbbi Ómagyar Mária-siralom igen magas esztétikai színvonala. Hasonlóról tanúskodnak a középkori népi imádságok. Erdélyi Zsuzsanna, e műfaj kiváló kutatója nemrég azt állapította meg, hogy a magyar középkori népi imádságok – a románokkal és az oroszokkal együtt – sokkal szebbek, mint nyugati rokonaik. Aztán a XVI. század utolsó harmadában Balassi Bálint a kortárs Shakespeare szonettjeivel és a francia Pierre de Ronsard verseivel azonos szintű költeményeket alkotott. Világirodalmi színvonalat képviselt a továbbiakban Arany, Petőfi, Jókai, és ki gondolná, hogy Vörösmarty Szózata ott volt Runeberg – egyébként eredetileg svéd nyelvű – finn himnuszának az ihletői között. Még továbbmenve: a mi sikeres nyelvújításunk mintául szolgált a múlt század húszas éveiben a Kemál Atatürk köztársasági elnök sugallta török nyelvújításnak. Aztán Közép-Kelet-Európában Ady Endre úgyszólván egyedül képviselte magas szinten a szimbolizmust.

Csoda-e hát, ha az európai hírvé nyelv tudós, Bárczi Géza ilyen sajtóságait emelte ki nyelvünknek: „Színes, változatos hangzás, rendkívüli metrikai rugalmasság; tömörség, szoros logikai kapcsolás,

finom árnyaltság, képszerűség; pontos fogalomalkotásra való képesség; hajlékony mondat szerkezet” (A magyar nyelv életrajza. Gondolat K., Bp., 1963. 387). De mindezt a külföldiek is elismerték. A számtalan nyelvet beszélő Giuseppe Mezzofanti, a vatikáni könyvtár őre így nyilatkozott például a XIX. század harmincas éveiben: „A magyarok nem tudják, micsoda kincs rejtőzik nyelvükben.” És az indoka: „Az olasz és a görög után minden más nyelv előtt leginkább dallamos és a verselés szempontjából legjobban fejlődésre érdemes nyelv.” Az angol műfordító John Bowring, aki Magyarországon is járt, és 1837 júliusában találkozott Toldy Ferencel és Vörösmartyval, hasonló véleményen volt: „[A magyar] olyan nyelv, amelyik önmagában következetesen és szilárdan fejlődött, és melyben mély logika rejlik, párosulva az erő és hangzás alkalmazkodóképességével és rugalmasságával.”

3. Az a kérdés most már, hogy ma, ebben a felgyorsult, internetes világban, amikor a technika nap mint nap beláthatatlan módon fejlődik, megőrizte-e nyelvünk korábbi tulajdonságait, lépést tud-e tartani egyáltalán a kívánalmakkal, élő, alkotó, kreatív orgánum-e igazán.

De mit is jelent közelebről a nyelv élő, alkotó, kreatív volta? Röviden azt, hogy állandóan és – mondhatnánk – könnyedén, szinte szellemesen hoz létre új elemeket: szavakat, kifejezéseket, nyelvtani eszközöket, szerkesztésmódokat, stilisztikai megoldásokat.

Hogy a mi nyelvünk ma is ilyen, azt éppen XX. századi nagy költőink is igazolják. József Attila például ezt írta: „Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak. A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékein is lágyan kiemelí mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pezsgő zaját s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizezőn rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei, mezei, városi, ázsiai és európai.”

Hasonlóképpen vélekedett Illyés Gyula. „Nyelvünk változatlan erejét mutatja – írta egy cikkében –, hogy képeit a modern életből – az iparéból – éppoly könnyedén veszi, akár hajdan, amikor főleg a természet nyújtotta az anyagot.” És később ilyen példákat hoz: *rákapcsol, begerjed, falaz, csöbe húz*. Másutt pedig ezt jegyzi meg: „A magyar, egyebek közt azért élvezetes nyelv, mert még nem kövesedett meg, még alakítható. Alig kisebb erőfeszítéssel, mint a nyelvújítás korában.”

4. Most pedig lássunk néhány kiragadott példát az eddig mondottak igazolására. A hangzást illetően egyik legnagyobb huszadik századi költőnkre, Weöres Sándorra hivatkozom. Ezt írta 1939-ben: „Míntha a ritmus összes ördögeit a magyar nyelvbe csukta volna az Isten”, majd megjegyezte: „Körülbelül húszféle verslábát próbálgatok a magyar versbe” (Magyar Orpheus 155).

Az alkotó, kreatív jelleg legjobban a szókincsben tükröződik. Az utóbbi tíz esztendőben több mint tízezer új szó született – állapítja meg Minya Károly „A mai magyar nyelvújítás” c. munkájában (Tinta K., Bp., 2003). Új tárgyat jelöl például az *autóriasztó*, az *árakatalógus*, az *üzenetrögzítő*; új intézményt nevez meg az *alkoimánybírótság*, a *menekülttábor*, a *terméktanács*; új eljárásra vonatkozik a *hatáselemzés*, a *pilótajáték*, a *zsebszerződés*; új foglalkozást jelent a *természetgyógyász*, az *informatikus* és új sportágat a *fallabda*, a *sibalett*. És hogy tréfás megjelölésekre is utaljak: a *vérmérséklet* mintájára létrejött a *bérmérséklet*, a *történelmi jóvátétel* analógiájára a *történelmi lóvátétel*, az *ad hoc bizottság* helyébe a *hipp-hopp bizottság*. Számos angol szó immár jövevényt szónóvá lett, vagy jelentős lépést tett afelé: *bébiszitter*, *flopi*, *lízing*, *lobbi*, *szolárium* és az egyetlen olasz jövevény: a *kapucsinó*. Nem csodálkozhatunk hát, hogy nyelvünkben általában a rokon értelmű szavak hosszú sorából válogathatunk éppen a pontos kifejezés érdekében.

A teremtő, kreatív jelleg megmutatkozik a nyelvtani eszközök területén is, gyakran a gazdagsággal párosulva. A *fiú* – *fia* alakpár mellett létrejött a *fiú* – *fiúja* változat. A *fiúja* mint új alakváltozat új jelentést is kapott: 'valamely leánynak a kedvese'. Ugyanígy született a *nő* – *neje* mellé a *nő* – *néje* változat, az utóbbi szinten új jelentéssel: 'valakinek a szeretője'. Sőt elvonódott a *nej* is, a feleség tréfás megjelölőjeként.

Egy másik, elvben hasonló példa. Ismeretes, hogy bizonyos névszók a többes számban *-ok* vagy *-ak* végződést is felvehetnek. Tehát van *gyorsok* és *gyorsak* alakváltozat. Aztán van *üditők* és

üditők variáns. A két változatot nyelvünk szófaji megkülönböztetésre használja fel: a *gyorsok* főnév, tehát a jelentése: 'gyorsvonatok', a *gyorsak* meg melléknév. Úgyszintén az *üditők* 'üditő ita-
lok', azaz főnévi jelentésű, az *üditők* pedig melléknév, tehát azt jelenti, hogy frissek.

Aztán névutók, igeekötők állandóan, napjainkban is keletkeznek, valójában a gondolkodás finomodása következtében. Például valaminek az *alapján, folyamán, útján* mind huszadik századi keletkezésűek. Már igeekötő a *haza-* (pl. *hazamegy*), elindult felé a *jóvá-* (pl. *jóváhagy*), a *végig-* (pl. *végiggondol*) és az út elején van a *közzé-* (pl. *közzétesz*).

A továbbiakban szeretném hangsúlyozni, hogy a szleng – amellyel elsősorban az ifjúság él, de amely benyomult a városiak társalgási nyelvébe, sőt bizonyos polgárjogot nyert a televízióban, a rádióban, a filmnyelvben, a színdarabokban is – egyáltalán nem kismértékben képviseli a terem-
tő, kreatív jelleget, a szellemességet. Felhasználja például az argóelemeket (pl. *melő, csaj, csajozik*), merít a csoport- és szaknyelvekből (pl. a sportból: *szereles* 'öltözék', a katonanyelvből: *te-
repjáró* 'cipő, bakancs', a színházi életből: *visszatapsolták* 'megbukott'), kedveli aztán a játszi és kicsinyítő képzős formákat (pl. *dizsi* 'diszkó', *szeszko* 'alkohol', *gyengusz* 'gyengélkedő'), a kép-
szerű kifejezéseket (pl. *karosszéria* 'a nők alakja'; a katonai szlengből: *bivalyfej* 'feketekává', *in-
kubátorszőkevény* 'kis termetű', *ezreddiszkó* 'ezredsrakozó', *vonatozás* 'kúszás az ágy alatt', *bocipullman* 'marhavagon').

A szlenget és – mondhatnánk – az internetes nyelvet a szellemesség, a közvetlenség, a rendkívül gyors változás, a minden újra való reagálás jellemzi. Amíg tehát a nyelvi kifejezésbeli lehetőségeket gazdagítja, a szleng és az internetes nyelv is fontos képviselője lehet egy-egy nyelv, benne a mi nyelvünk terem-
tő, kreatív jellegének. Ezúttal csak mintegy zárójelben utalok rá, hogy természetesen nem feledkezhetünk meg a szleng és az internetes nyelv lehetséges – és tegyük hoz-
zá: nem ritka – negatívumairól: jellemző lehet rájuk ugyanis a durvaság és trágárság, egyes szavak és kifejezések agyonhasználása és az idevágó szavaknak nem a helyzethez illő alkalmazása. Ez utóbbiakat mindenképpen kerülni kell.

Összefoglalásként még egyszer megállapíthatjuk, hogy nyelvünk nagyon is élő, alkotó, a sze-
repét, funkcióját magas szinten ellátó orgánus. Ez adjon hát erőt nemzeti létünk megtartásához, megerősítéséhez!

5. És itt az ideje, hogy rátérjünk az idei verseny általános értékelésére. Az előadottak alap-
ján azt kérdezhetném, tükrözte-e, kedves diákok, a ti szereplésétek azt az erőt, azt az alkotó ked-
vet, amely nyelvünket jellemzi? Erre a kérdésre, ha mindjárt áttételesen is, hiszen ezúttal mások
szövegét reprodukáltatok, feltétlen „igen”-nel válaszolhatunk. Miért?

Természetesen a verseny részletes értékeléséről ezúttal nem lehet szó. Ezt megtettük külön
a versenyzőkkel és a felkészítő tanárokkal. Csupán néhány pozitívumot és a jövőben kijavítandó
jelenséget sorolok fel.

6. Kezdem azzal, hogy valójában minden évben előbbre lépünk, jóllehet a diákság mindig
változik, és – hála Istennek – újabb és újabb tanárok lépnek közénk.

a) Szinte nincs már gondunk a hangképzéssel. Legfeljebb az *sz, s, z* kisebb mérvű pösze ej-
tésével találkozunk.

b) Aztán hasonlóan nagyon megritkult az úgynevezett éneklés, a szólam- és mondatvégek
felkapása.

c) Úgyszintén a patetikus hangnem, a szinte átszellemlélt ejtésmód.

d) Még fontosabb, hogy az idén találkoztunk a legtöbb természetes hanghordozással.

e) Továbbá a szöveg egyre inkább kezd szöveg lenni.

f) Annak külön örültünk, hogy a kötelező szövegnek a felolvasását, amely különösen az írás-
jelek feloldását illetően több buktatót tartalmazott, a vártnál sokkal jobban oldották meg diákjaink.
Egyébként ezt állapította meg a csoportokat meglátogató szerző, Deme professzor úr is.

g) Az is örömdetes, hogy az előforduló idegen neveket, szövegrészt, mint például Rimbaud,
Poe, „lector salutem” stb. – helyesen ejtették ki a felolvasók.

h) Örvedetes a fiúk számának a megnövekedése. Fiúktól, lányoktól sok szép orgánumú ki-jtést hallottunk.

i) Külön szölok a szabadon választott szövegekről.

Örvedetes mindjárt, hogy néhány kivételt nem tekintve, ki-ki az egyéniségéhez illő szöve- get választott; hogy ezek a szövegek változatosak, tartalmilag érdekesek voltak (pl. Kosztolányi „Portugálul olvasok” c. írása; Hanthy Kingának a média hatásáról szóló cikke; stb.); és nem utol- sósorban tartalmukban örök értékeket képviseltek, mint a haza- és szülőföldszeretet; az anyanyelv meghatározó szerepe; a másik ember megbecsülése; a múlt és a hagyomány tisztelete és így to- vább. Egyébként a gimnáziumi részlegben Kosztolányi hétszer, Márai és Csoóri Sándor hatszor, Babits, Móra, Pilinszky, Benedek Elek kétszer szerepelt, de választottak szöveget Deme professzor úrtól és Z. Szabó Lászlótól kétszer, aztán Lőrincze Lajostól, Szende Aladártól stb.

És lássuk a negatívumokat, a javítanivalókat:

a) A szövegnek mondatokra, szólamokra tördelése még mindig előfordul. Sőt ennek a leg- rosszabb változata is: amikor a versenyző magasan kezd a mondatot, aztán lejjebb-lejjebb száll, és a mondat vége már alig hallatszik.

b) Az írásjelek: a pontosvessző, a kettőspont, a gondolatjel, a zárójel, az idézőjel visszaadá- sával még sok a baj.

c) Szövegtévesztéssel nem sokszor találkoztunk, de annyinak sem szabad előfordulnia.

d) Csak eredeti szöveget válasszunk, fordítást ne. Az idén is szerepelt egy fordítás.

7. Értékelésemet még egyszer a köszönet szavával zárom. Köszönet a Kazinczy Gimnázium igazgatójának, tanárainak, Győr városának és mindenkinek, akinek része volt abban, hogy igen kellemes körülmények között bonyolíhattuk le a versenyt.

Folytassuk további negyven évig ezt a nemes versenyt! Találkozunk hasonló célból egy év múlva is itt, Győr városában.

Szathmári István

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2005. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság 2005-ben két ülést tartott, valamint több tudományos és kultu- rális rendezvényen képviseltette magát.

A bizottság 2005. február 8-án tárgyalta A magyar helyesírás szabályai két fejezetének mó- dosításával kapcsolatos kérdéseket (1. *A tulajdonnevek írása* című fejezettel kapcsolatos elmaradt kérdések, 2. *Az elválasztás*). A 2005. május 17-i ülésen ugyanebben a témában két újabb előter- jesztés volt napirenden: 1. *Az elválasztás*, valamint a 2. *Egyéb tudnivalók*.

Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 2004 elején írásban bejelentette az MTA I. Osztálya elnökének, hogy – látva a helyesírás terén megindult társadalmi és könyvkiadói lépéseket – hozzá- látott a magyar helyesírási szabályzat 11. kiadásának felülvizsgálatához és a 12. kiadás előkészíté- séhez. A 2004–2005. évi bizottsági munka elsősorban ezzel a témával volt kapcsolatos.

A bizottság a következő nagy témaköröket tekintette át, vitatta meg (volt, amelyiket több menetben): betűk–betűrend, kis- és nagybetűk, különírás–egybeírás, mozgószabály, a kis- és nagybetűs írás, a tulajdonnevek írása (2004), a tulajdonnevek írása, az elválasztás, egyéb tudnivalók (2005).

A bizottság ezzel áttekintette a legtöbb vitát kiváltó témaköröket.

A bizottság olyan tudományos kutatómunkát is végzett, amelynek keretében összegyűjtött több egészen új, a magyar helyesírási szabályzat 11. kiadásában nem szereplő szót, kifejezést, és javas- latot tett írásukra (pl. lakótelep- és lakóparknevek). Másrészt bizonyos – bonyolult – jelenségeket a szakmai helyesírások hatókörébe utalt.

A helyesírás-szabályozás természetesen folyamat, amelyet a következő ciklusban (ciklusokban) folytatni kell.

2005-ben a bizottság a főhatóság fölkérésére megvitatta az *euró* szó helyesírásával kapcsolatban fölvetődött problémákat. A bizottság tartja magát korábbi állásfoglalásához, hogy az *euró* szót a magyar helyesírás szerint hosszú *ó*-val kell írni. A nemzetközi írásmód tekintetében a bizottság nem illetékes.

A bizottság kapcsolatai más tudományos egyesületekkel. A bizottság számos kulturális, nyelvművelő intézménnyel (szervezettel, egyesülettel) ápol szoros kapcsolatot. A bizottság tagjai rendszeresen részt vesznek konferenciákon, nyelvi-kulturális rendezvényeken, előadásokat tartanak. A bizottság 2005-ben különösen a következő szervezetekkel, egyesületekkel stb. tartott szoros tudományos, szakmai kapcsolatot: Anyanyelvápolók Szövetsége (Deme László, Grétsy László), Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport (Balázs Géza, Minya Károly, Zimányi Árpád), Magyar Szakírók Szövetsége (Bősze Péter, Keszler Borbála), Szarvas Gábor Asztaltársaság (Fábián Pál, Grétsy László, Balázs Géza), Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány, Földrajzinév-bizottság (FVM) (Hönyi Ede, Földi Ervin), MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztály (Heltainé Nagy Erzsébet), Magyar Szemiotikai Társaság (Balázs Géza), „Inter” Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (Grétsy László, Szűts László), Magyar Alkalmazott Nyelvészek Egyesülete, Szarvas Gábor Egyesület (Ada), Vajdasági Pedagógusok Egyesülete (Újvidék), Anyanyelvi Konferencia, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.

A bizottság tagjai közül 2005-ben is sokan részt vettek az áprilisi magyar nyelv hete rendezvénysorozaton. A XXIX. magyar nyelv hete országos megnyitóját Szombathelyen, a megyeháza dísztermében tartották 2005. április 5-én. Bozóki András miniszter köszöntője utána a bizottság két tagja, Deme László és Balázs Géza tartott előadást.

A bizottság tagjai nyelvészeti folyóiratok, periodikák szerkesztői (Magyar Nyelvőr: Keszler Borbála; Édes Anyanyelvünk: Grétsy László, Alkalmazott Nyelvtudomány: Gósy Mária, Beszédkutatás: Gósy Mária, Acta Linguistica Hungaricae: Siptár Péter, Magyar Orvosi Nyelv: Bősze Péter), illetőleg szerkesztőbizottsági tagjai (Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Fábián Pál, Gósy Mária, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Tolcsvai Nagy Gábor). Tagjai a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának (Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábián Pál, Szathmári István), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak (Balázs Géza, Deme László, Fábián Pál, Grétsy László stb.).

A bizottság tagjai közül Heltainé Nagy Erzsébet az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő közönségszolgálatában is részt vesz.

A bizottság munkájához kapcsolódó egyéb eredmények. A Magyar Nyelvi Bizottság gazdája a Magyar Nyelvőr című folyóiratnak, amely a művelt közönség (különösen a pedagógustársadalom) nyelvi-nyelvművelő igényeinek kielégítésén túl törekszik a legszélesebb értelemben vett nyelvtudomány hazai és nemzetközi eredményeinek tudományos közlemények formájában való megjelentetésére is. A folyóirat 2000 óta olvasható az interneten is. A folyóirat 2005-ben több tanulmányt is közölt a Magyar Nyelvi Bizottság üléseihez kapcsolódóan.

2005-ben a folyóirat különszámot jelentetett meg a bizottság egykori elnöke, a jeles nyelvművelő, Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulója alkalmából.

A bizottság tagjai 2005-ben is több hazai és nemzetközi rendezvényen vettek részt. A legfontosabbak: Implom József középiskolai helyesírási verseny, Gyula, 2005. február 25. (Balázs Géza); Simonyi Zsigmond országos helyesírási verseny, Budapest, 2005. május 28. (Antalné Szabó Ágnes, Laczkó Krisztina); Őtéves a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport és a Szarvas Gábor Asztaltársaság, születésnap ünnepség, MTA, Képes terem, 2005. június 16. (Zimányi Árpád, Minya Károly, Balázs Géza, Grétsy László); Szaknyelvkutatás, Magyar Professzorok Világtanácsa, Budapest, Professzorok Háza, 2005. június 17. (Grétsy László, Bősze Péter, Balázs Géza); Szaknyelvek

korunk kommunikációjában, MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest, ELTE, 2005. június 23. (Balázs Géza); Apáczai Nyári Akadémia, Újvidék, 2005. július 4. (Minya Károly, Balázs Géza); The status of terminology in Hungarian. Co-operation in the field of terminology in Central Europe. Berzsenyi Dániel College, Dep. for Applied Linguistics, Dep. for Uralic Studies, Szombathely, 2005. október 8. (Balázs Géza); Szövegértés – grammatika, 2005. október 15. (Antalné Szabó Ágnes, Kiss Jenő, Keszler Borbála); Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok, Ada, 2005. október 15. (Szűts László, Balázs Géza); II. kiejtési konferencia, Eger, 2005. október 22. (Bencédy József, Deme László, Zimányi Árpád, Balázs Géza); Nagy J. Béla országos helyesírási verseny, (Balázs Géza, Laczkó Krisztina); 2. alkalmazott nyelvészeti műhelytalálkozó, (Tolcsvai Nagy Gábor, Laczkó Krisztina).

Balázs Géza

A magyar helyesírás ünnepe Gyulán

2006. február 24–25-én rendezték Gyulán az Implom József Helyesírási Verseny Kárpát-medencei döntőjét. A gyulai hagyományok szerint az ide érkezők számára 23-án, csütörtökön este műsorral készültek a szervezők: Sebő Ferenc és együttese adta elő József Attila-műsorát. A Művelődési Központ nagytermében a több száz érdeklődő nagy tapssal köszönte meg az igen színvonalas produkciót, s azt külön is, hogy a torokfájással küszködő Sebő Ferenc így is vállalta a szereplést. (2005 februárjában is szerepelt a műsoron ez az előadás, de akkor a tél végi bacilusok nem engedték meg a zeneszerző-előadóművésznek, hogy fellépjen.)

1. A versenyről

A hagyományok szerint előbb tollbamondást írtak le a diákok, majd feladatlapot oldottak meg.

Tollbamondás

Ma 2006. február 24-e van: január 27. és március 25. között körülbelül egy-egy hónapra két nagyszerű zeneszerző jubileumától. Mozart 250 éve, Bartók Béla 125 éve született. A világ zeneszerető népei, Mozart salzburgi szülőházának és a Csalán úti Bartók- emlékházának az ismerői és látogatói ma egyaránt ünnepelnek.

Mozart 1756. január végén született, zenészcsaládban. Már hatéves korától kezdve koncertezett több európai uralkodó udvarában. A salzburgi érsek szolgálatában állt, majd Bécsbe költözött. Sorra írta zenekari és színpadi műveit, dalait, kórusműveit, egyházi szerzeményeit. Operáit, vonósnygyeseit, szonátáit, az Esz-dúr, a g-moll és a C-dúr szimfóniáját gyakran játsszák a koncertpódiumokon. Legismertebb operája, a Varázsfuvola szabadkőműves gondolatokat is tartalmaz. Zenéjének szépsége, könnyedsége és dallamainak vonzása több mint két évszázada elvarázsolja hallgatóit. A zeneiörténészek az úgynevezett bécsi klasszicizmus kiemelkedő zeneszerzőjének tartják. Januárban szülővárosának, Salzburgnak, a Mozart Múzeumnak és a Nemzetközi Mozart Alapítványnak a szervezésében az egész világon megemlékeztek az évfordulóról.

Bartók Béla 1881. március 25-én született Nagyszentmiklóson. A huszadik századi zene egyik megújítójaként az egész világban ismertté tette a magyar népzene értékeit. Elméleti összefoglalója A magyar népdal címmel jelent meg 1924-ben. Kodállyal együtt szerte a Kárpát-medencében lejegyezte a népi dallamokat, sőt az 1930-as években török, afrikai, arab népzénet is gyűjtött. Éppen száz éve annak, hogy 1906-ban a Liszt Ferenc alapította Zeneakadémián a zongora tanszak pro-

fesszorává nevezték ki. Zongoravirtuózként bejárta Európát és Észak-Amerikát. Zenekari és versenyművei meghódították a hangversenytermeket az északi sarkkörtől Dél-Afrikáig, a kelet-ázsiai vidékektől Nyugat-Amerikáig. Zenéjének agresszív disszonanciái és kiküzdött harmóniái együttesen jellemzik a huszadik századot. 1919-ben mutatták be *A csodálatos mandarin* című pantomimját. A világ operaházai állandóan a műsorukon tartják *A kékszakállú herceg vára* című operáját, *A fából faragott királyfi* című táncjátékát. A zene talán kigyógyíthatna volna halálos betegségéből, erről tanúskodik 1943-ban, New Yorkban bemutatott nagy műve. Csak posztumusz Kossuth-díjat kaphatott, a halála után.

A két nagy zeneszerző évfordulóját köszöntötte a tollbamondás. A diktálás egységes volt: CD-felvételről, egyetlen hang tolmácsolásában hangzott el a szöveg. (A CD-t most először alkalmazták a verseny 1992 óta tartó történetében.) Háromszor hallhatták a versenyzők: először összefüggően, azután szerkezetekre tagolva, végül újra összefüggően. Hogy technikai ok miatt semmiképpen ne fordulhasson elő fennakadás, a zsűri egy-egy tagja követte figyelemmel a teremben az írást. Sőt: a szöveg első összefüggő elhangzása után megállították a lejátst, s a tanulók megkérdezhetek egy-egy szót, kifejezést, mielőtt magához a lejegyzéshez kezdtek. Több kérdés hangzott el a szokatlanabb, ritkábban hallható szavakra, például: *posztumusz*, *tanszak*, *koncertpódiumokon*, *pantomim* stb.

Érdeemes tovább keresni az egységes diktálás optimális megoldását. Felvetődött az is, hogy videofelvétel használatával további információkat kaphassanak a versenyzők a nonverbális jelek segítségével. Mindez azonban alapos megfontolást igényel; a háromszor hangzó anyagból talán az első meghallgatáskor lehet a videoanyagot használni. (A második, a tagolt módon olvasáskor a felnézés-lenézés ritmikus ismétlődése pszichikailag nagyon fárasztó lehetne; esetleg többet ártana, mint amennyi hasznot remélhetnénk a látható diktálótól.)

A szokásos megbeszélésen le is játszottuk a CD-ről az összefüggően elhangzott változatot. Azt a helyet, amely a tagoló írásjelet vitathatóan hangoztatta, a leírások négy kategóriájában ellenőriztük az első tíz-tíz helyezett anyagában. Ennek a kijavítása egyetlen helyen sem változtatott a kialakult sorrenden.

A tollbamondás nehézségeit a dátumok jelenthették, például: *február 24.* (vagy: *24-e*), *január 27. és március 25. között; 1756. január*; a zenei élet kifejezései közül talán *bécsi klasszicizmus*, *vonósnégységeit*, *Esz-dúr*, *g-moll és C-dúr szimfóniáját*; a tulajdonnevek és az egybeírás-különírás köréből: *zongora tanszak*, *Mozart Múzeum*, *Nemzetközi Mozart Alapítvány*, *Kossuth-díjat*, *New Yorkban*. A művek címét a diktálás kiemelte (pl. a névelőket is), leírásuk szabályos az idézőjel párjával is, nélküle is. A földrajzi nevek közül nehezebb lehet az *északi sarkkörtől Dél-Afrikáig*, *kelet-ázsiai*, *Nyugat-Amerikáig*. Talán ritkábban használjuk, ezért volt nehezebb a *posztumusz*, *Zongoravirtuózként*, *hangversenytermekben*, *agresszív*, *disszonanciái*, *fából faragott* írása. (Természetesen csak a minden résztvevő által ismerhető kifejezések kerülhettek bele a tollbamondásba, tehát a *Zene húros ütőhangszerekre és celestára* vagy a *Concerto* már nem; nem is szólva a *Così fan tutte*, a *Don Juan/Don Giovanni* stb. címekről.)

A hibapontok értékei az érettségi vizsga írásbelijének pontszámait követték, csak a típushiba helyett minden egyes hibát egyenként számítottak fel a javítók. A hibátlan leírás 90 pontot ért. A versenyzők között a legmagasabb pontszámot 81 ponttal Szabó Diána érte el (Kaposvár, Tánccsics Mihály Gimnázium), tanára dr. Ferdinandy Csabáné.

Feladatlap. A javítás fő elve az volt, hogy minden egyes feladat pontszáma külön-külön érvényes. Azaz: maximum annyi pontot érhetett el a versenyző, amennyit a javítókulcs zárójelben megadott. S ha több hibát vétett is, mint amennyi pontot elérhetett volna, akkor arra a feladatra 0 pontot kapott. Nem volt átvihető a másik feladat pontértékeinek lerontására valamiféle mínusz pontérték.

Elem szintű feladatokban a 2. képzőszerű utótagokat kért kapcsolni egy- és többemű címekhez, a 3. és a 4. rövid-hosszú mássalhangzós példákat elemeztetett. (Az utóbbi években inkább a rövid-hosszú magánhangzós feladatok járták.) Ezt a három feladatot oldották meg a legsikeresebben a felkészült versenyzők. A 6. feladatban betűrendbe kellett sorolni tíz lexikai egységet, várakozásunk ellenére ezt gyakran elhibázták a megoldások. A 7.-ben adott földrajzi neveket alapalakjukban és *-i* képzős alakjukban kellett leírni. Ennek a megoldásaiban a helyesírási készség és a pszichikai állóképesség együttesen játszhatott szerepet: az alapalakban kötőjellel egybeírt szavak között is különbséget kellett tenni: a *Maros-torkolati* másként íródik, mint a *szabadság-hegyi*. A 8. feladat alapalakjukban és toldalékos formájukban kért szabályos rövidítéseket. Ebben a két feladatban is ejtettek néhány hibát a versenyzők, a legjobbak kivételével, például a *bp.-i*, *Ft-tal*, *dkg-mal* esetében. Az elválasztás négy példája mondatba foglalt szóalakok aláhúzott helyein kért elválasztást, a versenyzők jól megoldották. Az elem szintű feladatok hibátlan megoldásával összesen 63 pontot értek el a diákok.

A mondatszintű feladatok a helyes egybe- és különírást kérték számon (híven Implom Józsefnek ma is érvényes rendszeréhez). Egy-egy megoldást befolyásoltak azok a szóalakok, amelyek helyesen írva szerepeltek, például az egybeírandó *erőskezű*, *kismértékben*, *nemigen*. Az első és az utolsó feladat a korábbi években elő-előforduló hibavadászatot idézte. Az első számítógépes csevegés futtában fogalmazott mondataiban tagoló vesszőket és egy-két egybeírás-különírás javítását igényelte. A befejezőben csupa nagybetűs és ékezet nélkül írt sorokat kért javítani, benne az ékezetek kitévése és egy egybeírás-különírás meg egy rövid mássalhangzós példa volt fontos. A két feladat együttesen 35 pontot ért. A nehézséget az elsőkben az okozhatta, hogy az egybeírás-különírásra is, a tagoló írásjelekre is kellett koncentrálni – és ehhez adódott az *ellipszises* feladat mássalhangzóinak helyesre javítása. A másodikban egyrészt az lehetett nehéz, hogy az erőt próbáló tollbamondás után s a feladatsor végén volt található. Itt is többféle teendőt kellett elvégezni a hibátlan megoldás érdekében.

A **mondatszintű** és **szövegszintű** részben az elválasztás és a komplex javítás megoldásaival szerezhettek újabb 47 (negyvenhét) pontot a diákok. Mindösszesen tehát a megszerezhető 200 pont kétharmad része, a tollbamondással együtt 137 pont a mondatszintű és szövegszintű megoldásokból adódhatott. (Bizonyára a 2006. év témájának a hatására is.)

A feladatlapon a kategóriák legjobbjai érték el a legmagasabb pontszámokat.

A gimnazisták közül Vasas Ferenc Béla érte el a legtöbb pontot, 185-öt (Debrecen, Tóth Árpád Gimnázium), tanára Deák István. A szakközépiskolások legjobbja Dankó Stefánia lett 176 ponttal (Békéscsaba, Széchenyi István Közgazdasági Szakközépiskola), tanára Szatmári Edit. A szakiskolások között első helyezést szerzett Szabó Annamária (Kaposvár, Szigeti Gyula János Egészségügyi Szakképző Iskola), tanára Konrád Lászlóné. A határon túli versenyzők kategóriájának győztese Bacskor Katalin lett 177 ponttal (Szlovákia, Komárom, Selye János Gimnázium), tanára Spátay Adrienn. A versenyen kívül indult gyulai erkeles diákok legjobbja, Kotroczó Ágnes 173 pontot ért el, tanára Kuruncziné Tornóczky Katalin.

2. A szakmai előadásokról

2006-ban a Kárpát-medencei döntőn elkezdődött egy tematikus sorozat; címe: *Szöveg az egész világ*. A tervek szerint ebben az évben az írott/nyomatott szövegek megértése, majd a következő években rendre a multimédiális (pl. verbális-grafikai, verbális-zenei összetevős) szövegek megértése és alkotása következik. Különös aktualitást adott ennek a témának az utóbbi két PISA-jelentés: a magyar iskolák lényegében sikertelenül szerepeltek mindkét vizsgálatban. (L. ehhez Adamikné Jászó Anna kötetét is, 2004-ből.)

A megnyitón Petőfi Sándor János professzor tartott előadást a téma komplexitásáról és megközelítési lehetőségeiről. Ehhez kapcsolódóan a szakmai továbbképző délelőttön kerekasztal-be-

szélgetés következett, ezt Rozgonyiné Molnár Emma vezette. A beszélgetést Petőfi professzor bevezető kérdései indították, ezt követően Péntek János, Benkes Zsuzsa, Takács Edit és Rozgonyiné Molnár Emma hozzászólásai, majd a résztvevő tanárok kérdései és megjegyzései következtek. A záróünnepségen Balázs Géza tartott előadást a médiumok szövegének nyelvművelő megközelítéséről.

A programban szerepelt még Kutas Ferenc (Békés megyei szaktanácsadó) ismertetője új módszertani kiadványáról.

3. Az Implom-díjról

A kitüntetést Gyula város polgármestere és a gyulai Erkel Ferenc Gimnázium és Informatikai Szakképző Iskola alapította; támogatja a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. (Részletesebben erről l. a Magyar Nyelv ez évi anyagában.)

2006. február 22-én a kuratórium három nyelvészprofesszornak ítélte ezt a kitüntetést: Deme Lászlónak, Fábíán Pálnak és Szathmári Istvánnak. Tevékenységük hosszú évtizedekig szolgálta a magyar helyesírás ügyét. Mindhárman több évtizedig dolgoztak a Helyesírási Bizottságban, s önálló köteteik, tanulmányaik is születtek ebben a témakörben.

A 2006. február 25-ei eredményhirdetésen az Implom József-díj kitüntetett nyelvésze Cs. Nagy Lajos docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem). A díjazott nyelvész számos önálló gyakorlókönyvvel és gyakorlófüzettel segítette az iskolai és iskolán kívüli helyesírás-tanítást és gyakorlást: ezek között nyolc kiadást, illetve tizenkét kiadást megért munkák is vannak. Cs. Nagy Lajos tanulmányban dolgozta fel Implom József hagyatékának kartotékanyagát, az Implom-versenyen pedig tíz alkalommal vett részt a zsűri munkájában. Legjobb versenyzőként Implom-díjas Vasas Ferenc Béla, felkészítő tanáraként pedig Deák István (Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen). A kitüntetéseket dr. Perjési Klára polgármester, dr. Kereskényi Miklós igazgató és dr. Nagy János, a zsűri elnöke nyújtotta át.

Nagy L. János

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Hámori Ágnes</i> : Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson	129
<i>Érsok Nikolett</i> <i>Ágnes</i> : Szóbeliség és/vagy írásbeliség	165
<i>Zimányi Árpád</i> : A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája	176

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei	187
<i>Gósy Mária</i> – <i>Markó Alexandra</i> : Szegmentumsorok hibás kivitelezése a beszédprodukciónban	198
<i>Nemesné Kis Szilvia</i> : „Lovakrul”	214

Szemle

Minya Károly: Rendszerváltás – normaváltás (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	231
Fehértői Katalin : Árpád-kori személynévtár (1000–1031) (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	238
Kálnási Árpád: Debreceni cívis szótár (Ismerteti: <i>Sebestyén Árpád</i>)	243
Szathmári István (szerk.): Az alakzatok világa 11–15. (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	248

A Nyelvőr hírei

<i>Szathmári István</i> : „Légy tudatában értékeidnek!” A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny értékelése. Győr, 2005. április 24.	252
<i>Balázs Géza</i> : Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2005. évi munkájáról	255
<i>Nagy L. János</i> : A magyar helyesírás ünnepe Gyulán	257

Olvassóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.), Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinés magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski Janusz: Az anya fogalmának nyelvi képe a magyar nyelvben

Ágoston Mihály: Nyelvművelő kézisztár

Slíz Mariann: A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei

Rácz János: A bak és kecske állatnév növényneveinkben

Pete István: A határozott tárgyas ragozásról

Navracsics Judit: A korai és a késői kétnyelvű mentális lexikon rendezettségének összehasonlítása

Kiss Margit: Mikor vonzat a birtokos jelző?

Pólya Katalin: A felkiáltó mondatok a középmagyar korban

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LÖRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janusz</i> : Az <i>anya</i> fogalmának nyelvi képe a magyar nyelvben	261
<i>Ágoston Mihály</i> : Nyelvművelő kézisztár	271

Nyelv és stílus

<i>Sliz Mariann</i> : A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei	290
---	-----

Nép és nyelv

<i>Rác János</i> : A <i>bak</i> és <i>kecske</i> állatnév növényneveinkben	302
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pete István</i> : A határozott tárgyas ragozásról	317
<i>Navracsics Judit</i> : A korai és a késői kétnyelvű mentális lexikon rendezettségének összehasonlítása	324
<i>Kiss Margit</i> : Mikor vonzat a birtokos jelző?	335
<i>Pólya Katalin</i> : A felkiáltó mondatok a középmagyar korban	351

MAGYAR NYELVŐR

130. ÉVF.

*

2006. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Az anya fogalmának nyelvi képe a magyar nyelvben¹

Az *anya* név a magyar nyelvben egy összetett és több profilú kognitív tartományt (domént) hív elő. Langackert idézve: „A kognitív domén tapasztalatafajta, egyszerű, illetve összetett fogalom, az egész tudás összetett rendszere, néha észlelési tapasztalat. Minden nyelvi kifejezés egy vagy több kognitív domént hív elő” (Langacker 1995: 167). A profil fogalma a profilírozási folyamatra vonatkozik, ami egy adott kognitív bázison belüli konkrét elemen történő figyelem-összpontosítást jelent úgy, hogy ezt az elemet különös módon megkülönböztetjük, kiemeljük (Langacker 1995:167). A bázis olyan halmaz, amely egy vagy több doménből állhat.

Az elemzésben felhasználtuk a Magyar nemzeti szövegtár, az idevonatkozó szótárak és lexikonok anyagát, valamint közmondásokat, frazeologizmusokat, egyházi szövegeket és kérdőíves adatokat is (a kérdőíves adatokat vezetéssel részben Hollósi Daniella, az ELTE BTK Lengyel Filológiai Tanszékének ötödéves hallgatója gyűjtötte össze a 2001. évben).

A nyelvi anyag előzetes elemzése azt mutatja, hogy az *anya* lexémát a szövegekben viszonylag magas gyakoriság jellemzi, és a magyar nyelv lexikális alapszókincséhez tartozik. A szótári adatok szerint ez a szó több mint 100 szókapcsolatot képez, ahol az esetek többségében az *anya* első elemként jelenik meg (pl. *anyatej*, *anyaminta*, *anyanyelv* stb.).

A kérdőíves adatok azt mutatják, hogy az *édesanya* szóban az *édes* elem, mint az *anya* leggyakoribb „állandó” jelzője, lassan kimegy a használatból. Érdemes megjegyezni, hogy ez a szó az édes ízű anyatejre emlékeztet, amelyet csak az anya biztosíthat a gyermeknek.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára értelmében az elemzett szó a finn-ugor vagy uráli *añ-* töből származik, amely a gyereknyelvben a gyermek és az anya közötti viszonyra utal. Ennek a szónak az eredeti alakja valószínűleg **aña* (*añ* – ’nagyanya’, anyai ágon); *añ* (’asszony’) volt (lásd: EWUng.). Az *anya* szónak hasonló az alakja a török (*ana*), a tunguz (*ani*, *añi*) és a sumér (*anna*) nyelvben is.

*

¹ Az OTKA (T046732 NYE) támogatásával készült.

Az **ANYA** fogalmának központi jelentését a szótári definíciónak megfelelően két alapvető jegy jelöli ki: (1) *nő, nőszemély* és (2) *aki gyermeket szült; akinek gyermeke van* (ÉrtSz., RNL, MNL). A társadalmi felfogásban azonban a genetikai aspektus nem az egyetlen feltétele a szülői létnek. A törvény szempontjából az anya státusza azt jelenti, hogy az igazi anyával azonos jogokat és kötelességeket élvezhet az a nő is, aki örökbe fogadja a gyereket, például a *gyámánya*. A magyar nyelvben *anyának* hívják azt a nőt is, aki gondját viseli, oltalmába veszi az idegen, elhagyott gyereket is (pl.: *Anyá kellene ezeknek a szegény árváknak!; Létszen az árváknak anyja helyett anyja* [Arany János] stb.) Ugyanaz a gondolat a kérdőíves anyagban is jelen van (pl.: *Anyá az, aki a gyermek fölnevelője, de nem szükségszerűen kihordója is*).

A feljebb említett definíciós jegyek az *anyát* a **CSALÁD doménben** lokalizálják és egyidejűleg rámutatnak két profilra is: a **SZÜLŐ** és a **FELESÉG profilra**. A **SZÜLŐ profilban** az *anya* több olyan jegyet kap, amely elsősorban a szüléssel, a szoptatással, a gyermekneveléssel, az anya-gyermek viszonyával, az anya társadalmi szerepével és emocionális magatartásával függ össze. Például: *anyatej; anyamell; Átesett az anyja kínján; Az anyatejjel szívta magába; Veri az anyja tolla; anyja lánya; Felmegy neki az anyja papucsa; Megkeserüli az anyja tejét; Megbánja azt is, hogy szopott az anyjából; Az anya hasában sem volt jobb dolga; Anya után csiripel a veréb; Szalad, mint csikó az anyja után; Az anyja szoknyáján ül; Anyáé a tanítás, apáé a fegyelem; Nagy anyja van annak; Te vagy az anyádnak a legszebbik fia, akivel a többit ijesztgetik; Minden anyának szép a maga gyermeke; A béna rajkó is kedves az anyjának; Ahol nyájas az anya, kényes lesz a leánya; Amilyen az anyja, olyan a leánya; Még rossz anya is jámbor magzatot szeret; Az anyának keserű a gyermek halála, akármely lator legyen is; Mindennek jó lenni, csak anyának nem; Nézd meg az anyját, vedd el a lányát; Az egyik az apja faja, a másik az anyja raja; Amely gyermek megijed, anyja ölébe siet; Néma gyerekek az anyja sem érti a szavát; Árva vagyok anya nélkül, mint gerlice párja nélkül; Anyám szájából édes volt az étel; Egy anya sem karmolja ki egy herceg szemét, amiért a lányát szépnek találja; Anyárúl fú a szél; Nekiesik, mint bolond az anyjának; Anya, anya, még ha rossz is, mégiscsak anya marad stb. Több frazeológiai kifejezés a szülési fájdalomról szól, például: *Átesett az anyja kínján; Hamar az anyja kínjára került; Kiállná már az anyja kínját* stb. Érdemes észrevenni, hogy az *anya* saját jelét hagyja a gyermekén (vö.: *anyajegy* [*anyajel*]).*

A fenti példák tükrében az *anya* olyan jó, érzékeny, áldozatkész, gyermeket szerető, szoptató, nevelő, önzetlen, gondos, törődő, egyetlen, pótolhatatlan, a gyermekének saját jegyeit átadó személy, aki a legnagyobb megbecsülést érdemli. Egyes közmondások a gyerekeknek az anyához való ragaszkodását fejezik ki. Nem hiányzik az a metaforikus felfogás sem, amely az *anya* társadalmi pozíciójáról és gyermekeinek gondoskodásáról szól például: *egy anya terhe; Apád, anyád idejőjjön!* (Sok pénz teremjen!); *Belead apait-anyait* ('mindent megtesz, mint ahogy a szülő is minden erőfeszítésre képes gyerekeiért'; ez a fonál gyakran megnyilvánul a költészetben is); *Nagy anyja van annak; Megfogta az anyját* (ez a szimbólum nem véletlen a magyar nyelvben, mivel az *anyát* az ember a legnagyobb kincsnek tekinti.). Az *anyának* szentelt versekben, például: „Anyám, anyám” (Petőfi

Sándor), „Anya és leánya” (Ady Endre), „Anyám” (József Attila) és másokban, valamint a népdalokban az olyan jegyek szerepelnek, mint például a ragaszkodás, szeretet, az aggodalom, az anya szomorúsága (amiatt, hogy a fia bevonult), a hála, a köszönet (a gyermekek részéről az életért és nevelésért) és a végtelen szeretet (az anya az a személy, aki mindig meghallgatja a gyermekét, és megvigasztalja a bánatban).

Érdemes megjegyezni, hogy az olyan származékszavak, mint például: *anyás-kodik, anyás, anyásan, anyai, anyátlan, anyátlanul, anyásodik (anyásul), anyányi* (‘érett lány, nőstény’), *anyámé* (a lány gúnyneve az anya részéről) a következő jegyeket regisztrálják: gondoskodás, a gyermeknek az anyához való ragaszkodása, gyengédség, figyelmesség, szeretet, szívélyesség, jóság, érettség, árvának lenni (az anya halála miatt). A gondoskodás jegy az olyan szóösszetételekben is felfedezhető, mint például a *keresztanya* (aki erkölcsileg kötelezettséget vállalt a megkeresztelt személyért), a *gyámnya*, a *bérmaanya* (anya a bérmlásnál, a bérmlás tanúja), a *nevelőanya*.

A **CSALÁD doménben** az *anya* lexéma előhívja a családnak, azaz a (vér)-rokonságban lévő személyeknek a női elődjét is, például: *Híres család anyja; anyáink korában* stb.

A **FELESÉG** (az *anya* szinonimájaként) **profilja** olyan köznyelvi használatra utal, amely azt tükrözi, hogy az információadó a mentális terében más személy nézőpontját fogadja el. Ilyenkor a beszélő saját magát más perspektívából látja. Például: (a férj megszólítja a feleségét): *Anya, főzzél egy kis kávé!*; *Anya, gyere már, itt vannak a vendégek!*; *Gyere anyjukom!* (népi) stb. Ezt a köznyelvi jelenséget több olyan expresszív színezetű kifejezésben is megfigyelhetjük, amelyeket általában a nők (de néha a férfiak is) koruktól függetlenül bizalmas körben egymás között használnak, és amelyek leggyakrabban csodálkozást, megdöbbenést, meglepődést, valamint bámulatot közvetítenek. Például: *Anyám! Te mit beszélsz?!; Anyám! Ezt nem vártam tőled!* stb. Ezen kívül egymás közti megszólításként az *anya* szót a felnőtt nők, valamint a vő és a meny is használják.

Az emberi családi relációknak az a metaforikus kiterjesztése, amely az állati világban végbemenő hasonló relációkra vonatkozik, a **SZÜLŐ – NÖSTÉNY profil** jelöli. Ez olyan nyelvi példákban nyilvánul meg, mint: *anyaállat, anyakecske, anyamacska, anyamedve, anyaoroszlán, anyajuh, anyakanca, anyakoca, anyaméh, anyanyúl, a kis fecskék anyja, anyáállat* stb.

Az *anyának* olyan definíciós jegyei, mint például az életadó, a származás, a termékenység metaforikusan tükröződnek a növényvilágban is. Például: *anyatóke, anyaszőlő, anyatelep* stb. (Sőt, azt a karót is, amelyet az *anyaszőlő* mellé vernek be, *anyakarónak* nevezik.) A szóban forgó modell az olyan kifejezésekben is érvényesül, mint például: *anyasejt, anyaelem, anyakovász, anyadúc, betűanya, anyaminta, anyalevél* (növényi levelek, amelyekből hashajtó szert gyártanak) stb.

Az elsődlegesnek, primernek, elsőnek, főnek, felsőbbnek lenni motívuma olyan kifejezésekben is megnyilvánul, mint például: *anyafűszál* (első hajtása a fűnek kaszálás előtt), *anyaszéna* (*anyafű*) (első kaszálású széna), *anyatoll* (első toll a baromfinál), *anyabodorka, anyalucerna* (első kaszálású lucerna), *anyagyökér* (a növények fő gyökére), *anyaszarufa* (a szélmalom tetejét tartó vastag gerenda),

anyarag (a legvastagabb tetőszarufa), *anyaegyház* (1. az az egyházközösség, amelynek fiókegyháza is van; 2. a kereszténység terjedésében fontos szerepű ősi egyház), *anya* (a kolostor növendékei így szólítják meg az apácákat), *főnöknő anya*, *tiszteendő anya* (így szólítják meg az apácázárda előljáróját) stb.

A kognitív bázis következő doménje az **IDŐ doménje**, amelyben az *anya* lexéma a **KOR profilját** hívja elő. Ez olyan kifejezésekben szerepel, amelyekben kiemelődik a korkülönbség, például: *Csak nem akarod anyádat feleségül venni!* stb.

A **SACRUM doménben** az *anya* profilja az **ISTENANYA, JÉZUS KRISZTUS ÉDESANYJA**: *Istenanya, Szűzanya, Jézus Krisztus Édesanyja, Mária*. A magyar katolikusok Magyarország patrónusának tekintik. Transzcendens léte lévén idealizált mintája minden anyának. Az egyházi szövegekben és énekekben az Istenanyához a következő tulajdonságokat rendelik hozzá: szeretet, ölelés, nevelés, védelem, ápolás, optimizmus, gondoskodás, menedék hajban és vészben, szószóló, reménység, segítség, közbenjárás, megértés, türelem, megbocsátás, áldozatkész, önzetlenség, aggodalom. Például: *Az édesanyákban elpusztíthatatlan optimizmus él [...]; Az anya szívében olyan szeretet van, amely nem lesz, és nem múlik. Van [...]; Az anyai Nő látja gyermekében az embert [...]; Az anya a hétköznapi hőse [...]; Az anyai Nő a család szíve [...]; A gyermeket pólyázó kéz, a beteget ápoló kéz, az otthonokat takarító kéz, az ételt készítő kéz: anyai kéz!* (Mácz 1996); *A nő akkor lesz egészen anya, ha egészen feleség is [...]; A nő arra teremtett, hogy anya legyen testében, lelkében egyaránt [...]* (Jo Croissant 1999) stb.

Az egyházi szövegekben az *igazi anya* képe szemben áll az *elfajzott anya* képével, azaz az olyan nő képével, aki az emancipáció nevében lemond az ősi hivatásáról, az anyaságról, aki megöli a még meg nem született és a megszületett gyermekét, aki tudatosan korlátozza a termékenységet, vagy szándékosan terméketlenné válik („*A nő akkor bontakozhat ki, ha szíve egészséges a szülésre, amelyre Isten szánja*” [Major, Tóth 1995; Jo Croissant 1999]). A *rossz anya* modellje a mindennapi tudatban is jelen van (vö.: *az anya megölte újszülött gyermekét, a fiatal anya eldobta újszülött gyermekét, az anya eladta a saját gyermekét* stb.).

Az **ANYA** fogalmához a **földanya** motívum is hozzátartozik, amely a nő sztereotipikus társadalmi szerepére (= anyaszerepre) utal, amely nemcsak a hazához való viszonyoknak azon alapmodelljét határozza meg, amelyre az áldozatkészség, a szeretet és az odaadás jellemző, hanem a honfitársak között megvalósuló viszony alapmodelljét is (*egy anya gyermekei*), amely a szolidaritáson alapul. Érdeemes megjegyezni, hogy a **Földanya** a mitológiában a föld termékenységet megszemélyesítő női istenséget jelenti. Tehát a földanya az élők életet adója és éltetője. Ezért mondjuk azt, hogy *szülőföld, szülőháza, haza, anyaország*. A szülőföldnek, szülőhazának, hazának fiai és leányai, tehát gyermekei vannak, akikről gondoskodik, felneveli őket (pl. *a föld szülte; a magyar föld fiai* stb.). Ezért nem véletlenek az *anya-föld méhében, ...Amit a hon méhe szül* (MNSZ) kifejezések (vö.: *az anya méhében*). Połubińska–Gałęcka szerint a föld az anya méhe, amely két jelentéssel bír: (1) benne születik az élet, és (2) egyben olyan hely is, ahova halálunk után visszatérünk (Połubińska–Gałęcka 2000/10: 16). Nem véletlenül tapasztaljuk azt, hogy az országot elhagyott személyek a haláluk előtt általában visszatérnek az anyaor-

szágba, szülőföldre, szülőhazába, hazába, hogy ott találják meg a végső, örök pihenésnek a nyugvóhelyét (pl. *Teste visszatért az anyaföldre*).

Az **anyaország** neve két jelentést takar: (1) vmely **ország** (a történelem folyamán tőle elszakadt részhez való viszonyában) (ÉrtSz.) (pl. *Vajon mindent megtesz-e az anyaország a horvátországi magyarok identitásának megőrzése érdekében?*; *A kisebbségi magyarok és az anyaország közötti kapcsolattartás*; *A romániai magyar kisebbséget elzárták anyanemzetétől, az anyaország kultúrájától*; *Az anyaország a határon túl szétszórta élő magyarokra is számít*; *Az anyaország segít a határon túli magyar közösségek értelmiségi utánpótlását* (MNSZ), valamint (2) az **ország**, amelynek gyarmata van (pl. *Az anyaország és a gyarmatok között kereskedelmi forgalom fejlődött ki* [ÉrtSz.]). Hasonló modellt valósítanak meg az olyan kifejezések, mint például: *anyavállalat*, *anyatársaság*, *anyatársulat* stb. Tehát az ANYA fogalma ebben az értelemben külön részeket egyesít egy egészbe ugyanúgy, mint a család esetében.

Összehasonlítva az olyan kifejezéseket, mint: *Anyatermészet*, *Földanya*, *Éva anyánk*, *Istenanya*, *családanya*, észrevehetjük a világ (mint egy egész) felfogásának azt a metaforikus modelljét, amely az *anyától* ered.

Az *anyának* járó tisztelet a megadása, mint kultúrparancs, a keresztény vallásból is következik (a negyedik parancsolat szerint: *Tiszteld apádat és anyádat*), és az *anyát* az **ÉRTÉK doménben** lokalizálja. Itt elsősorban a gyerekek kedves, szívélyes, hálás viszonyáról van szó az anyához, amely többek között számos kicsinyítő megszólításban, az úgynevezett hipokorisztikában jut kifejezésre (pl. *anyuka*, *anyika*, *anyuci*, *anyucika*, *anyácska*, *anyó*, *anyus*, *anyuska*, *mama*, *mami*, *mamus*, *mamuska*, *mamuka*, *mamika*, *mamóka* stb.), valamint abban is, hogy az anyának több pozitív jegyet tulajdonítanak (feljebb már volt róla szó). A magyar nyelvben vannak olyan kifejezések, mint például: *anyai érzések*, *anyai szeretet*, *anyai szív* stb., amelyek csak az anyára érvényesek, de az apa vonatkozásában ilyenek nincsenek. Ezen kívül, a gyerekek az anyától a legnagyobb életkincset kapják meg – a *nyelvet*, azaz az *anyanyelvet*. Nem véletlenek tehát az olyan kifejezések, mint például: *anyalevél* (a legnagyobb és a legértékesebb középső dohánylevél) stb.

A társadalmilag elfogadott kultúrnorma által kijelölt kulturális kötelességet, hogy az anyának meg kell adni az őt megillető tiszteletet, a magyar nyelvben számos káromkodás jelzi. A káromkodások, amelyeket „anyázásnak” is neveznek, az ember legnemesebb érzéseit sértik, mivel azok a legközelebb álló és a legdrágább személyt érintik. A magyar hagyományban megsérteni a saját vagy az idegen anyát a legnagyobb vétkeknek számít. Például: *az anyja kúnja*; *ejnye*, *hogy az anyád agyon ne rugdaljon!*; *az anyádat a padkán!*; *az anyád ide-ódáját!*; *az anyád istállát!*; *az anyád itt-ott voltyát!*; *az anyád kirelejjzommát!*; *az anyád piros szoknyáját!*; *az anyád üdvösségit!*; *az anyád keservit!*; *az anyád teremtését!*; *az anyátok tetejét!*; *az annya valagáját!*; *menjen az anyja keservébe*; *vesztél volna az anyádban*; *veszett volna az anyjában*; *b... meg az anyádat!*; *k... anyját!*; *k... anyád!* stb.

Rendkívül súlyos bűnnek számít a saját vagy az idegen anya megölése (vö.: *Úgy néz rá, mintha apját-anyját megölte volna*; *Úgy néz rám, mintha az apját, anyját megöltém volna*; *Mindig olyan, mint akinek apját, anyját megölték* stb.).

Édesanya csak egy van (*anya csak egy van*), és senki sem tudja őt helyettesíteni. Erről a mostohaanyára vonatkozó nyelvi példák tanúskodnak legjobban: *a mostohaanya semmit sem szeret olyan kevésbé a világon, mint férje gyermekeit: minél jobban imádja férjét, annál inkább mostoha; kedvez, mint mostohaanya a gyermekének; ritka, mint a jó mostoha; fél tőle, mint a mostohájától; csak egy mostoha volt jó, azt is elvitte a manó; hasztalan panaszkodik mostohádnak; mostohájánál teszi le panaszát; mostohasíratásra vöröshagyma kell; édes-mostoha (gúny) stb.*

Az *anyára* vonatkozó több közmondásban és frazeologizmusban megnyilvánulnak az emberi jellem metaforikusan kifejezett különböző tulajdonságai, amelyek az ember külső kinézetéről, emocionális állapotairól, viselkedési módjáról, valamint az egyes beszédaktusokról (pl. a fenyegetésről) stb. szólnak. Íme a példák: *Az anyja alól is vasmacskával vették ki; Az anyja hasából is kilopná a borjút; Kevés ideig volt az anyja hasában; Derék anya volt, aki szülte; Apja tűz, anyja puskapor, fia csupa láng; Megrészegeedett még az anyja tejétől; Te vagy az, akivel az anyád a többit ijesztgette; Te vagy az anyádnak a legszebbik fia, akivel a többit ijesztgetik; Nem hagyta az anyjában a nyelvét; Gaz anyádnak váltott gyermeke; Én is megszóptam az anyámat; Maga szópta az anyját; Láttam az anyádat; Rendesen megmosta az anyja a fejét; Még az anya teje a száján van; Úgy jár, mint egy anyakirályné; Alázatos, mint az anyámasszony macskája; Akkorákat fohász-kodik, mint anyámasszony szüretkor; Hazudsz, hazudsz, anyád mellé kuporodsz; anyámasszony katonája (ijedős félnék gyermek, fiatal fiú); stb.*

*

A kérdőíves anyag azt mutatja (a kitöltött kérdőívek száma 98, a kérdezettek kora 14–48 év közötti, ebben közép- és főiskolai tanulók, egyetemi hallgatók és különböző szakmák képviselői; a nők aránya valamivel több volt, mint a férfiaké; a válaszadók nagyrészt budapesti lakosok), hogy a mai nyelvhasználók az **ANYA** fogalmát különböző módon határozzák meg. Ezekben a definíciókban leggyakrabban olyan tulajdonságok szerepelnek, mint például: a gyermek megszülése, nevelése, róla való gondoskodás, szeretet, a családi összetartás, támasz, támogatás, biztonság, megértés, együttérzés, legdrágább kincs stb. A kérdőívekben ritkán találkozunk egyforma válaszadással, ezért úgy döntöttünk, hogy ezt érdemes teljes számban közölni. Íme a példák: *akinek köszönhetem, hogy élek; aki vár engem, megszüül, gondoskodik rólam, nevel, tanít, szeret; aki gyermeket szül, felneveli, ideje nagy részét a családjával tölti; aki világra hozott és felnevelt, akinek bármit elmesélhetek; aki a szeretet hordozója, az élet forrása, a család összetartó ereje, a béke szigete, akihez hozzá lehet bújni, aki eltakar a gonosz világ elől; aki részt vesz a gyermeknevelésben, akinek a legszorosabb kapcsolata van gyermekével; a család központja, aki összetartja a családot, különleges szeretettel óvja gyermekét, akivel egy titokzatos kapcsolat köti össze; aki összetartja a családot, neveli és szereti gyermekét, képes feláldozni magát szeretteiért; aki a gyermek kihordója és szülője, aki gondját viseli egész életén át ilyen-olyan formában; aki életet ad egy embernek, gondoskodik róla, felneveli, bármikor visszatérhet hozzá a gyermeke; aki a gyermek fölnevelője, de nem szükségszerűen a kihordója is; aki az élet adója, akihez speciálisan kötődöm, aki nem hagyja el gyermekét; aki világra hozza a gyer-*

meket, illetve aki felneveli (nem feltétlenül ugyanaz a kettő); aki a család jelképe, szerencsés esetben a család összetartója, aki mindig békét jelent és megnyugvást akkor is, ha csak emlékekben él együtt a családdal; aki a családot összetartja, összhangot teremt; aki megszüli vagy felneveli a gyermeket; aki fizikai vagy lelki síkon világra hoz egy embert, akiért felelősséget érez és ennek megfelelően foglalkozik vele; aki szeretettel gondoskodik gyermekeiről, figyel rájuk, de nem önző módon sajátítja ki őket, őszintén meg lehet vele beszélni mindent; aki életet ad és életét adja gyermekének; aki életet ad és döntő szerepe van a gyermeknevelésben; aki megszüli (vagy örökbe fogadja) és felneveli gyermekét, miközben gyermeke igényeit helyezi előtérbe; aki az odaadás, az élő szeretet örök őrzője, a család szíve; aki gyermekek szülője, aki szeretetet ad családjának, erős, kitartó, aki utat mutat gyermekeinek, tanácsot ad, és lehet rá mindig számítani; akihez a gyermekei bizalommal fordulnak problémájukkal, aki szeretettel veszi körül gyermekeit, és biztos menedéket nyújt a már felnőtt gyermekeinek; akitől kaptuk életünket, aki szeret minket, és akire mindig számíthatunk; aki élete értelmét és célját családja és gyermekei kiteljesedésében látja; aki az ember számára élete első időszakában elengedetlen személy mind biológiai, mind pszichikai és érzelmi szempontból; aki felneveli a gyermeket, foglalkozik vele; aki életet ad, vigyáz a gyermekeire és szereti őket, mindig ott van; aki a gyermek testi és lelki fejlődésének alapja és kiindulópontja; aki a legdrágább és legértékesebb ember a földön számomra; akinek a közelében biztonságban érzem magam; aki gyermekét feltétlen, odaadó szeretettel szereti, neveli; aki megszüli vagy örökbe fogadja a gyermeket, és jobban szereti, mint bárki más; aki a gyereket szeretetben, megértéssel és legjobb tudása szerint neveli; aki nem csak fizikailag, de lelkileg is biztonságot nyújt gyermekének minden körülmények között; aki gondoskodó, szerető, együttérző szülő, Isten helyettese; aki szereti a gyermekét, de nem zsarolóan, félti, de nem túlzottan, ha kell, barát; aki a gyermek számára az érzelmi háttérrel biztosítja; aki gondoskodik gyermekéről; aki legjobb tudása szerint egyengeti az ember életét, saját tapasztalatai alapján szeretetével felkészíti az életre; aki szeretettel és gondoskodással nevel gyermekeket egy családban; aki a saját testében hordozott és belőle táplált, akinek a megszületésemet köszönhetem; aki megszült, gondoskodott rólam, felnevelt és szeretett; aki szerető figyelmességgel gondoskodik családjáról, szigorúan, de megértően neveli gyermekeit; aki oltalmaz és véd; aki gyermekeiről mindenképp gondoskodik, aki óvja, szereti, ápolja, megérti gyermekét; aki gyermeket szül, szeretettel és gondoskodással neveli fel; aki gyermeket szül, szeretettel és békességgel neveli, az egész családot összetartja és szeretetteljesen segíti; aki életet ad és gondot visel; aki a legmeghatározóbb az ember életében, és akit nem lehet nem szeretni; aki a gyermekhez legközelebb áll, elérhető, „kézzel fogható” és ezzel állandó biztonságot nyújt; aki szült engem; aki életet ad és szeret; aki életet ad egy új embernek, részt vesz Isten teremtő tevékenységében; aki egy védő és óvó csodalény, aki mindenét feláldozza családja fejlődéséért és boldogságáért; aki megszüli, szoptat, dédelget, védelmez, feltétel nélkül szeret, nevel, bátorít és félt; aki a gyerek legközelebb oltalmazója, legközvetlenebb nevelője; aki felneveli gyermekét, és gondoskodik róla; aki neveli a gyermekét, szereti, biztatja; aki felelős gyermekeiért, gondozza őket és önzetlenül szereti; aki gyermeket szül és nevel, vezeti a háztartást és gondoskodik családjáról;

aki a gyermek szülője, nevelője, bizalmasa; aki hordozza, megszüli a gyermeket, majd lelkiismeretesen gondozva becsületes emberré neveli a gyermekét; aki világra hozza a gyermeket, akit feltétel nélkül szeret, nevel és gondoskodik róla; akinek gyermekeinél nincs fontosabb; aki életet ad és vigyáz is arra, aki félt és mindentől óv; aki gyermeket szül, és gondoskodik róla.

Arra a kérdésre, hogy milyenek a *tipikus* anya főbb jellemzői a válaszadók majdnem 60 jegyet soroltak fel (vö.: Bartmiński 1998: 64–83). (A példa mellett szereplő szám a válaszadók számát jelenti.)

szerető – 38; megértő – 36; gondoskodó – 25; kedves – 22; türelmes – 19; féltő, óvó – 13; segítő, segítőkész – 13; odaadó – 12; jó, jóságos – 10; melegszívű – 9; figyelmes – 9; áldozatkész, áldozatot vállaló – 9; szeretetteljes – 8; önfeláldozó, önátadó – 8; önzetlen – 8; szigorú – 8; vidám – 6; aggódó – 6; bölcs, okos – 6; gyengéd – 6; következetes – 6; igazságos – 5; határozott – 5; együttérző – 5; megbocsátó – 5; szeretnivaló – 5; őszinte – 4; családcentrikus – 4; befogadó – 4; gondos – 4; hűséges – 4; kitartó – 4; megbízható – 4; kíváncsi – 3; hívő – 3; érzékeny – 2; toleráns – 2; szelíd – 2; erős – 2; puha – 2; biztonságot adó – 2; nyugodt – 2; védő, védelmező – 2; dolgos, szorgalmas – 2; ápoló – 2.

A *saját* anyára vonatkozóan a megkérdezettek a következő válaszokat adták: *szerető – 29; megértő – 25; kedves – 20; gondoskodó – 17; féltő, óvó – 15; segítő, segítőkész – 10; odaadó – 10; vidám – 9; aggódó – 9; türelmes – 8; önfeláldozó – 8; jó, jóságos – 8; szorgalmas, dolgos – 7; áldozatot vállaló, áldozatkész – 7; melegszívű – 6; szeretetteljes – 6; barátságos – 6; figyelmes – 5; megbízható – 5; túl aggodalmaskodó – 5; szeretetre méltó – 5; fáradt, fáradékony – 5; igazságos – 4; önzetlen – 4; szigorú – 4; együttérző – 4; szép – 4; aranyos – 4; fiatal, fiatalos – 4; erős – 4; védő, védelmező – 4; gondos – 3; kitartó – 2; őszinte – 2; mosolygós – 2; határozott – 2; szelíd – 2; okos, bölcs – 2; csodálatos – 2; fáradhatatlan – 2; érzékeny – 2.*

Az *anya* tevékenységére utaló kérdésre a válaszadók leggyakrabban a nevelést, a főzést, a gyerekszeretetet, a mosást, a takarítást, valamint a segítségnyújtást említették:

nevel – 50; főz – 32; szeret – 29; mos – 25; takarít – 21; gondoskodik családjáról, gyermekeiről – 17; dolgozik – 15; segít – 12; tanít – 10; háztartást vezet – 10; vasal – 9; házimunkát végez – 8; szoptat – 8; félti gyermekét – 7; szül – 7; összetartja a családot – 6; aggódik – 6; vigyáz, figyel a gyermekre – 5; beszélget a gyermekkel – 5; támogat – 4; véd, védelmez – 4; ápol – 4; mosogat – 4; játszik a gyermekkel – 4; óv, oltalmaz – 4; gondoz – 4; öltöztet, ruház – 3; megszid – 3; vásárol – 3; táplál, etet – 3; varr – 2; otthont teremt – 2; tanácsol, tanácsot ad – 2; pelenkáz – 2; vár – 2; megbocsát – 2; pihen – 2; megbecsül – 2.

Arra a kérdésre, hogy milyen asszociációkat ébreszt az *anya* szó a következő válaszok érkeztek:

szerepet – 38; Szűz Mária, Szűzanya – 27; saját édesanya – 17; család – 15; otthon – 8; biztonság – 8; nagymama – 8; szív, anyaszív – 7; ölelő anya – 5; lágyág, puhaság – 5; ölelés – 4; gondoskodás – 4; élet – 4; születés – 4; gyengédség – 4; hit – 3; virág – 3; jóság – 3; terhes, várandós nő – 3; ölelő karok – 3; étel – 3; megértés – 3; anyafarkas – 2; bizalom – 2; kötény – 2; nyugalom – 2; abortusz – 2; árvaság – 2; szoptatás – 2; föld – 2; kedvesség – 2; aggodás – 2; fény – 2; türelem – 2; házasság – 2; meghittség – 2; szoknya – 2; tej – 2; öröm – 2; áldozat – 2; kitartás – 2; önfeláldozás – 2.

Egyes válaszadók viszont az alábbiakat jelölték meg: *félelem, megnyugvás, csecsemő, nap, erő, önzetlenség, együttlét, felelősség, anyamell, erdő, rét, rózsafüzér, tea, adoptálás, babakocsi, kedves arc, bölcső, mosoly, válás, hűség, béke* stb.

A kérdőíves anyagból az következik, hogy a *tipikus anya* képe nem fedi a *saját anyját*. A *tipikus anyát* a nyelvhasználók többsége azonosítja az *ideális anyával*. Érdekes hozzátenni, hogy a mai magyar nyelvhasználók számára az ideálshoz közel álló anyának nem lehet több mint 1–2 gyermeke (vö. a megvető és lenéző színezetű kifejezéseket: *szapora, mint a nyúl; ő csak gyerekeket szül, semmi másra nem való* stb.).

Az *anya* magyar nyelvben rögzült képe általában pozitív asszociációkból tevődik össze. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy az anyát érintő feljebb leírt emocionális relációk képe nem teljesen adekvát. A gyerekek perspektívájából az anyát negatívan is minősítik, mint olyan személyt, aki konzervatív beállítottságú, aki korlátozza a szabadságot, és rákényszerít a fiatalokra olyan viselkedési formákat, amelyeket ők már nem akceptálnak. Ezért a fiatalok néha ironikusan és távolságot tartva viszonyulnak hozzá (vö.: *az anyukám nagyon maradi, maradi gondolkodású, régimódi, ózsdí, avitt; az anyám nem érti a mai fiatalokat; amikor az anyám fiatal volt, más volt a világ; az anyukám mindentől eltilt* stb.).

Az **ANYA** fogalom a magyar nyelvben viszonylag széles, többprofilú kognitív bázissal rendelkezik, ami megfelelő módon tükröződik a belső taxonómiájában is. A feljebb vázolt nyelvi kép nemcsak a hagyományosán rögzült kultúrmintát közvetíti, hanem figyelembe veszi a mai társadalmi reáliákat is.

IRODALOM

- Akadémiai kislexikon 1989. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A magyar nyelv értelmező szótára (= ÉrtSz.) 1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. (Szerk.: Nyomárkay István.) ELTE BTK, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2001. Gramatyka komunikacyjna jako model kompetencji komunikacyjnej człowieka. Zarys problematyki. *Przegląd Glottodydaktyczny* 17. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Bañcerowski Janusz–Bárdosi Vilmos 2004. A „haza” fogalma a világ magyar nyelvi képében. *Nyr.* 128: 1–10.

- Bartmiński Jerzy 1998. Podstawy lingwistyczne badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki. (Red. J. Anusiewicz. J. Bartmiński.) Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne. *Język a kultura*. T. 12. Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław.
- Croissant Jo 1999. *A szfv papsága. A nő hivatása*. Nyolc Boldogság Katolikus Közösség, Homokomárom.
- Czol Ernő 1996. *Laudate nomen eius. Ifjúsági vallásos énekek*. KOLBE Könyvkiadó, Nagyvárad.
- E** *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen* (= EWUng.). Akadémiai Kiadó, Budapest, I. Band.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOZSANNA teljes kottás népekeskönyv. SzIT., Budapest.
- Langacker Ronald 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. (Szerk. H. Kardela). Lublin.
- Lengyel–magyar szótár* 1985. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mácz István 1996. *Egészen szép vagy*. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Budapest.
- O** *Magyar értelmező kéziszótár* 2003. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar Néprajzi Lexikon* (= MNL) 1977. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar Nemzeti Szövegtár* (= MNSZ) 1998–2003. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- V** *Magyar Szókincstár* 1998. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Major Kinga–Tóth Iván 1995. Teremtő társak vagyunk. In: *ÉN meg TE: MI. A megismerkedéstől a családalapításig* (előadássorozat 1989–1993). Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat, Budapest.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1991. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Polubińska-Gałęcka Emilia 2000. „Językowy obraz ziemi we współczesnej polszczyźnie”. *Poradnik Językowy* 10: 16.
- Révai Nagy Lexikona* (= RNL) 1911. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. Budapest.
- Słownik węgiersko-polski* 1968. (Szerk. Jan Reychman). Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa.
- O** *Új magyar tájszótár* 1988. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

The linguistic image of the concept of mother in Hungarian

The concept mother has a comparatively wide, multi-profile cognitive base in Hungarian that is appropriately reflected in its internal taxonomy, too. That base is made up by several domains. For instance, in the domain of family, two profiles are distinguished: those of parent and wife. (A metaphorical extension of human family relations is the parent-female profile.) The next domain of the cognitive base is that of time, within which the lexeme mother accesses the profile of age; as well as the domains of sacrum and value. The linguistic image sketched in this paper transmits not only the traditionally fixed cultural pattern but it also takes present-day social realia into consideration as well.

The image of mother in the Hungarian language is in general composed of positive associations. It has to be added, however, that the emotional relations concerning mother as described in this paper are less than fully adequate. From the perspective of children, mother can be negatively

evaluated, too, as a person with a conservative frame of mind, curbing one's freedom, and forcing young people to follow patterns of behaviour that they no longer accept as appropriate.

In the analysis we have used the material of the Hungarian National Text Corpus, the relevant dictionaries and encyclopaedias, as well as proverbs, phraseologisms, religious texts and questionnaire data, too.

Nyelvművelő kézikönyvtár

A 21. század elején (a világháló általános használatának kezdetén, a nyereszkedés terjedésének és terjesztésének tombolásában, a létfontosságú többnyelvűsödés idején, s akkor, amikor a világnyelv elsajátításának és használatának megkerülhetlensége hihetetlen gyorsasággal hatol be mindennapjainkba, falvainkba is) a társadalom többféleképpen megosztott és megterhelt tömegei kellő módon, időben és mértékben tudomást szerezhetnek-e egy ilyen kiadványról is, melynek szerepe – az anyanyelv rejtett és kézzelfogható **viasszorulásának** történelmi pitvarában – lehetne akár jelentős is? Ez utóbbi okból teszem föl a kérdést így: Nem a kevesek, hanem százezrek vajon kellő mértékben szerezhetnek-e tudomást és hitet megkedvet az anyanyelv életképességét szolgáló kézikönyvek föllapozására? Vajon időben és átfogóan ismerik-e föl, hogy a többnyelvűsödés és a világnyelv gyors terjedése önmagában nem ok az anyanyelv folyamatos gondozásának és társadalmi szerepének elhanyagolására, hanem éppen arra, hogy – amazok érdekében is! – átfogóbban és tudatosabban törekedjünk anyanyelvünket eléggé és jól megismerni és minél sikeresebben, minél gyorsabban napjaink kommunikáló szintjére fejleszteni?

*

Anyanyelvünkről vagy anyanyelvünk ügyéről szólnom az elmúlt 55–60 évben számomra nem mindig volt kockázatmentes föladat, de mindig megtisztelő. A körülmények gyakran hozták és hozzák úgy, hogy egyiket sem lehet erkölcsi felelőtlenség nélkül elhanyagolni, megkerülni vagy mereven szétválasztani.

A Nyelvművelő kézikönyvtár ajánlásában fontos kiadványról van szó, és fontos, hogy a magyar olvasó ilyen kiadványt ma kezébe vehet. Persze, ha az ilyesmi el is jut az esélyes használóhoz. S ez világsszerte mindenkinek lehet fontos, akinek magyar az anyanyelve.

Az anyanyelv

Nyelvünk és rendszere nagymértékben nemcsak szavakból áll, működése nemcsak az – állományának mennyiségében és minőségében alapvetően fontos – szókészlet ismeretén alapszik, hanem lényegét számos részrendszer határozza meg: **szófaji** rendszere, az egyes szófajok belső rendszere, **alaktana**, **toldalékrendszere**, **mondattana**, **hangsúly- és hanglejtésrendszere** stb., s nem kevésbé a **részrendszerek** egymás közti **harmóniája**. Ebben az egy-egy nyelvközösség alkotta, zömében spontán és sokoldalú s -rétű rendszerösszefüggésben a gyerektől a tudós fölnőttig és az idős emberig jórészt nem tudatos utánzóként és kevésbé kezdeményezőként

találjuk föl magunkat, amikor beszélünk, de nagyobbreszt akkor is, amikor írunk, mégpedig a kommunikáció rendszerének létrejöttét, működését, fejlődését és életképességét meghatározó értő és értető tényezőként.

Ez a nyelvi rendszer tehát zömében vagy nagyobbreszt tudat alattivá „beépült” és bejáródott szóállományból, toldalékrendszerből és egyebekből áll. Számos hangzási, jelentésbeli, vizuális (térbeli és időbeli) lineáris megjelenésével mindaddig mégsem hat terhesen bonyolultnak, amíg a nyelvközösség tagjai **természetes és megfelelő anyanyelvűségi föltételek (!)** mellett élnek.

Már azért sem hat terhesnek, mert az anyanyelv egyetlen eleme sem születik velünk, hanem – környezetünk anyanyelvűségi föltételeitől függően – csak fokozatosan sajátíthatjuk vagy nem sajátíthatjuk el, méghozzá nemcsak az iskoláskorig, illetve a diplomázásig, hanem (jobbik esetben) egész életünk alatt. Természetesen, különböző és hullámzó intenzitással, előjellel és tempóval.

És azért sem hat terhesen, mert ez a tudatunk által egészében nem is ismert rendszerösszefüggés voltaképpen csak a nyelvközösség tagjainak (az embereknek) a nyelvérzékében létezik, valamint a kommunikálás hangos és írott, élő és rögzített „termék”-eiben. Természetesen, a leghitelesebb anyanyelvképet tükrözö „termék”-ek általában nem a nyelvről szólnak, hanem a működö nyelv révén, vagyis a kommunikálás által mindarról, amit az ember a tudatából, akarva, nem akarva közöl, illetve kívülről oda befogad, valamint arról, amit gondolkodásával mondanivalóként maga létrehoz. Maga a rendszer és a rendszerösszefüggés viszont a többé-kevésbé nem tudatos anyanyelvi készségünkön vagy az egyéni készségek kollektív összességén kívül – többé-kevésbé megközelítő hitelességgel és teljességgel – vizuálisan tükrözödik a nyelvtanokban, tanulmányokban, nyelvi kézikönyvekben.

Vagyis az **egész nyelv** megérthetése (!) – söt egy-egy nyelvi (kommunikálásbeli) produktumé sem – nem egy-egy ember (anya)nyelvi készségében van jelen, még csak nem is egy-egy rétegében, hanem (abszolút értelemben) sehol sem. Többek között ezért különbözőek az egyes szinkron és diakron szövegértelmezések. De zömük, ha köznyelvi produktumról van szó, a művelt közönség számára többé-kevésbé mégis érthető. Tehát zömében érthető a nyelv. Zömében és többé-kevésbé. (Persze, eleve még ezt sem egészen **egyfélekkppen** értjük, s nemcsak a szavakat, hanem a mondatok tartalmát sem, a produktum célját sem. Mindez azonban így, elvben kívül esik a **nyelvhelyesség** kérdésén.)

A grammatikán, az értelmezö szótáron, a helyesírási szó- és szabálytáron kívül több más kézikönyv is segíthet az anyanyelvében is szabadabbá, teljesebbé válni kívánó egyénnek, hogy esetenként pótolhassa ezt a természetes és logikus (nem logikai!) **hézagot** – legalább olyan mértékben, amilyent az igényesebb megértés és megértetés pillanatnyilag vagy gyakran igényelne.

A nyelvművelés

A jó **nyelvművelés** (más szóval: anyanyelvgondozás vagy -építés) – volt és van ilyen, meg persze másnyen is – voltaképpen emberművelés. Olyan emberekre irányul, akik fölismerték, hogy még mindig vagy már **nem élnek s nem**

élhetnek természetes és megfelelő anyanyelvűségi életföltételek mellett, és elfogadják többek között a nyelvművelő eszközök rendeltetését. Olyanokra irányul, akik fölismerték saját anyanyelvi készségük folyamatos gondozásának szükségességét és hasznát is.

A (jó) **nyelvművelés** nem tilt, nem is irányít, hanem tájékoztat: milyen lehetőség alakult ki gondolataink hitelesebb vagy teljesebb kifejtésére, milyen árnyalási változatok közismertek, illetve napjainkban mi szokott értelemzavart, félreértést okozni.

Egy-egy ember több nyelvet is megtanulhat, de sohasem érkezik egészen megismerni saját anyanyelvét sem. Ismereteit azonban e tekintetben is gyarapíthatja, anyanyelvi készségét növelheti, sőt ez a készség – az évtizedek alatt – nem tudatosan is változhat, gazdagodhat is. A nyelvművelő eszközök nagy része – a természetes és megfelelő anyanyelvűségi körülmények mellett (mint amilyen pl. az anyanyelvű oktatási rendszer) segíthet fölgyorsítani és célirányossá tenni ezt a gyarapodást. A *Nyelvművelő kézikönyv I–II.*, valamint a *Nyelvművelő kézikötár* például lehetőséget kínál föl az általunk még nem ismert nyelvhasználati szokások és lehetőségek gyorsabb, nem véletlenszerű, pontosabb megismerésére. Persze, ezek nem arról szólnak, hogy **hogyan kell** közérthetően írunk vagy beszélnünk, hanem hogy **hogyan lehet**, ha magunk is azt szeretnénk.

Még, ha mindig tudnánk is, hogy nemzetünk köznyelvén mit hogyan írjunk vagy mondjunk, úgy, hogy könnyen és gyorsan éppen azt érthessék, amit közölni akartunk, akkor is naponta lehetne szükségünk olyasmik megértésére, amit saját készségünk vagy szűkebb környezetünk nem tud jól megfejteni.

A szabadságot, melyhez jó kommunikálás (is) szükséges, az egyén és közössége nemcsak igényli és megérdemelné, hanem anyanyelvi ismereteinek hatékony és célszerű kiterjesztésével, folyamatos gyarapításával el is érheti – nem kis mértékben azon útítársul szolgáló kézikönyvek segítségével, melyeknek éppen ez a rendeltetésük.

Korunkban fokozottabb és láthatólag is tovább fokozódó szükség van a **nyelvi kommunikációra**, mindenekelőtt az **anyanyelvire**, azon belül pedig az **egységes anyanyelvűsége**re, azaz a legnagyobb hatósugárral funkcionáló, alkalmazható anyanyelvűsége: az értésre és az értetésre. Továbbá arra, hogy az ehhez szükséges készségbeli információkhoz a nyelvközösségnek lehetőleg minden tagja hozzáférhessen. Ezért a legutóbbi századfordulón e tekintetben a kis népek számára, így a magyarság számára is ugrásszerűen megnőtt az **életképes anyanyelvűség** szükségessége, s ezzel a hatékony és szakszerű (= korszerű) nyelvművelésnek és a nyelvművelő eszközöknek a szerepe.

A kézikötárról

Nyelvművelő kézikötár. Szerkesztette Grétsy László és Kemény Gábor. Kiadta a Tinta Könyvkiadó. 2005-ben. Ez a második (javított) kiadás. (Szerintem az első is „jó” ma is; ez annak bővítése.). Az 1. kiadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült egy nyelvészcsoporthoz közreműködésével. A 2.-ban a bővítést végezte Kemény Gábor, lektorálta Grétsy László.

A szerkesztőknek sokféle sajátos nehézséggel kellett megküzdeniük. Többek között azzal a mennyiségi gonddal, hogy mit ne vegyenek át a nagy elődtől: a kétkötetes Nyelvművelő kézikönyvből, aztán mit ne vegyenek föl (mit szabad v. kell **kihagyniuk**) a kínálkozó új jelenségekből, hogy az adott keretbe beférhesen az, aminek nem lenne szabad kimaradnia.

Új kiadás – lehetőleg mindig – **újítással!** Tudniillik mindig van kihagyható, javítandó, s mindig túl sok a fölveendő. (Ezt az alkalmat pl. a **helyesírási nagyszótár** esetében sem kellett volna [újra meg újra] kihasználatlanul hagyni.)

Biztos, hogy a szótárszerkesztőknek nemcsak joga, hanem kötelessége is személyesen dönteni arról, hogy mi férjen a szótár keretébe. Nem könnyű föladat.

Az úgynevezett **nyelvi címszó** könnyen észrevehető a szótárban, mert nemcsak kiemelt sorban jelenik meg, hanem **félkövér** betűje lényegesen eltér a szócikk szedésétől. Ugyanakkor az úgynevezett **tárgyi címszó** a szócikk (ritkített) betűvel fordul elő, s egyébként is jóval kevesebb van belőle. A nem nyelvész használó ezt eleve nehezebben veszi észre, pusztán az előző szócikk új bekezdésű **folytatásának** tűnhet. Indokolt ugyan, hogy a két címszótípust meg akarták különböztetni egymástól, de azt meg lehetett volna tenni úgy is, hogy a tárgyi címszó hasonló mértékben **szembetűnő** betűkkel jelenik meg.

A gyakorlat még sok mindent fölfedhet. A recenzens nem kritikát ír, hanem **ajánló tájékoztatót**, mégpedig azért, hogy a „címezett” egyén tudatába az élő anyanyelvépítés és -gondozás fogalmát eljuttassa, és a készségfejlesztéshez számára az esélyt is fölvillantsa. Egyébként a kézisztár első kiadása is útjának még viszonylag az elején áll, tehát általában az átfogó célba juttatás elősegítését tekintem föladatomnak.

A 2. kiadás előkészítése pedig nemcsak arra volt vagy lett volna alkalom, hogy a mindig fontos kézisztár a könyvpiacra egy ideig ismét zökkenőmentesen legyen kapható (noha az már magában is aranyat ér, mint a májusi eső), hanem hogy ahol s amiben az 1. kiadás megjelenése óta nyelvi vagy szemléleti, esetleg pusztán gyakorlati változást észleltek, ott, illetve abban éppen fölhívják az olvasó figyelmét a változás tényére is. Nos, (reális mértékben) a szerkesztők ezt nyilván meg is tették.

Elsősorban azoknak szeretném ajánlani a könyvet, akiknek az **első** kiadás sincsen a birtokában, akik a nagy kézikönyvet sem ismerik. A többieknek ugyanis már aligha kell biztatás a megújított kiadvány megszerzésére és föllapozására. Ahol viszont már legalább műfajában ismerik ezt az „útítárs”-at, ott talán még fontosabb a hír, hogy ez elkészült, immár hozzáférhető, beszerezhető, és hogy új tartalom hozzáadásával jelent meg, impozáns köntösben. Tehát csak lépniük kell a könyvesboltig (remélhetőleg van még belőle) vagy a postáig, hogy a jövő héten már az íróasztalunkon várhassa a „rákattintás”-t. – Olyan kézikönyv, melyből sajátosan sokféle anyanyelvi segítséget meríthetünk.

Természetesen, **ízelítőül** egyebekről is szeretném majd tájékoztatni azokat, akik anyanyelvi szabadságukat folyamatosan gondozni és építeni szeretnék. Így az olyan címszavakról, amelyek szócikkét kifogástalannak vagy kiegészítendőnek, világosabban megfogalmazandónak, tartalmában módosítandónak vélem. Egy-két példán bizonyos részletek helyesbítésének szükségességét fejtem ki, valamint olyan

szócikket is ismertetek, amelynek tartalma, nézetem szerint, részben újabb megfontolást igényelne. Végül szóvá teszek néhány olyan jelenséget is, amelyekről a könyv nem tesz említést. (Pontosabban: nem találtam említést!) Ezek szintén időszerű, mindennapi kérdések, amelyek egy része esetleg más címszó alatt mégis benne van az egyébként jólesően ünnepies külsejű, gazdag tartalmú, könnyed stílusú, értékes kiadványban.

Az tipikus ugyan, hogy anyanyelvünkől sok mindent „megérzünk”, csak-hogy az egymástól eltérő „megérzés”-ek annyira gyakoriak és sokfélék, hogy az egyénnel esetenként szüksége lehet, azaz gyakran van is szüksége annak a nyelvhasználati átlagnak az ismeretére, amelyet körültekintő és szakszerű gyűjtések, megfigyelések, összevetések és korábbi vélemények alapján ismertet a betűrendes kézikönyv. Bemutat és fölkinál nyelvrendszerbeli vagy nyelvhasználati tudnivalókat. Nem nyelvtanár, sem tilalomtár, hanem egyfajta tájékoztató adattár. Az olvasó gyakran ugyanis nem azt kérdezi (magában), hogy mi hogyan van, hanem hogy jól tudja-e, jól sejtje-e, illetve egy-e a kettő. Ellenőrizni kívánja saját döntésének a helyességét, saját anyanyelvi készségének viszonylagos fölkészültségét. A maga köznyelvismeretét, ami – abszolút értelemben – senki készségében sem teljes. Nem kevésbé mondhatjuk, hogy a **stílusérték**, a **nyelvi illem**, valamint az **árnyalt fogalmazás** sem önmagában él vagy nem él, hanem konkrét példákban, nyelvi helyzetekben. És ez utóbbiak is egyidejűleg rengeteg egyedi alkalmat föl-tételeznek és kínálnak.

A norma, melyet a **kézikönyvtár** ismertet és fölkinál, egyetlen személy, egyetlen szakember nyelvérzékeivel témában, térben és időben **átfoghatatlan** és fölismerhetetlen lenne. A nyelvhasználat átlaga, **keresztmetszete** időben is **heterogén**. Innen ered, hogy valami, ha halljuk, de látjuk is, minősíthető így: visszaszorulóban van, elavult, terjedőben van, választékos vagy bizalmas értékű.

Ez a kézikönyv – viszonylag kicsiben – **szótár** is, **lexikon** is, **nyelvtan** is. De némiképp (mini)enciklopédia is, nyilvánvalóan. **Szótár**, de tág értelemben, mert a **címszavak** sajátosan különfélék műfajukban is, és talán legkevésbé szavak. Így is nevezhetnénk tehát: **anyanyelvi és anyanyelv-használati problémák s jelenségek betűrendes ismertetője**.

A kézikönyv szerkesztői átfogó nyelvészeti és nyelvművelő **szakirodalomra alapozzák** tanácsaikat és terjesztendő ismereteiket. Ismerik a mindennapi élet számos nyelvhasználati rétegződését, újításait, letűnőben levő jelenségeit. Ismerik (megsejtik) a fogalmazó egyén dilemmáit, bemutatják az árnyaló lehetőségeket, amelyek a közérthetőséget szolgálják. Fő területük a mindennapi élet és a média, de érintik a szépirodalom és a szakmai kommunikáció területét is, a csoportnyelvi rétegződést is. Lehetőséget és lehetőségeket mérlegelnek és kínálnak. Nem marad ki a bizalmas nyelvhasználat igen tarka területe sem, illetve a stílusérték eligazító fölismerése: a nyelvi divat és divatozás jelensége és megfelelő közege. Nem tilt, de figyelmeztet, hogy például a *kajál*, *letol*, *kiszúr* mért nem illik az adott beszédhelyzetbe, vagy mikor éppen odaillőbb, sőt több, mint az *étkezik* vagy a *szid*, a *nehzeltel*. Mikor nem sértő vagy nem profán az egyik, s mikor nem az a másik. De föl hívja figyelmünket arra is, hogy a magyar észjárásról **idegen** vagy éppen annak

ellentmondó **szórendet, toldalékolást, vonzatot, szinonimát** mért érezzük nehézkesnek, homályosnak.

Hogyha időnként nemcsak föllapozzuk a kéziszótárt vagy nagy ösét, a kézikönyv valamelyik kötetét, hanem bele is feledkezünk akár félórára is, az arra vallhat, hogy hű útítársunk (a jó kézikönyv) anyanyelvünk rejtélyeinek ismertetése révén voltaképpen önismeretünk és személyi szabadságunk tágitására, növelésére és szilárdítására szolgál. De arra is, hogy – anyanyelvi értelemben – ismerkedhesünk, barátkozhassunk nyelvközösségünkkel, annak színes, érdekes észjárásával is.

Átfogó segítség ez, mint minden jó és szükséges, pótolhatatlan kézikönyv, mégpedig abban, hogy általa is gördülékenyebbé és hitelesebbé válhasson a mai élet teljesebb éléséhez (az értéshez és az értetéshez) nélkülözhetetlen kommunikálás. Pontosabban: a kommunikáló emberek válhassanak szabadabbá. Segítség az egyének és a közösségnek. Természetesen, egyidejűleg, hiszen az egyén a közösségekben kommunikál, s a közösség csak az egyének által kommunikálhat.

Segít megismerni az árnyalatokat, a könnyebben érthetőt, az igazabbat, a szebben hangzót vagy éppen a játékosan szokatlant. Segít fölismerni az értészavar okát, elhárítani a hangzászavar okozóját.

A kéziszótár néha színes, érdekes olvasmány is. Közvetve növelheti anyanyelvi és nyelvközösségi kohéziókat, oldhatja egyedi, regionális elszigeteltségünket, csökkentheti az egyének ezreinek kommunikálásbeli gátlásait, szorongását. Segíthet fölismerni és megnevezni (vagy elhárítani) a mellébeszélést vagy éppen a művészi beszédjáték eszközeit, virágait.

Szinte egyedülállóan szabatos és kellemes az a stílus, amellyel a szerzők fogalmaznak. Az adott jelenségről világosan szólnak, és azonnal a lényegről. A tömörség ugyan általános szótári követelmény, de ennek sajátossága éppen abban nyilvánul meg, hogy ugyanakkor könnyed és természetes is. (*L. eszencia – esszencia.*)

Amíg csak elődjét, a kétkötetes, nagy **kézikönyvet** vehettem kézbe, megilletődve nézegettem a címszavakat, de **a szerzők nevét is**. Létrehozásában sokan vettek részt, s azok is gazdag szakirodalmi háttérrel. Voltaképpen ezzel is évszázadok vonulnak el némely címszó mögött, mert a szócikkek tartalmát elvben a magyarság ezrei (írók, tudósok, kisemberek) alapozták meg, akik tanulták, használták és formálták anyanyelvünket.

A Nyelvművelő kéziszótár hivatva van tanácsot adni arra, hogy hogyan kerülhetjük el, amit mindennapi nyelvhasználatunkban nem érzünk megnyugtató megoldásnak, illetve ami nehézkessé, zavarossá teszi mondatunkat. (Például amikor **két névelő** egymás mellé kerül a mondatban.) Más szóval, hivatva van egy vagy több változatban bemutatni azt a lehetőséget, amelyre a mindennapjainkban szükség mutatkozik, amelyet a közhasználat vagy az irodalom már létrehozott, s amely által kommunikációnk teljesebbé, gördülékenyebbé, jobbá válhat. Akár esztétikusabbá is (pl. hangzásban). És világosabbá.

Ha egy ilyen kézikönyvről, amely már műfajában is pótolhatatlan, egyediségében és megújulásában pedig a szerzők és a kiadó részéről nem kevésbé kincstárnyi ajándék, ismertetése alkalmával (eleve nem az „elbíráló” mérlegelés szempontjából) olyasmit is említünk, ami nyilván **hiányzik** belőle, vagy, úgy tűnik, **elég-telenül** van meg benne, ezt már a recenzióban sem **ahhoz viszonyítva** (!) teszem

szóvá, hogy mennyi benne a nagyon is **időszerű**, a **kifogástalan**, a meglepően **hasznos**, **tömör**, **magvas**, **frappáns** vélemény, tanács, magyarázat, figyelmeztetés, megoldási szempont stb. Mert a sok tollon, évtizednyi kutatáson, megfontoláson, vitán, megvilágításon átszűrt gondolatok időtálló értékeit mérlegelni, emezekkel arányba állítani nem is lehetne. Ugyanakkor, szerintem, egy-egy kézikönyv minden újabb kiadásakor célszerű lehet sugallnunk, hogy **ez nem végállomása** az egyébként is mindig változó nyelvhasználat tükrözésének, hanem egy végtelennek remélt folyamat egyik pillanatfölvétele. És szóvá tennünk, hogy a legközelebbi „fölvétel” alkalmával **milyen részletekre** lehetne vagy kellene kiterjeszteni a megvilágítást, mivel lehetne **hitelesebbé**, teljesebbé tenni a jelenségek szakmai elemzését.

Ez a kézikönyv – s a legtöbb „rokona” is – olyan útítárs, melynek megismerése és/vagy használata tőlünk nem igényel időt, hanem számunkra éppen **időt takarít meg**: a szerzők – másodpercek alatt – sokak tanácsát, tapasztalatát, segítségét hozzák szobánkba, íróasztalunkra. Az ilyen szótárban, s ebben is, alig kezdünk el lapozni, az ismerős kérdéseket idéző címszavak láttán máris azt tapasztaljuk, hogy egy-egy téma, kérdés, dilemma megválaszolása – utaló címszó nélkül is – hozza s vonzza magával a többit; érdeklődést keltve elindítja a többlépcsős tájékozódást, amire kezdetben esetleg nem is számítottunk.

Ha gondunk támad valaminek a pontosabb vagy gördülékenyebb kifejezésében, föllapozhatjuk nyomban ott, ahol legvalószínűbben megtalálhatjuk az anyanyelvi segítséget. A legtöbb esetben nemcsak a differenciáltabb közlés vagy értelmezés módját kínálja föl, hanem a nyelvhasználat lehetőségeinek tágításával, **változatok** bemutatásával tetszésünkre bízva a döntést. Amikor valamiben tanácstalanok vagyunk, elégedetlenek saját megoldási elképzelésünkkel, amikor megakadtunk a megfogalmazásban, főleg, amikor már megszoktuk a kézikönyvtár kezelésének módját, akkor általában könnyedén és gyorsan gazdagítja anyanyelvi készségünket. A leszűrt nyelvszokásbeli ismeret megerősíti sejtésünket, vagy éppen lecsiszolja tévhitünket, oldja addigi visszatérő gondunkat.

Szócikkei általában nem értelmeznek; az az értelmező szótárnak a dolga. Ahol persze ilyen vagy hasonló tekintetben hiány vagy probléma lenne, ott ettől sem zárkózik el. (Miként az *ombudsman* címszó – több más kézikönyvünk mulasztása után – itt végre kapott ejtésjelölést.)

Anyanyelvünk erősítése végett jellegzetes sokoldalúságával a Nyelvművelő kézikönyvtár nemritkán rámutat a kontrasztív sajátosságokra (vagyis a **sajátosságokra**). A többféle **idegen nyelv** tanulása, hallása, használata mind a sajátosságok találkozásának, néha (nyelvszemlébeli) ütközésének tipikus és gazdag élettere és szemléje. A magyar nyelv **rendszere és részrendszerei** (**egyes-többes szám**, **ragozás**, **műveltető ige**, **szórend**, **szóvonzat**, **hangtartam**, **hangszín**) nemcsak a boltban, szállodában, metróban találkoznak más nyelvek részrendszereinek megnyilvánulásával, hanem a tudatunkban is – amikor csak figyelünk, vagy amikor anyanyelvünkön szövegünk, írunk, valamit keresünk, azaz kommunikálunk. Hogyha általánosan kéznél lesz ez a gazdag ismerettár, anyanyelvi gondjainkkal nem leszünk egyedül, mert támaszkodhatunk az itt bemutatott kézikönyv információira.

A könyvet jórészt már ismertem, mielőtt megjelent – tudniillik elődeit (az első kiadást, illetve a kétkötetes nagy Nyelvművelő kézikönyvet) megjelenésük óta rendszeresen használom –, ezt mégis meglepődve, sőt megilletődve nyitottam föl. Már azért is, mert az első kiadásból sokat átvittem a határon, ismerősöknek, szerkesztőségeknek, s most örömmel töltött el annak tudata, hogy a fontos kézikönyv ismét kapható, és a remény, hogy „bizonyára lesz belőle elég”. De azért is, mert az ötezer címszavas kiadványban nemcsak a tartalom újult, hanem a betűk is nagyobbak, a mérete nagyobb, és a táblája, borítója derűsebben, ünnepiben simul a tenyerembe.

1. A két kiadás címszavait néhány oldalon összevettem, s az **újak** között vannak magyar és idegen közszavak, szókapcsolatok, szóvonzatok, kifejezések, összetételek. Íme, néhány közülük!

ad acta; adresszál; az egy dolog; drasztikus fizetésemelés; Dreher kiejtése; drótposta; durva (szleng: 'kedvező'); elannyira; elárul vmiben; elbukta a pert; eladdig, eladdig; konszenzus; konzultáns, konzulens; nemlátó – nem látó; Olaszba utazik; olcsó ár; supervisor; szerver; vice versa.

Egyébként, minthogy az egész könyvet ajánlom az Olvasónak, sőt bizalommal az előző kettőt is (az első kiadást és a kimerítő szócikkkel szolgáló kétkötetes kézikönyvet is), az alábbiakban a válogatás nélkül jegyzetelt 100 szócikk közül néhányról kifejtem véleményemet, hogy anyanyelvünk gondozását, illetve értékes és hatékony eszközének, a kéziszótárnak a használatát majd anyanyelvi készségünk fejlesztése mellett a **szótárgyarapítás** esélyének is tekinthessük: hogy egy-egy címszóról majd minél hitelesebb és átfogóbb, minél tömörebb és világosabb szócikk adhasson általános tájékoztatót és segítséget. Hely- és időszűke miatt azonban a jegyzeteimmel érintett és itt említett szócikkeket teljességükben nem idézem. Ezt a hiányt ma is érzem, de remélhetőleg ez nem csökkenti gondolataim követhetőségét és szándékát.

A jegyzetelt szócikkek közül igyekeztem többféle típust választani bemutatásra, hogy lehetőleg sokoldalúan sugallhassam élő anyanyelvűségünk pótolhatatlan eszközének további folyamatos gyarapítását.

2. A megvizsgált szócikkek közül elsőnek azokból említék, amelyek szakmai hitelessége, tömörsége, teljessége, érdekessége **példásan** került az olvasó elé. Ezek a jellemzőek az egész könyvben. Ilyenek például:

cin – cink; diáknyelv; ennek/annak már annyi; Európa(i) Parlament; kösz, köszki; lenyúl vmit; nem megengedhető – nem engedhető meg – meg nem engedhető; oké; vacsi, köszki...; véd: védesz – védsz.

3. Most pedig olyan címszavak egyedi ismertetésére térek ki, amelyeknek egészen vagy zömében jó szócikke, véleményem szerint, bizonyos (lényeges vagy éppen lényegi) időszerűségénél fogva **kiegészítésre** szorulna. Íme néhány!

a, az névelő földrajzi és csillagászati nevek előtt

Az alábbi példák hozzáadására lenne szükség az egyébként igen jó szócikkben: *a Délvidéken, a Drávaszögből, a Felvidékre* – de: *Bácskában, Erdélybe, Kárpátaljáról*.

Figyelj! Kissé gyöngö a szócikk. Nem esik benne szó az igekötő itteni hiányáról, sem a címszó hangsúlyának magyartalanságáról. A *figyel* ige ugyanis nem ebben a jelentésben kifogástalan, hanem amikor tartós figyelésről szólunk. Más dolog *figyelni*, mint *odafigyelni*, s ezért nem indokolt, hogy a szócikk nem szól a szótévesztésről. Partnerünket így kérjük fokozott odafigyelésre: *Idefigyelj!* Vagy: *Figyelj (csak) ide!*

idegen betűszók kiejtése: A magyar mindennapok új idegen betűszavai: *UPC, ING* stb. Kiejtjük módjáról a *HBO* címszó jól tájékoztat, de kurtán szól. A *HBO* ugyanis nem az egyetlen megtárgyalandó idegen betűszó, s névelőzése nem is igazi gondja nyelvművelésünknek.

A névelőzés ugyanis (*a HBO*) csak a kisebbik oka lenne a magyar olvasat említésének. Nyomósabb az alapelv: magyar szövegben, magyar mondatban a **puszta** betűszókat eleve magyar betűértékkel kellene és lehet elolvasnia az átlagmagyarnak. S valószínűleg így van ez fordítva is: az angolok, svédok, spanyolok, észtek, vietnamiak jóllehet érintetlenül hagyják a latin betűs idegen betűszó **írásmódját**, de a maguk betűolvasata szerint **ejtik** a *MÁV, ELTE, MALÉV, MŰOSZ* stb. betűszókat.

kommunista: A népies alakváltozatok közül hiányzik a *kominista* változat, amely elterjedtebb és (ma is) előbb a cikkben említett *komenista, komonista* változatnál. A *kominista* a magyar vidéken – a határok mindkét oldalán – ma is szinte általánosnak tekinthető. Ezt a formát nem valami érzelem (rokon- vagy ellenszenv) hozta létre, hanem a magyar nyelv szelleme. Vö. *cigaretta* > (a népvelvben:) *cigeretta*.

Miként azt sem említi a könyv, hogy a *kommunista* szóalak csak elvétve hallható még a tagság körében is. Sokkal általánosabb a *komunista* ejtémód. (Ez a hangrövidülés egyébként tipikus az idegen közszavak köznyelvi ejtésében.) Lényegében jó a szócikk.

sem – se: Hogy teljesebb lehessen a szócikk válasza, nem ártott volna a **ketős tagadás** vagy **tiltás** esetére is adni tanácsot: *Nem vitte el azt sem – Ne vigye el azt se!* „Tiltó mondatban a **sem** durva hiba.” Ez igaz, de a **tiltó** mondatra vonatkozó szabály vagy tanács megjegyezhetőbb lett volna, ha láthatunk más típusú példát is: *Ne vidd el azokat se!* Sőt ugyanezt a nem tiltó mondat fölszóllító módú mellékmondatán is: *Nyilván azt akarják elérni, hogy hétvégén se pihenhessünk.*

4. És végül egy címszó, amelynek ismertetését nem is kellene kiegészíteni, de célszerű lenne és lehetséges **világosabban** vinni az olvasó elé. Íme!

enyém, tied, övé: A szócikk tartalma egy kis részben homályos. „*Ha azonban a birtokjelnek valóságos szerepe van, természetesen nem helytelen az enyémé, tiedé... forma sem.*” Ez a mondat bizonyára a fogalmazó szerint sem akar *enyém/enyémé... polinímiát* sugallani. Tudniillik így **téves**. Célszerű lett volna (a „*nem helytelen az enyémé, tiedé... forma sem*” helyett) egyértelműen fogalmazni: *birtokjelezés esetén csak az enyémé, tiedé... forma a helyes* – még ha ez a beszédhelyzet ritka is. (Például [ha az én gyerekem a táskatulajdonos] *ez a táska az enyémé, az meg a tiedé, vagyis: 'a te gyerekedé'*).

5. A továbbiakban felsorolt címszavak alatt pedig, úgy vélem, a szócikk tartalmi és szerkezeti **módosítása** lenne indokolt – még ha csupán egy vagy egy-két részlet tekintetében is. Ilyenekre gondolok elsősorban:

fel igekötő: Mindenekelőtt téves a címszó, mert ez az igekötőnk kétalakú: *fel/föl*. A szócikk lényegében jó, de egy-két hiányosságot is látok benne.

„Ha az ige (több) **e** hangot tartalmaz, előnyben részesíthetjük a **föl** változatot: **fölfedez**.” A szócikk **első** mondata meggyőzőbb lehetett volna, ha a fogalmazó alkalmazza is a maga tanácsát: a *legfeljebb* helyett annak polinim párját, a *legföljebb* változatot választja. (Persze, mindkét változat kifogástalan, csupán itt és azért ellentmondásos a szóválasztás, mert az a szóalak éppen része az ellenkezőjéről szóló tanács megfogalmazásának. – Hasonlóképpen ellentmondásos a *felfedez* és a *felfektet* címszó megválasztása is.)

Mivel azonban a *föl/fel* **vagylagos** értékű, az *ö-s* formát az egyébként is lép-ten-nyomon egyhangúságot okozó *e* hangok ellensúlyozására gyakrabban is választhatjuk. Például hasonlóképpen lehet jó: *föltételes mód, hitelföltételek* stb. Ha ugyanis valaki spontánul (tehát „eröltetés” nélkül) használja ez utóbbi szóalakokat, akkor az eröltetést legföljebb abban érezhetjük, ha valaki az ilyen esetet „mesterkelt”-nek igyekszik elfogadtatni.

A téma utolsó mondata *e* tekintetben határozottan megfelel köznyelvünk mai természetes igényének: „*Az e-ö közötti választás végső soron mindig a szövegkörnyezettől és a beszélő v. fogalmazó stílusérzékétől függ.*” Szerintem ez a burkolt tanács egészen pontos. Legföljebb célszerűbb lett volna (közérdekből is) a nem burkolt formája: A váltakoztató (egyhangúságot csökkentő) fönti vagylagossági tanács alkalmazását ki-ki terjessze ki oda s annyira, ahol s amennyire természetesnek tartja – mert a két változat vagylagos, tehát a kérdés nem helyességi, hanem stílusbeli (jóhangzási).

Köznyelvünk gondozói már régóta igyekeznek módot találni az *e* hang túlsúlyának csökkentésére, de nem eléggé hatékonyan és meggyőzően. Az indokolt szándék két mozzanatban is más stratégiát érdemelne.

Az első: Köznyelvünkben nemcsak a *föl/fel* igekötő alakpárja és származékcsoportja (pl. *fölösleges, tejföl, föllebbez*) ad lehetőséget az *e* gyakoriságának csökkentésére, hanem az *ö/e-s* váltakoztatást tágabb fogalomkörben is alkalmazhatjuk (*gyöngye, fönt, pör, röpi, csönd, söpör, förtelmes* stb.), s ez így van jól. (Ugyanakkor *e* célból eleve nem gondolhatunk a köznyelvi *ë/e* váltakozás alakítani és szótani, ma is szerte élő tényére, mégpedig indokoltan, mert a köznyelvet

beszélő magyarságnak kb. egyharmada ezt a beszédhangot anyanyelvi szinten **nem ejti.**)

A második: Szóválasztáskor az egyhangúságot akkor csökkenthetjük lényegesen, hogyha ellensúlyozandó szöveghelyzetnek tekintjük nemcsak egy-egy szónak a magánhangzóarányát, hanem (ugyanezen okból!) a mondatét is, illetve a szövegekörnyezetét is. Sőt: az *e* túlsúly vagy egyhangúság nemcsak a szövegben jelen levő *ö*-höz mérendő, hanem a mondat és a szövegekörnyezet általános magánhangzó-állományához is.

Egy-egy szövegekörnyezetben **összességében is** csökkenthető és csökkentendő az *e* gyakoriságából származó egyhangúság. A fönti tanács így hitelesebb lehetett volna.

nyökögés: Valójában az ökögésről szól a szócikk, de, úgy látszik, az ökögés címszó teljesen hiányzik, pedig az nyilván tárgyilagosabb, iróniamentesebb lett volna a nyökögésnél. Amikor például az ökögésről szerettem volna megtudni a szótár összeállítóinak a véleményét, ezt a címszót hiába kerestem, sőt utalószót sem találtam, arra vonatkozót. Véletlenül bukkantam a *nyökögés* címszóra, de még ilyenkor sem biztos az ember, hogy a talált valami ugyanaz. Ebben nem az a döntő, hogy melyik elnevezés fedí jobban a keresett fogalmat, hanem hogy ahol a **szótárhasználó** keresi, ott van-e a válasz vagy az elirányítás.

Van ugyan a könyvben **utaló címszó**, de kevés (l. *vesére múltott*). Több kellene ahhoz, hogy ami a könyvben megvan, az a rengeteg érték: javaslat, vélemény, minősítés nagyobb valószínűséggel juthasson el oda, ahová szánták. A kézikönyvet ugyanis **nem elolvasni** szoktuk – azaz nem oldalról oldalra olvasni, nem is arra szánták a szerzők –, hanem **használni**.

szórend: Jó a szócikk, tömörsége is indokolt, de kurtasága kevésbé, hiszen e téren hatalmas változásokat tapasztalhatunk. Nem csekély a rendszerbomlás és a pongyolóság.

A **sajtónyelv** helyett itt indokolt lett volna **médianyelvről** szólni. Különösen a televíziócsatornák reklámairól. A szócikkből hiányzik a mondathangsúly, vagyis az új elemnek a szórendet is meghatározó szerepe. De maradjunk a bemondók zárómondatánál! Például: *Legközelebb híreket 10 órakor láthatnak. Éjjélkor jelentkezőnk legközelebb sporthírekkel.*

Helyesen: *Legközelebb 10 órakor láthatnak híreket. Vagy: Híreket legközelebb 10 órakor láthatnak.* Vagy a 10-et leszűkítő módosító elemnek, hozzátoldásként, a mondat végére való hátravetésével: *Híreket 10 órakor láthatnak, legközelebb.*

A másik példa helyesbítése: *Sporthírekkel legközelebb éjjélkor jelentkezőnk.* Vagy: *Legközelebb éjjélkor jelentkezőnk sporthírekkel.* Stb.

S hiányzik az utalás a kapcsolódó címszóra: *L. hangsúly és szórend.*

6. Most abból a csoportból választok ki egyet-kettőt, melyben az egyébként általában **jó és tartalmas** szócikk szakmailag határozottan **helyesbítendő**, lényeges elemet is tartalmaz. (Úgy látszik, hogy ez elkerülte az új kiadást előkészítő szerkesztők figyelmét!)

az/ez – ő: „Valójában az *ő/ők* névmás állhat élettelen tárgy helyett is, különösen a mondat végén, hangsúlytalanul: *Itt vannak a mai újságok, fúsd át őket!*” – áll a vitatható tartalmú szócikk élén. Ez azonban tévedés! Élettelen dolog esetében csak a többes *ők* tölthet be hangsúlytalan melléknévi szerepet. A **tárgyesetben álló, egyes számú ő** helyett ugyanis a mondatvégi hangsúlytalan helyzetben nem kell semmi: *Itt van a mai újság, fúsd át!* Nem pedig: „...*fúsd át őt!*” Sőt: itt és ilyenkor nem kell sem *azt*, sem *őt*.

Újabbán ugyanis a média közvetítette közéletben (azon idegen nyelvek hatására, amely nyelvekben nincsen **tárgyas ragozás!**) mondat végi helyzetben az *azt* előfordul ugyan, de az *őt* soha. Ez a teljesen fölösleges *azt* (és: a hangsúlytalan *őket* helyébe iktatott *azokat!*) annyira **divatba** jött, hogy itt is foglalkozni kellett volna vele. Csökkenti nyelvünk könnyed differenciálód erejét.

földrajzi nevek helyesírása: (A 8. bekezdésből: „Az *-i* képzőt kötőjel nélkül egybeírjuk az utótaggal. Ha az előtag köznévfő, a melléknévi származékban elveszíti nagybetűsségét.”) Helyesen: Ha az előtag közszó, a melléknévi származékban elveszíti nagybetűsségét.

Közsónak tekintjük ugyanis azt a szót, mely nem **tulajdonnév**, tehát nemcsak a **köznevet**, hanem a **melléknevet** is (azt is, melyet **tulajdonnévből** képezünk). Közsói előtagú földrajzi nevek és melléknévszármazékaik: *Szabadság-hegy, szabadság-hegyi; Földközi-tenger, földközi-tengeri; Fekete-tenger, fekete-tengeri; Gyöngyös-patak, gyöngyös-pataki; Velencei-tó, velencei-tavi, Krétai-tenger, krétai-tengeri*. Sőt némely földrajzi nevekben két előtag áll, de egyik sem **köznévfő**, viszont mindkettő **közszó**: *Rohonci-Arany-patak, rohonci-arany-pataki; Nagy-Ausztráliai-öböl, nagy-auztráliai-öböli*.

helység – helyiség: „A kisváros, a község, a falu, a tanya közös néven helység.” Úgy látszik, a **tanya** és a **tanyavilág** annyira ismeretlenné vált a magyar főváros bizonyos rétegeiben, hogy még a kézikönyv számára is „helység”-nek vélhető. Pedig a mai földrajzi és térképészeti értelemben sem a tanya, sem a tanyavilág, de még a tanyasor sem ’helység’.

A **tanya** általában egyetlen lakóház a hozzá tartozó gazdasági épületekkel: *magtár* (v. *„hambár”*), *fészter, ól, istálló, kocsiszín, szénáspajta* s esetleg *lacikonyha* vagy *nyárikonyha*. De része még egy vagy több *udvar* s többnyire a *szérű* is, a *virágoskert* is. Szálláshelye egy-egy földművelő és állattenyésztő családnak. Nem magyar szemmel nézve is mindez legfőljebb ’épületcsoport’, de nem ’helység’. A **tanya** sohasem és a magyar nyelvterületen sehol sem volt helység. A szócikknek ez az eleme bizonyára félreértésen alapuló, elemi tévedés.

Másrészt nincs miért a *kisvárost* külön is említeni, amikor a *nagyváros* is helység. ÉrtSzt. (1960): *a helység: „falu, község, város”*. Magyar értelmező kéziszótár (2003): *a helység: „közigazgatási egységet alkotó település.”* A tanya nem alkot közigazgatási egységet. (Nem tévesztendő össze *major* szavunkkal!)

Az imént idézett két jó meghatározás együtt alkalmas lehetett volna a címadó paronimapár megkülönböztetésére, hogyha a fogalmazó ezeket veti össze a *helyiség* meghatározásával.

nemcsak – nem csak – ne csak: Vitatható és gyöngé a szócikk álláspontja és taglalása. Először is a kötőszópár **nem ellentétes**, hanem **kapcsolatos**. (A fogalmazó bizonyára a *nem –, hanem* – szerkezetű, **kizáró ellentétet** jelölő mondatviszonnyal tévesztette össze.) A címszóként szereplő kötőszószerkezetnek immár hagyományosan ez a megnevezése: **ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony jelölésére szolgáló páros kötőszó**.

A *nemcsak* kötőszót **mindig** egybeírjuk (de a *nem* és a *csak* szavakat nem mindig). Összetett kötőszavaink: *úgyhogy, csakhogy, nemhogy, nehogy, mégis, ugyanis, vagyis, hanem, noha, habár, jöllehet, tudniillik, ámde, mégpedig, mármint* stb.)

Sohasem írjuk viszont egybe az ugyancsak kötőszói értékű (sőt a *nemcsak* kötőszóval általában azonos jelentésű) *nem csupán* szókapcsolatot, valamint ezek tiltó változatát: *ne csak*. (Vö. *de hát; még ha; azért is; csak azért is; de viszont* stb.)

Tipikus szerepét, mint említettem jegyzetem elején, a *nemcsak* a mellérendelt mondatok kapcsolatos (!) típusának **ellentétesen hozzátoldó** változatában tölti be: *Nemcsak ígérte, hanem meg is tette. Nemcsak elhanyagolják a vetéseket, hanem földjük jelentős részét be sem vetik*. Ilyenkor **kötőszószerkezet** jelzi a tagmondatviszonyt: *nemcsak... , hanem... is*, vagy tagadó formában: *nemcsak... , hanem... sem*.

Hogyha a második kapcsolatosági elem magában foglalja az elsőnek a jelentését is, a kötőszószerkezet harmadik tagja elmarad: *Nemcsak terád kellett várunk, hanem mindannyian késtünk*. (Kötőszók ilyenkor: *nemcsak... , hanem...*)

A kapcsolatos hozzátoldás váratlan élességét vagy meglepő voltát néha azzal jelezzük, hogy a *hanem* helyén a *de* kötőszót szerepeltetjük: *Nemcsak rágalmaznak bennünket, de sokunkat meg is verték már*. Ebben a *hanem* helyére léphet a *de* kötőszó. Természetesen, még ez is **ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos** viszonyban álló tagmondatokat köt össze.

Ez az **ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos** viszony akkor is fönnáll, hogyha magát a **hozzátoldást** kihagyjuk (de mindig hozzáértjük!). Kihagyjuk, mert akihez szólunk, már elmondta, vagy úgyis tudja, vagy mert nem akarjuk közölni vele. A *nemcsak* kötőszónak ilyenkor is azonos a szerepe: *Nemcsak versek vannak a könyvben*. (Azaz: '...hanem más is'.)

Amikor pedig **kizáró ellentétes mondatban** cáfolunk vagy helyesbítünk egy rendszerint korábbi állításfélét, előfordulhat ugyan, hogy a *nem* és a *csak* egymás mellé kerül, de a *csak* egy rákövetkező mondatelemnek a leszűkítője, s ez utóbbinak a jelentését tagadja a *nem*: *A németórán nem csak négyen voltak jelen, hanem csak négyen hiányoztak*. Nem kötőszói az értéke tehát. (Ellentétes mondat a következő párbeszéd-részletbeli válasz is: – *Te is ott voltál?* / – *Nem, csak elmesélték*. Azaz: *Nem voltam ott, hanem csak elmesélték*.)

A **kizáró ellentétes** mondatbeli *nem* és *csak* értelmezését illetőleg nem kevéssé ellentmondó és zavarkeltő némely kézikönyvünk információja: a „*nem (tagadószó)*” címszavú szócikknek az ugyanitt megadott helyes választ követő, másik példája: „*nem csak (= nem csupán)*”. Tudniillik maga a *nemcsak* kötőszó 'nem csupán' jelentésértékű, mégpedig **mindig**. Ugyanakkor a *nem csak* így, magában, mint láttuk fentebb, nem is szerkezet, hanem egy vagy két szerkezet töredéke a **kizáró ellentétes** mondatból: *Nem csak szerdán voltam ott, hanem szerdán is ott voltam*.

Sztálin – Sztalin: A *Sztalin* után a *Sztálin* íráskép az anyaországban végül is annyira megszokottá vált, hogy visszaigazítása körültekintő érvelést igényelt volna, hogy ne okozzon politikai zavart. Az anyaországiak egy részének kivételével viszont a magyarság a Kárpát-medencében és szerte a világban máig is inkább a **magyar nyelvnek megfelelő** rövid *a*-s alakját őrizte meg anyanyelvi készségében: *Sztalin*, *Sztalin-orgona*, *sztalinista*, *Sztalingrád*, *sztalini* stb. Miként: *Bulganyin*, *Karpov*, *Fagyjev* stb., illetve *Lenin*, *Lermontov*, *Gogol*.

Nem hibáztatható a magyarság kiejtése, ha Új-Zélandtól Zentán és Budapesten át Chiléig és Kanadáig *Sztalin*, *Sztalingrád*, *sztalinista* névformákat őrzött meg írásban és kiejtésben, mert az *á*-s formát joggal érzi egy kissé mesterkéltnek. A magyarban amaz a hagyományosabb formája a névátvételnek, s ezt a kéziszótár szócikke nem is zárja ki. A fogalmazó nem tért ki a név már említett másik népies változatára, pedig az a magyarság nyelvhasználatában – rosszállás nélkül is – többnyire egyetlen forma, és anyanyelvünk idegenszó-használatának is a természetesebbik szóalakja.

A *Sztálin* vagy a *Sztalin* szóalaknak (és származékainak) az alaki mérlegelése ma anakronizmus lenne. Mindkét forma (a fogalmakkal együtt) történelmivé vált, s ezzel a kettősséggel él a magyar emlékezetben: *Sztálin* vagy *Sztálin*, *sztalinizmus* vagy *sztálinizmus*, *sztalinista* vagy *sztálinista*, *sztalini* vagy *sztálini*, *Sztalingrád* vagy *Sztálingrád* (ma: *Volgográd*). A tulajdonnévi eredetű polinímia egyébként sem ritka jelenség a magyar nyelvben (és más nyelvekben sem): *Potemkin* – *Patyomkin*, *Roosevelt* (e.: *rúzvelt* – *rőzevelt*), *II. Endre* – *II. András*, *Zápolya* – *Szapolyai*, *Balassi* – *Balassa* stb.

Az eredeti orosz ejtésnek (*sztálin*) egyébként a *sztálin* hangsor sem felel meg egészen; másrészt a *bétóven*, *valensza*, *lenin*, *gogol* hangsorok sem rosszállásból térnek el az eredeti ejtésmódtól, sőt egyes szláv nyelvekben a *güler* és a *gendelj* sem. (Ha egy név rossz emléket idéz egy nép vagy népréteg emlékezetében, az akkor is negatív hatást vált ki, ha *Sztálin*, s akkor is, ha *Sztalin*. Miként *Hitler* neve akkor is rosszállást és megvetést ébreszt az emlékezőkben, ha pontosan van leírva vagy kimondva. Ezért sem indokolt például *Ceaușescu* nevét ferdfítenünk „*csaucseszku*”-ra, még ha az írásmódja jelentősen eltér is a magyar írásmódtól.)

7. Végül pedig két olyan szócikket vizsgálunk meg, amelyeknek már az alapon danivalóját is részben **korrigálandónak** tartom. Noha az ötezer címszó között az ilyesmi már egyáltalán nem jellemző, a kiadvány további fejlesztése szempontjából, úgy érzem, mulasztás lenne nem tennem szövé.

idegen nevek átírása: (Az 1. bekezdésben:) „A latin és cirill ábécét egyaránt használó szerb nyelv neveit azonban átírhatjuk; egyaránt helyes tehát a *Draskovics*, *Milosevics*, ill. a *Dražković*, *Milošević* írásmód.”

1963-ban, amikor a Délvidéken elhatároztuk, hogy – a sajtónyelven kezdve – áttérünk A magyar helyesírás szabályainak tizedik (1954-es) kiadásába foglalt alkalmazására, ebben a szándékunkban az MTA Helyesírási Bizottsága írásban is támogatott bennünket: „Latin betűs nyelvnek számít a szerbhorvát, mert kétféle

írásrendszert alkalmaz, és azok közül az egyik a latin betűs.” Voltaképpen meg erősítette addigi meggyőződésünket és szándékunkat.

A délvidéki magyarság viszonylag gyorsan megértette, hogy ezzel az áttéréssel egységesülhet az egyetememes magyar írásmód. Azóta (tehát több mint negyven éve) a délvidéki magyar írásban általános a szerb személynevek, földrajzi nevek és intézménynevek magyar szövegben való szerepeltetésekor az eredeti (latin betűs szerb) írásmód megtartása – sőt tudományos munkákban, lexikonokban **ideát is így járnak el**. A Délvidék magyarsága (másokat ugyanis ez nemigen érdekel) mindmáig furcsállja, hogy az anyaországi sajtó a nem latin betűs macedón, bolgár, ukrán, orosz stb. nyelv neveinek mintájára a szerb és (többnyire) a horvát neveket is átírja. (A horvátok egyébként sem akkor, sem azóta nem is használtak egyebet a latin betűknél.)

Elvéve megesik, hogy valakiket zavar a magyar nyelv és írásrendszer egysége, de most különösen meghökken ez a megtévesztő tanács. Akkor is meghökkenetene, ha 52 évvel a tizedik kiadás megjelenése után, illetve 43 évvel a délvidéki sikeres bekapcsolódás után, nem éppen itt olvastam volna.

Azóta ugyan nyilvánvalóvá lett – amit odaát korábban is szinte mindenki tudott –, hogy a szerbhorvát nyelv nem létezik, ám megvan az egyábécés (latin betűs) horvát nyelv, és megvan a két ábécés (latin és cirill betűs) szerb nyelv is. A szócikk fönti tanácsa azonban ezt tudva is **téves**: a szerb tulajdonneveket éppúgy **nincs miért átírnunk**, mint a lengyel, angol, portugál, török, német, vietnami, finn, izlandi stb. nyelv tulajdonneveit, egyéb szavait. Mert a szuverén szerb nyelv is latin betűs írásrendszerűnek tekintendő.

sejtenni enged: A két **helyesírási homonima** – *sejtette* – kiejtésének zárójeles föltüntetése a szócikkben **föl van cserélve**, s ezért annak tanácsa, érvelése merőben téves.

Helyesen:

cselekvő: (*sejtette*) > sejt + ëtt + e   vö. tart + ott + a, önt + ött + e
középzárt magánhangzó!

művelt.: (*sejtette*) > sejt + et + t + e   tart + at + t + a, önt + et + t + e
nyílt magánhangzó!

cselekvő, múlt: műveltető, múlt:

sejtette   sejtette   és: *rejt, ejt, fejt, jelent, ért, félt...*

sejtöttem   sejtöttem

sejtötted   sejtötted

sejtöttük   sejtöttük

sejtöttétek   sejtöttétek

sejtötték   sejtötték

rejtette   rejtette

rejtötték   rejtötték

jelöntette   jelöntette

jelöntöttem   jelöntöttem stb.

8. Nem idézek többet a könyvből. Köszönöm a szerkesztők és az olvasók türelmét és bizalmát! Eleve nem a jellemzőt idéztem, hiszen a kéziszótár jellege a képesség és a készség gyorssegély nyújtására. Olvasóként magam is naponta hálával és örömmel veszem igénybe ezt a segítséget. A jegyzetek, a korrekciógondolatok nyelvésztől erednek, inkább kötelességből s mindenképpen csak elgondolkodtató javaslatként – a jövőnek szánva.

Kizárólag ehhez a szándékhoz csatolnám azokat a javaslatokat is, amelyekhez címszót nem találtam a szótárban. Nem is annyira **hiányként** említem (hiszen tudnom kell, hogy a szerkesztők sok mindent tudatosan kényszerültek kihagyni), mint inkább esetleges gondolatébresztésül szerkesztőnek és olvasónak egyaránt – ebből a megtisztelő alkalomból is az élő és folyamatos nyelvművelés ügyét szolgálva. Íme, néhány példa!

abbéli: A délvidéki sajtóban divatos *abbélinek* sehol sincs nyoma a kéziszótárban, pedig – ritkán – ideát is hallottam már. Főleg nincsen ebben az értelemben: *abbéli szándékát* = 'azt a szándékát'. Ez esetben ugyanis nem így helyesbítünk: *abbeli...*, hanem *azt a szándékát*, esetleg: *azon szándékát*. (L. *-beli*, *-béli*.)

Athén; thaik – thaiok: (A hehezetes – *ph*, *th*, *kh*, *rh*, *gh*, *bh*, *dh...* – hangot is tartalmazó ógörög, hindi és egyéb szavakat **magyar szövegben** hogyan ejtjük ki: magyar *h*-val vagy nélküle, illetve így is, úgy is; és a szót írásban hogyan választjuk el helyesen? Erre gondolok: *athén*, *ganthi* vagy *atén*, *gandi*. És *mahapharata*, *butha*, vagy:...)

(Továbbá: **Thaiföld:** *thai föld* v. *taiföld*, es. *tájjöld*? És (az írásmód is kérdés!): *thaik* vagy *thaiok*?)

Damoklesz kardja: Nyilvánvaló lett, hogy a kifejezés használói részéről, amikor *Damoklesz kardja* helyett újra meg újra *Demoklész kardját* mondanak, nem nyelvbottlásról van szó, hanem **tévhitről**. De ezt még inkább tekinthetjük a választott kifejezés nem ismerésének.

Hiányzik ez a címszó, pedig az ezzel kapcsolatos hibá(ka)t másutt aligha tehetjük szóvá (még idejében). A Délvidéken tapasztalt jelenséget ideát is hallottam a médiában. Két hibát is tartalmaz: a személynévbe *e* került az *a* helyére, és *é* az *e* helyére: *Damoklesz...* > *Demoklész...*

Ha az ilyesmit nem tesszük szóvá, még az a hiedelem is kialakulhat, hogy az ógörög neveket is angolosan „illik” ejteni.

Másrészt köznyelvünk az ógörög formától eltérően a szólásszerű kapcsolatban a latinus névformát használja. Legalábbis erről tájékoztat az 1994-es Bakos-szótár, valamint a „nagy fehér” Magyar helyesírási szótár is, mely öt évvel később jelent meg. Ezekkel szemben a Bakos-szótár 2002-beli újabb kiadása már a *Damoklész kardja* formát ajánlja. (Fontos kézikönyveink friss kiadásainak nem kis zavart okozó eltéréseit, de még inkább elírásait – más alkalommal – tovább sorolhatnánk.)

hangzónyújtás: Jó lett volna választ kapnunk több ezzel kapcsolatos, idegenszerű jelenségre. Továbbá: véleményt kapnunk az *ELTE-n*, *ELTE-re*, *ELTE-t* ejtőmódjáról.

K&H [ká-és-há]: Budapesten így terjedt el: „ká-end-há”. Noha kereskedelmi és hitelbankról van szó (úgy tudom, innen a *K* és a *H*, vagyis a *ká* és a *há*), a nem angol eredetű & (azaz: és) jelnek pedig nyelvenként **anyanyelvi** olvasata van. A magyar névrövidítés vegyes (magyar és angol) olvasata a magyar nyelvhasználatban indokolatlan. Angliában logikus lenne, ha kb. így olvasnák: *kej-end-ejcs*, de Magyarországon, azaz magyar szövegben ez csak *ká-és-há* lehetne. (Vagy pedig, persze, akármi.) (Mivel **csak ezt** hallom a médiában, nem bocsátkozom abba az esetleges ellenérvelésbe, hogy a névrövidítésnek van angol utótagja is.)

Esetünkben már az is elgondolkodtató, hogy a megújított kézisztárból ez a sajátosan nyegle jelenség hogyan maradt ki.

Minden rendben?: Magyar ember egy vérben fekvő sebesülttől – ép észszel – nem kérdez ilyesmit: *Minden rendben?* Ilyen helyzetben így sem jobb: *Minden rendben van?* Pedig ez az ostoba kérdés a magyarra fordított filmekben naponta hússzor is elhangzik.

műveltető ige: Nincs róla szó sehol (vö. *sejtetni enged*), pedig rejtett kiszorítása nagyobb időszerűségű és jelentőségű, mint például a szenvedő ige ügye, noha arról is lett volna mit mondani.

suli(net)...: *suli*, *szülinap*, *köszí szépen*, *vacsi*. Kimaradt a *sulinet*, noha szolgálkú, fölülről való terjesztését idegenszerűsége, nyeglesége, fölöslegessége miatt is időszerű lett volna mérsékelni (Délvidék: *sulifesztivál*, *suliszínház*, *sulitanács* stb.).

Két dologról kellett volna szólni: a *suli*, *buli* típusú szavak stílusértékéről és megfelelő helyéről, valamint a nyegle és teljesen fölösleges *sulinet*, *sulinap* stb. „pályafutásáról”. A *buli* szócikke egyébként jó.

UPC: Úgy vélem, a magyar szövegben előforduló *UPC direktnek* „júpízidájrekt” olvasata és az ilyen olvasatnak a magyarságtól való általános elvárása éppannyira **abszurdum**, mint az, hogy az ilyesmit komolyan nem (eléggé) teszi szóvá az erre hivatott (tehát nemcsak illetékes) magyar nyelvész társadalom.

Viselkedj!: Viselkedni ostobán is lehet, ezért nem mindegy, hogy milyen viselkedésre szólítunk föl valakit. Többek között így figyelmeztethetünk a helyes viselkedésre: *Viselkedj rendesen!* Vagy: *Hogy viselkedsz?!*

volt – lett: Ma is közismerten és világosan megoszló jelentésű szópár, s a jelentésmegoszlás nyelvünknek nem terhe, hanem értéke.

Ma és holnap?

Mindenekelőtt talán az lenne indokolt, hogy ne csak a Nyelvőr olvasói tudjanak róla (és anyanyelvünk többi kézikönyvéről); ...hogy legyen belőle elég a boltokban, sőt hogy eljuthasson oda is, ahol nincs könyvesbolt.

Meg kellene szervezni az **észrevételek begyűjtését** a kézisztár (hivatásos) használóitól, s máris elkezdni, és éveken át készíteni elő az újabb kiadást. Mert van, ami máris hiányzik, vagy máris módosítandó, hiszen a 10%-nyi új anyaggal nem válaszolhatja meg a hiányzó címszavakat, viszont kitűnően megsejteti, sőt szemlélteti is, hogy mennyit ér az ilyen anyanyelvi kalauz, és hogy mi minden férhetne még ide a napjainkat körülzsongó anyanyelvi kérdésekből.

Noha van hagyománya, mégsem jellemző jelenség, hogy a kézikönyvek szerzői fölkérik az olvasókat: észrevételeik (internetes!) közlésével növeljék annak esélyét, hogy a következő kiadás e tekintetben majd ismét megfelelhessen anyanyelvi rendeltetésének. Pedig nemcsak ennek az esetében volt és lenne fontos az **időkö-zönkénti megújulás**, hanem a váltakozó iramban változó vagy megváltozó anyanyelv egyéb kézikönyveiben is. Sőt nem csupán a nyelv változása miatt hasznos a kiadványok megújítása, hanem az elírásokat, apró pontatlanságokat, tévedéseket, homályokat, hézagokat korrigálni sürgős érdeke lehetne szerzőnek és olvasónak egyaránt.

A kétlépcsős tájékoztatás más területen is szükségessé és gyakorlattá vált: az átfogó, nagy kiadványok mellett csakhamar elkészült a használatkor könnyebben kezelhető, eleve tömörebb és szűkített tartalmú kézisztár.

Szerencsére többféle anyanyelvi kézikönyv áll rendelkezésünkre ma is. Tudjuk, sohasem pótolhatja egyik kézikönyv a másikat, ugyanis más-más rendeltetéssel készülnek. (Vö. értelmező szótárak, lexikonok, atlaszok, helyesírási és kiejtési kiadványok stb.)

Nem mindegy, hogy körültekintően ismerjük-e föl: ma hol van a helye ennek a „tőkebefektetés”-nek, egy-egy ilyen anyanyelvi kézikönyvfajtának, azaz hol hiányzik legjobban, hol lesz valóban hatékony, hogy átfogóan gyorsulhasson föl anyanyelvünk harmonikus **megújulása**. Hogy anyanyelvhasználatunk (tehát nem a társadalomból kutatási projektumokba elméletben elvont **anyanyelv**, hanem az élő anyanyelvi **kommunikáció**, sőt – ami sokkal több – társadalmunk **anyanyelvűsége**) a **világnyelv** általános térhódításának és a létfontosságú többnyelvűsödésnek a korában is, sőt holnap is megfelelhessen alapvető rendeltetésének. Ezt a rendeltetést ugyanis a többnyelvűsödés, a világnyelv és a számítógép nemhogy nem helyettesíthetné **részlegesen** sem, hanem – anyanyelvünk egyidejű és párhuzamos – megújulását **maga is** igényli, sőt megköveteli és sürgeti.

Ezt fölismerni, ennek megvalósulását folyamatosan, okosan és hatékonyan elősegíteni a nemzet értelmiségének illetékessége és egyik legkorszerűbb föladata lenne. Mert ez létérdeke. Persze, egyetemes emberi érdek is, hogy nemzetünk (határokon belül és kívül) ma milyen **anyanyelvűséggel** építi nemzeti kultúráját, és milyen életképességű anyanyelvi kultúrával járul hozzá az egyetemes kultúra gazdagításához.

Rajtunk is múlik tehát, hogy ez az értékes ismerettár mennyiben és mikorra jut el abba az olvasótáborba, ahol nem válik holt tőkévé (azaz csak szellemi és fizikai

lehetőséggé), hanem mindannyiunk (egyik) közkedvelt anyanyelvi „kalauz”-ává vagy inkább „útítárs”-ává tesszük mindennapjainkban.

El kell tehát juttatnunk a megfelelő könyvespolcokra vagy a világhálóra, hogy bármikor kéznél lehessen. El kellene juttatnunk mindenekelőtt oda, ahol még a műfaj létéről sem tudnak. Fontos és sürgős lenne, hogy munka közben minél előbb és minél átfogóbban elérhető legyen: tanácsért, magyarázatért, válaszért föllapozhassuk éppen ott, ahol kell. Nem elolvasni, sem őrizgetni akarjuk az utókor számára, hanem esetenként föllapozni. Persze, közvetlen rendeltetése nyilvánvaló: a kézikönyvtár használója maga dönti majd el, hogy föllapozza-e, és hogy a pillanatnyilag talált magyarázatot vagy a fölkínált megoldásváltozatot anyanyelvi készségének ápolására, nemzeti létünk megtartására, kultúránk építésére elfogadja-e s alkalmazza-e. Bizakodhatunk, hogy egyre többen fölismerik: a magyar nyelvközösségben ez a készség a lelke a másik kettőnek.

Jókor van, s jó, hogy van. Szerzőt és kiadót elismerés illet meg.

Ágoston Mihály

SUMMARY

Ágoston, Mihály

The Concise Dictionary of Language Cultivation

This paper is a review and recommendation of *The Concise Dictionary of Language Cultivation*, edited by László Grétsy and Gábor Kemény, published by Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005. The author formulates his general views on mother tongue, language cultivation, and dictionaries of language cultivation. He mentions entries of the present dictionary that he finds impeccable, but also ones that he thinks are to be extended, formulated more clearly, corrected, or modified in their content. Also, he brings up certain phenomena that the dictionary fails to discuss.

A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei

Az írók gyakran felhasználják hőseik alakjának megalkotásakor azt a lehetőséget, hogy egyes nevek felismerhető jelentéssel vagy sajátos érzelmeket, érzeteket keltő hangalakkal bírnak, esetleg valamilyen általános képzet, vélekedés vagy hagyomány kapcsolódik hozzájuk. Az első csoport elemeit Tolnai Vilmos nyomán beszélő neveknek nevezzük (Tolnai 1931: 176). E nevekről Kovalovszky Miklós megállapítja, hogy csak egy fő vonásra világítanak rá, tartalmi szegénységük miatt nem alkalmasak árnyaltabb jellemzésre. Legtöbbször gúnyos hatást keltenek, ezért leginkább a komikus műfajokban találkozhatunk velük (Kovalovszky 1934: 38). Történeti szempontból vizsgálódva Kovalovszky arra a következtetésre jut, hogy a beszélő név mint írói-költői eszköz már az ókortól kezdve használatos volt, a 19. század végére azonban már az élclapok oldalaira szorult vissza. Ott azonban, ahogyan maga a szerző is megjegyzi, valóságos reneszánszukat éltek az olyan nevek, mint *Lengenádfalvay Kotlik Zirzabella* (vénlány) vagy *Spitzig Iczig* (rendőr) (Kovalovszky 1934: 62). Ez az értékelés azt sugallja, hogy a beszélő név mint eszköz mára kifulladás, mert tartalmilag szegény és vázlatos (Kovalovszky 1934: 38), vagyis túl **egyértelmű** és **leegyszerűsítő**. Ez a legtöbb műfaj esetében igaz is lehet, van azonban egy terület, ahol a beszélő nevek új erőre kaptak: a Kovalovszky által is kiemelt komikus műfajok közé tartozó **paródia**. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy bebizonyítsam: ebben a műfajban a tárgyalt névtípus szerepe már nem korlátozódik pusztán a jellemzésre, s korántsem lehet a fentebbi két jelzővel illetni.

A paródia ősi műfaj, feltehetőleg egyidős a művészettel, már a természeti népek vallásos szertartásain is jelentős szerepet játszott. Számos komikus műfaj őseként tarthatjuk számon, már az ókorban is nagy megbecsülésnek örvendett, elég, ha csak a híres Békaegérharc [!] című eposzra vagy Arisztophanész vígjátékaira gondolunk. Később sokáig csak a mimézis miméziseként tekintettek rá, s a kevésbé megbecsült műfajok közé tartozott, a színvonala is egyre csökkent, annak ellenére, hogy a legjelentősebb költők is alkottak paródiákat. A 19. század második felétől azonban a műfaj kezdett új erőre kapni, Baudelaire egyenesen azonosította a művészetet a paródiával, hiszen mindkettő lényege az utalás, a vonatkozás (VI).

A modern és a posztmodern irodalomnak egyaránt kedvelt, gyakori műfaja a paródia, hiszen már lényegénél fogva intertextuális, s formájával nemcsak egy adott műre utal, hanem a célba vett szerző munkásságának egészére, egy korszak jellemző stílusjegyeire, illetve a világirodalom valamennyi, a kifigurázottal egyező műfajú alkotására (egy vígeposz például felidézi az összes általunk ismert eposzt). A szöveg értelmezésében óriási feladat hárul a befogadóra, hiszen a paródiának legalább két értelmezési szintje van. A mű önmagában is élvezhető, s az a befo-

gadó, aki nem ismeri a kifigurázott alkotást vagy alkotót, nem is jut tovább ennél a szintnél (habár hasonlóakat feltehetőleg ismer, ezért nagyon kevés lehet azoknak a száma, akik egyáltalán nem jutnak el a második fokozatig). Aki viszont ismeri a parodizáltat, nem önmagában, hanem ahhoz viszonyítva olvassa a szöveget: a paródia lényege, hogy folyamatosan egymásba játszatja e két síkot.

Valószínűleg a paródia nyelvközpontúsága is nagyban hozzájárul a posztmodernben betöltött jelentős szerepéhez: a formát és a tartalmat egyszerre célozza meg; egyik legfőbb eszköze éppen az alapul vett szerző vagy mű jellegzetes fordulatainak, nyelvi-nyelvhasználati jellemzőinek eltúlzása. Erre nyújt példát Bogdán Szabolcs kitűnő Leslie L. Lawrence-paródiája, a *Sindzse zabszeme*. A szerző, amellett, hogy nagyszerűen karikírozza az író kedvelt regényelemeit, a sorozatos gyilkosságokat, az egzotikus hátteret, valamint a sármos, nőcsábász főhóst, aki egyszerre tudós, nyomozó és a keleti kultúrákban jártas bölcselelő, nyelviileg is remekel. Sőt valójában az egész cselekmény a nyelvi humorra épül, az egyes nevek és a hősök által használt fordulatok szorosan összefüggenek a történésekkel. E dolgot tárgyja első sorban a könyvben előforduló neveknek és szerepüknek a vizsgálata, ezért az egyéb nyelvi elemekkel, például a szövegben nagy számban megjelenő szólásokkal és közmondásokkal csak érintőlegesen, a nevekkal kapcsolatban foglalkozom. Az elemzésben Tolcsvai Nagy Gábornak a posztmodern nevekről írt cikkét veszem alapul (Tolcsvai 1996), ezért eltérek a hagyományosnak tekinthető csoportosításoktól, nem választom például külön a személy-, a hely- és az egyéb (csak egy-két elemmel előforduló) neveket (állat- és márkanevek, illetve címek). Mint később látni fogjuk, a vizsgálat szempontjából a hagyományos típusok nem alkotnak különálló csoportokat.

Mivel nem mindenki által ismert klasszikusról van szó, a hosszabb, bonyolult magyarázatok elkerülése érdekében néhány mondatban érdemes áttekinteni a cselekményt. A regény főhősét, az éppen nyaraló angol rovarszakértőt és egyben volt titkosügynököt korábbi munkatársa megkéri, hogy csatlakozzon egy tudósokból álló gyanús expedícióhoz a Himaláján, és derítse ki, mi lehet a célja. Az expedíciót egy titokzatos hölgy szervezte: a legkülönfélébb tudományágak képviselőit kérte fel a részvételre, levélben, egy nagyobb, csábító összeg kíséretében, de egyiküknek sem árulta el, mi lesz a feladatuk. A csoport el is indul egy norvég hegyi vezető segítségével egy kolostorba, hogy ott találkozzanak ismeretlen megbízójukkal, útközben azonban több gyilkosság is történik. A kolostorban gyorsan kiderül, hogy az őket fogadó szerzetesek csalók, de a csoport tagjai hiába vallatják őket, nem sikerül kiszedni belőlük semmit. Eközben egy raktárban hatalmas fegyverarszámra bukkannak, a hegyeken át pedig egy szakasz japán katona érkezik a kolostor ostromára, nem tudván, hogy a II. világháborúnak már jó ideje vége. Mivel a katonák muníciója hamar elfogy, a tudósok (akikről melleleg kiderül, hogy többségük rendelkezik harci tapasztalatokkal, a többiek pedig mesterlövészek) pusztá kézzel, könnyedén, halálos áldozatok nélkül legyőzik az ostromlókat. Ekkor rájönnek, hogy a japán hadnagy a japán vallástörténész elveszettnek hitt testvére. Az expedíció rendőre eközben behoz egy közlekedési kihágásért letartóztatott serpát, akiben a főhős felismeri a gyilkost. A férfi a két japán féltestvére, akinek a lé-

tezéséről nem is tudtak, ugyanis apjuk gyermekkorukban elhagyta őket, kivándorolt Dél-Amerikába. Ott hatalmas olajbirodalmat épített a földjén talált olajra, megnősült, majd megszületett félig japán, félig latin-amerikai fia. Halála előtt eszébe jutott másik két fia, és végrendeletében hármukra hagyta vagyonát. A legkisebb fiú ebbe nem törődött bele, ezért elhatározta, hogy megöli a testvéreit. Álnéven összeválogatta az expedíciót, a japánoknak pedig álparancsot küldött a kolostor megtámadására. A tudóst még útközben meg akarta ölni, a hadnagynak pedig az összecsapáskor kellett volna meghalnia, így senki sem gyanakodhatott volna őrá. Terve azonban nem sikerült, letartóztatták, a túlélők pedig boldogan, bár az ígért pénz nélkül hazatérhettek otthonukba.

1. Tolcsvai Nagy Gábor szerint a **hagyományos nevek** intézményjellegűek: intézményesen adják őket, és úgy is működnek, név jellegük a nyelvi tekintélyen és az emelkedettségen alapul. Jelentésük legtöbbször lényegtelen, elnyomja a nyelvi presztízs, befogadásukban inkább a holisztikus, vagyis egészes szemlélet érvényesül. A **posztmodern nevek** ezzel szemben szándékosan nem magas presztízsűek, nincs meg bennük a hagyomány adta motiváció, ezért kevésbé intézményesek. Így a befogadó figyelme jelentésükre, értelmezhetőségükre irányul; befogadásuk morfológikus jellegű, vagyis az összetevőkre és azok viszonyaira összpontosít (Tolcsvai 1996: 323). A prototípus-elmélet terminusait kölcsönvéve mondhatjuk tehát azt, hogy míg a hagyományos nevek prototipikusak, a posztmodernnek kevésbé azok. Vizsgáljuk most meg több lehetséges szempontból is a paródia beszélő neveit (a regény legtöbb neve ebbe a csoportba tartozik), hogy kiderüljön, a hagyományos vagy inkább a prototipikus nevek közé sorolhatók-e, eltérnek-e a nevek csoportjának tipikus egyedeitől.

1.1. A posztmodern egyik fontos jellemzője, hogy már **nem a privilegizált nyelvhasználatot követi**, a nyelvváltozatokat egyenrangúnak tekinti (Tolcsvai 1996: 320). A vizsgált paródia szövegében – ahogyan a célba vett író regényeiben is – keveredik a köznyelvi nyelvhasználat és a szleng. A nevekben több réteg- vagy csoportnyelv hatása is kimutatható: a szlengből származik a *Stramm*, a *Tockostad*, az *El Azott* ('lerészegedett'), a *Megsepissen*, a *Kutatomuki*, a *Krepál* és még sorolhatnánk, szaknyelvi eredetű a *Phil O'Dendron* és a *Rod O'Dendron*, a *Citokceau*, a *Hanuka*, a *Rittberger* és a *Kup Lung*, csoportnyelvi a *Csicsija* és a *Jack Pot* stb.

1.2. Stílusérték szempontjából szintén vegyes a kép: van a nevek közt régies (pl. *Lowkupec*), bizalmas (pl. *Puja Balganaiva*), népies (pl. *Ihajla Csuhajlova*) és választékos is (pl. *Alapo San Capatos*).

2. A regény olvastán legerőteljesebben a nevek **jelentése** hat a befogadóra. A keresztény kultúrkörben a prototipikus nevek eredeti, közszoói jelentése mára már elhomályosult: *János*, *Balaton* stb. Kevésbé tipikusak, kevésbé címkeszerűek azok a nevek, amelyekben még felismerhető a közszoói eredet: *Kovács*, *Bátor*, *Békás-tó*. Ezek esetében időnként csak a kontextus alapján lehet eldönteni, hogy köznevek vagy tulajdonnevek. A beszélő nevek lényegüknél fogva átlátszóak, tehát eleve a kevésbé tipikus nevek közé kell őket sorolnunk.

Kovalovszky szerint elképzelhető, hogy az író fejében először egy név születik meg, ehhez teremti meg később a figura jellemét, történetét (Kovalovszky 1934: 4).

Az itt következő nevek is ezt sejtetik: erősen hasonlítanak a Hogy hívják a kínai cigarettaárust? típusú viccekre, ezért feltételezhető, hogy azok adták a szerzőnek az alapötletet.

2.1. Egyes nevek viselőjük **foglalkozásával kapcsolatosak**, a kiemelt vonás a megnevezett jellemző cselekvése vagy olyan jellemző dolog, amellyel hivatása során közvetlen kapcsolatba kerül (nem személy, hanem tárgy neve esetén pedig funkciójára utaló tulajdonság):

Phil O'Dendron – botanikus, ikerfiat *Phil* és *Rod O'Dendron*nak hívják;

Dr. Miapanasz Ragtapasz – zoológus és állatorvos;

Jack Pot – matematikus és a kombinációkat kiszámoló szerencsejátékos;

Hanuka Kutatomuki – vallástörténész (neve családtagjaiéval együtt a nyugati, nem pedig a japán és a magyar szórendet követi a regényben, talán ezzel is utalva arra, hogy az angol írói nevű szerző valójában magyar);

Hadibaka Kutatomuki – az előző bátyja, hadnagy a japánoknál;

Pakura Kutatomuki – az előző kettő öccse, a gyilkos, apja olajtársaságának vezetője;

Zoran Gutanovics – antropológus;

Titcon McLesh – brit titkosügynök;

Hur-Peng Zeng Afahang – a főhős hajdani távol-keleti zenetanára;

Naszreddin Lodzsa – a főhős hajdani közel-keleti mestere, falmászást tanított neki;

Kup Lung Si Kong Dzsip Svung – a főhős hajdani kínai mestere, gyorsulási trükkökre tanította;

Pang Teng Leng – a főhős hajdani távol-keleti mestere, megtanította átvészelni az unalmas órákat;

Csicsija Csihad – a főhős hajdani közel-keleti mestere, önszuggesztívós önyugtatót tanított neki;

Dü Löng Dü Höng – a főhős hajdani távol-keleti mestere, a részegekkel való bánásmód a szakterülete;

Lenge Hong Kong – az álszerzetesek által nézegetett, erotikus képekkel teli távol-keleti magazin;

Mia Tyáng, az Élő Isten – az álszerzetesek vezetője; a részeg spanyol jól szórakozik a nevéen, szinte ontja magából az *isten* szót tartalmazó proverbiumokat; amikor az álszerzetes megkéri, hogy kövessék, a spanyol azt súgja Lowkupecnek: „Most aztán tényleg az Isten háta mögött vagyunk, mi? [...] Te, Lesbie, megfogjam az Isten lábát? Hihihih! Esne akkorát, mint az ólajtó...”

Mo Csing – az élelmezésért felelős álszerzetes;

Lo Csong – a fürdőért felelős álszerzetes.

A részegen viccelődő hidrológus által az előzőek alapján kitalált nevek: *Bo Yong* – az utat mutató szerzetes; *Tá Tong* – fogász szerzetes; *He Ring, Snid Ling, Pu Ding* – szakács szerzetesek.

2.2. Néhány név viselője **belső tulajdonságára**, (nem foglalkozásával kapcsolatos) **jellemző viselkedésére** utal:

Hayba kapitány – az expedíció helyi rendőre, állandóan veszekszik, mindenkit megbírságot közlekedési kihágásért (rangja miatt az előző, foglalkozással kapcsolatos kategóriába is besorolható);

Alapo San Capatos El Azott de Leplez – állandóan ittas hidrológus;

Ihajla Csuhajla – mulatozni szerető, a férfiakat folyton ajánlataival üldöző idősebb, nagydarab etnográfusnő;

Öm Leng – mindenkit üzleti ajánlataival üldöző biztosítási ügynök a kolostor alatti faluban;

Hö Zöng – a falu handabandázó karatebajnoka;

Miss Tikush – a gyilkos álneve, az ismeretlen nő, akinek a nevében összehívta a tudósokat;

Magamura Kutatomuki – a japán fivérek apja, öntörvényű, nem szereti, ha parancsolnak neki, ezért is hagyta el a hazáját. (A vérségi köteléket kifejezendő a szerző kénytelen volt japán szereplőinek azonos családnevet adni. Ez a név azonban csak a családból legelőször feltűnő vallástörténész esetében motivált, a többiekkel nem áll közvetlen kapcsolatban. Érdekes esetnek lehetünk tehát tanúi: az eredetileg motivált családnév konvencionalizálódása visszafelé működik, a múltbeli eseményeknek a regény végén történő elmesélése miatt az apa és a fent említett két testvér „örökli” az először feltűnő fiú nevét.)

2.3. Egyes nevek külső tulajdonságra utalnak:

Feye van der Uth – keskeny nyakú, hatalmas fejű, csúnya ornitológus;

Gurulasuta százados – japán vezér, mindkét lábát amputálták, kétkerekű rikán szállítják;

Puja Balganaiva – kislányos szépségű, ártatlan külsejű parapszichológus. (A *pulya* ebben az esetben nem 'elpuhult', hanem 'gyermek' jelentésében szerepel; a szerző az orosz szavak magyaros átírásának utánzása érdekében megváltoztatta a szó írásmódját. A név utalhatna belső jellemvonásra is; ennek ellenére a külső tulajdonságokhoz soroltam, a regényből ugyanis kiderül, hogy a hölgy a legkevésbé sem az az ártatlan kislány, akinek a külseje és a neve alapján társai gondolták.)

2.4. Az eddigi nevek csupán annyiban különböznek a hagyományosaktól, hogy jól felismerhető jelentésük van. Ez még nem olyan jelentős eltérés, hiszen a hagyományos nevek többségének eredetileg szintén volt közszoói jelentése (J. Soltesz 1979: 31). Vannak azonban nevek, amelyek csak **a cselekményből kapnak motivációt**; ezek már a legkevésbé sem tipikusak:

Krepál – a himalájabeli ország neve, ahol az expedíció zajlik; a *Nepál*ból elferdített név nyilvánvalóan arra utal, hogy többen is meghalnak az út során.

Toto – a kiskutya neve, amit az állatorvos magával vitt, de egy jak egy rúgással megölte; a név egyrészt utalás az Óz, a csodák csodája című műre, másrészt az állat halála Jack Pot egyik, szerencsejátékkal kapcsolatos szóviccének az alapja, hozzájárulva ezzel a matematikus jellemzéséhez: „Nahát, sosem hittem volna, hogy egyszer egy jakkal kapcsolatban használom a totógyilkos kifejezést”.

Yakwaii-szigetek – itt nyaralt Leslie, amikor megérkezett a kérés, hogy csatlakozzon a csapathoz; a név érdekessége, hogy míg alakjában a Hawaii-szigetekre utal, jelentése, a himalájabeli országban előállított, tea ízesítésére is használt jakvaj a későbbi cselekmény helyszínére mutat előre.

Kajmánodu – Krepál fővárosa, hangalakjával természetesen Katmandura utal; a név egyik elemének sincs közvetlen kapcsolata a történettel; az utótag a hely kicsi és eldugott voltát érzékelteti, az előtag pedig a veszélyre utal.

Lesbie L. Lowkupec – a parodizált író álnevének elferdítése, a főhős neve; a családnév jelentés szempontjából motiválatlan (a férfinak semmi köze a lovakhoz), csak a hangzás hasonlósága a lényeg, a keresztnév azonban a történet folyamán komoly szerepet kap a jellemzésben; igaz, nem a főhősében. Amikor a férfi (sokad-jára) próbálja meghódítani a finn csillagásznőt, a következő párbeszédet olvashatjuk:
„– Nézze... – kezdett bele nagy sóhajjal egy új mondatba, aztán hirtelen elhallgatott, mire én, azt gondolván, hogy elfelejtette a keresztnevem, előzékenyen kíségettem:

- Lesbie vagyok.
- Én is. Épp ezt akartam közölni.”

Feyetlen der Uth, Feye nincs de azér'Uth – a korábban említett ornitológusnak a gyilkos levágta a fejét. Az ittas Jack Pot, nem fogván fel az eset szörnyűségét, hosszan humorizál rajta, számtalan hasonló szójátékot gyártva ontja magából a szólásokat, közmondásokat, amelyekben a *fej* és a *nyak* szó előfordul: „Szegény Feye nincs de azér'Uth most biztosan azt sem tudja, hol áll a feje. [...] Megy a maga feje után. A nyakába veszi a falut. Nyakra-főre érdeklődik: »Elnézést! Elvesztettem a fejem. Nem látták valahol?« És miért ne kérdezősködhetne bátran? Nem harapják le a fejét! [...] Szegény kolléga meg csak megy, mendegél, és közben törli a fejét: »Hol lehet a fejem? Ha tudnám, a fejem se fájna.« És rájön, hogy lassacskán beesteledik, és neki nincs hová lehajtania a fejét...” Ez az eset azért is különleges, mert azt tanúsítja, hogy ha a jellemző jegy, amiről az irodalmi hős a nevét kapta, megváltozik/megszűnik, a név is vele együtt változik, újraértelmeződik.

Klausz Rittberger – az osztrák geológus neve első pillantásra teljességgel motiválatlan. Keresztnevének titkát egy szójáték fejtja meg. A férfi bevallja Lesbie-nek, hogy fél bemenni társa után a sátrába, mert rossz előérzete van. Mire a főhős vigyorogva megveregeti a vállát: „No mi az, Klausz? Trofóbiás?” Pár oldallal később a családnév motivációja is megvilágosodik. Az osztrákot holtan találják a sátorban. Az angol matematikus a következő szavakkal jelenti be a tragédiát: „Nos, bár a sportok közül a műkorcsolyához értek a legkevésbé, azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy ami odabent van, az egy leszúrt Rittberger” (egy figura neve a műkorcsolyában).

Tarkababrapu – a Lesbie-nek segítő serpa neve, valójában a gyilkos hirtelenjében kitalált egyik álneve. Amikor az illető gyanússá válik, Lowkupec csak a név utolsó két hangjára emlékszik. A többiek sorolni kezdik a *-pu*-ra végződő szavakat, természetesen mindenki a saját szakterületéről:

- „– Lapu! Sőt, utilapu! [sic!, a botanikus]
- Egypupú... esetleg kétpupú – csatlakozott az állatorvos.
- Focikapu – tippelt Jack Pot.
- Lúdtalpú – vágta ki büszkén Feye van der Uth.”

Később Lesbie-nek mégis eszébe jut a név, majd megtudakolják a serpák vezetőjétől, hol találják az illetőt. Annak vigyorogva előadott szavait a nyelvész a következőképp fordítja: „Azt mondja az öreg, hogy valaki alaposan megréférálhatott

bennünket, ugyanis így egész biztosan nem hívnak senkit az emberei közül, mert ez a szó az ő nyelvükön annyit tesz, hogy vigyázz, ha paszulylevest eszel, mert utána igencsak bántani fognak a szelek.”

2.5. Az előbbi, tiszta típusok különböző kombinációival is találkozhatunk, ezek szintén erőteljesebben eltérnek a tipikus nevektől és a beszélő nevek hagyományos meghatározásától egyaránt, hiszen, ahogyan már volt szó róla, az utóbbiakban mindig csak egy tulajdonság profilírozódik:

Stramm Tockostad – a norvég túravezető keresztnéve a külsejére utal, családneve pedig darabos, műveletlen, csak a fizikai erőt tisztelő stílusát tükrözi (pofont egyébként nemigen ad útítársainak, csak később, az alszerzetesek vallatásakor és a japánok elleni küzdelemben bizonyítja be nevének igazságát).

Jacques Citokceau – a francia nyelvész családneve egyrészt foglalkozására, másrészt (keresztnévvel együtt) viselkedésére utal: „a jó öreg Jacques Citokceau – nevéhez méltóan – csakugyan ismer legalább egy zsák szitokszót”.

Zima Frigorjeva – az orosz meteorológusnő télre és hidegre utaló neve egyrészt foglalkozását, másrészt férfigyűlölő, frigid jellemét és feminista viselkedését tükrözi.

Megsepissen – a sosem beszélő művészettörténész neve viselkedésére utal, emellett több szóvicc alapjául is szolgál. Ő a második áldozat az út során. Amikor Kukkole meglátja a hulláját, így sikolt fel:

„– De hiszen ez Megsepissen!”

– Ez nem is várható el tőle ilyen állapotban – kezdte magyarázni Phil O’Dendron.”

Az örökké részeg Capatos nem hiszi el Leslie-nek, hogy a dán meghalt, hiszen nemrég beszélgetett vele. Leslie hiába magyarázza neki, hogy a férfi akkor már halott volt, ő csak a hullához beszélt, Capatos így felel: „Jaaa, te ebből vontad le a tudományos következtetésedet! Nem szólalt meg, tehát meghalt. [...] Hát ez a Megsepissen egy bűdös szót nem szólt még itt senkihez! [...] Hát akkor, ha így vesszük, Megsepissen kolléga már azóta halott volt, hogy Kajmánoduban leszállt a repülőgépről, hihihihih! Azóta csak kísértett köztünk! Utána kéne nézni, nem Zombi-e a keresztnéve, hahahaha! Komolyan mondom, szívesen elmennék egyszer az egyetemre, ahol művészettörténeti előadást tart, biztos nem állna görcs a kezembe, amikor jegyzetelnék, hihihihih! Bármibe lefogadnám, hogy a pantomim a szakterülete. Höhöhöhö! Meg a némafilm!”

Kukkole Menjeninnen – a már említett finn csillagász nő keresztnéve foglalkozását idézi, családneve pedig viselkedésére, az iránta érdeklődő férfiak elutasítására utal. Emellett ez a név is kitűnő lehetőséget szolgáltat a szóviccekre. Mivel a lány mindig elájul a halottak láttán, Leslie megkéri a nyelvészt, hogy ne engedje az újabb áldozat közelébe:

„– Jacques, lenne szíves Menjeninnen kisasszonyt távol tartani a helyszíntől? [...]

– Nem értem! – ordította vissza lehajolva. – Ebben a ***** szélfúvásban egy szót se hallani!!

– Nézze meg, hogy kukkol-e Menjeninnen!!!

– Nézzem meg, hogy Kukkole Menjeninnen? – ismételte csodálkozva a szavaimat. – Mőszjő Lowkupec, azt hiszem, ebből a mondatból hiányzik egy bizonyos szófaj!! [...]

– Intézzem el, hogy Kukkole menjen innen! [...]

– Intézzem el, hogy Kukkole Menjeninnen? Mőszjő Lowkupec, ebben a ***** viharban egyébként is nehezen értem, mit akar mondani, könyörögve kérem, ne spóroljon a szófajokkal!!”

Ezekből a példákban világosan látszik, hogy a paródia nevei – legalábbis jelentéstan szempontból – a posztmodern nevek közé sorolhatók. Míg a hagyományos nevek név voltát intézményes jellegükénél fogva senki sem vonja kétségbe, a posztmodern nevek névként való működéséhez az szükséges, hogy a befogadók névként értelmezzék őket (Tolcsvai 1996: 323). A szerző virtuóz módon játszik ezzel az eszközzel: a regény világában a legnevetesegebb nevek is teljesen természetesen a figurák számára, időnként azonban szándékosan nem névként fogják fel őket, s ezzel állandó feszültségben, bizonytalanságban tartják a befogadót. Ide tartoznak a fenti szócikkek mellett a tréfás névfejtések (mint amikor az ornitológus megjegyzi a spanyol hiányzásakor, hogy nevének megfelelően nyilván alaposan kapatos, de lelezni próbálja) és azok a kitalált nevek, amelyeket Jack, Tockostad és a részeg spanyol alkot a szerzetesek neveinek mintájára (*Pity Pang, Ping Ving, Csingacsungok, Ping-Pongék, Cseng és Kong* [a két utolsót akkor találja ki a norvég, amikor pofozza a foglyokat, minden pofon egy név]).

2.6. A posztmodern egyik legfőbb jellemzője, hogy a nyelvbe vetett bizalom megrendül, a jelenések bizonytalanná válnak (Tolcsvai 1996: 319). Ezt a bizonytalanságot már a fenti eszközök is érzékeltetik, a szerző azonban még tovább fokozza e hatást azzal, hogy egyes nevek mellé hasonlóan humoros változatokat állít. Az egyik esetben Tockostad próbál névsorolvasást tartani, de folyton belegabalyodik a számára idegenül hangzó nevekbe. Így gyárt a *hidegre* asszociálva *Frigorjevából* *Fridzsiderovát*, a *Pujából* pedig a hangzás hasonlósága alapján *Pujkát*. A másik regényalak, akinek baja támad a nevekkel, Phil O’Dendron. A botanikus képtelen megjegyezni a neveket, csak a jelentésükre és a hangzásukra emlékszik, s ezek alapján folyton újakat gyárt, egy személynek akár többet is, ugyanis minden alkalommal máshogy említi vagy szólítja meg őket (hasonló alak Vanek úr Rejtő Jenő regényében, A tizenégy karátos autóban). *Lowkupec* helyett mond *Lowgerincet*, *Lowketrecet*, *Lowherét* és *Lowkampecet*, mire Leslie rezignáltan megjegyzi: „A végén még azt is megérem, hogy egyenesen Lowcitromnak fog szólítani.” Hayba kapitányt *Hisz tizedes*, *Hal őrnagy*, *Hayós kapitány* és *Aztahét százados*, Tockostadot *Mr. Nyakonvág*, *Mr. Nyakleves*, *Mr. Taslifuless*, az ornitológust *Mr. Hey der Onda Fey*, *Mr. Huy der Usnya Fey*, Jacket *Mr. Black Jack* és *Mr. Bonus*, az orvost *doktor Leukoplaszt*, *doktor Gézlap* és *doktor Mullpólya*, Citokceau-t *Mőszjő Zacsek*, Kutatomukit *Matatómaki*, Zoran Gutanovicot *Mr. Gibbonovics*, *Gorillovics*, *Cerkófovics*, *Makákovics* és *Pávián Csimpánzovics*, Megsepiessent *Megsenyekken*, Rittbergert *Mr. Duplalutz* és *Mr. Triplaaxel*, Puja Balganavát *Purdé Babaporontyova* és *Csecsszopova kisasszony*, Csuhaajlovát *Sejehajlova* és *Ingyombingyova*, *Frigorjevát Zúymarova*, Kukkolét pedig *Kuksola Hessinnen* néven említi. A nevek grammatikai és szófaji jellemzőit láthatóan megtartja, s a személyeket sem keveri össze

soha, tévedései feltűnően csak a jelentést érintik. Megoldásai a szinonímia vagy az alá-, fölé- és mellérendelés körében mozognak (az előbbire jó példák Feye van der Uth „nevei”, az utóbbira pedig az antropológussal kapcsolatban eszébe jutó rengeteg majomfaj vagy a Rittbergerről asszociált egyéb korcsolyaelemek neve).

2.7. A prototipikus átlátszó nevek etimonja **szófajtani szempontból** főnév, melléknév vagy (gyakran főnevesült) melléknévi igenév: *Takács, Veres, Kerékgyártó, Fekete-tenger, Szilvás*. A paródia nevei között azonban sok kevésbé tipikus is előfordul:

- ige: *El Azott* (múlt idejű; lehet befejezett melléknévi igenév is), *Leplez, Krepál, Dü Löng Dü Höng, Csihad, Pang Teng Leng, Si Kong, Hay Long, Lo Csong, Bo Yong, Tá Tong, Öm Leng, Hö Zöng*;
- főnévvel: *Tockostad, Gurulasuta*;
- tagadószóval: *Megsepissen*;
- kérdő partikulával: *Kukkole*;
- igekötővel: *McLesh*;
- névmási határozószóval (ráadásul felszólító módban): *Menjeninnen*;
- mondatszó: *Ihajla Csuhajlova, Csicsija*;
- kérdő névmás + határozott névelős főnév: *Miapanasz*.

Ahogy Tolcsvai Nagy Gábor megjegyzi (1996: 324), a nevek a főnévi fej helyét töltik be a mondatszerkezetben, egységként működnek. Közben azonban belső szemantikai szerkezetük az összetevőkre tereli a figyelmet: a befogadó érzékeli, hogy a különböző egységek más szófaji kategóriába tartoznak, így feszültség keletkezik a nyelvtani hely és a nem hagyományosan működő név között. Ezt használja ki a szerző akkor, amikor alakjaival szándékosan nem névként értelmezteti az egyes neveket (l. fent).

3. Tolcsvai Nagy Gábor már említett cikkében a posztmodern nevek egyik fő jellemzőjeként említi, hogy a hagyományosokkal szemben ezek nem holisztikus, hanem inkább morfológiai befogadást kívánnak meg (Tolcsvai 1996: 323). A következőkben a paródia beszélő neveinek grammatikai elemzésével e szempontnak az adott névcsoportra való érvényességét vizsgálom.

3.1. Ahhoz, hogy **szintaktikailag** meg lehessen figyelni e nevek szerkezetét, természetesen mindenekelőtt az kell, hogy ideiglenesen eltekintsünk név voltuktól. Ellenkező esetben minden név kapcsán ugyanazzal a prototipikus kijelölő jelzős viszonytal szembeeslőnk (*Kovács János, Váci utca, Baranya megye* stb.). Természetesen a paródia nevei között is vannak ilyenek: *Lesbie L. Lowkupec, Puja Balganaiva, Zima Frigorjeva, Phil O'Dendron* (ez utóbbi ugyan ősi birtokos jelzős szerkezet, de egyrészt nem a magyarban alakult ki, másrészt szinkrón szempontból, mivel a családnév mára már nem az apára utal, ugyanúgy jelzősnek tekintendő, mint pl. a *Lorántffy Zsuzsanna*). Sok azonban nem illeszthető be ebbe a kategóriába:

- alárendelő szerkezetek:
  - határozós szerkezet: *Hayba kapitány, Titcon McLesh*;
  - mennyiségjelzős szerkezet: *Jacques Citokceau*;
- mellérendelő szerkezetek: *Pang Teng Leng, Dü Löng Dü Höng*;
- ikerítéses szerkezet: *Ihajla Csuhajlova*;

– mondatok: *Feye van der Uth, Miapanasz Ragtapasz, Alapo San Capatos El Azott de Leplez, Kukkole Menjeninnen, Kup Lung Si Kong Dzsip Svung, Gurulasuta.*

E neveket látva egyértelművé válik, hogy esetükben a **szintaktikai**, a **morfológiai** és a **fonetikai** szempontot lehetetlen szétválasztani. A nevek alakilag tükrözik az adott nációnál prototipikus elemeket (*van der* a hollandoknál, *O'* + családnév az íreknél, *Mc* + családnév a skótoknál, *-a* végződés az orosz női keresztnevekben, *-ova/-eva és -ovics* a szláv apanevekben, *San, El és de* a spanyoloknál, nominativusi *-sz* a görögöknél, *-stad* végződés a norvégoknál), valamint hangalakot és írásképet (a keleti nevek elemei egy szótagosak, általában veláris nazálisra végződnek, a norvégban jellemző a hangzótörődés, a japánban a nyílt szótagúság, a finneknél a magánhangzók nagy száma és magánhangzós végződés a keresztnévben, az angoloknál az *-ie* végződés a becenevekben, az *-sh* betűkapcsolat és az *-ow* a kettőshangzó jelölésére, a franciában az *-eau* betűkapcsolat). Ezzel a szerző elérte, hogy a nevek névszerűek és a nemzetiségre jellemzőek legyenek. Közben azonban szintaktikai, morfológiai és fonetikai szempontból is folyamatosan elbizonytalanítja a befogadót. A nevekben ugyanis – nem névként értelmezve őket – gyakori az áthajlás, vagyis az egyes lexémák több szabad és/vagy félszabad morfémára darabolódnak fel (*Phil O'Dendron, Alapo San, El Azott, Miss Tikush*), de ellentétes irányú folyamatra, lexémák és morfémák összetapadására is akad példa, gyakran a szétdarabolódással együtt érvényesülve (*der Uth, Kukkole Menjeninnen*), és az is előfordul, hogy az így létrejött alakok egyéb elemekkel, kötött morfémákkal vagy fonémákkal is kiegészülnek (*Zoran Gutanovics, Hayba kapitány*). Ráadásul több névben is előfordul, hogy nem névként értelmezve meglévő jelentésük csak akkor ismerhető fel, ha az írásképek kiolvasásakor keverjük a magyar és az idegen nyelvi kiejtést: *Alapo San Capatos, Megsepissen, Lowkupec, Tockostad*. (Az orosz, a görög és a keleti nevek esetében erre a hagyományos, kiejtés szerinti „átírás” nem ad lehetőséget.)

A beszélő neveken kívül néhány valóságos, nem kitalált név is előfordul a regényben. A szerző azonban egy ügyes fordulattal ezeket a hagyományos neveket is bevonja a posztmodern nevek csoportjába. A *Bordeaux* esetében az író a hely- és a színnev közötti (kultur- és szó-)történeti összefüggést használja ki: a bordeaux-i Citokceau sötétpiros overált és fejfedőt visel, Leslie meg is jegyzi, hogy „honnán máshonnan is jöhetett volna ebben a merész színű szerelésben”. Szintén a humor forrása a Lawrence-regények állandó kelléke, a főhős Smith and Wesson típusú fegyvere. A kifigurázott művekben legtöbbször akkor kerül elő a pisztoly neve, ha Leslie veszélyt érez, a következőkhöz hasonló kontextusban: óvatosan elővettem / kezem ügyébe helyeztem / megszorítottam stb. Smith and Wessonomat. Ezt a fordulatot és a név összetettséget használja ki a paródia: amikor valaki bekopog Lesliehez, ő mindig készenlébe helyezi azt a (természetesen nem véletlenül összetett nevű) tárgyat, amivel éppen foglalatoskodik:

- éppen zuhanyozni készül: „Kezem ügyébe helyeztem Smith and Wessonomat, valamint Johnson and Johnson's-omat”
- éppen a dohányzacskója után kotorászik a hátizsákjában: „Kezem ügyébe helyeztem Smith and Wessonomat, valamint Benson and Hedges-emet”

- éppen reggelizni készül: „Készenlétbe helyeztem Smith and Wessonomat és ham and eggs-emet” (az utóbbi ugyan kisbetűvel szerepel, de formailag ugyanúgy viselkedik, mint az előző nevek; ugyanakkor sokkal kevésbé névszerű, hiszen míg a fenti esetekben a tárgy helyett a márkát nevezi meg, az utolsó esetben nem érvényesül ez a metonímia: ez a kettősség még nagyobb feszültséget okoz).

*

Az előző néhány oldalon több szempont alapján is végigkövethettük, hogyan viselkednek a paródia nevei a különböző nyelvi szinteken. Megállapíthatjuk, hogy tökéletesen megfelelnek azoknak a kritériumoknak, amelyekkel Tolcsvai Nagy Gábor jellemezte a posztmodern neveket. Láthattuk, hogy – Kovalovszky említett állításával ellentétben – e beszélő nevek egyáltalán nem leegyszerűsítőek, sőt éppen ellenkezőleg, grammatikai, jelentéstani és stilisztikai jellemzőikkel egyaránt folyamatosan újraértelmezésre készítetik a befogadót. Szerepük nem merül ki az általuk megnevezett egyén egyetlen jellemző vonásának kiemelésében, habár természetesen ez is lényeges funkciójuk marad. Korábban az effajta nevek egyetlen alkalommal, megismerésükkor hatottak: a befogadó megértette, hogy a *Nyúzó* név viselőjének a népet sanyargató természetére utal, s ezzel be is töltötte szerepét, ettől kezdve ugyanolyan címkévé vált, mint bármelyik nem beszélő név. Ezzel szemben a paródia neveinek komoly szerepük van a cselekmény alakításában, a humor kimeríthetetlen forrásai (nemcsak önmagukban, hanem a hozzájuk kapcsolódó szövickek és frazémák kapcsán is); sosem lehet tudni, mikor kerülnek a már éppen megszokottól eltérő szerepbe. Erre a sokoldalú feladatra a hagyományos nevek teljességgel alkalmatlanok. Megállapíthatjuk tehát, hogy bár a beszélő nevek jobbra valóban visszaszorultak a komikus műfajokba, használati területük szűkülése egyben funkcionális megújulást eredményezett. A korábbi, értéküket kevésre becsülő felfogással ellentétben hatalmas lehetőségek rejlenek bennük. Ennek felismerését jelzi az utóbbi évtizedben a zenekarok, sajtótermékek, vendéglátóipari egységek névadásában egyre erősebben érvényesülő, szójátékos neveket alkotó tendencia, s ennek köszönhetően a beszélő nevek talán az irodalomban is jelentősebb szerephez juthatnak a jövőben.

SZAKIRODALOM

- Kovalovszky Miklós 1934. *Az irodalmi névadás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 34. J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A tulajdonnév jelenésánáról egy névcsoport alapján. *Magyar Nyelvőr* 329–35.
- Tolnai Vilmos 1931. Beszélő nevek. *Magyar Nyelv* 27: 176–9.
- VI = *Világirodalmi lexikon* 10. Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

SUMMARY

*Slíz, Mariann***The use of evocatives as a post-modern device**

In portraying their characters, writers often make use of the possibility offered by certain names having a recognizable meaning or a sound shape that evokes particular emotions or dispositions. Such names are generally called evocatives or, using Vilmos Tolnai's term, telling names. With respect to such names, Miklós Kovalovszky claims that they highlight a single main feature but, due to their impoverished contents, they are incapable of providing a nuanced characterisation. They mostly have an ironical effect, therefore they occur primarily in comic genres; as a stylistic device, evocatives have exhausted their possibilities by now. – Telling names, indeed, have retreated into comic genres (today, they have a role primarily in parodies), the narrowing of their domain of use, however, resulted in a kind of functional renewal. Despite earlier views that play down their value, they have great hidden potentials. In the past decade, that recognition has been signalled by a tendency that pop groups, newspapers, and catering establishments have been given playful or pun-based names to an increasing extent, due to which circumstance telling names may reassume a more significant role in works of fiction in the near future.

A bak és kecske állatnév növényneveinkben

Gyakoriak a botanika nevezéktanában az állatnevekből alakult analitikus metaforák. Fordított esetekre is számos példa akad; állatneveket a növénynevek segítségével képeztek. Ilyen például a *cserszajkó*, *kőrishogár*, *fenyőszű*, *rózsa-gubacs-darázs*, *galagonyalepke*, *káposztalepke*, *fapoloska*, *szőlőtetű*, *borsószizsik*, *alma-szilva-*, *gabonamoly* stb. Már Földi János (Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Béts, 1793) fölveti követelményként, hogy „a' növényeknek nemi nevei az állatoknak 's köveknek neveikkel ne egyezzenek, másként ezek zavarodást okoznak”. Noha még a növényrendszertan tudományos latin nomenklatúrájában is ismert neveket lát viszont a zoológus, például *Chelidonium majus* 'vérehulló fecskéfű' (*Chelidonium argentatum* 'kőforgató'); *Bielzia ruthenica* 'légyölő penész' (*Bielzia coeruleans* 'kék kérpáti csupaszcsiga'); *Daphne mezereum* 'farkasboroszlán' (*Daphne pulex* 'közönséges vízibolha'); *Prunella vulgaris* 'közönséges gyíkfű' (*Prunella modularis* 'erdei szürkebegy'), félreértés, összetévesztés mégsem valószínű. Ezt igazolja az állatok elnevezésére vonatkozó szabályzat (Blanchard: Règles internationales de la Nomenclature zoologique. Paris, 1905) első pontja is, amely franciául (15. l.), angolul (29. l.) és németül (43. l.) kimondja, hogy „az állattani nomenklatúra annyiban független a növénytanitól, hogy egy állatnak a nevét nem lehet azért elvetni, mert egy növény nevével betűről betűre megegyezik”.

A dolgozatban szereplő elnevezések egyrészt belső keletkezésű növénynevek, szóösszetételek, másrészt fordítással kerültek a magyarba. Alakfestő, a növény vagy a növényi rész formájára vagy szagára utaló elnevezések. Van közöttük több poliszemantikus kifejezés, az egyes, közvetlenül összefüggő jelentések között a jelentésviszony metaforikus. A zoomorf terminusok sorában az alábbiakban a *bak*- és *kecske*- előtaggal képzett összetételeket gyűjtöm egybe, az egyes nevek szótörténetével, szóföldrajzával. A névadás indítékai legtöbbször szintén kimutathatók, a motivációt rekonstruálni lehet. Alaki hasonlóság áll fenn az állatok testrészei és a szár, gyökér, levél vagy virág között.

bakbűzű (körte, gerely, iglic) R. 1287: *bokbyzu* (TermTudKözl. 1894: 436), 1300: *bogbwzw* (Anjou Okm.Tár in: Nyr. 8: 78), 1329: *bokbiz* (TermTudKözl. i. h.), 1807: *bakbűzű gerely* 'Geranium Robertianum' (MFüvK. 393), 1833: *bak bűzű fű* 'Betonica' (Kassai 1: 237), 1865: *bakbűzű gerely* (Math. és TermTudKözl. 3: 271), 1868: *bakbűzű-gerely* 'növény a gerelyek osztályából' (Ballagi 1: 63), 1902: *bakbűzű körte* (Nyr. 30: 349), 1911: *bakbűzű iglic* 'Ononis' (Nsz. 26). N. ÜMTsz. 1: 316: *bakbűző körte* (Hont vm.) | Herman:Pászt. 665: *bakbűzű körte*, *bakbűzű 'muskotálykörte'* | Gyógyn. 16: *bakbűzű gerely* (Csíkszereda) 'Geranium Robertianum'. A *bakbűzű gerely* utótagja a latin *Geranium*ból származik. Mint Diószegiék

a Magyar Fűvész Könyvben több helyen megjegyzik: „a Deákból lágyítódott” több elnevezésük. A gyümölcsnév és a jelölt más növények *bakbúzú* elnevezése jellegzetes szaguk alapján jött létre. Vö. r. *hircin*, a. *goat-like smelling*, ném. *bockstinkend*, fr. *hircine*, *puant à bouc*, or. *kozlonij* stb. (DBP. A 305). Hasonló a névadási szemlélet háttere számos más gyümölcsnévénél is. Ide tartozik a *bakszaralma* 'almafajta' (R. 1881: Nyr. 10: 323). Valami régi hazai almafajta tájnyelvi neve a Zemplén megyei Szürnyegen, más forrásban nincs meg. Ilyen a *bakszarkörte* 'körtefajta' (ÚMTsz. 1: 322) is, ez az Őrségben és Kercaszomoron használatos körtenév. A *bakszarnak* 'szénsalak' jelentése is van, talán a gyümölcs állaga, szemcsés, kásás jellege is lehetett a névadási indíték.

bakeper J: nagy szemű földieper (ÚMTsz. 1: 316). N. uo.: ua. (Magyarbikal) | SzékNySz. 322: *bakepër* (Udvarhelyszék: Parajd) 'Feldbeere'. Erdélyben használatos, megkülönböztető jelzős népi gyümölcsnév 'mezei eper' jelentéssel. Az összetett szó *-eper* utótagja ősi örökség az ugor korból.

bakfasz J: Tragopogon (ÚMTsz. 1: 316). Erdélyi metaforikus etnobotanikai elnevezés, a Székelyföldön nevezik így az elüszkösödött virágú bakszakállt.

bakfű J: *Betonica* (Priszter 35). R. 15. sz. vége: *bakfw* 'Betonica' (CasGl. 15), 1525: *baak fjuw* 'Betonica' (Ortus), 1578: *back fű* 'Tragus. Bock.tranc.' (Herbarium 33a), 1584: ua. 'Betonica' (NomPann. 38), 1588: ua. (FrankHasznK. 18), 1595: *bakfiv* 'ua.' (FK.), 1603 k.: *bakfű* 'ua.' (MedVar. 512), 1614–35 k.: *bak fű* 'ua.' (Lóorv. 187), 1661: ua. (Kájoni 48), 1665 k.: ua. (Orv. 43), 1775: ua. (Csapó 22), 1780: *bak-fű* 'Betonica officinalis' (Phytologicon 98), 1807: *bakfű* 'ua.' (MFűvK. 348), 1813: ua. (OrvF. 364), 1831: *bak-fű* 'ua.' (Kresznerics 1: 28), 1833: ua. (Dankovszky 91), ua. (Kassai 1: 237), 1843: *bakfű* 'ua.' (Bugát 23), 1845: ua. (Műsz. 131), 1868: ua. (Ballagi 1: 63), 1872: ua. (FKézK. 234), 1893: ua. 'Anagallis' (Pallas 2: 494). N. ÚMTsz. 1: 317: *bakfűtea* (Privigye vid.) 'vmilyen gyógynövényből készült tea' | Nagy 38: *bakhátfű* (Nagyváty) | Kótyuk 76: *bakfű* (Kárpátalja, Rát) 'Betonica officinalis'. A *Betonica* *bakfű* nevét alighanem a növény szaga motiválta. Diószegiék ugyan a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” között sorolják fel (MFűvK. 364), és helyette a „Megállított Nevek” sorába az *orvosi Betonika* kifejezést javasolják, de ez nem terjedt el. Pedig a *Betonica* általánosan elterjedt gyógynövény volt; erre utal egy olasz közmondás is: „Venda tonica et compra la betonica”, azaz 'add el a köpönyeged és végy rajta betonikát'. A fűvekről ma is az a nép meggyőződése, hogy Isten minden fünek megadta a maga gonoszt távoltartó és elűző erejét. Imakönyvben hordják az erősszagú növényeket, így az ánizs, levendula, fodormenta mellett a bakfűvet is (Ethn. 48: 158).

bakgyomorfü R. 1604: *bakgyomorfü* 'Epar hirci' (MA.), 1708: *bak gyomorfü* 'ua.' (PP. 12), 1767: ua. 'bocksleber' (PPB.), 1890: *bakgyomor-fű* 'ua.' (NySz. 1: 1018), 1939: *bakgyomorfü* (MNy. 35: 44). A latin *epar* 'máj' jelentésű. Az *Epar hirci* 'bakmáj' szó szerinti megfelelője a német *Bocksleber* (PPB.). Ezek mintájára keletkezett a *bakgyomorfü*.

bakhagyma J: fehér virágú hagymás gyomnövény (ÚMTsz. 1: 317). Pélyen használatos tájszó. A *hagyma* (R. 1395 k.: „cepe: *hagma*” BesztSzj. 409) utótag származékszó; *hagym-* alapszava ősi örökség a finnugor korból. A szótörténetben

és a mai nyelvjárásokban is meglévő *gy ~ j* váltakozás figyelhető meg. A *hajma* változat a nyugati, a *hagyma* a középső és a keleti nyelvjárásokban használatos.

bakhátfű J: Cichorium intybus (ÚMTsz. 1: 318). Nagyvátyon nevezik *bakhátfű*nek a mezei katángot. A *bakhát* a dűlőutak keréknyomok közötti magas közepe vagy – kapálás eredményeként – a szőlőtőkesorok közötti töltésszerű földgerinc; ott üti fel a fejét ez a gyomnövény.

bakmák J: pipacs (ÚMTsz. 1: 319). Papaver. A Magyar Nyelvatlasz (16) adata. A pipacs és a mák egymással rokon fajok. Az összetett szó *mák* utótagja – akár a r. *mac* 'ua.' – szláv eredetű; vö. blg. *mak*, szbhv. *mák*, szln. *mák*, szlk. *mak*, or. *mak* 'ua.' (TESz.).

bakmeggy J: apró szemű meggyfajta (ÚMTsz. 1: 319). Prunus. N. MNy. 4: 30: ua. (Brassó és Háromszék m., Réty) 'kisszemű meggy'. A gyümölcs méretére utaló tájnyelvi elnevezés Erdélyben.

bakszakáll J: Tragopogon (Priszter 35). L.: Nyr. 124: 118–25.

bakszarv (bakszaru) J: Trigonella monspeliaca (MNöv. 26). R. 1570 k.: *bakszarwo fw* (Ars Medica), 1578: *bak fzaru* 'Foenum graecum' (Herbarium 96a), XVII. sz.: *bak farva fű* 'ua.' (Dioszkuridész bej. 166), 1702: *bak szarv* (Miskolczi G.: Egy jeles vadkert 511), 1706: ua. (PPNomH.), 1775: *bakfzaru-fű*, *bakfzarvu-fű* 'Trigonella Foenum graecum' (Csapó 108), 1783: *bak fzarvu-fű* 'Foenum graecum' (NomVeg. 425), 1807: *bakszarvfű*, *bakszarvasztragály* 'Tragacantha' (Márton: term. XXII, 3: 3) nálunk nem honos növényre ráfogva, az *asztragály* utótag alapja a lat. *Astragalus*; 1807: *bakszarvú lepkeszeg*, *bakszarvú fű* 'Trigonella foenum graecum' (MFüvK. 427), 1825: *bakszarvú fű* 'ua.' (Lexicon Budense 214), 1833: *bak-szarvú-fű* 'ua.' (Dankovszky 91), 1843: *bakszarvfű* 'ua.' (Bugát 24), 1893: *bakszarv* (Nyr. 22: 151), *bakszarv*, *bakszaru* (Pallas 2: 500), 1911: *bakszarú*, *bakszarv* 'Trigonella, Tragopogon' (Nsz. 27). A növény hasonnevei közül a *kecskeszarvú fű* (MoK. 3.2: 5) a latin *Buceras foenum graecum* névre vezethető vissza; csakúgy, mint a ném. *Bockshornklee*, *Bockshorn*, *Bockshornkraut* 'Trigonella' (Lexicon Budense 214), *Bockshörnlein*, *Bockshorn* 'Ceratonia silv.', *Trigonella foenum graecum* (M. 57) is. A középlatin *foenum Graecum* előtagja a *foenum* 'széna' szóval függ össze, és a növény jellegzetes, friss szénára hasonlító illatára vonatkozik. *Graecus* 'görög' utótagja pedig arra utal, hogy a növény már a görög forrásokban (mint *télis*, *boúkeras* 'bakszarv' vagy *aigókeras* 'kecskeszarv') említődik. A *foenum graecum* magyar megfelelője a *görögszéna* (MoK. 3.2: 5), R. 1807: *görög széna* (MFüvK. 427) elnevezés, amelynek tükörszava a németben a *griechisch Heu* 'ua.' (Genaust 253). Szintén a *foenum graecum* megfelelője a magyar népetimológias *fenőgrék* (MoK. i. h.), R. 1807: ua. (MFüvK. i. h.) alakulat, akár a ném. *feine Grete*, a. *fenugreek*, fr. *fenugrec*, ol. *fieno greco* 'ua.' (MoK. i. h.).

bakszarvú lepkeszeg J: Trigonella foenum graecum (MFüvK. 369). A *lepkeszeg* utótag valószínűleg Diószegiék névalkotása, „a' Termetből, Formából, minéműségből vétettek” között sorolják fel (357). Az apró, pillangós virágokra utal. A *bakszarvú* jelzői előtag pedig a növény harciasan meredező hüvelyterméseire.

bakszem J: Ungnadia speciosa (P. 41). Egzotikus – mexikói eredetű – növény mai szaknyelvi elnevezése. Régen a *bakszem* egy hazai szőlőfajtát jelölt, l. a következő szócikkben.

bakszőlő J: fehér, öregszemű vállas nagy fürtű szőlő, a Balatonnál „fehér világos” (MTsz. Pótlékok 24). Ez a Kemenesalján, Zala megyében, Tapolcán, Fehér megyében és Baracson följegyzett adat valószínűleg népetimológias átalakulás útján keletkezett. Megtalálni *bakszőlő* alakban ’nagy szemű, nagy fürtű fehér szőlőfajta’ jelentéssel az ÚMTsz. első kötetében (322) is. A *rakszőlő* lehet az alapja, amely a filoxeravész előtt (a gyökértetű országos támadása irtotta ki a múlt század végén) szélesen elterjedt régi fajta neve. Nem függhet össze a Nyr. (85: 95) erdőbényei régi *Bakfw szőlő* (1623) és *bakfő szőlő* (1624) adatával a Hegyaljáról, ezek inkább helynevek, mint fajtanevek lehetnek. Létezik viszont egy régi magyar *bakszem* (Agrobotanika 15: 42) szőlőfajta, ennek neve zoomorf metaforikus terminus. Talán ide tartozik a ’kicsi szőlőfürt’ jelentésű *baksa* (Nyatl. 105) is. A *baksa* szónak több jelentése van a népnyelvben (lehet hálnév, vagy ’kecskebak’, ’fonálgombolyító eszköz’ stb.). Nagyharsányon és Siklóson (ÚMTsz. 1: 321) a biling neve, ’kicsi, néhány szemből álló szőlőfürt’ a jelentése.

baktopp J: *Aegopodium podagraria* (MNöv. 155). R. 1807: *baktopp* ’*Aegopodium*’ (MFüvK. 210), 1813: ua. (OrvF. 206), 1843: ua. (Bugát 24), 1865: ua. (Math. és TermTudKözl. 3: 252), 1868: *baktop* ’ua.’ (Ballagi 1: 64), 1872: *baktopp* ’ua.’ (FKézK. 192). Diószegiék szóalkotása a latinból fordított; vö. lat. *Aegopodium* (amely a görög *aix*, *aigosz* ’kecske’, és *podion* ’lábacska’ szavakra vezethető vissza). Fölsorolják azok között a nevek között is, amelyek a „Deákból fordítottak” (MFüvK. 357). Már korábban is felbukkan egy, „A’ Debretzeni Reformatum Collegium Seniorának”, „A’ Magyar Flóra dolgában” írt jelentésükben (Julow 401), amelynek nyomdájá, kiadója, a kiadási helye és éve a nyomtatványokon sajnos nem szerepel. Mint egy másik beadványuk (Toldalék. Julow 403) 3. szakaszában írják: „Mikor ezekből ki fogytunk: nem vólt mást mit tenni, hanem a’ Deák neveknek kellett esni, hogy azokból faragjunk kéntelen – nevetet... Elő vettük hát a’ nevetet, és a’ mellyek türhetők vóltak: fordítással magyarrá tenni próbáltuk p. o. *Rókafarkfü*, *Baktopp*; de az ilyenekkel éppen nem vagyunk meg elégedve; mert hogy valami állatnak tagja fünek, még pedig Nemnek mondódik, a’ nem egyéb tsak zürzavar.” A növény társnevei tipológiailag azonosak, például a *kecsketalpfü*, *lúdlábfü*, *libatopp* (MNöv. 155). A *baktopp* összetett szó, utótagja a *top* hangutánzó eredetű (az erőteljes lépés, a láb földre csapódásának hangja után), az eredeti jelentése 1792-ben (TESz.) ’lépés’ volt, így függ össze az *Aegopodium* elnevezéssel. A *podagraria* fajnév pedig arra utalhat, hogy a növényt a podagra ellenszerének tartották.

baktövis J: *Astragalus glycyphylus* (MNöv. 51). R. 1706: *bak tövis* ’*Tranganthus*’ (PPNomH.), 1868: *baktövis* ’ua.’ (Ballagi 1: 64), 1893: ua. ’csüdfü’ (Pallas 2: 506), 1911: ua. ’*Astragalus*’ (Nsz. 27). A német *Bocksborn* ’*Lycium*, *Rhamnus cath.*’ (M. 57) tükörszava, föltehetően ennek mintájára alkotta Pápai Páriz Ferenc ezt a növényneveinket. A mai nemi *Astragalus* terminus ókori görög növénynév (< gör. *astragalosz* = kocka), a magvak alakjára utal.

baktüske J: *Sonchus asper*; *Xanthium strumarium* (ÚMTsz. 1: 323). Ugyancsak szúrós, bökös növények népi elnevezése Cserszegtomajon (NéprÉrt. 33: 248). A *tövis* származékszó (< *tövik* ’szúr, fúr’ ige), a régi *tüis* változatából jött létre *-ke*

kicsinyítő képzővel a *tüske*, amelynek jelentései párhuzamot mutatnak a *tövis* jelentéseivel.

bakviola N. NyÍrK. 34: 31: *bakvijola, bakvijalla, bakvijolla, bak tejes iloja* (Erdély) 'patkonca viola', uo. 33: *bakviola* (Székelyzsombor, Menaság), *bak tejesilója* (Moldva, Diószeg) 'csokros viola'. A *viola* (talán román?) *patkanca, bakkonca* nevével függ össze.

bakvirág J: porzós virág uborkán, dinnyén (ÚMTsz. 1: 323). A Jászberényben használatos nyelvjárási elnevezés megkülönböztető *bak* előtagja a porzós virágra utal.

Kecske állatnevünk – szintén növényre vonatkozóan – átkerült az erdélyi szászba, vö. *Kätschichar, Kätschkébôm* (< Baum) 'Prunus avium' (NP. 439).

kecskebab J: *Phaseolus coccineus* (MNöv. 192). N. ÚMTsz. 3: 164: *kecskebab* (Szekszárd) 'piros virágú, nagy szemű, de nem ehető termésű díszbab'. A török bab, amelynek egyéb társnevei a *díszbab, csótánbab, tűzbab* (MNöv. 192) nyelvjárási neve Tolnában.

kecskebakfű J: *Chelidonium majus* (Tissier 61). A vérehulló fecskefű társneve. Gyakorlatilag egész Európában és Kis-Ázsiában megtalálható a növény. Sárga virága egész nyáron virágzik, de kellemetlen szagot áraszt. Innen ered a növény *kecskebakfű* elnevezése. Az alkimisták azt képzelték, hogy a növényt különböző módon összetörve vagy péppé zúzva általa megtalálták a bölcsek kövét, és így az okkultista tudomány lelkes hívei átalakították a *Chelidonium* szót *Coeli donum* alakra, ami azt jelenti: 'az égből jött'. Már a görögök is ismertek egy fecskefüvet, a gör. *chelidon* szó 'fecske' jelentésű (< gör. *chelidónion* [Theophrasztosz, Dioszkuridész]), bár a görögök minden olyan növényt *chelidónion*nak hívtak, amely kihajtott vagy virágzott a fecskek megérkezésekor. Ebből a szóból származik a Pliniusnál olvasható latin *chelidonium, chelidonia* növénynév.

kecskebrusztuj R. 1899: *kecskeburusztuj* 'Telekia speciosa' (Nyr. 28: 143). N. ÚMTsz. 3: 164: *kecskeburusztuj* (Gyimes) 'ua.'. Nyelvjárási növénynév Erdélyben. Az összetett szó *burusztuj* utótagja román eredetű < r. *brustui*. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása megtörtént.

kecskebúza J: *Aegilops* (P. 139). Eredetileg sztyeppenövény, ma főleg ruderalis gyom. Társneve a *kalászbajt* (Priszter 166) szintén a termésre utaló elnevezés. Tudományos nevében (< görög *aix, aigosz* = kecske) is szerepel a *kecske* állatnév.

kecskecsicsű paradicsom J: *Lycopersicon esculentum* convar. *parvibaccatum* provar. *pyriforme* (Péntek–Szabó 321). N. uo. 252: *kecskecsicsű paradicsom* (Kalotaszeg/Magyarfenes) 'ua.'. Akár a következő két növénynév, a jelölt növény gyümölcsének alakja a motiváció.

kecskecsicsű szilva J: *Prunus domestica* ssp. *domestica* (Péntek–Szabó 321). N. uo.: 274: *kecskecsicsű* (Méra, Magyarvalkó) 'korai, magvaváló szilva'.

kecskecsöcsű szőlő J: régi magyar csemegeszőlő (Kosinszky 37). R. 1430 k.: *kecche chechew zele* (SchlGl. 2221), 1560 k.: *kechke chechű szőlő* 'nagy szemű zölő, Bumasta botrus magnus' (GyöngySzt. 3370), 1568: *kechke chechev zeoleo* (TordaiGl.), 1585: *keczyke chhyeczhyw zolott* (SzT. 6: 279), 1589: *kechke zeolot* (SzT. 6: 282), 1590: *keczke szem* (SzikszF. 48), 1595: *keczke zemö* (SzT. 6: 282),

keczke Czöczü, 1597: *kechike chiechieo* (uo. 279), 1604: *keczketsötsü böllö* 'Uva bumastos' (MA.), 1629: *kecskeszēmü-szöllő* (Nomenclatura seu dictionarium 80b), 1684: *kecske csecsü* (SzT. 6: 279), 1708: *keczke-tsetsü szölő* (MA. 113), 1767: *ketske-tsetsüszölő* (PPB. 79a), 1774: *ketsketsötsü* (Meliboeus: Ung.Sprachm. 230), 1779: *ketskefzöllő* (Mitterpacher 2: 26), 1787: *ketske-tsetsü* 'Oláhbakator' (Mátyus I.: Ó és Új Diaet. 2: 429), 1792: ua. (SzD. 221), 1798: *kecske csecsü* (Szirmay A.: Notitia historica 33), 1805: *ketske tsetsü* (Gombás J.: Felj. 2: 202), 1808: ua. (Sándor:Told. 365), 1821: *ketsketsets* (Nagyváthy 183), 1834: *ketske tsetsü szölő* 'Uva algomasta' (Kassai 3:101), 1854: *kecskecsecsü* (Magy.Erd.Kép. 4: 33), 1872: ua. (Nyr. 1: 335), 1879: ua. (Arany J.: Próza 389), 1901: *kecskecsöcsü szölő* (Nyr. 30: 351). N. ÚMTsz. 3: 165: *kecskecsöcs* (Somló-vid., Székesfővár), *kécskécsécsi* (Tard), *kecskecsöcsi* (N.kanizsa), *kecskecsecső* (Hont vm.), *kecskecsecsü* (Mátra-alja, Bo.vm. északi része, Tállya, Hont vm., N.szalonta, Ny.egyháza, Beregszász vid.), *kecskecsécsi* (Gyöngyös, Szentes), *kecskecsöcső* (Fülöpszállás), *kecskecsöcsi* (Koppányszántó), *kecskecsöcsü* (Bókaháza, Gelse, Ősi, Kölesd, Baja, Kecskemét, Kk.halás, Ásotthalom), *kecskecsöcsü-koraipiros* (Balaton-mell.), *kecskecsöcsü piros* (uo.), *kecskecsecsü szölő* (Nógrád m., Tiszazug, Kisújszállás), *kecskecsicsüszöllő* (Torda), *kecskecsöcsüszüöllő* (Ns.görzsöny), *kecskeszēmü szöllő* (Écs), *kecskeszölő* (Bábolna vid.) | Nyr. 87: 109: *kécskecsécső* (Palást, Palócföld) | SzegSz. 1: 706: *fehér-, fekete-, piros-, sárga kecskecsöcsü szöllő* | SzamSz. 1: 466: *kecskecsécsi szüüllő* | KkSz. 131: *kecskecsöcsi* | BüTsz. 115: *kecskecsöcsi* | MTsz. 1: 1080: *kecske-csöcsü* (Ádánd, Tolcsva) | Ethn. 87: 219: *kecskecsecsü szölő* (Árapatak) | Nyr. 30: 349: *kecskecsecső* (Hont m.), 348: *kecskeszölő* (Bábolna vid.), 537: *kecskecsécsi* (Gyöngyös) | Nyr. 31: 175: *kecskecsecsü szöllő* (Nyíregyháza, Újtelektanya) | MiTsz. 45: *kecskecsöcsi* (Mihályi). Az egyik legrégebbi magyarországi fajta lehet, mert a római kori Liber oltárkón (Baranya megyei lelet) már olvasható a *kecskecsecsü szölő* felirat. Ennek a hazánkban régi és igen elterjedt szőlőnek a bogyoí nagyok, hosszúkásak, két végük felé elhegyesedők; a szőlőszemek formája miatt nevezik így, a kecske tőgybimbójához való hasonlatosságuk a névadás alapja. Hozzánk Kosinszky szerint (37) keletről, török közvetítéssel került, és innen jutott el nyugatra. Ez nyilván tévedés, hiszen a magyar frásbeliségben korábban fölbukkant. Még a rómaiak hozhatták Pannóniába. Kiss Lajos véleménye az, hogy a magyar szőlőnév szerbhorvát mintát tükröz, vö. szh. N. *kojésise* 'kecskecsecsek' Szerémség, *ovča sisa* 'juhcecs' Szlavónia (NytudÉrt. 92: 108). További változatai a szerbhorvátban: *kojji cec*, *kojji zes*, *kojji cicek*, illetve *kojjak*, *kozice*, *kozisek*, *kozi siz*, *kozi sizek* (Šulek 166). Onomasziológiaiilag pontosan megfelel a le. *kozi cycek*, ném. *Geissdute* (Šulek 167), szlk. *kozi cicek*, ném. *Geißdutzen* (többes szám!) és a fr. *pis de chèvre* (uo.), de a r. *tîta-oii* (DRM. 2: 137) is.

kecskedisz J: *Tragopogon orientalis* (MVN. 156). R. 1807 előtt: *kecskedisz* 'Tragopogon' (Toldalék. Julow 405), 1807: *ketskedílz* 'ua.' (MFüvK. 443), 1843: *kecskedisz* 'ua.' (Bugát 131), 1864: ua. (Gönczy 116), 1868: ua. 'bakszaka, bakszakál' (Ballagi 1: 64), 1872: ua. (FKézK. 273), 1893: ua. 'Tragopogon' (Pallas 2: 500), 1903: *réti kecskedisz* 'T. orientalis' (MVN. 156). Diószegiék szóalkotása, a *bakszakáll* 'Barba hirci' helyett. Ők, amikor előadták már egy 1807 előtt kinyomta-

tott Jelentésben szándékukat a fűvészkönyv megírására, annak a végén lévő Toldalékba (amelyben „a’ sinór mértéket, melyet követtünk a’ nevek szerzésében” ismertetik), kérdőjellel fölveszik a *ketskedisz* (sic!) nevet. A név magyarázata az, hogy a növény termésén nagy szörbóbita díszlik. L. a *bakszakáll* szócikkét.

kecskefa R. 1845: ua. 'Aegiphila' (Műsz. 268). A görög *λίγος* 'kecske' névvel jelölték ezt a növényt már az ókorban, mert a kecskék szeretik a levelét.

kecskefüstike J: *Fumaria capreolata* (P. 92). Szó szerint megfelel a tudományos nemi és fajnévnek: a *Fumaria* középkori latin növénynév (*Fumaria officinarum*, *fumus terrae* [Genaust 257]), melyből a fr. *fumeterre* és a ném. *Erdrauch*, sp. *fumaria* (uo.) keletkezett (< lat. *fumus* 'füst'). A névnek az az alapja, hogy a növény koronájának hegye sötétpiros, feketés. Olyan, mintha felfüstölték volna. A m. *füstike* is ezek megfelelője. A *kecske* előtag pedig a *capreolata* fajnévvel függ össze (< latin *capra* = kecske, *caper* = kecskebak, *capreolus* = vadkecske). A villás kacs elágazó szarv alakja motiválta az elnevezést.

kecskefű J: 1. barátságfű; 2. podagrafű; 3. *Cytisus nigricans* (MNöv. 97). R. 1578: *ketskéc szerető fűe* 'Tragoriganum' (Herbarium 115), 1669: *kecske-fű* (Nadányi 275), 1775: *ketske-fű* (Csapó 133), 1783: ua. (NclB. 417), 1798: ua. (Veszelszki 192), 1831: *kecske-fű* 'Doronicum' (Kreszn. 1: 300), 1834: *ketske-fű* 'Doronicum pardalianches' (Kassai 3: 101), 1843: *kecskefű* 'ua.' (Bugát 231), 1845: ua. (Műsz. 268), 1865: ua. (CzF. 3: 456), 1908: ua. 'Dianthus carthusianorum' (Zelenyák 126). N. Nyr. 30: 322: *kecskefű* (Udvarhely) 'vadszekfű' | TermTudKözl. 1901: 455: ua. | Péntek–Szabó 321: ua. (Erdély) 'Consolida regalis'. Ennél a növénynévnel nem a házikecskével képzett összetett szóval állunk szemben, a köszáli kecske, havasi kecske neve szerepel benne. Ezt bizonyítja az is, hogy a *Doronicum* hasonneve a *zergefű*. A *Doronicum pardalianches* a vadászok másként nevezik: *szédülőfű* (Term. 1936: 250). Ennek magyarázata, a névadási szemlélet háttere – csakúgy mint a *kecskefű*, *vadkecskefű*, *zergefű* elnevezéseknek – az, hogy a növény termőhelye a magas hegyekben van, a vadkecskék élőhelyén. Több más nyelvben is használatos az állatnévvel képzett elnevezés; vö. ném. *Bockskraut*, *Ziegenkraut* 'Galega officinalis' (Graumann 88), *Ziegenkraut* 'ua.' és *Ziegengras* 'Galium verum, Polygonum avic.' (M. 614), r. *capră nemțească* 'Caltha palustris', *caprifoi* 'Lonicera caprifolium, Spiraea ulmifolia' (DRM. 171), szbhv. *kozja lika*, *kozji loj*, *kozji parkeljci*, *kozja krv* 'ua.', *kozja črešna* 'Rhamnus cathartica', *kozja potvica* 'Sonchus oleraceus' stb. (Šulek 166–7).

kecskefűz J: *Salix caprea* (AFE. 1224). R. 1807: *ketske fűz* 'ua.' (MFüvK. 533), 1841: *kecske fűz* 'Salix' (NövTan. 414), 1865: *kecskefűz* 'Salix silesiaca' (Math. és TermTudKözl. 3: 262), 1872: ua. (FKézK. 332), 1911: *kecske fűz* 'Salix caprea' (Nsz. 118). A német *Ziegenweide* 'ua.' (Graumann 59) tükörszava. Megfelelője az oroszban a *kozja íva* 'Salix caprea' (MO. 357). Ezek mind a növény latin tudományos nevének tükörfordításai: *salix* 'fűz' és lat. *capra* 'egy vadkecskefajta', *caper* 'kecskebak'. Népszokáshoz kapcsolódó társneve a *pálmafűz*. Virágvasárnap és úrnapján a legkorábban virágzó kecskefűz ágait használták az utca díszítésére. Ezért is kapta egyes vidékeken a *pálmafűz* nevet, illetve népetimológias alakulat a nép előtt ismeretlen *pálmafűz* alakból a göcseji *párnafa*. Számos hiedelem kapcsolódik a kecskefűz barkás ágaihoz: szentelt ága távoltartja a gonoszt Rábagyar-

maton (Ethn. 1932: 160), Nyitra megyében (uo. 1907: 357); Baja: a zivatar és villámlás megszűnik, ha szentelt barkát égetnek (uo. 1899: 308); Eger vidékén a szentelt ággal megvevesszőzött tehén teje nem lesz véres (uo. 1907: 101); vetőmag közé tett szentelt barka a termést megvédi az elemi csapásoktól (uo. 1898: 78). Ha a herbalisták a fűzfát megpillantják, a hatásos fájdalomcsillapító, az aszpirin juthat eszükbe. Az aszpirint ugyanis eredetileg a fűzfa kérgében lévő anyagból, a szalicinból állították elő. Ebből ered a növény nemzetségneve, a *Salix* is. Román neve tükörszó, vö. *salcie căprească* (RM. 461).

kecskegály J: *Galega officinalis* (MNöv. 97). R. 1865: *kecskegálga* 'ua.' (CzF. 3: 456), 1873: *kecske-gálga*, *kecske-regálga* 'a gálgak közé tartozó növényfaj = kecskeruta; *Galega officinalis*' (Ballagi 2: 7), 1909: *kecskegály* '*Galega off.*' (Graumann 88). A növényt a szerbhorvát is a *kecske* állatnévvel jelöli; vö. *kozja ruta*, *kozjača* (Šulek 166). A *kecskegály* összetétel utótagja a növénynek a magyarban meglévő hasonneveivel (*galga*, *gály* Graumann 88) együtt nyilván a latin *Galega* szóból származik. A *gály* népetimológiai „értelmesítés” eredményeként jött létre.

kecskegomba J: *Clitocybe infundibuliformis* (MNöv. 97). R. 1601: *keske gomba* 'Geyschwammen' (FungPann. X), 1780: *ketske-gomba* '*Clavaria coralloides*' (Phytologicon 84), 1783: ua. (NclB. 432), 1807: *ketske gomba* '*Ramaria flava* / *Ziegenbart*' (Márton:Term. XXXII, 3: 34|7), 1834: *ketske-gomba* '*Clavaria coralloides*' (Kassai 3: 101), 1895: *kecske gomba* 'szarvasgomba' (Pallas 10: 305), 1909: *kecskegomba* (MNY. 5: 326). N. ÚMTsz. 3: 165: *keske gomba* (Kö.jánosfalva) 'ehető gombafajta'. A német *Ziegenpilz* '*Polyporus ovinus*' (M. 641) tükörszava. De egyéb hasonnevei is vannak a németben a *kecske* állatnévvel; vö. *Geisbart*, *Ziegenbärtgen*, *Geisschwamm* (NclB. 432). A gomba francia neve *potiron de bouc* (uo.), illetve *barbe de chèvre* (Márton:Term. XXXII. 3: 34.7).

kecskeharaptafű R. 1898: *kecskeharapta fű* 'hasonlít a vérfűhöz' (Nyr. 27: 96). N. ÚMTsz. 3: 166: *kecskeharapta fű* (Körmend vid.) 'vérfűhöz has. növény'. Metaforikus terminus. Az elnevezés a növény cakkos, csipkés szélű leveleire vonatkozik. Hasonló szemléletű, mint a macskaharapta fű vagy a kígyóharapta, ördög-harapta fű elnevezés.

kecske-háromlevelűfű R. 1578: *ketske három leuelű* '*Cytisus*' (Herbarium 97a), 1775: *ketske három levelű-fű* 'ua.' (Csapó 304), 1783: *ketske három levelű* 'ua.' (NclB. 404). Emellett Csapó és Benkő már megadja a ma is használatos *zanót* nevet. A névadás szemléleti háttere egyrészt az, hogy a növény három levelű, másrészt az, hogy „ez füvet a' ketskék igen szeretik” (Csapó 305).

kecskehere J: *Galega officinalis* (MNöv. 97). L.: Nyr. 124: 472.

kecskekép J: *Aegilops* (Diószegi 101). R. 1807 után: *tojásdad kecskekép* '*Ae. ovata*', *hengeres kecskekép* '*Ae. cylindrica*' (uo.). Nyelvújítás kori név; a debreceni fűvészkönyv Diószegi saját jegyzetelt példányának betoldásai között szerepel. Az egyik „fűzerje tojásdad”, az utóbbié hengeres. A név értelmezése régi, ókori növénynévvel történt, a latin *aegilops* már Pliniusnál szerepel, mely a görög *aigilopsz* (Theophrasztosz) átvétele (< gör. *aix*, gen. *aigósz* = kecske).

kecskekörmű gomba J: *Macrolepiota procera* (Péntek–Szabó 321). Erdélyben, Nádásdarócon használatos alakfestő gombanév.

kecskeköröm-levelű hajnalka J: *Ipomoea pes-caprae* (P. 109). A növény levelére vonatkozó jelzői előtaghoz hasonlóan – amely a latin *pes-caprae* fajnévvel függ össze – a növény tudományos elnevezése is metaforikus. Az *Ipomoea* a görög *ípsz*, gen. *ipósz* 'lárva, amely a fát vagy szarvat eszi' (erről Homérosznál, az Odüsszeiában olvashatunk) és a *hómoiosz* 'hasonló' szavakból van képezve.

kecskeláb J: 1. (Eger) keltike; 2. tündérfürt (MNöv. 97). R. 1895: *kecskeláb fű* 'Aegopodium' (Pallas 10: 307), 1911: *kecskeláb* 'Aruncus Adans' (Nsz. 157). N. Kovács 23: *kecskeláb* (Szigetköz) 'Linaria genistifolia' | NövtanKözl. 5: 99: ua. (Eger vid.) 'Corydalis solida'. Az elnevezés magyarázata az, hogy a növény pártájának alakja a kecske páros ujjú patáira emlékeztet. Német megfelelője a *Ziegenbein* 'Centaurea cyanus, Dentaria bulb.' és a *Ziegenfuß* 'Aegopodium podagraria' (M. 641.), *Geißfuß* 'ua.' (Genaust 41), a szerbhorvátban *kozja noga* 'ua.', a csehben pedig a *koží noha* 'ua.' (Šulek 166). A tudományos *Aegopodium* (< gör. *aigopódesz* 'kecskelábú; aít, gen. *aigósz* = kecske, *poúsz* → *pódiön* = láb, lábacska) genusnév, illetve az artepitheton latin *pes caprae* az alapjuk.

kecskenyak R. 1807: ua. 'Aiuga' (MFüvK.). Diószegiék alakleíró szóalkotása; utánuk másutt nem olvasható, csak Kardos Albert sorolja fel a debreceni füvészkönyv új nevei között (Nyr. 37: 215), azt kifogásolva, hogy a Magyar nyelvűjtás szótára nem vette föl anyagába.

kecskerágó J: *Euonymus* (MNöv. 97). R. 1405 k.: *kechke rago* 'Caprificus' (SchlSzej. 1604), 1500 k.: *kechkeragoffu* 'de fusano' (StrassbGl.), 1525 k.: *kechkeragofa* 'Agnus castus' (Ortus), 1550: *kechkeragoffa* 'Taxus' (KoGl. 19), 1570 k.: *kechke rago fa* (Ars Medica 639), 1578: *ketske rago fa* 'Agnus castus' (Herbarium 10), 1584: *kechke rago fa* 'Euonymus' (NomPann. 98), 1590: *keczkeragofa* 'Vitex' (SzikszF. 39), 1603 k.: *keczike rago fa* (MedVar. 670), 1604: *kechkeragoffa* 'Vitex, Evonymus' (MA.), 1614–35 k.: *keczke rago fa* (Lóorv. 171), 1664: *kecske rágó fa* (Pozoni kert 14), 1708: *ketske-rágófa* 'ua.' (MA. 113), 1740–50: *kecskerágó* (Ethn. 11: 415), 1757: *ketske rágó fa* (Szt. 6: 281), 1762: *ketskerágó-fa* 'ua.' (PP. 875), 1780: *ketske rágó-fa* 'Vitex agnus castus' (Phytologicon 89), 1797: ua. (Váli 33), 1796: N. *ketske-rágufa* 'Euonymus europaeus' Tokaj (Kittaibel 166), 1799: N. *ketskerágató fa, ketske rágítófa* 'ua.' Badacsony, Inota (uo.), 1807: *ketskerágó* 'ua.' (MFüvK. 179), 1812: *kecske rágó fa* (Szt. 6: 281), 1825: *szemölcsös ketskerágó* 'Evonymus verrucosus' (MNY. 79: 119), 1834: *ketske-rágó-fa* 'ua.' (Kassai 3: 165), 1841: *kecskerágó* (NövTan. 92), 1843: ua. (Bugát 231), 1845: *kecskerágófa* 'ua.' (Műsz. 266), 1865: *kecskerágó*, Dtül: *kecskerágító* 'ua.' (CzF. 3: 457), 1872: *kecskerágó* 'ua.' (FKézK. 103), 1895: ua. (Pallas 10: 307), 1909: ua. (Nyr. 38: 473), 1911: ua. (Nsz. 157). N. Pallas 10: 305: *kecskerágító* (Balaton mell.) 'Evonymus' | Nyárady 73: *kecskerágó* (Marosv.h.) | SzegSz. 1: 706: ua. | OrmSz. 286: ua. | SzamSz. 1: 467: *kecskerágou* 'ua.' | ÚMTsz. 3: 167: *kecskerágeittó* (Csurgó vid.), *kecskerágító* (Segesd, F.mocsolád), *kecskerágító* (Komáromváros, Iharosberény, Kötöcsé. N.váty), *kecskerágító* (Vas m., Kőszeg-Hegyalja, Szt.gál) 'ua.', *kecskerágító* (Mesztegyő) 'füzfafajta', *kecskerágító* (N.szakácsi) 'juharfa' | MNY. 39: 161: *këcskerágó* (Kürt) 'papsipka' | Ethn. 87: 208: *kecskerágó* (Háromszék, Árapatak) 'ua.' | Péntek–Szabó 187: ua. (Inaktelke, Jákótelke, Ketesd, Körösfő, Kiskapus, Magyarbikal, Méra, Mákó, Nádasdaróc, Nyárszó, Sztá-

na, Szucság, Türe, Vista) 'Loranthaceae', ua. (a többi kalotaszegi faluban) 'Euonymus', ua. (Bánffyhunjad) '?Lathyrus vernus' | MNy. 23: 589: *kecskerágittu* (Zala m., Páka) 'Clematis europaeus' | Herman:Pászt. 680: *kecskerágó* (Hortobágy), *kecskerágító* (Répcseszentgyörgy) 'Evonymus europeus' | Kótyuk 80: *kecskerágó* (Kárpátalja, Rát) 'ua.' | Édes 60: *kecskerágittó* (Balaton-felvidék) | BotKözl. 64/1: 28: *kecskerágó* (Kalotaszeg) 'Viscum album' | NéprÉrt. 33: 244: *kecskerágító* (Csereszegtomaj) 'ua.' | NéprÉrt. 35: 81: *kecskerágítófa* (Göcsej, Zalabaksa) 'ua.' | BaNyj. 73: *kecskerágítófa* 'ua.' | MiTsz. 45: *kecskerágító* (Mihályi) 'bokorszerű, piros bogyókat termő növény'. Az *Euonymus* nemi név alapja a növény ősi görög *eüinomosz* neve (*eüi-onoma* = jó nevű). A *kecskerágó* név kiindulási alapja az, hogy 'a kecske rágja a bokrot', ebből alakulhatott ki a *kecskerágó-bokor*, *-fa* stb., amelyből tapadással keletkezett a *kecskerágó*. Az összetétel első tagja a kiinduló mondatban főnévi alany, az utótag igei állítmány. A jellemző tulajdonság főnevesült – hasonlóan például a *légyfogó* elnevezéshez – a *kecskerágó* kifejezésben. A jelentésben van azonban bizonyos következetlenség. Rapaics azt írja (MNy. 28: 225), hogy Theophrasztosz, a botanika atyja *Euonymus* néven „egy fát említ, amely Lesbos szigetén az Orcynius hegyen nő, s olyan mérges, hogy a marhát, kivált a kecskét, már akkor is megöli, ha gyümölcsét vagy levelét ezek az állatok megízlelik”. Ez az adat azután végigvonult az ókori és középkori szakirodalomban, és Magyarországot sem kerülte el. Noha ez a magyar növénynév ellenkező értelmű, hiszen Theophrasztosz leírása alapján a *kecskeölő*, *kecskeűző* elnevezés volna helyes, és a 15. századi szójegyzékeinkben nem is *Euonymus* a *kecskerágó*. Minden bizonnyal erre a növényre vonatkozik Plinius *Aegelothon* 'a kecskékre halálos veszélyt jelentő növény' elnevezése. A 17. században már a Molnár–Pápai Páriz szótárban egymás mellé kerül a *kecskerágó* és az *Euonymus*. Grossinger is cáfolta (1797: V) Theophrasztoszt. Veszelszki is elgondolkodott a dolgon, hogy éppen ellenkező értelemben kellene használni a nevet, és azt írja 1798-ban (228): „a *kecskerágófa* nevét tán csak azért adták reá, hogy azoknak halálos”. Kováts M. (Műsz. 268) egyenesen így fogalmaz: „ironice szólván, mivel az állatoknak ártalmas”. Péntek János (Péntek–Szabó 179) a növényvel kapcsolatos, melléknévi jelzővel metaforikusan kifejező minősítést tulajdonít az ilyen típusnak. A kiinduló mondat: a kecske rágja a bokrot (azaz olyan bokor, amelyet a kecske rág). A növény a szerbhorvátban is a *kecske* állatnévvel összetett elnevezésű; vö. *kozji prosmic* (Šulek 167).

A *csíkos kecskerágó* 'Euonymus europaea' társnevei a *papsapka* és a *zsidó-sapka*. Ezek az elnevezések a magköpeny formáján alapulnak. Ennek alakja ugyanis a katolikus lelkészek baret nevű fejfedőjére emlékeztet. A *csíkos* előnevet pedig a szárain csíkokban futó paralecékről kapta (a szögletes szár élei elparásodtak).

kecskerágófa J: *Corynocarpus laevigata* (P. 139). A szaknyelvi karakfa társneve.

kecskerózsa J: *Helleborus purpurascens* (MNöv. 97). R. 1833: *ketske-rósa* (Kassai 1: 27), 1834: ua. Borsod, Noszvaj 'Helleborus niger' (uo. 3:165), 1965: ua. és *kecskerózsaagyökér* 'ua.' (MNöv. 97). N. NövtanKözl. 1906, 5: 103: *kecskerózsa* (Eger vid.) 'Helleborus purpurascens'. Az összetett szó *rózsa* (R. 1395 k.: „Rofa: *rala*” [BesztSzj. 425], 1405 k.: *rola* [SchlSzj. 947]) utótagja latin eredetű nyelv-

vünkben; vö. lat. *rosa* 'rózsa (bokor, cserje, virág)'. A latinból számos más nyelvbe is átkerült.

kecskeruta J: Galega (P. 139). R. 1745: *kecske-ruta* 'Herba galegae' (Torcos: Taxa pharmae 7), 1775: ua. (Csapó 134), 1783: ua. (NclB. 405), 1831: ua. (Kreszn. 1: 300), 1834: ua. 'Galega officinalis' (Kassai 3: 101), 1843: *kecskeruta* 'ua. és Ruta capraria' (Bugát 232), 1845: ua. (Műsz. 268), 1895: *kecske ruta* 'Galega tourn.' (Pallas 10: 307), 1911: ua. (Nsz. 158). A névadás szemléleti háttere az, hogy a növény levelei hegyesek, mint a kecske álla. Tükörszó a német *Ziegenraute* 'ua.' (Graumann 88), *Geisraute* 'ua.' (NclB. 405) és a szerbhorvát *kozja ruta* 'ua.' (Šulek 166). Hasonló szemléletű az oroszban meglévő *kozlját-nuk* 'ua.' (MO. 357) is. A m. ruta (R. 1395 k.: „Rutha: rutha” [BesztSzj. 349], 1690: rúta [PaxCorp. 58]) megfelelője nemcsak a német *Ziegenraute* növénynevben szerepel; a vándorszó megvan az olaszban, spanyolban, oroszban és a szerbhorvátban is. Mindezek a görög eredetű latin *ruta* 'fűszer- és gyógynövény' szóra vezethetők vissza. Ezt a latin nevet alkalmazták a szaknyelvi Rutha graveolens elnevezésben. Az ókorban nem ismerték a növényt, nyoma sincs. 1536-ban említi Velencében egy gyógyfűkereskedő először *galega* néven. Ettől kezdve a rutát fűszernövényként, de gyógynövényként is becsülték; levelét és olaját orvosságnak használták, erre utal *pestisölő* (MNöv. 97) társneve.

kecskeszakáll J: 1. szörfű; 2. jerikói lonc; 3. Szolnok: szarvas kerep (MNöv. 98). R. 1560 k.: *kechke zakaly* 'Barbe caprarum' (GyöngySzt. 2660), 1578: *ketske /zakálu fű* 'Barba caprina' (Herbarium 81), 1604: *keczkeβakalfű* 'ua.' (MA.), 1703: *kecske szakállu fű* (Botanicon), 1708: *ketske-fzakállfű* 'Barbula caprae' (MA. 113), 1762: ua. (PP. 875), 1775: *ketske /zakály-fű* 'szulok' (Csapó 269), *ketske-szakállu-fű* 'Bocksbart' (Csapó 134), 1783: *ketske-bak /zakálla* 'Waldbocksbart' (NclB. 374), 1792: *ketske /zakáll* (Váli 184), 1793: *ketske szakáll* (Földi 12), 1798: ua. (Veszelszki 124), 1807: *ketskeszakállfű* 'Lonicera caprifolium' (MFűvK. 163), 1813: *kecskeszakáll* (OrvF. 376), 1831: *kecske-szakállú fű*, *kecske-szakáll-fű* 'Barbula caprae' (Kreszn. 1: 300), 1834: *ketske-szak-áll-fű* 'Tragopogon pratensis' (Kassai 3: 101), 1843: *kecskeszakállfű* 'Lonicera caprifolium, Barbula caprae' (Bugát 232), 1845: *kecskeszakáll* 'Spiraea aruncus', *kecskeszakáll fű* 'Aegopogon' (Műsz. 269), 1895: *kecskeszakáll-fű* 'varjumogyoró' (Pallas 10: 307), 1911: *kecskeszakállfű* 'Lonicera caprifolium' (Nsz. 158). N. ÚMTsz. 3: 164: *kecskeszakál* (Kö.tárkány) 'hóvirág', ua. (Tatrag) 'szörfű', *kecske-szakáll* (H.szoboszló) 'juhok által kedvelt takarmányfű' | Zelnik 17: *kecskeszakála* (Moldva: Lészped) 'Equisetum arvense' | Péntek–Szabó 231: *kecskeszakál* (Erdély) 'széleslevelű gyapjúsás'. Melius, aki – Theophrasztosz és Plinius mellett – főként *Lonicera* művéből dolgozott, azt írja: „*Lonicera* vocat *Barbam caprinam*, az az *ketske szakállu fűnek*”. Az elnevezés szemléleti háttere az, hogy a virág szirmai kissé visszahajlottak, ezért a hosszú porzók még jobban kinyúlnak. Így olyannak tűnik a növény minden egyes apró kis virága, mintha hullámos, ezüstös szakáll nőtt volna rajta. L. még a *bakszakáll* szócikkét!

kecskeszakáll J: gombafajta. R. 1787: *ketske-szakáll* 'Clavaria coralloides' (Mátyus II: 482). N: BotKözl. 41: 112: *kecskeszakáll* (Máttra) 'Ramaria'. A német R. 1787: *Ziegenbart* 'Clavaria' (Mátyus i. h.), mai ua. 'Sparassis crispa' (Pilz 27)

elnevezés tükörszava; Mátyus István révén került a magyarba. Ma már csak nyelv-járási gombanév. Hasonló szemléletű, mint a – szintén a *kecske* állatnévvel kép-zett – német *Ziegenlippe* 'Xerocomus subtomentosus' (Pilz 36), azaz 'kecskeajak'. Alakfestő elnevezések, hiszen – Mátyus mykológiai leírása alapján – a gomba-fajta „sok részekre oszló egyenetlen, vékonyon egyben hegyződő ágatskákkal, mint a 'ketske-szakáll'”.

kecskeszarvkaktusz J: *Astrophytum capricorne* (M. Schneck: Kaktuszok. Bp., 1997. 39). Ennek a kaktusznak tudományos *Astrophytum* (< gör. *astron* = csillag, csillagkép; *phytón* = növény) alakfestő nevéből részfordítással származik a német *Sternkaktus* (Genaust 84), azaz 'csillagkaktusz' elnevezés, amely a tő csillagformájára utal. A magyar *kecskeszarvkaktusz* ezzel szemben a tudományos *capricorne* fajnévvel függ össze. A latin *capricornus* 'bak' szó ugyanis tulajdonképpen 'kecskeszarvú' jelentésű, mert a lat. *caper* 'kecskebak', *capra* 'kecske', a *cornu* pedig 'szarv' jelentésű. A magyar növénynév is metaforikus terminus tehát; szintén a bordázott törész a névadás szemléleti alapja, ezt hasonlítva a kecske szarvához. Más kaktuszféle neve a *kecskekaktusz* 'Epithelanta micromeris' (Priszter 94).

kecskeszarvú fű J: görögyszéna (MNöv. 98). R. 1570 k.: *kechke Zarwo fw* (Ars Medica I: 115b), 1590: *kecske szaruu fű* 'Foenum graecum' (SzikszF. 16), 1604: *keczkešarvufű* 'ua.' (MA.), 1643: *kestke šzarvu fu* (Com:Jan. 25), 1698–1703: *kecskeszarvu-fűvek* (MedBorb. 168), 1708: *ketske-šzarvufű* 'ua.' (MA. 113), 1775: *ketske šzarvu-fű* 'Trigonella F.-gr., Bockshornkraut' (Csapó 108), 1783: ua. (NclB. 407), 1834: *ketske-szarvú fű* 'bakszarvú fű' (Kassai 3: 101), 1843: *kecskeszarvufű* 'Foenum graecum' (Bugát 232). A *kecskeszarvú fű* előtagja a Theophrasztosznál és Dioszkuridésznél olvasható latin *Buceras* ('kecskeszarv') *foenum-graecum* növénynév előtagjának megfelelője. A németben is megvan a *Ziegenhorn* 'ua.' (M. 641), a szerbhorvátban a *kozji rog* 'ua.', a lengyelben pedig a *koziiorog* (Šulek 167) növénynév. L. még a *bakszarvű* szócikkét!

kecskeszarvú paprika, kecskeszarvú bors N. ÚMTsz. 3: 168: *kecskeszarvú-paprika* (Szeged) | Zelnik 19: *kecskeszarvú bors* (Lábnyik) 'Capsicum annum'. Alakleíró elnevezések. Az így jelölt paprikafajta hosszúkas, vékony és csavart végű, akár a kecskeszarv.

kecskeszem J: *Aegilops cylindrica* (MNöv. 97). R. 1872: *kecskeszem* 'Aegilops' (FKézK. 399), 1895: *kecskeszem fű* 'kalászbajt' (Pallas 10: 307), 1911: *kecskeszem* 'Aegilops' (Nsz. 158). Valószínűleg a növény virágának alakja motiválta az elnevezést. A görög *aigilopsz* 'tölgyfa ehető gyümölcsökkel' jelentéssel ókori növénynév, már Theophrasztosz említi, de szerepel Pliniusnál is: latin *aegilops* 'ua.' (16: 22), illetve 'az árpa gyomnövénye' (18: 155). A középkorban *Aegilops quibusdam aristis recurvis* = *Festuca utriculis lanugine flavescens* (Bauhin 10).

kecskeszemű tölgy J: *Quercus ithaburensis* (P. 252). R. 1981: ua. 'Quercus macrolepis' (AFE. 1086). Német mintára keletkezett fanevünk; ennek a tölgyfának a német nevét is a *kecske* (*Ziege*) állatnévvel alkották; vö. *Ziegenbart-Eiche* 'ua.' (uo.), tulajdonképpen 'kecskeszakáll-tölgy'. A tudományos névben szereplő *quercus* 'tölgy' ókori növénynév.

kecskeszilva J: *Prunus domestica*. N. ÚMTsz. 3: 168: *kecskeszilva* (Szeged).

kecsketalpfü J: *Aegopodium podagraria* (MNöv. 155). R. 1895: ua. 'Aegopodium' (Pallas 10: 307). *Baktopp*, *baktalp* (uo.), *lúdtalp* (MNöv. 155) nevei is hasonlók. Az *Aegopodium podagraria* neve a németben tulajdonképpen 'kecskeláb', azaz *Ziegenfuß* (M. 641). L. még a *kecskeláb* szócikkét!

kecsketej J: *Chelidonium majus* (MNöv. 58). N. SzegFüz. 2: 68: *kecsketej* (Torda) 'ua.'. Megfelelője a németben a *Ziegenmilch* 'Euphorbia, Galium saxat., Sonchus oler.' (M. 641) növénynév. A sárga, izgató tejnedvéről elnevezett növény hasonneve a *vérehulló fecskefü*.

kecsketövis J: *Calicotome* (P. 139). Újabb szaknyelvi terminus.

kecsketubák J: *Oenothera* (MNöv. 118). N. MNy. 4: 32: ua. (Réty) 'Oenothera biennis; tubarózsa'. Minden bizonnyal népetimológiai átalakítás eredménye, a növény *tubarózsa* társnevének előtagját „értelmesítették” a 'dohány, burnót' jelentésű *tubák* szóra. A *tubák* a magyarba többszörös átvétellel került (*tabak*, *tobák*), mára elavulóban van, kiszorítja a *dohány* szó.

kecskevirág J: *Euphorbia cyparissias* (MNöv. 57). N. Gyógyszerészet 1991: 374: *kecskevirág* (Gyergyó) 'Chamaenerion angustifolium' | SzegFüz. 2: 159: ua. (Torda) 'Euphorbia cyparissias'. Erdélyi nyelvjárási elnevezés. Szó szerinti megfelelője a németben a *Ziegenblume* 'Adonis vernalis, Anemone pratensis' (M. 641).

kecskezanót J: *Ononis spinosa* (MNöv. 83). R. 1895: ua. 'Medicago arboorea és gerlicetövis' (Pallas 10: 308), 1911: *kecske zanót* 'Ononis' (Nsz. 158). Az összetett szó *zanót* 'Cytisus' [R. 1395 k.: „citirfus: *Zanolt*” (BesztSzj. 407), 1405 k.: *Zanuth* (SchlSzj. 927), 1435 k.: *fanath* (SoprSzj. 193), 1525 k.: *Zanoth* (MNy. 11: 39)] utótagja szláv eredetű növénynevünk. Ma nyelvjárási és szaknyelvi szó.

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

AFE.	=	Priszter Szaniszló: <i>Arbores fruticesque Europae</i> . Bp., 1981.
Ars Medica	=	Lencsés György: <i>Ars Medica</i> . Kéziratos orvosbotanikai mű. 1570 k.
Bauhin	=	Caspar Bauhin: <i>Theatri botanici index in Theophrasti Dioscoridis Plinii et...</i> Basiliae, 1671.
Botanicon	=	Th. Dorstenius: <i>Botanicon</i> . Frankfurt, 1540. A füveskönyvbe bejegyzett magyar növénynevek 1703-ból.
Csapó	=	Csapó József: <i>Uj füves és virágos magyar kert</i> . Pozsony, 1775.
Dankovszky	=	Dankovszky, G.: <i>Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum</i> . Pozsony, 1833.
DBP.	=	Vaczy, Coloman: <i>Dictionar botanic poliglot</i> . București, 1980.
Dioszkuridész bej.	=	Szabó T. Attila: <i>Magyar növény- és gyógyszernevek a XVI.–XVIII. századból</i> . Studia Universitatum V. B. Bolyai. Tomus III. Nr.6. Series IV. Cluj, 1958.
DRM.	=	<i>Dictionar romin–maghiar</i> . Bukarest, 1964.
FK.	=	Beythe András: <i>Fives kőműv</i> . Németújvár, 1595.
FKézK.	=	Hazslinszky Frigyes: <i>Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve</i> . Pest, 1872.
FungPann.	=	C. Clusius: <i>Fungorum in Pannoniis observatorum brevis Historia</i> (a Rario-rum Plantarum Historiához csatolva). 1601.
Gáspár	=	Gáspár János <i>társzógyűjteményei</i> . 1838–45. Bp., 1964.

- Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.
 Graumann = Graumann Sándor: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.
 Grossinger = Joanne Bapt. Grossinger: *Universa Historia physica regni Hungariae*. V.
 Gyógyn. = Kovács Levente: *Gyógynövény zsebkönyv*. Csíkszereda, 1996.
 Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a fajnac fűveknek nevekről, természetekről és haBnairol*. Kolozsvár, 1578.
 Julow = Julow Viktor: *Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe*. Debrecen, 1965.
 Kájoni = Kájoni János *Hasznos Orvoskönyve*. Kézírási mű 1661-ből.
 Kítaibel = Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek Kítaibel Pál útinaaplóiban*. In: *OrvTörtKözl.* 1984: 3/4.
 Kosinszky = Kosinszky Viktor: *Szölfajtaismeret*. Bp., 1949.
 Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
 Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Bp., 1993.
 Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
 Lóorv. = Máriássy János: *Egy néhány rendbéli lóorvosságok*. 1614–1635 k. In: *Medicusi és borbélyi mesterség*. Bp., 1989.
 LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen*. I–II. Prága, 1970.
 M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
 MedBorb. = Becskerekéi Várad Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség*. 1698–1703. In: *Az azonos című gyűjteményes könyvben*. Bp., 1989.
 MedVar. = *Medicinae Variarum* (Melius Herbariumához kötött recipék). 1603 k. (uo.).
 MFűvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
 Mitterpacher = Mitterpacher L.: *Elementa rei Rusticae*. II. Buda, 1779.; III. 1794.
 MNöv. = Csapody V.–Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
 MO. = Magyar Beck Vladimír: *Magyar–orosz mezőgazdasági szótár*. Bp., 1953.
 MOK. = Magyarország kultúrflórája. Bp., 1959.
 Müsz. = Kovács Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
 MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
 Nadányi = Nadányi János: *Kerti dolgoknak leírása*. Kolozsvár, 1669.
 Nagy = Nagy Rózsa: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty...* Kolozsvár, 1943.
 Nagyváthy = Nagyváthy János: *Magyar practicus termesztő*. Pest, 1821.
 NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (In. Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
 NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator panonicus*. Antverpiae, 1584.
 NomVeg. = Benkő J.: *Nomina Vegetabilium*. 1781. (In. MKönyvh. Pozsony, 1783.)
 NövTan. = Barra I.: *Növenytan*. Pest, 1841.
 NP. = Friedrich Krauss: *Nösnerländische Pflanzennamen*. Beszterce, 1943.
 Nsz. = Cserey Adolf: *Növényszótár*. Bp., 1911.
 Nyárádi = Nyárádi E.Gyula: *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyárelei növények*. Marosvásárhely, 1914.
 Orv. = *Orvosságos könyvecské*. 1665 k. In: *Medicusi és borbélyi mesterség*. Bp., 1989.
 OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
 P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1998.
 PaxCorp. = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690.
 Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.

- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
 Pilz = Pilát – Ušak: *Pilz–Taschenatlas*. Prag, 1959.
 Posoni kert = Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat–Bécs, 1664.
 PPNomH. = Pápai P.F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (In Nyr. 29: 363–66.)
 Priszter = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1986.
 RM. = Román–magyar és magyar–román mezőgazdasági szótár. Bukarest, 1980.
 Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
 Tissier = A. Tissier: *A nemi vágyat serkentő növények*. Bp., 1999.
 Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótáratska*. Győr, 1792.
 Veszelszki = Veszelszki Antal: *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
 Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Bp., 1987.
 Zelenyák = Zelenyák J.: *A gyógynövények hatása és használata*. Bp., 1908.
 Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36). Bp., 1987.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Bak 'buck' and *kecske* 'goat' in Hungarian plant names

Analytic metaphors based on animal names are frequent in the terminology of botany. The reverse case also occurs in a number of instances: animal names are derived from plant names as in *káposztalepke* 'cabbage-butterfly', *fapoloska* 'plant bug', *szőlőtetű* 'vine louse', *almalég* 'apple maggot', *szilvamoly* 'plum piercer', *gabonamoly* 'grain moth', etc.

From among zoomorphic terms, the author has collected those in *bak*- and *kecske*-, and discusses their word history and word geography. These terms are partly internal developments, compounds, and partly entered Hungarian as loan translations. They are shape-based names, referring to the form or smell of plants or parts of plants. They include several polysemantic expressions in which the relationship between individual, immediately related meanings is metaphorical. The motivations are mainly reconstructible. There is a similarity in shape between (parts of) the animals involved and the stalk, root, leaf or flower whose name is borrowed for them.

A határozott tárgyas ragozásról

E cikk ötlete Fábricz Károly kandidátusnak, az SZTE Oktatási Központ igazgatójának előadása közben merült fel bennem. Az előadó többek között megállapította, hogy „a magyart anyanyelvünként egy ideje nem használók egyéb jellegzetességek [...] mellett az alanyi – tárgyas ragozás megkülönböztetésében mutatnak egyre nagyobb bizonytalanságot”. Továbbá „a magyart idegen nyelvként elsajátítók az alanyi – tárgyas ragozást tekintik a magyar nyelv egyik legnehezebb elsajátítható vonásának”. A cikk megírását nagyban ösztönözte Bartos Huba (2000) cikke is, amelynek változatait É. Kiss Katalin és Szabolcsi Anna véleményezte, Bródy Mihály, Bende-Farkas Ágnes, Kálmán László, Dalmi Gréte és Tóth Gabriella javaslatokkal egészítette ki, Kenesei István, Komlósy András, Tony Kroch, Edit Doron, Steven Franks és Trón Viktor pedig kommentálta őket (vö. Szeged 2000: 153). A kész cikkről Lerch Ágnes írt lektori véleményt.

I. Nomen est omen. „Im Namen liegt eine Vorbedeutung”. Én az olyan műszavakat kedvelem, amelyek már előre jeleznek valamit, némiképp segítenek eligazítani a tárgyalta téma vonatkozásában.

1.1. A magyar nyelvtudomány hagyományos **alanyi (ige)ragozás**, illetve **tárgyas (ige)ragozás** műszava nem ilyen, mivel azt sugallja, hogy a fő választóvonal a tárgyas és tárgyatlan igék közt van. Kiefer Ferenc az ÚMNY.-ban (1998: 210) továbbra is ezt az elnevezést használja.

1.2. Kugler Nórának a MGr.-ban (2000) az **általános ragozás** (112), általános személyragok (109) és a **határozott ragozás** (115), határozott személyragok megkülönböztetése, illetve opozíciója sem igazán eligazító. Az alanyi ragozás annyiban tekinthető „általánosnak”, hogy e ragozási típus szerint szinte minden ige ragozható, és a 3. személyű személyes névmások kivételével bármely személyben álló névmás és határozatlan tárgy is lehet a tárgyas igék vonzata. Az alanyi ragozás általános voltát azonban megkérdőjelezi, hogy e ragozási típusnak van **iktelen, ikés** és **-lak/-lekes** változata. Ezt a három altípust két fő ismérv alapján sorolom az alanyi ragozási típusba: 1) A tárgyas igék esetében a tárgy konkrét szituációtól függetlenül elhagyható mellőlük. Az *Erika olvas németül – A beteg gyerek már eszik* mondatok jelentésébe implicite mindig odaértődik a lehetséges határozatlan tárgyi vonzatok közül néhány, a *Még mindig szeretlek* típusú mondatok jelentésébe pedig **inkorporatív** speciális személyraggal fejeződik egy E/2. személyű tárgy: *Szeretlek (téged)*, de: *Szeretlek titeket/benneteket is*. 2) A **-lak/-lek-es** ragozást végül is azért soroltam az alanyi ragozáshoz, mert az 1. és 2. személyű személyes névmással kifejezett tárgy használata nem E/1. személyű alany esetén csak az alanyi ragozás keretében lehetséges: *Erika szeret engem (téged, minket, titeket, benneteket is) – Te szeretsz engem (minket, bennünket)*. A „határozott ragozás” műszó azért sem szerencsés, mert a határozott, határozatlan és általános alanyú mondatok ismeretében azt is feltételezhetnénk, hogy ez esetleg az alany határozottságára utal.

1.3. Bartos Huba (2000: 153) szakirodalmi hivatkozás nélkül megjegyzi, hogy „jó ideje fogalomban van a **határozott-határozatlan** megkülönböztetés is”, amely „arra utal, hogy a lényeges distinkció a tárgy határozott vagy határozatlan volta”. Ez az elnevezés, amelyet a magyar nyelv angol nyelvű leírásában Fenyvesi Anna (1998: 290) használ (*definite/indefinite conjugation*), akkor lenne találó, ha a tárgyatlan és a határozatlan tárgyú tárgyas igéket nem egyformán ragoznánk.

1.4. Kiefer Ferenc a Str.Morf.-ban (2000: 602, 603) már **általános** (ún. alanyi) **ragozást** és **tárgyas** (azaz határozott tárgyú) **ragozást** határol el egymástól. Ezek a kettős elnevezések felesle-

gesen bonyolítják a nyelvelírás. Én 1998-ban (137, 138) a személyragok fő egyeztetési kötelezettsége alapján az **alanyi ragozás** és a **határozott tárgy ragozás** műszavakat javasoltam. Az alanyi ragozás ugyanis csupán az **alany személyét és számát** jelöli, a határozott tárgy ragozás pedig az alany személyén és számán kívül kifejezi a **3. személyű tárgy határozott** voltát is: *Éva elolvassa és lefordítja ezt a német verset.*

A *Várok – Várom* mondatok összevetése kapcsán Bartos Huba hangsúlyozza, hogy a *Várok* mondatban „az ige tárgyatlan” míg a *Várom*-ban az „ige csak látszólag tárgyatlan, valójában egyértelmű, egyes szám 3. személyű tárgya van, ami azonban kiejtetlen marad: fonológiaiailag üres névmás, azaz *pro*” (154). Arra azonban sajnos nem tér ki, hogy mi is van a szintén csak 3. személyű névmást vagy főnevet megengedő *Várok valakit (egy érdekes könyvet, egy táviratot, egy professzort)* szintén alanyi ragozású mondatokban. Én úgy látom, hogy a tárgy nélkül használt *Várok* és *Várom* igealakok egyformán tárgyaskak, mindkét esetben csak 3. személyben álló névmást vagy főnevet használhatunk, amelyeknek a száma lehet nemcsak egyes, hanem többes is: *Barátokat várok – Várom a barátomat / a barátaimat.* Az eltérés köztük az, hogy alanyi ragozás esetén bármilyen, a *vár* ige jelentésével összhangban lévő tárgy **impliciten** odaérthető (talán még akkor is, ha csupán a cselekvés tényének a közléséről van szó: *Mit csinálsz itt? – Várok*); a határozott tárgy ragozás tárgyának az egyértelműsége a **beszédszituációtól** függ (*Várom őt, őket, a táviratot*). Vö.: *Várod még őt / a táviratot? – Várom.* Lényeges különbség, hogy az alanyi ragozású igealakokkal a 3. személyű személyes névmások **tárgyesetét** nem használhatjuk (*Várok rá/rájuk – Várom őt/öket*). Továbbá az alanyi ragozású *vár* vonzata 1. és 2. személyű személyes névmás is lehet: *Vár engem és téged (minket, bennünket, titeket, benneteket).* Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az alanyi ragozású tárgy ragozású igekelet szemantikai tárgyasságuk megőrzése mellett **tárgy nélkül** csak akkor használhatjuk, ha azok **folyamatosak**, és valamilyen **tevékenységet** vagy **képességet** jelölnek. Vö.: *Éva most olvas; Éva ír és olvas németül.* De: **Éva elolvass; *Éva nem olvas el; *Éva szeret; *Éva most szeret.* Vö.: *Éva (most) szerelmes.*

2. A határozottság kifejezésének az eszközei. Bartos Huba (2000: 154) tizenhárom nyelvész jobbító szándékával készült dolgozata szerint „különféle bajok mutatkoznak” azzal a feltevésével, „hogy a tárgy határozottsága dönti el, melyik ragozási paradigmát kell választanunk, míg a tárgy teljes hiánya esetén automatikusan az alanyi ragozás lép be”. Bartos úgy véli, hogy „önmagában véve egyáltalán nem triviális, hogy az intranszitiv igeék az alanyi ragozást válasszák – ha a tárgy határozottsági jegye a döntő tényező, akkor tárgy hiányában eldönthetetlen, melyik paradigmának kell belépnie. Valós magyarázatot az jelenthetne, ha be tudnánk látni, hogy az alanyi paradigma kevésbé jelölt, mint a tárgy ragozás, ekkor ugyanis valamilyen jelöltségi elméletre hivatkozva joggal tehetnénk fel, hogy döntő tényező hiányában a jelöltebb alternatívát választjuk. Ezzel a feltevessel él pl. Moravcsik (1988). Nehezen fogadható azonban el az állítás, hogy a tárgy ragozás paradigmája jelöltebb lenne. Sem fonológiai, sem morfológiai okunk nincs ezt feltételezni; valójában az egyetlen erős érv a jelöltségbeli különbségtételre éppen az a jelenség, amelyet magyarázni kívánunk, ti. az intranszitiv igeék vonzódása az alanyi ragozáshoz. A magyarázat azonban így körkörösé válna” (154–5). Megjegyzéseim: 1) A *könyvet olvas – olvas-sa a könyvet, lovon ül – meg-ül-i a lovat* összevetése mintha azt bizonyítaná, hogy az alanyi ragozású alakok tárgyatlan igeje és tárgy ragozású alakok igeje és tárgya „kevésbé jelölt”, mint a határozott ragozású tárgy ragozású alakok igeje és annak a tárgya. 2) Az alanyi ragozású tranzitív és intranszitiv igeék E/3. alakja az ikes igekelet kivéve meg egyezik az igeék szótári alakjával, amely a magyarban éppen legkisebb jelöltségi mutatója révén lehetett azzá. 3) A „határozott tárgy ragozás” elnevezésből egyszerű logikai művelettel könnyen levezethető, hogy határozott tárgy hiánya esetén mind a tárgy ragozás, mind pedig a tárgy ragozású alakok csak az alanyi ragozása lehetséges, mivel egyik esetben sincs határozott tárgy.

Mikor határozott egy tárgyi funkcióban álló főnév? A válasz: ha azt határozott jelentésű **determinánsokkal** (ang. *determiner*, ném. *Determinans/Determinator*, orosz *детерминатор*) használjuk. A magyarban a következő determinánsok tesznek határozottá egy tárgyi funkcióban

használt főnevet, és igénylik a tárgyias igék határozott tárgyias ragozását (Vö.: K. E. Majtyinszkaja 1955: 211–3, Bánhidi Zoltán 1972: 429–43):

- (a) HATÁROZOTT NÉVELŐ: *Látom az ugató kutyát;*
- (b) MUTATÓ NÉVMÁS: *Megveszem ezt a könyvet;*
- (c) BIRTOKOS SZEMÉLYRAGOK: *Holnap visszahozom a könyvedet;*
- (d) VISSZAHATÓ NÉVMÁSOK: *Nézem magamat a tükörben; Ez a leány csak saját magát szereti;*
- (e) A MAGA ÉS AZ ÖN NÉVMÁSOK: *Gyakran látom Önt/magát ebben a boltban;*
- (é) A KÖLCSÖNÖS NÉVMÁS: *Mi szeretjük egymást;*
- (f) AZ **-IK** KÉPZŐT TARTALMAZÓ, KIEMELÉST KIFEJEZŐ NÉVMÁSOK: *Melyik fiút szereti Éva?; Akármelyiket/bármelyiket/mindegyiket / az egyiket elhozom;*
- (g) A **KETTŐJÜK, HÁRMÓJUK** STB. GYŰJTŐ JELENTÉSŰ SZAVAK: *Kettőjüket ismerem;*
- (h) SORSZÁMNEVEK. AZ **UTOLSÓ** MELLÉKNÉV, A **MINDKÉT** SZÁMNÉV: *Eléri az első / az az utolsó buszt. Mindkét fiút felvették az egyetemre;*
- (i) FELSŐFOKBAN ÁLLÓ MELLÉKNEVEK: *Éva a legnehezebb feladatot is megoldotta;*
- (j) TÁRGYI MELLÉKMONDAT FŐMONDATA: *Tudom, hogy hol lakik Péter / amit tudok;*
- (k) A **MOSTANI, JELENLÉVŐ, JELENLEGI, ADOTT, MEGLÉVŐ** STB. MELLÉKNEVEK: *Az adott / a mostani / a jelenlegi állapotokat tudomásul vette. A meglévő fegyveres erőket a kormány modernizálja.*

Bartos Huba cikkének olvasása közben néha az volt a benyomásom, hogy a szerző megfélekedezik a határozott névelőket kiegészítő vagy pótló egyéb determinálási lehetőségekről. Így például kijelenti, hogy „az eredeti határozottsági distinkció sem áll vitán felül. Megfigyelhető, hogy ha a tárgy birtokos szerkezet, akkor az ígén alanyi helyett tárgyias ragozás jelenik meg, még akkor is, ha a tárgyi szerkezet feje (a birtok jelölője) ugyanolyan határozatlan marad, mint a *Várok egy buszt, Várok valakit / öt fiút / néhány embert* példákban: *Várom / *várok egyöt/néhány emberedet. Várom/*várok valakidet*” (155). A későbbiekben Szabolcsi Annára (1992, 1994), Szabolcsira és Laczkó Tiborra (1992) hivatkozva (160–2) bonyolult megfogalmazásban, talán nem is mindig elfogadható mondatokban elemzi „a nominatívuszi és datívuszi birtokos szerkezeteket”: a *Láttuk Péter minden fiát* helyett én azt mondanám, hogy *Láttuk Péter fiait /mindegyik fiát, mind a hat fiát*. (Az azt követő *Láttuk Péter néhány fiát* ugyanis azt sugallja, hogy Péternek nem két-három fia van). Az angolban és a németben a **birtokos névmások** határozott jelentésű determinánsok, amelyek kizárják a határozott névelővel történő együttes használatot. Vö.: *my book – *the my book, mein Buch – *das meine Buch*. A magyarban az angol, német, orosz birtokos névmásoknak birtokos személyragok felelnek meg, amelyeknek determinánsi funkciójuk is van, meglétük határozott névelő nélkül is határozott tárgyias ragozást igényel. Vö.: *Láttunk néhány lovat – Láttuk Péter néhány lovat – Láttuk Péternek mind az öt lovát* A magyarban azonban a birtokos személyragok nem zárják ki a határozott névelő használatát, sőt inkább feltételezik: *Jól ismerem (a) barátódet. König az egyik talpán cserélgette a lábát, két kézzel szorította a sapkáját, mert fújni kezdett a szél* (Szabó Magda: Abigél). Bartos Huba nyelvjárási és török példákra hivatkozva úgy véli, hogy a magyarzatba be kell vonni a **specifikusságot** mint tényezőt, mivel a határozott tárgyias ragozású ígével álló birtokos szerkezet „preferált olvasata a specifikus olvasat. Vagyis pl. „a *Várom öt emberedet* mondatban az *öt ember* főnévi csoport öt konkrét, a beszélő és a hallgató számára egyformán azonosítható embert jelöl elsősorban, és csak másodlagos, erősebben kontextusfüggő az az értelmezés, ahol 'bármely öt ember'-ről lehet szó” (155). Mindez lényegében igaz. Bartos azonban megfélekedezik arról, hogy a determinánsok mindig csak bizonyos vonatkozásban szűkítik a határozott tárgyat. A birtokos személyragok például csak a birtokviszonyt illetően konkretizálják a tárgyat. Vö.: *Nos, akkor várom az öt embert – Nos, akkor várom öt emberedet – Nos, akkor várom azt az öt emberedet – Nos akkor várom mind az öt emberedet*. Megjegyzem még, hogy a határozottság jelölő-

sének a módozatai sokszor nyelvekként annyira változnak, hogy egy másik nyelvből vett példával nem lehet indokolni valamely értelmezés bevezetésének szükségességét.

3. A határozottság logikai, grammatikai és pragmatikai értelmezése. Bartos Huba a *Maci Laci vár engem/téged/minket/titeket – Maci Laci várja őt/őket* mondatok összevetése során arra a következtetésre jut, hogy „ugyancsak kellemetlen a határozottságra alapuló megkülönböztetés számára a tárgyi személyes névmások viselkedése. [...] Furcsa törésvonal húzódik meg az 1. és 2. személyű, valamint a 3. személyű névmások viselkedésében: az előbbieket alanyi ragozású igével állnak, míg az utóbbiak tárgyas ragozásúval [...] Határozottságbeli különbséget tenni e névmások között nem kevés energiát és képzelőerőt igényel” (155). Bartos „kellemetlen” érzete indokolatlan, „furcsállásán” kissé csodálkozom. A törésvonal ugyanis már a személyes névmások **referenciális** szemantikai jelentésével kapcsolatban megjelenik. (A Str.Morf.-ban maga Bartos Huba ír „a személyes névmások két osztályá”-ról, 708). A MGr.-ban (2000: 158) Kugler Nóra–Laczkó Krisztina ezt így fogalmazza meg: „...az első személy a beszélő, a második a partner kategóriájának nyelvtani kifejezése, a névmás referenciája a szituációban valósul meg. A harmadik személy pedig a tipikus közlésben mindig valóságalelem, akire vagy amire a közlés vonatkozik”, vagyis az E. 1. és 2. személlyel szemben az E./3. **heterogén** személy. Ezt a törésvonalat jól demonstrálja az angol, német és orosz nyelv is az E/3. személyes névmások nemek szerinti variánsaival: *he, she, it; er, sie, es; on, ona, ono*. Ennek ellenére Bartos Huba úgy érzi, hogy Farkas Donka F. (1987, 1990), aki szerint az 1. és 2. sz. névmások „inherensen határozottak”, s ezen elemek határozottként való értelmezése a (morfo-)szintaxisban nem szükséges, „a lényegét nem magyarázza meg” (1998: 155). Ebből világosan látszik, hogy a határozottság/határozatlanság logikai és grammatikai megközelítésű magyarázata nem mindig fedi egymást. Bartos Huba igaznak tűnő logikai érvelését illetően azonban mindjárt elbizonytalanodunk, ha eszünkbe ötlük, hogy a logikának – mint minden más tudományágnak – többféle irányzata van. A. N. Baranov és mások Angol–orosz nyelvészeti és szemiotikai szótára (1996: 353) a logikának a nyelvészetben hűsznál is több válfaját nevezi meg: *autoepistemic logic, binary logic, causal logic, classical logic, epistemic logic, formal logic, many-valued logic, mathematical logic, modal logic, narrative logic, natural language logic, natural logic, non-classical logic, non-monotonic logic, precedent logic, predicate logic, propositional logic, question-answering logic, spatial logic, temporal logic, two-value logic*. A „lényegét” illetően azonban B. Comrie (1977: 10) is úgy vélekedik, hogy a személyes névmásokkal kifejezett tárgy természeténél fogva határozott jelentésű, és ezért szükségtelen a határozott tárgyas ragozás kiterjesztése a magyarban, a vogulban és az osztyák egyes dialektusaiban az 1. és 2. személyű személyes névmásokra is. Vö.: „Since the definiteness as a marker of definiteness, is also redundant, and this may account for the use of the indefinite conjugation with first and second person direct objects in Hungarian, Vogul, and some dialects of Ostyak”. A legmeggyőzőbb magyarázatot viszont Bánhidi Zoltánnál (1972: 439) találjuk: „Meglepőnek – sőt először logikátlannak – tetszik, hogy 3. személyű személynévmási tárgyat: *őt, őket* a magyarban határozott tárgyként kell felfogni, holott értelem szerint éppen a 3. személy (akiről a beszéd folyik [...]) az egész világ valamennyi embere [és dolga] lehet. A magyarázat mégis itt van”. A határozott tárgy a 3. személyű tárgyból kerül ki, amely „mindig a rámutatás valamilyen jelével (esetleg pusztán értelmi eszközzel, a szófajával) vált határozottá. És lényegében rámutatás lappang az *őt, őket* névmásban is: a beszédhez elengedhetetlen 1. és 2. személy ugyanis rámutatással jelöli meg a 3. személyt, akiről a beszéd folyik [...]. Az 1. és 2. személy nélkül nincs beszéd: ezek kölcsönösen mindig feltételezik egymást, a beszéd ’állandó szereplői’, tehát belőlük természetesen hiányzik a rámutató jelleg, más szavakkal: grammatikai nézőpontból határozatlanok maradnak”. Wacha Balázssal (1974: 163) és Bartos Hubával ellentétben ebben a látszólagos aszimmetriában én nem az „elosztások” esetlegességét”, hanem Bánhidihez hasonlóan bizonyos logikáját, a magyar nyelv ökonómiáját vélem felfedezni: mi értelme van annak az elemnek a határozottságát jelölni, amely anélkül is az, mindig határozott (vö.: minek a főnevek többes számát még egyszer jelölni, amikor azt az előttük álló számnevek már megteszik). Különben is a határozott tárgyas

ragozás nem a személyes névmások kedvéért alakult ki, hanem elsősorban a szintén 3. személyű főnevek konkretizálása érdekében, s ennek következménye, hogy az őket helyettesítő névmásokkal is határozott tárgyas ragozású az ige. Feltételezem, hogy Bartos Huba ösztönös **pragmatikai** szempontú megközelítése következtében nem talált határozottságbeli különbséget a személyes névmások **nem heterogén** (nem rámutató) és **heterogén** (rámutató) referenciális jelentésű két fő típusa között. Nem véletlen, hogy az E/3. személyes névmások például a latinban, a franciában, az oroszban mutató névmási eredetűek. Kocsány Piroska (1995: 286) arra is rámutat, hogy az egymást követő neutrális mondatokban a második mondatbeli anaforikus alanyt nem az ő névmással, hanem a távolra mutató **az** mutató névmással fejezzük ki: *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.* Ehhez csak annyit teszek hozzá, hogy az anaforikus *az* egyetlen alanyra is vonatkozhat: *...a kisasszony katonalány volt. Egy vén huszár ringatta bölcsőjét. Azután is az babusgatta, az játszott vele*” (Mikszáth, Galamb a kalitkában. Második elbeszélés).

4. Tulajdonnevek, egyedi főnevek határozott tárgyi ragozású igék tárgyaként. A tulajdonnevek és az egyedi főnevek (*nap, hold*) jelentésüknél fogva logikailag mind határozottak. A névelős nyelvekben nyelvtől függ, hogy az ilyen főnevek határozottságát melyik jelentéscsoportba tartozó főnevek esetében jelölik határozott névelővel, illetve melyik csoportban marad névelőtlen. Az egyedi közneveket a magyarban mindig határozott névelővel használjuk, a tulajdonnevek közül a folyók, hegyek stb. neveit például szintén, a városok neveit viszont nem. (Az angolban és a németben *Hága* megfelelője névelős: *the Hague, at the Hague; der/Den Haag, in/im Haag.*) Ha egyedi köznevet és tulajdonnevet tárgyi funkcióban használunk, akkor a tárgyas ige függetlenül attól, hogy van-e a főnévnek névelője vagy nincs, mindig határozott tárgyas ragozású: *Szeretem a Tiszát, mikor kivirágzik; Péter szereti Erikát/Szegedet; „Karon fogta Albertust s elmesélte, amit tudnia kellett”* (Mikszáth: Galamb a kalitkában). E vonatkozásban érdekesek Fábriusz Károly fent említett előadásában elhangzott *Petőfit olvas / Petőfit olvassa, Bartókot hallgatok / Bartókot hallgatom* mondatok összevetése. Ezekben a mondatokban a családnevek metonímiai átvitel révén a költő, illetve a zeneszerző valamelyik művét jelölik. Vö.: *Egy Petőfi-verset olvas – Petőfinek egyik versét olvassa / Petőfi versét olvassa.* Azonos kereszt- vagy utónévekből környezetünkben azonban sokszor több van. Fábriusz Károly kiadványában megjegyzi, hogy ezeknek a neveknek a határozottsága viszonylagos. Példája további kiegészítő magyarázat nélkül: *Ismeri Jancsit – Ismeri a Jancsit – Ismer Jancsit.* Az első két mondatban *Jancsi* határozottsági foka lényegében azonos. A határozott névelős alakot érzésem szerint akkor használjuk, ha valakinek mesélek egy Jancsiról, és feltételezem, hogy beszélőtársam nem ismeri, és erre ő reagálhat úgy, hogy *Ismerem Jancsit / a Jancsit.* Használatának tehát csak pragmatikai referenciális oka van. Családi társalgásban is előfordul a *Megjött a fiam* analóg hatására *Megjött a Jancsi.* Ha az utónévként jelzője is van, és egy köznévvvel történő azonosításról van szó, akkor a névelős utónév használata a természetes: *„Egy vén huszár ringatta bölcsőjét. [...] Az öreg János, ki most is nálunk van. [...] Az öreg János minduntalan kiüt rajta”.* Esztike kisasszony, amikor egy hamburgi postaépületben megpillantja a neki címzett levelet, így kiált fel: *„– Teremtő Istenem! Ez a János írja”.* János a levelet így írja alá: *„Az öreg János huszár”* (Mikszáth: uo.) Az alanyi ragozású *Ismer Jancsit* jelentése pedig 'Ismer Jancsi nevű egyént is'. Ezt a jelentést a névelőt nem ismerő orosz nyelv birtokos eset használatával fejezi ki: *Я никогда не любил Любу* 'Sohasem szerettem Ljubát' – *Я никогда не любил Любы* 'Sohasem szerettem Ljuba nevű lányt'.

Fábriusz Károlynak van még néhány érdekes példája. Rámutat arra, hogy **halmozott tárgy** esetén az igehez közeli tárgy számít. Vö.: *Az állatkertben látta a kengurut és néhány elefántot – Az állatkertben látott néhány elefántot és a kengurut – Az állatkertben a kengurut és néhány elefántot látott.* Nekem jobban megfelelne *Az állatkertben látta a kengurut és néhány elefántot is. Az Ismer a férfit elmarasztaló körülményt – Ismeri a férfit elmarasztaló körülményt* mondatokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy a determináltság tartománya változik. Vagyis az első mondat jelentése: 'Ismer egy olyan körülményt, amely a férfit elmarasztalja', a másodiké pedig 'Ismeri azt a körülményt, amely a férfit elmarasztalja'. Az *Azt kérem; Azt nem kérek* típusú mondatokkal kapcsolatban szintén

csak annyit jegyez meg, hogy „a mutató névmás 'rámutatási tartománya' eltérő lehet”. Érthetőbb nyelven ez azt jelenti, hogy egy előzetesen megnevezett határozott vagy határozatlan tárgyra, valamire mutat-e rá. Vö.: *Pénzt, azt nem adok – A pénzt, azt nem adom; Tudsz oroszul beszélni? – Azt tudok / nem tudok. Kérsz pénzt/enni? – Azt nem kérek; Kéred ezt (a könyvet)? – Ezt nem kérem.*

5. Partitívuszi határozottság/határozatlanság kifejezése. A franciában a *le, la, les* határozott, az *un, une, des* határozatlan névelők mellett van nem megszámlálható tárgyakat jelölő főnevekkel csak egyes számban használt *du* partitívusi névelő, amelyet írók, zeneszerzők nevei előtt is használhatunk, ha valamelyik művük előadásáról, olvasásáról van szó: *Je mange du fromage* 'Ezek sajtot', *réciter du Victor Hugo* 'Victor Hugót szavalja', *Il y a du Hugo dans se poète* 'Victor Hugóból van valamennyi ebben a költőben'. Vö.: „Az íróba is belevegyül valamennyi a papból, a papba is valamennyi az íróból” (Mikszáth). A magyarban partitívusi tárgy esetén alanyi ragozást használunk. Kifejezésének két típusa van: 1) vminek a részmennyiséget folyamatos ige + tárgyesettel fejezzük ki: *Vettél cukrot?* 'Have you bought **any sugar**?' – *Vettem cukrot* 'I have bought **some sugar**'; 2) egy határozott tárgy részmennyiségét *-ból/-ből* ragos határozott névelős főnévvel jelöljük: *A beteg evett a levesből, és ivott a teából is.* Az ilyen mondatok orosz ekvivalensében befejezett igét és genitívus partitívust használnak: *Больной съел супа и выпил чая/ чаю* (**ел из супа, *пил из чая*).

6. Totális mennyiség kifejezése. A *minden* névmással kifejezett totális mennyiség esetén határozottságra utaló determináns nélkül a tárgyas ige alanyi ragozása, határozottságra utaló determináns esetén viszont határozott tárgyas ragozása, mivel az ilyen szerkezetek bizonyos körre korlátozzák a totális mennyiséget. Vö.: *Péter minden szót hallott / semmit sem hallott – Péter minden szavamat hallotta / egyetlen szavamat sem hallotta; Minden/valamennyi holmit elhozok onnan – Az összes holmit elhozom onnan – Minden/valamennyi holmidat / az összes holmidat elhozom onnan; Elégetek minden tőled kapott levelet* (Bartos Huba és Kiefer Ferenc példája). Az *Elégetem a tőled kapott minden levelet* nem helytelen mondatuk helyett a pragmatikai úzus szerint viszont ezt mondanám: *Elégetem minden leveledet* vagy pedig *Elégetem a tőled kapott összes/valamennyi levelet.* A *Minden Petőfit elolvasott* jelentése 'Minden Petőfi-verset elolvasott' esetleg 'minden Petőfi-kiadványt elolvasott' (más verseket vagy kiadványt nem vagy nem biztos, hogy olvasott), de: *Petőfi minden versét / mindegyik versét / összes versét elolvasta.* A determinánsok nélküli, tárgyként használt *minden* névmás igéje akkor is alanyi ragozása, ha a *minden* jelentését konkretizáljuk: „*Már akkor tudtak róla mindent, Marszellt, a Sokoray Atala világát, a heti teákat, Minő nénit és persze Ferit is*” (Szabó Magda: Abigél).

Végül meg kell említenem Marcel den Dikkenek (New York) Lipták Anikó fordításában 2000-ben Szegeden közölt *A tárgyi személyes névmások szerkezete és az egyeztetés* című cikkét. Ebben a szerző tőlem függetlenül (Pete 1998: 137) megállapítja, hogy a „-lak/-lek forma [...] a határozatlan paradigma része. Ez jelentős eredmény, mert erre a magyar nyelvészetben még nem született magyarázat”. Velem hasonló eredményének örülök, de ha elolvassa a cikkemben található irodalmat, meggyőződhet róla, hogy ezzel a problémával a magyar nyelvészetben többször többen foglalkoztak. Ellenérvet váltanak ki belőlem a *hagy* igével szerkesztett mondatai. Például: *hagyod Jánosnak meglátogatni Pétert* (173), *hagytam Jánosnak dicsérni magát* (174), *hagyod (Jánosnak) meglátogatni (őt)* (175). Az 1998-ban megjelent Kenesei, Vago és Fenyvesi *Hungarian* című könyvről írt ismertető recenziómban szövé tettem, hogy a **Nem tudom hol rejteni el a pénzem* mondatot rossznak érzem, a *Nem tudom hol találni meg a választ* mondat pedig „angolmagyarul” van. Azt is hangsúlyoztam, hogy a magyarban az **accusativus cum infinitivo** szerkezetet csak az érzékelést kifejező igékkel használjuk: *Péter látta/hallotta Annát elmenni* (Pete 1998: 367, 368), vagyis M. den Dikkenek csak a lábjegyzetben közölt (173) *Hagyod, hogy János meglátogassa Pétert?* variánsa a helyes. Az 1998-as szegedi cikkemben arra is kitérek, hogy a *Hagylak, hogy aludj* és a *Hagyom, hogy aludj* párhuzamban az első mondat jelentése 'Hagylak tégedet aludni', a második mondaté pedig 'Hagyom, hogy te aludj'.

SZAKIRODALOM

- Bartos Huba 2000. Az alanyi és a tárgyas ragozásról. In: Büky László–Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. IV. Szeged, 153–70.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere (Az alanyi és tárgyas ragozás szintaktikai háttere). In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet, Morfológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 738–60.
- Bánhidi Zoltán 1972. A magyar tárgyi mondatrészt és az angol anyanyelvűek nézőpontja. *Magyar Nyelv* 68: 429–43.
- Comrie, Bernard 1977. Subject and direct objects in Uralic languages: a functional explanation of casemarking marking systems. *Études Finno-Oegriennes* 12: 5–17.
- Den Dikken, Marcel 2000. A tárgyi személyes névmások szerkezete és az egyeztetés. In: Büky László–Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. IV. Szeged, 171–80.
- Fábricz Károly 2003. *Nyelvismeret és nyelvtudás*. Szeged. Előadásának 4 oldalas számozás nélküli kiadványa.
- Гак В. Г. 1977. Сравнительная типология французского и русского языков. Ленинград, Просвещение.
- Jenesei, István, Robert M. Vago and Anna Fenyvesi. 1998. *Hungarian*. Descriptive Grammars. Series Editor: Bernard Comrie. Routledge, London and New York.
- Kiefer Ferenc 1998. Az igeragozás. In: *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 3. kötet, Morfológia. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az ő névmásról. *Magyar Nyelvőr* 119: 285–93.
- Косгунца Е. О., Кардашевский В. И. 1987. *Практическая грамматика французского языка*, 10-е издание, Москва, Высшая школа.
- Kugler Nóra 1997. Az igeragozás. *Nyr.* 121: 436–57.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 104–26.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2004. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*⁴. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Майтинская К. Е. (Майтинская К. Е.) 1955. *Венгерский язык I*, Moskva, Akademiya nauk SSSR.
- Pete István 1998. A magyar igeragozás típusai. In: Büky László–Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*, III. Szeged, 133–48.
- Recenziója: *Nyr.* 1998/3, 363–72.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

The interpretation of definite object conjugation in Hungarian

In Hungarian, there are two conjugational paradigms, known variously as subject vs. object conjugation, indefinite vs. definite conjugation, or common vs. definite conjugation. In conformity with the principle of *nomen est omen*, the author proposes the terms *subject conjugation* (intransitive verbs, as well as transitive verbs without a direct object or with an indefinite direct object or else with a first or second person personal pronoun for direct object have inflectional forms varying in accordance with the number and person of their subject) and *definite object conjugation* (transitive verbs with a definite direct object, including third person personal pronouns, have inflectional forms varying in accordance with the number and person of their subject but also referring to the third-person character and definiteness of the direct object). Compare: *Olvasok egy könyvet* ‘I am reading a book’ vs. *Olvasom a könyvet* ‘I am reading the book’.

In a recent paper, Huba Bartos does not see any difference in definiteness between first/second persons and third persons of personal pronouns. Bánhidi (1972: 439) and Comrie (1977: 10), on

the other hand, argue that the diverse persons of personal pronouns differ in terms of definiteness. The present paper surveys the members of the lexical category Determiner which require definite object conjugation in Hungarian and criticises several Hungarian examples discussed by Marcel den Dikken.

A korai és a késői kétnyelvű mentális lexikon rendezettségének összehasonlítása

1. Bevezetés

Egyes neurolingvisták feltételezése szerint a két- és többnyelvű személyek a különböző nyelveket közös agyi területeken tárolják (vö. Paradis 1989, 2001; Fabbro 1999). Azt is állítják, hogy a nyelvtanulás módja, valamint életkora nagymértékben meghatározza az agyi tárolást. Az első nyelv esetében a tárolás a szubkortikális struktúrákat (a basalis ganglionok és a kisagy) érinti. Ha a második nyelv elsajátítása informális módon, közvetlenül megy végbe, akkor annak tárolása az első nyelvvel azonos helyen történik (Fabbro–Paradis 1995, Fabbro 2000), így a két nyelv tárolása közös. Ha viszont a második nyelvet iskolában, instrukcionált tanulóssal sajátítja el az egyén, akkor a második nyelv tárolása sokkal inkább az agyi kéregben történik, így a két nyelv tárolása elkülönült. Egyes EKP-(eseményhez kötött potenciál)vizsgálatok alátámasztják ezt a nézetet, mivel eredményeik szerint különbségek lehetnek a nyelvek agykérgi szerveződésében attól függően, hogy milyen életkorban sajátítjuk el a nyelvet, illetve milyen nyelvtanulási stratégiát alkalmazunk. Az első nyelv esetében például más-más helyen történik a tartalmas és a funkciószavak agyi reprezentációja. Ez a különbség azonban nem mutatható ki a második nyelvben, amennyiben azt a kritikus életkor (kb. 7. életév) után sajátítjuk el (Weber-Fox–Neville 1997). Ugyanakkor Chee és munkatársai (1999) szerint az életkornak nincs szerepe a tárolásban, mert a kétnyelvűek szótárolási kérgi reprezentációja ugyanazokat az agykérgi területeket érinti mindkét nyelvben, tekintet nélkül arra, hogy hány éves korban sajátították el a második nyelvet. Azt is megállapították, hogy mindkét nyelvben egyforma az agyi aszimmetria, és a tárolási mechanizmus megegyezik az egynyelvűekével.

PET- és fMRI-vizsgálatok nem mutattak ki különböző aktivációt a két nyelv tekintetében a basalis ganglionokban (Fabbro 2001). Illes és munkatársai (1999), valamint Hernandez és munkatársai (2000) fMRI-vizsgálatot végeztek annak kimutatására, hogy milyen aktiváció figyelhető meg egy megnevezéses feladatnál, és nem találtak bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy a nyelvek az agy különböző makroanatómiai területein lettek volna tárolva. Ezzel ellentétben Kim és munkatársai (1997) arról adtak számot, hogy különböző helyeken aktiválódtak a nyelvek a bal frontális régiókban azoknál a kísérletben részt vevő személyeknél, akik a második nyelvüket viszonylag későn, átlagosan 11,2 éves korukban kezdték el tanulni, viszont ez a különbség nem volt megfigyelhető azoknál a személyeknél, akik kora gyermekkorukban sajátították el a második nyelvet. Ugyanakkor egyik csoportban sem volt különbség a baloldali temporális területek aktivitásában.

Röviden összefoglalva tehát, a jelenleg rendelkezésre álló neurolingvisztikai adatok, a legfejlettebb neurológiai eszközökkel végrehajtott vizsgálatok eredményei ellentmondásosak az első és a második nyelv aktivációját illetően (vö. De Bleser et al. 2003). Találunk bizonyítékokat egyaránt az életkor és a nyelvsajátítási mód szerepének alátámasztására is, és elvetésére is.

A kétnyelvű beszédfeldolgozás pszicholingvisztikai megközelítésében újabban a beszéd folyamatosságát is figyelembe veszik annak tanulmányozásában, hogy miként tárolják a kétnyelvűek a nyelveket. Kroll és Stewart (1994) kétnyelvű memória-reprezentáció hierarchikus modellje szerint a kevésbé folyékonyan beszélő kétnyelvűek egymástól elkülönítve, míg a folyamatos kétnyelvűek egy közös rendszerben tárolják a nyelveket. E szerint a modell szerint a fogalmi tárolás mindkét

nyelvvvel kapcsolatban van, az első nyelvvel azonban sokkal szorosabb ez a kapcsolat, mint a másodikkal. A második nyelv lexikona gyengén kötődik a fogalmi reprezentációhoz, viszont erősen az első nyelv lexikonához. Így a kevésbé folyamatos kétnyelvű az első nyelvén keresztül jut el a fogalmi reprezentáció szintjéhez. Heredia újragondolva e modell állításait, arra hívja fel a figyelmet, hogy – mivel a kétnyelvűség nem egy állandó, változatlan állapot – az „első és a második nyelv” terminusokat a „domináns és a kevésbé domináns nyelv” terminusokkal kellene felváltani, hiszen a kétnyelvű élete során a nyelvek státusza változhat. Előfordulhat, hogy idővel a második nyelv lesz a domináns. Így, az ő megközelítése szerint, a domináns nyelv kötődik direktebb módon és erősebben a konceptuális reprezentációhoz.

Amint a nyelvtudás tökéletesedik, úgy lesz egyre közvetlenebb a kapcsolat a szó és a jelentés között, és úgy lesz egyre kevésbé szükség az első nyelvre mint közvetítő nyelvre. A szavak és a másik nyelvben nekik megfelelő jelentések hasonlósági foka szintén meghatározhatja a kétnyelvű tárolást. Minél közelebb áll a szó és a másik nyelvben meglévő megfelelőjének jelentése egymáshoz, annál valószínűbb, hogy a tárolás egy közös, összetett blokkban történik. Singleton állítása szerint (1999) az első és a második nyelv szavainak tárolása egyéneenként különböző attól függően, hogy miként sajátították el a szavakat, és hogy mennyire jól tudják azokat, de függ a szemantikai hasonlóságtól is. Göncz (2005) szerint az első és a második nyelv azonos jelentésű szavainak szemantikus profilja hasonlóbb az összetett, mint a koordinált kétnyelvűeknél.

A beszédprodukciónak modelljei szerint két azonnali következtetést lehet levonni: (1) bizonyára létezik egy bizonyos fajta feltérképezés a konceptuális reprezentáció és a szójelentések specifikációja között, és hogy (2) ez a feltérképezési mód valószínűleg különbözik attól függően, hogy a nyelvek miként lexikalizálják a fogalmakat. A makrotervezés nyelvtől független, a mikrotervezés azonban nyelvspecifikus (Green 1993).

A legutóbbi szóasszociációs tesztek azt bizonyítják, hogy a szavakat jelentésviszonyaik alapján tároljuk (Gósy–Kovács 2001, Navracscics 2001a, Lengyel 2005). A legszorosabb kapcsolat a szavak között a szemantikai: a mentális lexikonban szinonimasorok, antonim párok találhatóak, de felfedezhetők a hponim és meronim kifejezések is. Nem elhanyagolható azonban az azonos szemantikai mezőhöz tartozó szavak összetartozása sem. Ugyanakkor a mentális lexikonban szintagmatikus kapcsolatok is kialakulhatnak. A tesztekben kimutatható harmadik típusú kapcsolat az egyéb, amelyben nyelvi-logikai kapcsolat nem fedezhető fel, hanem az asszociatív memória aktivitásának köszönhetően akár a hasonló hangzás alapján, akár pedig egy emlékkép alapján történik a válaszreakció lehívása.

Cook (1996) és magyar vonatkozásban Gósy (2005) vizsgálatai szerint a gyermek első nyelvű tárolásában az életkor óriási szerepet játszik, és a gyermekek szintagmatikus/paradigmatikus váltáson esnek át. Kezdetben inkább szintagmatikus válaszokat adnak, aztán csak későbbi életkorban jönnek a paradigmatisz válaszok. A második nyelvben is hasonló váltás tűnik igaznak azzal a különbséggel, hogy itt több a paradigmatisz egyéb jellegű válasz, amelyet elsősorban az azonos vagy hasonló hangzás vált ki.

A jelen tanulmányban egy szóasszociációs teszt eredményeit elemezve vizsgáljuk meg, hogy van-e különbség az életkor szerint a kétnyelvűek mentális lexikona között. A cél annak kiderítése, hogy a hívószó és az arra adott válasz kapcsolata között van-e szignifikáns különbség attól függően, hogy milyen életkorban vált kétnyelvűvé az egyén. Az eredmények adalékot szolgáltathatnak a kétnyelvű tárolás jobb megismeréséhez.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek

A szóasszociációs tesztben 90 kétnyelvű felnőtt személy vett részt, akiket két csoportba osztottunk, tekintetbe véve a kétnyelvűvé válásuk életkorát. Így 50 születéstől fogva (továbbiakban: korai) és 40 később (továbbiakban: késői) kétnyelvűvé váló személy alkotta a két kísérleti csoportot.

tot. Mindkét csoport tagjai azonban Magyarországon élnek, és a Grosjean-féle meghatározásnak megfelelően kétnyelvűnek mondhatók (Grosjean 1989). A mindennapi életükben mindkét nyelvet a szükségleteiknek megfelelően használják, valamint nyelvtudásuk szintje megengedi, hogy mindkét nyelven tesztelhezzük a nyelvi produktív és perzeptív teljesítményüket. A kísérletben részt vevők azt a feladatot kapták, hogy az egymás után elhangzó 188 magyar szóra azonnali választ adjanak. Felhívtuk a figyelmüket, hogy a legelső szót kérjük mondani, tekintet nélkül arra, hogy melyik nyelven jut eszükbe. Amennyiben három másodpercen belül nem történt meg a lehívás, akkor tovább haladtunk, és a válasz a „nincs válasz” kategóriába került. A kísérletet egyesével végeztük, diktáfonra rögzítettük, az adatokat számítógépen feldolgoztuk. A válaszokat kategorizáltuk aszerint, hogy milyen kapcsolat fedezhető fel a hívószó és a válaszreakció között. Vizsgáltuk a szófaji összefüggéseket is (Navracsics, 2006). Az adatokat statisztikai elemzésnek vetettük alá,¹ és az eredmények alapján összehasonlítottuk a korai és a késői kétnyelvű mentális lexikont a tárolási mechanizmusok és a nyelvi váltások tükrében.

A teszt a több mint 20 évvel ezelőtt elvégzett Magyar verbális szóasszociációk I., II. (Balló 1983, Jagusztinné 1985) tesztet ismétli meg, ezúttal kétnyelvű személyekkel. A kísérletben részt vevőknek tehát 188 magyar szóra kellett szóban azonnali választ lehívni, nyelvi korlátozások nélkül. A 188 szó szófaji meghatározottsága szerint: főnév, melléknév, ige és főnévi igenév, vagyis csak tartalmas szavak voltak a tesztben a hívószavak között.

3. Eredmények. A mentális lexikonban fellelhető kapcsolatok

A válaszokat a hívószó és a válaszok között felfedezhető kapcsolatok alapján négy kategóriába osztottuk: paradigmatis, szintagmatis, egyéb és nincs válasz. A paradigmatis kapcsolatok kategóriába kerültek azok a válaszok, amelyek szinonim, antonim jelentéstartalmú szavak, azonos szemantikai mezőbe tartozó, egymással hiponim vagy hiperonim kapcsolatban álló szavak, rész-egész viszonyt kifejező szavak, a hívószónak különböző morfológiai módosulásai, a hívószó másik nyelvből lehívott lexikai ekvivalense (vö. Jackson–Amvela 2000), például (a példákban a hívószót vastag, a válaszokat dőlt betűkkel szedjük):

- hiponim kifejezés, például: **ablak** – *ajtó, üveg*, **szomjas** – *hungry* 'éhes' (ang.), **fiú** – *dievča* 'lány' (hor.), **állni** – *ülni*, **reggel** – *večer* 'este' (hor.), **kérdezni** – *repondre* 'válaszolni' (fr.), **fut** – *walk* 'sétál' (ang.), **város** – *village* 'falú' (ang.), **gyomor** – *has, trbuh* (hor.), *stomach* (ang.), 'gyomor, has' **tolvaj** – *rabló*;
- szinonim jelentés, például: **kedves** – *aranyos*, **bemegy** – *belép*, **elmegy** – *eltávozik*, **enni** – *táplálkozni*, **fiatal** – *zöldfülű*, **szék** – *ülőalkalmatosság*;
- lexikai ekvivalencia: **szabad** – *free* (ang.), **ablak** – *window/Fenster* (ang./ném.), **érteni** – *rozumet* (hor.), **hely** – *mesto* (hor., szlo.), **aludni** – *spavati* (hor.), **egyszerű** – *jednostavan* (hor.);
- rész-egész viszony, például: **négyzet** – *corner* 'sarok' (ang.), **oldal** – *book* 'könyv' (ang.);
- antonim jelentés, például: **elmegy** – *visszajön*, **egyszerű** – *bonyolult*, **öreg** – *young* 'fiatal' (ang.), **lassú** – *fast* 'gyors' (ang.), **hosszú** – *kratki* 'rövid' (szlo., hor.).

Szintagmatis kapcsolatot mutatnak fel az olyan válaszok, amelyek a hívószóval különböző alárendelő szerkezetű vagy predikatív szintagmát alkotnak. Például:

¹ Köszönet Oláh Miklósnak és Dombi Gábornak a statisztikai elemzésben nyújtott segítségükért.

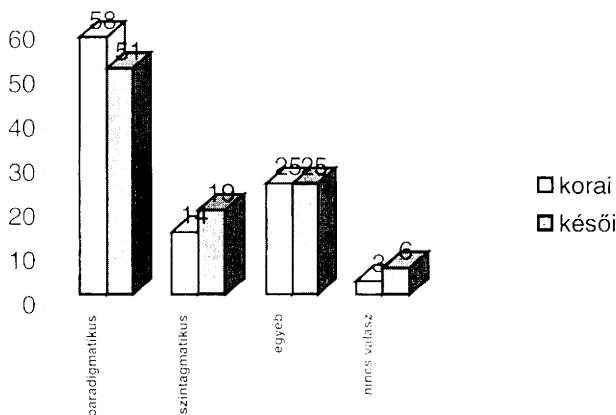

- jelzői szerkezet: **ablak** – *tiszta*, **baj** – *nagy*, **kéz** – *dolgos*, **vendég** – *szívesen látott*, **savanyú** – *Gurke* 'uborka' (ném.), **szín** – *kalte und warme* 'hideg és meleg' (ném.), **hosszú** – *út*, **férfi** – *magas*, **víz** – *sekély*, **zene** – *gyönyörű*, **négyzet** – *квадратный метр* 'négyzetméter' (or.);
- határozói szerkezet: **aludni** – *hosszú ideig*, **dolgozik** – *szívesen*, **elmegy** – *boltba*, **élni** – *örökké*, **sétálni** – *valakivel*, **érteni** – *világosan*, **bemegy** – *szobába*, **lát** – *kontaktlenssel*, **élni** – *boldogan*;
- tárgyi szerkezet: **kíván** – *cukrot*, **érteni** – *valamit*, **ház** – *építjük*, **állni** – *a nehézségeket*, **nézni** – *filmet*, **keres** – *mennyit?*, **enni** – *jó ennivalót*, **érteni** – *egymást*, **érteni** – *nyelvet*;
- predikatív szerkezet: **lámpa** – *világít*, **egyszerű** – *a minta*, **fiatal** – *a kislány*, **papír** – *Papier ist geduldig*, **megy** – *vonat*, **drága** – *un hotel*, **erős** – *un boxeur*, **hangos** – *un chanteur*, **lámpa** – *лампа горит* 'ég a lámpa' (or.).

Az egyéb csoportba soroltam azokat a válaszokat, amelyeknél nyelvi-logikai elv nem érvényesül a lexikai lehívás során, a válaszok véletlenszerűek. Ebbe a kategóriába kerültek a fonetikai hasonlóság alapján lehívott válaszok is, hiszen feltételezhetően a válaszadót az akusztikai képsor készítette a hozzá hasonló hangzású szó lehívására. Például:

- pszichológiailag magyarázható: **harag** – *pokol*, **apa** – *támasz*, **lámpa** – *romantika*, **öröm** – *szülinap*, **ágy** – *fiú*, **gyerek** – *kincs*, **tér** – *LGT*;
- érzelem-, véleménynyilvánítás: **talál** – *szerencsés*, **kenyér** – *mindenkinek legyen*, **megbocsát** – *soha*, **aludni** – *jó*, **iskola** – *hiúlyeség*, **zöld** – *nyugtat*;
- teljesen váratlanszerű válasz: **élet** – *legyen házam*, **szem** – *por*, **vendég** – *igazság*, **víz** – *karate*, **csoport** – *alma*, **hang** – *seb*;
- hasonló hangzás keltette asszociatív válasz: **egészség** – *egér*, **fal** – *fal*, **segít** – *segg*, **termelés** – *természet*, **tolvaj** – *toll*, **rész** – *részeg*, **hegy** – *Hegyi Ágnes*, **rész** – *részletes*, **orosz** – *oroszlán*, **egyszerű** – *másson*, **egyszerű** – *többször*, **ígér** – *egér*, **jog** – *jóga*, **orosz** – *rossz*, **szőnyeg** – *szűnyog*, **fut** – *foot* 'láb' (ang.), **hold** – *hold* 'tart' (ang.), **tér** – *tear* 'tép' (ang.) **vaj** – *wire* 'drót' (ang.), **drága** – *dragon* 'sárkány' (ang.), **öröm** – *a room* 'szoba' (ang.) (A részletes elemzés lásd Navracscics 2001b).

Az 1. ábra a kapcsolatok százalékos megoszlását mutatja.

1. ábra. Kapcsolatok a kényelvű mentális lexikonban

A 16 920 elemzett adat 55%-nál paradigmaticus válaszokat találtunk, a többi 45% egy részében szintagmatikus kapcsolat fedezhető fel, de vannak olyan válaszok is, amelyeknek sem paradigmaticusan, sem pedig szintagmatikusan nincs semmi köztük a hívószóhoz. A paradigmaticus válaszok többségi előfordulása azt bizonyítja, hogy az információt nagyrészt a jelentésviszonyok, kapcsolatok alapján tároljuk. Szignifikáns azonban az eltérés a két korcsoport paradigmaticus válaszainak mennyisége között: a korai kétnyelvűek által adott válaszok 58%-ában találunk a hívószóval szinonim, antonim, meronim, hiponim vagy hiperonim jelentést, a későiek esetén ez 51%-ban fordult elő. Ugyanakkor a szintagmatikus válaszok aránya felülreprezentált a késői kétnyelvűek esetében: a 14% és 19% közötti különbség szignifikáns csakúgy, mint a nincs válasz esetén. Az egyéb válaszok esetében a korai kétnyelvűek kissé felülmúlják (25,2%) a későieket (24,7%), ám ez a különbség a statisztikai számítások szerint nem reprezentatív.

A szófajt megtartó válaszok többsége paradigmaticus kapcsolatot mutat. Mind a négy szófaj esetében világossá vált, hogy az adott szó szófaja erősen meghatározza a rá adott válasz szófaját. Mindkét csoport válaszára jellemző, hogy nagyobb arányban ragaszkodik az azonos szófajhoz, eltérés mutatkozik azonban az arányokban a korai kétnyelvűek javára. A főnevek esetében 7%, a melléknévek esetében 9%, az igék és a főnévi igenévek esetében 13% a különbség az azonos szófajú hívószavak és válaszok között. Ez azt jelenti, hogy a főnév mind a korai kétnyelvűeknél, mind pedig a későieknél erősebben befolyásolja a hozzá közel csoportosuló lexémák szófajiságát, jobban előtérbe helyezi az azonos szófajiságot, mint a többi szófaj. Az adatok alapján a melléknév, az ige és a főnévi igenév egyformán befolyásolja a hozzá kapcsolódó szavak szófajiságát a korai kétnyelvűek esetében (62–62%), változik azonban a kép a későieknél. A legnagyobb különbség a késői kétnyelvűek igékre adott válaszaiban fedezhető fel, 13%-kal kevesebb a koraiakénál az ige-ige megfeleltetés. Ugyanakkor az igékre és főnévi igenévekre adott válaszok a legszélesebb spektrumon jelentkeznek. Találunk melléknév, határozószó, módosítószó, névmás, újabban a melléknév alá sorolt számnév szófajú válaszokat az igék mellett, sőt szintagmákat is, például *ígér – mit, valaki, valamit, én; szeret – ki, valaki, engem; aludni – hosszán, jól, not enough 'nem eleget' (ang.); állni – ülni, fáradt, boring, ha hozax 'lábon' (or.)*

Válasz szófaja	Hívószó szófaja					
	főnév (%)		ige + főnévi igenév (%)		melléknév (%)	
	korai	késői	korai	késői	korai	késői
főnév	75	68	19	24	31	36
határozószó	0	0	2	3	1	1
ige + főnévi igenév	5	5	62	49	2	2
melléknév	15	18	7	9	62	53
módosítószó	0	0	2	2	1	1
névmás	1	1	3	6	0	1
szintagma	1	2	2	2	1	1
nincs válasz	3	6	3	5	2	5

1. táblázat. A hívószó és a válasz szófajai a két csoportban

A főnevek hajlamosak a szinonim, antonim, rész-egész jelentés alapján csoportosulni a lexikonban, és az igék, illetve főnévi igenévek nagyobb mértékben gyűjtik magukhoz a nyelvtani szerkezethez elengedhetetlen kötelező vonzatokat, kollokációkat. Míg a főnevek esetében paradigmaticus,

az igék esetében inkább szintagmatikus bokrok alakulnak ki. Ez talán visszavezethető a nyelvtanulás módjára, hiszen a későbbi életkorban megkezdett nyelvtanulás során sokszor egész frázisokat, szintagmákat tárolunk a mentális lexikonban. Ez az állítás alátámasztani látszik azt a nézetet, amely szerint a kétnyelvűek másként tárolják az információt, mint az egynyelvűek. Kétnyelvű afáziás vizsgálatok arra mutatnak rá, hogy azokat a formákat, amelyeket az első nyelvben normálisan a procedurális memóriában dolgozzuk fel, a második nyelvben a deklaratív memóriában készen tároljuk (Chee–Tan–Thiel 1999). Ullman (2001) szerint a második nyelvben más az összetétele a lexikális memóriának, mint az elsöben, valamint kevesebb szerepe van a procedurális memóriának, hiszen a lexikális memória tárolja a gyakran hallott, jól ismert jelkombinációkat (derivált formákat, állandósult kifejezéseket stb.). Az 1. táblázat szemlélteti az eddig elemzetteket.

A két nyelv egymáshoz való viszonya, a tárolás

A hívószavak magyar nyelven hangzottak el, a válaszok 82%-a magyar nyelvű, 18%-os a kétnyelvű másik nyelvből történt lehvívás aránya. A mentális lexikonban kimutatható mindhárom kapcsolat kategóriájában megtalálhatók a másik nyelvből lehvívott válaszok, tehát nem minden alkalommal igaz, hogy az adott szó lexikai ekvivalensét hívták le, noha nyilvánvalóan ez történt az esetek túlnyomó többségében. Az összes adat 15%-a másik nyelvi lexikai megfelelő. A fennmaradó 3% azonban még jobban erősíti, hogy a két nyelv egy közös szemantikai reprezentációhoz kötődik, és a kapcsolatok úgy alakulnak, mintha csak egyetlen nyelv lenne a mentális lexikonban.

A főnevekre, melléknevekre, igékre és főnévi igenevekre adott paradigmikus válaszok tartalmaznak másik nyelvi megfelelőket (továbbiakban lexikai ekvivalenseket), hiponim, szinonim, antonim, meronim kapcsolatokat, azonos szótő morfológiai változtatásait, ragozott formákat. A szintagmatikus kapcsolat a szóösszetételekben, kollokációkban és szintagmákban nyilvánul meg. A válaszok 10,2%-át az egyéb kategóriába csoportosítottuk a fentebb leírt indokok alapján. Az alábbiakban felsorolunk néhány példát az összes szófaj valamennyi kapcsolatához.

Főnevek (9,8%)

lexikai ekvivalens:	80%
egyéb:	10,2%, például: pénz – buy 'vásárol'; apa – hard 'kemény'; termelés – management 'vezetőség'
hiponim-hiperonim:	ablak – door 'ajtó'; anya – papa, tata; asszony – старуха 'öregasszony' (or.); asztal – chair 'szék' (ang.); betegség – stomach-ache 'gyomorfájás' (ang.), pneumonie 'tüdőgyulladás' (fr.); gyümölcs – food 'étel' (ang.), pomme 'alma' (fr.), яблоко 'alma' (or.); négyzet – trojuholnik 'háromszög' (szlo.), viereck 'négyzög' (ném.); óceán – sea 'tenger' (ang.), jazero 'tó' (szlo.), meer 'tenger' (ném.); szék – stol 'asztal' (hor., or., szerb); szoba – kopudop 'folyosó' (or.), hala 'hall' (szlo.); szombat – Freitag 'péntek' (ném.), Sonntag 'vasárnap' (ném.); ünnap – воскресенье 'vasárnap' (or.), рождество 'karácsony' (or.), Christmas 'karácsony' (ang.); zene – rock, soul, house
szinonim:	1,2%, például: csoport – team 'csapat' (ang.); fény – sun 'nap' (ang.); asszony – lady 'hölyg' (ang.)
antonim:	0,54%, például: betegség – health 'egészség' (ang.); barát – enemy 'ellen-ség' (ang.); baj – noroc 'szerencse' (ro.); láb – ruka 'kéz' (szlo.)
meronim:	0,65%, például: erdő – bush 'bokor' (ang.); sarok – topánky 'cipő' (szlo.); négyzet – corner 'sarok' (ang.)
azonos szemantikai mező:	0,83%, például: újság – newsagent 'újságos' (ang.); termelés – урожай 'termés' (or.); leány – daughter 'lány' (ang.); женщина 'nő' (or.)

deriváció:	0,65%, például: pont – <i>exact</i> 'pontos' (ang.); fény (főnév) – <i>svetlo</i> , (szlo.); <i>swiatlo</i> (le.); <i>bright</i> 'fényes' (ang.); erő – <i>strong</i> 'erős' (ang.)
ragozás:	utca – <i>но улица</i> 'utcán' (or.)
szóösszetétel:	erő – <i>soup</i> 'erőleves' (ang.); négyzet – <i>квадратный метр</i> 'négyzetméter' (or.)
kollokáció:	1,4%, például: <i>lámpa</i> – <i>сopum</i> 'ég' (or.); nap – <i>светum</i> 'süt' (or.); tolvaj – <i>steals</i> 'lop' (ang.); oldal – <i>left</i> 'bal' (ang.)
szintagma:	0,54%, például: név – <i>my name is</i> 'a nevem' (ang.); vendég – <i>ждать гостей</i> 'vendégeket várni' (or.)

További kutatásra érdemesek azok a szólehívások, amelyekben a poliszém magyar szótó indukál egy másik nyelven lehívott másik szófajú egységet (lásd pl. deriváció), valamint a különböző morfológiai és szintaktikai szintű grammatikai szerkezetek, amelyek a nyelvtipológiai különbségek miatt másként érvényesülnek az egyes nyelvekben.

Igék (3,1%)

lexikai ekvivalens:	83%
szemantikai mező:	2,2%, például: tanít – <i>teacher</i> 'tanár' (ang.); jön – <i>come in</i> 'bejön' (ang.)
antonim:	1,6%, például: ad – <i>receive</i> 'kap' (ang.); <i>возьмём</i> 'vesz' (or.); keres – <i>най-дём</i> 'talál' (or.)
hiponim:	1,3%, például: felel – <i>говорум</i> (or.); <i>talk</i> 'beszél' (ang.); fut – <i>walk</i> 'sétál' (ang.); mond – <i>think</i> 'gondol' (ang.); sétál – <i>go</i> 'megy' (ang.); ül – <i>стoум, стоји</i> 'áll' (or., szlo.)
szintagma:	1,3%, például: lát – <i>я вижу солнце</i> 'látom a napot' (or.); tanul – <i>я хочу учиться</i> 'tanulni akarok' (or.)
kollokáció:	1,1%, például: tart – <i>long</i> 'sokáig' (ang.); kíván – <i>зучы</i> 'élni' (le.)
képzés, ragozás:	0,7%, például: ad – <i>daj</i> 'adj' (hor.); elme – <i>одох</i> 'elment' (hor.)
egyéb:	7,9%, például: fut – <i>goal</i> 'gól, cél' (ang.); vásárol – <i>money</i> 'pénz', <i>Harrods</i> áruház neve (ang.); ül – <i>chair</i> 'szék' (ang.); sétál – <i>улица</i> 'utca' (or.)

Főnévi igenevek (1,1%)

lexical ekvivalens:	79%
antonim:	3,6%, például: aludni – <i>вставать</i> 'felkelni' (or.); kérdezni – <i>отвечать</i> (or.); <i>repondre</i> (fr.); <i>answer</i> 'felelni' (ang.); élni – <i>die</i> 'meghalni' (ang.)
szemantikai mező:	3,6%, például: élni – <i>survivre</i> (fr.); <i>survive</i> 'túlélni' (ang.); hallani – <i>слышать</i> (or.); <i>to listen</i> 'hallgatni' (ang.)
szóképzés/	2,5%, például: emlékezni – <i>memory</i> 'emlékezet', <i>memories</i> 'emlékképek' (ang.);
kollokáció:	kérdezni – <i>question</i> 'kérdés' (ang.); hallgatni – <i>music</i> 'zene' (ang.); érteni – <i>un text</i> 'szöveget' (fr.)
hiponim:	2%, például: nézni – <i>see</i> 'lát' (ang.); <i>to see</i> 'látni' (ang.); állni – <i>сидеть</i> 'ülni' (or.)
ragozás:	1,5%, például: érteni – <i>understood</i> 'értett' (ang.)
szintagma:	1%, például: kérdezni – <i>не могу ответить</i> 'nem tudok felelni', (or.); állni – <i>на ногах</i> 'lábon' (or.)
egyéb:	4,6%, például: hallgatni – <i>un squelette</i> 'csontváz' (fr.); állni – <i>boring</i> 'unalmas' (ang.); emlékezni – <i>story</i> 'történet' (ang.)

Melléknevek (3,9%)

lexikai ekvivalens:	82%
antonim:	3,2%, például: lassú – <i>rihli</i> 'gyors' (szlo.); öreg – <i>mladi</i> 'fiatal' (szlo.)
hiponim:	2,9%, például: édes – <i>nice</i> 'finom' (ang.); bitter , amar 'keserű' (ang./fr.)
szinonim:	1,5%, például: egyszerű – <i>easy</i> 'könnyű' (ang.); kedves – <i>сладкий</i> 'édes' (or.)
szintagma:	1,3%, például: drága – <i>un hotel</i> (fr.); gyors – <i>la course</i> 'kurzus' (fr.); szomjas – <i>я не хочу пить</i> 'nem vagyok szomjas' (or.)
szemantikai mező:	0,8%, például: fiatal – <i>детство</i> 'gyerekkor' (or.); szabad – <i>outside</i> 'kint' (ang.)
egyéb:	5,4%, például: zöld – <i>vegetation</i> 'vegetáció' (ang.); orosz – <i>ушанка</i> 'orosz sapka' (or.); <i>здравствуйте</i> orosz üdvözlési forma

Látható, hogy a szóelérési folyamatban a kétnyelvű mindkét nyelvének lexikonában kutat. Az akár az egyik, akár a másik nyelvből való szólehívási folyamatban a jelentés és a jelentésrelációk a legfontosabb tényezők. Ezért történik meg olyan nagy számban a lexikai ekvivalensek lehívása. Ugyanakkor, a lexikai ekvivalensek mellett – amelyeket bizonyos szempontból nyelvek közötti szinonimáknak is nevezhetünk – más jelentésviszonyok is tükröződnek egyazon személy mentális lexikonában (hiponim, antonim, meronim kifejezések). Így nem írható le teljes bizonyossággal egyértelműen, hogy miként tárolja az egyes személy a lexikai egységeket a mentális lexikonában, hiszen az összes résztvevő válaszában kimutatható a koordinált és az összetett tárolás is (vö. Weinreich 1953).

A másik nyelven adott válaszok szófaji kategóriája nem mindig egyezik meg a hívó szavak szófajával, valamint különböző jelentésviszonyokat mutatnak. Bár az ilyen válaszok száma jóval kisebb a magyar válaszokénál, a szófajok és a jelentésviszonyok széles választéka felfedezhető a válaszok között. A másik nyelvből lehívott válaszok viszonylag alacsony számát azzal a ténnyel lehet magyarázni, hogy a hívósó magyarul hangzott el, és ez befolyásolhatta a nyelvi módot (vö. Grosjean 1997). Így elsősorban mennyiségi és nem minőségi különbségeket lehet találni a magyarul és a másik nyelven adott válaszok között.

A korai és a késői kétnyelvűek összehasonlítása

Válasz szófaja	Hívósó szófaja					
	főnév (%)		ige+főnévi igenév (%)		melléknév (%)	
	korai	késői	korai	késői	korai	késői
főnév	93	96	7	9	9	10
határozószó	0	0	0	1	1	0
ige+főnévi igenév	2	3	90	88	1	1
melléknév	5	1	2	1	89	89
szintagma	0	0	1	1	0	0

2. táblázat. A másik nyelvből lehívott válaszok szófaji aránya a korai és a késői kétnyelvűeknél

A korai kétnyelvűeknél a magyar nyelven adott válaszok száma (85,4%), a későiekénél pedig a másik nyelven adott válaszok száma (22,3%) felülreprezentált. Az a tény, hogy a későiek válaszaiban is találunk különböző jelentésviszonyokat a lexikai ekvivalensen kívül, arra enged követke-

tetni, hogy a tárolás közös, függetlenül attól, hogy mennyi idős korban válik az egyén kétnyelvűvé. A hívószó szófaja egyáltalán nem befolyásolta a nyelv választást: egyetlen szófaj sem váltott ki nagyobb arányú másik nyelvből való lehvást. A főnevek esetében 15%, a igék és főnévi igenevek esetében 16%, a melléknevek esetében pedig 14% volt a másik nyelvi válaszok aránya a korai kétnyelvűeknél. A másik nyelvből történő lehvások hasonló arányban, kicsit nagyobb mennyiségben történtek meg a késői kétnyelvűeknél: a főnevek 23%, az igék és főnévi igenevek 22%, a melléknevek pedig 21%-ban váltottak ki másik nyelvű választ a lexikonból.

Összehasonlítva az 1. táblázatban látható adatokkal, megállapíthatjuk, hogy a másik nyelvből lehvott szavak szófaja jóval nagyobb mértékben megegyezik a hívószó szófajával, mint az összes válaszban. Ennek oka a nagyszámú lexikai ekvivalens. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a más jellegű kapcsolatokat lényegesen szűkebb spektrumban hozzák létre, sokkal kisebb a szófajok változatosága. Nem találtunk példát módosítószó, névmás, határozószó előhívására, valamint a szintagma alkotása is rendkívül kis mértékben jelenik meg.

4. Következtetések

1995-ben de Groot arra a következtetésre jutott – miután kiterjedt szakirodalmi áttekintést végzett –, hogy a kétnyelvű memória mint olyan, nem létezik. A jelen vizsgálatból azonban az derül ki, hogy van egy közös fogalmi reprezentáció, amely mindkét nyelv számára elérhető. Valószínűleg minden egyes személy mentális lexikona különböző mértékben tartalmaz különböző típusú szerkezeteket. A mentális lexikon rendezettsége függ a nyelvtudás szintjétől, a szavak típusától, a nyelvtanulási stratégiától, a nyelv használatának gyakoriságától, valamint a kétnyelvűvé válás életkorától.

Egynyelvű beszélőknél (Squire–Zola 1996, Ullman 2000, 2001, Willingham 1998) a deklaratív memóriarendszer (más néven mentális lexikon) és a procedurális memóriarendszer (a grammatikai szintek különböző aspektusainak használata) egyaránt aktív a beszédtevékenység során. Állatkísérletek azt bizonyítják, hogy a procedurális memória – és különösen a basalis ganglionoktól függő tanulás – a kritikus periódus hatásainak van kitéve, azaz az életkor növekedésével gyengül. A második nyelv elsajátítása tekintetében egyes kutatók (vö. Ullman 2001) felvetették azt a kérdést, hogy a korai életkorban kétnyelvűvé válók inkább a procedurális memóriát használják a nyelvtani kompozíciókhoz, a később kétnyelvűvé válók ezzel szemben a deklaratív memóriához fordulnak ugyanazokért a nyelvtani funkciókért. Így a nyelvi formák feldolgozása – ami az első nyelvben a procedurális memóriában történik – a második nyelvben inkább a deklaratív memóriában zajlik. E modell szerint a többmorfémájú szavakat, illetve a derivált formákat, különösen a gyakrabban használtakat, egységes egészként tároljuk a deklaratív memóriában. Ez még produktív is lehet a nyelvben, amennyiben az asszociatív lexikális memória tud általánosítani, és a tárolt formákból képes újakat létrehozni (Pinker 1999).

Adatainkból egyértelműen kiderült az, hogy a paradigmatis kapcsolatok kötik legszorosabban össze a tárolt információt, de ezeknek a kapcsolatoknak az aránya szignifikánsan függ attól, hogy milyen életkorban sajátította el az egyén a második nyelvet ($\chi^2 = 85,927$, $df = 2$, $p < ,000$). A késői kétnyelvűek válaszai között szignifikánsan több szintagmatikus választ találunk. Ez arra enged következtetni, hogy jogos lehet az a felvetés, hogy a későbbi életkorban megkezdett második nyelv elsajátítás eredményeképpen a deklaratív memória lényegesen nagyobb szerepet kap, hiszen a tárolás folyamán kész szerkezeteket rögzítünk benne. Különösen igaz ez azoknál a kétnyelvűeknél, akik 18 éves koruk után kezdték meg a másik nyelv elsajátítását.

A procedurális memória fontosságának háttérbe helyezése azonban nem helyes, hiszen a szintagmatikus kapcsolatokat mutató szerkezetek, szókapcsolatok nem állandósultak, és nem is minden esetben a kötelező kollokációk. Ezek szerint mégiscsak a procedurális memória segítségével, nyelvtanilag helyes szerkezeteket mondanak ki, ráadásul több esetben kevert nyelven. Ez lehet a bizonyít-

téka annak, hogy valóban folyamatos kétnyelvűek, mivel az eddigi szakirodalom is úgy találja, hogy a folyamatos kétnyelvűek memóriaaktivitása hasonló az egynyelvűekéhez (Ullmann 2001).

A vizsgált adatok tükrében feltételezésünk szerint az életkor növekedésével és a gyakoribb nyelvnek való kitettséggel a tanuló procedurális memóriától való viszonylagos függősége egyre növekszik. Így a későbbi életkorban megkezdett második nyelv tanulásánál is megerősödhet a procedurális memória szerepe, amennyiben a nyelvtudás eljut olyan szintre, hogy a beszélő folyamatos kétnyelvűnek mondható. A procedurális memória megerősödött szerepének következtében a késői kétnyelvűek is képesek újabb és újabb szerkezeteket generálni akár egy szóasszociációs tesztben is, mint azt a példák között láthattuk.

Adataink arról tanúskodnak, hogy a kétnyelvűek esetében a nyelvek tárolása közös. A magyar nyelven elhangzott hívószókra történtek másik nyelvből lehívott válaszadások, ezek a legkülönbözőbb kapcsolatokat, szófajokat sorakoztatták fel. Az azonos kapcsolatot és szófajt felmutató másik nyelvből lehívott válaszok a lexikai ekvivalensek, amelyek jelenléte arra utal, hogy a tárolás az egy az egyhez megfeleltetésben történik, azaz koordinált módon. Noha a kisszámú másik nyelvből történt szólehívások viszonylag nagy részét a lexikai ekvivalensek képezik, nem volt egyetlen válaszadó sem, akinek a válaszaiban csak és kizárólag ilyen jellegű válaszokat találtunk volna. A lexikai ekvivalensek mellett felsorakoztak a szemantikai, szintaktikai és egyéb jellegű kapcsolatok is.

SZAKIRODALOM

- Balló Larisza 1983. *Magyar verbális asszociációk 1*. Szeged, JGYTF.
- Chee, M. W. L.–Tan, E. W. L.–Thiel, T. 1999. Mandarin and English single word processing studied with functional magnetic resonance imaging. *The Journal of Neuroscience* 19: 3050–6.
- Cook, V. J. 1996. Competence and multi-competence. In: G. Brown–K. Malmkjaer–J. Williams (eds.): *Performance and Competence in Second Language Acquisition*. Cambridge, CUP, 57–69.
- De Bleser, R.–Dupont, P.–Postler, J.–Bormans, G.–Speelman, D.–Mortelmans, L.–Debrock, M. 2003. The organization of the bilingual lexicon: a PET study. *Journal of Neurolinguistics* 16: 439–56.
- De Groot, A. 1995. Determinants of bilingual lexicosemantic organisation. *Computer Assisted Language Learning* 8 (2–3): 151–80.
- De Saussure, F. 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina.
- Fabbro, F. 1999. *The neurolinguistics of bilingualism*. Hove, UK, Psychology Press.
- Fabbro, F. 2000. Introduction to language and cerebellum. *Journal of Neurolinguistics* 13: 83–94.
- Fabbro, F. 2001. The bilingual brain: cerebral representation of languages. *Brain and Language* 79: 211–22.
- Fabbro, F.–Paradis, M. 1995. Differential impairments in four multilingual patients with subcortical lesions. In: M. Paradis (ed.): *Aspects of bilingual aphasia*. Oxford, Pergamon Press, 139–76.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest, Corvina.
- Gósy Mária–Kovács Magdolna 2001. A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében. *Magyar Nyelvőr* 125: 330–54.
- Göncz Lajos 2005. A kétnyelvűség pszichológiája. In: Lengyel Zs.–Navracsics J. (szerk.): *VIII. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem válogatott előadásai*. CD-Rom, Veszprém, Veszprémi Egyetem.
- Graybiel, A. M. 1995. Building action repertoires: memory and learning functions of the basal ganglia. *Current Opinion in Neurobiology* 5: 733–41.
- Green, D. 1993. Towards a model of L2 comprehension and production In: Schreuder, R.–Weltens, B. (eds.): *The Bilingual Lexicon*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Grosjean, F. 1989. Neurolinguists, Beware! The Bilingual Is Not Two Monolinguals In One Person. *Brain and Language* 36: 3–15.
- Grosjean, F. 1998. Studying bilinguals: Methodological and conceptual issues. *Bilingualism and Cognition* 1: 131–49.
- Hernandez, A. E.–Martinez, A.–Kohnert, K. 2000. In search of the language switch: An fMRI study of picture naming in Spanish-English bilinguals. *Brain and Language* 73: 421–31.

- Illes, J.–Francis, W. S.–Desmond, J. E.–Gabrieli, J. D. E.–Glover, G. H.–Poldrack, R.–Lees, C. J.–Wagner, A., D. 1999. Congruent cortical representation of semantic processing in bilinguals. *Brain and Language* 70: 347–63.
- Jackson, H.–Amvela, E. Z. 2000. *Words, Meaning and Vocabulary*. London and New York, Cassell.
- Jaguszinné Ujvári Klára 1985. *Magyar verbális asszociációk 2*. Szeged, JGYTF.
- Kim, K. H.–Relkin, N. R.–Lee, K. M.–Hirsch, J. 1997. Distinct cortical areas associated with native and second languages. *Nature* 388: 171–4.
- Kroll, J. 1993. Accessing Conceptual Representations for Words in a Second Language. In: Schreuder–Weltens (szerk.): *The Bilingual Lexicon*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 53–83.
- Kroll, J. F.–Stewart, E. 1994. Category interference in translation and picture naming: Evidence from asymmetric connections between bilingual memory representations. *Journal of Memory and Language* 33: 149–74.
- Lengyel Zsolt 2005. Magyar egyszavas szabad asszociációs vizsgálatok: 1983–2004. *Alkalmazott Nyelvtudomány*. V/1–2. 25–40.
- Navracsics Judit 2001a. Kétnyelvűek mentális lexikonjának jellegzetességei. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1/1: 51–61.
- Navracsics Judit 2001b. Fonetikai kapcsolatok a kétnyelvűek mentális lexikonában. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2001*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 143–54.
- Navracsics Judit 2006. A többnyelvű mentális lexikon szófaji rendezettsége. In: Klaudy K. és Dobos Cs. (szerk.) *A világ nyelvei és a nyelvek világa. Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban*. Vol. 2/2. Pécs–Miskolc: MANYE–Miskolci Egyetem. 125–30.
- Paradis, M. 1989. Bilingual and polyglot aphasia. In: F. Boller–J. Grafman (eds.): *Handbook of neuropsychology* Vol 2. Amsterdam, Elsevier, 117–40.
- Paradis, M. 2001. Bilingual and polyglot aphasia. In: R. S. Berndt (ed.): *Handbook of neuropsychology* (2nd edition). Oxford, UK, Elsevier, 69–91.
- Pinker, S. 1999. *Words and rules: the ingredients of language*. New York, Basic.
- Singleton, D. 1999. *Exploring the Second Language Mental Lexicon*. Cambridge, CUP.
- Squire, L. R.–Zola, S. M. 1996. Structure and function of declarative and nondeclarative memory systems. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 93: 13515–22.
- Ullman, M. T. 2000. A mental model of morphology: the psychological and neural bases of the representation and computation of complex words. In: K. K. Grohmann and C. Struijke (eds.): *Special Issue: Proceedings of the Maryland Mayfest on Morphology 1999*, vol. X. College Park, MD, University of Maryland, Linguistics Department, 127–56.
- Ullman, M. T. 2001. The neural basis of lexicon and grammar in first and second language: the declarative/procedural model. *Bilingualism: Language and Cognition* 4 (1), Cambridge, CUP, 105–22.
- Weber-Fox, C. M.–Neville, H. J. 1997. Maturation constraints on functional specializations for language processing: ERP and behavioral evidence in bilingual speakers. *Journal of Cognitive Neuroscience* 8: 231–56.
- Weinreich, U. 1953. *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York, Humanities Press.
- Willingham, D. B. 1998. A neuropsychological theory of motor skill learning. *Psychological Review* 105 (3): 558–84.

Navracsics Judit

SUMMARY

Navracsics, Judit

A comparative analysis of the early and late bilingual mental lexicons

The structure and the construction of the bilingual mental lexicon are here the focus of attention. The paper explores the issue of whether the bilingual mental lexicon works in the same way as the monolingual lexicon, whether there are differences between the storage systems of the two sets of lexemes. Based on an Hungarian word association test carried out among 90 bilinguals,

of whom 50 are early bilinguals and 40 late bilinguals, the main goal of the present paper is to find some evidence concerning the storage hypothesis. Bilinguals have turned out to have one common semantic representation but two sets of words which are stored in one common lexicon. There are significant differences in the construction of the mental lexicon according to the age of becoming bilingual. Early bilinguals are more likely to store the information in a paradigmatic way whereas late bilinguals tend to store more syntagmatic relations.

Particular emphasis is put on the question of how the word classes of the stimulus words control those of the responses, i.e. whether the word class has a determining role in the storage of lexemes. By and large all the word classes tend to preserve their word classes in the responses, but the nouns have proved to be the ones that are most likely to show paradigmatic links. The largest number of syntagmatic links was shown in verbs. Word class bound responses were in ever larger number if the answers were given by the bilinguals in their other language.

Mikor vonzat a birtokos jelző?

A szemantikai valencia

A főnévi vonzatok meghatározása során a birtokos jelzői vonzatok megállapítása tűnik a legnehezebb feladatnak, mivel a birtokos jelzőnek a főnévi vonzatosságban betöltött szerepe rendkívül szerteágazó. A főnévi vonzatosság legösszetettebb területe a birtokos jelzői vonzatok vizsgálata. Ebben a tanulmányban a birtokos jelző vonzatosságát feldolgozó rendszerezés elméleti és gyakorlati kérdéseihez nyújtok támpontokat, számot adok a lehetséges kérdésekről, nehézségekről. Munkám alapjául főnévi vonzattáram szolgált (www.webit.hu/fonevlista), amely a VégSz.-ban található mintegy 30 000 főnevet és az általam megállapított hozzájuk tartozó vonzatokat tartalmazza. A vonzattár készítése során a birtokos jelzői vonzatokkal kapcsolatban felmerült elméleti és gyakorlati kérdéseket és a rájuk adott válaszaimat foglalom össze ebben a tanulmányban.

A birtokos szerkezeten belül a birtokos jelzős szerkezeteket vizsgáltam. A speciális főnév és (fél)segédigei, funkcióiágés szerkezetekkel külön nem foglalkoztam, mint ahogy emiatt a részeshatározót, a datívus possessívust sem vizsgáltam.

A birtokos jelzői vonzatok meghatározásához többféle szempontból is közelíthetünk: egyrészt kizárólag szemantikai kritériumok alapján, másrészt a szinonim vonzatok felől, de vannak esetek, amikor a szintaktikai, illetve a morfológiai sajátosságokat is figyelembe kell vennünk. Ezek a szempontok más és más szócsoportokat érintenek. Ezek azok a szempontok, amelyek együttesének alkalmazásával árnyaltabb képet tudunk alkotni a birtokos jelzői vonzatokról.

Első lépésként tisztázandó, hogy mely esetekben kötelező, mely esetekben fakultatív vonzat a birtokos jelző. Már ennek az alapvető kérdésnek a megválaszolása is komoly nehézségekbe ütközik, tekintve, hogy híján vagyunk egy olyan egyértelműen jól és általánosan alkalmazható kritériumrendszernek, amely a fakultatív vonzatokat megkülönbözteti a szabad határozóktól. Emiatt döntöttem úgy, hogy jelen keretek között a birtokos jelző esetében csak az általam kötelezőnek tartott vonzatokkal foglalkozom. Ez alól (jellegénél fogva) némiképp kivétel az elsőként bemutatandó úgynevezett szemantikai valencia a maga hagyományos megkülönböztetésnélküliségével. Továbbá kivételek lehetnek azok a birtokos jelzői vonzatok, amelyek szinonim kapcsolatban állnak valamely határozóval, erről részletesebben lásd később. A következőkben bemutatandó problémák érzékeltetni fogják döntésem okait.

A főnevek esetében a szemantikai valencia kiemelt fontosságú szerephez jut. A birtokos jelzőre alkalmazva azonban ez a módszer nem tekinthető teljesen egységesnek. Mit tekint(het)ünk a birtokos jelző szemantikai kategóriájába sorolandónak, és mi az, amit a szükséges kiegészítésének? „A fő-

nevek egy része szemantikai szerkezetében lekötetlen argumentumot tartalmaz. Ezek a főnevek szemantikailag csak akkor válnak teljessé, ha a valenciájuk egy másik főnévben lekötődik. A *sarok*-hoz, a *környék*-hez, a *bejárat*-hoz az is hozzátartozik, hogy minek/kinek a *sarka*, minek a *környéke*, a *bejárata*. A tárgyak részeit leíró főnevek mind rendelkeznek szabad valenciával” (Tamásiné 1989: 107). Ennek a keretnek az egységes alkalmazása nehézségekbe ütközik. Valószínűleg nem mindig tudunk a kérdésben teljes következetességgel eljárni. Vizsgáljuk meg tipikus birtokos jelzői jelentésként a rész-egész viszonyt. Mi alapján lehet eldönteni, hogy például az *asztal* a *szoba* része-e vagy sem? Hasonló módon állhat rész-egész viszonyban, mint például a *nyél* és a *kalapács*. A *nyél* és a *kalapács* esetében mégis kötöttebb szerkezetről van szó, míg az *asztal* és a *szoba* esetében ez a viszony nem olyan szoros. (Tamásiné Bíró Magda [1986: 203] az *ajtó* főnevet is relatívnak tartja.) Hasonlóan tipikus birtokos jelzői kapcsolódás jellemzi az alábbi szavakat is: *gazda*, *priusz*, *skalp*, *alfaj*, *hányad*, *lényeg*, *forma*. Megfigyelhetők továbbá jellegzetes előtagok is, amelyek a birtokos jelző szemantikai valencia voltát erősítik: *al-*, *mellék-*, *ellen-*, *össz-*, *alap-* stb. A birtokos jelző szemantikai valenciáját tekintve különbség mutatkozik a vonzatos szavak között. Ebben a tekintetben fokozatokat is meg lehet különböztetni. Léteznek olyan szavak, amelyek jelentésük alapján szinte mindig igénylik a birtokos jelzői kiegészülést, vonzatot, például: *priusz*, *helyettes*, *juss*, *tulajdon*, *memoár* stb. Mások nem olyan mértékben, például: *ismérv*, *tag*, *alfejezet* stb., megint mások még kevésbé, például: *kritérium*, *gyarmat*, *szemtanú* stb., de még mindig kötöttnek tekinthetők. Ezek a szavak ugyan állhatnak birtokos jelző nélkül a mondatban, de mégsem ez a jellemző rájuk, jelentésük miatt igénylik a birtokos jelzői kiegészülést. A birtokos jelző gazdag jelentéstartalma miatt mégis szubjektív lehet a csoportosítás, a szempontrendszer kialakítása, hogy ki, mit, milyen esetben tart szükséges kiegészítésnek. Az elmélet gyakorlati megvalósítása nehézségekbe ütközik, az azonban vitathatatlán, hogy a szemantikai valencia érinti a birtokos jelzőt is.

„A birtokos jelző szemantikai jegyei releváns módon jellemzik tehát a főnévi szerkezetet, hasonlóan ahhoz, ahogyan az alanyéi az igeit” (Tamásiné 1986: 205). Az aktuális jelentést meghatározzák jelen esetben a birtokos jelző szemantikai jegyei. Nemcsak a mondatrész, szófaj, az adott szóosztály is meghatározó szerepű. Károly Sándor Általános és magyar jelentéstan című munkájában a következőket írja: „A jel szemantikai valenciája előírja, hogy a jel mely más jelekkel vagy szemantikai osztállyal kapcsolódhat, grammatikai valenciája megszabja, mely más grammatikai osztályokkal kapcsolódhat” (Károly 1970: 62).

Nem egyszerű eldönteni, hogy kötelező vagy fakultatív jellegű-e a szemantikai valencia a birtokos jelző esetében. Kérdés, hogy önmagán belül akarjuk-e ezeket a kategóriákat meghatározni, esetleg egy nagyobb rendszeren belül más típusú kötelezőséghez, fakultatívításhoz viszonyítva. Amikor nem kizárólag a szemantika dönt a vonzatoságról, hanem például a szintaktika, a kötelezőség egyértelműbb és szorosabb kapcsolat, mint ebben az esetben. A szemantikai valenciára is jellemző lehet a fokozatok vagy intenzitás szerinti megkülönböztetés, gondoljunk a már említett *priusz* és *lényeg* szavakra. Segítségnkre lehetne egy fokozatokat, intenzitást is bemutató rendszer, ennek a lehetséges szempontjait az egyébként is szubjektívebb osztályozásba azonban nem iktattam be.

Figyelembe kell vennünk, hogy milyen jelentéstaní környezetben használjuk a szavakat. Például a *kéz*, *szár* stb. szavak rész-egész viszonyjelentést kifejezve általában birtokos jelzői kiegészülést igényelnek, például: *fáj a kezem*. Nem konkrét egyedhez kapcsolva, általánosító értelemben használva ugyanakkor ezek a szavak nem fejeznek ki relációt, nem részesei viszonyjelentésnek, például: *a kéz az egyik emberi végtag*. Tehát az, hogy a főnév osztályt vagy egyedet jelöl, befolyásolja a szintaktikai formát. A forma más szempontból is meghatározó lehet. Vannak olyan szavak, például: *a testvér*, *szomszéd*, *társ* stb., amelyek csak egyes számban igényelnek birtokos jelzői kiegészülést, például: *az én testvérem*, többes számban már más lesz a vonzatuk: *társam volt Kovács* = *társak voltunk Kováccsal* = *Kovács és én társak voltunk*.

Mindenképpen meg kell különböztetnünk egymástól a fő jellegében szemantikai, illetve a későbbiekben bemutatandó fő jellegében szintaktikai alapú valenciát. Nehéz definiálni, hogy mit tekinthetünk

szemantikai alapon kötelezőnek, mit fakultatívnak. Azt kijelenthetjük, hogy a szavak lehetnek szemantikai alapon kötöttek, elismerve, hogy az ide tartozó szavak között vannak kötöttségbeli különbségek.

Ha nem áll rendelkezésünkre megfelelő vonzatpróba, a szemantikai valencia okozza az első nehézséget a birtokos jelző vonzatosságának a meghatározásakor. Az elhagyhatóság kritériuma itt merev szempontnak tűnik. Nehéz eldönteni, hogy klasszikus értelemben kötelező vagy fakultatív vonzatokról beszélhetünk-e ilyenkor. A szemantikai vonzatosság esetében nem ezt a kettős megkülönböztetést, hanem más kritériumrendszert lehetne alkalmazni, ennek jelenlegi hiánya okozhatja a túlzott szubjektivitást. Mindezek ellenére a szemantikai valencia létező jelenség a birtokos jelző esetében is.

A szinonim szerkezetek szerepe a birtokos jelző vonzatosságának meghatározásában

Másfajta szempontból is közelíthetünk a birtokos jelzői vonzatok meghatározásához: ez a határozói szinonim szerkezetekkel áll összefüggésben. Nemcsak a határozói vonzatok között létezik szinonimitás, hanem a birtokos jelzői és a határozói vonzatok között is. Ebből arra lehet következtetni, hogy ha két szerkezet szinonim, és abból az egyiket vonzatként határozzuk meg, akkor a másiknak is vonzatnak kell lennie. Ez a gondolat analóg H. Molnár Ilona (1969: 239) téziseivel. Ő az igék kapcsán a tárgy vonatkozásában határozta meg a határozói vonzatokat. A tárgy és a határozó váltakozásának analógiája jelenik meg a határozó és a birtokos jelző között is: a *zsírt ken a kenyérré* és a *zsírral keni a kenyeret* szerkezettel párhuzamos a *megoldás a problémára* és a *probléma megoldása* szerkezet. Önmagában a *probléma megoldása* szerkezetet ugyan nem tekintenénk kötött kapcsolatnak, ha azonban a *megoldás a problémára* szerkezetet kötöttnek tartjuk, akkor a vele szinonim birtokos jelzői szerkezetről sem állítható más. A kötelezőség, illetve a fakultatívitás problémája ha nem is oldódik meg, a vonzatosságé igen. Tamásiné Bíró Magda megállapította, hogy „a határozói kiegészülés egyes esetekben szintén a birtokos jelzővel váltakozik [...], de nem minden esetben formálható meg birtokos jelzőként” (Tamásiné 1989: 107). Azt azonban, hogy ennek milyen következményei, velejárói vannak a vonzatosságra nézve, már nem írja le. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a szinonimitás létezik természetesen szabad bővítmények között is, például: *képcső a televízióban* = *a televízió képcsőve*, de ilyen esetekben természetesen nem beszélhetünk vonzatosságról.

Ha elfogadjuk tehát azt a gondolatmenetet, hogy a határozói vonzattal szinonim birtokos jelző vonzat, akkor ennek fordítottját is akceptálnunk kell. A fentiekből kiderült, hogy a birtokos jelző esetében a szemantikai valencia mennyire nehezen körülhatárolható. Ha szemantikai alapon birtokos jelzői vonzattal rendelkező szavaknál szinonim határozói vonzatot is megállapítunk, akkor ugyanúgy vonzatnak kell tekintenünk a határozót, annak ellenére, hogy azt önmagában nem tettük volna: például: *a vállalat alelnöke* mellett *az alelnök a vállalatnál* szó szerkezetet is kötöttnek kell tehát tartanunk. Hasonlóan a *fonáság, gyakoriság, fejlemény, fordulat, fordulópon* stb. szavak esetében is. Viszont ha az *alelnök* vonzattal rendelkezik, akkor analóg módon a többi beosztásnév is? Vagy csak az *al-, fő-, pót-* stb. előtagúak? Ezek szerint annyi határozói vonzatos szavunk lenne még a birtokos jelzővel való szinonimitás miatt, amennyire szigorúak vagyunk a birtokos jelző szemantikai valenciájával kapcsolatban? Igen, mindez tehát azon múlik, hol húzzuk meg a határokat. A felvetett kérdések az elmélet felől közelítve természetesen maradhatnak nyitva is, a határvonalakat csak akkor érdemes meghúznunk, ha gyakorlati vizsgálatot akarunk végezni.

A szinonim és a több vonzatot tartalmazó szerkezeteknél akkor tekintem vonzatnak a birtokos jelzőt, ha a határozó irányából tekintve a megállapított határozói vonzat szinonim vele, illetve ha több vonzat megléte esetén kötelező, azaz nélküle a szerkezet hiányos lenne. Így a szinonim szerkezeteknél a *toldás a könyvhöz* = *a könyv toldása* esetén a birtokos jelző a határozóval szinonim,

és nem az eredeti ige tárgyának az átalakítása. (Terjedelmi okok miatt itt nem áll módomban bemutatni azokat a szavakat, amelyeknek a határozói vonzatai szinonim kapcsolatban állnak a birtokos jelzővel.)

A szemantikai valencia alapú osztályozás

Az alábbi csoportosítás azt mutatja, hogy mely esetekben tartottam jelentéstani alapon vonzatnak a birtokos jelzőt. Ide elsősorban a szorosabb kötöttséget kívánó lexémákat soroltam, egyrészt az ide tartozó szavak nagy száma miatt, másrészt a kötelezőség szempontjának érvényesítése okán. A kötöttséget tekintve nem alakítottam ki intenzitásbeli kategóriákat, de elképzelhető egy ilyen-fajta különbségtétel is határozott, jól körülírható szempontokkal.

A következőkben tehát kifejezetten a birtokos jelző szemantikai vonzat voltát mutatom be, nem a határozói vonzatokkal való összefüggéseit. Ebben a rendszerezésben a birtokos jelzőnek nem a többi vonzattal való viszonya a kiemelendő, hanem annak hangsúlyozása, hogy a birtokos jelző esetében is létezik a jelentéstani alapú vonzatosság. Ha ez elméleti síkon el is fogadható, akik ezzel foglalkoznak, a gyakorlati megvalósításban mégis eltérő eredményeket kaphatnak, annak ellenére, hogy a főbb kategóriák általánosnak tekinthetők. A csoportosításban megfigyelhetők bizonyos tipikus elő-, illetve utótagok.

Személy(ek)re, létezés(ük)re, illetve egymáshoz való kapcsolataikra jellemző viszonyok

(A megfordíthatóság azt jelenti, hogy a kapcsolatot jelölő főnév mindkét fél számára ugyanazt a jellegű viszonyt jelöli, például: *Kati Béla jegyese* → *Béla Kati jegyese.*)

- **élő-élő kapcsolat rokoni alapon, nem megfordítható viszony:** *anya, unoka, vő, meny, hűg, feleség, férj, öcs, dédszüllő, -unoka, nővér, ikkapa, nagyszüüllő, keresztanya, fattyú, poronty* stb.
- **élő-élő kapcsolat rokoni alapon, megfordítható viszony:** a birtokos jelzős szerkezet felváltható többes számmal, más vonzattal (*ő az én testvérem – mi testvérek vagyunk – Bélával testvérek vagyunk*): *(iker)testvér, jegyese, mátka, nászszüüllő, sógor, mostohatestvér* stb.
- **élő-élő kapcsolat társadalmi érintkezés alapján, nem megfordítható viszonyal:** *helyettes, felettes, udvarló, pesztra, tanítvány, kezes, mentor, patróna, gazda, dajka, kapcarrongy* stb.
- **élő-élő kapcsolat társadalmi érintkezés alapján, megfordítható viszonyal, itt a társas emberi kapcsolatok megnyilvánulásait láthatjuk:** *szomszéd, (iskola)társ, barát, drusza, kolléga, koma, partner, cinkos, büntárs* stb.
- **ember fizikai, külső, látható jegyci, megjelenése alapján:** *fizimiska, kézjegy, monogram, nem, alak* stb.
- **egyediség, belső tulajdonság, illetve azzal kapcsolatos fogalmak:** *népszerűség, mondani-való, eszmény, gusztus, életfilozófia, hitvallás, önkritika, szóhasználat, zsáner, élet-, vezérelv, gondolatvilág, arcmemória* stb.
- **élet és halál jelentésköre:** *agónia, élettartam, halálhír, haláltusa, hamv, végakarát, évforduló, fejlődéstan, fejlődéstörténet* stb.
- **az embert egyedivé tevő, egyes emberi tevékenységre jellemző szavak:** *priusz, öncél, presztízs, szakterület, szívügy, hatáskör, fölény* stb.
- **emberek tulajdonlái viszonyai:** *gyarmat, juss, kisajátítás, privilégium, vagyon, tulajdon, skalp, jogutód* stb.

- **azonosítás, azonosulás viszony:** *alteregó, arckép, hasonmás, arcmás, szimbólum, imitátor, példakép*; az *alteregó* kivételével nem felcserélhető viszonyok stb.
- **eredet viszony:** *szerzőség, memoár, repertoár, autobiográfia, önarckép* stb.

Tárgyra, dologra, személyre jellemző kapcsolódások

- **valaminek az alapját, illetve lényegét képező tárgy, fogalom:** *alapszabály, alapszervezet, bázis, eredő, kulcskérdés, vezérgondolat, prototípus, lényeg, sajátosság, fókusz, esszencia* stb.
- **valaminek a kialakulása, valaminek, valakinek a létezése, annak egy-egy eseménye, megnyilvánulása hangsúlyozandó:** *aranykor, centenárium, érvény, femállás, évforduló, hatály, kultusz, égisz, írmag* stb.
- **valaminek matematikai, fizikai paraméterekkel való kifejezése:** *átlagsebesség, átló, átmérő, differenciálhányados, gyök, hányad, hatvány, ívmagasság, köbtartalom, súlypont* stb.
- **valaminek helye, rendje egy sorban:** *betűrend, gyakoriság* stb.
- **valaminek a lényegét meghatározó szellemi jegyek:** *irányelv, irányeszme, ismérv, esszencia, tartalom, rezümé* stb.
- **valaminek a külső megjelenését leíró, egyedivé tevő jegyek:** *forma, formátum, formula, ismertetőjel* stb.

Rész-egész kapcsolat, kiemelkedés valamiből, hozzátartozás valamihez, valakihez, alá-, fölérendeltségi viszony

- **szerves kapcsolat (test)rész-egész:** *csúcsriügy, farkcsigolya, gerinc, gyomor, gyökér, gyökérzet, halánték, porcika, szájszeglet, törzs, vázizomzat, fej, hát, torzsa, hátrész* stb.
- **a fentiekben alapuló fizikai jellemzők:** *hátszélesség, derékbőség* stb.
- **rész-egész viszony egyén és csoport, csoport és egyén viszonylatában:** *letéteményes, állomány, tag, díszelnök, fennhatóság, aligazgató, törzsvendég, törzsközönség, választmány, vezérszerep, derékhad, egyed, alcsalád, alfaj, slepp* stb.
- **valamilyen nagyobb egység kisebb része:** *alfejezet, alközpont, alváz, alkotóelem, félidő, félút, kezdemény, beltenger, belforgalom, részlet* stb.
- **kisebb egységekből álló egész valamihez való tartozása:** *összbevetel, összeredmény, összhatás, összjövedelem, végösszeg* stb.
- **valamiből való egység:** *harmadrész, oroszlánrész, haszonrész* stb.
- **valamihez való tartozás viszonya:** *anyaintézet, anyaország, betéltlap, másodpéldány, különkiadás, hátország, ikerállomás, melléktermék, pótkötet, mellékszereplő, végtermék, bortólap, findálé, előfutam, ráma, szegély* stb.
- **valaminek a pozicionális része:** *él, csúcs, előlap, föl, háttlap, mellékág, oldalág, törésvonal, határzóna, meder, szeglet, mezsgye, góc, centrum, fonák* stb.
- **valamiből való nem (kimondottan) pozicionális kiemelkedés:** *cím szerep, címoldal, élharcos, éllovas, főépület, főcím, díszbemutató, ősbemutató* stb.
- **valaminek a közös középrése:** *egységár, egységfront, átalány, egyíthető, középpérték, kvóta, ráta, norma* stb.
- **ok-okozati viszony:** *előfeltétel, előjel, végok, táptalaj* stb.
- **valakinek, valaminek valamilyen szempontú hangsúlyos szerepének a kiemelése:** *hátulütő, árnyoldal, koronatanú, szemtanú, rákfene, fonák* stb.

- **valamilyen másik dolognak a meglétét feltételező fogalmak:** *kritérium, hierarchia, reciprok, arány* stb. Az *ellen-, oda-, vissza-* stb. előtaggal álló szavak nagy része tartozik még ide, ezek a szavak valamiféle viszonyulást fejeznek ki.
- **valaminek a megvalósulását kifejező fogalmak:** *eredmény, végeredmény, véghatározat* stb.
- **tárgy, fogalom azonosítás-viszonya:** *azonosság, hasonlóság, tükrökép, jelkép* stb.

Általában birtokos személyjeles alakot használunk az alábbi szavak esetében, ám egy-egy jelentésben még él az abszolút tövű alak (ÉKsz.² alapján)

(Esetenként a birtokos személyjeles alakok az elvont jelentéshez köthetők, pl. *nyomdok, dél, tárház*.)

- nyomdok* 1. (rég, irod) 'valakinek, valaminek a (láb)nyoma'; 2. (kifejezésekben, birtokos személyjellel) 'valakinek a példája, útmutatása'
- zöm* 1. (kissé vál) (birtokos személyjellel) 'valaminek a nagyobb része, többsége', *zömmel* 'nagyobb részben'; 2. (kat) 'Harcoló v. menetelő csapat(ok)nak a fő ereje, többsége'
- holdudvar* 1. 'párás időben a Hold körül látható fénykoszorú'; 2. (vál) (birtokos személyjellel) 'valakinek vagy valaminek a közvetlen környezete, hatóköre'
- dél¹* 1. 'nappali 12 óra'; 2. (nép) 'déli étkezés, ebéd'; 3. (vál) (birtokos személyjellel) 'az átlagos emberi élet közepe, java'

A csoporthoz tartozhat többek között a *tárház* szó is.

A kötelezőség és fakultatívitas a birtokos jelzői vonzatok viszonylatában

A valenciapartnerek száma

A birtokos jelző rendkívüli gyakorisága és fakultatív szempontból való megfoghatatlansága, bizonytalansága miatt döntöttem úgy, hogy a birtokos jelző esetében a kötelező vonzatosságot vizsgálom. Ez alól kivétel lehet, illetve ezen kívül helyezendő a fentebb bemutatott szemantikai alapú vonzatosság, illetve a szinonim vonzatosság. A kötelezőség vizsgálata segít abban, hogy egységesen lehessen kezelni a rendkívül sok bizonytalan adatot, problémát, amely a fakultatívitas miatt és a birtokos jelző által kifejezett gazdag jelentéstartalom okán fennáll.

Nem minden esetben lehet kötelezőnek tartani a határozói vonzatokkal alkotott szinonim birtokos jelzői vonzatosságot azokban az esetekben, amikor a határozó vonzat volta dönt, és egyértelmű kiindulási pont a vonzatosság megállapításában, például: *gyógymód az ekcémára = az ekcéma gyógymódja, biztosíték a kifizetésekre = a kifizetések biztosítéka*.

Vannak olyan főnevek, amelyek a birtokos jelzővel való kiegészülés mellett egy másik kiegészülést is megkívánnak. A Grundzüge szerint a főnévnek egynél több valenciapartnerre úgy lehetséges, hogy a főnévi jelentés több proposícióból áll, s ezeknél több olyan is lehet, amely viszonyt jelöl. Ezekben az esetekben tehát nemcsak a főnévben leírtak hordozója jelenik meg, hanem az is, amire irányul (Tamásiné 1989: 120–9).

Tamásiné Bíró Magda azért is tartja a határozót második valenciapartnernek, mert az első helyen többnyire a birtokos jelző áll, az első számú kiegészülés a birtokos jelző, ha nem, a birtokos személyjel biztosítja a referenciát: *A kedve a sétához; A gyaniája B-re* (Tamásiné 1989: 120). A birtokos jelzőt primér funkcióval első számú kiegészítőnek tartja a hierarchiában (Tamásiné 1989: 126). Mivel a főnév legszívesebben jelzővel bővül, a főnév bővítményeinek rangsora ez általában. Egyes eseteket tekintve azonban tartalmaz igével tudunk olyan szerkezetet alkotni, amikor a birtokos jelző

már nem feltétlenül lesz része a szerkezetnek, és a birtokos személyjelnek sem kell biztosítania a referenciát, például: *kedvet érzek egy sétához* stb. Az ehhez hasonló szerkezetek miatt ilyenkor nem kell kötelező vonzatnak tartanunk a birtokos jelzőt, mert ezekben az esetekben nem kötelezően a szótári jelentés része, csak a szerkesztésmód indokolhatja a kitételét. Mivel a főnév tipikus bővítőménye a birtokos jelző, elfogadható az az álláspont is, ha valaki (fakultatív) vonzatnak tekinti a birtokos jelzőt ilyenkor, például: *megjött Péter kedve a sétához* mondatban. Mivel én a kötelező szótári vonzatokat vizsgáltam, így az ilyen esetekben, mint például a *kedv* szónál, nem jelöltem külön a birtokos jelzői vonzatot. Dönteni kell tehát abban is, hogy többes kapcsolódás részeként a határozóval alkotott szerkezetekben mikor, milyen vonzatnak tekinthető a birtokos jelző. Ebben az esetben akkor tartottam vonzatnak, amikor nélküle nem állt meg a szerkezet, amikor kötelező, például: *Béla visszatérte faluról*. A fakultatív vonatosság szempontjainak alkalmazása ebben az esetben túlságosan szubjektív lenne, és parttalanná tenné a feldolgozást. Ezért is indokolt a birtokos jelző szemantikai vonatásainak a külön bemutatása, mivel közöttük is találhatunk olyat, ahol lehet még a birtokos jelzőin kívül határozói vonzata is a szónak úgynevezett második valenciapartnerként, és olyan szerkezet is alkotható, ahol a birtokos jelző hiánya nem okoz szintaktikailag hiányos szerkezetet. A birtokos jelző szemantikai vonatosságát emiatt vizsgáltam függetlenül, mivel ott más jellegű kötelezőség, illetve vonatosság dominál.

Szintaktikai vonatkozások

Eddig a birtokos jelző szemantikai és szinonim szerkezetbeli vonatosságának kérdéseiről esett szó. A következőkben a szintaktikai vonatkozások következnek, továbbra is maradván a kötelezőség kritériumánál. A képzett származékok, elsősorban az igéből képzett *-ás*, *-és* és másodsorban a melléknévből képzett *-ság*, *-ség* képzős szavak kerülnek előtérbe. Azt vizsgálom, hogy ezeknél a szavaknál mikor kötelező szótári vonzat a birtokos jelző. Az igei származékoknál a nomen actionisí jelentéseket vettem figyelembe, a továbbiakban ezekről lesz szó.

Tamásiné Bíró Magda (1989: 109–11) kötelező vonzatnak tartja a birtokos jelzőt akkor, amikor valamiféle kiinduló igei szerkezetre lehet visszavezetni a birtokos jelzős szerkezetet, ahol a kiindulási szerkezet alanya vagy tárgya az átalakítás után a vonzattá vált birtokos jelzőnek feleltethető meg. Itt szerkezeti átalakításokról van szó, s nem szemantikai, szótári vonatosságról. Ebben az esetben a birtokos jelző tehát a szerkezeti átalakítás miatt lesz vonzat.

A nomen actionisok vizsgálata során Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor (1992: 245–51) megállapítja, hogy a tárgyatlan igéből képzett ágens alanyú szavak esetén a birtokos kitétele nem kötelező, a nem ágens alanyú tárgyatlan és az ágens alanyú kötelezően tárgyas igéknél viszont a birtokos jelző kötelező használatú. A tárgy-as-tárgyatlan igék származékaival kapcsolatban, például: *Péter mosása*, arra a megállapításra jutnak, hogy a birtokos jelző használata esetén az alapige tárgy-as jelentése lesz a mérvadó. Ez azért nem elfogadható, mert az ilyen szerkezetek ugyan kétértelműek, de ettől függetlenül egyik jelentés sem elvetendő. Bár a megértést nehezíti, kétféleképpen értelmezhetők, de helytelennek nem tarthatók. Hogy a 'tény, cselekvés' jelentésű szavak birtokos jelzői vonzata miért hiányozhat, arra azt a választ adják a szerzők, hogy ezek a szavak „bekebelezhetik” a tárgyukat.

A birtokos jelző vonzat voltának szintaktikai vonatkozásairól Rácz Endre (1994: 118–9) megállapítja, hogy az igék és az állítmányi pozícióban lévő melléknévek mellett az átalakítás során az alanyból birtokos jelző válik. Az alannyal való váltakozást vonzatnak tekinti, ilyen értelemben a genitívus subjectívust az egyik legősibb transzformációnak tartja. A tárggyal való ilyen jellegű váltakozás: a genitívus objectívus szintén régről ismert szerkezet. Tehát Rácz Endre az alannyal és a tárggyal való váltakozást is vonzatnak tekinti.

S. Hátori Antónia (1995: 365) megkülönböztet: alanyi, tárgyi, határozói birtokviszonyt. Ezekben az esetekben szintén szerkezeti átalakításról van szó. Átalakítható szerkezeti vonzatnak tartja a genitivus partitivust is. Ezeket a típusú vonzatokat kötelezőnek tartja.

A szintaktikai átalakítás eredményeként a tárgyas igei szerkezetek átalakítása megjelenhet jelöletlen összetételként, például: *könyvolvasás*. Sokszor azonban birtokos jelző lesz belőle, genitivus objectivus. A melléknév vagy az ige főnévvé képzése során megjelenő genitivus subjectivust a Magyar grammatika is megemlíti, például: *a tábla fekete – a tábla feketesége*, szótári alakjában azonban a kötelező tárgyi vonzattól származó birtokos jelzőt tartja kötött bővítménynek (Balogh 2000a: 136–9).

Nem a szerkezeti átalakítás miatti vonzatok feldolgozását tartottam fontosnak, hanem egy feltételezett vonzatszótárban is bemutatandó kötött bővítmények vizsgálatát, ezért a lexéma felől közelítettem a problémához. A szintaktikai transzformációból eredő vonzatoságot meg kell különböztetnünk tehát a szemantikai, szótári szempontú vonzatoságtól. Ez utóbbiakat vizsgáltam: a szövegbeni, beszédbeni előfordulást. Az olyan mondatok, mint például *az alvás jól tesz a bőrnék vagy nem árt az óvatosság az ügyben* birtokos jelző nélkül is helyesek. Munkámban a genitivus subjectivust és objectivust transzformációból adódó szerkezeti vonzatnak tekintem a főnévi szerkezetek vizsgálatakor, amelyet határozottan megkülönböztetek a szemantikai vonzatoktól.

A birtokos jelzői vonzatokat vizsgálva különböző szintaktikai pozíciókhoz próbáltam kötni a szavakat. Az igéből képzett *-ás, -és* végű főneveknél megfigyelhető, ha nem valamiféle általánosan érvényes jelentéstartalmat kifejező szerkezetet használunk, mint például: *nehéz az éneklés magas hangon*, akkor vonzat lehet a birtokos jelző, például: *Béla éneklése igen hamis*. Ez azonban még nem indokolja azt, hogy szótárban is jelölendő vonzatról lenne szó. Az általánosan érvényes jelentéstartalom kifejezésekor a főnevet főnévi igenévvvel is lehet helyettesíteni, például: *nehéz magas hangon énekelni*. Különbség mutatkozott abban a tekintetben, hogy a származékige kötelező tárgyat *vonz-e* vagy sem. A kötelező tárgyat vonzó igék főnévi származékjaiban a tárgynak valamilyen formában meg kellett jelennie. Szembetűnő volt a nomen actionis jelentés egységes viselkedése a különböző mondatrészi helyeken. A nem nomen actionis jelentéssel rendelkező szavaknál az eredeti ige tárgya, a származék birtokos jelzője már a főnévi jelentés részévé vált, ezt láthatjuk például a *kézbésítés* szavunknál is.

Az *-ás, -és* végű főneveken belül több csoportot különböztethetünk meg. Elsőként a kötelező tárgyi vonzattal rendelkező igékre visszavezethető *-ás, -és* végű főnevekről lesz szó. A *lefedgyverez vkit – vki lefedgyverezése: a terroristák lefedgyverezése nem volt egyszerű feladat* példáján látható, hogy az eredeti tárgyi vonzat birtokos jelző formájában jelenik meg. Sandberg nyomán Helbig is megállapítja, hogy a kötelező tárgyi vonzattal rendelkező igék származékai nomen actionis jelentésben birtokos jelzőként jelennek meg (Sandberg 1979 és Helbig 1982, 1992 művére utal Tamásiné 1996: 470–1). A Magyar grammatikában szintén az olvasható, hogy a kötelező tárgyi vonzattal rendelkező ige tárgya a származékfőnév mellett birtokos jelzői vonzattá alakul, és a főnév szótári alakjában is megtartja ezt a vonzatot (Balogh 2000a: 137). Miért szorul ez mégis kiegészítésre? A *lefedgyverés a terroristák esetében nem volt egyszerű feladat*. Láthatjuk, hogy a birtokos jelzőt tudjuk pótolni, helyettesíteni: *a lefedgyverés a terroristákat térdre kényszerítette; a lefedgyverés a terroristákban nem okozott meglepetést*. (Nem szükséges, hogy ugyanazt a mondatot alakítsuk át, mivel a mondatrészi szerepeken és nem a transzformáción van a hangsúly.) Megfigyelhetjük, hogy a *lefedgyverés* alanyi pozícióban szerepel. A birtokos jelző szerepét vagy a tárgy, vagy a határozó töltötte be. Tehát azokban az esetekben, amikor az *-ás, -és* végű főnév alanyi pozícióban szerepel, kötelező vonzat a birtokos jelző, kivéve, ha a birtokos jelző tartalma kifejezhető tárgy, illetve határozó formájában. Ilyenkor nem is tesszük ki a birtokos jelzőt: **a terroristák lefedgyverezése a terroristákat térdre kényszerítette*. Jelenleg a birtokos jelző szerepét betöltő tárgyra, illetve határozóra találtam példákat, de lehetséges, hogy más mondatrész is szóba kerülhet. Ha nem felel-

tethető meg a birtokos jelző a tárgynak vagy a határozónak (esetleg más mondatrésznek), akkor viszont kötelező a birtokos jelzői vonzat: *a terroristák lefegyverzése a kormányt elégedettséggel töltötte el.*

Vizsgáljuk meg azt az esetet, amikor nem alanyi szerepben van a főnév. *A terroristák lefegyverzésével az ügy nem oldható meg.* Kötelező a birtokos jelzői vonzat, ha az a mondat alanyával, esetleg tárgyával, határozójával, az alany birtokos jelzőjével stb. nem egyezik meg, tehát ha más mondatrészrel nem tudjuk egyértelműen kifejezni: *az EU bővítése után a magyarok személyi igazolvánnyal utazhatnak Ausztriába.* De a bővítés után az EU már jó néhány országgal lesz nagyobb; a bővítéssel az EU-ban már Magyarország is tagállam lesz; a bírókat ismerve lefizetésével nem mész semmire; lefegyverzéssel a terroristák ügye nem oldható meg stb. Láthatjuk, hogy a kötelező birtokos jelző szerepét át tudja venni más mondatrész (néhány esetben a birtokos személyjel itt is kitehető). Ha ezt a funkciót más mondatrész nem veszi át, ki kell tennünk a birtokos jelzőt: *az áru hirdetésével sem mentek sokra.* Nem tesszük ki viszont tehát akkor, ha tautológiát eredményezve a birtokos jelző, és a mondat valamely más mondatrésze ugyanaz lenne: **a ruha készítésének hibái miatt a ruha egy hónapon belül elszakadt – a készítés hibái miatt a ruha egy hónapon belül elszakadt.* (Ilyenkor esetleg névmási helyettesítés képzelhető még el: *a ruha készítésének hibái miatt az egy hónapon belül elszakadt.*) Bizonyos szintaktikai környezetben a birtokos jelző szerepét, tartalmát kifejezheti más mondatrész, így nem kell minden esetben megjelennie a kötelező tárgyi vonzatnak birtokos jelzőként, ugyanakkor valamilyen más formában jelen kell lennie. Az ilyen esetekben, amikor nem birtokos szerkezeetről van szó, ahol az irányító tag a birtokos jelző, ezt a funkciót más mondatrész veszi át. A jelentésviszony megmarad, csak azt nem minden esetben a birtokos jelző fejezi ki. (A tárgyias szószerkezetek összetétellel válása során a birtokos jelző kétértelműséget okozhat: *Béla agylékelése jól sikerült* jelentheti azt is, hogy az ő agyát lékelték, vagy azt, hogy ő végezte az agylékelést.) A továbbiakban nincs mód egyedi esetekkel, szerkesztésmódokkal foglalkozni a jelenlegi keretek között. A lényeg, hogy a tárgyi örökség nem egyformán jelenik meg a származékoknál a mondatban betöltött különböző szintaktikai szerepek miatt.

Valamelyest más a helyzet, ha nem egy mondaton belül, hanem a kontextusban realizálódik a vonzat, jelen esetben a birtokos jelző. *Mindenki a tűzoltókocsit fürkészte. Megpillantása azonnal megkönnyebbülést okozott.* Sandberg (Sandberg 1979 művére utal Tamásiné 1996: 471) emiatt bevezeti a távobjektórium és a direktobjektórium fogalmát annak megfelelően, hogy a mondaton belül vagy a kontextusban kell realizálódnia a valenciapartnernek.

Vizsgáljuk meg azt az esetet, ha csak határozói vonzata van a szónak, például: *gondolkodik vmin – gondolkodás vmin, neheztel vkire – neheztelés vkire, elzárkózik vmitől – elzárkózás vmitől* stb. Azt látjuk ezekben az esetekben, hogy a határozói vonzat mellett nem kell az ige alanya örökeként a birtokos jelzőnek megjelenie sem akkor, ha alanyi, sem akkor, ha nem alanyi szerepű a származékszó, például: *az emberektől való elzárkózás nem jelent megoldást a bajokra; az emberektől való elzárkózással nem oldasz meg semmit.* (A birtokos személyjel kitehető.) A határozói vonzat tehát öröklődik, az alany-birtokosjelző transzformációnak azonban nem kell kötelezően megjelenie. A birtokos jelző ettől még kitehető, de nem lesz szótári vonzat. Feltehetőleg ezek a szavak azért állhatnak az eredeti alanyuk nélkül, mert a származékok már valamiféle általánosan érvényesnek tartott jelentést fejeznek ki. Számos esetben, mint például a következő típusú mondatban: *nem felesleges időöltés a jövőn való gondolkodás, az -ás, -és képzős főnév főnévi igenévvé alakítható át: nem felesleges időöltés a jövőn gondolkodni.*

A tárgy és a határozó váltakozása esetén, például: *átrepül vmit – átrepül vmin*, ugyanazt tapasztaljuk, mint amit a tárgy, illetve a határozó esetén láthattunk külön-külön. Az egyéb, fent említett kötelező tárgyi vonzatú szavak származékát illető kitételektől itt eltekintve a következő két típuspélda alkotható: *a tő átrepülése nem egyszerű feladat – a tavon való átrepülés nem egyszerű feladat.*

Végezetül megvizsgáltam azt az esetet is, amikor határozói és kötelező tárgyi vonzata egyszerre van az igének. Például: *hasonlít vkit vkíhez, elkoboz vkitől vmit, kitüntet vmivel vkit* stb. A kötelező tárgyi vonzat birtokos jelzői formában jelenik meg, illetve a már ismertetett szintaktikai kö-

rülmények között azt más mondatrész is kifejezheti. A határozói vonzat változatlan marad. Itt már csak az úgynevezett típusmondatok következnek felsorolásszerűen: *A színész nő Jászai Mari-díjjal való kitüntetésé fiát nagy örömmel töltötte el*; *A Jászai Mari-díjjal való kitüntetéssel a színésznőben megváltozott minden*; *A Jászai Mari-díjjal való kitüntetés a színésznőt örömmel töltötte el*. A birtokos személyjel itt is kitehető, a fent említett névmási helyettesítés is elképzelhető.

Érdekes csoportot alkotnak a mediális igék. Azt várnánk, hogy tárgyi vonzat híján származékaik ugyanúgy viselkednek majd, mint a határozós vagy a vonzat nélküli *-ás, -és* képzős szavak. Amennyire a kötelező tárgyat vonzó ige ragaszkodik a vonzatához a származékokban is, hasonló figyelhető meg a mediális igénél az alannal kapcsolatban, kivéve természetesen az alanytalan és a fakultatív alanyú igéket. Nézzünk meg pár példát: *pusztul, elévül* – **a pusztulás télen történt; *az elévüléssel még várni kell*. Láthatjuk, hogy a főnév akár alanyi, akár határozói pozícióban áll, hiányzik valami a mondatokból, ez pedig az eredeti ige alanya. Nem fejezhet ki általános jelentéstartalmat a *pusztulás elkeserítő* mondat sem, hiszen például kártevők esetében ez a mondat nem helytálló. A mediális igéknél valamilyen módon, valamilyen mondatrész formájában utalni kell az eredeti ige alanyára: a *halállományban a pusztulás télen történt; a kártevők pusztulásával megszűntek a bajok* stb. Hasonlóan az *elévülés* esetében is: *elévülés után az ügyet nem lehet újra tárgyalni; az ügy elévülése nem hozott megnyugvást a felek számára*. Utalunk kell az eredeti igei alanyra akár birtokos jelzővel, akár más mondatrészsel. A *vhová való tartozás* esetében azonban – például: *fontos a közösséghez való tartozás* – már nem érezzük az eredeti ige határozott alanya hiányát, itt kifejeződik valamiféle általános jelentéstartalom is. Más a helyzet természetesen, ha már lexikalizálódott, nem nomen actionisi jelentésű lexémáról van szó, például: *sorvadás, megbetegedés, sajnás, tüsszögés*. Itt már kevésbé dominál az imént említett jelleg, ami az eredeti ige alanyára vonatkozik. Vagy a lexikalizálódás útján indult tehát el a *tartozás* szó, vagy kivétellel állunk szemben, esetleg a mediális igéken belül megoszlik ez a jelleg. Ehhez mindenesetre részletesebb vizsgálat lenne szükséges.

Azt nem állítom, hogy a kötelező tárgyi vonzatú igéket a kötelező tárgyi vonzat nélküliekkel vagy a határozói vonzatúakkal szembeállítva a tárgynak valamiféle privilégiuma lenne az alannyal szemben, mivel az eredeti ige alanya a származékban genitívus subjectívus formájában sehol nem kötelező szótári vonzat a származékban megjelenő eredeti igei kötelező tárgyjal szemben; ahogy azt sem állítom, hogy a mediálisoknál viszont az alany tölt be primér szerepet a tárgyhoz hasonlóan. Az mindenestre elgondolkodtató, hogy a szótári vonzatok tekintetében miért is e két jelenség a kiemelkedő.

A szótári vonzatok vizsgálatakor az *-ás, -és* végű főneveknél szerepet játszik a szintaktika is a vonzatosság kritériumai között, hiszen a mondatrészi szerepeket figyelembe kellett vennünk. Bár a birtokos jelzős szerkezet szerkezetileg szorosan egymáshoz tartozó elemekből áll, mégis a birtokos jelző tartalma más mondatrészsel is kifejezhető. Érdemes lenne továbbá megvizsgálni, hogy például: a *hadba lépés, hábtámadás* vagy a *rendbehozatal, számbavétel, bejövétel* és más hasonló típusú igei származékokról is ugyanezek a megállapítások mondhatók-e el, mint a fentebbiekről.

Essék pár szó a melléknévből, melléknévi igenévből képzett *-ság, -ség* képzős főnevekről is a birtokos jelzői vonzat függvényében. Ebben a csoportban az örökölt határozói vonzatokat vizsgáltam, például: *tudatos(ság) vmiben, jogosult(ság) vmire, azonos(ság) vkivel, vmivel* stb. A határozói vonzat megőrzése mellett tehát azt vizsgáltam, hogy az alany megjelenik-e a származékoknál kötelezően birtokos jelzőként, vagy hasonlóan az igei származékokhoz nem kell szótári vonzatként számon tartanunk. Ez utóbbi túnt elfogadhatónak függetlenül attól, hogy a képzős főnév milyen mondatrészi szerepben áll. Vagy valamiféle általános érvényű kifejezést jelöl a *-ság, -ség* képzős főnév, például: *nagyon fontos a tudatosság a matematikai feladatok megoldásában*; vagy az alapszó alanya nem birtokos jelzőként, hanem más mondatrész formájában fejezhető ki, például: *nem minden tizenévesnél figyelhető meg a tudatosság a pályaválasztásban; a segélyre való jogosultságot Bélánál nem kérdőjelezték meg*. Úgy tűnik tehát, ez a jelenség független a *-ság, -ség* képzős főnév mondatrészi szerepétől.

Ha a szerkezeti átalakítás miatt az alany transzformációjából származó birtokos jelzőt is feldolgozandó vonzatnak tartjuk, akkor más vonzatokkal is számolnunk kell. Például a *Béla csökönyös* szerkezet *Béla csökönyössége* szerkezetté alakítható át, viszont ha a szerkezeti átalakítás miatt a birtokos jelzőt számba vesszük, akkor az azzal szinonim *csökönyösség Bélában* szerkezetben a *-ban*, *-ben* rag is vonzat. Ez fölveti azt a kérdést, hogy a *Bélában* a főnév vonzatának tekinthető-e. Itt tehát pusztán az alany léte miatt lesz vonzat a birtokos jelző és ezzel együtt a *-ban*, *-ben* rag is. Ugyanez a helyzet az igéknél a genitivus subjectívusi alakok esetében, például: *a karom ráng* – *a karom rángása* = *rángás a karomban*. Ebben az esetben a szinonimitás meghatározásánál a birtokos jelző a kiindulási pont, hasonlóan ahhoz, mint ahogy az a szemantikai vonzatoknál történt. Fordított az irány viszont, mint amikor a határozói vonzat volt a viszonyítási, illetőleg a kiindulási pont. Ez szintén olyan válaszút, amikor dönteni kell arról, hogy ki mit tekint vonzatnak például egy vonzatszótár készítésénél. Ezekben az esetekben szerkezeti átalakításokról, transzformációból adódó vonzatokról van szó.

Az ímént vázolt esetekben a birtokos jelzőt ha nem is tartjuk kötelezőnek, azt nem vitathatjuk, hogy az ilyen típusú szerkezetekben gyakori szerepet játszik (esetleg fakultatív vonzatnak tartható). Más típusú rendszerezésben a transzformáció miatt például a birtokos jelzővé alakított alany is vonzatnak tekinthető, így a határozó már adott esetben a szó második vonzata, valencia-partnere lesz. Ezt az elgondolást nem követtem, mivel az alanyra visszavezethető birtokos jelző szerkezeti vonzatként és nem szótári vonzatként jelenik meg, a kötelező tárgyat pedig több esetben kifejezheti más mondatrés is, nemcsak a birtokos jelző, amellet, hogy ehhez különféle szintaktikai kritériumoknak kell teljesülniük.

Az eddig vázoltak során érthető, hogy mennyire határozott keretek között kell kezelni a birtokos jelzői vonzatokat, hiszen hasonló típusú jelenségekkel más-más esetekben találkozhatunk újra, amelyek következetesen ugyanolyan módon dolgozandók fel. Dönteni kell, hogy mely szempontokkal számol az anyag feldolgozója, mert enélkül számos párhuzamos, analóg esetben sem határolódhat el az emiatt felgyülemelő szövmennyiség vizsgálatától. A kérdésben a feldolgozhatóság mértékét figyelembe véve, az érvek és ellenérvek mérlegelése mellett teoretikus szempontokat is alkalmazva szükséges kialakítani az álláspontokat.

A birtokos jelző használatának korlátai

A birtokos jelzőnek a főnévi vonatosságban betöltött központi szerepe megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor az sem elhanyagolható, hogy mely esetekben nem használhatjuk a birtokos jelzőt, mikor jelenik meg zéró valenciaként. Így hangsúlyos szerepe lehet a másik pólusnak, annak, amikor nem tudunk birtokos jelzős szerkezetet alkotni, azaz nem jelenik meg, nem jelenhet meg a birtokos jelző kiegészítendő viszonyként. Ez jellemző az olyan összetett szavakra, amelyek már eredendően birtokos szerkezetet alkotnak, s tautologikus viszony mutatkozna a birtokos jelzős kiegészítéssel, például: *ablaknyílás, asztalláb, almahéj, államtitok*; vannak olyan összetételek (de nem minden ilyen típus tartozik ide), amelyek abszolút tő nélküliek, de magukban foglalják birtokosukat is, például: *ereszalja, váralja* stb. Megint mások bizonyos elő-, illetve utótagokhoz is köthetők: így a *világ-* előtagú szavak, például: *világégés*; a *-sereglet, -veszély* utótagú szavak, például: *állat-sereglet, kullancsveszély*. Vannak olyan szavak, amelyek önállóan szemantikai alapon igénylik a birtokos jelzői kiegészülést, például: *anya*, azonban bizonyos összetételeiben már nem használunk mellette birtokos jelzőt, például: *családanya*. A mértékegységek közül is többnek lehet birtokos jelzője, így például az *alma kilója, tej litere* stb. szerkezetek megemlítendőek, ezzel szemben az *áram amperje* stb. szerkezetek már kérdésesek. A csoportba tartoznak még például az időjárás jelenségek: *menyőörgés, napsütés* stb., az ikerszavak is: *zenebona, erdő-mező* stb. Nem ritka, hogy a kiegészülés hiányának szemantikai alapja van, például a *szóbeszéd* esetében. Végezetül Tamásiné Bíró Magda (1989: 118) szempontjával egészíthetjük ki a csoportosítást, ő megemlíti az alanytalan igei szerkezetekből keletkezett zéró valenciájú főneveket: *szürkület, havazás, alkonyat*.

Alaki vonzatosság

A fő jellegében szemantikai, szintaktikai jegyek után számolnunk kell még egy jelenséggel a birtokos jelző vonzatosságát vizsgálva: a megkülönböztető jegyében morfológiai vagy alaki alapú kötelező vonzatossággal. Léteznek olyan szavak, amelyek szótári alakjukban is birtokos személyjellel vannak ellátva, például: *apraja-nagyja* stb., és nincs abszolút tövük. Ezeket a szavak szintén kötelezően vonzatosságnak tarthatjuk, morfológiájuk is utal rá, hogy a jelentésük kiegészítésre vár. A vonzatra morfológiai szinten is utalás történik.

Tamásiné Bíró Magda (1996: 472–4) részletesen elemzi azokat az általa fakultatív kötöttségűnek tartott főnévi szerkezeteket, amelyeknek nincs szótári abszolút alakjuk, pusztán birtokos személyjeles formájukban élnek. Tehát a *széle, eleje, alja, hátulja, nagyja, telje* stb. szavaknak vonzatossága ilyen módon már morfológiailag eldőlt. Ennek a típusnak az eredetét a szerző az egzisztenciális mondatban (*valakinek vagy valaminek van valamije*) látja, amelyet Szabolcsi Anna is 1992-es munkájában részletesen elemez (Szabolcsi 1992). Ezek a szavak az egzisztenciális alapondat nominalizációjával keletkeztek.

Tamásiné Bíró Magda (1996: 474–5) rámutatott arra, hogy nemcsak a képzett főneveink rendelkezhetnek vonzattal, hanem az egyszerűek is. A magyar nyelv sajátosságának tartja, hogy a valencia nem mindig a szintaktikai szinten realizálódik, hanem olykor a morféma szintjén is. Ezek az egyszerű szavak valamiféle viszonyt, rész-egész kapcsolatot jelölnek. Például a *híve, letéteményese, várományosa* szavak valamiféle kötődést, valamihez való tartozást írnak le; a *mibenléte, mivelta, netovábbja* típus valaminek a tulajdonságát emeli ki; dolgok mennyiségét, hasonlóságát jelöli a *tárháza, megfelelője*; időbeli kezdő- és végpontra utal a *létrejötte, megtörténte, szünte, elhunyt, múlt, fogya* (Tamásiné 1986: 204). Az abszolút alak nélküli birtokos személyjeles főneveket két csoportra osztja: egyszerű, nem képzett főnevekre, amelyek valenciája a jelentésükből adódik, valamint igei, melléknévi szerkezetből eltérő módon nominalizálódott szavakra (Tamásiné 1996: 475).

Külföldi nyelvészek munkáit alapul véve a magyar főnevekről is kimutatta, hogy egyes típusainál a birtokos jelző kötelező vonzat akkor, amikor azok valamiféle kiinduló igei szerkezetre vezethetők vissza, ahol a kiindulási szerkezet alanya, de olykor tárgya is az átalakítás után a vonzattá vált birtokos jelzőnek feleltethető meg. Ezek a szerkezetek csak a felszínen mutatnak egységes csoportot, különböző típusú nominalizációk útján jöhetnek létre, hol az egzisztenciális mondatra, hol egy- vagy kétvalenciájú igeikre vezethetők vissza. A főnév nem minden esetben lexikalizálódott. Az ige kötelező vonzatai valamilyen formában mindig megjelennek a főnévi struktúrában is. Tamásiné Bíró Magda (1996: 474–475) a vonzatosság okát az esetek nagy részében tehát az igei struktúra örökében is látja.

A vonzatosság tekintetében alaptagnak tekinthető-e minden birtokos személyjellel ellátott főnév? „Mihelyt a birtokos személyjel megjelenik »rajtuk«, elmosódik a különbség abszolút és relatív főnév között: az *épülete* és az *állapota* már szinte egyformán kívánják meg a tulajdonos, hordozó megnevezését; ugyanígy a *harcosa* és *barátja* a viszony másik pólusa megnevezését. Birtokos személyjellel ellátva a *harcosa* is referál valamire. Mintha a birtokos személyjel ezeket az abszolút főneveket is relatívvá tenné: e jellel ellátva utalnak egy viszonyra, melynek másik pólusát a birtokos jelző nevezi meg” (Tamásiné 1989: 108). „A referenciatermelés szükségessége a valenciahordozó főnév és valencialekötője között a birtokos személyjelezés fontos funkciója. A viszony a birtokos szerkezetben explicit. Birtokos személyjellel ellátva a lekötött valenciájú abszolút főnév is valamilyen kapcsolat részesévé válik, és kiegészítést igényel: úgy viselkedik, mint a szabad valenciájú főnév. Ez a viszony is a birtokos szerkezetben válik explicitté. Ugyanakkor a birtokos szerkezet képzésének, illetőleg a birtokos személyjellel való elláthatóságnak abszolút főnevek esetén határozott korlátai vannak. [...] a szabad valenciával rendelkező főnév birtokos személyjelezése, azaz a referencia morfológiai jelzése nem kötelező [...] *Tamás rendbe hozza a lakását. A padlót...*” (Tamásiné 1989: 112–3). Szabolcsi Annánál szintén megjelenik ez a szemlélet (Szabolcsi 1992, előtte kandidátusi értekezéséért). A Magyar grammatikában a kérdéssel kapcsolatban a következő-

ket találjuk: „Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel megjelenése a birtokszón azonban a személyjeles főnév kötelező kiegészülésgényét jelöli, mellette a birtokos jelző a szintaktikai kényszerből következően kötelező vonzatként jelenik meg” (Balogh 2000b: 450). „A birtokos személyjel megjelenése utal arra, hogy a vele ellátott főnév valamilyen kapcsolat részesévé válik, szintaktikailag kiegészítést igényel, azaz szintaktikai bővítéskényszere lesz, más szóval vonzatossá válik” (Balogh 2000a: 137). Az iménti szerzőkkel ellentétben azonban azt kell mondanunk, hogy az alaki alapú vonzatosság nem keverhető össze a birtokos paradigmával. Nem minden egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott szóalakhoz járul birtokos jelzői vonzat. Attól, hogy egy szó birtokos személyjellel van ellátva, a birtokos jelző még nem lesz vonzata. Nem a *kutyája* alak írja elő a vonzatot, az egy paradigma része. Hangsúlyozandó tehát, hogy nem a birtokos személyjel ténye írja elő a bővítést. A *Béának* birtokos jelző nem a *kutyája* alak miatt van, a forma csak jelzi a birtokos jelző meglétét. A birtokos jelző írja elő a birtokos személyjelet, ezért jelenik meg. Ezért az egyeztetést és a vonzatosságot szétválasztandónak tartom egymástól. Ahogy Rác Endre az egyeztetéseket tárgyaló művében írja, a szám, személy megjelenése nem viszonyító, hanem egyeztető elem: „Magam szigorúan megkülönböztetem az alárendelő szintagmán belül a viszonyítást (tágabb értelemben vett rekción), amely az alárendelt tagon (a bővítményen) van jelölve, és az egyeztetést (kongruenciát), amely a szintagmán belül rendszerint a főlérendelt tagon (az alaptagon) fejeződik ki alakilag, de nincs is mindig szintagmához kötve.

Így a birtokos jelzős szerkezetben a viszonyítás egyaránt lehet jelölt (*Pistának a könyve*) és – gyakrabban – jelületlen, zéró morfémás (*Pista könyve*). A *-nak/-nek*, illetőleg a 0 viszonyrag az alárendelt taghoz (a bővítményhez) járul. A főlérendelt tag (az alaptag) birtokos személyjele nem a birtokos jelzői viszony jelölője, hiszen attól függetlenül is előfordul (*Pistának van könyve; Pista elvesztette a könyvét*). A birtokos személyjel az egyeztetést fejezi ki, amelynek irányító tagja a birtokos szerkezetben belül történetesen a birtokos jelző, a birtokos szerkezetben kívül azonban más mondatrész is lehet” (Rác 1991: 18).

Míg az *apraja-nagyja* esetében abszolút tö hűján a jelentésnek (is) szüksége van kiegészülésre, addig a *kutyája* típusnál nem vonzatról, nem olyan jellegű viszonyjelentésről, hanem egy paradigmatiság alokról van szó. A két típus nem olvasható egybe.

Rác Endre (1994: 119) a magyar leíró nyelvtani segédkönyvben az úgynevezett helyzetjelölő főneveket, például: *széle, közepe, eleje, hátulja, alja*, fakultatív bővítményűnek tartja. Ugyanez áll a Magyar grammatikában is (Balogh 2000a: 139). Ezeket a szavakat kötelező bővítményűnek tekintem, igaz, egy fokkal kevésbé kötöttek, mint a többi kötelező vonzat, de fakultatív bővítményűnek mégsem nevezném őket. Itt is érvényesnek tűnik a megfigyelés: a kötöttségnek különböző fokozatai vannak. A tradicionális hármass megkülönböztetés olykor szűk keretnek bizonyulhat.

Részletes és alapos vizsgálat lenne szükséges ahhoz, hogy megvizsgáljuk, ezen a csoporton belül mely esetekben fejezhető ki a birtokos jelző tartalma más mondatrész formájában. *A fiút nem zavarta alacsony volta* típusú szerkezetekre gondolhatunk itt. Ez a vizsgálat jövőbeni feldolgozandó feladat lehet, jelenleg egységesen kötelező birtokos jelzői vonzatot határoztam meg ennél a típusnál.

Alaki vonzatosság szerinti csoportosítás

A következő csoportosításba azokat a szavakat soroltam, amelyek szótári alakjukban is birtokos személyjellel vannak ellátva. Ennek a rendszerezésnek része egy kisebb csoport is, amelyről eddig még nem esett szó. Ide olyan szavak tartoznak, amelyek bár rendelkeznek abszolút szótári tövel, általában birtokos jelzői vonzattal állnak, és mint származékszavak tipikus végződéseket mutatnak (*-ék, -at, -et* stb.), ezért kerültek az alaki vonzatosság szerinti csoportba. Az, hogy tipikus képzőkkel rendelkeznek, még nem jelenti azt, hogy minden ilyen képzővel ellátott szóra egyformán jellemző a birtokos jelzői vonzat, hiszen sok közülük nem igényli ezt a fajta kiegészülést.

A csoportosítást többnyire formai kritériumok alapján készítettem. Ebben az esetben sem kapcsolom össze a birtokos jelzőt más vonzatok esetleges meglétével.

Birtokos személyjellel ellátott szavak abszolút szótári tő nélkül

- alapalakjukban birtokos személyjellel vannak ellátva, (egy kivétellel) ikerszavak:
  - Tagadó mondatokban fordulnak elő (általában egyes számú harmadik személyű alakban): *híre-hamva, híre-pora, szeri-száma* stb.
  - (Többnyire egyes szám) harmadik személyű alakban fordulnak elő, esetrag kapcsolódhat hozzájuk: *apraja-nagyja, sava-borsa, csínja-bínja, vége-hossza, útja-módja, színe-java* stb.
  - Minden szám, minden személyben állhatnak, esetrag kapcsolódhat hozzájuk: *kényem-kedvem, szavajárása* stb.
  - Szókapcsolat jellegű: *széle, hossza* egy stb.
- Alapalakjukban birtokos személyjellel ellátottak (többnyire egyes és többes szám harmadik személyben), esetrag kapcsolódhat hozzájuk, kötelezőségükben egy fokkal kevésbé kötöttek az előző csoporthoz képest, többségükben helyzetjelölők: *apraja, alja, eleje, visszája, hátulja, telje, utolja, híve, legeleje, legbelseje, legjava, legmélye, legszéle, legvége* stb.; lexikalizálódott: *fehérje, sárgája*.
- A *-t* képzővel ellátott, tárgyatlan (igekötős) igéből képzett, igei alapú szó szerkezetből származó nomen actionisok, nomen actik; általában egyes és többes számú harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott alakokban, de más formában is állhatnak, esetrag kapcsolódhat hozzájuk: *állta, belépte, eleste, visszatérte, lejárta, nyugta, múlta, elmúlt, eltelte, közbejött, létrejött, letelte, megtörtént, járta, jött, beállta* stb.; lexikalizálódott: *kelte* (dátum megjelölésére), *nyugta* ('számla'), *vágta* ('ló gyors iramú mozgása').
  - Szóösszetétel részét alkotva már nem állhat mellette birtokos jelző: *hajnalhasadta, naplemente* stb. Kivétel lehet: *a Filmvilág lapzártája*.
  - Szókapcsolatszerűek: *valami beállta előtt/után, valaki a vesztébe rohan, valami fogytán van* stb.
  - csak határozóragos formában fordul elő, minden számban és személyben állhat: *jártában-keltében* stb.
- Főnevesült, névmásra visszavezethető egyes vagy többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakok, esetraggal elláthatók: *egymásutánja, mikéntje, hogyanja* stb.
- A *-volta, -léte* utótagúak, minden szám, minden személyben állhatnak, esetrag kapcsolódhat hozzájuk, névszói, névszói-igei állítmánnyal rendelkező (*van*) mondatok nominalizációi:
  - A birtokos jelző mellett főnévi, melléknévi előtag áll: *volta*;
  - A birtokos jelző mellett melléknévi előtag áll: *mivolta*;
  - Szóösszetétel melléknévi előtaggal: *jóvolta*;
  - Szóösszetétel névmási előtaggal: *kiléte, mibenléte* stb. ;
  - Szóösszetétel határozószói névmási előtaggal: *hogyléte, ittléte, ottléte* stb. ;
  - Szóösszetétel határozói előtaggal: *távolléte, közléte, jelenléte* stb. ;
  - Szóösszetétel igekötői előtaggal: *megléte* stb. ;
  - Kivételt képez a fentiek alól, például az *erőnlét*.
- Hasonló típusú szerkesztésmóddal keletkezett, szótári alakkal rendelkezik, az *alja* típus kötöttsége jelenik meg: *hovatartozás*.
- Igei alaptagú szó szerkezet főnevesülése, minden szám, minden személyben elláthatók birtokos személyjellel, esetraggal is állhatnak: *közbenjárás, közreműködés, fennállás, fenntartás, fennforgás* stb.

- Nincs abszolút szótári alakjuk, összetételekben szerepelnek, (birtokos jelzőjük olykor lehet konkrét helymegjelölés, pl. *Solt falurossza*): *falurossza, faluszája, faluszépe, párt-híve* stb.
- Rokoni kapcsolatok jelölői: *fia, neje*.

Abszolút szótári tővel rendelkeznek, néhány tipikus végződésű főnév tartozhat ide

- Az igéből *-ék* képzővel ellátott főnevek egy része tartozik ide; cselekvés, történéis eredményét jelölő szavak; esetraggal elláthatók: *diüledék, facsarék, hozadék, jövedék, sarjadék, aszalék, indíték, töredék* stb.
  - jelentéstapadással lexikalizálódott: *jövedéki (adó), származék(szó)*.
- Igéből képzett *-at, -et* végű főnevek egy része tartozik ide; határozóraggal elláthatók, minden szám, minden személyben állhatnak: *elnöklet, vezérlet, vezénylet, olvasat, átírat, eredet, foganat, lemenet, imádat, kivonat, lenyomat, képviselet, vázlat, felügyelet, segédlet* stb.
  - *-z* végű igék származékai, többnyire a cselekvés eredményét jelölik konkrét jelentéssel, akár terméket is megnevezve: *cölöpzet, falazat, igézet* stb.; nem rendelkeznek birtokos jelzői vonzattal: *ütközet, változat, huzat, ékezet, bohózat, fedezet, igyekezet, magyarázat, áldozat* stb.
- A *-mány, -mény* végű, igéből képzett főnevek, ok-okozati viszonyt fejeznek ki, hasonlóan az *-alja* típushoz; a kötelezőség enyhébb fokán állnak: *előzmény, fejlemény, folyomány, hozomány* stb.; nem állnak birtokos jelzői vonzattal: *okmány, találmány, tanulmány, adomány, iromány, olvasmány, szállítmány, vívmány, közlemény, teljesítmény* stb.

A birtokos jelzői vonzatot igénylő szavak hasonlóan a többi vonzatos szóhoz mindig valamiféle relatív viszonyt fejeznek ki. Van olyan eset, amikor szemantikai alapú kiegészülésiigényről beszélhetünk, például: *alfaj*, más esetben azonban már alakilag determinált a szó, például: *savaborsa*. A birtokos jelző vonzatosságát bemutatva a szemantika, a szintaktika (azon belül elhatárolva a tisztán szerkezeti vonzatosságot a szótárban is jelölendőtől) és a morfológia köré csoportosíthatók a főbb szempontok. Azt mondhatjuk ezek alapján, hogy fő jellegében háromszintű, hárompólusú a birtokos jelző vonzatossága. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ezek kizárólagos szempontok lennének, inkább valamiféle megkülönböztető jelleget adnak. Ne feledjük, a jelentés szerepe mindhárom esetben meghatározó, jelen lévő. Ez a hármasság jól körülhatárolhatóan elválík egymástól, más-más szócsoportokat érint, egymással kevésbé érintkeznek a különböző típusú alkotó szóosztályok. Ez az a három szempont, amely teljesebb képet tud számunkra adni arról az igen bonyolult kérdésről, hogy milyen esetekben tekinthetjük vonzatnak a birtokos jelzőt. Ez még akkor is tartható, ha a nem tárgyalt fakultatív kötöttségű vonzatokat is számba vesszük. A birtokos jelző vonzatosságát vizsgálva az itt vázolt kérdéseket és problémákat nem lehet figyelmen kívül hagyni, legfeljebb azokat csak másként megválaszolni.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000a. A főnév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 127–41.
- Balogh Judit 2000b. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 444–60.
- ÉKsz.² 2003. Pusztaí Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- S. Hámori Antónia 1995. Az alárendelő szerkezetek: a főnévi szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 329–425.
- H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNyT*. VI: 229–70.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rác Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rác Endre 1994. A főnévi szerkezet. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 115–20.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 179–298.
- Tamásiné Bíró Magda 1986. A főnévi szerkezetek szintaktikai tárgyalása a szintaktikai és a szemantikai valencia alapján. *MNy*. 82: 198–207.
- Tamásiné Bíró Magda 1989. A főnévi csoport vizsgálata a szemantikai szerkezetek alapján. In: Rác Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 91–138.
- Tamásiné Bíró Magda 1996. A fészekalja aprajának jár a zsákmány legjava. A kötelező főnévi bővítményekről. *Nyr*. 120: 468–76.

Kiss Margit

SUMMARY

Kiss, Margit

When is the possessor an argument?

This paper tries to find out in which cases the possessive attribute is to be taken as an (obligatory) argument of its head noun. Determining what counts as an optional argument in this case is especially troublesome. Possessor arguments can be seen in various perspectives, concerning different word classes in each case. The author first discusses characteristics of semantic government and classifies relevant items in terms of their major properties. Synonymy with adverbial arguments is another criterion of determining possessor arguments. In the course of exploring syntactic government, the author comes to the conclusion that subject-based possessors are not obligatory lexical arguments with respect to nouns in *-ás/-és* or *-ság/-ség*; and even possessive attributes derived from obligatory direct objects, traditionally taken to be lexical arguments, need not obligatorily occur in a possessor role. However, for that lack of overt occurrence to apply, certain syntactic criteria have to be met. Finally, cases of morphological government are discussed. The items belonging here are primarily classified in terms of formal criteria. The author argues that it is not the case that all word forms involving a third-person singular possessive suffix have to cooccur with a possessor argument, that is, government and agreement have to be distinguished.

In sum, she claims that the main criteria of defining possessor arguments cover semantics, syntax, and morphology alike. As a main property, the argument status of possessive attributes is three-level or three-pole; nevertheless, this does not mean that these are exclusive criteria; rather, they provide some kind of distinctive trait.

A felkiáltó mondatok a középmagyar korban *

A felkiáltó mondatok önálló mondatfajtaként való számontartása az egész nyelvtörténet folyamán a legproblematisabb mind a gyakorlat, mind a kapcsolódó szakirodalom szerint. A nyelv-tanírási hagyomány szerint azokat a mondatokat tekintjük felkiáltóknak, amelyekben a beszélő a valóság tükrözésén, ábrázolásán kívül még a saját, többnyire fokozott, érzelmi többletét is kifejezi. Az érzelmi többletet a szóbeli kommunikációban jellemző mondatfonetikai eszközök: intonáció, hangerő, hanglejtés, hangsúly jelzik. Közülük az intonáció jelölésére írásban a felkiáltójel vált szokásossá. A felkiáltójel az ómagyar korban hiányzik, használatának kezdetei a 17. század elejére tehetőek: „Vgy kel, miért az magiaris nē epitet maganak Varost, hordotta volna oda be marhayat!” (1603: Szam. 97), de az eredeti kéziratokban és nyomtatványokban továbbra is, egészen a korszak végéig csak ritkán tűnik fel, például Tótfalusi Kis Miklósnál: „Annyira igaz az, hogy a’ jóban való Izves Izándékot és könyörgést fo ha Iften gyümöls nélkül nem hagyja!” (Ments. A2b). Még azokban a forrásokban, amelyekben előfordul, sem következetes a használata, és nem is feltétlenül mondatzáró írásjelként áll. Előfordul, hogy valamely indulatszó vagy érzelemmel telített szintagma végére, mondat belseji helyre kerül: „Mi tľuda tehát! ha ezek ezt a’ drágalatos Szűzet nem tľfztelik, hanem inkább ellenkeznek vele” (Hit. 63.)

A felkiáltójel megjelenése előtt is voltak próbálkozások, amellyel a közlő mondatról eltérő, másféle intonációt jelölni próbálták. Egyes nyomtatványokban a kérdőjel tűnik fel ebben a funkcióban: „Melly nagy buzgólaggal ellene mondottál minden telti rut fzeretőidnek?” (Hajnal. 30). (Sajnálatosan az újabb kiadásokban, egyes szövegközlők utólag, önkényesen sokszor olyan helyre is kiteszik a felkiáltójelet, ahol az eredeti iratban az nem volt. Ezek a kiadások a mondatfajta kutatásához csak megfelelő korlátokkal használhatók.)

A sajátos intonációra nem csak írásjellel, más módon is utalhattak. Úgy tűnik, hogy – különösen a felolvasásra vagy még inkább az előadásra szánt szövegekben – az erősebb érzelemmel telített tagmondatokat még indulatszó is megelőzhette: „Ah ha jo hirt hoznál, *holtigh áldanalak*” (Flor. 261); „*őh melly tsúdálatofo a’ Te tfelekedeteid a’ tiéd körül, az ő jovokra mindenekben felsegélled az Idveségre.*” (BKata. 8); „*Jaj, jaj, be darabos ez a rut felelet*” (Bök. 388). Indulatszó azonban nemcsak felkiáltó mondatok előtt, de igen gyakran megszólítások és kérdések, a kijelentőtől azonban mindenképpen különböző, modális mondatok előtt is állhatott.

A felkiáltó mondatok jellemzően 3. személyűek, állítmányuk nagyon gyakran összetett. Előfordulhatnak monológokban is, legtöbbjük a mondat szerkezete alapján nem feltételezi beszédpartner jelenlétét, annak ellenére, hogy a tényleges előfordulási arányuk a különböző műfajokban ezt nem igazolja. A legtöbb felkiáltó mondat a drámákban fordult elő, az adatok majdnem fele (46%). További 10–10% körüli arányban adatható még a lírai művekben, verses epikában, a jogi szövegekben és az elbeszélő prózában. A többi műfajban ennél alacsonyabb arányban van képviselve, míg a statisztikailag releváns anyag leveleiből hiányzik ez a mondatfajta. Mivel a korszak jogi szövegei elsősorban jegyzőkönyvek, sok párbeszédet idéznek. Vagyis a felkiáltó mondatokkal korszakunkban elsősorban a dialógusos művek élnek. Bár az előző korszakban inkább az imák, fohászok bővelkedtek felkiáltó mondatban, az eltolódás a dialógusos művek javára a sokkal bővebb forrásanyaggal magyarázható. Egyéb változás az előző korszakhoz képest nem észlelhető. A mondatfajta létrehozásában szerepet játszó modális elemek mind adathatók voltak korábban is, és nagyobb jelentésváltozás sem regisztrálható. Ugyanakkor a bőségebb adatmennyiség lehetőséget ad az egyes elemek használati szabályainak pontosabb leírására, illetőleg a műfaji megoszlások pontosabb megfigyelésére.

Felkiáltó mondatfajtaként (miként a többi mondatfajta esetében is) felső szintű tagmondatokat elemzünk, alárendelt tagmondatokat nem. A felkiáltó mondatok között szintaktikai tulaj-

* Az OTKA (T 48867) támogatásával készült.

donságaik alapján a következő csoportokat különíthetjük el: **A.** Tagolt felkiáltók. Ezek szintaktikai jegyeik alapján lehetnek: 1. indulatszóval, 2. nyomósító partikulával vagy 3. fokozást kifejező névmással bevezetett felkiáltók. Az egyes szintaktikai elemek nem zárják ki, sőt erősítik egymást, korszakunkban legtöbbször ezek különféle kombinációi adathatók. **B.** Tagolatlan felkiáltók. **C.** Szemantikai okokból lehetségesen felkiáltók.

A. A tagolt felkiáltó mondatokban az expresszív állításnak vagy felfokozott érzelmeknek megfelelő, azok kifejezését segítő grammatikai eszközök jelölik a mondat modalitását.

1. Felkiáltók lehetnek azok a tagolt mondatok, amelyeket, valószínűleg a sajátos intonáció jelzésének szándékával, indulatszó előz meg, s a mondat állítmánya kijelentő vagy ritkábban feltételes módú. Az indulatszó lehet az *ó*: „*Oh*, azok sem egy szalnerais, sőt egj mak szemnire sem *mostol-hatak ki* az Angelica abraziatiat” (RMDE. I: 855); *ah*: „*Ah* ha jó hírt hoznál, *holtigh áldanálak*.” (Flor. 261); vagy a *jaj*: „*jaj*, szinte *elúntam* életemet; azt akarnám, hogy mennél hamaréb megválhatnám a világtúl.” (Pázm. 639); „*Jaj*, én hűt régentén mint *virágzom* vala, És az egész világ éngem *becsül vala*” (RMDE. XVIII/2: 17).

2. Egyes fokozó partikulák, amelyen például a *de*, *be*, részt vehetnek a mondat felkiáltóvá tételében: „*De* chak kar hogi fozolaz mert bizon semmj nem kely benne.” (BKom. 72.); „*Ó be* sok arany vált itt márvány kövé, úgymond” (Ép. 585); „*Piha, be* sajnálom tselekedtemet” (Bök. 381).

3. Felkiáltók azok a tagolt mondatok is, amelyekben a névmás olyan kifejezés része, amelynek jelentése 'milyen nagyon'. Ezekben a mondatokban, a korábbi korszakhoz hasonlóan, a *mely*, *ki*, *mi*, *hogy* fokozó értelmű névmásokkal találkozhatunk: „*Melly* igen el késett, vontattya dolgo-mat” (Flor. 264); „*mely* kegyetlen Aszony ez a pálfy Ilona, mert a Selley Istvány sem holt volna megh ha az a háromszáz forintot nem kérte volna rajta” (Bosz. 538); „Mert igen nagy nyaualyába leßec. Vay *ki* nehez vgyem leßen” (HKr. 81b), „*Ki* kemeni uagi bar csak ezered resfet erredeti [erzenedis] az fidalomnak” (BKom. 70), „*Mi* tfuda tehát! ha ezek ezt a' drágalátos Szűzet nem tífztelik, hanem inkább ellenkeznek vele” (Hit. 63); „*Jai* fzegegy fzent Domonkos atyanc, *hogy* vefzenc, *hogy* fillyedenc” (Sztár. 45).

A fokozó értelmű névmásos felkiáltó mondatokban a szórend is eltérhet a hasonló alakú, kérdő névmással induló kérdő mondatokétól, például megszólítás szövdöhet be a mondat belsejébe: „*Oh melly* keferedet es *melly* nyomorodot *Iftenem* az en fziuem, mert el fogyatkozott túlem el tauozott iay már az en életem” (BÉN. 254b); „*Oh melly* edeffleges es *melly* őruendetes *Wram* az te fzent Lelked” (BÉN. 254a), és az igekötős ige egyenes szórendű lehet: „*Mely* igen *fel* *magafaltattak* *Vram* az te munkáid” (Alv. 1).

Bár a felkiáltó mondat létrehozásában szerepet játszó egyes szintaktikai elemek legtöbbször bemutatatható önállóan is, javarészt egymással kapcsolódva, egymást erősítve fordulnak elő a szövegekben. A fokozó értelmű névmásos mondatok többnyire indulatszót is felvesznek, a teljes korszakban a leggyakoribb együttes az *ó mely*: „*Oh melly* szép, ha látnád, most a' Florentina” (Flor. 263); „*óh melly* tsúdálafosok a' Te ftelekedeteid a' tiéid körül, az ő jovokra mindenkben fel-segélled az Idvefségre” (BKata 8). Míg kérdőszavas felkiáltó mondatok szép számmal adódnak indulatszó nélkül is, a *be*, *de* nyomósító partikulás mondatok szinte kizárólag csak indulatszóval együtt állnak. Néhány példa a korszak végéről, a 18. század második feléből: „*Ó be* fok arany vált itt márvány kövé, úgymond” (Ép. 585); „*Jaj, jaj, be* darabos ez a rut felelet” (Bök. 388); „*Piha, be* sajnálom tselekedtemet” (Bök. 381). Igen ritkán előfordul a két leggyakoribb indulatszó is együtt, *ó jaj* sorrendben: „*Oh, jaj*, melly hijjában futam e világot ... *Oh, jaj*, ha el vesztem a szep Menyorszagot!” (RMDE. XVIII/1/1: 410). Azonban fokozó értelmű névmás és fokozó partikula nem áll egymás mellett, valószínűleg szemantikai okokból.

B. A tagolatlan felkiáltó mondatok az ómagyar kerhez hasonlóan indulatszóból, interakciós vagy mutató mondatzóból álló tagmondatok lehetnek.

1. Felkiáltóknak tekintjük a különféle indulatszókat, az ezekből álló tagmondatokat. Leggyakoribb az *ó, jaj, oh, ah*. Az indulatszók önmagukban csupán erős érzelmi felindulást jeleznek, amit a rákövetkező egy vagy több tagmondat fejt ki tagolt formában. Ebből következően az indulatszók után következő tagmondatok különféle – a kijelentőtől különböző – modalitásúak lehetnek. Sokszor felkiáltó: „*Ó, mely igen szeret egy asszony régedet*” (Eur. 411); „*Oh lam ugyan megh keserettél*” (BKom. 71). Az indulatszóból álló tagolatlan felkiáltó mondatot, közülük különösen gyakran az *ó*-t megszólító mondat követi: „*Oh nagy Isten miért tartasz ilyen nagy latrot*” (Száz 40); „*Jövevény emberrel, ó, én búsuít szívem, mi közöm vagyon nékem*” (Eur. 407); „*Oh en keserües szerenczem mellj saniarü kipeen giötrez engem hogy azt kölj köuetnem, ... az kj el fütt előttem*” (BKom. 74). Van olyan elképzelés, például Szenczi Molnár Albert nyelvtanában is, miszerint az *ó*-nak vocativus jelölő szerepe van. Az *ó* megelőzhet óhajtó tagmondatot is: „*Oh vaiha fogattam uolna s nem kegyetlenketem uolna azkor elene*” (BKom. 75); „*Ah csak jönne hamar kívánt követségem*” (Flor. 261). Ritkábban még kérdő is lehet a követő tagmondat: „*Ah mitt mivelsz?*” (Flor. 266). Az *ó* önálló mondatégszéként való előfordulása – bár nem volna lehetetlen – a korpuszból nem adatolható.

Elsősorban a drámákban fordul elő, de más, szövegekben is igen gyakori a *jaj*. Legtöbbször mondatkezdő helyzetben találjuk: „*jaj a fekete aszszony Kata leányával itt vagon, a kútban akar-nak ölni*” (Bosz. 2: 99); „*De iay azoc titőket mind le vagnac*” (TKr. a4a). Lehet mellérendelt tagmondat előtt: „*Senki nem kesereg the raitad, hanem csak az the el veset leaniod iaigattegedet, iai, iai* ennekem, eiel, nappal könuez az en szemem” (RMDE. I: 796); „*Jai, mint veszek, Orestes, Iai, mel keserü ennekem, hogi csak holt tetemid fekúsznek eloettem*” (RMDE. I: 820). Olykor azonban a mondat belsejébe kerül, versekben elsősorban ritmikai okokból: „*el fogyatkozott túlem el tauozott iay mar az en életem*” (BÉN. 254b). Időnként előfordul a *jaj*-nak egy egészen érdekes, állítmányszerű szerepe is: „*Saem testemnek sem lelkennek nem lesz imar niugodalma, oeroekkoen oeroekke iai, iai* leszen az en dolgom, mert maeg ez vilagon meg emeztettem minden vigasagomat” (RMDE. I: 827). Inkább csak drámákban, néha egyedül is állhat: „*Toluay, toluai Hol vattok Lam, senki nincz az en szolgaimba iai, iai, iai*” (RMDE. I: 824). A *jaj* korszakunkban is igen sokszor dativusis vonzattal áll. Szinte kivétel nélkül dativusos szerkezetben áll a bibliai helyeken: „*Jay néktecis tőruény tudóknac, mert el hordozhatatlan terheckel terhelitec meg az embereket*” (KárÚT. 65) ~ „*Týnektekűs tewrwenýtudoknac Iay*” (PÚT. 146), jóval ritkábban, de máshol is előfordul: „*De iay annac à ki illý tanítafüalis nem tud meg terni az Vvr Istenhöz*” (BornPred. IXa–b); „*Es úkis el efnek de jai véreteknec*.” (Adr. Kk2).

Az indulatszók a korszakban rendkívül változatosak lehettek, erre enged következtetni, hogy ha ugyan kisebb számban is, de már az írott korpuszban is többféle indulatszó áll tagolatlan tagmondatként: „*Monda az eb. Aha kenyeret acz nekem hogy ne wgalfalak*” (PFab. 17b), elsősorban inkább drámákban: „*Haj hop bolond Judás magát fel-akasztá ...*” (Juh. 247); „*Piha be sajnálom tselekedtemet*” (Bök. 381). A *no* interakciós mondatzó a beszéd, társalgás továbbgördítését szolgálja, miközben magában rejtheti a beszélő türelmetlenségét, ezzel kapcsolatos indulatát, ezért feltehető a felkiáltó értelmezés: „*Noh, hozza az lopo beste lelek kuruakhoz es eöljjetek eöket*” (1590: SzOkI. 114), bár gyakrabban inkább felszólító mondatokkal áll.

2. Az előző korszakra tett megállapításoktól eltérően ebben a korszakban a mutató mondatzó nagy számban, jellemzően kijelentő tagmondatokkal társulnak. Mivel a felkiáltó tagmondatok, valószínűleg mondatfonetikai okokból, nem kapcsolódnak kijelentő tagmondatokhoz, a *nam, lam, im, íme* mutató mondatzóknak maguk is inkább kijelentők, nem hordoznak érzelmi többletet: „*Nam Enýs mondam .n. hogy oth walek .n.*” (1554: DMisz. 25), „*Aþoniom im egj kis kutiat adot Im neked kültem it im meg lad yo gazdaja uolt meg az bolhatis ki þetjtk belöle, ne hagjak ugj mjnt az tóbyt*” (1592: TLev. 37); „*Imé el jönek az napok és tamaþtok Dávidnac igaz csömötét*” (Alv. 4).

C. Szemantikai okokból lehetségesen felkiáltó mondatok.

1. A felkiáltó mondatokra kizárólagosan jellemző grammatikai jegyek híján gyakorta csak feltételezésekre szorítkozhatunk. A szemantikai tulajdonságok alapján történő meghatározás is

csupán feltételezés. Egyes szavak, különösen minősítést kifejezők, jelentésüknél fogva alkalmasak lehetnek arra, hogy bizonyos érzelmeket hangsúlyosan kifejezzenek megengedve ezzel, hogy az őket befogadó mondat felkiáltó értelmezést kapjon. Ide sorolhatók némely dicsőítő, köszöntő formulák: „Áldott az ő neve öröké mennyekbe” (Bal. 85), „áldot az ki jót az Vrnak nevében” (Alv. 1); „Isten hozot kérlek micsoda válasz lön?” (Flor. 261); elismerés: „Bodog à ki mafon tanul” (BornPred. Xa).

A sajnálkozást olykor gúnyosan is kifejező, *kár*, *de kár* is felkiáltó mondatban fordult elő: „De chak kár hogi fzolaz mert bizon semmj nem kely benne” (BKom. 72); „Ember vagy te, diszno Nem tom, hol tanultal. Kár volt, hogy Anyadban meg ott benn nem futtal, Még kitsiny korodban, kár, hogy ki nem múltal” (Bök. 394).

A rendkívüli dolgokat nagy valószínűséggel felkiáltó mondatokkal fogalmazták meg: „choda ez uilag, tudod pedig leuelejnjk mjnd ot uadnak, kj mjnden marhanknal dragab ha az el uefz az kj keziben akad, az jofzágis aze lefzen” (1594: TLev. 49); „Ez nagy czuda: hogy az ki meg vert, vgy vertec hogy meg holt belé, noha Zafzlos wr volt” (BornPred. Xa). A ritka kivételként előforduló felkiáltójel is egy ilyen adat után mutatható be: „Tszudálatos dolog! melly izetlen vala eddig néki a’ Kerefztények között élni, és az ő fzoakáfokhoz magát alkalmaztatni, olly kéfz, és hajlandó kedvel víféltetett az után mind egyikéhez, mind máfikához” (Kárt. 8). Ennek ellentétéként a különösen gonosz vagy felháborító jelenségeket is felkiáltónak tekinthetjük a következő példákban: „Vram Iften, hogy immar femmi tilztelegec es Böchületec nem kezde lènyi az ég hazi nepeknek” (Sztár. 36); „Mit hallok tetöled? gonoszság az asszonyom” (Eur. 410); „Gazság a dolgok ostoba parasztság” (Bök. 388).

A bizonyosságot, megerősítést kifejező és a forrásokban gyakran előforduló *bizony* partikula inkább a felkiáltó értelmezést erősíti: „iry nekem, bizonyj senkinek nem mutatom” (1588: TLev. 19); „En *bizoni* az el mult napokban meg mostis oli nagj sziuem retegesével Voltam mind keyyelmedt alapottia fellöl mind Erdli fellöl nem tuttam mit miuelni” (1630: LPLev. 112); „*Bizony* a világon nincs olly erötetes, Az ki el szakassza” (Flor. 267); „El mégyek jo szível *bizony* ha tehetem” (ComG. 526). Nagyon valószínű, hogy a ’bizony’ értelmű *bezzeg*-et magába foglaló mondat is felkiáltó: „Bezzeg soká késel Rozgoni Uram” (ComG. 530). Ugyanakkor a *bizony* megszilárdult ragos alakjai, a *bizonytal*-*bizonyára* ’bizonyossággal’ jelentésű módosítószók nem közvetítenek különösebb indulatokat, és nem eredményeznek felkiáltást. Ezekkel elsősorban Wathay írásában találkozhatni: „azkit haluan, nehez neuen uem *bizomni*all, miuell az Feiuar meg maradasa igen ketsegeskepen uala” (547); „Melltiztnel soha Izettlenbenn en nem tizteltem uala, es *bizoni*ara banatomrais uala” (547); „*Bizonial* irom semitt soha effeleben nem kerdezen az Magiaroktól senki sem en thülem” (548).

Szokásos volt a *dolog* szó jelzős szerkezetével kifejezni erős állítást vagy éppen felháborodást: „Lehetetlen *dolog* hogy ne uigadgyon, es nagy aitatofsaggal ez mai napon, az uriftenec dicheretet ne mongyon” (TEv. 65); „*Bizon dolog* hogj igen uertik often az Budaj Basat ümagatis” (1593: TLev. 42); „*Csodálatos dolog*, hogy eddig észre nem vehették annák a’ nagj leánynak dolgát” (RMDE. 2: 37); „*Jo dolog* mindenkor bizni igazsághoz” (ComG. 525).

Mindenképpen felkiáltóknak kell tekintenünk a szitkozódásokat, ezek természetüknél fogva rendkívül gazdagok (negatív) érzelmeiben: „Monda ezen: beste lelek, kuruafia *megh eöllek, vagj bennae tezek*” (1590: SzOkl. 115).

2. Grammatikai formájuk ellenére felkiáltást fejezhetnek ki a retorikai kérdések: „Micsoda ellenség árthatott Trojának Míg holta nem történt vitéz Hectorának Ki árthatott addig Carthágo Várának Míg nem fogjott élte benne Hannibálnak” (ComG. 524) [semmilyen ellenség, senki nem árthatott], és a nem megfordítható értékelő kérdések is: „Hát tized-fél efitzendeig, a’ mennyit ott töltöttem, mi lehetett volna?” (Ments. A1b) [sok mindenre futotta volna].

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- MTA Nyelvtudományi Intézet, Nyelvtörténeti Osztály – <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abcrendeskkforras.pdf>
- Adr.* = Adriai tengernek Syrenaiá. Zrínyi Miklós munkái. 1650/1651. Facsimile kiadás. Kiadta: Kovács Sándor Iván. Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon. Budapest, 1980. Benne: Zrínyi Miklós: Feszületre, Peroratio.
- Alv.* = Alvinci Péter, Postilla. Kassa, 1633.
- Bal.* = Gyarmati Balassi Bálint énekei. 1595 e. Kiadta: Köszeghy Péter és Szabó Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1986.
- BĚn.* = Bornemisza Péter, Enekek három rendbe: kulomb kulomb felec. Detrekő, 1582. Facsimile kiadás. Kiadta: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1964. Benne: Dóczy : Dicsérlek tégedet.
- BKata* = Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása. 1744. In: Széki gróf Teleki József özvegye, bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759. Kiadta: Szádeczky Kardos Lajos. Budapest, 1922.
- BKom.* = Balassi Bálint Szép magyar komédiája. 1589. Kiadta: Ján Mišianik, Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1959.
- Bod* = Bod Péter, Magyar Athenas. [Nagyszeben.] 1766. Reprint kiadás: Pytheas Kiadó. Budapest, 2003.
- Bosz.* = Magyarországi boszorkányperek I–III. 1529–1768. Kiadta: Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970.
- Bök.* = Bökényi János: Actus a mester emberekről 1768. In: Régi magyar drámai emlékek. XVIII. század. 1/1. Protestáns iskoladrámák. Kiadta: Varga Imre. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989.
- ComG.* = Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum. 1700 k. In: Régi magyar drámai emlékek II. Kiadta: Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1960.
- DMisz.* = Dunántúli misszilisek a XVI. századból. Kiadta: E. Abaffy Erzsébet. Budapest. 1968. MNyTK. 121. sz.
- Ép.* = Molnár János, Régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760.
- Eur.* = Eurialus és Lucretia históriája. 1577. In: Régi magyar költők tára. XVI. századbeli költők művei IX. 1567–1577. Kiadta: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.
- Flor.* = Florentina. 1675 k. In: Régi magyar drámai emlékek II. Kiadta: Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1960.
- Hajnal* = Hajnal Mátyás, Szíves könyvecske. Bécs, 1629. Facsimile kiadás. Kiadta: Holl Béla. Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1992.
- Hit.* = Nagy Ferenc, Az egy igaz, és boldogító hitnek eleji. Eger, 1771.
- HKr.* = Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairól ... [Kolozsvár, 1575.] Facsimile kiadás. Kiadta: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1973.
- Juh.* = Juhász Máté: A Krisztusnak éretünk való kínszenvedéséről. 1761. In: Régi magyar drámai emlékek. XVIII. század. 2. Minorita iskoladrámák. Kiadta: Kilián István. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989.
- KárÚT.* = Károli Gáspár, Szent Biblia. Vizsoly, 1590. Újtestamentum. Facsimile kiadás. Magyar Helikon. Budapest, 1981.
- Kárt.* = Mészáros Ignátz, Egy Kártigám névű török kis-asszonynak ritka és emlékezetes történeti. Pozsony, 1772.
- LPLev.* = Lobkowitz Poppel Éva levelei. In: "Im küttem én orvosságot" Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Kiadta: Kincses Katalin. ELTE Középkori és Koraujkori Tanszék. Budapest, 1993.
- Ments.* = M. Tótfalusi K. Miklosnak Mentsége. Kolozsvár, 1698.
- Pázm.* = Pázmány Péter: Predikációk. 1636. In: Pázmány Péter összes munkái VII. Predikációk. Második rész. Sajtó alá rendezte: Kanyarszky György. Budapest, 1905.
- PFab.* = Ezópus fabulái, melyeket magyar nyelvre fordított Pesti Gábor. Az 1536. évi kiadás hasonmása. Közoktatásügyi Kiadó. Budapest, 1950.
- PÚT.* = Pesti Mészér Gábor, Új Testamentum. 1536. Facsimile kiadás. MTA. Budapest, 1895.
- RMDE.* = Régi magyar drámai emlékek I–II. Kiadta: Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1960.
- RMDE XVIII.* = Régi magyar drámai emlékek XVIII. 1–4. Kiadta: Kilián István. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989–1992.

- Szam.* = Szamosközy István történetíró kézirata. Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. XVII. század eleje. A magyar nyelvtörténet forrásai. 2. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- Száz.* = Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. [Sorozat.] Pest–Budapest, 1– (1867–). Benne: Száz. 16. sz.: Hegedüs Márton: Az hegedüsökről 1580 e.
- SzOkl.* = Székely oklevéltár. Új sorozat. I. Udvarhelyi széki törvénykezési jegyzőkönyvek. 1569–1591. Kiadta: Demény Lajos és Pataki József. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983.
- Sztár.* = Sztárai Mihály, Comoedia lepidissima de sacerdotio ... Az igaz papsagnac tikore. Óvár, 1559.
- TEv.* = Telegdy Miklós, Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon, es egyeb innepeken esztendoc által, az Anyaszentegyhazba oluansni es predicalni szoktanac, magyarazattyanac elseo resze. Bécs, 1577.
- TKr.* = Tinódi Sebestyén: Egrí historianac summaia. In: Tinódi Sebestyén, Cronica. Kolozsvár, 1554. Facsimile kiadás. Kiadta: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- TLev.* = Telegdy-levelek. In: Két vitéz nemes úr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Köz-zétette: Eckhardt Sándor. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem. Budapest, 1944.

SZAKIRODALOM

- Balázs Judit 1995. Tagolatlan tagmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 71–86.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. *NyTudÉrt.* 141. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 2001. A retorikai kérdések egy lehetséges tiopológiája. In: *A retorikai kérdés a nyelvhasználatban.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 7–19.
- Kugler Nóra 2003. A módosítószók funkciói. *NyTudÉrt.* 152. sz.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pólya Katalin 1995. A mondat és fajai modalitásuk szerint. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 19–39.
- Szikszaíne Nagy Irma 2001. *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szikszaíne Nagy Irma 2003. A retorikai kérdés és felkiáltás határsávja. *MNyj.* 41: 571–80.

Pólya Katalin

SUMMARY

Pólya, Katalin

Exclamations in Middle Hungarian

This paper analyses exclamatory sentences from the Middle Hungarian period, primarily in terms of their grammatical features. Among articulated exclamations, the author distinguishes those that determine their basic modal value with an interjection, an emphatic particle or an intensifying pronoun, respectively. She also discusses unarticulated exclamations in detail and adds that for some sentences whose exclamatory modality is not made unambiguous by grammatical features, it can be made probable by semantic ones. The investigation being performed on a closed corpus, it also allows for highlighting genre-specific characteristics within the various types of sources.

Az etimológus Simonyi és Mariánovics Milán¹

Simonyi Zsigmond – úgy is, mint a magyar újgrammatikus iskola vezéralakja – többek között filológiai precizitásáról volt ismert, s ezt még ellenfelei sem tagadták soha. Rubinyi Mózes pedig egyenesen úgy emlegette őt, mint „a magyar pozitívista történeti nyelvtudomány modern klasszikusát” (idézi: Tompa József 1970: 154). Kniezsa Istvánnak a magyar nyelv szláv jövevényszavairól írt monográfiájában azonban különös dolgokat találhatunk: „A harmadik kutató, akinek a nevével ezek között a magyarázatok között [tudniillik a hibás, illetve kétséges egyeztetések között – G. B. E.] szintén igen gyakran találkozhatunk, Mariánovics Milán, illetőleg Simonyi Zsigmond, aki a szláv etimológiákat rendszeresen ezzel a szlávos pseudonymmal írta alá. Tulajdonképpen most sem sikerült ennek a lélektani háttérét tisztáznom. Simonyi, bár nem volt etimológus, és hatalmas munkásságának éppen a szómagyarázat a gyenge oldala, ha a saját neve alatt ír, a tudományos módszert és morált feltétlenül követi. Utánanéz a szó történetének, és feltétlenül hivatkozik az előtte levő irodalomra. Mint Mariánovics azonban mindezzel a legkevesebbet sem törődik. Nemcsak hogy nem akar ismerni semmi irodalmat, hanem még arra sem emlékszik, mit írt ő maga a Nyr. előző számában, mint Simonyi. Talán ezzel akarta a felelőtlenségét jelezni? Mindenesetre biztos, hogy a kortársak (így pl. Asbóth is) tökéletesen tisztában voltak Mariánovics Milán kilétével. Tehát maga is tudhatta, hogy mindazt, amit Mariánovics Milán álnév alatt ír, Simonyinak fogják a számlájára felírni. És mégis... Voltaképpen ezek a sokszor már talán bosszantásból odavetett egyeztetések (hogy fog rá reagálni Asbóth?) általában komolytalanok. Úgy gondolom azonban, hogy ennek ellenére komolyan kellett őket mérlegelnem, már csak Simonyi személye miatt is. Természetesen talán hangsúlyoznom sem kell, hogy nemcsak számos helyes magyarázata elfogadtam, hanem többször elmentéses véleményekkel szemben az ő pártjára álltam” (Kniezsa 1974: 20–1).

Némi megütközéssel olvasván e sorokat, elhatároztam, hogy utánajárok ezeknek a Mariánovics Milán-féle egyeztetéseknek.

Kniezsa műve, mint az ismeretes, két kötetben, három részben tárgyalja a szláv eredetű magyar szókincset. Az első kötet – a bevezető rész után – a biztos etimológiákat tartalmazza, a második kötet első része a bizonytalanokat, második része pedig a biztosan nem szláv, de valahol valakitől szlávként tárgyalt egyeztetéseket. A fenti idézet alapján talán nem meglepő, hogy Mariánovics Milán nevével legtöbbször az utolsó részben találkozhatunk. Egészen pontosan 26 szócikkben fordul elő Mariánovics Milán neve a biztos etimológiákban, s 57-ben a bizonytalanok, illetve hibásak között. Ha megnézzük ezeknek az eredeztetéseknek az egymáshoz való számbeli viszonyát, azt találjuk, hogy a Simonyi néven publikált etimológiák esetében az arány 33 : 69. Mondhatnók, a kvóciens szinte azonos: Mariánovics Milánnál 0,456, míg Simonyinál 0,478. Ám ha megnézzük a bizonytalanok és a hibásak arányát, már változik a kép: Mariánovics teljesen hibás eredeztetéseinek száma 36, a bizonytalanoké 21, Simonyinál a hibásak száma 34, a bizonytalanoké pedig 35. A hányadosok itt tehát már szignifikáns különbséget mutatnak: a Mariánovics Milánhoz társítható 0,583-mal szemben Simonyi 1,029-et mutat, azaz majdnem kétszer annyi talán elfogadható egyeztetést produkált a saját nevéen, mint álnéven.

¹ A 2001 novemberében a Veszprémi Egyetemen Simonyi Zsigmond születésének 150. évfordulója alkalmából megrendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Mindezek tükrében az első kérdés természetesen az volt, vajon valóban azonos-e Simonyival Mariánovics. A TESz. hivatkozásait böngészve arról mindenesetre rögtön megbizonyosodhattam, hogy a Mariánovics Milán álnév, hiszen a TESz. keresztnévvel együtt említi a bibliográfiai részben. A további adatok aztán azt is egyértelművé tették, hogy Mariánovics Milán azonos Simonyi Zsigmonddal, mivel a Nyelvőr-kalauzban a Mariánovics Milán név mellett zárójelben már ott áll Simonyié is – igaz ugyan, hogy a korábbi, még Simonyitól szerkesztett évfolyamokban a munkatársak jegyzékében Mariánovics Milán neve külön szerepel. Simonyi egyébként nem csak ezt az egy álnevet használta, ezt Zsirainál olvashatjuk a Simonyi születésének 100. évfordulóján tartott előadásban „...szerénységéről tanúskodik az a szokása, hogy termelése jelentékeny részét különféle álneveken (Antibarbarus, Filológus, Germanista, Kovács Asztrik, Kovács Márton, Lakatos Jusztin, **Mariánovics Milán** [kiemelés tőlem – G. B. E.], Öreg Tanító, Philofennus, Romanista, Szilágyi Ádám, Váró Gedeon) tegye közzé” (Zsirai 1954: 471). Hogy Zsirainak e megállapítása (hogy tudniillik Simonyi szerénységéről tanúskodnak az álnevek) mennyiben igaz a Mariánovics Milán álnév esetében, arra később még visszatérek.

Ha mármost túllépünk a pusztá statisztikán, felmerülhet bennünk is a kérdés, akárcsak Kniezsában: **miért** írt Simonyi ennyi, saját korában is komolytalannak tartott/tartható etimológiát? Továbbmegyek: sokszor nem is etimológiák ezek a szó tudományos értelmében, hanem csak hevenyészve összehordott egyeztetések, amelyek a tudós Simonyi számára sem lehettek mások, mint említést és tudományos hitelt nem érdemlő kitalációk. A Mariánovics Milán-féle cikkeket átnézve Kniezsának egy – fentebb idézett – szavát nagyon is találónak éreztem: „bosszantás”.

Az összesen 43, Mariánovics Milán néven írt cikkből az első (Nyr. 38 [1909]: 28) még csak egyetlen eredeztetés, mégpedig a *mohó* szóé. A szerző kilétének ismeretében meglehetősen mulatságos, hogy Simonyinak korábban ugyanerről a szóról írt cikkére (AkNyÉrt. R. 21: 23) is utal benne, s cáfolja az ott írottakat. A TESz. egyébként a Simonyi-féle etimológiára hivatkozik a *mohó* alatt, Mariánovics Milánra azonban nem! A második cikk (Nyr. 39 [1910]: 249–52) már 12 egyeztetést tartalmaz, nevezetesen az alábbi szavakéit: *csipisz, csúnya, dávoría, harap, orbánc, pajzán, pászta, rombol, sajbó, tok, vidék, csörc*; a következőkben pedig rövid kis bevezetők után írja egyre nagyobb számú egyeztetéseit, némelyikben önismerésbe is bocsátkozva, de szinte mindenhol némi maliciózus oldalvágást intézve a kor jeles nyelvészeinek irányába. Így például a Nyr. 40 [1911]: 348–50. oldalán a következőket találjuk: „Mínhogy a *mohóról* adott magyarázatom még a szigorú Asbóth Oszkárnak is tetszett (a többi egyeztetésemről még nem mondott ítéletet, csak mondattani egyeztetéseimen fejezte ki ámulatát, de egyelőre még azokat se cáfolta meg), bátorkodom folytatni egybevetéseimet”. Majd következik kilenc egyeztetés: a *boronc ~ dabronc ~ döbröc, gabanica ~ kabanica, guga, isa, káca ~ káci pala(kő), sóly, zserja* szavakéi, amelyek közül a *süly* szót – mint talán a legelképesztőbbét – részletesebben is ismertetném. Ennek kapcsán a következőket írja: „Asbóth O. Simonyinak a *sajnál* szóról való magyarázatát bírálva (Nyelvtudomány 3: 115) a többi közt »nagyobb föltűnést keltő föltevésnek« tartja, hogy a szláv ž a magyarban s-sé változott volna. Pedig valószínűleg lehetne több ilyen példát találni. Eszembe jut például a *sajtár*, mely a szlovén *žehtar* átvétele. De ilyen a *süly* is. Jelentése 'marisca ficus, fungus, scorbutus; Fliegwarze, Skorbut' NySz. 'hámlással járó bőrbetegség, bőrkosz, rossz fekély, orron támadt nagyobb seb' stb. MTSz. Már a 16. században előfordul mélyhangú *suly* alakja, s ez ma is országszerte el van terjedve (MTSz.) s kétségkívül ez az eredetibb, mert a magyar szó alig lehet más, mint a szlovén–horvát–szerb *žulj* szó mása, mely a. m. 'Schwiele, bőrkéreg, feltört bőr', de tulajdonképpen földörzsölődés, mert *žuliti, žuljiti, žuljati* a. m. erősen dörzsölni. A magas hangú alak talán az országszerte elterjedt *suly egyén* > (illeszkedéssel) *süly egyén* káromkodással alakult ki. (A csagataj *süjel*, tatár *šöjal* 'Warze, Hühnerauge' NyK 18: 21 alig eshet nagyobb súllyal a latba, Gombocz se vette föl a török jövevényszavak jegyzékébe)” (Nyr. 40 [1911]: 350). Talán mondanom sem kell, hogy az ősi finnugor eredetű szónak ez a magyarázata a legnagyobb képtelenség (ugyanakkor persze nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a valóban létező mély hangú változatok kérdése még mindig nincs kellőképpen

tisztázva, bár az biztos, hogy hangrendi átcsapással jöttek létre). A *süly* finnugor etimológiája a cikk keletkezésének időpontjában Budenz, Gombocz, Setälä, Wichmann munkáiból már ismert volt (és ezt Mariánovics Milán mintha nem is tudná!) – ismét felmerül tehát a kérdés: **miért** találta ki Simonyi Mariánovics Milán néven ezt a nyilvánvalóan elfogadhatatlan egyeztetést?

A Mariánovics Milántól származó későbbi egyeztetések a következő magyar szavakat eredeztetik szláv etimonokból: *bibaszi* ~ *bebaszi*, *bocskor*, *cáfol* ~ *cafol*, *cafra* ~ *cafat*, *condra* ~ *candra* ~ *codora*, *csécs* ~ *csecse* ~ *csecsebecse*, *csoba*, *csupál*, *csücsüil* ~ *székely csücsükél*, *dánguba*, *décsák*, *dédó* 'időre', *dorgál*, *doromblya*, *dundi* ~ *dundus* ~ *durdus*, *gugyor*, *gurgula*, *kacabajka*, *kászu*, *kozperd* ~ *kocperd*, *kuka* 'horog alakú fa' *kukkuri-bárán*, *kukora* 'göndör', *kuszi* kutyahívogató szó. *rusnya*, *mozga* 'csontvelő', *pilka* 'hordódugó', *palóc pucor* 'gyomor' *részál* '(halat) bevagdál', *susma* 'mafla, mulya, ügyetlen', *susnya* ~ *susnyó* 'fattyúhajtás, gyökérhajtás', *szompor* 'kén', *szó* (a *szőke* és *szürke* szavak alapszavaként), *teber* ~ *töbör* 'gödör', *tëta* 'nagyanya', *topánka* (Nyr. 43 [1914]: 14–7); *motoz* (*van a fejibe*) főnév, amelyet összekapcsol a *motolla* és *madzag* szavakkal (!) (Nyr. 44 [1915]: 99–101); *Zánk* – ez utóbbi eredeztetés tele van Simonyira vallóan pontos filológiai hivatkozásokkal (Nyr. 44 [1915]: 193–4); *cámoly* (Nyr. 45 [1916]: 267–73); *babrá*, *balgatag*, *balogács*, *csücsüil* (ezt korábban már egyszer megírta!), *dumál*, *fufnyos* 'orrán át beszélő', *góga* 'hintá', *gulya* ~ *guja* ~ *guji* 'farkatlan', *kulj* ~ *kulja* 'suta szarvú', *hajda!* ~ *hajdi!* ~ *hajkál*, *halaburda*, *harákol*, *kaba*, *kásta*, *kocsvërda*, *kolna*, *kopács* ~ *kopács*, *kopolya*, *kuka* 'horog alakú fa' – szintén másodszor írja meg itt –, *kuli*, *lilik*, *lisza*, *macsula*, *macca*, *magá* 'szamár', *mamlasz*, *mangalica*, *maráz*, *packa*, *pákosztos*, *pa(m)pula*, *ró*, *rukec*, *riütyő*, *semengyia-körtve*, *süly*, *sulyok*, *svihák*, *susog*, *suttog*, *szalajka*, *szipa* 'vén lotyó, banya', *tapotál*, *tëta* (megint csak másodszori említés!), *trafál*, *zene-bona* (Nyr. 46 [1917]: 267–73); *ne* 'fogjad' (Nyr. 47 [1918]: 141); *szipoly* (Nyr. 33 [1904]: 372). A felsorolt eredeztetések, mint látható, néhány kivételtől eltekintve nagyrészt tájnyelvi, illetve használatukat tekintve már Simonyi korában is elavult, régies szavakra vonatkoznak. E tény számomra azt látszik megerősíteni, hogy maga a szerző sem gondolta egészen komolyan őket, bár Simonyi nagy fontosságot tulajdonított a tájnyelvi kutatásoknak is.

A Mariánovics Milán álneven megjelentetett cikkek között, bár főleg a szláv jövevényszavakról írt Simonyi, ezenkívül találhatóunk például szláv–magyar összehasonlító mondattannal foglalkozó írást, albán jövevényszavakat, valamint német forrásokban található, magyar nyelvészekre történő hivatkozások feldolgozásával foglalkozó közleményt.

Ha mármost visszatérünk a szláv etimológiákra, előfordul aztán az is, hogy ugyanarról a szóról mindkét néven ír, például *lilik* (Simonyi, Nyr. 39 [1910]: 438, valamint Mariánovics Milán, Nyr. 46 [1917]: 273), s bár utóbb mindkettő tévesnek bizonyult, hiszen a szó hangutánzó eredetű, mégis a Simonyi-féle etimológia (azaz a finnugor eredet) a megjelenés korában igenis megállta volna a helyét, míg Mariánovics Milán szláv egyeztetése – elsősorban jelentéstani okok miatt – semmiképpen. Kettős egyeztetését adja Simonyi és Mariánovics Milán még a következő szavaknak: *condra* (Mariánovics Milán, Nyr. 43 [1914]: 15; Simonyi, Nyr. 45 [1916]: 297), *csörsz* (Mariánovics Milán, Nyr. 39 [1910]: 252; Simonyi, Nyr. 28 [1899]: 461), *isa* (Mariánovics Milán, Nyr. 40 [1911]: 349; Simonyi, Nyr. 36 [1907]: 129), *maráz* (Mariánovics Milán, Nyr. 46 [1917]: 273; Simonyi, Nyr. 32 [1903]: 528), *papulya* (Mariánovics Milán, Nyr. 46 [1917]: 273; Simonyi Nyr. 43 [1914]: 315); *svihák* (Mariánovics Milán, Nyr. 46 [1917]: 273; Simonyi, Magyar nyelv² 84), *tarisznya* (Mariánovics Milán, Nyr. 46 [1917]: 272; Simonyi, Nyr. 49 [1920]: 99).

Mielőtt a **miért** megfejtését megadnánk, hadd idézzek még egy Mariánovics Milán-féle bevezetőt a Nyr. 43 [1914]: 14–17. oldalain közölt cikkből: „Nagyon örülök, hogy szögyeztetéseim annyira fölkeltették nyelvészetünk jeleseinek érdeklődését. Asbóth, Gombocz, Melich sorban foglalkoztak egy-egy magyarázatommal, s ha cáfolták is, ez is előmozdítja az ide vágó kérdések tisztázását. [...] Remélem, az itt következő új szögyeztetésekkel is sok elfogadhatót nyújtok. Minden esetre azt mutatják, mennyi még a tennivaló s mennyi érdekes anyag kínálkozik még e téren.”

Majd ezt követi immár 37 (!) egyeztetés, amelyek jelentős része hasonló képtelenség, mint a fentebb idézett *süly*.

Hosszan lehetne sorolni tovább a hihetetlenül hihetlenebb egyeztetéseket, itt most még egy, valóban teljességgel komolytalan etimológiai felvetést említek még meg. A Nyr. 47 [1918]: 141. oldalán *Indulatszók* személyraggal című cikkében Mariánovics Milán a *ne* belső keletkezésű indulatszót szláv eredetűnek tartja, mégpedig azon az alapon, hogy létezik a szónak *nektek* többes számú alakja, ami szerinte szláv örökséggel magyarázható, mivel a szláv nyelvek **mindegyikében** [kiemelés tőlem. G. B. E.] megtalálható jelenség, hogy indulatszavakhoz és egyéb, felszólítást kifejező alakokhoz többes szám második személyű igei személyragokat biggyesztenek. Igaz, hozzáteszi, hogy az oroszban ez pusztán arra korlátozódik, hogy a többes szám első személyű felszólító módú alakhoz hozzáteszik a *-me (-tye)* ragot. A *ne, nesze* eme egyeztetését természetesen sem Kniezsa (1974: 894), sem a TESz. nem fogadja el.

Fejtsük már most meg a sok **miértet**! Tudvalévő, hogy Asbóth könyörtelen és rigorózus vita-partner volt, mint erre például Kiss Lajos is utal (1970: 51). Bírálta olykor Simonyi egy-egy felvetését is, de különösen kemény kritikával illette Melichet. A szláv jövevényszó-kutatás éppen ebben és a közvetlenül megelőző időkben vett nagyobb lendületet, Asbóth után Melich mellett például Valló Albert Nándor jelentetett meg ezekben az években etimológiasorozatot *Tót jövevényszók* (Nyr. 33 [1904]: 558–72) címmel, valamint külön tanulmánykötetet is a szlovák (nála még: tót) jövevényszavakról *Tót elemek a magyar nyelvjárásokban*, különös tekintettel a magyarság és szlávtság viszonyára történeti, néprajzi és nyelvi alapon címmel. Franz Miklosich – magyarul nem is tudó szlavistaként – szintén írt a magyar nyelv szláv jövevényszavairól (*Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien 1886). Ha belelapozunk a kor folyóirataiba, rengeteg egyéb szláv egyeztetést is találunk a legkülönbözőbb szerzőktől – a részletek ismertetésétől itt eltekintek. Ezeknek az eredeztetéseknek jó része persze ma már nem állja meg a helyét, és akkoriban is sokan látták már az etimológiai hibáit – így valószínűleg maga Simonyi is nem egyet észrevett. A téma viszont az utcán hevert: csak találni kellett újabb és újabb, egyeztethetőnek tűnő szavakat, és szinte ömlesztve leírni – s máris kész a nyelvészeti folyóiratnak beküldhető (és ott meg is jelenő!) cikk. Simonyi, amikor Mariánovics Milán árlnéven írt, ezt az eljárást követte. A **miértet** ezzel persze még nem válaszoltuk meg.

A tanítványok és ismerősök, kollégák és kortársak tollából származó, Simonyit méltató és ismertető cikkek mind arról szólnak, hogy milyen remek kutató, tanár és szerkesztő volt, milyen kényesen pontos a filológiai módszerekben. Jogosan – ezt nagy művei és kisebb cikkei ismeretében bátran állíthatja bárki. Prohászka Jánosnál azonban találunk még valamit, ami segíthet a Mariánovics Milán néven közreadott írások létrejöttét megmagyarázni: „...a hihetetlenül sokat dolgozó tudós sohasem látszott fáradtnak, hanem mindig derült jókedvvel, a világ bajairól és gonoszságairól megfeledkezve, szinte gyermekies lélekkel forgolódott övéi és tanítványai között. Ajkán állandó volt a derült mosoly. Boldogság töltötte el, ha egy-egy, a helyzetnek vagy alkalomnak megfelelő költői idézetet mondhatott; egy-egy sikerült szójátékának gyermekként tudott örülni” (Nyr. 77 [1953]: 26). Prohászkan kívül hasonló emlékeket idéz fel Simonyival kapcsolatban Sebestyén Károly (Nyr. 48 [1919]: 172): „Szelid Krisztus-arca, jóságos kék szeme, áldott lelkéből fakadt mosolygása már szemre is meghódítja az ifjúságot”, de még az előbbieknél is markánsabban utal Simonyi humorára Bánóczy József: „egész lénye derültséget árasztott, különösen adományok nagyszerűen tudott mulatni” (Nyr. 48 [1919]: 188). Simonyinak tehát remek humora volt!

Ezzel térnék tehát vissza Kniezsának cikkem elején idézett mondatára: „...talán bosszantásból odavetett egyeztetések...”. Jőmagam Mariánovics Milán „létét” e két elemmel magyaráznám: a bosszantás, valamint a humor rejtőzhetett a Kniezsától lélektanilag megfejthetetlennek tartott eljárás mögött. És valóban: Asbóth bosszantása tényleg közrejátszott ezen etimológiák megalkotásában, mint Mizser Lajos szíves szóbeli közlése nyomán megtudtam. A kor többi jeles nyelvészének, elsősorban Asbóthnak, Gombocznak és Melichnek vagy volt tudomása Mariánovics Milán kilétéről, vagy nem – erre nem találtam semmi utalást. A Mariánovics Milán név pszeudonim mivolta azonban

később már nem lehetett kétséges senki előtt; a TESz. és a Szófsz. is teljes névvel utal rá. Nem utolsósorban az is belejátszhatott az efféle bosszantásba, hogy a korabeli délibábos nyelvészkedőknek is adhatott így egy fricskát. Hogy Simonyi jól mulathatott a kortársak bosszankodásán és a Mariánovics Milán-féle etimológiák cáfolatába vetett komoly tudományos munkán, abban azonban biztos vagyok, mégpedig többek között azért, mert nem csupán a cikke bevezetőiben olvashatunk gúnyos-komoly, csipkelődő és – a szerző valódi kilétének ismeretében mondhatjuk: – álságosan öntömjénező megnyilvánulásokat, hanem erre utal Simonyinak a *Nyr.* 49 [1920]: 65–7. oldalán közzétett, kevéssé ismert, ám számunkra most annál érdekesebb cikkének már a címe is: *A tréfa szerepe a szóhasználatban*. Akinek pedig posztumusz publikációja éppen a **nyelvi humorról** szól, az legaktívabb éveiben miért ne követhetett volna el **nyelvészeti tréfákat**? Mulassunk tehát Mariánovics Milánon, és becsüljük meg Simonyit nyelvészként, tudósként – s néha humoristaként is.

SZAKIRODALOM²

Asbóth Oszkár 1903. *Mostoha és eszkába*. *Nyr.* 32: 264–70.

Balassa József 1919. Simonyi és a magyar nyelvtudomány. *Nyr.* 48: 162–5.

Bánóczy József 1919. Emlékeimből. *Nyr.* 48: 187–93.

Burány Gergely 1970. Simonyi Zsigmond esztergomi diákéletéből. *Nyr.* 48: 185–7.

○ Kiss Lajos 1970. Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: Szathnári István (szerk.). *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 47–59.

Kniezsa István 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mariánovics Milán (Simonyi Zsigmond) 1909. Szómagyarzatok. *Nyr.* 38: 28–9.

Mariánovics Milán (Simonyi Zsigmond) 1910. Szláv jövevényszavunkhoz. *Nyr.* 39: 249–52.

Mariánovics Milán (Simonyi Zsigmond) 1911. Szláv jövevényszók. *Nyr.* 40: 348–50.

Mariánovics Milán (Simonyi Zsigmond) 1914. Szláv jövevényszók. *Nyr.* 43: 314–6.

Mariánovics Milán (Simonyi Zsigmond) 1917. A magyar–szláv nyelvviszonyhoz. *Nyr.* 46: 267–73.

Mariánovics Milán (Simonyi Zsigmond) 1918. Indulatszók személyraggal. *Nyr.* 47: 141.

Miklosich, Franz 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien.

Munkácsi Bernát 1919. Budenz és Simonyi. *Nyr.* 48: 165–71.

Prohászka János 1919. Simonyi és nyelvjárásaink tanulmányozása. *Nyr.* 48: 175–7.

Prohászka János 1953. Simonyi Zsigmond. *Nyr.* 77: 11–30.

Rubinyi Mózes 1919. Simonyi Zsigmond Lipcsében. *Nyr.* 48: 194–7.

Rubinyi Mózes 1949. Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében. *Nyr.* 73: 5–8, 69–72, 142–5.

Sebestyén Károly 1919. Simonyi a katedrán. *Nyr.* 48: 171–5.

Simonyi Zsigmond 1887. A szótók története. *Nyr.* 16: 241–49.

Simonyi Zsigmond 1899. Szerkesztői megjegyzés. *Nyr.* 28: 461.

Simonyi Zsigmond 1900. Elvonás. *Nyr.* 29: 481–91.

Simonyi Zsigmond 1903. Elvonás. *Nyr.* 32: 529–51.

Simonyi Zsigmond 1904. Szómagyarzatok. *Nyr.* 33: 369–73.

Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Athenaeum, Budapest.

Simonyi Zsigmond 1907. Szerkesztői megjegyzés. *Nyr.* 36: 429.

Simonyi Zsigmond 1910. Szógyeztetések. *Nyr.* 39: 433–41.

Simonyi Zsigmond 1914. A szófejtő szótárhoz. *Nyr.* 43: 314–6.

Simonyi Zsigmond 1915. Szólásmagyarázatok. *Nyr.* 44: 99–101.

Simonyi Zsigmond 1915. *Zánk*. *Nyr.* 44: 193–4.

Simonyi Zsigmond 1916. A szófejtő szótárhoz. *Nyr.* 45: 290–8.

Simonyi Zsigmond 1920. A magyar–német nyelvviszony. *Nyr.* 49: 97–102.

² Simonyi és Mariánovics Milán írásai közül a bibliográfiában csak azok szerepelnek, amelyekre a cikkben hivatkozás történt.

- Simonyi Zsigmond 1920. A tréfa szerepe a szóhasználatban. *Nyr.* 49: 65–7.
- Tompa József 1970. Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanírás. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1851–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 147–55.
- Valló Albert Nándor 1904. Tót jövevényszók. *Nyr.* 33: 558–72.
- Valló Albert Nándor 1897. *Tót elemek a magyar nyelvjárásokban, különös tekintettel a magyarság és szlávtság viszonyára történeti, néprajzi és nyelvi alapon*. Keszthely.
- Zsirai Miklós 1954. Simonyi Zsigmond emlékezete. *MTA IOK V*: 465–81.

G. Bogár Edit

Valóban megértik a mai diákok az elbeszélő múlt idejű igealakokat?

Kortársaim és idősebb kollégáim bizonyosan csodálkoznak ezen a kérdésfelvetésen, hiszen egy-két éve még magam is meglepődtem volna egy ehhez hasonló címen.

Az elbeszélő múlt idejű igealakokat (*látá, kéré, vala, tön, lön*) a mai köznyelvi írásbeli vagy szóbeli kommunikációban nem használjuk, de megértjük. Ezt a felfogást osztják a különböző szempontú hazai nyelvtanok. A leíró Magyar grammatika azzal egészíti ki ezt az állítást, hogy az elbeszélő múlt a 20. századi szépirodalomban elsősorban archaizáló vagy nyelvjárási stíluselemként fordul elő, így a paradigmáknál apró betűsként ismerteti (Keszler 2000: 105). A Magyar dialektológia a köznyelvben egyedülinek tekintett *-t* jeles múlt idő mellett bővebben ír a keleti nyelvjárásainkban (a Tiszántúl keleti, délkeleti peremén és főként a székelyben és a csángóban) élő *-ái/-é* jeles múlt időről, illetve annak az összetett múltakkal szembeni funkcionális különbségéről (Kiss 2001: 357). A leíró és a nyelvtörténeti szempontokat ötvözi Jakab László (1999) *Tanulmányok az igeragozás köréből* című kötetében, amelyből különösen azt emelném ki, hogy az elbeszélő múlt jelének változásakor a hangtani és funkcionális mozgatórugókat rangsorolja a szerző. Természetesen a legrészletesebben a Magyar nyelvtörténet (Kiss–Pusztai 2003) hasábjain olvashatunk az elbeszélő múlt alakjait és funkcionális fejlődéséről, amelyből a kutatásomra nézve néhány szempontot kiemeltem.

1. A mindennapi kommunikáció során nagy valószínűséggel a *-t* jeles múltat használták általános múlt időként már az ómagyar korban a végé felé is (vö. Kiss–Pusztai 2003: 363).

2. A *látá, kéré* mellé az ómagyar korban jött létre a *látá, kére* rövid magánhangzós változat az általános ragozás E/3. személyében, illetve ugyanekkor nyerte el végleges hangalakját az *-ó/-ő*-t tartalmazó ritka variáns, lásd *tön, lön* (vö. Kiss–Pusztai 2003: 363).

3. A középmagyar kori szövegek azt bizonyítják, hogy a múlt idők rendszerében a *-t* jeles helyezkedett el a gyakorisági sorrend élén, amelyet az elbeszélő követett, s csak utána álltak az összetett múlt idők. Ebben a korban a funkcióváltások sora indult el. Az eredetileg csak a dialógusokban használt *-t* jeles múltat a narratív szövegekben is alkalmazni kezdték, s ezzel funkciókeveredés történt a narratív szövegekre jellemző elbeszélő múlt és a *-t* jeles múlt között; majd a folyamatos múlt (*lát vala ~ lát volt*) és a régmúlt (*látott vala ~ látott volt*) fokozatosan beleolvadt az elbeszélő múltba (vö. Kiss–Pusztai 2003: 614–5).

4. A középmagyar kor végére már láthatóan funkciójavesztett, de alakilag gazdag múltidő-rendszer stilisztikai, esztétikai szempontoktól vezérelve újraélesztették a költők, írók az újmagyar korban, noha a beszélt nyelv már a 16. századtól folyamatosan elszakadt a használatuktól (vö. Kiss–Pusztai 2003: 722).

A hétköznapi ember első találkozása az elbeszélő múltú igékkel éppen a fent említett írók, költők műveinek olvasásakor történik. Hiszen általános iskolai tanulmányainak ötödik-hatodik-hetedik osztályos anyagából ki ne emlékezne a János vitézre, a Toldira, Kölcsey Himmuszára, Vörösmarty Szózatára. Tehát első találkozásaink egyik típusa olyan szöveg, amelyben a ritmikai-esztétikai

szempontok miatt megjelenő elbeszélő múlt van jelen, s viszonylag kisebb azoknak a műveknek a száma, ahol a funkciók (vagy a funkcionális keveredés) még nyomokban kitapintható. Ilyen alkotások lehetnek Tinódi, Zrínyi, Balassi, Mikes munkái, bár nagy örömmre néhány általános iskolai tankönyvben felfedeztem egy részletet Bethlen Miklós önéletrajzából, sőt némelyik nyelvtankönyv még egy-egy kódekszerűvel is megajándékozott.

E szövegek olvasása közben általában felismerik a gyerekek e múlt időt a szöveggörnyezet segítségével – legalábbis mindeddig így tapasztaltam –, s véleményem szerint erre épült a korábban ismertetett nyelvtanok felfogása is, hogy az elbeszélő múlt felismerésének készsége kialakul az általános és középiskolai olvasmányok alapján, s a *-t* jeles múlt mellett alkalmazott archaikus vagy nyelvjárási variáns értelmezéssel épül be a nyelvtudatba. Nyelvtörténeti tárgyakat tanító oktatóként ezzel az alapfelfogással kezdtem el az utóbbi évekig a nyelvelmélelemző óráimat.

Mi vezetett el mégis a címbe li kérdésfelvetéshez? Egy mindennapi élethezelyet.

Baráti köröm gyakran megkeres, ha „egy kis korrepetálásról van szó”. Egy ilyen alkalommal általános iskolás kis barátnémnak a Szózatot kellett memoritereként megtanulnia. Az egyébként remek versmondó készséggel és színészi vénával is megáldott Evelin előzetes bejelentésként közölte velem: „én ezt tudom, de nem nagyon értem”. Na, olvassuk el a verset akkor közösen – javasoltam –, mivel azt gondoltam, hogy a történelmi vonatkozásokat nem érti, s már bőszen meséltem is neki a honfoglalástól kezdve őseink nagy cselekedeteit. Ő jó taktikusként végighallgatott, aztán felvilágosított, hogy ezt az iskolában már a tanárnője is elmondta. Erre én felvont szemöldökkel és az indulattól valószínűleg kissé kipirulva azt válaszoltam: „akkor igazán nem tudom, mit nem értesz rajta”.

S miközben ő szépen szavalta a verset, és elértünk a „Szabadság! Itten *hordozzák* véres zászlóidat” részhez, megvilágosodott, hogy mit nem értett ő, és mit nem értettem én. A gyerek nem tudta elmagyarázni, hogy egy nyelvi elemet nem ért, nem ismer fel, s a köztünk lévő kor- és nyelvi kompetenciabeli különbség miatt a tanár, jelen esetben én, nem tudtam megérteni, felismerni az ő problémáját. Az értelmezési hiba: a *hordozák* elbeszélő múlt idejű igealak helyett használt *hordozzák* jelen idejű alak viszont rávilágított a problémára. Mint tudjuk, a gyermeki agy kizárólag a ritmikán alapuló, de értelmetlen hangsort, mondókát is könnyen elsajátít. A megtanulandó Szózatban csak néhány számára értelmezhetetlen szóalak volt, így nem okozhatott gondot az elsajátítása, akár még homályos pontokkal sem. Az értelmezési kényszer azonban öntudatlanul is működött, így az ismeretlen *hordozák* helyébe a számára értelmezhető *hordozzák* igealak került. Később, amikor megmagyaráztam neki ezt a fajta múltidő-jelet, pillanatok alatt meg tudta mutatni a szövegben, mi volt az, amit „nem nagyon értett”. Ráadásul tökéletesen meg is fogalmazta már az első pillanatban a problémáját! Nem nagyon érti, azaz az alapszó (*hordoz, ont, elbukik*) világos volt számára, csak a versben előforduló formája nem.

Az eset elgondolkodtatott, és a Miskolci Egyetemen posztgraduális képzésben részt vevő hallgatóimtól megkérdeztem, hogy tapasztaltak-e hasonló jelenséget tanóráikon. Mivel sok igenlő választ kaptam, elkezdett érdekelni, hogy a probléma vajon csak az általános iskolás korosztályt érinti vagy a hasonló szövegekkel a magasabb szinten találkozó mai középiskolásokat is. E felmérésben az egyik miskolci középiskolában tanító kolléganóm, Kondrákné Hódi Laura segédkezett, akinek ezúton is köszönöm, hogy elsőként bekapcsolódott a kutatásomba. A tanárnő a tizedikes osztályában a tananyaghoz kapcsolódóan a Szózatot adta memoriter házi feladatként, amelyet a következő órán írásban kért számon.

A dolgozatok elemzése a következő képet mutatja. A Szózatban három elbeszélő múltú igealak található, ezek sorrendben a következők.

1. *hordozák* Szabadság! Itten *hordozák*
Véres zászlóidat,
S elhulltanak legjobbjaink
A hosszú harc alatt.
(5. versszak)

2. *onta* Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába *onta* vért,
S keservben annyi hú kebel
Szakadt meg a honért.
(8. versszak)
3. *elbukál* Légy híve rendületlenül
Hazádnak, oh magyar:
Ez éltetőd, s ha *elbukál*,
Hantjával ez takar.
(13. versszak)

A harmincnégy dolgozatíró diákból huszonkettő írta le jól ezt a három elbeszélő múltú igét. Egy tanuló nem jutott el a 13. versszakig, de az előző versszakokban szereplő *hordozák*, *ontá* igealakokat helyesen írta le, tehát összesen huszonhárom dolgozatban találtam meg hibátlanul ezt a fajta múltidő-típust. Két diák nem jutott el az 5. versszakig a lejegyzésben, így az ő dolgozatuk az elemzés pozitív vagy negatív példáit nem gazdagította. A maradék kilenc dolgozatíró pedig a három kiemelt igealak valamelyikében hibázott. Az alábbi táblázatból is jól kitűnik, hogy mérlegelésünk szempontjából 23 helyes és 9 hibás dolgozat áll egymással szemben.

típus	dolgozatok száma	összesen
Hibátlan elbeszélő múltú igealak (3)	22	
Hibátlan elbeszélő múltú igealak (2)	1	23
Hibás elbeszélő múltú igealak	9	9
Nem jutott el az 5. versszakig	2	2

A kilenc hibás dolgozat bemutatásához a nyelvemlékelemző gyakorlatból leszűrt tapasztalataimat is hasznosítottam. A tanórákon megfigyeltem, hogy hallgatóim a legkönnyebben akkor ismernek fel egy elbeszélő múltú igét, ha a szöveggörnyezetben mellette szerepel egy *-t* jeles múltú ige is, amelyből következtethetnek az azonos idősfkra. Viszonylag jól felismerik abban az esetben is, ha az ige mellett egy összetett múlt áll (különösen a *lát volt*, *látott volt* típusúak mellett), vagy ha szerepel a közvetlen szöveggörnyezetben egy múltra utaló határozószó. Viszont a legnehezebb számukra a szöveggörnyezetben segítség nélkül álló elbeszélő múltú igealak felismerése. A Szózatban mindhárom nehézségi fokozat megtalálható.

A 2. pontban kiemelt *onta* ige mellett szerepel egy *-t* jeles ige is (*szakadt meg*), amely a középiskolásoknak is segített: azaz még az a kilenc hibás dolgozatot beadó diák is helyesen írta le.

A második nehézségi fokot az általam az 1. pontban kiemelt *hordozák* ige képviselte, amelynek szöveggörnyezetében egy archaikusnak számító múlt idejű igét találunk: *elhulltanak*. Ez az alakvariáns az ómagyar korban jött létre a *-t* múltidő-jel és az általános igeragozás T/3. személyragjának kapcsolódásával (vö. Kiss–Pusztai 2003: 367). S bár archaikus, minthogy a *-t* jeles múlt idő paradigmájába tartozik, úgy gondolta, hasonló segítséget nyújthat a diákoknak, mint az összetett múltú alakok. A kilenc hibás dolgozatból azonban mindössze egyben találtam meg a helyes: *hordozák* igét. Két tanuló a *hordozád* formát írta, azaz az igeragozásban tévedett. Hat középiskolás viszont elkövette ugyanazt a hibát, amit általános iskolás kis barátném, vagyis a *hordozák* helyébe a *hordozzák* szót állította. Az átalakítási mechanizmus ugyanaz volt, mint Evelinnél: az értelmezési kényszer a homályos grammatikai elem helyére egy világosat állít. A változtatás a hangtanilag legközelebb eső szemantikailag azonosítható forma felé zajlik le *hordozák* > *hordozzák*. A legalapvetőbb kombinatorikus hangváltozás támogatja a jelenséget: a mássalhangzó felerősödése magánhangzó közti helyzetben; hiszen minden „rendes”, azaz jó fülű gyerek a *szöllő* elöször két *l*-lel írja le (*szöllő*). A grammatikai átértékelődésnek is több támasza van a szövegben. A *Szabadság!* egyszavas felkiáltás

után felkiáltójelet tett Vörösmarty. Ezt az interpunkciós elemet ma felkiáltás vagy felszólítás jelzésére alkalmazzuk, az értelmezési kényszerrel küszködő diákot ez is befolyásolhatta, felszólító módként értelmezhetette. De ha a modalitás tekintetében maradt is az értelmezés a kijelentő mód, jelen idő, T/3. személy síkján: *hordoz + ják*, ebben az esetben is a *hordozzák* formához jut el a tanuló.

Az általam a 3. pontban bemutatott *elbukál* igealak mellett a 13. versszakban nem fordul elő múltra utaló más ige, s így talán a legnehezebb értelmezni. Mégis a kilenc hibás dolgozatból ötben jól szerepel, egyben más igeraggal jegyezték le (*elbukád*). Egy diák az *elbuká* szót írta le, s kettő az *elbukod* alakot. Ez utóbbi két esetben a jel múlt funkciója egyértelműen nem működött. Az *elbuká* értelmezhető kijelentő mód, múlt idő, E/3. személyű igeének, amelynek létrejöttét támogathatta az a hangtani jelenség, amely a fiatalok körében a társalgási nyelvben megfigyelhető: a hangsúlytalan szóvégi helyzetben a toldalékokban szereplő szótagzáró *-l* lekopik.

Összességében tehát a legtöbb félreértelmezés a *hordozák* igenél mutatható ki. Ez az adat az általam felállított nehézségi fokozatok hipotézisét is kissé átalakította. Meg kell vizsgálni, hogy az *elhulltamak*, *küzdtenek* típusú igealakokban világos-e a gyerekek számára a *-t* jel múltra való utalása, vagy elhomályosult, s ezáltal nem tud segíteni az időskís azonosításában. A hibás példákban jól kimutatható, hogy a grammatikai átértelmezés akkor zajlik le legkönnyebben, ha azt hangtani tendenciák is támogatják.

Sajnos, nem vagyok biztos abban, hogy a többi diák, aki jól írta le az elbeszélő múltú igealakokat, felismerte benne a múlt időt. Tartok tőle, hogy homályos maradt a grammatikai funkció. Miért is vagyok ilyen borúlátó? Mert a fentiekhez még azt is hozzá kell tennem, hogy a Szózat olyan vers, amelyet egy középiskoláig eljutó diák évente többször is meghallgat az iskolai ünnepeken. Ismert számára a dallama, fülében cseng a ritmusa. Mindezek olyan segítő, konzerváló eszközök, amelyek megkönnyítik a memorizálást, sőt gyakran kiegészítik a bizonytalankodót. Továbbá azt is fel kell ismernünk, hogy korunk számítógépes világa nem kedvez e múltidő-jel nem tudatos elsajátításának, mivel a szövegszerkesztő programok nem ismerik fel, azaz piros aláhúzással hibaként jelölik meg ezeket a szavakat, arra készítetve a használót, hogy valamilyen módon javítsa ki a szót.

Természetesen az egyetlen korpuszon végzett esettanulmány után még nem mertem volna cikkem címéhez hasonló kérdést kollégáim és az olvasók elé tární. Így első lépésként kidolgoztam egy programot az elbeszélő múltú igék felismerési problémájának mérésére 5–12. osztályig. A program két részre bomlik: egyfelől az általános és középiskolás korosztály felismerési problémáinak mérése teszteken keresztül, másfelől a jelenleg forgalomban lévő tankönyvek vizsgálata arra nézve, hogy azok közvetett vagy közvetlen feladatokkal támogatják-e a jel felismerését és beépülését a nyelvtudatba. Az első felmérések helyszínének kiválasztásában lényeges szempont volt, hogy olyan területről gyűjtsék adatot, ahol az anyanyelvjárás nem támogatja a jel felismerését, s erre a borsodi vidék kiválóan alkalmasnak mutatkozott. Majd iskolákat kerestem, amelyek szívesen részt vennének a felmérésben. Jelenleg a kutatás első szakaszában, amelyet az 5–8. osztályos korosztályban végzünk, nyolc település (Felsődobsza, Halmaj, Izsófalva, Mályi, Miskolc, Ormosbánya, Rudabánya, Szikszó) hétszázötvennégy tanulója vesz részt. A felsorolt települések közt van község és város egyaránt, a kiválasztott osztályok között szerepel a felvételi jelentkezések alapján preferált hatosztályos gimnáziumi 7. és 8. osztály és olyan nyolcosztályos általános iskolai osztály is, amelyikbe 80%-ban hátrányos helyzetű gyerek jár. Ennek a vizsgálatnak az eredményeiről az októberi élőnyelvi konferencián kívánok beszámolni.

SZAKIRODALOM

Jakab László 1999. *Tanulmányok az igeragozás köréből*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 73. Debrecen.

Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kecskés Judit

Kánikula

Az e nyári nagy melegekben családtagok és ismerősök (velem együtt) nem győztek panaszkodni amiatt, hogy nehezen viselik a rendkívüli meleg terhét.

De vajon valóban rendkívüli volt-e a hőség?

Szókincsünk nem ezt mutatja! A meleg időnek és fokozatainak jelöklésére árnyalt és bőséges szóválaszték áll rendelkezésünkre, amely nyilvánvalóan több évszázados tapasztalatok általánosítása révén alakult ki.

Az egyik ilyen nevezetes megfigyelés a „kánikulának” nevezett, minden nyáron akár többször is visszatérő hóhullámnak az időszaka.

Nyelvünkben a *kánikula* szó először a 16. században fordul elő 'hő hónap' értelmezéssel. Szavunk a latin *canicula* átvétele, amelynek eredeti jelentése 'kiskutya', de használták a Nagy Kutya csillagkép, a Canis Maior fő csillagának, a Siriusnak megnevezésére is. Ennek a csillagnak az égen való feltűnésével hozták összefüggésbe a nyári hőséget. A latin szó más nyelvekbe is bekerült; például az olaszban *canicola*, franciában *canicule*. A németek meg az angolok a latin *dies caniculares* szókapcsolatot fordították le; náluk *Hundstage*, illetve *dog days* jelenti a kánikulai napokat.

Más nyelvekhez hasonlóan a *kutya* szónak a magyarban is van rosszalva fokozó jelentése is, például akkor, ha így panaszkodunk: *kutyául* (azaz nagyon rosszul) *érezem magam*. Az időjárásra vonatkoztatva pedig szintén gyakran beszélünk *kutya melegről* vagy *kutya hidegről*. – De térjünk vissza a *kánikulára*!

Irodalmunkban számos vers, novella- és regényrészlet szól erről az időszakról. Hogy csak néhány nevezetes példát említsek, kánikulai képpel indul Arany János „Toldi”-ja: „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja”. – Petőfi Sándor „János vitéz”-e is kánikulai képpel kezdődik: „Tüzesen süt le a nyári nap sugára / Az ég tetejéről a juhászbojtára.” – Az alföldi hőséget örökíti meg Juhász Gyula is „Magyar nyár 1918” című versében: „Pipacsot éget a kövér határra / A lángoló magyar nyár tűzvarázsa. / A Tisza szinte forr, mint néma katlan, / Mit izzó part ölelget lankadatlan”. – Átvitt értelmű szép példát idéz szavunkra Kosztolányitól az akadémiai értelmező szótár: „Kezdődött a *kánikula*. A nap láza éjjél után sem hült le”. – Szabó Lőrinc „Kánikulában” című verse a nagyvárosi embernek hőség okozta gyötrelmeit mély együttérzéssel örökíti meg: „Rummal keverte sárga lakk-tüzét / a nap, rummal a felforrt agyakat / az egész város aszfaltingovány, / aszfaltfolyó lapul a paloták partjához”.

És végül nem lehet említést nem tenni Ady Endréről, akinek híres versében szintén ott szerepel a *kánikula* szó: „Párisba tegnap beszökött az Ősz, / Szent Mihály útján suhant nesztelen, / Kánikulában, halk lombok alatt / S találkozott velem.”

Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Osiris, Budapest, 2005. 401 lap

A magyar nyelvészeti interdiszciplínák értékes művel gyarapodtak Gósy Mária munkája révén. A mára már egyetemi, főiskolai kurzusokká szerveződött pszicholingvisztika nélkülözni kényszerült egy korszerű szemléletű, átfogó és kiérlelt ismereteket közvetítő kézikönyvet. Bár rövidebb-hosszabb tanulmányokat, monográfiákat szenteltek jelentős pszicholingvisztikai témáknak (nyelvi értés-észlelés, gyermeknyelv, mentális lexikon, kétnyelvűség, írás-olvasás stb.) Gósy, Lengyel, Pléh, Réger és mások, ám mégis hiányzott egy átfogó munka. Nem egyszer egy-egy pszicholingvisztikai kérdés bemutatása úgy kezdődött, hogy „képzeliük el...”, és utána következett az el nem végzett „magyarosított” kísérlet. Két nem kívánatos helyzetet számol fel tehát Gósy Mária: egyfelől a pszicholingvisztika teljes horizontját megrajzolja, másfelől imponálóan gazdag magyar empirikus anyagot mutat be. A bemutatáson túl a következtetések levonásával, az elméletalkotással sem marad adós; ennek köszönhetően magyar empirikus adatok szembesíthetők az általános, rendszerint az indoeurópai nyelvek pszicholingvisztikáján alapuló modellekkel.

A munka nyolc szerkezeti egységben (fejezetben) mutatja be a pszicholingvisztika ismeretanyagát. A könyv olvashatóságát és tanulhatóságát szolgálja az egy-egy fejezet végét lezáró összefoglalás. E részben adja meg a szerző a hivatkozásokat és a fontosabb szakirodalmi tételeket. A hivatkozott szakirodalom korrekt: megfelel a történetiség és modernség követelményének. A választott megoldás hathatósan segíti a kitűzött célt: egy modern ismereteket közvetítő egyetemi tankönyv megírását.

A pszicholingvisztika kialakulása (1.) fejezetben valamennyi fontos forrás szóba kerül mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban, gondos a filológiai adatolás. Külön is meg kell említeni, hogy a ritkábban szóba hozott német (Herbart, H. Paul. W. Wundt) előzményekre is kitér, a magyar előzmények tekintetében komoly újdonság Kempelen Farkas és Lux Gyula munkásságának „felfedezése” a pszicholingvisztika számára. Viszont az orosz pszichológia (Vigotszkij, Leontyev) több helyet kaphatott volna.

A 2. fejezet a beszéd-folyamatok legfőbb anatómiai, fiziológiai szervét, az agyat tekinti át a beszéd- és nyelvi képesség lokalizálása, funkcionálása szempontjából. Az áttekintés számot ad a legfontosabb filogenetikus és ontogenetikus mozzanatokról, az agyban lejártszódó nyelvi folyamatok vizsgálati módszereiről, a kéz- és féltelke-dominanciáról, a nyelv és az értelmi intelligencia kapcsolatáról. Végül az emlékezés, emlékezet legfontosabb kérdéseit tárgyalja. E fejezetben kiemelendő, hogy a szerző jó szakmai, pedagógiai érzéssel csoportosít és arányosít, hiszen egy dinamikus fejlődő területről van szó, ahol nagyon is helyén való a megfontolt kritikai válogatás az újabb eredmények között.

A beszédprodukciónal foglalkozó (3.) fejezetben egyfelől (főleg Clark és Levelt modelljeire építve) érthető és igazolt képet kap az olvasó a szöveg- és mondatprodukciónal. Ezzel egyenrangúan fontos, hogy a szerző magyar nyelvi anyagra, maga által gyűjtött megakadási jelenségekre, a spontán magyar beszédben előforduló hibákra (elszólás, szóvakság stb.) alkalmazza az általános tételeket. Szembesülnek tehát a nemzetközi (elsősorban angol nyelvi) szakirodalmi adatokon alapuló modellek a magyar empirikus anyaggal. Itt az összeilleszthetőségnek lehetünk tanúi.

A könyv leghosszabb fejezete (4.) a beszédészlelés és -értés folyamatait tárgyalja. Mindenekelőtt a (recenziókban ritkán szóvá tett) tudományos fegyelmezettséget kell kiemelni, hiszen a tárgyalt

folyamatok nemzetközileg is méltánylandó magyar empirikus kutatásai Gósy Mária nevéhez kötődnek: nem könnyű tehát e gazdag és szerteágazó anyag felsőoktatási célú tömörítése, szelektálása.

Bemutatja a beszédértés különböző modelljeit: a motoros teóriától a kognitív modellekig. Részletezi a beszédhallás fiziológiáját szegmentális, szuprasegmentális szinten. Külön alfejezetek tárgyalják a szó-, mondat- és szövegszintű értési folyamatokat. Megismerkedhetünk a szerző által kidolgozott (GMP), a beszédretardációt, zavarokat diagnosztizáló tesztekkel; ezzel ízelítőt kapunk az alkalmazott pszicholingvisztikából.

Az 5. fejezet a mentális lexikonnal, az „agyi szótár”, az egyéni szókincs és annak „agyi” tárolása. A többi nyelvi szinttel egybevetve, a szókincs rendelkezik a legtöbb elemmel, ez a legnyitottabb nyelvi szint, ennek köszönhető, hogy szinte valamennyi pszicholingvisztikai kézikönyv külön fejezetet szentel neki. Bemutatja a szerző a mentális lexikon nagyságát vizsgáló eljárásokat, a mentális lexikon felépítésére, működésére szervezett kísérleteket, illetve az ezek nyomán kialakított modelleket, elméleteket. Külön alfejezetet szentel az asszociációs vizsgálatoknak, bevonva a magyar adatokat is; a lexikális hozzáférés alfejezet részletezi a szószintű értési és produkciós folyamatokat.

Az anyanyelv elsajátítását (6. fejezet) egyes szerzők az első három életév eseményének tekintik, vizsgálatukat főleg erre az életkorra korlátozzák. Más szerzők – így jár el Gósy Mária is – a további éveket is bevonják. Mindkét közelítésmód igazolható. Az első, a rövidebb időperspektíva szerint a nyelvelsajátítás egy „radikális” folyamat, a hangsúly a változásokon van, miközben konfliktushelyzet teremthető az egyes periódusok kapcsolata között: a kontinuitás – diszkontinuitás (folytatolagosság – megszakítottság) tekintetében. A második, a hosszabb periódus esetében is kétségtelenül megvan az említett konfliktushelyzet, de enyhébb formában. Gósy több-kevesebb részletességgel a serdülőkorig tekinti át a nyelvi fejlődést: különösen részletes képet kapunk a hangtani, lexikai eseményekről. Jól érzékelteti a szerző, hogy az anyanyelv elsajátításának integrált elméleti modelljének kidolgozása még várat magára, több – egymással ma még nem feltétlenül harmonizáló – elmélet vívja harcát az empirikus tények magyarázatáért.

E fejezet jelentősége – túl az egyetemi, főiskolai tananyagban – az, hogy mind az óvodai, mind a kisiskoláskori anyanyelvi nevelés megbízható alkalmazott pszicholingvisztikai ismeretekre támaszkodhat. Jól ötvöződnek az alap- és alkalmazott kutatások, a többféle lehetőség közül a kis-kamaszok körében végzett asszociációs vizsgálatra hívjuk fel a figyelmet. Ezeket az eredményeket, például a tankönyvszerzők aligha kerülhetik meg.

A 7. fejezet a beszédprodukción és beszédfeldolgozás zavarai címet viseli. Értően választja szét a nyelvi és a beszédzavarokat. Az alfejezet érdeklődésének homlokterében inkább a gyermekkori esetek, események állnak (pl. megkésített beszédfejlődés, gyermekkori nagyothallás, hangképzési zavarok stb. fonetikai, lexikai, mondattani és szövegnyelvi szinten), az olvasó hasznos ismeretekre tesz szert az (felnőttkori) afáziafajtákról is.

Az előző fejezetek jobbra a nyelvi képességek hangzó (orális) manifesztációját vették górcső alá – mint láttuk – változatos szempontokat érvényesítve. A záró fejezet az írott nyelv elsajátításának egyik jelentős aspektusát, az olvasást vizsgálja. Nemcsak általában, hanem napjaink anyanyelvi nevelése szempontjából is fontos kérdéssről van szó: ismert az írott szövegértés gyenge színvonala magyar iskolások (és feltehetőleg felnőttek) körében (is). Ismerteti a különböző olvasáselméleti modelleket, ezek közül a metanyelvi ismereteket feltételezőket fejti ki bővebben. Részletes képet kapunk a magyar olvasás tanítás történetéről; bemutatja napjaink különböző olvasástípusait. A többféleségből következik, hogy az olvasás, illetve tanításának módja sem követhet egyetlen módszert: egy – minden részletében még nem világos – közös szakasz után tanítani/tanulni kell a különböző olvasástípusok birtokba vételének konkrét módjait. Ma több (de még nem teljes) ismereteink vannak az olvasási nehézségekről, ezekről részletesen szól a szerző.

A könyvet bőszéges tárgymutató zárja, amely hathatósan segíti az olvasót a szakma modern állapotaival való tájékozódásában. A tárgyszavak kiválasztása korrekt.

A könyv a legjobb értelemben véve didaktikus, ami nem csak – a már említett – tanulhatóságra vonatkozik, hanem arra is, hogy a pszicholingvisztikával ismerkedni kívánó a megbízható szakmai ismeretek mellett további kutatásra ösztönöző gondolatokat is kap.

Lengyel Zsolt

H. Tóth Imre: A nyelvtudomány története a kezdetektől a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szálak. JATEPress, Szeged, 2005.

A nyelvtudomány történetének mint diszciplínának hazai irodalma Balázs Jánosnak a Her-mész nyomában (Budapest, 1987) című, e tekintetben is érdemes könyve után örvendetes gyarapodást mutat. H. Tóth Imre 1996-ban jelentette meg *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig* címmel egyetemi jegyzetnek szánva nyelvtudomány-történeti művét (Szombathely, 1996), majd Máté Jakab (1926–2001) adott ki két ilyenét munkát: *A 19. századi nyelvtudomány története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997; *A nyelvtudomány (vázlatos) története az ókortól a 19. század elejéig*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. Most H. Tóth Imre számos helyen átdolgozva és kibővívte tette le a tudományosság asztalára korábbi munkáját.

A mű tizenegy fejezetre oszlik, valamint névmutatót (269–76) és irodalomjegyzéket tartalmaz (277–84).

A görögség kultúrája előtti nyelvtudománnyal indul az első fejezet (9–29). H. Tóth e korszak nyelvtudományi színtereinek a Tigris és az Eufrátesz közének, Mezopotámiának, Elő-Ázsiának, illetőleg a Nílus völgyének területeit említi, ahol ismereteink szerint nagy birodalmak alakultak ki. Az ekkori nyelvtudományról meglehetősen kevés tudomásunk van, viszont az írás mint olyan létrejötté az ókori történelmi idők eredménye. Ezért a szerző a sumér, az akkád, a babilóniai és a káldeus nyelvtudomány kapcsán és a hettita révén szól az írás alakulásáról; majd az egyiptomi és az úgynevezett bibliai nyelvtudományról ír, amely az Ószövetség és az Újszövetség nyelvre vonatkozó megállapításainak bemutatása.

A második fejezet: a görög nyelvtudomány (31–52), ez az előzmények után Platónnak és Arisztotelésznek nyelvről való nézeteit tárgyalja; majd a sztoikus filozófiai irányzat bemutatása következik, s a hellenisztikus korral zárul a rész.

A római nyelvtudomány áttekintésében (53–69) Marcus Terentius Varro munkáját (*De lingua latina*) formális szempontú vizsgálódásai kapcsán tartja a szerző a szokásosnál jobban értékelendőnek, de Donatus, Priscianus és mások bemutatásakor is jelzi munkásságuk előre ható eredményeit. – A II. és a VI. század közé egy úgynevezett átmeneti korszakot iktat be H. Tóth Imre, amely részben összefoglalja az eddigi nyelvtudományi vizsgálatokat, részben előkészíti a következő korszakot.

A középkor nyelvtudománya fejezete (71–126) szakaszokra bontva mutatja be a grammatika tanulmányozásának történetét, először a XI. század végéig, majd a XII. századtól tárgyalja e témát, illetőleg a *Grammatika a XII–XIV. században* című részben részletezi. Heliással megjelent a változás, ő teremti meg a spekulatív (filozófiai) nyelvtant, s majd a XIII. században megjelenik a másik nagy iskola, a modista felfogású (Hispanus munkásságával).

A szerző bemutatja Sevillai Izidort, a középkor legjelentősebb kompilátorát, aki a világi tudományokat a kolostori élet számára nagy szorgalommal foglalta össze. Szerepe „a középkori nyelvtudomány történetében jóval nagyobb volt, mint eddig gondoltuk” (73). A grammatika kompetenciájának kiszélesítése az ő nevéhez fűződik. – Külön tárgyalja a salernói, a bolognai és a párizsi egyetem működését, ez utóbbin a grammatikai stúdiumok rendkívül fontos szerepet kaptak.

A latin nyelvtanok középkori fejlődése a vulgáris nyelvtanok megjelenésének irányába fordul. H. Tóth bemutatja Dantét mint a középkori gondolkodás jelentős személyiségét, akinek, sajnálatos módon, *De vulgari eloquentia* című műve úgyszólván ismeretlen marad a középkorban. Kitér a szerző

a bizánci tudományosságra és a bizánci kultúrkörbe tartozó népek nyelvtudományára is, például Konsztantinosz a IX. században megteremtí a szláv írásbeliséget.

A *nyelvtudomány a humanizmus és a reneszánsz idején* című fejezetben (127–34) Petrus Ramust azon gondolkodók egyikéként mutatja be, aki a középkori gondolkodásmódtól a modernhez vezető utat építette, a strukturalizmus korai előfutáraként is szokták őt említeni. A korszak magyar vonatkozásaira is röviden utal e fejezet (így Sylvester nyelvtanára és bibliafordítására, Dévai Bíró Mátyásra, Szenczi Molnár Albertre).

A hatodik fejezet a XVII–XVIII. század nyelvtudományát foglalja magába (135–54). Francis Bacon és René Descartes, Leibniz mellett a Port Royal kolostor(iskola) nevével közismertté vált nyelvtan (Claude Lancelot és Robert Arnauld d'Andilly) tárgyalását olvashatjuk itt. A tudós szerző szerint másokkal összhangban a *Grammaire générale et raisonnée* (1660) jelenti a nyelv (mai értelemben vett) tudományos igényű vizsgálatának elindulását. Jóllehet a Port Royal nyelvtana voltaképpen a versailles-i udvar túlfinomult nyelvezetével, nyelvhasználatával szemben fellépő polgárság ellenében jött létre, itt alakult ki a lingvisztikai kutatás tárgya, amely az általános és összehasonlító nyelvészetet mindmáig meghatározza. Az újabb korok nyelvtudományi irányzatai nem egy tekintetben a Port Royal nyelvtanában lelnek és lelhetnek ősükre, így az univerzálékutatás, a strukturális nyelvtanok.

A XIX. század nyelvésze a könyv hetedik fejezetének tárgya (155–92). Ebben az időben születik meg az önálló tárgyú és módszerű nyelvtudomány, ennek okait az egyetemes művelődéstörténetre vetett áttekintő pillantással vázolja a szerző. Herdert, Schlegelt és Humboltot mint a romantika nyelvtudományának képviselőit tárgyalja. H. Tóth úgy véli, Herder az organikus fejlődés elvének a természettudományokra történő alkalmazása és térhódítása nyomán jutott el a szellem időbeli megnyilvánulásának a gondolatához (159). A történeti módszer meghonosítottjainak nézetei Schlegel és Humbolt munkásságában teljesedtek ki. Mfg Schlegel a filozófáló, régi nyelvészet és az új közötti határkö, Humboltra már az új iránynak, az általános nyelvtudománynak megteremtőjeként tekinthetünk (162), akihez hasonló elméleti szakember Saussure felléptéig nem akadt. Humboldt munkásságának bemutatása kapcsán (is) megfigyelhető H. Tóth Imrének a kötet címében is jelezve lévő szándéka, tudniillik az átvezető szálak megmutatása, Boaz, Sapir, Whorf, illetőleg Cassier, Trier, Weisgerber, valamint Wundt, Schleicher, Courtenay, továbbá Potyebnya, Croce, Vossler neve és tevékenysége említődik meg ugyanis. Az ő nyelvtudományi tevékenységükben is bizonyos alapokat jelentett Humboldt szerzteágazó munkássága. – Ugyanez a rész tárgyalja Kant hatását a nyelvészetre, majd az összehasonlító nyelvészet kibontakozását. Mértékadó értékelés olvasható e vonatkozásban Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel munkásságáról is. A történeti nyelvészet tárgyalásakor J. Grimm után Révai Miklós munkásságát is vázolja a szerző, s megállapítja: „Révai tevékenységét értékelve – a túlzó vélemények elkerülése céljából – helyesebb őt a finnugor nyelvek történeti szempontú vizsgálata megalapítójának tekinteni” (186). – Itt említhető, hogy hiányzik Brassai Sámuel a kötetből, aki nemzetközi szempontból nézve legalább olyan mértékben volt felfedező úttörő, mint az imént említett két hajdani tudósunk; a magyar nyelvtudomány-fejlődés egyes elméleti vonatkozásaira vö. Békés Vera: A hiányzó paradigmá (Latin Betűk, Debrecen, 1997: 142).

Az *újgrammatikusok és ellenfeleik* című rész a nyolcadik fejezet (193–215), amelyben Leskien, Osthoff, Brugmann, Delbrück, Thomsen, Schleicher, Hermann Paul tevékenysége ismerhető meg. H. Tóth Imre könyvében rendszeresen megadja (szövegetes zárójelben) azokat a forráshelyeket, amelyekre részben vagy túlnyomó részben támaszkodott, az újgrammatikus elvek ismertetésekor e hivatkozások mellett külön is megemlíti, hogy Gombocz Zoltánra és Petz Gedeonra hagyatkozott. Ez az eljárása itt (és voltaképpen az egész kötetben a hivatkozási helyeken) azt eredményezi, hogy bizonyos mértékben a maguk idejében legfrissebb fölfogás(ok) vagy a tudománytörténeti utódok nézőpontja(i) érvényesül(nek). Bizonyára hátránynak és erénynek is értékelhető jelenségről van szó, ám ez a tárgyalásmód egyúttal a monográfus (ön)kontrollja is, a tárgyilagosságnak és a tudomány(ág) önmozgásának is teret enged. A jelen, Gomboczra és Petzre való vonatkozashoz vö. Németh

T. Enikő: Néprajz és Nyelvtud. XXXVIII [1997]: 347–53. Wundtot már az újgrammatikus iskolából kifelé lépő tudósként tárgyalja a szerző, aki Deme László egyik mondatdefinícióját Wundtra és Paulra vezeti vissza (208). – Az újgrammatikus felfogás ellenzői között természetesen Schuchardt kap részletesebb és meglehetősen egyéni megítélésű tárgyalást.

A modern nyelvészet felé (ez a IX. fejezet, 215–28) vezető úton haladók közül hosszabban elemzi Baudouin de Courtenay rendkívül jelentős munkásságát és iskolateremtő szerepét a nyelvtudományban, nevezetesen a kazányi iskolát.

A könyv tizedik fejezetét Ferdinand de Saussure-nak szentelte a szerző (229–45). Az utókor kétségtelenül az ő nevéhez fűzi a XX. századi nyelvtudomány kifejlődését a mai tudásunk alapjául, jóllehet – mint más területeken is – többé-kevésbé egyidejűleg hasonló fölfogású nyelvészek mindig voltak. Így Saussure és Baudouin is számos tekintetben egyaránt az immár klasszikus nyelvészeti modernség ősei. H. Tóth felidézi: a némelyek által „szláv Saussure”-nek nevezett Baudouint mások jelentősebbnek tartják, s így „genfi Baudouin”-ról szólnak (245).

A utolsó fejezet: *Nyelvtudományi irányzatok a XX. században* (247–67), amely voltaképpen kitekintő, hiszen a kötet e század elejéig jelzi a feldolgozást. A modern iskolákat H. Tóth Imre gyűjtőnéven strukturalizmusnak nevezi (247), s ehhez átmenetet a szociológiai nyelvtudomány jelent. Ide van sorolva többek közt Bally, Sechehaye, Cohen, Meillet, Marr. Az úgynevezett esztétikai idealizmushoz Vossler iskolája és az olasz neolingvisztika (Bartoli, Pisani, Bonfante, Devoto) tartozik. Külön csoportban tárgyalja a lingvogeografiát (Wenker, Wrede, Jaberg és mások). Rövid részt kap a könyv végén a stukturalizmus, amelynek fontosabb iskoláit és személyeit említi meg.

A kötet olvasóit névmutató (269–76) és irodalomjegyzék (277–84) segíti.

H. Tóth tudománytörténeti áttekintése a felsőoktatásban jól hasznosítható könyv. A nyelvészet alakulásának, múltjának főbb jelenségeit mutatja be, és számos helyen törekszik arra, hogy – amint a mű alcíme jelzi – olvasóit figyelmeztesse a nyelvészeti gondolkodásban megnyilvánuló folytonosságra, illetőleg e gondolkodás koronkénti jellegzetességeinek az illető kultúratörténeti időszakhoz való kapcsolódásainak szálaira. Sajnálatosnak látszik, hogy a szélesebben és ezért is meglehetősen kevés megfontolással átalakításban lévő bölcsészettudományi és benne a magyar szakos képzésnek az eddigieknél kevésbé lesz módja és ideje a nyelvtudomány történetét mint tantárgyat jelentőségéhez illően oktatni.

Büky László

T. Litovkina Anna: A bőséges kellemetes zavara – Gondolatok a Magyar közmondástár-ról

T. Litovkina Anna *Magyar közmondástár* című műve (2005), amelyet a továbbiakban *Közmondástár* vagy egyszerűen csak *szótár*, illetve *gyűjtemény* néven említek, alcíme szerint közmondások értelmező szótára, példákval szemléltetve. (Az írásomban gyakran előforduló „közmondás” terminust a továbbiakban, ahol nem zavaró, *km* rövidítéssel helyettesítem). Litovkina munkája szakirodalmunkban először vállalkozik arra a bonyolult feladatra, hogy az összegyűjtött közmondás- és szólásanyagot rendszerként és működésében mutassa be, gazdagon illusztrálva használatukat, ismeretve eredetüket, szinonimáikat, antonimáikat és a belőlük képzett vagy velük valamilyen más módon kapcsolatba hozható frazeologizmusokat (szólásokat, szóláshasonlatokat és más állandósult szókapcsolatokat). Írásomban csak röviden kívánok szólni a *Közmondástár* szótári cikkeinek felépítéséről, s részletesebb tájékoztatásért a szótár rendkívül informatív előszava idevágó megállapításainak tanulmányozását ajánlom (lásd VII–XVII.). A kötet a Tinta Kiadó szótársorozatának korábbi darabjaihoz hasonlóan messzemenően „felhasználóbarát” termék. Ebben a műben is megtaláljuk a szótárhasználót segítő hasznos tudnivalók praktikus összefoglalását: a borítón, illetve a szótár hátlapján egy útmutatót a *Magyar szólástár* használatához, amely a szócikkek felépítését ismerteti. Ezenkívül a szó-

tárrész minden oldalának alján olvasható a legfontosabb rövidítések feloldása. A szócikkek, annak ellenére, hogy igen sok információt tartalmaznak, hála a szellős szedésnek, az ügyes tipografizálásnak, jól áttekinthetőek – s ez egyaránt dicséri a szerzőt és a kiadó hozzáállását, akik nem erőltettek helyspóroló, de a szótárhasználó életét megkeserítő megoldásokat.

Mint azt az előszóban a címszavak megválasztásáról olvashatjuk, a szerző általában a szó szerkezet első főnevét tette meg lematizációs kulcsszónak (részletesebben lásd a VII–VII. oldalon). E vezérszavak alatt sorjázna a *km*-ok legismertebb alakjukban és fontosabb variánsaikkal kiegészítve. Az esetleges minősítések után a *km*-ok rövid definíciója áll, majd pedig – ha nem is minden esetben – **E:** jelzés után az adott forma eredetének magyarázata következik. Ezek után a szerző szinte az összes adat használatára a 16–21. századi magyar irodalomból, illetve az utóbbi negyedszázad publicisztikájából származó példákat hoz. A példatár végén **P:** jelzet után olyan idézetek szerepelnek, amelyekben kicsavart, tréfásan eldeformált mondások vannak. A IX. oldalon, a szótári cikkek felépítését bemutató leírásból ez a **P:** paródiaelem hiányzik, de a borítón, illetve a szótár hátlapján lévő útmutatóban benne van. A példákat az adott *km* szinonimái (**R:**) és antonimái (**A:**) követik – már amennyiben léteznek nyelvünkben ezekkel kapcsolatos rokon vagy ellentétes értelmű mondások. Utánuk a velük valamilyen más módon összekapcsolható proverbszavakat találja a szótárhasználó, amelyekre Litovkina „lásd még” jelentésű **L:** rövidítés segítségével hívja fel a figyelmet. A szótári cikk végén (**D:**) jelzés után olyan szólások, szóláshasonlatok és más állandósult szókapcsolatok állnak, amelyek az adott *km*-ból kiszakadva önálló életet élnek a magyar nyelvben. A szótár ezek használatára is idéz példákat. A proverbszavaknak az ilyen összefüggésrendszerben való komplex feldolgozása újdonságnak számít Magyarországon, de a külföldi szakirodalomban sem gyakori. A *Közmondástár* emellett az egyes részterületeken is úttörő jellegű munka, hisz, mint azt maga a szerző is megjegyzi, gyűjteménye elsőként tesz kísérletet a magyar közmondások ellentétes értelmű közmondásainak (antonimáinak) felsorolására (XV). Litovkina, annak tudatában, hogy szinte lehetetlen egy ilyen volumenű, összetett feladat hiánytalan megvalósítása, a bevezető végén arra kéri a szótár használóját, hogy „észrevételeit, kritikai megjegyzéseit, hiba- és hiányjelzéseit, új közmondásokra vonatkozó javaslatait (illusztratív példákkal)” juttassa el hozzá (cf. XVIII). A továbbiakban arra vállalkozom, hogy ennek a felhívásnak tegyek eleget, remélve, hogy egy-egy általánosabb jellegű megjegyzésem nemcsak a szerző számára szolgál majd tanulsággal.

Egy olyan adat dokumentálásával kezdem, amellyel kapcsolatban többféle észrevételem is van: A szerző általában az első főnevet választja lematizációs kulcsszónaként, ami a **(farkas) Ott jár a farkas, ahol emlegetik**, illetve **(kert) Kert alatt jár a farkas** kifejezésekhez hasonló adatok elkülönítéséhez vezet. Hála azonban annak, hogy a szótár utal a *km* rokon vagy ellentétes értelmű mondásokra, illetőleg – mint az idézett példa esetében is megtörténik – a velük valamilyen más módon összekapcsolható proverbszavakra, a szótárhasználónak nem okoz különösebb gondot az említett kapcsolat felfedezése. Vagy ha mégis, rendelkezésére áll a keresést megkönnyítő *Szómutató* (671–807), amely – mint azt Litovkina megjegyzi – „arra is alkalmas, hogy csokorban láthassuk azokat a közmondásokat, melyekben egy adott szó (pl. **pénz**)” – esetünkben **farkas** – előfordul (cf. VIII).

A szerző megfogalmazása szerint a cikk elején tipográfiailag kiugrasztva a *km* „legnépszerűbb” alakja szerepel (cf. VIII – én inkább legismertebb alakról beszélnék). Egyébként az említett *km* esetében, szerintem, az sokkal inkább az O. Nagy (1979) által is idézett **Farkast emlegetnek és a kert alatt jár**, mint az elsőként megadott **Ott jár a farkas, ahol emlegetik** forma.

A könyv tipográfiai megoldásai általában dicséretesek, csupán azzal a megoldással nem vagyok kibékülve, amelyet a szótár a polyszémia esetében alkalmaz. Mivel a jelentésmagyarázat az egyetlen olyan jelenség, amely a többitől eltérően nincs egy új sorba szedett félkövér rövidítés segítségével kiugratva, a hosszabb szócikkekben a számozás ellenére nem könnyű az egyes jelentésárnyalatokat felfedezni. A vizsgált *km* esetében szerintem téved a szerző, amikor a második, „ahol veszélyről, bajról beszélgetnek, az bekövetkezik” jelentésárnyalat használatának illusztrálására egy olyan példát idéz, amelyben ez szerepel: „Most, hogy *sitt van a farkas*», a közvélemény

egy része már nem igazán hiszi el”. Szerintem ez a részlet a felelőtlen kisbojtárról szóló mesére és az ő „*Jön van a farkas! Jön van a farkas!*” kiáltására vonatkozik. (A *lupus in fabula* eredetével kapcsolatban lásd Békés megállapítását [1977: 160–1].)

S még egy megjegyzés: a munka nyelvezetén itt-ott érezni, hogy a szerző anyanyelve nem magyar. A **zavaros** címszóban az eredetmagyarázatok között például ez áll: „In turbida aqua optima est anguillae captura [Az angolna utáni halászat a legjobb a felkavart vízben]”.

A további kommentárokból kurzívval kiemelve, szögletes zárójelben megadom, milyen kérdéskörre vonatkozik észrevételem, illetve, hogy a szerző a bevezetőben hol beszél róla. Kerek zárójelben azt jelzem, melyik szócikkben jelenik meg a kérdéses *km*.

[A *szótár anyagának megválasztása* (V–VI)] Általában az összes általam keresett adatot megtaláltam, de az (**ad**) szócikkből hiányzik: a **Ha adnak fogadd el, ha ütnek szaladj el** ismert (köz)mondás. Érdekes, hogy ez a *Magyar szólástárban* sem található (Bárdosi 2003, amelyet a továbbiakban *Szólástárként* is idézek), s csak O. Nagy (1966) gyűjteménye regisztrálja. Természetesen a hiányzó *km*-ok feltérképezésére itt nem vállalkozhattam.

[*Jelentés, jelentésárnyalatok* (XI)] Szerintem a következő, az előszóban található megállapítás kapcsán, miszerint is „Ez a válogatás az áttételes (metaforikus, pl. *A vér nem válik vízzé; Lassú víz partot mos*) és egyenes szemantikájú (nem metaforikus, szó szerint értelmezhető, pl. *Minden kezdet nehéz; Könnyen ad, akinek van*) proverbiumokat egyaránt tartalmazza” (V.), érdemes lett volna megemlíteni, hogy számos, poliszémnek nem nevezhető *km*-nak lehet szó szerinti, illetve átvitt értelmű használata. Például a **Minden út Rómába vezet** mondást gyakran használjuk önmagunk megnyugtatóására, amikor egy elágazásnál nem tudjuk eldönteni, melyik utat is válasszuk. Vagy például a **Kölcsön kenyér visszajár** *km* esetében is elképzelhető egy konkrétabb, pozitív tartalmú jelentés, a gyakoribb, fenyegetésszerű használat mellett. Az elfordulási (alkalmazási) példák kapcsán van Litovkinának egy számomra alapvető fontosságú megállapítása. Nevezetesen az, hogy a „közmondások, szólások szövegkörnyezetbe való illeszkedése az esetek többségében a formájuk megváltoztatásával, módosításával is jár. A jelentésük is csak az adott kontextusokban elemezhető, hiszen egyazon proverbium értelme különböző szituációkban módosulhat” (XII). Valószínűleg ezért nehéz számos esetben eldönteni, hogy egy- vagy többjelentésű szókapcsolatról van szó. A (**Róma**) **Minden út Rómába vezet** mondás esetében formailag a szerző nem jelzi, hogy az poliszém lenne, de ha jól megnézzük definícióját: <bizonyos ügyeket csak egy helyen lehet intézni; bármelyik eljárást (módszert) választja az ember, az eredmény ugyanaz; néha a szálak ugyanoda vezetnek>, akkor abban három jelentésárnyalatot is felfedezhetünk. O. Nagy a **Róma** címszó alatt három, a *Szólástár* pedig az **út** címszónál kétféle jelentést tulajdonít az említett *km*-nak. A (**kenyér**) **Kölcsön kenyér visszajár** *km*-nak, amelyet Litovkina úgy definiál, hogy <mindenki olyan bánásmódot kap, amilyet ad>, a másik két gyűjtemény két jelentést tulajdonít. Az említett nehézség ellenére a poliszémia jelzése igen fontos a kétnyelvű szótárak szerkesztői, a nyelvtanárok, illetve nyelvtanulók részére is, hisz megesik, hogy a két vagy több jelentésárnyalatnak egy másik nyelvben két vagy több kifejezés felel meg. Az (**Isten**) **Isten malmai lassan örölnék** (1) <előbb-utóbb mindenkit utolér valamiféle végzet> jelentésére a spanyolban is megvan a szó szerinti fordításnak megfelelő *Los molinos de Dios muelen lentamente* forma, de már (2) <a hivatalokban általában lassan intézik az ügyeket> jelentésben a *Las cosas del palacio van despacio* ('A palota dolgai lassan mennek') *km*-t kell használnunk.

Néha a poliszémia ténye elkerüli a szerző figyelmét, pedig az az általa idézett példából kikövetkeztethető lenne, illetve a *Szólástár* jelzi is azt. Cf. például (**finger**) **finger nem lehet tojást festeni**. A (**szeg**): **Szeget szeggel** esetében Litovkina csak <a sértést, a bántalmat hasonló sértéssel, bántalommal torolják meg> jelentést adja meg – egyébként O. Nagy és a *Szólástár* is csak egy ehhez hasonló definíciót közöl –, pedig mint az a *Közmondástárban* idézett első két példából világosan kiderül, ennek a *km*-nak – a spanyol *Un clavo saca otro clavo*, illetőleg a lengyel *Klin klinem (się wybije)* mondáshoz hasonlóan –, a magyarban is van (vagy volt) egy másik jelentése is. Hasz-

nálhatjuk (használhatták) tréfás tanácsként abban az értelemben, hogy <a másnaposságon további italozással lehet segíteni>. Lásd Hadrovics 1995: 250, 240/10-es példáját. A **Kutyaharapást szö-rivel** *km* esetében O. Nagy és a *Szólástár* jelzi a poliszémia, illetve az előbb említett jelentésárnyalat meglétének a tényét, a szerzőnő azonban elmulasztja ezt megtenni. Így nála a vizsgált két alak rokon értelmű használatának lehetőségére sem derül fény.

Ami az O. Nagy gyűjteményében, illetve a *Szólástárban* nem szereplő (**rakás**) **Kicsi rakás nagyot kíván** „csatakiáltást” illeti, kétlem, hogy létezik annak a *Közmondástárban* megadott átvitt jelentése <ahol a javak felhalmozódnak, oda még több kívánczik>. Mivel Litovkina harmadik példája (*Kicsi lakás nagyot kíván*) az általa paródiának nevezett példák közé tartozik – bár ebben az esetben ennek jelzéséről a szerzőnő megelégedezik – semmi sem támasztja alá a feltételezett metaforikus jelentés meglétének a tényét. A szerzőnő által idézett első két példa ugyanis arra a – még az én gyermekkoromban is népszerű – hancúrozási formára utal, hogy amikor néhányan összege-balyodva lebirkózták egymást, s a többiek hangos *Kicsi rakás nagyot kíván* kiáltással a tetejükbe ugrottunk. Szemmel láthatólag elkerülte Litovkina figyelmét, hogy a forrásjegyzék tanulsága szerint (lásd 813) az általa feldolgozott *Légy jó mindhalálig* című Móricz Zsigmond-műben ez a mondás – az általam említett jelentésben –, *Kicsiny rakás nagyobbat kíván* formában szerepel (Móricz 1978: 213). N. B.: a szerzőnő által idézett példák forrásainak jegyzéke külön elemzést érdemelne. Mindenesetre megjegyzendő, hogy a szerzőnő kénytelen volt korlátozni az idézett példák számát, s lemondott arról, hogy minden egyes adatot közöljön, hisz néha egy-egy *km*-ra 60–100 példát is talált (lásd XIII). Litovkina példatára gyakran további vizsgálódásokra készteti az embert. A *szegénység* címszó alatt, többek között ez olvasható: „*Nem szégyen a szegénység, csak kellemetlen.* Anyám hagyta rám e bölcsességet. Meg ezt is: pechje van, mint Weisz Gizinek. Különösebben szerencsés persze ő sem volt, jóllehet a szegénység látszatát talán sikerült elkerülnie. [...]”¹

[*Minősítések* (XI)] A szerzőnő is jelzi, hogy „Nem maradt ki a gyűjteményből néhány („durva” minősítéssel ellátott) vulgáris, obszcén, a nemi élettel kapcsolatos közmondás sem” (VI). Mint azt a *Magyar szótártár*ról írt recenziómban (Morvay 2004: 108) idéztem, az említett munka bevezetőjében ezt olvashatjuk: „[gyűjteményünk nem vette fel] a kirívóan vulgáris, durva kifejezéseket vagy ilyen szavakat tartalmazó szókapcsolatokat (**más faszával veri a csalánt** ’számára kellemetlen vagy hátrányos dolgot másvalaki kárára, hátrányára próbál elvégeztetni, elintézni’), amelyeket az érdeklődők speciális szótárakban találhatnak meg” (Bárdosi 2003: XII). Litovkinánál megvan a (**fasz**) **Könnnyű más faszával** [farkával] (**a**) **csalánt verni** (durva kifejezés – igaz ugyan, hogy a használatát illusztráló példa nélkül. Egy-két ilyen durva *km*-nak a gyűjteményben megadottól eltérő alakja is ismeretes: **Szopora fingásnak szarás – szopora csóknak baszás a vége.** A *Közmondástárban* (**csók**) címszó alatt csupán a mondás második része szerepel.

A minősítésekkel kapcsolatban megjegyzendő még, hogy ha már bevezette, a szerzőnőnek sokkal több *km* mellett meg kellene adnia a „közismert” jelzést, amelyet például a már említett **Minden út Rómába vezet** alak mellől is hiányolok. S szerintem még több helyen kellett volna utalni arra, hogy a szóban forgó mondás elavult. Cf. (csomó) **Ha fel nem oldhatni a csomót, elvághatni**, illetve, (kár) **Kár után okosabb az ember**; (csata) **Csata után okos a magyar**. Az utóbbi *km* esetében az idézett illusztratív példák sem túl meggyőzőek. Néha azt is nehéz eldönteni, hogy elírásról vagy egy régies formáról van-e szó, cf. (társ) **Jobb magán, mint rossz társsal járni**. Talán a minősítés az a terület, amelyet a legtöbb kritikai megjegyzéssel lehetne illetni.

[*Eredet* (XII)] Hasznosnak tartom, hogy a szerzőnő minden esetben megadja az eredetmagyarázatban idézett idegen nyelvű alak szó szerinti fordítását. Bizonyos esetekben utalni lehetett

¹ Mivel az idézet itt megszakad, nem derül ki, említi-e a cikkíró a szóláshasonlat eredetűl szolgáló anekdotát a városi kislánnyról, aki a vidéki kiruccanáson felkérkedzik egy szénásszekérre, ahonnan lebukfencezve kiderül, hogy nem hord bugyogót. Szégyenlős sóhajtására: „Micsoda pechem van”, a parasztbácsi megjegyzi: „Mi felénk ezt egyszerűen p...-nek hívják”. Az anekdota más nyelven is ismeretes.

volna az adott *km* eredetével kapcsolatos történelmi vagy egyéb anekdotára: az a már említett **Ha fel nem oldhatni a csomót, elvághatni** kifejezésnél például a *gordiuszi csomóra*; a **(fürdővíz) Ne öntsük ki a fürdővízzel a gyereket**, németben is ismeretes (*das Kind mit dem Bade ausschütten*) mondásnál pedig, Röhrich (1975: 1/132) gyűjteményében megtalálható történetre, vagy a **(sör) Sörre bor...** helyzetmondathoz, hogy ehhez hasonló a németben is létezik (*Wein auf Bier, das rate ich dir. Bier auf Wein, lass es sein*). Néha az eredetmagyarázat nem a megfelelő helyen jelenik meg. Például a **(fenék) Az egy fenékkal nem lehet két nyeret megülni** *km*-nál a szerzőnő nem jelzi annak eredetét, pedig a **(szék) Ki sok felé kapkod, két szék közt a pad alá esik** mondásnál megadott *Duabus sellis sedere* [Két széken ülni] – tulajdonképpen 'két nyeret megülni' alak inkább oda illik. Az összehasonlító paremiológia és frazeológia nemzetközi összefogást igénylő feladata lenne számos itt nem megoldott eredet kiderítése. Gondolok itt olyan – például a magyarban és a lengyelben is meglévő alakokra – mint például a *falra hányt borsó – groch o ścianę (rzucać)*, ami Litovkinánál a **(borsó) Hasztalan a borsót a falra hányni** *km*-nál jelenik meg. Hadrovics (1995) a 167. és 211. paragrafus alatt jelzi a *falra borsót hány v. hint* mondás régi előfordulását. J. Krzyżanowski pedig (1969–1978 I: 734–5) használatára az első adatot 1548-ból dokumentálja. Nem tartozik szorosan ide, de itt jegyzem meg, hogy a „Válogatott szakirodalmi munkák” (XXIII–XXVI) felsorolásában hiányolom Arthaber többnyelvű közmondásgyűjteményének megemlégtetését (Arthaber 1977).

[Előfordulási (alkalmazási) példák, XII–XIV] Arról már szó volt, hogy miért tartja fontosnak Litovkina a *km*-ok használatának dokumentálását. A gyűjtemény a 16–21. századi magyar szépirodalomból és az elmúlt negyedszázad publicisztikájából meríti példáit. A példatárral kapcsolatban korábban tett észrevételem mellett hiányolom, hogy a szerzőnő nem jelzi, hogy egy-egy mondás, illetve arra történő utalás, irodalmi alkotások címeiként is léteznek: a *Szeget szeggel*, mint említettem egy Petőfi vers, illetőleg a költő által fordított Shakespeare-darab címe; az *Isten malmai* pedig egy, a *Közmondástárban* is többször idézett Szabó Pál regény címe. Bizonyos esetekben a címekben az adott proverbium tudatosan megváltoztatott („deautomatizált”) alakban szerepel. Ilyen például az *Élőkről jót vagy semmit*, amelyet Litovkina a **halott** címszó alatt nem idéz, de címként szerepel például a **(kutya) Amelyik kutya ugat...** mondásnál. A gyűjtemény gazdag példatárában a legszórakoztatóbb részt éppen a **P:** (paródia) jelzet után megjelenő kicsavart, tréfásan eldeformált mondások jelentik. Ennél a kategóriánál is van némi hiányérzetem: hiányolok néhány korábban népszerű alakokat, mint a *minden Skoda három napig tart (csoda)*; vagy a kocasakozók szájában nem ritka *egyszer élünk, eccer élünk, egy parasztot leccerélünk*, ami az **(ember) egyszerű él az ember** *km*-nál szerepelhetett volna. Hiányolom a **(hal) A hal úszni akar** mondás mellől az *a hal úszni akar – az ökör inni kíván* elszólással kapcsolatos anekdotára való utalást. Gondolom alaposabb ellenőrzés még számos ilyen példa hiányára derítene fényt, amit ismét csak azzal tudok magyarázni, hogy a szerzőnő, bármennyire jól is tudja nyelvünket, élete egy részét nem itt élte le, s így számos közismert „paródiát” nem hallott. Néha, s ez se derül ki a gyűjteményből, a latin mondásoknak is van ilyen jellegű használata: a **(vendég) Későn jött vendégnek csont a vacsorája** *km* helyett vagy mellett, tréfásan a *Sero venientibus ossa, annak is a rossza* hibrid alakot szoktuk használni.

[*Színimabokor. Antonimák. Más módon összekapcsolható közmondások (XV–XVI)*]. Mint említettem Litovkina az összegyűjtött anyagot rendszerként és működésében igyekszik bemutatni. Ennek a törekvésnek a megvalósítását részletesen kellene elemezni, amire a jelen ismertetés keretein belül nincs lehetőség. Itt csupán a gyűjteménybe felvett *km*-okkal valamilyen más módon összekapcsolható proverbiumok kapcsán szeretnék néhány megjegyzést tenni. A szerzőnő ezekre a „lásd még” jelentésű **L:** rövidítés segítségével hívja fel a figyelmet. Ily módon gyakran fontos kapcsolatok meglétére utal, hisz az **(igazság) Az igazságot nem lehet véka alá rejteni**, illetve a **(titok) Titkot nem lehet véka alá rejteni** – típusú alakokat nem tartja rokon értelműnek. Néha azonban az ilyen „más típusú” viszonynak a jelzése elmarad: a **(kár) Kár után okosabb az ember** *km* például nem utal

a **(csata) Csata után okos a magyar** mondásra. NB.: az ezekhez hasonló *mądry Polak po szkodzie* ('A kár után okos a lengyel') lengyel *km* náluk mindmáig is használatos, élő kifejezés. Talán már külön kategóriának lehetne tekinteni azokat az amerikai spanyolban igen népszerű *km*-sorozatokat, amelyeket L. Arora (1998) „*refranes destinistas*”-nak (predesztinációs proverbiumoknak) nevez. Az olyan, magyarban is meglévő mondások, mint az **(Isten) Akinek az Isten hivatalt ad(ott), észt is ad(ott) hozzá; Ha az Isten bárányt ad, ad legelőt is; Kinek Isten nyulat adott, füvet is ad hozzá** stb. kapcsolátára a *Közmondástárban* nem történik utalás.

[*Szólások, szóláshasonlatok és más állandósult szókapcsolatok* (XVI–XVII)]. A szótári cikk végén **(D:)** jelzés után megtalálható derivátumok megadása is igen hasznos információ. Egy-két esetben mégis erőltetettnek tűnik az a feltételezés, hogy a megjelölt forma egy adott *km*-ból ered. Ilyen például a **csalán** címszó alatt található adat, amely szerint a **D: Beüt** a [becsap] a mennykő (valahová) (váratlanul nagy baj ér valakit) szókapcsolat a **Csalánba nem üt a mennykő** *km*-ból származik. (Megjegyzem a használatára felhozott példa valóban az idézett *km*-ra utal, de nem felel meg a **D:** jelzésnél megadott formának és definíciónak).

***

T. Litovkina Anna munkásságának jelentőségét jól illusztrálja az a tény, hogy publikációi közt ott találjuk a téma nemzetközi hírvé képviselőjével, W. Miederrel írt könyveit is (Mieder–Tóthné Litovkina 1999; T. Litovkina–Mieder 2005). A szerzőnő azzal büszkélkedik, hogy *Közmondástára*, ez a 818 oldal terjedelmű opus „a parömiológia (a közmondás- és a szólástudomány), a parömiográfia (a közmondás- és a szólásgyűjtés), frazeológia, jelentéstan és a lexikológia legújabb eredményeinek figyelembevételével készített tudományos igényű munka” (VI). Gondolom, írásomból egyértelműen kiderült, hogy semmi okom elvitatni e kijelentés jogosságát. Azt viszont kifogásolom, hogy Litovkina maga vagy a kiadó, nem nézette át alaposabban nyelvi szempontból a kéziratot. Nem szarvashibákról van szó, de mint arra utaltam, bármennyire is jól ismeri a szerzőnő nyelvünket, néhány megfogalmazásából, hiányzó adatokból, egyes definíciók bizonytalanságaiból kiderül, hogy az anyanyelve nem magyar. Mindazonáltal dicséret illeti a Tinta Könyvkiadót, hogy két éven belül már a harmadik terjedelmes szólás- illetve közmondásgyűjteményét adta közre (cf. Forgács 2003; Bárdosi 2003). Ezek a hézagpótló kiadványok időnre már meg is fiadtak: megjelenjen ugyanis két, úgynevezett dióhéjszótár is (Bárdosi–Kiss 2005a, Bárdosi–Kiss 2005b), amellyel a Tinta „szótártárának” újabb sorozatát indíthatja útra. Csak remélni lehet, hogy ez a tár nem ürül ki egyhamar, akárhány sorozatot is ereszt meg a kiadó.

SZAKIRODALOM

- Arora, Shirley L. 1998. „Una familia de refranes 'destinistas' en español” *Paremia* (Madrid) 8: 537–49.
- Arthaber, Augusto 1986. *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali italiani, latini, francesi, spagnoli, tedeschi, inglesi e greci antichi*. Hocpli, Milano.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárdosi Vilmos–Kiss Gábor 2005a. *Szólások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárdosi Vilmos–Kiss Gábor 2005b. *Közmondások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Békés István 1977. *Napjaink szállóigéi I–II*. (2. javított, bővített kiadás.) Gondolat, Budapest.
- Forgács Tamás 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krzyżanowski, Juliusz (főszerk.) 1969–1978. *Nowa księga przysłów polskich I–IV*. PIW, Warszawa.
- Mieder, Wolfgang–Anna Tóthné Litovkina 1999. *Twisted wisdom. Modern antiproverbs*. The University of Vermont. Burlington, Vermont.
- Móricz Zsigmond 1978. *Légy jó mindhalálig*. Móra Kiadó, Budapest.
- Morvay Károly 2004. „A puding próbája – Gondolatok a Magyar szólástárról”. *Magyar Nyelvőr* 128: 104–9.

- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. (2. kiadás). Gondolat, Budapest.
 Röhrich, Lutz 1995. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–5. Herder, Freiburg, Basel, Wien.
 T. Litovkina Anna 2005. *Magyar közmondástár*. Tinta Kiadó, Budapest.
 T. Litovkina Anna–Wolfgang Mieder 2005. *A közmondást nem hiába mondják*. Tinta Kiadó, Budapest.

Morvay Károly

Vörös Ferenc: Családnévutalások Szlovákiában. Szociolingvisztikai tanulmány négy település családnévhasználatának tükrében. Balony, Diósförgepatony, Kiscétény, Nagycétény. Kaligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004. 592 l.

0. A Csalóközi Kiskönyvtár sorozatban, annak 31. köteteként jelent meg Vörös Ferencnek a mai államhatárainkon kívül élő magyarsághoz sok szállal kötődő vastag (elsősorban) névtani monográfiája. Értékei közül elsőként említhetjük, hogy benne a szerző hazai kutatóként szakterületén elsőnek olyan tudományos vizsgálatra vállalkozott, amellyel tágabb földrajzi környezetünknek, a Kárpát-medencének az areális névtani feltárásaihoz kapcsolódik. Igen időszerű és indokolt volt a könyvben bemutatott feltáró munkát elvégeznie, mivel a magyar személynévutalás napjainkig a kelleténél kevesebb figyelmet szentelt a határainkon túli, kisebbségi helyzetbe került magyarság körében felvetődő onomatológiai kérdéseknek. Ennek következtében nem állnak rendelkezésünkre olyan összefoglaló munkák, amelyek alapján átfogó képet alkothatnánk a környező országokban élő magyar nyelvű és magyar nemzetiségű személyek nevében végbement folyamatokról. A szerzőéhez hasonló (határainkon túli) adatmennyiséggel – az övéhez hasonló sok szempont alapján, a változást és az állapotot egymás után bemutatva – pedig egyáltalán nem találkozhatunk a magyar névtani szakirodalomban. Az előbbiekből következően mondhatjuk azt is, hogy ez az első monográfia, amely bizonyos szlovákiai magyar régiók (települések, illetőleg az utóbbi évtizedekben elszlovákosodott magyar falu, Kiscétény) családnévanyagát veszi számba és elemzi a névtan különféle szempontjai szerint. Mivel a kiadvány egyrészt bemutatja az egyes települések család- és keresztnévrendszerének a módosulásait, másrészt az egyes névgyűjteményekben és azok használatában, viselésében bekövetkezett változásokat, változtatásokat, ezáltal feltáró fejezeteivel több más szakterülethez is kapcsolódik, s nyújt számukra adalékokat a viszonylataik megismeréséhez. Így például alkalmas alapvető személynév- és nemzetiség-lélektani következtetések levonására, szemléletesen mutatja a szláv migrációt s a magyar identitás állapotát, az anyakönyvi hivatalokban folyó harcot a lelkekért, elsősorban pedig arról győzi meg az olvasóját, hogy a mai Dél-Szlovákiában a 20. században zajlott impérium- és politikai rendszerváltozások szoros összefüggésben vannak az ott (és azokban az évtizedekben) élt magyarság személyneveinek az állapotával, illetőleg használati módjaival, mintegy meghatározzák az utóbbiakat. Végső soron tehát e könyv sajátos szemléletmódjával áttekinti az egész 20. századi (cseh)szlovákiai magyar történelmet, s meggyőzően bizonyítja, hogy a jogfosztottság következményei nem értek véget az 1948-as kommunista hatalomváltással, sőt lényegileg máig hatnak, hiszen a hontalanság éveiben következett be az a gyökeres fordulat, amelynek egyértelmű folyamányai napjaink erőteljesen szlovakizált névanyaga a felvidéki magyarság körében.

A szerző kötetét 12 szerkezeti egységre tagolta: ebből az első kilenc a szöveges kifejtő részeket tartalmazza, az utóbbi három pedig a kiegészítő információkat.

1. Az első, a *Bevezetés* (9–10) a tudományos munkák hagyományait követve előrevetíti a témáját, az azzal való foglalkozás indokait, a megoldandó feladatait, a vizsgálat főbb szempontjait. A szerző elsődleges célként megjelöli, hogy egyrészt az egész szlovákiai magyarságra jellemző általános, másrészt területenként a földrajzi helyzetből, a nyelvi környezet különbségeiből adódó, így külső hatásoktól meghatározott, bizonyos településcsoportok közösségeire jellemző sajátos névtani folyamatokat, hatásokat, személynévi következményeket szándékozik bemutatni (1896-tól 1999-ig).

E céljának megfelelően választotta ki kutatópontjait, azokat a településeket, „amelyek történelmi sorsukat, szociolingvisztikai jellemzőiket és névtani sajátosságait tekintve bizonyos mértékig képesek reprezentálni a jelenkori és a 20. századi (cseh)szlovákiai magyarságot” (9). Emiatt esett a választás Balonyra (Baloň), Diósförgepatonyra (Orechová Potůň), Kiscétényre (Malý Cetín) és Nagycétényre (Velký Cetín). A négy település közül az első kettő a Csallóközben, kompakt magyar nyelvterületen található, a másik kettő pedig a magyar–szlovák nyelvhatáron. Ez utóbbiak egyikének, Kiscéténynek a lakossága az 1920-as évektől nyelvet váltott.

2. A második fejezet (11–48) *Általános kérdések* címmel gazdag névtani szakirodalmunknak csak azon feldolgozásait veszi számba, amelyek közvetlenül elméleti vagy gyakorlati kiindulásul szolgáltak a sokirányú elemzéshez. A vizsgált kisközösségek sajátos történelmi, politikai helyzete és annak a mintegy száz év alatt lezajlott változásai következtében bizonyos elméleti kérdések, fogalmak tisztázására, egyértelmű körülhatárolására, pontosítására is szükség volt. Ilyenek a *névváltozás*, a *névváltoztatás*, az *írásképek változtatásai*, a *tiükörfordítások*, a *névátírások* s az utóbbiak mai magyar és szlovák helyesírási szabályozásának és gyakorlatának a különbségei, a *névviselés* és a *névhasználat*.

A *Történelmi és szociolingvisztikai háttér tényezők* (49–75) címet viselő harmadik fejezet különböző szaktudományok (történelem, szociológia, szociolingvisztika) eredményeire támaszkodva sorra veszi azokat a történelmi sorsfordulókat, amelyek a felvidéki magyarság életét, nemzete egészéhez, valamint a (cseh)szlovák nemzethez való viszonyát befolyásolták, sőt alapvetően meghatározták a 19. század végétől a 20. század végéig. Azokat a folyamatokat tekinti tehát át, amelyeknek következményeként az egyes beszélőközösségek helyzete anélkül változott meg több ízben is, hogy a lakhelyüket elhagyták volna. A (politikai döntések és a világtörténelmi események következtében) változó államhatárok további olyan tényezők egész sorát idézték elő, amelyek közvetlenül hatottak a felvidéki magyarok személyneveire, azok használatára, viselésére stb. Történelmi korszakok szerint haladva, de folyamatosan is a jelenségek egész sora tartozik ide: a kozmetikázott (cseh)szlovákiai népszámlálások adatai, a nemzetiségi hovatartozás manipulációi, a cseh hivatalnokok inváziói, a kisebbségek jogi státusát meghatározó törvények, rendelkezések, a „kollektív bűnösség” terhe, a lakosságcsere, a kitelepítések, a reszlovakizáció, a magyar nyelvhasználati színtereinek a beszűkítése, az anyanyelvi iskolázás lehetőségeinek a korlátozásai, a magyar személynevek szlovákos formájú rögzítése az anyakönyvekben, a női nevek szlovákosítása. Ugyancsak a térség 20. századi történelmi eseményeinek a következménye, hogy a szlovákiai magyarság túlnyomó többsége falun él, mint ahogy az is, hogy napjainkra teljesen kétnyelvűvé vált. Az utóbbinak különösen jelentős kihatása van a közösség névadási és névhasználati gyakorlatának alakulására.

A kötet következő, *A kutatópontok* című szerkezeti egysége (76–105) alaposan indokolja a vizsgálatba vont települések választásának ésszerűségét, majd egyenként jellemzi őket. A vizsgálathoz szükséges részletességgel ismerteti meg a négy nyugat-szlovákiai falu földrajzi elhelyezkedésével, történelmével, népességével, etnikai és felekezeti összetételével, illetőleg ezek arányainak 20. századi változásaival.

Két rövid, az 5. (*Az anyaggyűjtés módja és forrásai* című) és a 6. (*Az anyakönyvezés* című) fejezet (106–7; 108–18) a gyűjtött személynévanyag hozzáférési lehetőségeiről, az 1896. október 1-jétől kezdődő állami anyakönyvezés és (annak elérhetetlensége miatt) az egyházi anyakönyvek felhasználásáról tájékoztat. A kutatás szempontjából a forrásokkal kapcsolatban a legjelentősebb változás az 1920-as évek elején bekövetkezett nyelvváltás volt, amikor a magyar nyelvű dokumentációt szlovákkal cserélik fel, és a bejegyzéseket is szlovák nyelven írják.

Az első hat szerkezeti egység tehát valójában a kutatás körülményeiről, a téma sokféle és sokféle kapcsolódásáról, a névváltozásokat, névváltoztatásokat, szlovákosítást szolgáló nyelven kívüli jelenségekről szól. A 7., *Az alkalmazott tipológia főbb alapvetései* (119–48) című fejezet viszont már előkészíti a szerző önálló elemzését. A bemutatandó téma összetettségére utalva egyértelművé teszi, hogy teljes feltárásukhoz nem elégséges csupán egy-két oldalról érinteni a családnevek lé-

nyegi viszonylatait, ezért a gyűjtött szlovákiai (felvidéki) családneveket a kötet következő szerkezeti részében 14 elkülönített szempont alapján mutatja be.

3. A *Családnevek* című fejezet az értekezés gerincét alkotó 8. s egyben az egésznek a legterjedelmesebb egysége (149–437), az említett 14 szempont alapján (ugyanennyi alfejezetben) tárja fel a négy település családneveinek az összefüggéseit.

Az *időbeliség szempontjainak* (149–68) az érvényesítésével (korábbi századokból ránk maradt források tanúságait felhasználva) kiderül például, hogy vannak-e, s ha igen, melyek az úgynevezett őshonos, vagyis törzsökös nevek az egyes településeken, de az is, hogy melyek az adott időintervallumon belül először felbukkanók.

Terjedelmes alfejezet a *Földrajzi szempontoké* (168–210). A térbeliség figyelembevétele sokféle következtetés levonására alkalmas. A szerző megvizsgálja a települések leggyakoribb családneveit az egész időszakban, majd alkorszakonként külön-külön is, hogy felderítse, melyek a térség jellemző családnevei. Emellett a II. világháborút kiemelten fontos korszakhatárnak tekintve, megfigyeli az ezen időhatár utáni főbb családnév-változási tendenciákat. Kiderül egyrészt, hogy a két Zobor-vidéki faluban lényegesen több szláv eredetű családnév található, mint a csallóköziekben. Másrészt az is, hogy a II. világháborút követően az előbbi két település névanyaga arányait tekintve szintén nagyobb mértékben gyarapodott szláv eredetű elemekkel, mint az utóbbiak. Ez a jelenség mindenképpen összefügg a lakosság etnikai összetételének a változásával is.

Többféle nemzetiségű vidéken eddig feltáratlan ismeretekhez juttatnának az *Etnikai szempontok* szerinti vizsgálatok (210–8). Sajnálattal állapítja meg azonban Vörös Ferenc, hogy „a családnevek viselőjének etnikai hovatartozását sem a szláv, sem a magyar népesség esetében nincs módunkban nyomon követni. Erre egyedül a zsidóságnál nyílik lehetőség” (211). Róluk azt tudta rögzíteni, hogy egy-két kivétellel német eredetű családnévet viseltek.

A vizsgálat eredményeként kiderült, hogy az anyakönyvekből gyűjtött családnévanyag csupán csekély mértékben használható *Dialektológiai szempontok* (218–24) érvényesítésére, valamilyen nyelvjárási következtetések levonására. Mindössze néhány hangtani jelenség tűnt elő a négy település anyagában. A Zobor-vidék családneveire a palóc nyelvjárásnak megfelelően inkább az illabiális magánhangzós formák jellemzők, így például a *Veres*, *Gyepes*, *Bekes* névalakváltozatok, a csallóköziekre pedig a labiálisak: *Vörös*, *Fördös*, *Sörös*, *Csölle*, *Szűcs*, *Szöcs*.

Többoldalú megközelítést tennék lehetővé a *Társadalmi szempontok* szerint végzett vizsgálatok, kötetünk szerzője azonban elsősorban egyre összpontosított. Szembetűnő volt számára (csak az 1960-ig terjedő időszak adatait vizsgálhatta ebből a szempontból), hogy az adatok jelentős számában az egyes személyeknek az anyakönyvbe hivatalosan bejegyzett névformái nem egyeztek meg az általuk saját kezűleg aláírt formákkal. Adatai szerint különösen az államváltások következtében bomlott meg több időszakban is az összhang a hivatalos névírás és az írott névhasználat között. A Trianont megelőző időkben használt magyaros alakok az autográf aláírásokban a négy településen nem egy időben, nem egyforma mértékben és módon változtak meg. E jelenség is elsősorban a zoboralji két falut érintette nagyobb mértékben. A folyamat első lépéseként 1922-től alapvetően a keresztnévek szlovákra váltása figyelhető meg az autográf aláírásokban, majd némi késéssel megindul a családnevek szlovákos átírása is. Legszembevetőbb jelenség az átírt családnevek között a bejelentők aláírásában a magyar *s*, *cs* betűknek a szlovák *š*, *č*-re váltása, majd fokozatosan az egyéb betűk mellékjelezése. Következő lépésként a magyaros névsorrendet a szlovákos váltja fel. Mindezen folyamatok természetesen mindenféle következtetlen megoldásokkal, magyaros és szlovákos kevert formákkal történtek. A nagycétényi anyakönyvekből egyértelműen kitűnik, hogy „a szlovákos aláírások két időszakot jellemeznek markánsan. Az egyik az 1920-as évek közepétől 1933-ig tart, majd a folyamat teljesen megszakad. Görbéje a maximális értéket 1930-ban éri el. Az aláírások tekintetében nem kell megvárni az 1939-es magyar hatalomváltást, mert már 1934-től visszaáll az 1924 előtti rend. Az újabb, de ekkor már látványosnak számító fordulatot az 1945-ös csehszlovák hatalomváltás hozza. A jogfosztottság éveiben – amely hivatalosan 1945 kö-

zepétől az 1948-as februári kommunista hatalomátvételig tart – drámaian csökken a magyar aláírások száma. Helyüket ezzel párhuzamosan a szlovákos aláírások veszik át. A folyamat tovább tart, mint az államilag is deklarált jogfosztottság, de a tetőpontot az 1948-as év jelenti. Ekkor a bejelentők 88,2%-a szlovákosan ír alá, s mindössze 11,8% neve szerepel az anyakönyv lapjain magyaros formában. Bártran megállapíthatjuk, hogy a szlovákul aláíró 88,2%-nak a többsége nem meggyőződésből, hanem félelemből tehette ezt. Erre utal a két görbe 1948 utáni ellentétes irányú mozgása. A jelenség a megfélemlített nyelvhasználat részeként értelmezhető, amelyről a vonatkozó szakirodalom mind ez ideig csak utalásszerűen tett említést. Itt tehát nemcsak azzal kell számot vetni, hogy a hatalom a névviselésbe erőszakosan beavatkozik, hanem azzal is, hogy a félelem léggömbje a névhasználat mikéntjére is kihat. Különösen akkor, amikor azt hivatalos közeg előtt kell gyakorolni” (254).

A Zobor-vidéki anyakönyvekből nyomon követhető, hogyan szorul vissza a női bejelentők aláírásaiban a magyar *-né* asszonynévképző, és hogyan nyomul helyére a szlovák *-ová* képző.

A két csallóközi falu forrásaiból úgy tűnik, a kompakt magyarlakta területeken az egyének aláírásai alapján is egészen más a helyzetkép, hiszen a fent említett kritikus időszakokat kivéve jóval erősebben tartják magukat a magyaros névaláírási formák, e vidéken „a hatóságok az 1945–48 közötti teljes jogfosztottsággal sem tudták meggyökereztetni a magyar identitású egyének névhasználatában az anyakönyvek hasábjain erőszakosan szlovakizált keresztnévalakokat” (238). Mindenesetre „a bemutatott jelenségek jól rávilágítanak arra a folyamatra, amelynek során az újonnan berendezkedő csehszlovák hatalom a magyar ajkú lakosság nevét is birtokba akarta venni, s ennek révén is igyekezett felgyorsítani az asszimilációt” (258).

A *Vallási, felekezeti szempontok* szerinti vizsgálatot (258–80) csak korlátozott mértékben tudta elvégezni Vörös Ferenc, mivel a négyből három település nem mutat lényeges felekezeti megoszlást, döntően római katolikus vallásúak (voltak) a lakosai. Az egyetlen kivétel Diósfőrgépatony, amelyben ötféle felekezet létezett. Jellemző, hogy a falu reformátusainak a döntő többsége magyar eredetű nevet visel, a római katolikusoknak és az evangélikusoknak pedig mintegy négyötöde. Az utóbbi két vallás híveinek a 14,18, illetve 16,67%-a szláv/szlovák, illetve német eredetű névvel bír.

4. Különféle tudományok kutatásához nyújthatnának adalékokat az *Etimológiai szempontok* alapján (280–308) elvégzett családnév-rendszerzések, hiszen e személynévi kategória eredet szerinti megoszlása összefügg első névviselőik egykori földrajzi lakóhelyével, a letelepedésekkel, bizonyos népcsoportok egymásra telepedésével, keveredésével, a későbbi népmozgásokkal, a külső és belső migrációval stb.

Az egyes családnevek eredetét tekintve az összesítésekből az derült ki, hogy mind a négy településen a magyar eredetű családnevek képezik a legnagyobb csoportot, természetesen arányukat tekintve eltérő módon. A csallóközi falvakban a teljes családnévállománynak több mint négyötödét teszik ki, a zobor-vidékiekben viszont megközelítően a felét. Az idegen eredetű családnevek között (népeink egykori szoros érintkezései, keveredései, betelepülései következtében) meghatározó a szerző által szláv/szlováknak nevezett kategória, de szintén a települések földrajzi helyzetétől függően ugyancsak eltérő arányokkal. A déli településeken az arányuk alig haladja meg a 10%-ot, az északiakon ellenben kis mértékben a 40%-ot is felülmúlja. Feltűnő, hogy a szlávon kívül az egyéb idegen eredetű családnevek milyen csekély arányban vannak jelen az adott régiók névállományában. Még valamelyest a német eredetűek csoportja emelkedik ki közülük, településenként eltérő módon, 2–6%-os előfordulásával.

A kiadvány egészét tekintve különösen jelentős alfejezet a *Névéletlani szempontok* című (308–25), hiszen ebben tekinti át a szerző korszakonként és településenként, milyen módokon, folyamatokkal, átmenetekkel, ingadozásokkal, következtetlenségekkel stb. zajlottak a családnevek szlovakosítási folyamatai. Feltárja, hogy az 1922. évtől hogyan válik egyre nagyobb intenzitásúvá a (kereszt- és) családneveknek a magyartól eltérő mellékjeleléssel és szlovák helyesírással történő hivatalos átírása (pl. *Baláži, Berkeš, Borbél, Kőna, Mésároš, Sabo* stb. – 318). „A nők családneve

vegt leginkább kiteve a nagy változásoknak. Esetükben nemcsak egyes betűk mellékjelezésére került sor, hanem az 1922-es év elejétől-közepétől – községekként eltérő kezdettel és mértékben –, egyre intenzívebben ragasztották hozzájuk az *-ová* (~ *-á*) birtokos név-, illetve melléknévképzőt. Tették ezt akkor is, ha egyértelműen magyar identitású volt a név viselője” (324). A női névképző a második világháborút követően szinte „természetes” tartozékává vált a női neveknek. Olyannyira, hogy az 1990-es évek közepétől, amikor az *-ová* elhagyásának már hivatalosan sem volt akadálya, akkor sem szaporodtak meg a magyar lakosság körében az annak elhagyásával használt hivatalos női családnévi alakok. Az utóbbi jelenség nem csupán a megszokással, a beletörődéssel magyarázható, hanem elsősorban a névviselő egyéneknek a politikai hatalomtól, a hátrányos megkülönböztetéstől való félelmével.

A családnévek elterjedtségének, megterhelésének a bemutatása általában fontos részét képezi a magyar családnévutatóknak. Ezt a hagyományt követi Vörös Ferenc is a *Névgyakorlási szempontok* című alfejezetével (325–30), illetőleg a kötet végén található *Mellékletekkel* (465–579). Az utóbbiban sorakoztatja fel szintén településenként, korszakonként, sőt a II. világháborút megelőző és az azt követő főbb időszakok szerint összevontan is névegyedeit a névviselők abszolút számának és százalékarányos részesedésének a rendjében, ezáltal világossá téve az egyes családnévek megterhelésének a változását, kihalását, illetve az adott településen történő felbukkanását, a névrendszerben elfoglalt helyének módosulásait.

5. A *Jelentéstani szempontok* című alfejezetben (331–51) a szerző a magyar és szláv/szlóvák családnévekben az azok nyelvi előzményeinek a jelentéseit tekinti vizsgálatát kiindulásának, s ezek alapján alkotta meg kategóriáit. Az utóbbiakban tapasztalt (magyar és szláv/szlóvák nyelvi) azonosságokról, különbségekről tárja előnk állásfoglalását. Összesítéséből jelentős eltérésnek látszik, hogy a magyar családnévek keletkezésekor a szláv/szlóvákhoz viszonyítva lényegesen nagyobb szerepet kaptak a keresztnévi és a helynévi előzmények.

Szorosan érintkezik e jelentéstani elemzéssel a *Névadás indítékainak szempontjai* címet viselő alfejezeté (352–8). A településenként, valamint a magyar és a szláv/szlóvák eredetűek csoportjában külön-külön végzett összegzések alapján bebizonyosodott, hogy mindegyik részrendszerben ott található a legfontosabb névadási motivációk között a külső-belső tulajdonságra, az egykori lakó-, származási helyre, az őshöz, rokonhoz, nemzetségre való tartozásra és a foglalkozásra utalások, természetesen némileg eltérő arányokkal és sorrenddel.

A *Szófajtani szempontok* (358–68) szerint rendszerezett családnévek azt igazolták, hogy nagyfokú hasonlóság mutatkozik a magyar és a szláv/szlóvák nevek alapjául szolgáló nyelvi eszközök körében is. Mindkét nyelvben döntően főnevek és melléknévek játszottak szerepet azok megalkotásában, szintén némiképp más-más mértékben. A legfeltűnőbb eltérés az igei eredetűek kategóriájában mutatkozik, a magyar nevek csoportjából lényegében teljesen hiányoznak a szláv/szlóvák kategóriára jellemző *Navrátíl*, *Nevidal*, *Pospíšil*; *Dolezaj*, *Kuszaj* stb. típusú elemek.

6. A *Morfológiai szempontok* című s egyben a legterjedelmesebb alfejezetben (368–419) Vörös Ferenc valójában a családnévalkotás módjaival és nyelvi eszközeivel foglalkozik. Az általa morfológiailag motiválnak nevezett névegyedeket rendszerezve az világlik ki, hogy mindkét nyelvben kiemelkedően a képzettek alkotják a legtöbb elemet számláló csoportot, de a családnévképzés a szlávok nyelvire jobban jellemző, mint a magyarra. A szóösszetétel mindkét nyelvben csekély mértékben járult hozzá e névfajta alkotásához, de ez is inkább a szlovákra jellemző. Az úgynevezett morfológiailag motiválatlan családnévek, vagyis a pusztán szótövekből (keresztnévekből, helynevekből), illetőleg azok rövidült alakjaiból állók kategóriájában ellenben szinte csak magyar elemek találhatóak (pl. *Albert*, *Benedek*, *Farkas*, *Gál*, *Kázmér*, *Lőrinc*, *Máté*; *Bogár*, *Borsa*, *Kósa*; *Bogdán*, *Zalka*, *Zombor*, *Végh* stb.).

A kutatópontok családnéveit elemző utolsó alfejezet a *Nyelvi kifejezőeszköz szempontjai* címet viseli (420–37). Ebben a szerző a mai nyelvhasználók értelmezése szerint valamely közszóval azonosítható elemeknek a jelentéseit választja vizsgálatát tárgyául, s nevezi őket szemantikailag

(közvetten) vagy hangalakilag (közvetlenül) motivált neveknek. Az összes egyebet (amelyek a névállományok meghatározó többségét adják, s amelyekben semmiféle jelentés nem ismerhető fel) motiválatlanok. A szemantikailag motiváltak közé a metaforikus és metonimikus jelentésváltozással keletkezettek sorolja. Az adatai alapján úgy tűnik, hogy ez a névalkotás a szlovák nyelvben némileg gyakoribb névkeletkezési módnak számít, mint a magyarban, de az egyes települések összes családnévét tekintve sehol nem haladja meg egyik nyelvben sem a 13%-ot. Hangalakilag (közvetlenül) motivált (hangutánzó, hangfestő) nevet a magyar névállományban nem talált Vörös Ferenc, a szláv/szlovák anyagban is csak néhányat, például: *Danajka, Chuchut, Vrzala; Hupka, Cáplák* stb.

7. Az értekezés befejezésében (*Összegzés*; 438–41) a szerző az előző fejezetekre visszautalva tömören áttekinti szlovákiai családnév kutatásának menetét, nehezítő körülményeit, eredményeit, más szakterületekhez való kapcsolódásait. Kiemeli a magyar és a szláv/szlovák névanyag párhuzamba állításának, a mennyiségi és minőségi jellemzők (azonosságok, hasonlóságok, eltérések) feltárásának szükségességét. Ismételten nyomatékosítja, hogy a (cseh)szlovák politikának és államhatalomnak a (hivatalos) névhasználatot is befolyásoló kényszerítő hatásai fokozatosan elvezetnek az ott élő magyarok azonosságtudatának a megváltozásához, nemzeti identitásuk elvesztéséhez, vagyis a megváltozott környezetbe került felvidéki magyarság az 1920-as évektől fokozatosan eljut nevének részbeni vagy teljes feladásához.

A kötet kiegészítő (10–13.) részei (442–580) a gazdag irodalomjegyzéket, a már említett, a családnévek adattáraként azok gyakoriságát összesítő *Mellékleteket* és a diagramok jegyzékét tartalmazzák.

A kiadvány egészére jellemző, hogy részeinek logikusan, szorosan egymáshoz kapcsolódó szerkezeti felépítésével, tagolásaival, világos nyelvezetével, következtetes, egyértelmű műszóhasználatával, állításait szemléltető apparátusa (táblázatok, diagramok, kördiagramok) gazdagságával, esztétikus formai megjelenítésével kiválóan segíti olvasóit a tartalom összefüggéseinek a megértésében és továbbgondolásában. A közeljövő névtanosi számára példát mutat adatainak pontos, differenciált kezelésével, a bennük rejlő ismeretek sokoldalú bemutatásának igényével és feltárásával.

A könyv által igen értékes monográfiával gazdagodott névtani szakirodalmunk. Sokféle tudással szolgál mind a magyar, mind a szlovák személynevek kutatóinak, mind a diakrón, mind a szinkrón szemléletű elemzők számára. Az egyéb tudományterületek közül elsősorban a szociolingvisztika és a történelemtudomány művelői tudják hasznosítani kutatásaik során.

Bíró Ferenc

Zimányi Árpád (szerk.): **A II. egri kiejtési konferencia.** Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Sectio Linguistica Hungarica, Eger, 2006.

1965. október 22–23-án rendezte meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság – Eger város vezető testületeinek és az Egri Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének közreműködésével – Helyes kiejtés, szép magyar beszéd címmel az „egri kiejtési konferencia” néven azóta is emlegetett tudományos tanácskozást.

Már évekkel ezelőtt megfogalmazódott testületek és szakemberek részéről a kívánság új „kiejtési konferencia” szervezésére; ezt az óhajt és a hangzó beszéddel való több szempontú, eltérő módszerű foglalkozást fontosnak tartva az egri Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Anyanyelvápolók Szövetsége létrehozta – éppen negyven évvel az első konferencia után – 2005. október 22-én a második ilyen tárgyú egri konferenciát. Ennek előadásait tartalmazza a most, néhány hónappal a konferencia után megjelent kötet.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében Gerstner Károly, a Társaság titkára szólott arról, hogy négy évtized már lehetőséget ad a helyzetjellemzésen kívül a változási folyamatok felvázolására is; mindennek teljességre törekvő kifejtése – állapította meg – nem e rövid konferencia feladata, hiszen az MTA Nyelvtudományi Intézete, az ELTE Fonetika Tanszéke korszerű szemléletű és a szükséges technikai felszereléseket sem nélkülöző fonetikai kutatásainak eredményeit folyamatosan közzé teszik, gyakorlati szempontból pedig a nyelvi ismeretterjesztés, valamint a beszéddversenyek viszik előre a hangzó beszéd ügyét.

Zimányi Árpád, az egri nyelvészeti tanszék vezetője ezt követően összefoglalta az 1965-ös konferencia eredményeit, és ismertette határozatait.

Az első előadást – miként az 1965-ös konferencián a vitaindító előadást – Deme László tartotta. Összefoglalása szerint a hangzó beszéd vizsgálatához az első nagy buzdítást Kodály Zoltán 1937-ben közzétett „Riadó”-ja adta; Szathmári István bibliográfiájának adata szerint 1937-től 1965-ig mindössze negyven közlemény szól e témáról a magyar szakirodalomban; az 1965-ös konferenciát követően Elekfi László és Wacha Imre szövegfonetikai kötetének bibliográfiája már mintegy nyolcszáz könyv- és tanulmánycímet sorol fel. A fellendülés az első konferencia jelentős hatásán kívül több tényezőnek tudható be. Nem készült el azonban az akkor tervezett összefoglaló mű: a magyar kiejtés kézikönyve.

Az elmúlt negyven év alatt – állapította meg Deme László – nemcsak a kutatásban születtek értékes eredmények, hanem számottevő és hasznos gyakorlati tevékenységi formák is: „Péchy Blanka színművésznék és volt kultúrdiplomatának” köszönheti a magyar társadalom és benne az oktatásügy a beszéddversenyeknek és -mozgalmaknak létrejöttét és kiszélesedését, melyben „az ifjúságnak egy olyan részét érintjük meg, amelyik a beszédkultúrán keresztül az érintkezésforma és a magatartás kultúráján át egy belső kulturáltság, a humanitás és az empátia életelvévé tételére törekszik”. A laikusmozgalmak természetesen igénylik a szakemberek irányító részvételét, mert a teória és a praxis szétválasztása mindkét terület kárára válik.

Bolla Kálmán Hangzásbeli változatosságok megítélése nyelvészeti-fonetikai szempontból című előadása a szerzőnek több évtizedes fonetikai kutatásaira támaszkodva foglal össze „következtetéseket a változókat, a diákrón folyamatokat illetően is”. Megállapítja, hogy a nyelvjárási beszéd visszaszorult; ma a család és az iskola mellett az angol nyelvi és a médiahatás érvényesül, az utóbbi „jó és károsító elemekkel egyaránt”. A tudatzavar, az értékzavar, a kommunikációs zavar stb. rontja a megértést; romlott a beszélők erkölcsisége, nyelvi igényessége.

A tanulmány a nyelvtudományban bekövetkezett szemlélet- és módszerváltások kapcsán szól azokról az eredményekről, amelyek az interdiszciplináris kutatásoknak és az interlingváris egybevetéseknek köszönhetők: komplex vizsgálatok szükségesek és lehetségesek. Összefoglalja a magyar beszéd artikulációs és percepció normájának fonetikai sajátosságait, majd megállapítja, hogy ezekkel ellentétben a mindennapi beszédben jelentkező enerváltság, a beszédléggzés renyhésége a magyarra jellemző markáns hangképzést ellehetetleníti, az artikulációs mozgások elerőtlenedése „rontja a beszéd hangzósságát, vokalikus jellegét”. A szupraszegmentális sajátosságok közül a beszédtempóról szól, vitatva a megállapítása szerint szakmailag nem kellően megalapozott nézeteket. A tudományos eredmények segítenek annak elhatárolásában, hogy a változások közül „mi a megengedhető, és mi károsítja a nyelvi rendszert”.

Tolcsvai Nagy Gábor A hangos beszéd és a nyelvi norma című tanulmánya a norma fogalmának különféle felfogásait elemzi, kiindulva abból, hogy a hangos beszéd helyessége a magyar művelődésnek, a magyar nyelvtudománynak és az anyanyelvoktatásnak egyaránt fontos kérdése. A helyesség kategóriáját a norma fogalmával kapcsolatba kell hozni; a normameghatározások közül az etnometodológiai, interakciós megközelítés a normának a sztenderddel való azonosításánál tágabb értelmezését teszi lehetővé; a normák azt szabályozzák, hogy egy közösség tagja egy szituációban milyen módon viselkedjék a közösség egy másik tagjával kapcsolatba lépve. A közösségi normák lehetnek törvények (kötelező normák), illeemek, szabályok (szükséges normák) és szokások

(lehetséges normák). A normák tehát (R. Bartsch nézete alapján is) a szociálisan helyes formákat jelölik ki mintaként. A megszokottságnak tekinthető normát a funkcionális és holista kognitív nyelvészet a begyakorlottsággal és a konvencionáltsággal jellemzi. Ennek prototipikus mértékének való megfelelés vagy az attól való eltérés adja a fokozatokat, skalárisan leírható módon. A mai társadalmak tagolt szerkezetűek, a beszélő anyanyelvének azt a változatát sajátítja el anyanyelvváltozatként, amelybe beleszületik. Ehhez viszonyítva a többi nyelvváltozatot megtanulja. A sztenderd (sztenderdizáció) a polgári közösség és kultúra lényegi összetevőjét valósítja meg a képzésben. A helyes hangzó beszéd hangzásbeli változatainak megítélése átalakulóban van: a változatok a világ leképezésének egy-egy módját vagy éppen az önazonosítási megnyilvánulást jelentik. A szellemi ember az eszményre törekszik, s ellenállást tanúsít a pusztá gyakoriságból eredő változásoknak.

Wacha Imre előadása a kiejtési kézikönyv történetének eseményeit tárta fel. A munkálatok eredményeképpen Elekfi László és Wacha Imre szerzőségével *Az értelmes beszéd hangzása* című kötet már megjelent. Az előadó részletesen bemutatja e kötetet, majd megtudjuk, hogy a már 1974-ben elkészült a szövegfonetikai fejezet kézírata, ez – természetes módon – átdolgozást kíván meg.

Bencédy Józsefnek a Magyar Rádió és a magyar nyelv kapcsolatáról szóló előadása szerint a köznyelvi kiejtés mintája a rádióbemondók beszéde volt, az intézmény mindig felelősséget érzett a nyilvánosság előtti megszólalás iránt: 1976-ban Nyelvi Bizottságot, 1986-ban mikrofonbizottságot hozott létre, e bizottságok kidolgozták a rádióban rendszeresen megszólalók mikrofonjogának követelményeit. A rádió- és televízióbemondók rendszeres beszédtechnikai gondozása ma is folyik. Mára a bemondói munka mellett nagyobb szerepet kapott a riporterek, szerkesztők oldottabb beszédstílusa. A regionális stúdiókban ajánlatos a regionális köznyelvi színezet vállalása.

Balázs Géza előadása is a Rádió és a kiejtési norma kérdését taglalta. A norma – állapította meg – mind preskriptív, mind szociokulturális értelemben többretegű: köznyelvi, művészi, médianorma, csoportnyelvi norma stb. A médianorma elsősorban a közszolgálati médiumokra érvényes, mintaadó nyelvhasználat. A tanulmány a továbbiakban annak a szociolingvisztikai felmérésnek eredményeit ismerteti, amelyet a szerző egyetemi hallgatók körében végzett; a kérdések arra vonatkoztak, mi zavarja a hallgatókat a rádiós nyelvhasználatban, a hangzásban. Sajnálatosan a fiatalok alig hallgatják a Magyar Rádió műsorait, bár a nyelvi igénytelenséget minden rádiótípusban elvetik. A közszolgálati médium feladata: a fiatal korosztály visszahódítása, friss műsортípusok bevezetésével.

Gósy Mária és fiatal munkatársai (Markó Alexandra, Bóna Judit) reprezentatív (vagy nem reprezentatív, de jellemzésre alkalmas) mintavételen alapuló, korszerű szemlélettel és mérés technikával készített tanulmányokkal szerepeltek a konferencián.

Gósy Mária a spontán beszédben előforduló megakadásjelenségeket elemezte pszicholingvisztikai szempontból, ennek két útja van: a produkciót megelőző, a szimultán folyamatokra való következtetés, illetve a hibák, nyelvi botlások elemzése. A spontán beszéd létrehozását genetikai adottságok, artikulációs biztonság, az anyanyelvi ismeretek biztonsága, a gyakorlottság stb. befolyása. Az elhangzó beszédet tervezés előzi meg; a mindennapi beszédben nincs mód állandó újratervezésre, ezért a tervezés és a kivitelezés nincs mindig összhangban. A beszéd kísérőjelenségei a szünetek, nyelvbotlások. A megakadásjelenségeket funkcionálisan két típusba sorolja: a beszélő bizonytalanságából funkciótlan szünetek, hezitálások, nyújtások, újrakezdések, ismétlések, töltelékzsavazat adódnak, a téves kivitelezésből elszólások, nyelvbotlások, sorrendhibák, grammatikai-lexikai hibák fordulnak elő. A spontán közlések nem hibátlanok, de elválasztó kritérium, hogy a hibák ellenére az elhangzottak megérthetők legyenek.

Markó Alexandra *A spontán beszéd – monologikus és dialogikus szövegek* című tanulmányában abból a hipotézisből indul ki, mely szerint a két különböző szövegtípusban a szupraszegmentális jegyek eltérő módon jelennek meg, tehát szituációfüggők. A szereplő kísérleti személyek: négy, a standardot beszélő egyetemi hallgató; jól reprezentálnak egy-egy beszélői attitűdöt (bőbeszédű, szűkszavú, átlagos beszédmotivációjú, gyorsbeszédű és normál beszédtempójú). A szerző pontos leírást készít a hangfelvétel technikailag korszerű körülményeiről, a feldolgozás eszközeiről,

a hanganyag mérésének szempontjairól. Az eredmények – jóllehet a mintavétel nem reprezentatív – meggyőzőek; a monologikus és dialogikus szövegek között a beszédszakaszok átlagos időtartama, a szövegek relatív folyamatossága, a szünetek aránya, időtartama, a beszédtempó stb. tekintetében szignifikáns különbség állapítható meg.

Bóna Juditnak a beszédtempó sajátosságairól írt értekezése részletezi a beszédsebesség fő tényezőit: ezek az artikuláció sebessége, a szünetek száma és időtartama; produkciós szempontból a beszélő neme, életkora, személyisége, pszichikai állapota, a szociológiai háttér. A hallgató észlelés ítéli meg, hogy lassú, közepes vagy gyors beszédűnek tart-e valakit; ezt is több tényező befolyásolja (a hallgató életkora, a szöveg megértésének nehézségei stb.). A beszédtempó egyénre jellemző sajátosság, ezért nehéz megváltoztatni. A gyorsított beszéd – a szerző vizsgálatai szerint – az artikulációs tempó, a szünettartás változásait, továbbá a megakadás-jelenségek gyakoriságát hozhatja magával. De megmutatkozhat „a magasabb rendű kognitív folyamatban” is: kevesebb szóval, szerkeszthetlenebb mondatokban való előadásban. A logopédiai értelemben vett hadarók beszédében a szünetek hossza hozta létre a lassulást; ez a gyorsbeszédűekre nem érvényes: az ő beszédükben az artikuláció lassulása következett be a kísérlet folyamán. A beszédtempó felgyorsulása érintheti a beszédmegértési folyamatokat, a mondatok akusztikai szerkezetét – főként pedig a hosszabb szöveg megértését befolyásolhatja.

Adamikné Jászó Anna: A diákok beszéde és a kiejtési norma. A szerző megismételt egy 1978 szeptemberében végzett felmérést 1989 novemberében, 2000 februárjában, majd 2005 szeptemberében, azonos módszerrel és azonos szövegekkel tanítóképzős, tanárképző főiskolai és egyetemi hallgatók körében. A hallgatókról részletes diagnosztikai lapot állított ki, ezt a hangfelvételekkel párhuzamosan elemezte. A negyedszázad távlatából több változást állapított meg, mind a szövegértés, mind a hangzás tekintetében (renyhe ejtés, orrhangzós beszéd, a magánhangzók rövid ejtése, a beszédtempó gyorsulása, a *b* spirantizálódása veláris magánhangzók között stb.). Sok az olvasási hiba; ezt az olvasástanítási módszerek megváltozásának tulajdonítja a szerző.

Kerekes Barnabás mint a Magyar Rádió Beszélni nehéz! műsorának állandó közreműködője hangzó beszédünk néhány jellegzetes hibáját mutatta be az összegyűlt példaanyaga alapján. Örvendetes, hogy ilyen gyakorlati jellegű előadás is elhangzott a konferencián, szívesen olvasnánk a példák részletesebb elemzését.

Rozgonyiné Molnár Emma Multimediális módszer a beszédoktatásban címmel foglalta össze rendkívül eredményes oktatói munkájának tapasztalatait, kapcsolódva az 1965-ös kiejtési konferencia javaslataihoz: eszerint a pedagógusképző intézményekben rendszeres beszédtechnikai képzésben kell részt venniük a hallgatóknak. Beszédtechnikai oktatók utánpótlásával a személyi feltételeket meg kell teremteni. Ez az utóbbi javaslat nem valósult meg, azaz nem jött létre ilyen egyetemi szak, illetve képzés. A magyar és nem magyar szakos főiskolai hallgatóknak nyelvművelés, beszédtechnika tárgyat kötelezően fel kell azóta venniük; a tárgy gyakorlati jellegű. Az oktatáshoz főiskolai jegyzet készült, s fokozatosan egyre jobb technikai eszközök állnak rendelkezésre. A személyre szóló elemzések hatásosak, és igényességre szoktatják a hallgatókat. A multimediális módszerek lehetőséget adnak arra, hogy „az egész embert” tartsa a tanár a látómezőben.

Kocsor András, Bácsi János, Mihalovics Jenő és Sejtes Györgyi a 8. osztályosok számára kidolgozott számítógépes olvasásfejlesztési és beszédjavítási programjukat mutatták be. A Beszédmester nevű „terápia” fontos problémák megoldásához nyújthat hathatós segítséget – ajánlatos volna széles körű alkalmazása.

Az 1965-ös konferenciának is vitát kiváltó kérdése volt az *ë* hang ejtésének ügye. Kodály Zoltán és Bárcki Géza nézetével ellentétben Deme László, Lőrincze Lajos, J. Soltész Katalin józanul azt hangoztatta, hogy kötelezően nem lehet megtanítani azoknak, akik anyanyelvjárásukról nem hozták magukkal, de törekedni kell megőrzésére azok ejtésében, akik hitelesen tudják, mely szóalakokban hol kell megjelennie az *ë* hangnak.

Buvári Márta és munkatársai – Mészáros András, Novák Attila – számítógépes programot mutattak be: automatikus *ë*-jelölő programot. A dolgozat a sok évtizedes kérdés újszerű megközelítése.

Gósy Mária zárszavában megállapította, hogy az 1965-ben kitűzött szakmai feladatok ma is érvényesek, s az akkor meghatározottak mellé fel kell venni „a beszéd percepcióis vonatkozásait érintő kutatások erősítését, az elhangzó közlések megértésére vonatkozó ismeretek további bővítését, pontosítását gyermekkortól időskorig”. S ezeket az eredményeket be kell építeni a gyakorlatba.

A változatos tematikájú, hasznos kötetet az Eszterházy Károly Főiskola jelentette meg 2006 áprilisában az Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Sectio Linguistica Hungarica sorozatában, Zimányi Árpád gondos szerkesztésében.

V. Raisz Rózsa

Írásjel-használati gyakorlókönyv – Egy nyelvi vagy helyesírási babona trónfosztása –

Talán a legtöbbet emlegetett és legbosszantóbb helyesírási babona a „Csak vesszőhibá”-val való felületes védekezés. Azt gondolom, a központosás elhanyagolása a közhiedelemmel ellentétben a legsúlyosabb helyesírási hiba, mert a *magyarország*, *balaton*, *fojósó*, *va-sút* stb. féle formák hibák ugyan, de nem zavarják a megértést; a központosás felületessége azonban igen, mert a hiányzó vessző miatt szünet nélkül továbbmehetünk, s csak később vesszük észre, hogy már új mondatban járunk, vagy a feleslegesen kitett vessző megállít, széttagol összetartozó szerkezeteket.

Ezt a tényt taglalja meggyőző érvekkel, sok elemzéssel Keszler Borbálynak a Nemzeti Tankönyvkiadónál 2006-ban megjelent könyve: *Írásjel-használati gyakorlókönyv*. A cím indokolatlanul szerény, mert a könyv tartalma szerint inkább az írásjelhasználat elmélete és gyakorlata lehetett volna. (Megjelent formájában alighanem az érdeklődés felkeltése és a könyv kelendősege vezette a kiadót.)

A bevezetés rámutat, hogy „az írásjeleknek és az írásjeltannak legalább annyi köze van a grammatikához, a mondatfonetikához, a szövegtanhoz, a stilisztikához, a szemiotikához, sőt a paleográfához is, mint a helyesíráshoz” (9). Sőt, folytatja, az írásjeltan tanulmányozása „megkönnyíti a szövegek helyes, pontos megfejtését, s elősegíti az írásbeli emlékek időhöz és helyhez kötését, forrásaik felkutatását, esetleg szerzőjük vagy másolójuk személyének meghatározását...” (uo.).

Meglehetősen elterjedt ma már az a nézet, hogy a nyelv, a nyelvhasználat szorosan összefügg a gondolkodással, s ez az összefüggés teljes mértékben áll a helyesírással is. Ismét Keszler Borbálynak idézve: „A mondat szerkezeti tagolásnak az írott szövegekben fontos eszközei az írásjelek: tükröztetik a gondolatok szerkezetének, szerkezeti részeinek egymáshoz kapcsolódását, de (különösen az előadásra szánt szövegekben) fontos szerepet vállalnak a hangzás együttesében, a szöveg akusztikus, melodikus oldalának megkomponálásában is: irányítják a hangvételt, a hangerőt, a hanghordozást, a hangsúlyt, a hangmagasságot, a hanglejtést, a hangzást, a szünetet és a ritmust is” (34). Megjelenik itt a központosásnak még egy fontos funkciója, a szöveg hangos megjelenítésében való szerepe. A szerzőnek mindvégig gondja van az intonálásra: a mondatok és a szöveg hangsúlyozására, dallamára, amint ennek részletei az alábbiakból is kitétnék.

A könyv nagy-nagy értéke az *írásjelezés és a gondolkodás összefüggésének* gazdag és meggyőző bemutatása. Kezdődik ez bizonyos mellé-, illetve alárendelő mondatok átmeneti jellegének fejtegetésével. Ezek a *megszorító ellentétes mellé-*, illetve megengedő *alárendelő mondatpárok*, valamint a *magyarázó mellé-*, illetve *okhatározó alárendelő mondatpárok*, hozzájuk vehetjük még a *következtető mellé-*, illetve *következményes alárendelő összefüggéseket*. Minőségük meghatározása azért is fontos, mert ettől függ, milyen írásjel kerül a mondat végére. A szerző teret enged a mai írásgyakorlatnak is, és mérlegeli a szépírói árnyalatokat (30).

Érdekes és újszerű a *mondattömbök* elválasztásával való foglalkozás (34), de helyesírás és gondolkodás összefüggése igazán gazdagon az egyszerű és az összetett mondat határeseteivel, átmeneti formáival foglalkozó részben mutatkozik meg (43–7). Pontokba foglalt szabályokat ad a vessző kitételére, illetve elhagyására egyszerű, illetve összetett mondatok esetében, a *mint* viszonyzó különféle funkcióiban, miközben szakszerű, de izgalmas és érdekes nyelvtani (grammatikai) elemzéseket mutat be. Folytatódnak ezek az összetett elemzések, bemutatások a *minőségjelzős* és az *értelmező jelzős szerkezetek* (53–8), valamint a *közbevetések* (40–1) vizsgálatával. A példamondatok jól felhasználhatók a leíró nyelvtan mondattani gyakorlatain; nemcsak a tanulók és hallgatók gondolkodását fejlesztik, hanem meggyőző bizonyosságai a nyelvi formák átmeneti gazdagságának is. A diákság hajlamos ugyanis a merev vagy–vagy, igen–nem ítélezésre, s ez a magatartás folytatódik aztán a nyelvhelyességi foglalkozásokon s a felnőttek gondolkodásában.

Grammatikai szempontból figyelmet érdemelnek azok a fejtegetések, melyek nemcsak a gyakorlatot segítik, hanem árnyalják az új szükségletek kielégítését, az eddigi szabályokat. Nagy számban találkozunk ilyenekkel a szerző könyvében; felsorolásuk, ismertetésük meghaladja ezen recenzió kereteit, de egy párnak a részletezése megkívánja a gyakorlókönyv jelentőségének érzékeltetését. Ilyen például, hogy a *felszólító mondatok* végére nem kell minden esetben felkiáltójelet tenni; a felszólítás ereje, mértéke szerint választhatunk a felkiáltójel és a pont között. Már említettem a *mellé-, illetve alárendelés* eseteit két mondatpár tekintetében (megengedő ellentétes – megengedő alárendelő, magyarázó–okhatározó), és szó volt a döntésnek megfelelő írásjelekről a megfelelő összetett mondatok végén (29–30).

Eddig csupán a gyakorlat küszködött *táblázatokban szereplő szavak, szó szerkezetek* kezdésének, illetve végének írásjelezésével. Keszler Borbála általában a nagybetűs kezdés és a ponttal történő lezárás mellé áll, akkor is, ha a táblázat vagy a felsorolás vegyesen tartalmaz tagolt mondatokat, szavakat és szerkezetes egységeket (32–4). – Gyakran élünk *közbevetésekkel*, különösen a sajtóban, szépirodalmi művekben találkozunk velük, s olyan formáikkal, melyek *szervezetileg nem kapcsolódnak a mondathoz, csupán a közlés szintjén*. Ezek egy részével, a kifejtetlen mondatokkal, mondatpótlókkal a nyelvművelő irodalom – Horváth János professzor dolgozatára is támaszkodva – nem értett egyet. Most funkcióik gazdag felsorolását is olvashatjuk, s választ is kapunk helyesírásukra, az ajánlott, zárójelkelet közötti fokozati mérlegeléssel együtt (40).

A *minőségjelzős szerkezetek* helyesírására többnyire nem fordítanak gondot, holott a halmazott és többszörös jelzők esetében a vesszők kitétele vagy elhagyása lehet értelemszavó, vagy egyszerűen csak stiláris vagy nyelvi érzékenységünkkel ütközik. Kitévő példákat elemez a szerző a különféle finomságok bemutatására. Például: „Mást jelent ugyanis a *szép képekkel díszített kiadás*, mint a *szép, képekkel díszített kiadás*, vagy az *igen csinos kalapban járó lány* és az *igen csinos, kalapban járó lány*. Ilyenkor csökkent a hibalehetőséget, ha betartjuk a jelzőkkel kapcsolatos (minden ural–altáji nyelvre jellemző) szabályt, hogy a többtagú jelző megelőzi a rövidebb minőségi- és mennyiségjelzőt; valamint ha a fokhatározóval bővített jelzőt tesszük a második helyre, tehát? *képekkel díszített /./ szép kiadás; kalapban járó /./ igen csinos lány* (természetesen: ha nem a képek szépek, és a lány csinos)” (55). – Állást foglal Keszler Borbála a *kétféle névelő* találkozásával kapcsolatban: úgy gondolja, tegyük közéjük vesszőt, illetve mellőzzük ezt a szerkezetet, „mert az ilyesmi a beszédben egészen szokatlan” (56).

Mint az iménti vélekedésben is láttuk, Keszler Borbála figyelemmel van *stiláris, beszélt nyelvi* finomságokra is. A kettőspontot például úgy jellemzi, mint a sűrítés, tömörítés kifejezőjét is (36–8), a gondolatjelet mint valamely fordulat érzékeltetőjét is (38), de finom árnyalatok megfigyelésével találkozunk a megszólítást és a mondatszót tartalmazó mondatok (46–7) és az alany és az állítmány közötti írásjelek elemzésében (47–9). Számos részletben külön figyelmet fordít a szerző a *beszélt nyelv* fordulataira, eszközeire, így: kettőspont bevezető szavak és kifejezések után (37), a mondatszót tartalmazó mondatok (46–7), a mondat szeretlen részei (65).

Ugyancsak helyesírás és gondolkodás összefüggéseire világitanak rá olyan esetek, melyekben a *szabályos írásjelhasználat okozta zavart* sajtó józan eszünkkel szükséges elhárítanunk. Például:

„Ott volt Nagy Ernő, a titkár és Tóth Béla, a szakosztály elnöke. Hirtelenében ugyanis nem tudni, hogy hányan is voltak, és ki kicsoda. Még az és előtti vessző sem teszi egyértelművé a mondatot. Választva a merev szabály és az értelem között, talán a pontosvessző tisztázná itt legjobban a helyzetet” (16).

Keszler Borbála – teljesen érthetően – az új egyetemi leíró nyelvtanra épít elemzéseiben, fejtegetéseiben (Magyar grammatika, Szerk.: Keszler Borbála; Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000). Érvényesül a tankönyv új szemlélete terminológiai újdonságokban (tartalomváró szók [12]; mondat-szók [46–7]; partikula [46] (39); az alanyi–állítmányi viszonyoknak alanyi alárendelő szintagmaként való felfogásában (47–9). Az új terminusokat jórészt megmagyarázza; de éppen újszerűségük miatt valamennyit kellene.

A kötet második része a szövegtagolás és a magyar írásjelhasználat története. Ez az írásjelhasználat foglalkozó tudós műhelyébe enged bepillantást (67–104). Világos az összekötő szöveg; nagyon érdekes az a fejtegetés, ahogy elének tárul, hogy az intonációs–szünetjelölő írásjelhasználat mint fordul át a könyvnyomtatás gyakorlatában logikai–grammatikai írásjelhasználatba. – Ha sajnáljuk is a színes nyomás elmaradását, az írásmódokat bemutató különféle táblázatok nagy hasznot jelentenek, például a középiskolai tanári gyakorlatban, s minden bizonnyal hozzájárulnak ahhoz, hogy a szépen gyarapodó facsimile kiadásokat is elővegyék.

A kötet harmadik része feladatok és megoldásuk (107–199). Részletezésük megtalálható a tartalomjegyzékben, de talán nem felesleges néhány jellemzőjüket kiemelni. Igen nagy az ötletgazdagság, ki-ki – egyéniségének, érdeklődésének, a szükségletnek megfelelően – találhat feladatokat, az ókori szerzőktől maiakig, ide értve meséket, tréfákat, reklámokat. A feladatok jellegük szerint: szöveg- és mondatelemzés a megadott helyesírási szempont szerint; hangos beszédre való utalás; stílusgyakorlatok, a stílus figyelembevétele; feleletválasztás; hibakeresés; a megoldás indokolása; önálló szöveg- és mondatalkotás. – Azt hiszem, nemesak tanulságos ezen feladatokkal való foglalkozás, hanem szórakoztató is. Az érdeklődést, a szórakozást növelik, erősítik a megoldások. Az alap mindkét területen (a feladatokban és a megoldásokban) A magyar helyesírás szabályai című akadémiai kiadvány.

Hasznos és szükséges könyvet kaptunk Keszler Borbálától. Mintát arra is, hogyan lehet a helyesírással felsőfokon foglalkozni: bizonyítani a gondolkodással való összefüggését, felkelteni iránta az érdeklődést.

Bencédy József

Kisebb közlemények

<i>G. Bogár Edit</i> : Az etimológus Simonyi és Mariánovics Milán	357
<i>Kecskés Judit</i> : Valóban megértik a mai diákok az elbeszélő múlt idejű igealakokat?	362

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Fábián Pál</i> : Kánikula	366
------------------------------------	-----

Szemle

Gósy Mária: Pszicholingvisztika (Ismerteti: <i>Lengyel Zsolt</i>)	367
H. Tóth Imre: A nyelvtudomány története a kezdetektől a XX. század elejéig (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	369
T. Litovkina Anna: A bőség kellemetes zavara – Gondolatok a Magyar közmondástárról (Ismerteti: <i>Morvai Károly</i>)	371
Vörös Ferenc: Családnévkutatások Szlovákiában (Ismerteti: <i>Bíró Ferenc</i>)	377
Zimányi Árpád (szerk.): A II. egri kiejtési konferencia (Ismerteti: <i>V. Raisz Rózsa</i>)	382
Keszler Borbála: Írásjel-használati gyakorlókönyv (Ismerteti: <i>Bencédy József</i>)	386

Olvashatóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon:
303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.,
tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban
(Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási
Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar
utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szokásos magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódelex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódelex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódelex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódelex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódelex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódelex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódelex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowitz-kódelex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódelex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódelex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

Nyomárkay István: A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben

Fóris Ágota–Bérczes Edit: A wellness terminológiája

Dóra Zoltán: Kell mennem, kell menjek?

Kemény Gábor: Tárgyasító és allegorizáló metaforaalkotás Cholnoky László kisregényeiben

Balázs Géza: Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe I. rész

Tóth Beatrix: A szövegértés fejlesztésének elmélete és gyakorlata

Gósy Mária–Horváth Viktória: Beszédfeldolgozási folyamatok összefüggései gyermekkorban

Bañcerowski Janusz: Az aha, igen, mi, valamint a replika végét jelző (expresszív) metaszövegbeli operátorokról

Rusvai Julianna: Simonyi Zsigmond és Pápay József

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Nyomárkay István: A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben</i>	389
<i>Fóris Ágota–Bérczes Edit: A wellness terminológiája</i>	399
<i>Dóra Zoltán: Kell mennem, kell menjek?</i>	413

Nyelv és stílus

<i>Kemény Gábor: Tárgyasító és allegorizáló metaforaalkotás Cholnoky László kisregényei- ben</i>	422
--	-----

Nép és nyelv

<i>Balázs Géza: Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe I. rész</i>	439
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Tóth Beatrix: A szövegértés fejlesztésének elmélete és gyakorlata</i>	457
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gösy Mária–Horváth Viktória: Beszédfeldolgozási folyamatok összefüggései gyermekkor- ban</i>	470
<i>Bañczeroski Janusz: Az aha, igen, mi, valamint a replika végét jelző (expresszív) metaszo- vegbeli operátorokról</i>	481
<i>Rusvai Julianna: Simonyi Zsigmond és Pápay József</i>	485

MAGYAR NYELVÖR

130. ÉVF.

*

2006. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben¹

A szavak, elsősorban a fogalmak nevei tükrözik a beszélők világról alkotott szemléletét, képét és ítéletét is. Humboldt szerint „a nyelvek közötti különbözőség nem a hangok és a jelek különféleségében, hanem a világnézetek különbözőségében rejlik, amelyek minden nyelvtudományi kutatás végső célját meghatározzák, mivel *minden természetes nyelv csak a rá jellemző világnézetet tartalmazza*” (Bańczerowski J. 2000: 258 [az én kiemelésem, Ny. I.], továbbá uő. 1999, 2000, 2001a, 2001b). A világ nyelvi képe tehát a bennünket körülvevő világ megértése, interpretációja és kategorizálása, minősítése is. Magam korábban, a magyar és a horvát nyelvújítási mozgalmak szó- és kifejezésalkotásáról szólva, az említettel közel azonos jelentésben a *szemléleti háttér* terminust használtam (vö. Nyomárkay 1989). Az egyes konkrét dolgokat vagy elvont fogalmakat jelölő szavak nyelvi képének értelmezéséhez számos esetben közel visz a szó eredetének ismerete, mivel fényt vet a használók szemléletére azáltal, hogy megmutatja, hogy egy tárgy, eszköz vagy fogalom megnevezésében a nyelv milyen jellemző vonásokat emel ki. Ez mind a belső keletkezésű, mind pedig az átvett vagy utánzással (tükörfordítással) alkotott szavakban is megfigyelhető. Például a *vonat* szavunk a német *Zug* 'ua' utánzata, s így a német kifejezés nyelvi képe: a húzás, vonás, mozgás funkciójának képzelete az, amit a vonatról alkotott képünk kiemel. A csehben és a horvátban ugyanez a nyelvi kép tükröződik; a *vlak* 'vonat' szó a 'húz, von' jelentésű igéből származik. (Persze a *vlak* is a *Zug* tükörszava.) A nyelvek közötti kölcsönhatás tehát számos esetben a világkép átvételét, az átadó nyelvben rögződött világkép elfogadását és adaptálását is jelenti. Az orosz és a szerb *voz* 'szekér, kocsí' a francia *train* mintájára keletkezett. Ebben a szóban a vonatnak a kocsihoz, szekérhez való alaki hasonlósága a nyelvi kép alapja. Végso soron természetesen a *train* és a *voz* is a 'húz, von' jelentésű igék származékai, de a franciában, az oroszban és több más szláv nyelvben is a 'szekér', azaz 'állat (esetleg ember) által húzott jármű' jelentés már rögzült képét vitték át az új technikai eszköz, a vonat megnevezésére is.

Találkozunk olyan esetekkel is, amelyekben ugyanazon elvont fogalom nyelvi képe két, egymással folyamatosan szoros érintkezésben álló nyelvben is más-más jellegzetes mozzanatot, funkciót emel ki. Érdekes példák vannak erre – egyebek

¹ Az OTKA TO 46669 NYE számú pályázat keretében készült. A szerző köszönetét fejezi ki adatok szolgáltatásáért Bańczerowski Janusznak, Eressey Zoltánnak és Pál Ferencnek.

mellett – a katonai szókincsben. A legalacsonyabb, a közkatonánál csupán egy rendfokozattal magasabb rangú az őrzető. A németben ebben a jelentésben a *der Gefreite* rendfokozat megnevezés használatos, amelynek szemléleti alapja a ’megszabadítás, felszabadítás, felmentés valamely kötelezettség (esetünkben az éjszakai őrszolgálat ellátása alól)’. A 19. század végi német nyelvű katonai szolgálati szabályzatok magyar fordításában ugyanebben a jelentésben *őrzető* szerepel. Ezt vették át a horvát szolgálati szabályzatok fordítói is, amikor az említett szót magyar mintára *razvodnikkal* ’ua’ adták vissza. Míg tehát a német nyelvi világképben az rögzült, hogy olyan személyről van szó, akinek valamit nem kell megtennie, aki valamely kötelezettség alól fel van mentve, a magyar és ennek nyomán a horvát úgy szemlélte ezt a beosztást, illetve e rendfokozat viselőjét, hogy mi az, amit meg kell tennie. Egyik nyelv valamely kötelezettség alóli felmentettséget, másik pedig éppen valamely kötelezettség ellátásának követelményét emeli ki.

Az elvont fogalmak nyelvi képének megértése, különösen az olyanoké, amelyek egyaránt lehetnek filozófiai, valláserkölcsei, etikai tartalmúak, s így különböző szempontok szerint vizsgálhatók, bonyolult kérdés. A róluk alkotott nyelvi képet elsősorban metaforikus használatuk mutatja meg. A föld, a halál vagy más fogalmak nyelvi képe mutatja a konceptualizáció és a nyelvi megjelenítés összetettségét, sokrétűségét. Ilyen fogalom – számos egyéb mellett – a *hazugság* is, amelynek az említett szempontok szerinti gazdag irodalma van (vö. összefoglalóan: Bok 1983). Bennünket most e fogalom nyelvünkben rögzült képe érdekel.

Induljunk ki néhány ismert értelmező szótár meghatározásából. Az ÉrtSz. szerint a hazugság „szándékosan valótlan, hazug, hamis állítás, közlés”, az ÉKSz. szerint „hazug állítás”, közlés, a Magyar Szókinccstár szinonimákat sorol fel, s antonimaként az *igazság*, *valóság*, *realitás* szavakat említi. Wahrig értelmező szótára szerint a hazugság (*Lüge*) „absichtlich falsche Aussage, Aussage zur bewussten Täuschung anderer” (’szándékosan hamis kijelentés, olyan kijelentés, amely mások tudatos félrevezetésére irányul’). A német és a vele rokon eredetű szláv ’hazugság’ jelentésű szavak eredete jól mutatja azt a konkrét képzetet, amely ezekben a szavakban már keletkezésük (vagy kölcsönzésük) idején kifejeződött. A DudEt. szerint „das gemeingerm[anische] Wort [...] geht mit verwandten Wörtern im Baltoslav[ischen] auf eine W[ur]z[el] *leugh- ’lügen’ zurück, vgl. z.B. russ. lož ’Lüge’ zurück”. Rokon vele a már kiveszett germán **laugna-* ’Verborgenheit, Verheimlichung, Lüge’ (’elrejtettség, homály, vminek az elhallgatása, hazugság’) (vö. DudEt.). Az eredeti képzet az elrejtés, eltakarás lehetett, amely eleinte feltehetően még nem jelentette valamely valótlanítás másokat szándékosan félrevezető állítását. A társadalmi élet bonyolultabbá válása, az emberek közötti szóbeli, később írásbeli, majd tömegtájékoztató eszközök útján terjedő kommunikáció által befolyásolt nyelvi kép folyamatosan negatív irányba tolódott, s a passzív elhallgatásból, elrejtésből a szándékos félrevezetés nyelvi tükrözőjévé vált. Az Ótestamentum néhány helye a hazugságot az üres, tartalmatlan beszéddel azonosítja: *Meddig szeretik az üres beszédet, meddig törekedtek még hazugságra?* (Zsolt. 4,3), de a prófétáknál már megjelenik a szándékos félrevezetés, a „csalárd beszéd” képze is: *Gazdagságuk csupa rablott holmi, a város lakói hazugságot beszélnek, csalárd nyelv van szájukban* (Mik 6, 12). A *hamis próféta* kifejezés napjaink nyelvhasználatában is többször előfordul.

Annak idején Petőfi is megbélyegezte a *hamis prófétákat*, akik „nagy gonoszan” azt hirdették, hogy „itt van már a Kánaán”.

A TESz. szerint a szócsalád ismeretlen eredetű. A *hazug* első előfordulását a 12–13. századból személynévként regisztrálja. Az idézett *Chozug* személynév jelentése is ’valótlant állító; lügnerisch’; Lügner’. A *hazugság* főnevet *Hazudság* alakban 1838-ból adatolja. Fehértói Katalin a *hazug* szó több személynévi változatát sorolja fel: *Hazug, Hozug, Hozugh, Hozud, Chozug, Cozug* (Árpádkori személynévtár 369). A személynévi adatokból arra következtethetünk, hogy szavunk a régiségben még nem lehetett olyan mértékben megbélyegző, sőt durva és sértő, amilyenek mai tudatunk rögzíti; a feltehetően ragadványnévi használat erre utal. A *hazugság* mint valamely állítás vagy közlés negatív és sértő megbélyegzését kifejező szó, a mai élő beszédben, tehát személyes kommunikációs szituációban viszonylag ritkán használatos, hivatalos közlésekben (pl. választott testületek ülésein, különböző konferenciákon elhangzó előadásokban vagy hozzászólásokban) pedig egyáltalán nem is tűrik meg. Az Országgyűlés elnöke a közelmúltban így figyelmeztette az egyik vitában részt vevő államtitkárt: *Államtitkár úr, a hazugság kifejezésért figyelmeztetem* (MNSz.; a továbbiakban a példák forráshelyét csak abban az esetben adom meg, ha az adat nem a Magyar Nemzeti Szövegtárból való). Szépirodalmi művekben gyakrabban fordul elő. (*Miklós most látta csak, mennyire ki volt csínálva ez az egész... Mennyi hazugsággal, de miért? hát mire a hazugság?* – Móricz Zs.: A fáklya, 180; *Találj ki valamit, tudod, én hazudni nem tudok* – Bródy S.: A szerető, 40; *Aláírom, mert igaz. Ha csak egy szó hazugságot írtak volna bele a dologról, vegyék tudomásul, hogy nem írnám alá* – Móricz Zs.: A fáklya, 178–9; – *Igenis, nem tetszik itthon lenni. – Mit hazudsz, mit hazudunk, itthon vagyok, de nem akarok senkivel szóba állani* – Bródy S.: A szerető, 105 stb). Az írásos kommunikációban, főként a sajtónyelvben találkozunk ezzel a sértő, megbélyegző kifejezéssel. Tanulságos lenne a magyar mellett a megfelelő német és a szláv szavak jelentésfejlődését is végigkövetni, hiszen így a nyelvi világgép változásairól is részletesebb, árnyaltabb adatokkal rendelkezünk. A fordulópontot a szó konnotációja, tehát az általa tükrözött világgép változása tekintetében a kereszténység elterjedése jelenthette, hiszen a kereszténység, amely az ótestamentumi hagyományon túllépve egyértelműen elítélt és főbenjáró bűnnek tartott minden hazugságot, nem csupán a hamis esküvést és a hamis prófétálást. Az Újszövetség világgépében a szándékos valótlanság állítása, a félrevezetés súlyos bűn, amely Isten büntetését vonja maga után. Az első keresztény gyülekezetben is ilyennek minősült az igazság tagadása, a szándékos félrevezetés, amelyért az elkövetők halállal is lakoltak (pl. Anániás és Zafira története, ApCsel. 5, 1–11). A hazugságot Jézus is elítélte, s az ördögöt nevezte a hazugság atyjának (Jn 8,44). Különösen kiemelt helyet foglal el a hazugság értelmezésének (nyelvi képének) kiterjesztése János apostol első levelében, valamint a Jelenések könyvében (vö. Bibl. F. Szk).

Tudjuk, hogy elvont fogalmakat a könnyebb megértés vagy megértetés végett gyakran fejezünk ki metaforákkal. A metafora alapja a hasonlat. A hasonlított fogalmat a nyelv olyan képpel fejezi ki, amelyben a hasonlat másik elemében, a hasonlóban az illető fogalomra (esetleg tárgyra vagy élőlényre) legjellemzőbbnek, legtipikusabbnak tartott vonást emeli ki. (Hadrovics László grammatikai szempont-

ból részletesen tárgyalja ezt a kérdést funkcionális magyar mondattanának Az azonosság birtokviszonyai című fejezetében [Hadrovics 1969: 168–76]). Így a *hazugság* fogalmának nyelvi képe is a beszélők világvilágát tükrözi. A hazugságot tudatunk sokszor mély víz, tenger, özönvíz, áradat vagy folyóvíz képéhez kapcsolja, amely el is öntheti az embert, például: *a hazugság tengere, áradata; nehezen lehet a hazugság(ok)ból kievickélni; hazugságáradat; „ellenséges szóáradatban fuldoklunk”, ami az özönvízi hazugság állapotára utal.* A víz erejével, sokszor váratlan kiáradásával kapcsolatosak a következő képek is: *...a férfit megmenti az ajkára buggyanó hazugság; mintha a könyvből vastag sugárban fröcskölné arcomba a hazugság.* A hazugság sokszor megállíthatatlan terjedése a folyóvíz sodrását idézi: *tudják, hogy hazudik, mint a vízfolyás; magának éppoly folyékonyan hazudik, mint másoknak; úgy hazudik, mintha könyvből olvasná; az ott dolgozók tudják, hogy úgy hazudik, mint a vízfolyás; úgy hazudik, mint más imádkozik* (azaz folyamatosan, Ny. I.); *a szóbeli indoklásban, a kiegészítésekben is folyamatosan hazug álláspontot képviselnek.* A hazugság terjedésének módjai közül a gyorsaságot és a váratlanságot a hirtelen felröppenő madár képe teszi érzékletessé: *oly szavahihetően röppent föl a hazugság...* Hasonlítható a hazugság keskeny határvonalhoz, mezsgyéhez, valamint egyéb olyan konkrét objektumokhoz, amelyeknek megvannak a maguk határai: *...a diszkréción vagy az udvariasságon nagyon gyakran a hazugság határát súrolják; és sajnos nem úgy mozgunk az őszinteség/hazugság mezsgyéjén, hogy ne bántsanak meg.* A hazugság súlyos, nehéz tárgyként vagy olyan tömegként is megjelenik világvilágunkban, amelynek súlyát nehéz elviselni: *a hazugság súlya; súlyos hazugság; vaskos hazugság; tömény hazugság; a második háborús tábori lapokon egy vaskos hazugság díszelgett; A módszeres félretájékoztatást két vaskos hazugság tetézi; Uraim! Ez tömény hazugság volt; valaki, aki nem bírta a hazugság súlyát...; valaki, aki nem bírta a kihallgatás és a hazugság súlyát* stb. Ez a súlyos massa adott körülmények között szét is robbanhat, és így környezetében hatalmas károkat okozhat: *láthatja, mivé lettünk, hogyan robbant szét a hazugság. Már a háború előtt sem volt igaz itt semmi.* Nemcsak súlyos és tömör anyag a hazugság, hanem a kölcsönös, összefonódó érdekek mentén a mágnes köré rendeződő vasreszelék képét is felidézi: *varázsos / ábrákba rendeződik / érdekek mozgó // mozgó mágneses térben hazugságok vasreszeléke.* A hazugság súlyos tárgyhoz, tömeghez kapcsolódó nyelvi képét fejezik ki szemléletesen az *elhajította (vetette, eldobta) a kalapácsnyelet* és az *elveti a súlykot* kifejezésekben is (O. Nagy MSzK.). Az álcázott, leplezett hazugság olyan, mint egy szép csomag, amely azonban – a csábító külső ellenére – értéktelen vagy éppen kárt okozó tartalmat leplez: *a szépen csomagolt hazugság mögött vizont magas fokú korrupció fog rejtőzni.* A csomag tartalmát, ha kellő áttekintéssel és alapossággal álcázza a külső, nem látjuk. Ugyanígy vagyunk a hazugsággal is: első pillanatra, benyomásra ritkán lepleződik le. Vannak azonban nem kellően csomagolt, a beszélő szempontjából nem eléggé átgondoltan álcázott hazugságok is. Ezek az *átlátszó hazugságok*, amelyekre előbb-utóbb fény derül: *az információs forradalom térhódításával egyre átlátszóbbak a hazugságok.* Ezért kell a hazugságot gondosan leplezni, takarni: *palást kell a nagy hazugságnak* (Margalits). A hazugsággal szemben az igazság mindig *tiszta, színtiszta, átlátszó, világos*; ezért az

igazságot kimondjuk, megvilágítjuk, felhívjuk rá a figyelmet, de az igazság még részleteiben sem szorul kibontásra, hiszen – mint említettük – az igazság átlátszó, tiszta, világos, és mint ilyen szöges ellentéte az útvesztő, a labirintus képét idéző hazugságok rendszerének. A hazugság a sötétség képét is idézi, erre utalnak az olyan kifejezések, mint *valami nagy hazugság fog hamarosan kiderülni; a hazugság napfényre kerül, a hazugságra fény derül* stb. Amit eltitkolnak, azt lepel fedi, amelyet ha lerántanak a vele eltakart tárgyról, a tárgy láthatóvá válik, ezért mondjuk, hogy *a hazugság előbb-utóbb lelepleződik; lerántja a leplet a hazugságról, leleplezi a hazugságot*. A lelepleződés, a hazugság előbb-utóbb való kiderülése végső soron összefügg azzal, hogy aki hazudik, az nem egyenes úton jár, sőt a hazudozás folyamata a sántaságot idézi: *hamarabb elérnek egy hazugot, hogysesem egy sántát; hamarabb utoléri a hazug embert, mint a sánta ebet; könnyebb egy hazugot, hogysesem egy sánta ebet elérni* (Margalits). A hazugságok tudatunkban jól működő gépezetként is megjelennek, rendszert, láncolatot is alkothatnak; a rendszerből azonban, ha túlságosan belebonyolódunk az egymásnak is sokszor ellentmondó változásokba, kibogozhatatlan háló keletkezhet, káosz is eluralkodhat: *így működött a hazugság gépezete; a hazugság gépezete lefogja a kezét; bármennyire alkalmazkodtam is ezekhez a hazugságokhoz; mintegy belesimulva a hazugságok rendszerébe...; módszeresen hazug képet festenek; a sztálini hagyományokra épülő hazugságok láncolata; Ő maga lett a kivezető út a hazugságok úttalan káoszából; a hazugság labirintusa; a hazugságok hálójában vergődve kísérteteket lát, hangokat hall; beleverejtékezett, amíg egy beteget kikopogtatott, s bonyolult hazugságokat talált ki; Mert a hazugság nem elég, hogy vétek, de egyenesen az a fajta bűn, amely tájékozódásunk normáit kuszálja össze* (Pilinszky János, A hamis tanúságról /programajanlo@obudaiopolgar.hu) stb. A gép zavartalan működését sokszor egy véletlenül belekerült por- vagy homokszemcse is zavarhatja, sőt lehetetlenné is teheti, ezen a képen nyugszik a *homok van benne* (szavaiban, azaz nem azt és nem úgy mondja, ahogyan a valóságnak megfelel, nem rendeltetésszerűen működik; O. Nagy, MSzK.) szólás. Konkrét gépezethez, például elromlott órához is hasonlítható a hazugság: *úgy hazudik, mint a megbomlott óra* (O. Nagy, MSzK.). A hazugság nyelvünk világképében várhoz, sőt országhoz, birodalomhoz is hasonlítható, amelynek ereje és hatalma van: *cinikus hazugságok oly gyengén megépített várát rakta fel; A Der Spiegel „a hazugságok országáról” beszél; legfeljebb csak időlegesen az álmok, a megszépítő hazugság birodalmába; ma is, mint annak idején, az általánosító hazugságok uralma alatt élünk; áttör a hazugság médiabirodalmán* (kettős metafora: a média olyan, mint egy birodalom, a hazugság olyan, mint egy médiabirodalom); *a tudatlanság erő, a hazugság hatalom; Ibsen halhatatlan színműve, a Vadkacsa is, az éltető hazugság erejének és szentségének története*. Néhány szólásunkban a hazugság bizonyos mesterség, foglalkozás viselőjéhez tartozik, például: *hazud, mint a kalmár; hazud, mint a borbély* (O. Nagy, MSzK.); talán ide kapcsolható Vörösmarty Előszó című versének híres részlete: *Majd eljön a hajfodrász, a tavasz, // S az agg föld tán vendéghaját veszen//... Jókedvet és ifjúságot hazud ...; megszokta, mint kalmár a hazugságot* (Margalits); *hazug, mint a vámos* (Margalits), vagy valamely eszközhöz, használati tárgyhoz kapcsolódik: *hazudik, mint a rossz tiükör* (Sirisaka). Egy régi anekdota szerint a falusi ember

bemegy a városba valamely ügyes-bajos dolgában ügyvédet keresni, útközben azonban elfelejti az „ügyvéd” szót, és a következő kérdéssel fordul a sarkon posztoló rendőrhöz: Biztos úr, mondja már meg nekem, hol lakik az **az úr, aki pénzért hazudik?** Avagy: *Hej! Csak jó mesterség a prókátoroké!* (Olyan fiatal és már ilyen fogatot hazudott össze) (Mikszáth K.: Szent Péter esernyője. Mikszáth összes művei. Szerk. Bisztray Gyula – Király István. VII. 157–58). A sajtó által terjesztett hazugságok már a 19. században is nyilvánvalók voltak, erre utal a **hazudik, mint az újság** (Sirisaka) szólás. A hazugság kimondását – főképp gyakorlatlan hazudozóknál – testi jelenség, például arcpirulás is kísérheti. A hazugságnak van arca is: *aztán elkezdődik a százcáru hazugság, fátylat, ködöt bont...; természetesen maga a hazugság mit sem változtatott az arcán; arcpirító hazugság, arcátlan hazugság, pofátlan hazugság* stb.

A hazugságnak tehát nyelvünk elsősorban a veszélyesség és a terjedés megállíthatatlan gyorsaságát ragadja meg és fejezi ki képekben (árvíz, vízőzön, folyóvíz). A hazugság azonban nem csupán a víz, de társadalmi, erkölcsi súlya folytán nehéz fémtömeg, vasdarab képében is konceptualizálódik, amely nemcsak súlyos, de adott esetben szét is robbanhat, és akkor az özönvízhez hasonlóan helyrehozhatatlan károkat okoz. A valótlan állítások egy (többé-kevésbé jól) működő gépezet képében is kifejeződnek, sőt szervezetségük, érdekek köré kapcsolódó rendszerük a mágneshez vonzódó vasreszelék mozgásához is hasonlítható. A gépezet jelleg, a rendszer mellett megjelenik a labirintus képzete is, ugyanis ahogyan a labirintusból lehetetlen kiutat találni, úgy a hazugságok útvesztőjéből sem könnyű kikerülni. A hazugság erejét, hatalmát jeleníti meg az ország, a birodalom képe is.

A hazugságok típusait számos jelzős szerkezet teszi plasztikussá. Az alapképzet itt először is a hazugság mértéke. Van kis hazugság, nagy hazugság, orbitális hazugság, vannak jelentéktelen, apró hazugságok; *mi egy jámbor kis hazugság a költők hírnevéhez képest; egyetemi professzorom szerint van kis hazugság, van nagy hazugság és van statisztika; a nagy hazugság alaphelyzetét minden párt elfogadja; valami nagy hazugság fog hamarosan kiderülni; ebből is láthatod, mekkora hazugságok hangzottak el kormánypárti politikusok szájából; már a mostani nagy igazságokról is tudom, hogy nagy hazugságok; az évezred első esztendeje minden valószínűség szerint az orbitális hazugságok éve lesz; elegánsabb dolog minden nap valami orbitálisat hazudni; hát lehet ekkorát hazudni?; ura és parancsolója... éppen nagyot hazudik; lehetne az is, hogy versenyezzünk, ki tud nagyobbat hazudni.* A hazugság nagyságát érzékeltetik a szólások is: *olyat hazudott, mint a bécsi torony; olyat hazudott, mint egy ház* (O. Nagy, MSZK.), vagy azok, amelyek valamely fizikai abszurditás képével szemléltetik a hazugság nagyságát: *letagadja, lehazudja a csillagot az égről; kihazudja a borjút az anyjából; akkorát hazudik, mint ide hat hét; ha hazudsz, hazudj akkorát, hogy füle, farka kikerüljön* (O. Nagy, MSZK.). A hazugság átfogó, minden részletre kiterjedő voltát a totális jelzővel is hangsúlyozhatjuk: *...Hitelesen. Elfogulatlanul. Misztifikáció nélkül. Totális hazugságok nélkül.* Nyelvi megnyilatkozásainkat gyakran fizikai jelenségek is kísérik, például az arcpirulás (ld. fentebb: a hazugság arcát); *a beteges hazudozónak remeg a szája, izzad a tenyere, nem néz az ember szemébe* (Magyar Nemzet 2006. júl. 5.). Az *arcpirító hazugság, arcátlan (orcátlan) hazugság*

kifejezés szintén a hazugság mértékére utal, hasonlóan a *szemenszedett hazugság*-hoz. Erről az utóbbi jelzőről tudjuk, hogy eredetileg kedvező, pozitív jelentést hordozott, negatív konnotációja a 19. század második felétől bukkan fel. Kifejezésünk közvetlen előzményének a TESz. az 1879-ből adatolt szemenszedett fillentés szókapcsolatot tartja. A szemenszedett hazugság és a szemenszedett valótlanság (TESz.) tulajdonképpen aprólékos gonddal kiválogatott tények szándékosan félrevezető közlését jelenti. Hasonlóképpen a hazugság aprólékos, a hazug ember által szilárdan megkonstruálnak vélt valótlanság képzeje fejeződik ki a körmönfont hazugság kapcsolatban (TESz.). Az igazsággal nyilvánvalóan ellentétes állításokat a szemtelen jelzővel illetjük. Petőfi A XIX. század költői című versének egy részletét asszociáljuk: *„hazugság, szemtelen hazugság, mit milliók cáfolnak meg...”*. Az igazságot képzetünk tiszta tárgyhoz, felülethez hasonlítja, amivel szembeállítva a hazugság piszkos: *...háromféle hazugság létezik: hazugság, piszkos hazugság és statisztika*. Nyelvünk azonban bizonyos fajta hazugságokkal szemben elnézést, társadalmi elfogadottságot kifejező képet tükröz. A különböző hazugságok kapcsolódhatnak konvenciókhoz, lehetnek bizonyos hagyományok folytatói, kényszer is szülheti őket: Hamvas pontos diagnózisa: *a morál konvencionális hazugság lett, arra való, hogy a tudatlanokat elnyomják; a legnagyobb pusztítást az 1948 és 1989 közötti intézményesített hazugság végezte; és jönnek a szokásos hazugságok; A „vér szava” a szokásos patriarchális hazugság...; hatalmas történelmi hazugság a fasiszta Horthy rendszerről beszélni; ...valamennyien, akik a kényszerű hazugság tanúi vagyunk*. A valóság eltitkolásának, illetve a szándékos félrevezetésnek bizonyos helyzetekben elfogadott és elnézett fajtája az ún. kegyes hazugság: *és szerintem itt jobb a kegyes hazugság, mint az állandó és szemét, melldőngölő igazmondás; vannak kegyes hazugságok; becsületes hazugság nem szégyen; tisztességes hazugság nem vétek* (Margalits). Egy éjszakai tévéműsorban (A hazugságról. Kossuth rádió 2006. július 17. 00–04 óráig) hangzott el a *szép hazugság* kifejezés, amelyben a beszélő partner által óhajtott, de a pillanatnyi valóságnak nem megfelelő állítás hangzott el (vö. megszépítő messzeség). A hazugság jellemezheti a társadalmi élet több területét is, így néhány szókapcsolat szinte már meggyökeresedni is látszik nyelvhasználatunkban: *jobban kiigazodom a hétköznapi hazugságok között; szélsőjobb hazugság az az állítás, hogy bárminél közelebb áll az igazsághoz...; firlefrancos választási hazugságok; és szerinted az újfasiszta hazugságok manipuláltak?; ezzel szemben a Benes–Masaryk-féle magyarellenes hazugságok világszerte elterjedtek*. A hazugságok említett fajtáinak vagy típusainak megkülönböztetése Aquinói Tamástól ered, aki „háromfajta hazugságot különböztetett meg: jó szándékú vagy segítő hazugságot; tréfás hazugságot, amelyet viccelődés kedvéért mondanak; és rosszindulatú vagy bűnös hazugságot, melyet azért mondanak, hogy ártsanak vele. (Bok 1983: 71). Érdekes az a szövegkörnyezet is, amelyben a hazugság szó megjelenik: *pontosan meg lehet [állapítani] csúsztatás, a hír, a hazugság és a rágalom közötti különbségeket; bombasztikus hír, tök hazugság; ez így tényszerűen tévedés ha akarod, hazugság, bár én inkább átgondolatlan csúsztatásnak nevezném; a legelemibb tévedések, ferdítések, hazugságok voltak rakásra hányva; lehet lopni, csalni, hazudni büntetlenül; szabad lopni, csalni, hazudni; az önök javaslata hazug és álságos; nagyon jól tudjuk, hogy ez egy alapjaiban*

hamis és hazug összekapcsolása egymással össze nem függő dolgoknak; ellentmondó – hogy ne mondjam – hazug nyilatkozatok látnak napvilágot; stb. A tévedés sokkal kevésbé elítélendő, mint a hazugság, ugyanakkor az is tény, hogy sokszor pusztán udvariasságból vagy társadalmilag elvárt tapintatból minősítünk hazugságokat is tévedésnek. Emlékszem, gyerekkoromban, ha valami általam valótlannak ítélt állítást hallottam, sokszor mondtam, hogy X. Y. néni vagy bácsi hazudik. Ilyenkor szüleim mindig rendre utasítottak: nem hazudik, legfeljebb téved.

Hazug szavunkkal bizonyos tekintetben rokon konnotációjú a *hamis* szó. Legkorábbi jelentése (12. sz.) 'álnok, gonosz', 'az igazságnak nem megfelelő' jelentés 1372/1448-ból mutatható ki, valamivel későbbi (1520) a 'nem eredeti, nem valódi', a 'huncutkodó', 'kacér, dévaj', majd később 'a megszabott zenei dallamtól vagy hangnemtől eltérő' és a 'váratlanul támadó állat (pl. kutya)' jelentések a 19. század második felében bukkannak csak fel (TESz.). Ezekhez az ÉKSz. még a 'téves, helytelen, alaptalan' jelentést teszi hozzá (pl. **hamis nyomon jár**).

A *hamisság* a nyilvánosság előtt való rejtőzködés, minden feltűnést kerülő meglapulás embereket és állatokat is jellemző tulajdonságaival is érzékletessé tehető: *egyikük lelkében hamisság lapul; tehát az udvariasságban hamisság rejlik; szellemi táplálkozás közben derült ki a hamisság.* A hamis ember nem jár egyenes úton, a hamisság sem kelti egyenes járás képzetét, **a hamisság kigyózik.** A *hamis propaganda, hamis beszéd, hamis szó* kifejezésekben a hamis jelző helyettesíthető a *hazuggal* is: *ó, én hamis beszédem, mely nagy bút... szerzett volt mindkettőnknek; tehát egyáltalán nem hamis propaganda, ha egy nő aktívan részt vesz a társadalom életében; és kialakít egy roppant hamis képet a rendőrségről; mert hamis Krisztusok és hamis próféták támadnak...; ...valóban csúfolódom olyan emberekkel, akik hamis messiásban hisznek; vigyázzatok, hogy senki félre ne vezessen benneteket bölcselkedéssel és hamis tanítással; ez azt jelentené, hogy az egyház egy hamis tant tanított volna; visszautasítja a manipulációt, amely hamis állításokkal megpróbálja a vasutasok és szakszervezeteik ellen...; 14 évvel ezelőtt hamis tanúzásra bírt rá néhány embert; elkövette a hamis tanúzás és az igazságszolgáltatás akadályozása bűncselekményt; rágalmozás illetve hamis vád miatt akar bírósági eljárást indítani; a belügyminiszter a tanút is feljelentette hamis vád büntette miatt;* stb. A példákból kitűnik, hogy a hamis minősítés olyan esetekben hordozza a hazuggal azonos vagy hozzá hasonló képzetet, ha a valósággal ellentétes, tudatos félrevezetést tartalmazó beszédről, a beszéd, illetve a képzelet eredményéről (tanítás, tan, dokumentum, prófécia, hír, propaganda, hamis kép, illúzió stb.) van szó. A hamis jelző a legtöbb szókapcsolatban 'nem valódi, téves' jelentésben szerepel: *hamis (ított) bor, hamis oklevél, bizonyítvány, hamis ítélet, hamis eredmény, hamis illúziók, hamis szavazatok, hamis adatok, hamis dokumentumok, hamis jegyzőkönyvek, hamis számlák, hamis pénz* stb. Egyéb esetekben 'valóságnak nem megfelelő; nem eredeti' dolgokat jelent: *hamis adat, hamis bor, hamis (gulyás)leves, hamis látszat, hamis eredmény, hamis alap, hamis ékszer* stb. Ezekben és a hozzájuk hasonló szókapcsolatokban a jelző arra utal, hogy a jelzett szó által kifejezett tárgy, dolog vagy fogalom hamisítás eredménye, hiszen lehet adatokat, bort, levest, ékszert, szavazatokat, választási eredményeket, okiratokat stb. hamisítani, azaz többnyire valamilyen tisztességtelen szándékkal az eredetit (valódit) utánzóvá tenni, s így a való

igazság látszatát kelteni. Ezekben az esetekben a hamisítás tárgyai vannak megnevezve. A hamis próféták, messiások, tanítók stb. pedig maguk végzik a hamisítást, s cselekvésük eredménye a hamis (hazug) prófécia, tanítás, tan, állítás, hír, propaganda.

A hazugságnál, a hamis állításnál, hamisításnál kisebb súlyú valótlanosság, állítás a *füllentés*, tulajdonképpen sokszor 'ártalmatlan valótlanosság állítása' (ÉKSz.); a füllentés 'kis hazugság, lódtítás, hantálás' (eine kleine Lüge sagen, flunkern, kohlén) (TESz.). A róla kialakult nyelvi képben is a legjellemzőbb és a leggyakrabban előforduló tulajdonság a szinte elhanyagolható kicsiség, olykor könnyedség. Míg a hazugság egyik fő jellemzője a súlyosság, tulajdonsága, hogy tömör, tömény, vaskos, addig mindössze egyetlen olyan adatra bukkantam, amely a *füllentés* súlyáról beszélt: *mintha így kevésbé terhelte volna a füllentés súlya*. A füllentés megjelenhet valami apró kis manó vagy ördög képében: *a füllentés apró, de szemtelen ördöge*. Veszélyére utalnak olyan közlések, amelyek a füllentést egy folyamat kezdeti állomásának tekintik: *az ember előbb füllent, lódtít, azután rágalmaz, mocskolódtik, hamisít*. Metaforaként való használatában szinte nem is találkozunk, inkább csak 'kicsi, jelentéktelen' jelzők állnak mellette: *egy kis füllentés; fölényes, kis füllentés; de hát az akkor legfeljebb csak füllentés lehetett*. (Érdekes itt megemlíteni, hogy az azonos jelentésű német *flunkern* eredeti jelentése 'fénylik, ragyog, csillog' volt, ebből alakult ki a feltűnni [= kitűnni, csillogni] vágyás motiválta 'ártatlanul, jámbor módon hazudik' jelentés. A szemléleti, képi háttér a kérkedés, feltűnni vágyás céljából történő valótlanosság állítása.) A *füllent*, *füllentés* szavainknál az ugyancsak ártalmatlan, vaskos hazugsághoz nem is hasonlítható *lódtít*, *lódtítás* közelebb áll a konkrét valóságképzethez, ezért a hozzá járuló jelzők nem magának a cselekedetnek az erkölcsi súlyát jellemzik, csupán a szólás eredeti valóságára utalnak. Ezt mutatja egyébként az *elveti a sulykot* 'nagyot mond, lódtít' szólás is (részletesen: O. Nagy, MiFT.): „a fűzfa vagy nyárfa sulyokkal való hajjigálás, labdázás konkrét szemléletet is tükrözött amellet, hogy megvolt a közkeletű átvitt jelentése is. Arra gondolhattak ugyanis a régiek e kifejezések hallatán, hogy a hazug ember éppoly hitvány dolgot cselekszik, mint aki igazi erőpróbának számító keményfa sulyokkal való dobálózás helyett csak könnyű... puhafa sulyokkal próbál másokat elámítani, rászédni” (419). Az *elvet*, *elhajít* igék *el-* igekötője, valamint a szólásban gyakran előbukkanó *messze* határozó felkeltette „a régiek tudatában a valóságtól való eltávolodásnak, a tőle való messze eljutásnak a képzetét is” (ibid.). Ezért találkozunk olyan kifejezésekkel, mint *nagyot lódtít*, *jókorát lódtít*, *akkorát lódtít*, *hogy...* A lódtításokba azonban éppen úgy bele lehet gabalyodni, mint a hazugságokba: *sehogy sem tud kikecmeregni a lódtítások, füllentések saját maga által szőtt hálójából*. A háló képét már az elvont jelentésű használat szülte.

A hazugság magyar nyelvbeli képe – mint láttuk – a következő fontosabb vonásokat tartalmazza:

1. veszélyessége és gyors, olykor megállíthatatlan terjedése a víz (tenger, áradat, özönvíz, folyóvíz) képét idézi;
2. erkölcsi súlya valamely nehéz tárgy képeré utal, esetleg bombáéra is, amely könnyen felrobbanhat;
3. sokszor nehéz felismerhetősége csomagot, elrejtett, elleplezett tárgyat aszociálhat, amelyről azonban előbb vagy utóbb le kell hullania a lepelnek;

4. a társadalomba való beágyazottsága jól működő géphez, gépezethez, funkcionáló rendszerhez hasonló;

5. a jól felépített rendszer szervezett birodalmat alkothat, így hatalomra tesz szert;

6. különböző tulajdonságokat rendelünk hozzá:

a) kicsi – nagy, orbitális, totális

b) arcátlan, arcpírító, szemtelen, szemérmetlen

c) kényszerű, kegyes, patriarchális, történelmi

d) újfasiszta, magyarellenes, szélsőjobbos stb.

Hazugság és hamisság, hazug és hamis; hazudik és füllent vagy lódít, hazugság és füllentés vagy lódítás egymáshoz közel álló fogalmak, olykor egymással fel is cserélhetők. Nyelvünk, amint a felsorolt, többségében mai adatokból látható, alapjában véve elítélő képet fest a hazugságról, noha bizonyos esetekben elnézhetőnek, megengedhetőnek tartja. A nyelvi kép szemléletesen tükrözi a hazugságról kialakult ítéletünket. Bármilyen tökéletes is a kiépített rendszer, gépezet, bármikor kerülhet bele egy apró porszem, amely működésképtelenné teszi. Bármily nehéz, tömör és vaskos is egy súly, szétrobbanhat, s a leggondosabban álcázott csomag tartalmára is fény derül. Egyszóval: minden hazugság leleplezhető és le is lepleződik. A hazugság nem lehet tartósan életközeg sem, hiszen nagyon nehéz vagy lehetetlen tartósan **hazugságban élni**. A nyelvben rögződött kép érzékletesen szemlélteti a hazugság legjellemzőbb vonásait, de arra is félreérthetetlenül utal, hogy az igazság mindig kiderül.

Természetesen nem volt célom a hazugság filozófiai, etikai, vallás erkölcsi elemzése, csupán azt kívántam vázlatosan bemutatni, milyen elemekből tevődik össze az a kép, amely nyelvünkben kialakult.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 1999. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *MNy.* 95: 188–95.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest. Az írásokat válogatta, szerkesztette és az előszót írta Nyomárkay István.
- Bañcerowski Janusz 2001a. A halál mint kultúrfogalom a magyar és a lengyel nyelvben. *Nyr.* 124: 204–9.
- Bañcerowski Janusz 2001b. A föld nyelvi képe a magyar nyelvben. *Nyr.* 125: 397–407.
- Bibl. F. Szk. = *Bibliai fogalmi szókönyv*. Szerk.: Ifj. Dr. Bartha Tibor és Vladár Gábor. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1993.
- Bok, Sissela 1983. *A hazugság*. Ford.: Háber Judit. Gondolat, Budapest.
- DudEt. = *Duden Etymologie*. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Günther Drosdowski, Paul Grebe und weiteren Mitarbeitern der Dudenredaktion. Bibliographisches Institut Mannheim, 1963.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások*. Budapest.
- István Nyomárkay 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest.
O. Nagy Gábor 1979. *Mi fán terem?* Gondolat Kiadó, Budapest.
Sirisaka Andor (szerk.) 1890. *A magyar közmondások könyve*. Pécs.

Nyomárkay István

SUMMARY

Nyomárkay, István

The linguistic image of the notion of lie in Hungarian

The notion of lie is expressed in numerous metaphors and attributive constructions in Hungarian. This paper presents the most characteristic constructions and analyses them partly on the basis of texts of fiction but mainly on the basis of colloquial data taken from the National Text Corpus.

A wellness terminológiája

1. Bevezetés

A fejlett gazdasággal rendelkező társadalmakban a gyorsan változó gazdasági, kulturális, technikai viszonyok mellett a nyelvi-infrastrukturális feltételek biztosítása új szemléletű megközelítést kíván meg. A rendszerváltást követő időszakban a magyar társadalomban alapvető változások játszódtak le. A gazdasági-társadalmi események következtében átalakultak az emberi kapcsolatok, előtérbe került az egyéni szükségletek anyagi feltételeinek a biztosítása, ugyanakkor a tömegsport finanszírozása háttérbe szorult. A fiatalok egyik része nagy energiabefektetéssel készül a sikeres életpálya kialakítására, másik részét viszont a gombamód szaporodó olcsó szórakozási lehetőségek kötik le. Ezek a tények a sport művelésében is jelentős visszaesést hoztak, ugyanakkor a telekommunikációs eszközök fejlődése nagymértékben kiszélesítette a sport iránti érdeklődést. A sport fogalmi rendszere – más területekhez hasonlóan – hirtelen átalakuláson ment át az ezredforduló időszakában. Ezeknek az okoknak a következtében a sportnyelv sok új elemmel bővül, ugyanakkor használata kiterjed a társadalom szinte minden rétegére. A sport jelentősége és feladatrendszere a 20. század végén gyökeresen megváltozott. Az egészséges életmódra ösztönző tömegsport elvesztette funkcióját, helyette az egyénre szabott egészségmegőrző sportszolgáltatások terjedtek el (pl. fitness, wellness). A versenysport szakmává és megélhetési lehetőséggé vált, mind a sportolók, mind apparátusuk számára (pl. vezetők, edzők, rendezők), a sportnyelv pedig széles körben használt szaknyelvvé vált. A sport egyúttal a tömegszórakoztatás eszköze is lett, amelynek következtében megnőtt a reklámtevékenységek jelentősége. A globalizáció hatása a sportra is kiterjed – és mindez a sportterminológia nemzetközi, európai és nemzeti egységesítését igényli (vö. bővebben Nádori

2000, Fóris–Bérczes 2005). A sportnak az emberek életmódjában, az emberi kapcsolatokban, a gazdasági folyamatokban az utóbbi két évtizedben megváltozott a szerepe, s ez a változás a nyelvhasználatban is alapvetően tükröződik.

Ebben a megváltozott helyzetben az egészséges életmód kialakítása, az egyén testi-lelki egyensúlyának megőrzése egy új, összetett terület, a *wellness* megjelenését eredményezte. A *wellness* mint testkulturális tevékenység több ponton is kapcsolódik a sporthoz. Az alig néhány éves *wellness*mozgalom gyors tempóban honosodott meg Magyarországon, magával hozta szókincsét, megalapították iskoláit, képzési központjait, és megjelentek az első *wellness*-szótárak (vö. Szabó 2002, Kovács 2004, WE 2004, Zopcsák 2005). A nyelvi változások a legkülönbözőbb formákban és szakterületeken jelentkeznek. Vizsgálataink tárgyául azért választottuk a *wellness*-t, mert megjelenési módja, összetettsége, a közelmúltban történt megjelenése alkalmassá teszik a terminológiai problémák széles körű illusztrálására.

2. A magyar sportnyelvi vizsgálatokról

Ahogy a nyelv, mint a társadalmi érintkezés eszköze, állandóan változik, fejlődik az adott társadalom történelmi, gazdasági, kulturális alakulásával együtt, úgy a sportnyelv is szorosan összefügg a sport történetének minden mozzanatával. Az 1940-es évek második felétől láttak napvilágot a sporttudományt megalapozó nyelvészeti és sporttörténeti szempontból is értékes magyar szakkönyvek, szabálykönyvek, kézikönyvek. A magyar sportnyelv történetével foglalkozó legfontosabb művek a sporttörténethez kapcsolódnak (Mező 1961, Bánhidi 1971), illetve a nyelv műveléshez (pl. Fábíán 1963, Bárczi 1980, Grétsy–Kovalovszky 1985, Grétsy 1993, 2002). Általánosan elmondható, hogy a sportnyelvvél foglalkozó nyelvészeti tanulmányok a sportnyelv problémáit a sportsajtó és a szurkolók nyelvhasználatára szűkítik.

Mára kialakult a hagyományos sportok tudományos nyelve: elsősorban kutatói munkákban, a Testnevelési Egyetem tankönyveiben és szaklapokban jelentek meg ilyen típusú szövegek. A magyar sportnyelv fejlesztése során kialakult a hivatalosan bejegyzett sportágak terminológiája. Ezek gyakorlatilag minden esetben megtalálhatók az egyes sportágak szabálykönyvében, néhány esetben két- vagy többnyelvű szótáraiban. A szabálykönyvek létrehozásában nagy és meghatározó részt vállaltak a sportvezetők. Az 1980-as évek második felétől több mint harminc új sportág és negyven szakág szövetségét jegyezték be, tehát csaknem minden második sportág az utóbbi két évtizedben honosodott meg Magyarországon. Az új sportok terminológiája, kultúrája, filozófiája gyakran a Távol-Keletről származik (pl. *harcművészetek, jóga*). A tudomány és a gazdaság területeihez hasonlóan pedig a sportban is az angol nyelv szerepe kiemelkedő mind közvetítő, mind átadó nyelvként (Schiffer 1996).

A régi és újabb terminusokról sok fontos információt és adatot tartalmaznak a *Sportlexikon*, a *Magyar sport kézikönyve* és a *Magyar sportenciklopédia* (Antal–Sass 1984, Nádori–Antal 1985, Lévai 2002), valamint a már említett szabálykönyvek és más leírások is jól használhatóak a fogalommeghatározásban és a terminusok megismerésében. Hasznos volna azonban egy értelmező sportszótár megjelentetése.

A 20–21. század fordulóján a következő sportokat tartják számon Magyarországon: *aerobik, aikido, akrobatikus rock and roll, alpinizmus, amerikai futball, angol biliárd, ashihara, asztalitenisz, atlétika, ausztrál futball, ballonozás, baseball, biatlon, birkózás, bmx-kerékpározás, bob, bocsa, bodybuilding, bowling, bridge, bungee jumping, búvárkodás, curling, cselgáncs, csúszókorong, darts, díjugratás, diszkoszvetés, divattánc, duatlon, dzsúdzsucu, ejtőernyőzés, erőemelés, evezés, falabda, fitness, floorball, fogathajtás, footbag, Forma- (újabban Formula-) 1, Forma-2, Forma-3, freestyle motocross, futás, gael futball, gerelyhajtás, go, goju-kai, goju-ryu, gokart, golf, gördeszka, görkorcsolya, GPS-tájékozódás, gumiasztal, gyaloglás, gyeplabda, gypsi, gyorskorcsolya, hálólabda, hármassugrás, hegyi-kerékpározás, horgászat, hurling, hullámlovaglás, íjászat, jégkorong, jégmotorozás, jet-ski, kajak-kenu, kajakszalom, kalapácsvetés, kanadai futball, karambolos biliárd, karate, karate-dó, kempo, kendo, kerékpár, kézilabda, kick-box, kitesurf, korfbal, kosárlabda, kötélugrás, krikett, krokett, kungfu, kushidó, kutya fogathajtás, kyokushin, labdarúgás, lábtenisz, lábtoll-labdázás, lacrosse, lovaglás, lovaspóló, lovas torna, lövészet, magasugrás, méta, military, miniröplabdázás, motocross, motor-kerékpársport, motoros sárkányrepülés, műkorcsolya és jégtánc, mountainbike, műrepülés, műugrás, nanbudo, női ökölvívás, női súlyemelés, női vízilabda, országúti-kerékpár, ökölvívás, öttusa, patkódobás, pelota, petanque, pool, rádióamatőr sportok, rafting, rallye, repülőkorong, repülőverseny, rinkball, ritmikus sportgimnasztika, rögbi, röplabda, rúdugrás, rundolás, sakk, sárkányrepülés, shinty, sí, síbobbyverseny, shito-ryu, siklóernyőzés, siklórepülés, síroll, sítájfutás, síugrás, skittle, snooker, snowboard, softball, speedball, squash, strandröplabda, superbike, súlyemelés, súlylökés, szabadtüdős merülés (free diving), szánkósport, széllovaglás (windsurf), szinkronkorcsolyázás, szinkronúszás, szkander, szörfsport, szumó, taekwondo, tájékozódási túraverseny, tájékozódási versenysport, tájfutás, távolugrás, távsakk, távúszás, teke, tenisz, teremlabdarúgás, testépítés, tollaslabda, torna, többpróba, trambulín (gumiasztal)-ugrás, triatlon, túrakocsi, úszás, vadászat, vadvízi kajak-kenu, vitorlázás, vitorlázórepülés, vívás, vízihoki, vízikosárlabda, vízilabda, vízisíelés, wakeboard (vö. www.extrem.hu, Wikipédia http://hu.wikipedia.org/wiki/Sportok_list%C3%A1ja, Lévai 2002).¹*

Az 162/2000. törvényrendelet alapján a sporttudományt a bölcsészettudományok területén belül a nevelés- és sporttudományok kategóriájába sorolták (Kormányrendelet 169/2000., vö. Istvánfi 2000).² A sporttudomány fejlődésének ered-

¹ Minya Károly *Mai magyar nyelvújítás* című könyvében a sport új szavaival is foglalkozik, de mint a fejezet címe is mutatja, több más területtel együtt: „Technika, kultúra, sport, egészség, étkezés, szórakozás egyéb” néven: gyakorlatilag az általa összegyűjtött és újnak minősített szavakat sorolja fel és értelmezi (Minya 2003: 46–53). Ezek közül a sporthoz tartozó címszavak (összesen 21): *aerobik, biatlon, callanetics, dart(s), dzsogging, fitness, kick-boksz, masszázs, naturatlon, paint-ball, play-off, rafting, reflexológia, skeet, sky bugee jumping, snakeborad, snowboard, squash, streetball, tie-break, windsurf.*

² A sportmenedzsment kérdéseit a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Karán oktatják és kutatják már 1991-től; ugyanitt 2002-ben alakult meg a Sportgazdaságtani Kutatóközpont, amelynek vezetője András Krisztina. Elsősorban a sportgazdaságtan és a sport üzleti kérdéseire vonatkozó kutatásokat folytatnak (http://www.uni-corvinus.hu/vallgazd/kutatas/sportgazdasagtan_kk.pdf).

ményeit és a sportszakirodalom tekintélyes méretét Lévai sportenciklopédiájának bibliográfiája is bizonyítja: 312 magyar nyelvű sportszakmai monográfia, 95 általános sportmonográfia, 49 nyomtatott szakfolyóirat és 50 internetcím adatait találhatjuk benne (vö. Lévai 2002).

Ma már hivatásos sportolók töltik be az élsportolók sorait, a versenysport, edzői tevékenység, tudósítás, menedzselés teljes értékű foglalkozássá vált – különösen a népszerű sportágakban. A hagyományos sportágak mellett megjelentek az új nyugati sportágak (pl. *aqua jogging, inline skating, snowboard, windszörf, kite, trekking*) és a távol-keleti kultúra ősi vallási vagy harcászati hagyományaiból eredő sportágak (pl. *jóga, thai chi, sumo, karate*). Terjedésük megszakította azt az 1930-as évek sportnyelvi nyelvújítására jellemző hagyományt, amely szerint a sportnyelv elemeit is magyarosítani kell.

3. A wellness helye a modern társadalomban

Az egészség, a testi szépség és a szellemi frissesség mindig összetartozó egységként képezték az emberi életidea egyik központi részét. Korán megszületett az a felismerés, hogy mindezek eléréséhez, megtartásához, szükség esetén a viszszerzéséhez a célszerűen kialakított életmód segíthet hozzá. A fiatalok nevelésében a rendszeres mozgás, a céltudatos testgyakorlás, a betegségek megelőzésében és gyógyításában a táplálkozás, a külső környezeti hatások (hegyi levegő, fürdők) lettek a megvalósítás eszközei. Az ipari társadalom létrejöttével kialakult a különböző társadalmi rétegeket és országokat meghódító modern sport. Lényegében ettől függetlenül jöttek létre a betegellátás nagy nemzeti és nemzetközi hálózatai.

A 19. században fejlődésnek indult sportmozgalom az egészséges test kialakításával célozta meg az életidea elérését. Ennek megfelelően a mozgalom célja a rendszeres edzés és nem az ezzel járó teljesítménynövelés, nem a mérhető eredmény volt. Jól mutatja ezt az újkori olimpiák egyik szlogenje: „nem a győzelem, hanem a részvétel a fontos”. A rendszeres sportvetélkedők azonban, különösen a nemzetközi versenyeken aratott győzelmek, rövid időn belül középpontba állították a sportban elért teljesítményt. Az újabb és újabb rekordok az amatőrök életfeltételeivel nem voltak elérhetőek, így az érdeklődés középpontjába a professzionális sport került. Az amatőr sport a szabadidő-felhasználás területére került, miközben a központi támogatottsága és a szervezettsége visszaszorult. A sport aktív művelésében bekövetkezett változások mellett átalakult a minőségi sport és a széles értelemben vett tömegek viszonya. A hivatásos sportolókra épülve kialakult nagy nemzetközi sporthálózat a gazdaság egyik jövedelmező ága lett. A sportszerek gyártása, forgalmazása, a nagy világversenyek lebonyolítása, a versenyzők játékjogának értékesítése, a sporthálózat működtetése, a reklámozás kiváló lehetősége hatalmas összegeket mozgat. A telekommunikációs eszközök fejlődése tértől és időtől függetlenül az emberek mindennapjaiba helyezte a sporteseményeket. A minőségi sport környezetében hatalmas gazdasági szféra fejlődött ki (vö. András 2003), amelyhez több ágon csatlakozik a tömegek sportolását biztosító amatőrsport új szervezeti formában (vö. bővebben Fóris–Bérczes 2005).

Míg tehát a professzionális sport a kiemelkedő teljesítmény elérését célozza meg, több esetben a túlzott megterhelés káros határait is átlépve, addig változatlanul megmaradt – és megvalósítási lehetőséget keres – az egészséges életmód kialakításának igénye. A fejlett és a közepesen fejlett gazdaságú országokban gyorsan változó társadalmi viszonyok, gazdasági és technikai feltételek új igényeket támasztottak az életidea megvalósítására, és ezek feltételeit is megteremtették. A fejlett társadalomban élő ember a saját anyagi, szabadidős, környezeti, fizikális és mentális igényeihez és lehetőségeihez igazodó sportolási, kikapcsolódási és pihenési formákat keresi. Ezért alakultak ki, és lettek rövid idő alatt népszerűek olyan sportok, mint a *fallabda*, *falmászás*, *aerobik*, *szörf* stb., amelyeknél a foglalkozás helye, ideje szinte szabadon választható, eszközigényük alig van. Az említett igény segített időben és térben távoli kultúrák sajátos, filozofikus elemekkel átitott sportjainak újraélesztésében és európai átvételében. Pár évtized alatt ilyen népszerű sport lett például a *cselgáncs*, a *karate*, a *kick-box*, a *szumó*.

A második világháborút követő években a kemikáliákon alapuló gyógyszeres betegellátás, a sebészeti beavatkozások hatalmas sikerei szinte teljesen kiszorították a tradicionális népi megfigyeléseken alapuló gyógyítóeljáráásokat. A 20. század végén azonban újraéledt az életmód, az egészség, a szellemi állapot egységére épülő életideál. Kezdek összefonódni a sport, a gyógyítás, a pihenés hagyományos és újonnan alakuló ágai. Olyan hagyományos módszerek, mint a *gyógyfürdők*, a *gyógytorna*, a *masszázs* mellett új ágak jelentek meg a *rekreációs sportok*, *gyógyturizmus* stb. formájában. Széles skálája alakult ki a testkultúra-fejlesztés, az egészségmegőrzés és -gyógyítás, a szellemi regenerálódás, a pihenés egymással összefonódó formáinak. Ezek nagy részében benne vannak az amatőrsport elemei, eszközeit pedig a sportipar állítja elő, és a profi sportolók által reklámozott eszközök tömegeit lelkes amatőrök, fiatalok és idősebbek vásárolják.

Megindult tehát az elmúlt két évtizedben az amatőrsport, a professzionális betegellátás, a turisztikai/szállodai szolgáltatás és az ezekhez kapcsolódó tudományos és szakmai területek bizonyos mértékű integrálódása. Ebben a folyamatban egyszerre van jelen az egyszerű szakmai kapcsolódás és a tudományos szintű szakosodás. Mindezeknek a változásoknak van egy olyan része, amellyel valamennyi átalakuló vagy most létrejövő szakmai terület szembetalálja magát. Ez a megismerés törvényszerűségeiből szükségszerűen adódó fogalmi rendszer kialakításának és az ehhez kapcsolandó terminológiai rendszer létrehozásának a kényszere.

Az egészséges életvitel megvalósítására kialakult különböző természetű tevékenységi formák gyors integrálódása oda vezetett, hogy egymás után alakultak olyan intézmények, amelyek összekapcsolták a *sport*, a *pihenés*, az *egészséges életmód*, a *betegellátás* különböző lehetőségeit. Üdülő-, fürdő-, turisztikai, sport-, gyógyászati szolgáltatást nyújtó centrumokat alakítottak ki, amelyek a helyi lehetőségekhez igazodva, a célnak megfelelő képzettségű szakembergárdával látják el feladataikat. Ezt a sok komponensből összetett tevékenységet ma a *wellness* névvel nevezik meg a világ minden táján.

A *wellness* terminust Dunn amerikai orvos használta először az 1959-ben megjelent *High-level wellness for man and society* című cikkében (vö. Dunn 1959). Az azóta eltelt közel fél évszázad alatt a *wellness* nemzetközileg ismert mozga-

lommá és egy sok komponensből álló szolgáltatássá, üzletággá vált, amelynek célja a teljes élet megvalósítása. Magyarországon a *wellness* szó és vele ez az integrált fogalmi rendszer az ezredforduló előtt pár évvel jelent meg. A hagyományos tömegsport lehetőségeinek beszűkülése, a betegellátás krízise, az új sportirányzatok megerősödése, a gazdasági változások hatására nálunk is gyorsan létrejötték a komplex szolgáltatást nyújtó centrumok, és velük megjelent minden vonzatával együtt ez a jelentős méretű és gazdasági, tudományos, oktatási, jogi, nyelvi stb. következményekkel járó fogalom.

4. A terminológiai rendezés helyzete a *wellness* tárgykörben

A *wellness* kiváló példa a napjainkban zajló fogalmi-terminológiai változásokra, a nyelvi kölcsönzésekre, a terminusok szakmai és köznyelvi kommunikációban egyaránt történő gyors terjedésére. Az alábbiakban a *Hat terminológiai lecke* címmel megjelent kötetben felsorolt pontok alapján tekintjük át a magyar *wellness* tárgykörére jellemző nyelvi változásokat (Fóris 2005b: 104–7). Fejtegetéseink menetében követjük ennek a felsorolásnak a témáit, bár nyilvánvalóan nem lehet külön pontokban, ellentmondásmentesen elkülöníteni ezen összetett tárgykör kialakulási folyamatának részeit.

4.1. Az új fogalmak, és az új terminusok gyors megjelenésére a *wellness* magyarországi fejlődése kitűnő példát szolgáltat, és a levonható nyelvészeti tanulságok elgondolkodtatóak. A *wellness*mozgalom hazai meghonosítása egybeesik a magyar gazdaságfejlesztés célkitűzéseivel, többek között magába foglalja a II. Nemzeti Fejlesztési Terv keretében előtérbe helyezett gyógyturizmus-fejlesztés kiemelt feladatát. A gazdaság gyors reagálása következtében lényegében alig egy évtized alatt kialakult ez az összetett rendszer, és egyre terebélyesedve működni kezdett.

A *wellness*mozgalomnak igen rövid idő alatt kiterjedt hazai intézményrendszere született, ezek többségében oktatási intézmények, valamint *wellness*hotellek és *wellness*klubok, amelyek szoros szakmai és gazdasági együttműködésben dolgoznak. A továbbiakban néhány ismertebbet sorolunk fel ezek közül az intézmények közül. A *Fitness Akadémia* 1996-ban alakult, ez az ország első államilag elismert végzettséget nyújtó magán sportiskolája, elsősorban a szabadidősport tananyagfejlesztésének központja. Az *International Wellness Institute (IWI)*, az Egyesült Államokban 1999 óta, Magyarországon pedig 2000 októbere óta működik; 2003 óta pedig *IWI Európa Oktatási Központ* néven európai képviselőt is ellát; államilag elismert, iskolarendszeren kívüli felnőttképzéssel foglalkozó magániskola. A *Magyar Wellness Társaság* 2001-ben jött létre, célja a *wellness*életmód, életszemlélet, gazdasági tevékenység és információ hazai elterjesztése. A felsőoktatásban is jelen van a *wellness*: egyre több állami és magán-felsőoktatási intézményben folyik *wellness*-szakemberképzés (pl. SOTE, SZTE). A felsőoktatási intézmények túlélőversenyében sokan nagy reménnyel kezdeményezik a *wellness*-szakok indítását, az egészségügyi főiskolák és tanárképző intézmények, de a külkereskedelemre, turizmusra specializálódott oktatási intézmények is sokat várnak a *wellness*-szakirányú képzéstől (bővebben vö. Bérczes 2006a, Zopcsák 2005, és az intézmények honlapjai).

A *wellness* terminus használata nélkül is számos olyan szervezet működik, amely küldetésének tartja az egészségvédelmet, a test, lélek és a szellem harmóniáját, a lelki békét, a testmozgást, a helyes táplálkozást és a boldogságot, mégis fontossá, úgy is mondhatnánk, divatossá vált a használata. A *wellness* szó felvétele például egy-egy hotel vagy klub neve mellé valóságos szakmai kitüntetést jelent, ilyen nevek például: *Kék Duna Wellness Hotel*, *Vértes Konferencia és Wellness Hotel*, *Thermae Sylla Wellness Hotel*.

Ez a rövid, teljességre nem törekvő felsorolás jól mutatja a *wellness* terminus jelentésmezőjének kiterjedt voltát.

4.2. Az új eszközök, folyamatok, kapcsolatok stb. jelölésére bevezetett terminusok nagyon rövid idő alatt elterjednek, nemcsak a szakmai nyelvhasználatban, de a köznyelvben is. Intézmények neveiben, oktatási programokban, végzettséget tanúsító okmányokban, reklámszövegekben stb. szerepelnek. A wellnesstani intézményekben például számos típusú tanfolyamot lehet elvégezni, és államilag elismert OKJ-s szakképzettséget lehet szerezni, így például: *jazz-funk oktató, jóga-oktató-képzés, latin-amerikai táncoktató, Polar OwnZone Trainer, sportanimátor-tanfolyam, stepoktató, személyi edző konzulens tanfolyam, táplálkozási tanácsadó, training bike oktató, Yumeiho® egészségmegőrző terapeuta, wellness-alaptanfolyam, wellness- és spamenedzser, wellneszmenedzser-tanfolyam, wellnesstanácsadó-alaptanfolyam, wellneszterapeuta, wellnesztréner*. A szakemberek végzettségét a *Magyar Fitness és Személyi Edzők Szövetsége* hitelesíti. Az oktatás nyelve általában magyar és/vagy angol.

A gyors változásokra jellemző, hogy azok a lexémák is gyorsan elterjednek, amelyek esetében hiányzik a pontos jelentésmeghatározás, pedig – a jelölő lexémától függetlenül – az egyértelmű használat csak a fogalom leírásával, meghatározásával, a jelentés megadásával biztosítható. A nyelvi jel átvétele (pl. nemzetközi szó) vagy más, magyar megfelelő bevezetése között csak a teljes fogalmi és terminológiai rendszer ismeretében lehet jól dönteni. A nem megfelelőnek ítélt lexémák esetében átgondolt, több szakma egyetértésén alapuló döntést kellene hozni a módosításra. Ebben a kérdésben tudományosan megalapozott közös – elvi – álláspontra azért lenne szükség, mert hasonló helyzet több szakmai területen kialakult vagy kialakulhat. Még olyan kérdésekben is, mint a helyesírás,³ már a terminus megjelenése idején egyetértésre kellene jutni, hiszen a számos alak egymás mellett élése sok bizonytalanságot okoz. (Például a kínai írásjegyek következtlen transzkripciója miatt több kínai eredetű kifejezés más és más formában jelenik meg, amely nehezíti az angol közvetítéssel kölcsönzött terminusok magyarosítását. Például a *qi gong* lehet *csikung* is vagy például a *yin-yang* előfordul *jin-jang*, *yin-yan*, *ying-*

³ A helyesírási kérdésekkel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk. Az idézeteknél minden esetben az idézett szöveg írásképét tartottuk meg, így fordulhat elő, hogy egy-egy szó többféle alakban szerepel a tanulmányunkban. Ilyen például a *kick-box*, amelynek írásmódja a szövetség honlapján és a helyesírási szótárban *kick-box* alakban, míg például Mínya Károly könyvében *kick-boksz* alakban található, vagy a *fitness*, amely szintén többféleképpen írott: *fitness* (egyes honlapokon és üzletnevekben), *fitniss* (szövetségek nevében, és általában a szakirodalomban) vagy *fitnesz* (Mínya 2003, Laczkó–Mártonfi 2004).

yang formában is.) A jó megoldásra több helytálló példát szolgáltatottak a különböző szaknyelvek az elmúlt évtizedek során.

4.3. Ha az új fogalmak bevezetése előtt nem történik meg a pontos fogalmi és terminológiai meghatározás és leírás, a véletlenszerűen bevezetett, gyakran téves megnevezések gyors meghonosodása után nagyon nehéz korrekciót végezni. Például az 1980-as években elterjedt *aerobik* magyarosítására több javaslat is született, de egyik sem volt eredményes: a *sporttánc*, a *tánc torna* helyett maradt az *aerobik*. A *bodybuilding* megfelelőjét, a *testépítést* viszont sikerült gyorsan elterjeszteni. Az 1990-es évekből a *citybike* helyett nem sikerült az *aszfalttaposót*, *betonbiciklit* vagy *betonkoptatót* elfogadtatni. A *squash*t viszont sikerült *fallabdára*, a *mountain bike*-ot pedig *hegyikerékpárra*, *hegyikére* magyarítani. Az újságírók *hegyibringásoknak*, *montinosoknak* nevezik használóit (vö. Bencze 2003).

4.4. A napjainkban keletkező új fogalmak összetettsége és együttes tudományos-szakmai tartalma a terminológiai rendezéshez összetett szakismereteket, sokoldalú, tudományos szintű felkészültséget és módszereket igényel. A wellness területén egyrésztől együtt jelennek meg a betegségek, a hagyományos és alternatív gyógymódok, a sport, turisztika, táplálkozás stb. terminusai, sok esetben egymással olyan kapcsolatban, amilyenben másutt nem fordulnak elő. Másrésztől a terminusok összetett fogalmakat jelölnek, így a megbízható terminushasználat és a terminusok rendszerezése sokoldalú, megalapozott szakismereteket kíván meg. A terminusok jelentésének ismerete, pontos leírása a tárgykört sokoldalúan és mélyen, összefüggéseiben ismerő szakemberek segítségét igényli.

A wellness összetett tárgykörében használt terminusokra nyújtanak példát a wellnesshotellak szolgáltatásai, például: *ADSL-internet*, *AHA kéméletes bőrfiatalító kezelés*, *aromafürdő*, *aromakozmetika*, *aromaolajos masszázs*, *aromaterápia*, *aromaterápiás*, *testtekercselés*, *autogén tréning*, *Ayurvéda*, *babaiúszás*, *balneo-hidroterápia*, *balneoterápia*, *bé bifelügyelet*, *cellulitiskezelések*, *fényterápia*, *fitnesztanácsadás*, *fizioterápia*, *folyékony diéta*, *hidro- és elektroterápia*, *iszappakolás*, *kényeztető kezelések*, *kerékpárkölcsonzés*, *kezelés fitohormonokkal*, *növényi hatóanyagokkal*, *Kleopátra-fürdő*, *Kneipp-alkalmazás*, *Kneipp-terápia*, *komplex gyógykúrák*, *oxigénterápia*; de jó példa a wellnesshotellekben található különféle létesítmények felsorolása is (wellness hardware): *apartmanszoba*, *asztalifoci-terem*, *bankomat*, *beach party lehetőség*, *bébi- és gyermekbarát berendezések*, *egészség- és szépségközpont*, *egészségcentrum*, *finn szauna*, *fitneszterem*, *fodrász- és kozmetikai szalon*, *gőzfürdő*, *grillkert*, *gyermekcsúszda*, *gyógyfürdő*, *infraszauna*, *junior apartman*, *jakuzzi*, *kábeltevé*, *kardio- és izomerősítő gépek*, *kardiofitnesz gépek*, *kiépített internetcsatlakozás*, *klimaberendezés*, *Kneipp-taposómedence*, *Kneipp-medence*. A terminológiai rendezés kérdései a wellness területén című tanulmány (Bérczes 2006a) részletesen foglalkozik a wellness más szakterületekkel kialakult kapcsolatával (*sport*, *spa*, *fitness*, *turizmus*, *orvostudomány*) és az e területekről átvett, azokkal közös terminusaival.

4.5. A terminológiai rendszer és a terminusok egyértelmű használata csak a fogalmak pontos meghatározásával, a terminusok jelentésmegadásával biztosítható. A sokféle szakterület összekapcsolódása, az idegen nyelvekből (az angol átadó és közvetítő nyelvként egyaránt működik) átvett fogalmak és terminusok

magyar nyelvű rendszerezése ugyan elkezdődött, de a fogalmak és a fogalmakat jelölő terminusok tisztázatlansága, a többszintű definíciók hiánya számos problémát okoz, és ez a működés egyik alapvető feltételének a hiányát is jelzi egyben. Nem az jelent gondot elsősorban, hogy nem „magyaros” lexémákat használnak, hanem az, hogy a fogalmi meghatározások hiányoznak.

A fogalmi meghatározás hiányára példa maga a *wellness* terminus jelentésének tisztázatlansága. A wellness tárgykörének szókincsét számos (közel harminc) nyomtatott és online szótárban vizsgáltuk meg (részletesen vö. Bérces 2006a, b). Magát a *wellness* terminust közel öt évtizedes története ellenére még nagyon kevés magyar – sőt szintén korlátolt számú angol, német – köznyelvi szótár tartalmazza címszóként. Hiányzik például a következő művekből: *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára* (Bakos 2002), *Idegen szavak magyarul* (Tótfalusi 2002), *Idegenszó-tár* (Tótfalusi 2004), *Magyar értelmező kéziszótár* (Pusztai 2003), *Magyar–angol nagyszótár* (Ország–Futás–Kövecses 2004), *Magyar–német nagyszótár* (Halász–Földes–Uzonyi 2003), *Magyar–angol orvosi szótár* (Véghelyi–Csink 1991). A külföldi kiadású források vizsgálata is hasonló eredményt mutat: a *Dictionary of Sport, Physical Education and Sport Science* (Haag–Haag 2003), a *Wahrig-féle Deutsches Wörterbuch* (Wahrig 1991), a *Webster's New Universal Unabridged Dictionary* (Webster 1983), a *The Oxford Dictionary of Sports Science and Medicine* (Kent 1994), a *Dictionary of the Sport and Exercise Sciences* (Anshel 1991) sem tartalmazzák címszóként. A magyar kiadású szótárak közül kettőben kapott helyet címszóként a *wellness*: a *Helyesírásban* (Laczkó–Mártonfi 2004) és az *Angol–magyar nagyszótárban*, ez utóbbiban *jólét* ekvivalenssel (Ország–Magay 2004).

A *wellness* címszó gyakran magukból a wellness-szótárakból is hiányzik (pl. WE 2004). Ennek egyik oka lehet a szerzők azon feltételezése, hogy az olvasó tisztában van a *wellness* fogalmával. Előfordul, hogy a *wellness* értelmezését csak a szótárak és kézikönyvek előszavában találjuk.

4.6. A szakszótárak és a köznyelvi szótárak hitelességéhez a szakmai szakértői közreműködés elengedhetetlen. A wellness tárgykörének feldolgozása éppen azért nehéz, mert nagyon sokféle szakterülethez kapcsolódik, széles körű, interdiszciplináris alapokat kíván művelőitől. Ennek megfelelően a wellness-szakértők népes tábora is változatos szakmák művelőiből tevődik össze, így vannak köztük *orvosok, dietetikusok, személyi edzők, gyógytornászok, pszichológusok, pszichiáterek, belgyógyászok, nőgyógyászok, feng-shui-szakértők, radiesztéták* (más szóval *földsugárzásmérők*), *lakberendezők, jógaoktatók, stylistek, homeopata orvosok, fogorvosok, plasztikai sebészek, természetgyógyászok, gyógynövényszakértők* stb.

Például az *enzimterápia* terminus jelentését más módon érdemes megadni az orvosok és más módon a wellness művelői számára, hiszen másfajta előismerettel rendelkeznek, de minden esetben hiteles és pontos információk megadása szükséges. A wellness témakörben olyan kiegészítésekre is szükség van, amelyek szemléltetik a kezelés célját, elérhetőségét, kiviteli módját stb. Ezeknek az információknak a megadása a kapcsolódó fogalmi környezetre vonatkozó ismeretek birtokában lehetséges.

4.7. Gyakori, hogy az egyes szótárakban elmarad a fogalom egynyelvű definíciója, vagy pontatlan a megfogalmazás.

Az egynyelvű értelmező szótárak feladata a címszavak jelentésének pontos megadása. A szótár készítésének célja határozza meg a jelentésmegadás módját. Ugyanannak a címszónak a definíciója különböző célközönségnek készült szótárakban más típusú és más tartalmú megfogalmazást kíván meg, ha a felhasználónak a témához kapcsolódó ismeretei más természetűek és más szakmai szintűek (Fóris 2005a). A wellnessvizsgálatok korpuszaként használt szótárak döntő többsége a laikus felhasználók számára készült. Kivételt képeznek az oktatási segédletként írott szógyűjtemények, mivel azok a leendő szakemberek felkészítését szolgálják. Azt várhatjuk tehát a wellness-szótárak definícióitól, hogy az egyes szócikkek jelentését úgy adják meg, hogy a wellness kérdésköre után érdeklődő laikus felhasználó számára lehetővé tegyék a leírt fogalom jegyeinek megismerését.

A vizsgált wellness-szótárak szócikkeiben található példát az egyszavas, tulajdonképpen szinonimákkal történő értelmezésére: *Alkalikus – Lúgos* (Thrash–Thrash 2001). Az egyszavas jelentésmegadás másik formája kifejezetten a kétynyelvű szótárak ekvivalenseire emlékeztet, ahol például a magyar terminus mellett az angol (vagy latin, görög, kínai) ekvivalenst találjuk. A magyar nyelvhasználó szempontjából ezt természetesen nem hívhatjuk „értelmezésnek”. Ilyenkor jogosan vetődik fel az a kérdés: milyen céllal készült a szótár, és megfelel-e az adott célnak? Például: *vállból nyomó gép* (*shoulder press*); *hátgép* (*lat machine, rowing machine*) (WE 2004); *vízi gimnasztika – aqua-fitness*; *gyógylovglás – hip-poterápia* (WE 2004). Vajon szinonimája-e a *vízi gimnasztikának* az *aqua-fitness*, illetve értelmezhetjük-e az előbbit az utóbbival, ahogy azt a Wellness enciklopédiában (WE 2004) találtuk? A szótár a címszóval jelölt fogalom megismeréséhez nem visz közelebb. Előfordul, hogy a szócikk, értelmezés helyett, a terminus történetét írja le, ezután tartalmazza a kezelési mód leírását és/vagy célját (definíciót nem ad). Gyakori, hogy a terminus jelentéséhez csak nagyon távolról kapcsolódó, például a használat módjára utaló információt adnak. Rendhagyó megoldásnak számít a szövegben belül a találos kérdésre emlékeztető értelmezés, mint például a *squash* meghatározása a WE-ben: „Két játékos egy zárt helyiségben ütöget egy gyors és kicsi labdát egy teniszütőnél rövidebb és könnyebb ütővel” vagy a *jogging* mellé írt felszólítás: „Ne legyen lusta, higgye el: a kocogás valóban csodákat tesz. Elégedettebb lesz, könnyebben veszi a felvetődő munkahelyi vagy családi problémákat. A rendszeres futás egészséges: erősíti a szívet és a keringést, növeli az izomtömeget, továbbá zsírt éget el”. A jelentésmegadás és az értelmezés teljes hiányára is találunk példát a WE-ben: „hullámlóvglás: A windsurfőt Hoyle Schweitzer és Jim Drake repülőmérnökök találták fel” (WE 2004).

4.8. A magyar nyelvterületen számos olyan szógyűjteményt (szótárak, glosz-száríumok stb.) találtunk, amelyben megvannak a wellness tárgykörében használt terminusok (vö. Bérczes 2006b). Alapjában véve azonban, főként kis címszósza-muk miatt (5 és 300 között, leggyakoribbak a 100 körüli címszót tartalmazó listák) nem ölelik fel a wellness tárgykörét. A szótárak szócikkeiben a szemantikai információk mellett az enciklopédikus információk megadása jellemző, de nagyon gyakori a történeti vagy etimológiai adatok felsorolása, valamint egyéb speciális gyakorlati tanácsok szerepeltetése. E sorok írásakor még nincs magyar nyelvű wellness-egye-temijegyzet vagy -tankönyv, viszont a témáról gyakran olvashatunk a rekreáció-

jegyzetekben (vö. Dobozy–Jakabházy 1992, Dobozy 2002, Szabó 2002, Kovács 2004). Az egyik legteljesebb magyar nyelvű wellnessterminológiai adatbázis a *Wellness Magazin* (WM) 2004. és 2005. évi számaiban megjelent Wellness-szótár rovatainak összessége, valamint a Wellness Centrum honlapján található háromnyelvű *Wellness Lexikon* (WL 2006). Egy átfogó, a wellness tárgykör terminusait tartalmazó értelmező típusú szakszótár azonban hiányzik a szótári kínálatból.

4.9. A fentiekből látható, hogy a wellness tárgykör terminológiai munkáihoz jelentős segítség volna a hazai gyakorlatorientált terminológiai munkákban egy érdemi információs rendszer kialakítása. Jelenleg a – gyakran angol és német közvetítéssel érkező, külföldi kiadói kézben tartott – népszerűsítő, színes életmódmagazinok, mint a *Wellness Magazin*, *Diéta és Fitness Magazin*, *Fittinfo*, *Spa Menedzser*, *Sportpiac*, *Természetgyógyász*, meghatározóak a wellness-terminológia kialakulásában és elterjesztésében. Szintén nagy hatással vannak a fent említett életmódmagazinok, wellnessintézmények, utazási irodák internetes honlapjai mind a közönség, mind a szakemberek wellness-szókincsére.

A magyar nyelvben használatos wellness-terminusok két fő forrásból erednek: a magyar szakemberek magyar nyelvű, népszerűsítő és tudományos publikációiból, és a külföldről beáramló szakirodalom fordításaiból. Mind a wellness-szakma képviselői, a szakemberek, mind a fordítók felelősek azért, hogy megoldásaikban a nemzetközi szakmai kommunikáció követelményeit ugyanúgy, mint a magyar nyelv beszélőinek érthetőségre való törekvését és igényét figyelembe vegyék.

A terminológia gyakorlati feladatainak végzéséhez az szükséges, hogy a megfelelő nyelvészeti és szakmai ismeretek és az azok alkalmazásához szükséges segédletek (forrásmunkák, adatbázisok stb.), szervezeti és gazdasági feltételek rendelkezésre álljanak. A nyelvészeti-terminológiai ismeretek Magyarországon általában hiányoznak a szakmai ismeretek mellől. Nem szerepel terminológia a szakképzés anyagában. Nem működik olyan információs rendszer sem, amely segítene a hiányok pótlásában. A wellness-terminológiai rendszer hiányából származó hátrányokkal a terület szakemberei mindennap találkozhatnak, ez készteti őket a hiányok pótlására. Folyóiratok, reklámfüzetek lapjain, az interneten jelennek meg glosszáriumok, ám ezek részben az ismeretek, részben pedig a források hiánya miatt sem tölthetik be azt a hiánypótló szerepet, amelyet elvárnak tőlük. A forrásmunkák kérdése teljesen más a nagy világnyelvek és a kis nyelvek esetében. Egyrészt a nagy nyelvek hatalmas nemzetközi piaccal rendelkeznek, ezért jövedelmező a kiadásuk és a forgalmazásuk. Kis nyelvek esetén a reális piaci igény volumene miatt általában nem rentábilis a forrásmunkák előállításuk és forgalmazása. Ugyanakkor a kis nyelveket beszélők mögött álló gazdasági potenciál sem teszi lehetővé a támogatási rendszer szükséges bővítését.

5. Összefoglalás

Szinte az ismeretlenségből bukkannak fel szakmai területek, amelyek akkor tudják értékesíteni termékeiket, szolgáltatásaikat, ha pontosan meg tudják adni árúik, szolgáltatásaik jellemzőit, más hasonló termékekhez, szolgáltatásokhoz való viszo-

nyukat. Ez pedig csak akkor tehető meg, ha a szakma használt nyelve érthető a felhasználók (a vásárlók) számára. A társadalmi elismerésért küzdő új szakmai területeket a világosan meghatározott fogalmak, ezeknek a más szakmák fogalmaihoz való viszonya segítik e cél elérésében. Például a wellness esetében a használt terminusoknak világosan tükrözniük kell az ajánlott gyógyítási eljárások sokoldalú viszonyát a hagyományos betegellátáshoz, vagy be kell mutatni a pihenés-regenerálódás módját és célját.

A wellness ma használatos magyar terminológiájának a kialakítása idegen nyelvi átvételekkel és különböző magyar szakterületek terminusainak átvételével történt. Ezek a terminusok azonban még nem képeznek egy olyan rendszerezett sokaságot, amely belső kapcsolataival áttekinthető rendszert alkotna. Természetesen a fent felsorolt tudományágak, szolgáltató- és üzletágak, amelyekkel a wellness szoros kapcsolatban van, mind-mind a maguk terminusaival gazdagítják a wellness szakszókincsét. Gyakori, hogy egy-egy tudományág csak közvetítőként működik, továbbspecializálódott terminológiát kölcsönöz a wellnessnek. Ilyen például az orvostudomány, amelyen keresztül a kémia, biológia, orvosi műszerek stb. terminusai kerülnek át. Természetesen sok más szaknyelvből is találunk átvett szavakat. Például a *kardioedzés*, *aerob edzés*, *anaerob edzés*, *capoeira-aerobik*, *core-board*, *csi-kung*, *drilling*, *hypoxitrainer*, *intervall edzés*, *kerékpár-ergométer*, *köredzés*, *pilates*, *powerjóga*, *rekortán talaj*, *spinning* terminusok mind a wellness tárgykör mozgáskultúra-halmazába tartoznak, de más és más szakterületről kerültek ide. Az orvostudomány és az orvosi műszerek terminusait ismerjük fel a *kardioedzés* és a *kerékpár-ergométer* terminusokban, az angol katonai terminológiát a *drilling*-ben, a féltalálók tulajdonnevét a *pilates* és a *spinning* terminusokban.

Nemcsak a terminológiai problémák szemléltetésére modellként választott wellness témakörben találkozunk nap mint nap olyan terminusokkal, amelyek jelentése ismeretlen számunkra, hanem a mindennapi élet számos területén is gyakran előfordulnak hasonló esetek. Magát ezt a tény – a fentiekben említett gyors változások ismeretében – természetes jelenségnek tekinthetjük, a problémát az okozza, hogy az új fogalmak és terminusok gyakran nem alkotnak rendszert, és nem illeszkednek be a régen kialakult magyar terminológiai rendszerbe sem. Miközben gyakori, hogy egyes lexémákról folyik magyarító vita (elsősorban az idegen szavak kapcsán), addig alig találni elvi útmutatást, érdemi szervezeti intézkedéseket a fogalmi meghatározatlanságból eredő problémák megoldásához. Európa sok országában tudományos és állami fórumok együttes támogatásával, egyetemek és kutatóintézetek felelős közreműködésével, a gazdaság és közélet képviselőinek bevonásával folynak a terminológiai fejlesztés munkálatai. Reméljük, hogy hazánkban a kommunikációs és információs technológiák elterjedése mellett nem marad háttérben, hogy ezek a rendszerek akkor alkalmasak a hasznos információk közvetítésére, ha a kor követelményeinek megfelelő működésre képes nyelv is segíti az információs társadalomban való eligazodást.

SZAKIRODALOM

- A. Jászó Anna–Bódi Zoltán (szerk.) 2002. *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- András Krisztina 2003. *A sport és az üzlet kapcsolata – elméleti alapok*. (Műhelytanulmányok 34.) BKÁE Vállalatgazdaságtan Tanszék, Budapest.
- Balázs Géza–Grétsy László 2003. *Sportnyelvünk a 21. század elején*. Válogatás a NMKÖM anyanyelvi pályázataiból. NMKÖM, Budapest.
- Bánhidi Zoltán 1971. *A magyar sportnyelv története és jelene*. Sportnyelvtörténeti szótárral. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Sportnyelvújítás. Gondolat, Budapest. 439–42.
- Bencze Imre 2003. *Mindent bele!* In: Balázs–Grétsy (szerk.): 18–54.
- Bérces Edit 2006a. *A terminológiai rendezés kérdései a wellness területén*. In: Fóris–Pusztay (szerk.): megjelenés alatt.
- Bérces Edit 2006b. *A sportlexikográfia és -terminológia az új sportágak megjelenésének tükrében*. PhD értekezés. Kézirat. Pécs.
- Dobozy László–Jakabházy László 1992. *Sportrekreáció*. MTE, Budapest.
- Dobozy László 2002. *Válogatott Tanulmányok a rekreációs képzés számára*. Magyar Sporttudományi Társaság, Budapest.
- Dunn, Halbert L. 1959. High-level wellness for man and society. *American Journal of Public Health* 49, 6: 786–92.
- Fábián Pál 1963. *Sportsajtónk nyelvéről*. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. 78. Budapest.
- Fóris Ágota–Bérces Edit 2005. Sport, gazdaság, terminológia. *Tudásmenedzsment* VI, 2: 117–27. <http://www.feek.pte.hu/tudasmenedzsment/index.php?urlink=735>
- Fóris Ágota–Pusztay János (szerk.) 2006. *Utak a terminológiához*. (Terminologia et Corpora – Supplementum 1.). BDF, Szombathely.
- Fóris Ágota 2005a. A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* 101: 51–65. <http://www.c3.hu/~magarynyelv/05-1/foris.pdf>
- Fóris Ágota 2005b. *Hat terminológia lecke*. (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1.) Lexikográfia Kiadó, Pécs.
- Grétsy László 2002. *A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban*. In: A. Jászó–Bódi (szerk.): 94–8.
- Istvánfi Csaba 2000. Gondolatok a sporttudományról. *Kalokagathia* 1–2: 7–18.
- Kovács Tamás Attila 2004. *Rekreáció*. Fitness Akadémia, Budapest.
- Mező Ferenc 1961. *Örök ifjúság*. (2. kiadás) Sport, Budapest.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Nádori László 2000. Az Európai Unió és a magyar sport. *Iskolakultúra* 5: 58–66.
- Schiffer, Jürgen 1996. *Diskussion: Englisch als internationale Sprache der Sportwissenschaft* <http://www.hofmann-verlag.de/sw/pdfs/Zusammenfassungen-1-03.pdf> (hozzáférés: 2006. 03. 03.)
- Szabó János 2002. *Rekreáció*. Az elmélet és gyakorlat alapjai. JGYF, Szeged.
- Zopcsák László 2005. A wellness, mint karrierlehetőség. Emberközpontú képzések. *Spa Manager* 2005/2.

FORRÁSOK

- Anshel, Mark H. (ed.) 1991. *Dictionary of the Sport and Exercise Sciences*. Human Kinetics Books, Illinois.
- Antal Zoltán–Sass Tibor (szerk.) 1960 /1972/ 1983 /1984. *A magyar sport kézikönyve*. Sport Lap-és Könyvkiadó, Budapest.
- Bakos Ferenc (szerk.) 2002. *Idegen szavak és kifejezések kézisztára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haag, Herbert–Haag, Gerald 2003. *Dictionary. Sport. Physical Education. Sport Science. (with indices in German, French, Spanish and a CD with indices in twelve languages)*. Institut für Sportwissenschaften, Kiel.
- Halász Előd–Földes Csaba–Uzonyi Pál (szerk.) 2003. *Magyar–német nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kent, Michael 1994. *The Oxford Dictionary of Sports Science and Medicine*. (2nd ed.) OUP, Oxford.
- Kománynrendelet 168/2001. (IX. 14.)
- Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lévai György (főszerk.) 2002. *Magyar sportenciklopédia I–II*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 674–6.
- Nádori László–Antal Zoltán (szerk.) 1985, 1989, 1990. *Sportlexikon I–II*. Sport, Budapest.
- Ország László–Futász Dezső–Kövecses Zoltán (szerk.) 2004. *Magyar–angol nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ország László–Magay Tamás (szerk.) 2004. *Angol–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kézisztár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Sportgazdaságtani Kutatóközpont
http://www.uni-corvinus.hu/vallgazd/kutatas/sportgazdasagtan_i_kk.pdf (hozzáférés: 2006. 07. 08.).
- Tótfalusi István 2002. *Idegen szavak magyarul*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tótfalusi István 2004. *Idegenszó-tár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Thrash, Agatha–Thrash, Calvin L. 2001. *Házi gyógymódok. Vízterápiás, masszírozásos, faszenes és más egyszerű kezelések*. Advent Kiadó, Budapest.
- Véghelyi Péter–Csink Tamás 1991. *Magyar–angol orvosi szótár*. Terra, Budapest.
- Wahrig, Gerhard 1991. *Deutsches Wörterbuch*. Betelsmann Lexikon, München.
- Webster, Noah–McKechnie, Jean L. (eds.) 1983. *Webster's New Unabridged Dictionary*. Dorset and Barber, New York.
- Wellness Magazin* 2004–2005. III–IV. évfolyam Wellness-szótár rovatái.
- WE 2004 = Heim Pál 2004. *Wellness enciklopédia*. EHCC, Budapest.
- WL 2006 = Wellness Lexikon <http://www.wellnesscentrum.hu/lexikon.php?kezdobetu=a> (hozzáférés: 2006.07.07.).
- Wikipédia* <http://hu.wikipedia.org> (hozzáférés: 2006.03.10.).
www.extrem.hu

Fóris Ágota*–Bérczes Edit

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

SUMMARY

Fóris, Ágota – Bércecs, Edit

The terminology of wellness

The purpose of this paper is to illustrate the appearance and development of the Hungarian terminology of wellness, a young discipline which has become known and gained ground in Hungary at a remarkably fast pace. The appearance of wellness includes the spread of a specific vocabulary, full of international lemmata, the foundation of training centres for wellness specialists, and the appearance of the first wellness reference works. The fast development of wellness exemplifies and illustrates the current problems in Hungarian terminology in general.

The new role of sports in people's lifestyle choices, interpersonal relationships, and economic progress is also profoundly reflected in language use. The new circumstances with special focus on healthier lifestyle choices and the maintenance of the individual's physical and mental health have resulted in the appearance of wellness as a new and complex discipline.

Wellness, as a physical activity, is connected to sports in many ways. The swift integration of an array of various activities geared at lifestyle changes and choices have resulted in the appearance of new institutions with a focus on the integration of sports, recreation, healthy lifestyle choices, and therapeutic methods. Special centres for recreation, spa, tourism, sports, and rehabilitation have been established, which fulfil their mission with the help of specially trained staff, taking local resources into consideration. This multidisciplinary and complex activity is referred to under the umbrella term *wellness* world wide.

Kell mennem, kell menjek?

Az új kiadású Nyelvművelő kézikönyvtár **kell** szócikkében a következőt olvassuk: „A ~ ige és a birtokos személyjeles főnévi igenév alkotta szerkezetnek ez a szabályos alakja: *el ~ mennem*. A mondatvegyüléssel *el kell, hogy menjek* forma az alsóbb szintű köznyelvben él; a terjedőben levő *el ~ menjek* eredetileg tájnyelvi, a köznyelvben bizalmas-népies v. bizalmas-pongyola hatású” (288).

A címbeli kétféle szerkezettel többek között Posgay Ildikó *Kell tanítsuk?* című tanulmánya foglalkozik. Dolgozatában írja: „egyesekek szerint idegen (román) eredetű tükörszerkezet, de mindenképpen olyan regionalitás, amely a magyar nyelvtér keleti nyelvjárásaiban és köznyelvében van meg” (Posgay 2001: 393). Kifejti továbbá, hogy ennek a szerkezetnek a 90-es évekbeli gyors elterjedésében „[b]izonyára nagy szerepet játszott a ma is élő nyelvi sztereotípiák, amely szerint Erdélyben beszélnek a legszebben” (uo.).

Adamikné Jászó Anna Wass Albert műveinek transzszilvanizmusait és a *kell menjek* szerkezetet vizsgálva ezt írja: „Jellegzetes transzszilvanizmus a **kell melletti ige használata igenév helyett**, tehát: *kell menjek < kell mennem*.” Használatának helyességét illetően Péntek Jánostól idézi a következőt: „Magam tehát nem örvendek annak, illetve nem annak örvendek, hogy terjed az *el kell menjek* használata. Ez egyszerűen tény, amelyet el kell fogadni.” (Adamikné 2003: 540).

Ugyanő hivatkozik Horger Antalra, aki *A magyar nyelvjárások* című munkájában (1934) így ír: „Mivel ez a szerkezet csak az oláhokkal szomszédos vidékeken

észlelhető és az oláh nyelvben is ez a szokásos..., ezért valószínű, hogy e nyj.-i jelenségben oláh hatást kell látnunk” (uo.). Adamikné arra is rámutat, hogy Wass Albert műveiben fellelhető az *el kell mennem* szerkezet is, és a kettő között az író gyakran árnyalatbeli különbséget tesz.

Érdeemes felfigyelni Posgay Ildikó következő véleményére: „Mivel az *el kell menjek* szerkezet megvan az erdélyi értelmiségiek nyelvében és nagyon gyakori a magyarországi média nyelvében, s mivel mindkettő mintaadó nyelvi rétegnek számít, nem is csodálkozhatunk azon, hogy ez az eredetileg regionális nyelvi szerkezet bekerült a köznyelvbe” (Posgay i. m. 393).

Ferenczy Géza egyik nyelvművelő cikkében írja: „Eszünk ágában sincs fönnakadni rajta, ha Tamási Áron, azaz kis barátunk, a csikcsicsói Szakállas Ábel így beszél: »A másvilágról tudok is annyit, mint ők [ti. a papok], még csak ezt kell kitanuljam.« Neki beleillik a szájába; a Hargita táji ész- és nyelvjárás szerint forog az esze meg a nyelve.” Azt azonban helyteleníti, hogy „fővárosunkban is hovatovább szerte így hallani: *el kell menjek; meg kell mondjam; rá kell szóljak*” (Ferenczy: 1973: 181). Ferenczy az írott szövegből is hoz fel példákat. Véleménye szerint ez a szó szerkezet „nyelvjárásias, sőt némelyek szerint idegenszerűség, román vagy francia – nyelvi hatás volna az erdélyi magyar nyelvjárásokban” (uo.). Ő is erdélyi hatást lát ennek a szerkezetnek az elterjedésében, és úgy véli, hogy „az erdélyi magyarok, főként az erdélyi írók hatásaképpen gyökeresedett meg a pesti nyelvben” (uo.). Rámutat a **mondatátszövődés**re, tudniillik, hogy a *kell, hogy elmenjek* az *el kell, hogy menjek* szerkezetből alakult ki, s ebből az *el kell menjek*. Nyelvhelyességi szempontból azt ajánlja, hogy a „*kell, hogy*-os szerkezetet ne bántsuk, olykor meg se lehetünk nélküle (Pl. amikor a *kell* mellett a részeshatározó többszöri *-nak, -nek* ragja bonyolítaná a mondatunkat.) A *hogy*-ot azonban ne hagyjuk ki belőle! Mindamellet semmiképpen se feledkezzünk meg a régi jó szerkesztési módról” (uo.). A szerzőnek a „jó szerkesztési módról” felhozott példái a *kell* + főnévi igenév személyragos alakjára vonatkoznak.

Benczedy József napjaink nyelvhasználatának változásairól szólva, azt írja, hogy a nyelvjárási elemek (enyhe diftongusok, tájszók, sőt regionális szerkezetek is, ilyen például az *el kell menjek*) köznyelvben való megjelenése nem kifogásolható. „Mindez az alkalmon és a mértéken múlik” – írja (Benczedy 1997: 15).

Szerinte kifejezőkészségünk bővülésétől nem lehet elzárkóznunk. „De rögtön hozzáteszem – olvassuk tovább a dolgozatban – itt még erőteljesebben fel kell hívnunk minden beszélő figyelmét a stílári szempontokra: tudomásul vehetjük szó- és kifejezőkészségünk bővülését, örülnünk kell gazdagodásának, ha ezzel – témától, helytől nem függetlenül – árnyaltabbá, színesebbé válik beszédünk. De ugyanakkor féltő gonddal kell ügyelnünk az átlagosnál választékosabb köznyelvi változat megőrzésére, tisztán tartására” (uo. 16).

Kiss Jenő szerint „minden egyes nyelvváltozat nemcsak többsíkú”, hanem „többstíliú” is. Mint írja „a köznyelvi norma sem egyszer s mindenkorra adott szabályrendszer, több-kevesebb változással előbb vagy utóbb itt is számolni kell”. Így például az *el kell menjek*-féle szerkezet szerinte az utóbbi mintegy másfél évtizede vált a köznyelvnek szerkezetévé. Megemlíti továbbá, hogy Szabó T. Attila 1968-ban még nyelvjárási jelenségnek minősítette (Kiss 1994: 82).

A Magyar nyelvtörténet című egyetemi tankönyv példái pedig arra világítanak rá, hogy nyelvünkben nem új ez a szerkezet: „A beszélt nyelvben talán már a középmagyar kor előtt megjelent a **kettős állítmány**, adatolni azonban csak a 16. század utolsó negyedéből tudjuk.” Egy 1584-ből származó boszorkányperből ezt a szóbeli megnyilatkozást idézi: „*el kell* mindnyájan *veszszetek* miattam”. Ez az állítmánytípus a kontamináció eredménye (Kiss–Pusztai [szerk.] 2003: 664).

Két forrásra vezet vissza a jelenséget: egyrészt az olyan mondatokra „amelyben a *kell* ige az állítmány, az alany pedig a személyragos főnévi igenév”. A vegyülés másik forrásának pedig azt a mondatípust tartja, „amelyben a főmondatot a *kell* állítmány zárja, és az utána következő alanyi mellékmondatot a *hogy* kötőszó vezeti be”. Mindkét formára példát idéz a Jókai-kódexből: „A keveredés közvetlen előzményének azonban inkább ennek a mondatfűzésnek mondatátszövődéssel módosult formája tekinthető”. Íme az 1738-ból adatolt mondat: „A Csík-szeredai várhoz *kell hogy szállítsanak* 15 ezer palizáta [palizáta = 'karó, palánk'] fát” (uo.).

A kettős állítmányt eredményező kontaminációt az idézett könyv így mutatja be: 1. *el kell mennem* x 2. {*az* *kell, hogy menjek*>} *el kell* (,) *hogy menjek* → *el kell menjek* (uo.).

Az újmagyar kort tárgyaló fejezetben pedig ez áll: „A korszak folyamán a beszélt nyelvben feltehetőleg sűrűbbé vált az *el kell menjek* szerkesztésmódnak, vagyis a kettős állítmánynak a használata. Alkalmazása továbbra is Erdélyben maradt a legjellemzőbb” (Kiss–Pusztai [szerk.] 2003: 758).

A legújabb magyar korban is elsősorban erdélyi jelenség a kettős állítmány, s ez „– feltehetőleg főként éppen az Erdélyből érkező áttelepülők révén – a nyelvterület más tájaira, sőt a beszélt köznyelvbe is behatolt” (831).

Az írásbeliséget illetően „a kettős állítmány műfaji és regionális terjedése és elterjedtsége feltérképezésre vár” (uo.). Az említett munka az MTA Nyelvtudományi Intézetében levő akadémiai nagyszótár kéziratos anyaga alapján idézi József Attila 1931-ben keletkezett verséből: „Villogó szívü, győzni bíró / vagyok, kinek *kell legyen* kedve / igazat tenni” (uo.).

A Magyar grammatika című könyv is foglalkozik a kérdéssel. „A **kettős állítmány** alárendelő összetett mondat tagmondatainak átszövődése során keletkezett mondatrész: *el kell menjünk* (= *kell az, hogy elmenjünk* ~ *el kell mennünk*).” Alaki szerkezetét illetően: „A kettős állítmány egyik tagja a *kell* ige valamelyik szóalakja, a másik tagja pedig egy felszólító módú ragozott igealak, illetőleg esetleg kopulás névszó...” (Keszler [szerk.] 2000: 396).

Az utóbbi időben felfigyeltem arra, hogy a médiában, elsősorban a televízióban, de még a szépirodalmi szövegekben is gyakori a *kell* + igei szerkezet; mellette azonban él a hagyományosabb *kell* + igenévi nyelvi alakulat is. Ezért tudatosan kezdtem gyűjteni a kétféle szerkezetet. Arra voltam kíváncsi, hogy a beszélt és írott köznyelvben milyen arányban fordul elő az egyik, illetőleg a másik. A média nyelvéből (sajtó, televízió) és a szépirodalmi szövegekből gyűjtött példákat az alábbiakban mutatom be. A forrás helyére zárójelben hivatkozom.

1. A média nyelvének példái

„Az újságolvasó ember *kell legyen...*” (Minya Károly: Információhiány. Kosuth rádió, Tetten ért szavak, 2003. szeptember 10. és az Édes Anyanyelvünk 2003. októberi száma).

Szombat este *be kellett vigyünk* a kórházba (ifj. Pap László, Magyar Televízió, A szólás szabadsága, 2003. október 19.).

„...ezekhez szükséges források előteremtése *kell meghatározza* a városfejlesztést” a Vácért című információs lap).

„Nem *kell* mást *tegyünk*” (a földművelési miniszter nyilatkozata, Magyar Televízió, Nap-kele, 2003. október 21.)

„Gyerekekkel *kell beszéljél...*” (Verebes István műsorvezető, Magyar Televízió, Nap-kele, 2003. november 8.).

„Amikor a rádióról beszélünk, tudomásul *kell vegyünk...*” (Újhelyi István, Magyar Televízió, Nap-kele 2003. november 19.).

„*Meg kell mondjam*, hogy naponta 200 levelet kapok” (Hiller István, Magyar Televízió Nap-kele című műsorának 2004. január 23.).

„Az európai listát illetően azt *kell mondjam...*” Torgyán József, Magyar Televízió, Nap-kele, 2004. február 21.).

„A fiataloknak is *kell üzenjünk...*” (Schmidt Pál, Magyar televízió, Este, 2004. június 2.).

„...mégis azt éreztem, *meg kell tennem* (ifj. Schirilla György, Blikk, 2005. január 5.).

„Sok külföldi kapcsolatot *kellett felépítsen...*” (Göncz Kinga, Magyar Televízió, A szólás szabadsága, 2006. június 18.).

A médiából idézett 11 szövegrészletben a *kell menjek* típusú szerkezetek száma 9, míg a *kell mennem* típusúaké 2.

A média nyelvéből vett példák közül kettő újságból való, a többi szóban hangzott el a televízióban. Az összesen 11 szövegrészletből 10 a *kell* + főnévi igenes szerkezet, míg a *kell* + főnévi igenév birtokos személyjeles szerkezet csak egy példában fordul elő.

2. Példák szépirodalmi művekből

„S egy szép napon *be kell te lásd...*”; „békességét *kellett összerontsa...*” (Goethe: Faust, I. rész, Magyar Helikon, 1961. Fordította Jékely Zoltán 107, ill. 199).

„De még kedvesebb vendég *kell legyen* / A hős ...” (Goethe: Faust, II. rész, 1961. Fordította Csorba Győző).

„Túl *kell legyen* már a kilencvenen” (Görgey Gábor: Utolsó jelentés Atlantiszról. Volt egyszer egy Felvidék. Európa 2002).

„Itt már valami orgazmusvágy *kellett működjék*” (Görgey Gábor i. m., Kísértések könyve, 355).

„*Meg kell mondjam*, nagyon jó szokásnak tartom, hogy nem adja le a recepción a szobakulcsot” (uo. 394).

„Ennek Velencébe *kell*et jönnie...”; „...de Ádámnak is Velencébe *kell*et jönnie...” (Görgey Gábor i. m., A homár páncélja, 484).

„Lehetséges, hogy az ember a kibogozhatatlan problémáit csak *át kell adja* a gyerekek...” (Görgey Gábor i. m., Adriai-tenger szirénje, 653).

„...másnap hajnaltól napestig a mezőn *kell* majd *legyen*” (Bánffy Miklós: Erdélyi történet I. Megszámláltattál. Polis Könyvkiadó, Kalota Könyvkiadó, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2002, 64).

„*Én kellett átadjam* a legjobb barátomnak...” (uo. 73).

„...mert ő gárdistának érezte magát, aki *meg kell védelmezze* a »Máriászátk« minden veszedelem elől” (Bánffy uo. 193).

„...ha pénz nélkül meg vissza Brassóba, *le kell mondjon* rangjáról...” (uo. 242).

„Akkor el *kell mondjon* mindent” (uo. 242).

„Ágnes asszony maga *kell*et egykor *kiküzdje* befogadtatását a magyarországi társaságba” (uo. 331.).

„Mennyit *kell*et ezért *dolgozzon*” (uo.).

„Erőt *kell*et *vegyen* magán...” (uo.).

„Azért mégse *kell*et *volna* ilyen ostobán *viselkednie*...” (uo. 332).

„Akkor *kell beszél*nie, mikor mint vádlottat hívatják...” (uo. 336).

„Össze *kell szedje* az erejét, mielőtt Ágnes mama elé lép” (uo.).

A szépirodalmi szövegrészletek száma: 17. Ebből a Nyelvművelő kézisztár szerint köznyelvi helyesnek ítélt szerkezet: 3, a „bizalmas-népies vagy bizalmas-pongyola” forma, azaz a *kell menjek* típus 14.

Wass Albert munkáiból szándékosan nem idéztem, hiszen erről Adamikné fentebb említett tanulmányában részletes elemzést adott. Hogy Bánffy Miklós szövegrészleteiben majdnem kizárólagos a *kell* + felszólító módú igés szerkezet, ez ugyancsak az író erdélyi származásával, és az ebből következő transzszilvanizmussal magyarázható. Talán erről tanúskodnak a Jékely Faust-fordításából idézett mondatok is. Tudtommal azonban sem Csorba Győzőnek, sem Görgey Gábornak nincs erdélyi kötődése, így nem az otthonról hozott, hanem inkább a később eltanult nyelvváltozatot figyelhetjük meg az idézett példákban. Ennek használata lehet tudatos, vélhetően egy sajátos stílushatás érdekében.

A média és a szépirodalom nyelvéből vett szövegrészletek feldolgozása után kérdőíves felmérést végeztem Vácon. A kérdőíven a következő mondatpárok szerepeltek: A) *A gyerek meg kell tanulja a leckét* – B) *A gyerekek meg kell tanulnia a leckét*. A) *El kell mennem a városba* – B) *El kell menjek a városba*. A) *Mindent el kell olvasnia* – B) *Mindent el kell olvasson*. A) *Nem kell mást tegyünk* – B) *Nem kell mást tennünk*.

A megkérdezettektől azt kértem, hogy jelöljék meg azoknak a mondatoknak a betűjelét X-szel, amelyeket ők használnak. Arra is felhívtam a figyelmüket, hogy mind a két szerkezet egyaránt él az élőnyelvben, a sajtóban és a szépirodalomban is, ezért ne azt mérlegeljék, hogy melyik változat a helyes vagy helytelen. Azokat a példamondatokat jelöljék meg, amelyeket ők használnak. Kértem továbbá, hogy tüntessék fel életkorukat és iskolai végzettségüket is, mivel feltételeztem, hogy

a nyelvhasználatban ezeknek a tényezőknek is szerepe lehet. Az iskolai végzettségnek három kategóriáját adtam meg: általános iskola, középiskola, felsőfok. A szakmunkásképző iskolai végzettséget a középfokú iskolákhoz soroltam. A felmérést személyesen végeztem el, kivéve az egyik tagóvodát, ahol annak vezetője adta ki a dolgozóknak a kérdőíveket.

A vizsgálat eredményét táblázatokban mutatom be.

Életkor	Főnévi igenév személyragos alakja	Felszólító módú ige	Mindkettő	Összesen
20–25	4	–	1	5
26–30	1	–	1	2
31–35	3	–	2	5
36–40	3	–	–	3
41–45	6	–	3	9
46–50	10	–	5	15
51–55	2	–	3	5
56–60	5	–	6	11
61–65	2	–	1	3
66–70	1	–	–	1
71–75	1	–	–	1
Életkorát nem jelölte	2	–	–	2

1. A kétféle szerkezet használatának megoszlása életkor szerint.

A megkérdezettek közül a 8 példamondatból 40-en csak a *kell* + főnévi igenév személyragos alakját jelölték meg, 22-en úgy vélték, hogy bizonyos mondatokban indokoltabb a felszólító módú ige. Ezek a mondatok a következők voltak: *Mindent el kell olvasson*: 15 válasz; *El kell menjek a városba*: 5 válasz; *Nem kell mást tegyünk*: 2 válasz.

A 62 kérdőíven összesen 496 mondat szerepelt. Ennek felét, 288-at kellett megjelölni. A főnévi igenévvel alkotott szerkezeteket a válaszadók 92%-a, az igével alkotottakat ezzel szemben csak 8% jelölte meg. A 26–30, 36–40, 66–70 és a 71–75 év közötti korosztály, valamint az életkorát nem jelölő két személy mindegyik mondatpárban a főnévi igeneves alakot jelölte meg. Az 56–60 éves korosztályban szinte alig van különbség a két szerkezet használatában (55, ill. 45%). Fel-tűnő azonban a 46–50 évesek esetében, ugyanis ebben a korcsoportban 67, illetve 33% az arány.

A táblázatból kiderül az is, hogy olyan válaszadó nem volt, aki kizárólag a *kell* + igés szerkezetet használja. Az adatok arra is felhívják a figyelmet, hogy az életkor nem játszik jelentős szerepet a nyelvhasználatnak eme két változatát illetően.

Figyelemre méltó annak a személynek a válasza, aki a *Mindent el kell olvasson* és a *Nem kell mást tegyünk* mondatokkal kapcsolatban megjegyzésként odaírta a kérdőívre, hogy hiányzik a *hogy* kötőszó. Valószínűleg felismerte a Nyelvművelő kézisztárban is említett mondatkeveredésből alakult szerkezetet.

iskolai végzettség	főnévi igenév személyragos alakja	felszólító módú ige	mindkettő	összesen
általános iskola	1	–	1	2
középfok	24	–	12	36
felsőfok	15	–	9	24

2. A válaszok iskolai végzettség szerinti megoszlása

A középfokú iskolázottság széles körben elterjedt, ezért érthető, hogy a megkérdezettek között mindössze kettőnek van csak általános iskolai végzettsége. Érdekes, hogy a kétféle válasz éppen 50–50%-os. A másik két csoportba tartozók válasza arra engednek következtetni, hogy bár az igenév birtokos személyjeles alakjával alkotott szerkezet van többségben, azoknak a száma sem jelentéktelen, akik az igés szerkezeteket is használják. A középfokú végzettségűek 67%-a választotta az igeneves, 33%-mindkét formát. Az egyetemi, főiskolai végzettségűek 63%-ának nyelvhasználatára csak az igeneves, 37%-ára mindkét szerkezet jellemző. Úgy tűnik tehát, hogy az iskolai végzettségnek nincs meghatározó szerepe a kétféle alakulat használatát illetően. Inkább az a jellemző, hogy a már fentebb is említett mondatokban egyesek nagyobb nyomatókat éreznek, és ennek kifejezésére a felszólító módot alkalmasabbnak találják. Erre a jelenségre figyelt fel Adamikné is Wass Albert szövegeinek vizsgálatokor.

A Vácon végzett felmérés eredményei azt bizonyítják, hogy a *kell mennem* típus jóval gyakoribb, s ebben sem az iskolai végzettségnek, sem az életkornak nincs jelentős szerepe. Feltehető, hogy a településen még nem terjedt el a *kell menjek* szerkezet, és a beszélők csak elvétve, amint láttuk, főképp a nagyobb nyomatók kifejezésére használják.

Ennek a felmérésnek ellenpróbájaként megkérdeztem a Beszélni nehéz! anyanyelvi mozgalom Vácon rendezett 20. országos táborának 50 résztvevőjét. A nekik kiosztott lapon nem szerepelt sem az életkor, sem az iskolai végzettség, hiszen valamennyien – talán hármuk kivételével – magyartanárok. Nem tartottam fontosnak az életkor megjelölését sem. Velük is közöltem: nem arra vagyok kíváncsi, hogy melyik szerkezetet tekintik a nyelvi norma szerint helyesnek, hanem arra, hogy ők melyik változatot használják. Mivel a megkérdezettek az ország különböző részéből érkeztek, sőt volt közöttük határon túli résztvevő is, a feldolgozást nagymértékben nehezítette volna, ha mindenkinek figyelembe veszem a lakóhelyét, már csak azért is, mert a legtöbb helységről csupán egy személy érkezett. Ezért a válaszokat csak számszerűen mutatom be.

A felmérés eredménye várakozásomnak megfelelően alakult. Az 50 válaszból 46 csak a főnévi igenevet használja a *kell* igével. Ketten, általában a főnévi igeneves alakulatot, de a *Mindent el kell olvasnia*, illetve a *Mindent el kell olvasson* mondatok közül az utóbbit jelölték meg. Hogy valóban Erdély, illetve a keleti nyelvjárások jellemzője ez a szerkezet, azt az bizonyítja, hogy az egyik körvezető csak az igés formát jelölte. A kérdőívre kiegészítésül odaírta: „Erdélyből érkeztem.”

Egy válasz értékelhetetlen volt, ugyanis a válaszadó a példamondatok mindkét változatát megjelölte; feltehetőleg azt hitte, hogy a helyes válaszra vagyok kíváncsi, így nem derül ki, hogy az ő spontán beszédében melyik szerkezet fordul elő.

Felméréseim azt bizonyítják, hogy a beszélt köznyelvben a *kell* + igenév használata a gyakoribb. Esetenként azonban előfordul a *kell* + ige is. Az egykor tájnyelvi, később regionális köznyelvi változat lassan köznyelvvé válik. A kétféle szerkezet egymás mellett él.

Posgay Ildikó ezt írja: „Annak ellenére, hogy több mint tíz éve foglalkoztat ennek a szerkezetnek a terjedése, tulajdonképpen elcsodálkoztam azon, hogy már a tankönyvekbe is bekerült, ami azt jelenti, hogy megfelel a köznyelvi normának. S mi történik az *el kell mennem* szerkezettel? Vajon a *-nők/-nők* vagy az ikes igék sorsára jut? Kár lenne érte” (i. m. 394).

Posgay Ildikónak igaza van. Kár lenne, ha az *el kell mennem* szerkezet kiveszne a nyelvünkéből. Adataim bizonyítják, hogy aggodalomra nincs ok. A spontán beszédben többségben ez fordul elő, míg a *kell menjek* használata elenyésző. Valószínű, hogy továbbra is békésen él egymás mellett a két változat. Feltételezhetjük, talán megoszlik a funkciójuk, és elképzelhető, hogy – miként Adamikné Jászó Anna is rámutat Wass Albert szövegeinek vizsgálatakor, illetve ami felmérésem néhány válaszából kiderül – a *kell* és a felszólító módú ige a nagyobb nyomaték kifejezésére lesz alkalmas, az *el kell mennem* szerkezet pedig az egyéb beszédhelyzetben fordul elő. Az irodalmi nyelvben valószínűleg sajátos stilisztikai szerepet kap. Ám az is előfordulhat, hogy a kommunikációs céltől függetlenül, csupán az egyén nyelvhasználata dönt, s így színesebbé, változatosabbá válik a nyelv. A tendencia azt jelzi, hogy ma már nyelvhelyességi szempontból mindkettőt el kell fogadnunk. Erről tanúskodik Grétsy Lászlónak az *Értsünk szót!* című rádióműsor egyik adásában egy telefonáló érdeklődésére adott válasza, mely szerint a két változat mind-egyike helyes.

Összefoglalásként az alábbi megállapításokat tehetjük:

A *kell menjek*-féle szerkezet tájnyelvi szinten, elsősorban az erdélyi nyelvjárásban már régen él. A magyarországi köznyelvben először a Trianon utáni erdélyi menekültek révén terjedt el, majd az 1990-es évek elején az Erdélyből való áttelepülés hatására még inkább gyökeret vert.

Adataim szerint a média nyelvében egyre gyakoribb, de a spontán beszédben, ahogy ezt felmérésem adatai bizonyítják, csak elvétve fordul elő.

A szépirodalom nyelvében is jelen van.

Használatát korábban erősen nyelvjárási ízünek tekintette több nyelvész is, ma azonban már nemigen helyteleníthető.

SZAKIRODALOM

- Benczédy József 1977. Változások napjaink nyelvhasználatában. In: Adamikné Jászó Anna–Vargáné Raisz Rózsa (szerk.): *Oktatási tapasztalatok – kutatási eredmények tanulmányok az anyanyelv használatának és oktatásának kérdéseiről*. Korona Nova Kiadó, Budapest.
- Ferenczy Géza 1973. El kell mondjam? El kell mondanom! In: Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvi kaleidoszkóp*. Budapest.

- Grétsy László–Kemény Gábor 2005. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna 2003. Transzszilvanizmusok és a *kell menjek* szerkezet Wass Albert műveiben. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest.
- Posgay Ildikó 2002. Kell tanítsuk? In: Balázs Géza–Adamikné Jászó Anna–Koltói Gábor (szerk.): *Élterő anyanyelvünk*. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Kiadó, Budapest.

Dóra Zoltán

SUMMARY

Dóra, Zoltán

Kell mennem, kell menjek?

The author claims that constructions of the type *kell menjek* 'I have to go' have been around for quite some time at a dialectal level, especially in Transylvanian speech. In Standard Hungarian (of Hungary) it was first introduced on a large scale by Transylvanian refugees after the first world war, and it further gained ground in the early 1990s due to mass immigration from Transylvania. According to the data collected by the author, this construction is more and more widespread in the language of the media, whereas in spontaneous speech it only occurs sporadically (as a survey made by the author shows). It is also present in the language of fiction. Its use was labelled as "heavily dialectal" by several linguists earlier on, but today it should not be frowned upon any more.

Tárgyasító és allegorizáló metaforaalkotás Cholnoky László kisregényeiben¹

1. Cholnoky László „félüdvözült” író (Galsai 1981), mert újból és újból felfedezik, utána azonban ismét megfedkedeznek róla. A legutóbbi újrafelfedezés az 1980-as évek végén kezdődött, és lényegében napjainkig tart. Ennek főbb eredményei: Nemeskéri Erika kismonográfiája (1989), a Vár ucca [!] tizenhét című veszprémi irodalmi és művészeti folyóirat Cholnoky László-összeállítása (benne többek között Domokos Mátyás, Major Anita és Fábíán László írásával), továbbá Eisemann György (1998) és Baráth Katalin (2003) tanulmánya. Az olvasói és kiadói érdeklődés megélénkülését jelzi két elbeszéléskötet megjelenése (Szokatlan vendégség. Noran, Budapest, 1998; Bertalan éjszakája. Osiris Kiadó, Budapest, 1999), valamint az író összes regényének egy kötetben való kiadása (Piroska. Hat regény. Noran, Budapest, 2000) is.

2. Cholnoky László stílusáról a kortársi kritika úgyszólván semmit sem írt, ami keveset mégis, az jobbára elmarasztalás. Schöpflin Aladárnak a Bertalan éjszakája kötetről a Nyugatban közzétett ismertetése, amely egyébként sok tekintetben évtizedekre megszabta Cholnoky László értelmezését és értékelését, az író stílusáról mindössze ennyit tart érdemesnek megjegyezni: „keresve válogatja a szavakat és mondásokat, mondanivalóját szándékosan manírba illeszti, [...] pedánsan dolgozik” (Schöpflin 1918: 696). A kritikus figyelmét alighanem az az ellentmondás keltette fel, amely az írónak a legnagyobb jóindulattal is „bohém”-nak minősíthető életvitele és stílusának aprólékos kimódoltsága között feszül. (Egyébként Cholnoky-nak a kézírása is kínosan pedáns volt, ahogyan ezt a Vár ucca tizenhét említett számának 45–53. oldalán található faksimiléből is láthatjuk.) Még kedvezőtlenebbül vélekedik a Piroska című regény stílusáról Tóth Árpád, szintén a Nyugatban: „némi modorosság veszélyét fedezzük fel”, „kicirkalmazott mondat szerkesztés”, „tudákosan ható furcsa zsúfolódások”, „az idegen szavak nagy bőségű használata”, „cnyhe magyartalanságok” (Tóth 1920: 102). Ezek a megállapítások a későbbi elemzésekben (pl. Lovass é. n. [1941]: 210; Galsai 1958: 420) sztereotípiaként ismétlődnek. Sőt mintha maga az író is meg akarná erősíteni ezeket az elmarasztaló stílusjellemzéseket, amikor a Régi ismerős egyik önarcképszerű regényalakjának „fontoskodó tekervényességét” emlegeti (RI. 128).²

¹ A tanulmány zárórésze (7. pontja) előadasként elhangzott a VI. nemzetközi hungarológiai kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23.) „Identitáskeresés a szecessziótól a szürrealizmusig Cholnoky László prózájában” címmel.

² A Cholnoky László-idézetek lelőhelyét l. a cikk végén, Források cím alatt.

Ezek után nincs is mit csodálkoznunk azon, hogy Cholnoky László stílusáról – tudomásom szerint – mostanáig egyetlen valamirevaló elemzés sem készült (mikor például prózapoétikájáról, a magyar elbeszélő próza fejlődéstörténetében játszott szerepéről időről időre magvas tanulmányok láttak napvilágot). Az író a magyar stílustörténetben még annyira sem kapta meg az őt megillető helyet, mint az irodalomtörténetben (vö. Bori 1972). Csak a legutóbbi időben hangzott el néhány méltató, elismerő szó Cholnokynak a stílusáról is (Domokos 1997: 164; Fábíán 1997: 186), de ezek a tanulmányok sem vállalkoztak érdemi elemzésére.

Márpedig ha Cholnoky Lászlónak nem lett volna karakteres, stilisztikai elemzést érdemlő és arra készítő stílusa, hogyan kelthetett ilyen figyelmet maga iránt, miért kellett újból és újból „felfedezni”? Ezért döntöttem úgy, hogy – vállalva a feltáratlan területre való behatolás kockázatát – tanulmányt írok Cholnoky László stílusának egyik sajátosságáról, a nyelvi képek tárgyasító és allegorizáló funkciójáról. Az elemzésre váró példaanyagot a írónak három kisregényéből (más vélemények szerint: hosszabb elbeszéléséből) gyűjtöttem össze. Ezek a következők (zárójelben keletkezésük feltehető éve): Bertalan éjszakája (1916), Prikk mennyei útja (1917), Tamás (1918, ez csak posztumusz műként jelent meg 1929-ben). A választást az indokolja, hogy a szakirodalom szerint ezek Cholnokynak a legjobb írásai, s ezt az értékelést igazolják saját olvasói benyomásaim is.

3. Cholnoky László stílusának egyik fő vonása az elvont tudattartalmak, lelki folyamatok konkretizálása. Ha e konkretizáló metaforák képi eleme élettelen dolog, tulajdonság vagy történés, akkor **tárgyasítás**ról, ha élő (emberi) lény, tulajdonság vagy cselekvés, akkor **megszemélyesítés**ről, részletesebben kifejtett alakjában pedig **allegorizálás**ról beszélhetünk.

3.1. A tárgyasítás a kevésbé méltányolt, ennél fogva a stilisztikai szakirodalomban is csak szórványosan tárgyalt képtípusok közé tartozik. Az ismertebb stilisztikai kézikönyvekben (A magyar stilisztika vázlata, A magyar stilisztika útja, Stilisztikai lexikon) egyáltalán nincs benne, s én is csak egy igen rövid részt szenteltem neki a nyelvi kép stilisztikájába bevezető könyvemben (Kemény 2002: 132–3). Pedig a tárgyasítás a megszemélyesítéssel egyenértékű, alapvető fontosságú metaforafajta: az emberi gondolkodás, következésképp az írói (ön)kifejezés két lehetséges iránya közül az egyiket: a szubjektívtól az objektív, az élőtől az élettelen felé haladót reprezentálja. „Mellőzésének” oka valószínűleg a még mindig a romantikában gyökerező irodalomfogalmunk és -felfogásunk jellegében keresendő, amely nagyobb jelentőséget tulajdonít az antropomorfizációnak, mint a dezantropomorfizációnak. Most azonban csak a Cholnoky László stílusára vonatkozó legfontosabb következtetéseket igyekeznünk levonni.

Az eddigi szakirodalom vagy csak általánosságban, vagy prózapoétikai jelenségeként foglalkozott Cholnoky tárgyasításaival. Bori Imre „az álmok és a víziók tárgyszerűsége” alapján sorolja Cholnoky Lászlót a magyar szépprózai szürrealizmus előfutárai közé (Bori 1972: 44). Mások az írói személyiség dezintegrálódásának alteregók felléptetésével való tárgyasítását emelik ki, és különös figyelmet szentelnek az alakmás- és a tükörképmotívum ismétlődésének (vö. Vargha 1971; Czére 1974; Fábíán 1997; Major 1997; Nemeskéri 1998: 292). Mindezekre – beleértve

a szürrealistának minősítés lehetőségét is – később, a szorosan vett nyelvi elemzés befejeztével térek vissza.

A tudati eseményeknek, folyamatoknak tárgyiasító metaforákkal való érzékeltetése első pillantásra nem látszik különösebben érdekes, elmélyült stilisztikai, stílustörténeti elemzést kívánó jelenségnek, hiszen köztudomású, hogy a nyelv a gondolati, érzelmi, hangulati, indulati folyamatokat térbeli, általában kézzel végrehajtott cselekvésre utaló szavakkal fejezi ki. Ezt a jelenséget mind a klasszikus stilisztika (vö. Zlinszky 1911/1961: 221–7), mind a kognitív metaforaelmélet (vö. Kövecses 2005: 85, 91) jól ismeri. Cholnoky László azonban ezeket a köznyelvi tárgyiasításokat következetesen megújítja, illetőleg újabb ilyeneket alkot, s ezzel a tudati jelenségek kézzelfoghatóságát, tapintható voltát annyira (túl)hangsúlyozza, hogy az már groteszkül, olykor nyomasztóan hat.

Lássunk mindjárt néhány példát is erre a stilisztikai eljárásra. Az egyik elbeszélés főszereplője „ide-oda kapkod, hogy találjon valamit, amihez a gondolatait hozzátámaszthatja” (P. 65).³ Egy másik Cholnoky-hős körül „nem volt egyetlen idegen hang sem, amihez hozzáfűgeszthette volna a maga kósza lelkét” (T. 588). Ezek a tárgyiasítások eszünkbe juttathatják Kövecses Zoltán könyvének azt a fogalmi metaforáját, amely szerint az ELME = TÖRÉKENY TÁRGY (l. Kövecses 2005: 91). A főszereplők pszichikuma rendre anyagszerűen viselkedik, például „Fridolin lelke ezen az estén túlontúl *átfült*, és a boldog melegségtől szinte *szublimálódott*” (T. 581). A következő idézetben három rokon értelmű igei metafora érzékelteti a főszereplő lelkiállapotának megváltozását: „Különös remeteségének harmincadik napján Prikk lelke *összeszugorodott. Összetöpörödött, valósággal összszeaszalódott*” (P. 88). A Cholnoky-szakirodalomban sűrűn emlegetett „kettős én” motívuma olykor nyelvi képben, tárgyiasító metaforában is testet ölt: „[Fridolin] úgy érezte, hogy a lelke *két darabra esik szét a taszítástól*” (T. 562), mármint attól, hogy a lakodalmi táncban oldalba taszították. A főhős hangulatai, érzelmei tárgyként, olykor folyadékként jelennek meg: „A maga valódi hangulatait pedig féltette, és ösztönösen *eldugdosta* minden idegen szem elől” (T. 547; itt elegendő az *elrejtette* vagy *eltitkolta* szó helyett az *eldugdosta* állítmánnyal élni ahhoz, hogy a tapinthatóság bizarrul fölerősödjék); „a töprengésből mindig csak szomorúság *csöpög ki*” (P. 64); „kár olyan sekélyes kérdéseket hánytorgatni, csavargatni, amelyekből önmegvetés vagy szomorúság *csöppenhet ki*” (B. 13; ebben a példában a *kérdéseket csavargatni* kifejezés készíti elő a lelkiállapotnak folyadékként való, groteszk hatású tárgyiasítását). Ugyanez vonatkozik az igéből képzett származékszók metaforikus használatára is. Az első példában befejezett melléknévi igenév, a másodikban nomen actionis van: „Már amennyiben az igazságról egyáltalán szabad ilyen szigorúan *körüldrótozott* kifejezésekben beszélni, hogy: éppen megfordítva” (B. 5); „azok az apró, furcsa, nem egészen hótisztá ügyek, amelyek egy vergődés-teljes élet napról-napra való *továbbtaszígálására* és semmi egyébre nincsenek hivatva” (B. 13; itt is megújítja a képszerűségét veszített *vminek a továbbvitele* metaforát azzal, hogy helyette *továbbtaszígálást* ír).

³ A dőlt betűs kiemelés itt és a továbbiakban mindenütt a tanulmány írójától való.

Eddigi példáink igei szófajú vagy abból származó tárgyiasító metaforák voltak. Lássunk most néhány példát a főnévi változatra is, előbb az implicit, utána az explicit fajtából.

Első ilyen példánkban az 'elszegényedés, elzüllés' köznyelvi jellegű metaforáját, a *hínárt* nyomban tovább is fejleszti, újabb képelemmel gazdagítja, s ezzel allegorikus továbbszótt képet hoz létre: „Bertalant a mocsarak *hínárja* lassan-lassan *millió ágú szövedékkal* vette körül úgyannyira, hogy kétségbeesett vergődése közben egyetlen szerencsétlen mozdulat elégséges lett volna arra, hogy a *szövedék* a nyaka köré fonódjék, és megfojtsa” (B. 19). A vízbefúlás allegóriája egyben anticipáció is (mind a szereplő, mind az író vonatkozásában). Egy másik, erősebben köznyelvi jellegű implicit metaforában a mondat állítmánya a képi elemhez igazodik: „Sajgó megbánás tépdeste a lelkét, amiért ily könnyelműen *szétszórta* rejtegetett *drágaköveit*” (T. 584), azaz 'lelki kincseit'. Erről a képről eszünkbe juthat Babitsnak évekkel későbbi, A gyémántszóró asszony című verse, a kincseit elszóró s helyettük talmi üveg- és művirágdíszekkel ékeskedő hazának az allegóriája.

A fentebbi implicit tárgyiasításoktól eltérően az explicit típusúakban mind a tárgyi, mind a képi síknak megvan a nyelvi képviselője: „a bibliából megmaradt emlékeit olvasztgatta *izzó lelkének parazsán*” (T. 582); „a méreg még ott bujkál *a lelke sötét sikátorai*ban” (P. 49); „*a lelkét* tubarózsaszagú szellő fújta keresztül, és annak *legrejtettebb sikátoraiból* is kiüldözte a régi csavargófilozófiát” (P. 58); „*Prikk akarátának utolsó foszlánya* szállt el akkor a verőfényes semmibe, mint valami színes, cifra rongy, amit a szellő felkapott” (P. 99). Ez utóbbi példában a teljes metafora képi eleméhez hasonlat is kapcsolódik („mint valami színes, cifra rongy”). A bővebben kifejtett teljes metaforát a képi elemével összhangban levő, ahhoz kapcsolódó további elemi képek allegorikus továbbszótt képpé fejlesztik: „belemerülhettem *a felnemismertségnek illatos, langymeleg tavacsájába*, amelyet, ha talán részed lesz benne, *meg ne bolygass*, öreg Kohaninszky, amelyet, vizsgálódván, *fel ne kavarij* ősi kampóbotoddal, mert hátha az *illata* hirtelen elszáll, mert hátha *kihűl*, és te dideregni fogsz benne!...” (B. 38). Az idézet egyben Cholnoky László „tekervényes” mondatszerkesztését is példázza.

Motívumként ismétlődő tárgyiasító képe ezeknek a kisregényeknek az a metafora, amelyben valamely lelki tartalom valamely éles, sebző tárggyal azonosítódik: „ennek a kellemetlen minőségnek [annak ti., hogy Bertalan Hoffmann-nak a „szenny-titkára”] a *sértő sarkait* [...] gondosan *leköszörülték* maguk között” (B. 12; maga a *sértő* melléknév is ilyen metafora, ez azonban már régóta köznyelvi, sőt etimológiai); „A régi, szép gondolataid pedig, amelyekhez menekülni szoktál, elkallódnak, *elkopnak*, nincsen már egyiknek sem *éle*, amivel *felsérthetné* a szívedet” (B. 16); „A komisz nyomorúság mennyire *leráspolta* [= leráspolyozta] már *a lelkem finom éleit*, amelyekkel valaha a dolgokat apró részekre tudtam osztani, és minden kis részecskét külön, gondosan feldolgozni. Az én lelkem már olyan kopott, gömbölyű, mint a folyó kavicsa: egy pillanat alatt hozzásimul mindenhez, aminek a hullámok nekisodorják!...” (B. 28); „a dolog *élei lekoptak*” (T. 553); „ennek a hányatott léleknek az a vágya termelte ki magából, hogy *elkerülhesse az élet minden durva szögletét*” (T. 563). Ezek az idézetek jól példázzák Cholnoky képalkotásának azt a sajátosságát, hogy nem csupán maga a metafora is-

méltódik meg (variáltan), hanem annak továbbfejlesztése is: a szívet fölsebző élek lecsiszol(ód)ása mint a megnyugvás, belenyugvás lelki folyamatának tárgyiasítása.

Némelyik továbbbszött kép nagyobb szövegdarabot (pl. fejezetet) is átfog, vagyis szövetségsszervező jelentőségre tesz szert. Ilyen a Prikk mennyei útjában a *pöröly csattogásának képe*, amely konkrétan a hajléktalan csavargó heves szívdobogását, elvontan az új ruha és az emberhez méltó élet utáni vágyakozását jelképezi: „Nem volt semmi határozott terve, vérrel túltömött agyvelejében csak az *zengett, csattogott, mint a vert üllő sírása*: [Új bekezdés.] – Ruhát, szép új ruhát!” (P. 80); „– Ruhát, ruhát! – *csakodott az üllőre a láthatatlan pöröly*. És a *láthatatlan pöröly egyik csapása szétépte a kötelékeket*, amelyek Prikket régi világához fűzték” (uo.); „De a *láthatatlan pöröly* utoljára is *lecsapott* oly vad erővel, hogy Prikk úgy érezte: a dobhártyája kettéhasad a szörnyű csattanástól, a szíve pedig összszugorodik, mintha tüzes vasat dugtak volna beléje. [Új bekezdés.] – Ruhát, szép új ruhát!” (uo.). Magának a fejezetnek is ez a címe: *A láthatatlan pöröly muzsikája* (P. 63).

Van, amikor a tárgyiasító metafora nem csupán továbbbszövődik, hanem egy újabb – szintén tárgyiasító – metafora kapcsolódik hozzá, és a két kép bonyolult, olykor inkoherens együttest alkot: „Elvégre minden felelősségtől mentesen *szétrófolhatnám Prikk lelkét*, akár az agyvelejét is. De bizonyosan tudom, hogy ezt a kérdést illetően úgysem találnék bennük semmi pozitívumot. És hátha rosszul *raknám össze* újra, úgy hogy kimaradna egy *kerék*, holott szegény Prikkből már a születésétől fogva úgyis alighanem hiányzott egy. Pedig *kerekekre, srófokra* és hasonló *gépalkatrészekre* szüksége volt, mert [...] volt úgy is, hogy *valami csodálatos, eleven cséplőgépnak érezte magát*, amelynek *garatjába* az arrajáró emberek [...] beledobálnak érett kalászt, gyomot, jót, rosszat, szépet és förtelmeset egyaránt. A *gép* megindul, és amíg a gyomot, a gazt tépi, morzsolja, *zúg, zakatol és morog* mindaddig, amíg a pelyvát kilökte magából. Akkor *megcsendesedik, a bűgása lágy és sima lesz*, mint a vén dajka nótája, odabent pedig, *a gép belsejében – Prikk szívében* – a nemes anyagból *csillogó szálak fonódnak*. Azután már csak ügyes kéz kell, és kész a ragyogó, tündöklő *álmofátyol*, amin keresztül nézve oly szívdobogtatón különös a világ” (P. 51).

Az idézett terjedelmes továbbbszött kép azon a köznyelvi érvényű asszociáción vagy – a kognitív metaforaelmélet terminológiájával élve – fogalmi metaforán alapul, hogy az EMBERI ELME = GÉP (l. Kövecses 2005: 15, 50, 130), illetőleg az EMBERI TEST = GÉP (uo. 35). A kognitív elméletnek az a – Fónagy Ivántól vitatott – megállapítása, hogy a költői metaforák többnyire a hétköznapi fogalmi metaforák újszerű használatai (vö. Kövecses 1998: 78–9; Máthé 2005: 59), Cholnoky Lászlóra talán még igaznak is bizonyulna. Másokra, például Krúdyra viszont nem (de ez csupán intuitív jellegű észrevétel).

Még valami, amiben Cholnoky itt Krúdyra emlékeztet: a *cséplőgép képe* az idézet vége felé a *szövőszek* képébe csap át (a köznyelvi *álmokat sző* szólás megújításaként), ami a legnagyobb jóindulattal sem minősíthető egyébnek, mint képzavar-nak. (Krúdynak efféle inkoherens képeiről vö. Kemény 1993: 120, 122.)

Cholnoky annyira fontosnak tartotta, sikerültnek érezte ezt az allegorikus továbbcsúszott képét, hogy Tamás című művében csaknem szó szerint megismételte (T. 591–2). Az írónak erre a sajátosságára még vissza fogok térni.

3.2. Cholnoky László konkretizáló metaforáinak másik fő típusában a képi elem élőlény (többnyire emberi lény), emberi tulajdonság vagy cselekvés. Ezeket **megszemélyesítés**, bővebben kifejtett alakjukban **allegória** (allegorikus továbbcsúszott kép) néven tartjuk számon.

A megszemélyesítések sorában természetesen találkozhatunk tárgyakkal, dolgokkal, fizikai konkrétumok megszemélyesítésével is: „apró *pocsolyák vigyorognak szennyes arcukkal az úton haladóra*” (B. 17); „a ruhadarabok *szolgai engedelmességgel simultak a testéhez*” (B. 29); „A piszkos kirakatüvegen keresztül *kedvetlenül hullt be a napsugár*” (B. 32). Ezzel a típussal a továbbiakban nem foglalkozunk, mivel tanulmányunk tárgya az elvont fogalmak, tudati tartalmak, lélektani folyamatok konkretizálása, a fentiekben pedig – tárgyi elemük eleve konkrétum lévén – konkretizáció nem megy végbe, hanem csupán megszemélyesítés. A következő példa viszont már átmenetet képez az elvonttól a konkrét felé haladó megszemélyesítések irányába: „nehéz, fülledt szag lépett az útjába, *sötétség bámulta meg vak szemével*” (B. 16). A sötétség ugyanis egyaránt tekinthető konkrétumnak is, elvont fogalomnak is.

A megszemélyesítések egy részében (jóval kisebbik részében) az elvont fogalmat élőlény, de nem emberi lény személyesíti meg. A következő metaforák képi eleme a *szárny*, amely pars pro totoként madárra, esetleg valamely mitológikus, fantasztikus lényre, például angyalra utal: „szívét a csüggesztő szomorúság *fekete szárnya verdeste*” (P. 60); „lelkét a csüggedés *szürke szárnya verte*” (P. 83); „a szörnyű elhagyatottság *körülcspados fekete szárnyával*” (B. 38); „A egyszerű ábrándok *szárnya ilyenkor csüggedten lecsappani*” (T. 550). Kövecses könyvében nem talállok GONDOLAT, ÉRZÉS, HANGULAT = MADÁR kognitív metaforát, de Cholnokynál, úgy látszik, állandósuló asszociatív kapcsolat alakult ki ezek között (talán E. A. Poe Hollójának hatására, vö. Karátson 1971).

A megszemélyesítések óriási többségében az elvont fogalom emberi alakot ölt. E képi kapcsolat (metaforikus azonosítás) vagy implicit, vagy explicit jellegű. Az implicit típusban az emberi alak nem jelenik meg a maga teljességében, hanem csupán valamely cselekvésével (továbbá esetleg valamelyik testrészével) van képviselve: „az életösztön *megkapta hátulról a rongyos kabátját*” (P. 83); „ennek az országnak [ti. a túlvilágnak] a küszöbén a harag *megbotlik, és kitöri a lábát*” (T. 601); „a reáhelló napsugár aranyos hátán *beletáncolt* lelkébe a mérhetetlen, a tárgyatlan sóvárgás” (P. 50); „Pipáki lelkére *visszafeküdt* a lomha nyugalom” (T. 582); „*rádnehezedik fekete testével* a rettenetes szomorúság” (B. 16); „Bertalan torkát az utálat és riadalom *szorongatta piszkos, viaszsárga ujjáival*” (B. 31); „megint *rámkulcsolódik sovány karjával* a mocskos szegénység” (B. 35). Figyelemre méltó, hogy a megszemélyesített absztraktumok egyaránt lehetnek pozitív (*életösztön, sóvárgás*) vagy negatív (*harag, szomorúság, utálat és riadalom, szegénység*) hangulati töltésűek. A *lomha nyugalom* ebben a kontextusban inkább negatívnak számít.

A megszemélyesítések olykor halmozottan, egymásra épülve, egymás hatását erősítve jelennek meg. Az első példában két, a következő kettőben három-három

megszemélyesítés kapcsolódik össze: „Fridolin mámoros fejében a gondolatok ekkor *sorakoztak fel* a halotti táncra, amihez a szél *üvöltötte* a muzsikát” (T. 606); „az ember azt hinné, hogy az ilyen régi emlékei *meghúzódnak* a meleg szobában, [...] de hogy itt kint *bolyongjanak* a havas, hideg mezőn!?!... Hogy nem *félnek* a meghűléstől!?!...” (T. 597); „megkondult a templom harangja. Fridolin érezte, hogy a hatalmas falak megrezdülnek a hangra, és a titkos rzketes áturrának a szívébe, és *felveri álmukból* mind a régi érzéseket, amelyek közel negyven év alatt ott *lakást vettek*, és azóta *bódult álomban pihentek ott bent*” (T. 600).

Az elvont fogalomnak emberi alakkal való megszemélyesítése a másik altípusban explicit jellegű, vagyis mind a tárgyi (elvont), mind a képi (konkrét) elem képviselve van a mondatban: „akkor elem állt a *rongyos, bűdös testű koldus, a szegénység*” (B. 36).

Ha a megszemélyesítés több mozzanatú és ezáltal némiképp jelenetszerű, a kiinduló metafora fokozatosan allegóriává fejlődhet. Ezek az allegorikus alakok – állandó ismétlődésük folytán is – alapvető tényezői Cholnoky László „magánmitológiájának”: „Sűrű, kövér *sötétség terpeszkedett* Bertalan elé, síkos, hideg testével *odahajolt hozzá*, a két izzó, táncoló, violaszínű karikával, a két szemével *belebámult* Bertalan verejtekes arcába” (B. 24); „az udvar éjszakájából sötét, nehéz árnyék siklott feléje, és ő nem tudta, hogy az a pompás, drága *szomorúság* az, amely *nyomon követte* legelső, gyermeki lépése óta, és ami most azért *keresi fel* ott a magányban is, hogy szeretve, óva beárnyékolja, és el ne hagyja a sír fekete szájaig” (T. 586); „Szilaj *öröm közeledett feléje, mosolygós arccal, kitárt karokkal*, hogy a *nyakába borulhasson, és együtt ujjonghassanak* [...] – De Prikk csak bámult rá bután és közönyösen. Az *öröm pedig fanyarul, csalódottan távozott*” (P. 88); „Ezek a téli éjszakákon Prikk nem volt egyedül. [...] a *szegénység belopózott, odaiült* Prikk ágya mellé, *sárga, vékony kezével befogta a szemét*, és amíg halk szóval óvatosságra *intette*, szennyes, szegényszagú zacskójában régi játékszereket, buta kis apróságokat *csörgetett*, [...] De amikor felszökött az égre a tavaszi nap, [...] akkor [Prikk] utálattal eltaszigálta magától *éjféli barátját, a szegénységet*, és pedig zavartan, ijedten *rakosgatta vissza* az apróságokat, és *elkotródott*, mint a szegény rokon, aki játékot akart hozni gazdag unokáinak” (P. 50). Az allegorikus jelenetet lezáró hasonlat Krúdynam úgynevezett szerephasonlataira emlékeztet (ezekről vö. Kemény 1993: 103–4).

Befejezésül egy olyan példát mutatok be, amelyben a megszemélyesítésből eredő allegorikus továbbszótt képhez egy újabb allegória csatlakozik, s ezáltal kettős allegória jön létre. Ennek két mozzanata – a *sötétség* és a *csend* – kölcsönösen erősítik egymást: „Fridolin úgy képzelte, hogy ott, a kegyúri templom dombjának lejtőjén, ott *lakik* a sötétség. Nem a gonosz sötétség, amely a mélységbe *csalogat*, sem az, amelyik kísérteteket, holtakat *küld* a remegő után, és *marcangolja* a szívét. Nem a rejtelmes, gonosz sötétség, amelyik sírós, lázas, beteg éjszakákon az embert a maga összetört szívének cserepei közé *csalja*, hogy összevérezze magát, és aztán a sebeket majd a könnyeivel kelljen hűsíteni. És végül nem a kedves, nyájas, *bodzateát forralgató* sötétség, amelynek fekete, lágy testéből az álmok, a mesék válnak ki, és belefűrődnek a szívébe. Nem. Ott a domb lejtőjén a minden sötétségek apja, az Öreg Sötétség *lakik*, amiből kiválva a kisebb sötétségek *bebarangolják* a vi-

lágot, ha *elfáradnak*, *megtérnek pihenni* elhagyott házakba, csüggedt emberek lelkebe, *felnyitogatják* a kripták fedelét, *beletekingetnek* azokba vak szemükkel, és végül *visszatérnek* ismét apjuknak, az Öreg Sötétségnek testébe. És ott *lakik* a sötétség ikertestvére, a csend is. *Együtt élnek* ők; nyomasztóan különös, ha az útjaik néha szétválnak. Félve járkál⁴ a pompásan kivilágított, fényben úszó kastélyban, amelyben csend van, mint a sírban, és félelem töltene⁵ el a sötétségben tomboló zaj hallatára is” (T. 570). A hosszú idézetben rendre felbukkannak az író kedvelt motívumai (pl. a gonosz sötétség „az embert a maga összetört szívének cserepei közé csalja, hogy összevérezze magát” – ez a kép a történet végén valóságos cselekvésként ismétlődik meg, és a főhős halálát okozza). A kettős allegória Cholnokynak több más művében, így a Ritter von Toggenburg utolsó családása című elbeszélésben (BÉ. 107) vagy a Kísértetek című regényben (Pir.² 498) is előfordul többé-kevésbé variált szöveggel.

4. Cholnoky László írói módszerének erre a sajátosságára, mármint arra, hogy terjedelmes szövegrészleteket vesz át saját korábbi műveiből, Lovass Gyula figyelt fel elsőként, és meglehetősen elmarasztaló hangon írt róla: „apró kópéságok”, „vásottságai, apró szélhámosságai”, „saját műveit puskázza” (Lovass é. n. [1941]: 206–7). „Mi az oka, magyarázata ezeknek az átvételeknek?” – teszi föl a kérdést a Kődlovagok kötetbeli Cholnoky László-esszé szerzője. „A vásottság meg a lustaság részét ne hagyjuk feledésbe menni, de gondoljunk azért mélyebb okokra is: a lélek természetére, kényszerképzetekre, mániákra” (i. m. 208).

A későbbi szakirodalom már inkább ezeket a „mélyebb okokat” kereste. Vargha Kálmán előbb megismétli ugyan Lovass Gyula „vádjait”, de már kérdőjelet tesz melléjük: „Az olvasó megrétfálása? Alkotói kényelmesség? Egyszerűbbnek látszott kimásolni valamit újra, vagy átírni a már egyszer kidolgozott részletet?” (Vargha 1971: 635–6). Utána pedig azt a magyarázatot adja, hogy „Cholnoky bizonyos részletek makacs ismétlésével valamiféle összefüggést kívánt teremteni a művei között. Bizonyos motívumok kiemelésével talán nagyobb nyomatókat akart adni olyan meggyőződéseinek, amelyeket különösen fontosnak tartott” (i. m. 636).

Az utóbbi évek szakmai diskurzusában egyre általánosabbá válik az a vélemény, hogy Cholnokynak ezek a saját magától való átvételei nem pusztán „önplágiumok”, hanem szándékos, tudatos önidézesek, amelyek „autotextuális” összefüggéseket teremtenek az egyes szövegek között (vö. Nemeskéri 1989: 37; Eisemann 1998: 20; Baráth 2003). Napjaink uralkodó kritikai paradigmája, a posztmodern irodalomszemlélet érthetően nagyobb megértéssel viseltetik Cholnoky önidézései iránt, mint közvetlen utókorá.

5. A tárgyasítás és az allegorizálás, mint a 3.1. pont elején is jeleztem, nemcsak képi (stilisztikai), hanem kompozicionális (poétikai) szinten is megmutatkozik Cholnoky László prózájában. Például a tükörkép a főszereplő bizonyosfajta tárgyasításának is tekinthető. Bertalan és Prikk számára a tükörkép a kritikai alteregó funkcióját tölti be, mert „másik én”-jükkel szembesíti őket, és ezzel anticipálja,

⁴ A Vargha Kálmán-féle közlésben itt feltehetőleg szövegromlás van. Vö. „Félve járnál” (BÉ. 107).

⁵ Ua. Vö. „félelem töltene el” (BÉ. 107).

illetőleg sietteti öngyilkosságukat. Hasonló jelentősége van Fridolin szempontjából Tamás apostol templomi üvegmozaikjának, amely a történet végén megelevenedik, és közvetve a főszereplő halálát okozza (a tükör motívumáról I. Karátsón 1971: 156; Vargha 1971: 623–4; Nemeskéri 1989: 125; Major 1997: 178–80; Fábrián 1997: 185; Eisemann 1998: 25, 26–8; Baráth 2003; a kritikai alteregó fogalmáról vö. Kemény 1991: 53–8).

Cholnoky László írói világának szervességét jelzi, hogy műveiben a tárgyiasítás és a megszemélyesítés (allegorizálás) mind a mikro-, mind a makroszinten megnyilvánul. (Ebben némi párhuzamosságot mutat Krúdyval, erre azonban most nem térhetek ki.)

6. Felvetődik a kérdés, hogy az ebben a cikkben tárgyalt stilisztikai sajátosságok összefüggnek-e Cholnoky László közismert szenvedélybetegségével. Leo Spitzer összefüggést tételezett fel bizonyos pszichiátriai és stilisztikai struktúrák között (pl. Spitzer 1928/1961: 2: 166–207). Cholnoky László prózastílusa ideális kutatási terepül kínálkozik ezeknek az érintkezési pontoknak a vizsgálatára. Ennek lehetőségére egyébként már Schöpflin is célzott. Cholnoky a fantasztikus alakokat, történeteket, gondolatokat – állapítja meg a Bertalan éjszakája elbeszéléskötet kritikusa – „annyira pontosan, tömören, megfoghatóan és logikailag zártan ábrázolja [...], ahogyan csak reálisnak tudott dolgokat lehet. [Új bekezdés.] Az alkoholizmus, nemkülönben némely idegbaj megöli az embernek az akaratát, és cserében túlfokozza, folytonos túlzogatott munkára kényszeríti elmélkedő, okoskodó és képzelődő képességét” (Schöpflin 1918: 696).

Levendel Lászlónak és Mezei Árpádnak az alkoholista beteg személyiségéről szóló monográfiája több olyan mozzanatot is tartalmaz, amely hasznosíthatónak látszik Cholnoky László prózájának elemzésében is. Az alkoholista eszerint az érdektelennek, unalmasnak érzett, megvetett hétköznapiságból egy erősen irreális színezésű, mesterséges álmvilágba menekül (Levendel–Mezei 1972: 171). Erről eszünkbe juthat az a mondat, amelyet Galsai Pongrác idézett az író kéziratot naplójából: „A legpiszkosabb lebujszokban is mindig mintha távoli, ütemes, lány zenét hallottam volna, és legszennyesebb szerelmeimben is olympusi istennőkkel paráználkodtam” (Galsai 1958: 399). Az alkohol rabjává vált ember az öntúlbecsülés és az ötleértékelés végletei között hanyódik (Levendel–Mezei 1972: 171). Cholnokynak is voltak olyan pillanatai, amikor „mindenhatónak érezte magát” (Galsai 1958: 403); az ellenkező végletbe zuhanásról a Bertalan éjszakája és a Prikk mennyei útja szolgál klinikai pontosságú látlettel. A betegen felülkerekedik a diszparitás (a különbözőség, a normálistól elütő jelleg) érzése: „az alkoholista személyiség [...] valamennyi lehetséges élethelyzetben traumatizálódott személy. [...] A traumatizáló tényező maga a létezés, amely az alkoholista személyiség számára elviselhetetlen” (Levendel–Mezei 1972: 173). Az alkoholizmus: krónikus vagy frakcionált szuicídium (uo. 86).

A védekezés egyik lehetséges eszközeként a konkrétumokba való belekapaszkodás kínálkozik: „Csak józanul, a *túlzó fantázia kiküszöbölésével* kell gondolkozni, és az ember azonnal tudja, szinte maga előtt látja, – így van, ez a helyes kifejezés: *maga előtt látja* a dolgok alakulásának mikéntjét” (B. 33). Ennek a konkretizációba való menekülésnek a stilisztikai megfelelője, tünete a tárgyiasítás mint nyelvi kép.

Van tehát valamelyes ok-okozati összefüggés a szenvedélybetegség és a stílus között? Néhány szórványos szakirodalmi adat emellett látszik tanúskodni. Nemeskéri Erika említi kismonográfiájában az „alkoholmámorban kiélesedett érzékeket” (Nemeskéri 1989: 65). Eisemann György Cholnoky László hőseinek „szkizoid karakterét” és a szkizofréniának a nyelvhasználatban kifejeződő sajátosságait elemzi (Eisemann 1998: 25–6). Gilles Deleuze-nek A szkizofrén és a nyelv című tanulmányából a következőket idézi: „Minden szó fizikai matériává alakul[,] és azonnali hatást gyakorol a testre.” A szkizofréniában szenvedő beteg minden szót, nevet a maga legkiéleződöttebb konkrétságában fog fel. Fónagy Iván említi egy tanulmányában, hogy egy ilyen páciens tiltakozott az ellen, hogy őt egy *Nyíró* nevű orvos kezelje (Fónagy 1963: 106). Krúdy Purgatóriumában is található adalék a delíriumos állapot ilyen következményeire: „Az elmeorvos lakóhelyét a szobám fölé helyezte, ahonnan különböző, mennyezetbe fúrt lyukakon át kihallgatta mondani-valóimat, amelyeket magányos szobámban olyan hangosan recitáltam, hogy csaknem megrepedt a dobhártyám. [...] Ezt az elmeorvost véletlenül *Cipész*nek hívták... Természetesen én megjátszottam a játékot az orvos nevével. [Új bekezdés.] – Cipész egy jó versenyló volt a maga idejében, de emberi formájában *a Cipész maradjon a maga mesterségénél*” (SZ. 2: 373).

Persze mindezt nem úgy értem, hogy Cholnoky maga volt ebben az állapotban, hanem hogy Prikk és a többiek tudatállapotát, hasadtlelkűségét hitelesen és tudatosan érzékelteti – az ezt lehetővé tevő tapasztalatok birtokában.

Maga az író is megemlékezett (ironikusan) arról az összefüggésről, amely önarckép-alteregőjének, Prikknek az életmódja és a beszédstílusa között kialakult: „Prikk és a pálinka között rendkívül szoros kapcsolat állt fenn már évek óta. Azt merném mondani, hogy *hitvesek voltak, és együtt nemzették a kis Prikk-ivadékokat: a különös, rejtelmes aforizmákat, a látszólag aposztáziába [= hitehagyottságba, hittagadásba] burkolt rejtelmes vallási tételeket, misztikus dogmákat, amelyekkel szemben Prikk – ez igaz – jó atyának bizonyult. Gondosan ápolta, nevelte, fejlesztette őket*” (P. 57).

Igen csábító tehát az a lehetőség, hogy Cholnoky László műveit és stílusát alkoholizmusából eredeztessük. Vannak azonban olyan kutatók is, akik ezzel elmentéses véleményt képviselnek. Bori Imre nagy tanulmányának már a bevezetésében hangoztatta, hogy nem az emberből, az életrajzból kell a művet magyarázni, hanem épp megfordítva: a műből az embert (Bori 1972: 21). Legújabban pedig Baráth Katalin tiltakozott az ellen, hogy Cholnoky László prózáját „mint egy, az emberi lét peremén alkotó, súlyosan alkoholista művész sajátos művét” fogják fel, „tehát elsősorban az alkoholista patológikus igényű természetrajzaként” (Baráth 2003).

Jómagam is igyekeztem ellenállni az olcsó és nem mindig ízléses magyarázatok csábításának, nehogy a stílusjellemzés valaminő kórrajzzá torzuljon. Az viszont kétségtelennek látszik, hogy a tárgyasítás elhatalmasodása összefügg az író életvitelével, szenvedélybetegségével. Ezt azonban egy jól képzett, az irodalomhoz is értő elmeorvosnak kellene megerősítenie (vagy megcáfolnia).

7. Befejezésül és kitekintésül Cholnoky Lászlónak a magyar stílustörténetben elfoglalt helyéről szeretnék néhány vázlatos megjegyzést tenni.

7.1. Cholnokyról már Bori Imre megállapította, hogy „művészete a szecesszióban gyökerezik” (Bori 1972: 21). Ennek alátámasztására tekintsük át a szecessziós stílus főbb sajátosságait (vö. Szabó 1998: 172–82; Kemény 2002: 172):

- hosszan hömpölyögtetett, alapjában mellérendelő jellegű mondatszerkezet („indázás”);
- halmozás (mondatrészeké, szószerkezeteké, tagmondatoké);
- sok nyelvi kép (az emberi és a természeti szféra összekapcsolása, az emberi/művészi szépnek és a természeti szépnek egymás kategóriáiban való kifejezése);
- a jelzők nagy gyakorisága (főként a színeket jelölőké);
- a stílus ironiája és önironiája.

Első pillantásra mindegyik kritérium elég jól ráillik Cholnoky Lászlóra. Mivel ebben a cikkben csak a harmadikként említett jelenségcsoporttal (a nyelvi képekkel) foglalkozom, a többit most kénytelen vagyok figyelmen kívül hagyni.

Ismeretes, hogy a szecessziós stílusban nagy szerepet játszik a virágszimbólum (vö. Ajtay-Horváth 2001: 131–46). Cholnokynál a virág – visszatérő motívumként – az identitását kereső személyiség belső világában kialakuló nemes és finom érzéseknek, gondolatoknak a szimbóluma (ez talán Novalis kék virágára, a romantikus életérzés jelképére vezethető vissza). Első példánk a Bertalan éjszakája címszereplőjének vallomásos (valójában papírra sem vetett) leveléből való: „mily könnyen születtek, mily buján termettek elmémben a ragyogó ötletek, mindegyik egy-egy pompás, színes, illatos virág! De amikor el akartam ültetni őket, hogy nőjenek, pompázzanak... akkor elém állt a rongyos, büdös testű koldus, a szegénység, és pimasz mosollyal gonosz kérdéseket suttogott a fülemben: [...] – És én ilyenkor leszaggattam a pompás virágokat, összetéptem és beletapostam őket a csatakba” (B. 36). Különösen a Tamásban gyakoriak és fontosak a szecessziós virágszimbólumok (nemcsak stilisztikai, hanem kompozicionális szempontból is): „olyan ember volt, hogy megérezte, ha egy-egy virág kinyílt vagy elhervadt a lelkében” (T. 547); „nem ölné meg az ő lelkében kivirult, pompás mesevirágokat sem a [...] téli vihar, [...] sem a nyári hőség” (T. 562); „Az a virág, amelynek illata Fridolint erre a töprengésre csábította, ugyanaz volt, ami a lelkében kivirult, onnét szakította le ő maga, anélkül hogy tudott volna róla. Mesevirágnak kell neveznem, mert mindazt a sóvárgott pompát: színt, illatot testesítette meg, ami Fridolin lelkében lakott, mert ennek a hányatott léleknek az a vágya termelte ki magából, hogy elkerülhesse az élet minden durva szögletét, hogy mindaz, ami vele történik, ragyogó elképzelésekben olvadjon szét” (T. 563).

Ezekben a képekben, képsorozatokban a virág motívuma körülbelül olyan állandósuló alkalmi jelentésre tesz szert, mint a kortárs (és egyébként is rokon vonásokat mutató) Adynál: „De ha virág nőtt a szívében, / A csorda népek lelegelték” (A Hortobágy poétája). Figyeljünk fel „az élet minden durva szögletét” metaforára is, amely ugyanabba a képzetkörbe tartozik, mint azok a tárgyiasítások, amelyek a kellemetlen, kedvezőtlen lelki eseményeket valamely éles, sebző tárggyal azonosítják, például „ennek a kellemetlen minőségnek a sértő sarkait [...] gondosan leköszörülték maguk között” (B. 12).

7.2. A virágszimbólumok (és más jelképek) alapján a szimbolizmus stílusfejlődési tendenciájához is sorolhatnánk Cholnoky Lászlót. Már Schöpflin kritikája

is megjegyezte róla, hogy „szimbolizmusra hajló” (Schöpflin 1918: 696). Lovass Gyula pedig arra hívja fel figyelmünket, hogy „Egy jelenség vagy egy tárgy [...] jelképpé lesz számára, s aztán már csak jelképi értelemben tudja nézni” (Lovass é. n. [1941]: 209). Például a Balaton-felvidéki (arácsi) tájat mint a tikkadtság, a felbomlás, a ködös reménytelenség társadalmi légkörének szimbólumát (a Régi ismerősben és több elbeszélésben).

7.3. Bori Imre Cholnoky László-tanulmányának az volt a fő megállapítása, hogy az író a szecessziós kezdetek után nagy lépéseket tett a szürrealizmus irányába, ezért életművének java része a „preszürreális próza” körébe sorolható (Bori 1972: 23). Így illik ugyanis bele az újvidéki irodalomtörténésznek a magyar szürrealizmusról alkotott és több kiváló kötetében kifejtett koncepciójába. De hogy ennek a „preszürreális” prózának mik a stilisztikai jegyei, arról a tanulmány hallgat.

Ahogy ezt a szecesszió esetében is tettük, sorakoztassuk most fel a szakirodalom alapján a szürrealista stílus legfontosabb ismertetőjegyeit (vö. Szabó 1998: 208–11; Máthé 2005: 100–5):

- szabad asszociáció, „automatikus” írás (a tudattalan felszabadítása);
- grammatikai kongruencia – szemantikai inkongruencia;
- a nyelvi kép középpontba állítása;
- laza mondat- és szövegszerkesztés (montázs, kollázs).

Valahogy ezek alapján a stílusjegyek alapján nemigen tudnánk ráismerni Cholnoky Lászlóra. Az első és a negyedik sajátosság határozottan nem jellemző rá. A nyelvi kép főszerephez jutása valóban megfigyelhető nála is, ez azonban nemcsak a szürrealizmusról mondható el, hanem a szecesszióról, a szimbolizmusról, sőt az impresszionizmusról is, vagyis nem tekinthető erős kritériumnak.

Közelebb kerülhetünk viszont Cholnoky László szürrealizmusának elfogadásához, ha nem általában nyelvi képeket, hanem sajátosan szürrealista képeket keresünk írásaiban. Mert ilyenek valóban találhatók bennük, csak nem a szecesszió és a szimbolizmus, hanem az avantgárd modernség felől kell hozzájuk közelítenünk. Lássunk erre egy tanulságosnak ígérkező példát.

Máthé Dénes szürrealista szövegsajátosságnak minősíti a tudat térszerű kezelését (Máthé 2005: 117). Ennek, pontosabban „az időbeliséget felfüggesztő képszerkezetek”-nek a szemléltetésére József Attilának Riának hívom... kezdetű versét (1925) idézi (i. m. 123):

Csodálatos, hogy *más nem vette észre feje fölött a virágokat,*
pedig én láttam, hallottam is, *színes harangokat dobálnak jobbra-balra,*
belőlük mosolyognak föl jövőbeli gyerekei,
köztük jár, nagy gonddal ügyel rájuk, de erről sem tud,
azt hiszi ilyenkor, hogy takarít, vagy hogy engem kínál meg vacsorával.

Erről a szürrealistának mondott versről nekem eszembe jutott a Prikk menyeyi útja vége felé található vízió: „*a templompad kemény deszkájából, éppen Prikk arca előtt csodaillatú virágok nőttek,* és beárnyékolta az arcát. Ezek után pedig úgy érezte, hogy *az orgona szavából, amint feléje hullámszik, halaványkék fátyol fonódik, és lassan, lágyan a szemére borul*” (P. 91–2). Ezek a virágok már nem

a szó szoros értelmében vett nyelvi képek (pl. tárgyiasítások vagy szimbólumok), mert a delíriumos állapotba süppedő Prikk számára valóságosan léteznek. (Úgy, mint a József Attila-vers lírai énje számára a kedvesének feje fölött szárba szökkenő harangvirágok.) Mind a két szövegre jellemző továbbá a szinesztézia (a színes hallás, illetve a hallási-tapintási érzetkeveredés) jelensége. Ha József Attilának ezt a versét Máthé Dénes a szürrealista képi struktúrák egyikének példajaként elemzi, talán nem tévedünk nagyot, ha az idézett Cholnoky László-szövegrészletet, Prikk vízióját is a szürrealista stílus körébe utaljuk.

Egy valamivel későbbi Cholnoky-műben, a Tamásban Fridolin álma, ez a „szürrealista káprázat” (Bori 1972: 31) lényegében ugyanilyen mozzanatokot tartalmaz: „Tamás apostol megindult visszafelé, és lépéseinek nyomán *a templom hideg kőéből pompás, violasárga meg ibolyakék virágok nőttek*” (T. 604–5). A kisregény legvégén, Fridolin öngyilkosságakor (kiveti magát a templomtorony ablakán) a tárgyiasulás „valóságosan” is bekövetkezik: „amerre a vére szertefutott, *a földből violasárga és ibolyakék virágok nőttek*” (T. 610). Vegyük észre, a szöveg szóról szóra megismétli a pár lappal korábbi mondatot. Csakhogy ami ott álom volt (Prikk-nél pedig delíriumos kényszerképzet), az itt maga a valóság. A valóságfelettség valósága.

A látomás konkretizációja (objektívizációja) a szürrealista filmművészetben is megjelenik. Nemes Károly kis Buñuel-könyve *Az andalúziai kutya* (1929) példáját hozza erre, véletlenül épp Cholnoky László halálának évéből. (L. Nemes é. n. [1985]: 14–5.)

7.4. A József Attila-vers és a Cholnoky László-szövegrészlet szürrealista mozzanatainak párhuzamba állítása azt a merésznek látszó ötletet sugallja, hogy befejezésül keressünk további rokon vonásokat a két szerző stílusában. Merész, sőt talán vakmerő is ez a próbálkozás, hiszen Cholnokyt és József Attilát egyáltalán nem szokták (se irodalomtörténeti, se stílustörténeti szempontból) rokonítani. Kivételesnek számít tehát az a Bori Imre-idézet, amely – épp a szürrealizmus kapcsán – mégis egymás mellé állítja őket: „A magyar író a huszadik században [...] roppant áldozatok árán kerül csak át a »másik« partra, a hétköznapi elidegenültségéből – *Cholnoky Lászlótól József Attiláig* például – a »szürrealitás« valóságába” (Bori 1972: 23; én emeltem ki K. G.).

Cholnoky László és József Attila a köztük levő majdnem egy nemzedéknyi korkülönbség és az eredetileg számottevőnek mondható társadalmi helyzetbeli különbség ellenére az 1910-es években csaknem ugyanabban a környezetben, a régi Ferencváros külvárosias tájain tevékenykedett-tengődött. A Bertalan éjszakája második fejezetének kezdete ezekkel a szavakkal idézi fel ennek a városrésznek a sajátos hangulatát: „Az elhagyott rongytépőmalom, a félig leégett börgyár sárga épületének évtizedek óta bezúzott, szivárványos ablakain keresztül nehéz, füledt szag lépett az útjába, sötétség bámulta meg vak szemével. A vén, süket épületek felett *régen elhalt munkásleányok elkallódott szerelmei lebegtek, lilaszínű köddé verődve össze*” (B. 15–6). Kinek ne jutna eszébe ezeket olvasva a Külvárosi éj egyik versszaka:

S a szövőgyárak ablakán
 kötegbe száll
 a holdsugár,
 a hold lágy fénye a fonál
 a bordás szövőszékeken
 s reggelig, míg a munka áll,
 a gépek mogorván szövik
 szövönők omló álmait.

Cholnoky kisregényének végén újból megjelenik a külváros motívuma. A Duna, az öngyilkos halál színhelye felé tartó Bertalan és a kísértet Kohaninszky „Mentek szótlanul, be a Ferencváros ősi házai közé. Már ott volt ismét a börgyár; *betört ablakaiból most a fekete csendesség bámult a hajnali vándorok után*” (B. 42). Az elhagyatott gyárpépület betört ablakainak látványa (ez egyébként az előző példában is benne volt!) az Elégiának ezt a három sorát idézi emlékezetünkbe:

Töredezett, apró ablakok
 fakó lépcsein szállnak a napok
 alá, a nyirkos homályba.

A két író nem csupán körülbelül ugyanazt látta, hanem ennek láttán ugyanazt is érezte: a skizofréniával határos vagy abba torkolló lelki sivárságot, kiüresedettséget. A „lelki tájat” (vö. Kemény 1991: 110–3).

A régebbi szakirodalom (pl. Török 1968: 123–31) inkább a megszemélyesítésnek a jelentőségét hangsúlyozta József Attila költői nyelvében, holott van abban bőségesen tárgyasítás is, sőt ez ugyanolyan jellemző a stílusára, mint a megszemélyesítés. Közismert példákat idézek:

beomló alkonyokon
 [...]

 A költő – ajkán *csörömpöl* a szó
 (A város peremén);

[...] a nyomor egykedvű csendje
 [...]

fölordja a tömény
bánatot a tűnődők szívéen
s elkeveri
 milliókéval.
 (Elégia);

készül bennük [ti. a gyárakban] *a tömörebb sötét,*
a csönd talapzata.

(Külvárosi éj).

A példák, azt remélem, nem igényelnek kommentárt. Cholnoky László és József Attila meggyőződésém szerint egymásra találhatnak a magyar stílustörténetben a szürrealizmus és a tárgyiasítás jegyében. Sőt talán azt is érdemes lenne fontolóra venni, nem haladt-e tovább, József Attilával párhuzamosan, Cholnoky is az úgynevezett tárgyias-intellektuális stílus (vö. Szabó 1998: 219–37) felé.

FORRÁSOK

- B. = Cholnoky László: Bertalan éjszakája. In: BÉ. 5–44.
 BÉ. = Cholnoky László: Bertalan éjszakája. A Táltos kiadása, Budapest, 1918.
 P. = Cholnoky László: Prikk mennyei útja. In: BÉ. 45–101.
 Pir. = Cholnoky László: Piroška. Öt regény. S. alá rend. Vargha Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. (Magyar Elbeszélők.)
 Pir.² = Cholnoky László: Piroška. Hat regény. S. alá rend. Nemeskéri Erika. Noran, Budapest, 2000. (Ködlovagok.)
 RI. = Cholnoky László: Régi ismerős. In: Pir. 5–178.
 SZ. = Krúdy Gyula: Szindbád. I–II. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1957.
 T. = Cholnoky László: Tamás. Egy vergődő élet története. In: Pir. 539–610.

SZAKIRODALOM

- Ajtay-Horváth Magda 2001. *A szecceszio stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában*. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása. Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek 232.)
 Baráth Katalin 2003. Szakadatlan rekonstrukció. Az individuum elbeszél jellege és más problémák Cholnoky László Bertalan éjszakája című művében. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/76/barath.html>
 Bori Imre 1972. Cholnoky László. In: *Tanulmányok/Studije*. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa. 5. füzet, 21–44. (Újraközölve: Bori Imre: Fridolin és testvérei. Forum, Novi Sad, 1976, 33–65.)
 Czére Béla 1974. Az elkarhozás apoteózisa. Cholnoky László szabálytalan pályája. *Vigilia* 11: 764–73.
 Domokos Mátyás 1997. Mennyei út – a Pokolból. *Vár ucca* [!] *tizenhét*, 3: 161–5. (Rövidítve in Cholnoky László: Bertalan éjszakája. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 133–4. [Millenniumi Könyvtár 1.]
 Eisemann György 1998. Az individuum elbeszélésének modern alakváltozataihoz (Cholnoky László regényeiről). In: Eisemann György (szerk.): *A kánon peremén*. Az irodalmi modernség alakváltozatai a XIX–XX. század fordulójának magyar prózájában. ELTE, Budapest, 19–32. (Újraközölve: Eisemann György: A folytatódó romantika. Orpheusz Kiadói Kft., H. n. [Budapest], 1999, 129–48. [Orpheusz Könyvek.]
 Fábíán László 1997. Kalandok az „énebb énhöz”. Cholnoky László mennyei útja. *Vár ucca* [!] *tizenhét* 3: 184–8.
 Fónagy Iván 1963. A stílus hírértéke. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok I*. Szerk. Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest, 91–123.
 Galsai Pongrác 1958. Cholnoky László. In: Cholnoky László: *Prikk mennyei útja*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 393–421.
 Galsai Pongrác 1981. Tabló. Öt pengő. *Népszabadság*, aug. 2. 16.
 Karátson, André 1971. *Edgar Allan Poe et le groupe des écrivains du «Nyugat» en Hongrie*. Presses Universitaires de France, Paris.

- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában*. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. (Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 7.)
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet*. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 14.)
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest, 50–82.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Budapest.
- Levendel László–Mezei Árpád 1972. *Az alkoholista beteg személyisége*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lovass Gyula é. n. [1941.] Cholnoky László. In: *Ködlovagok*. Írói arcképek. Szerk. Thurzó Gábor. A Szent István-társulat kiadása, Budapest, 203–15.
- Major Anita 1997. „Egy vergődő lélek”. A személyiségfelbomlás Cholnoky László prózájában. *Vár ucca* [!] tizenhét, 3: 166–83.
- Máthé Dénes 2005. *A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben*. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek 252.)
- Nemes Károly é. n. [1985.] *Luis Buñuel*. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum–Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest. (Filmbarátok Kiskönyvtára.)
- Nemeskéri Erika 1989. *Cholnoky László*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Irodalomtörténeti Füzetek 119.)
- Nemeskéri Erika 1998. Utószó. In: Cholnoky László: *Szokatlan vendégség*. Novellák. Noran, Budapest, 287–304.
- Schöpflin Aladár 1918. Cholnoky László novellái. Bertalan éjszakája. *Nyugat* I: 695–8.
- Spitzer, Leo 1928/1961. *Stilstudien*. Zweiter Teil: Stilsprachen. Max Hueber Verlag, München. (2., változatlan kiadás.)
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar széprői stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest. (Egyetemi Könyvtár.)
- Tóth Árpád 1920. Cholnoky László: Piroska. *Nyugat* I: 101–2.
- Török Gábor 1968. *A líra: logika* (József Attila költői nyelve). Magvető–Tiszatáj, Budapest. (Elvek és utak.)
- Vargha Kálmán 1971. Cholnoky László 1879–1929. In: Cholnoky László: *Piroska*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 611–36. (Újraközölve: Egyéniség, szerep, determinizmus [Cholnoky László és regényei] in Vargha Kálmán: Álom, szecesszió, valóság. Tanulmányok huszadik századi magyar prózaírókról. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1973, 192–215. [Elvek és utak].)
- Zlinszky Aladár 1911/1961. A szóképekről. In: Szathmári István (szerk.): *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest, 217–46. (Nemzeti Könyvtár.)

Kemény Gábor

SUMMARY

Kemény, Gábor

Objectifying and allegorizing metaphors in László Cholnoky's short novels

László Cholnoky (1879–1929) was a talented prosaist belonging to the first generation of the journal *Nyugat* [The West]. His oeuvre fell into oblivion for some time, but recently it has started commanding renewed interest. This paper is a first attempt in the literature at introducing and characterizing Cholnoky's style.

One of the main traits of Cholnoky's style is concretization of abstract mental processes or contents of consciousness. When the imagery of these concretizing metaphors involves an inanimate thing, property or event, we can speak of objectification; if it involves an animate (human) being, property or action, we have to do with personification or, in more elaborate cases, with allegorization. The author analyzes examples taken from Cholnoky's three best-written short novels, 'St. Bertalan's night' (1916), 'Prikk's way to heaven' (1917), and 'Thomas' (1918).

In conclusion, the paper deals with the novelist's position within the history of Hungarian styles. Cholnoky's style is a clear example of the developmental trend from secession via symbolism to surrealism. The author also raises the possibility of a parallel between László Cholnoky's and Attila József's world and style.

Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe I.

Bevezetés. Amikor 1998-ban a *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón* című könyvem „Kommunikációs létformák és átcsapások” című tanulmányában fölvezettem az előttünk álló korszak kommunikációs és nyelvi átalakulásának befolyásoló tényezőit, magam sem gondoltam volna, hogy érdeklődésem tartósan e téma felé fordul, s kulturális antropológusi (néprajzkutatói), valamint nyelvészeti érdeklődésem újra találkozik (Balázs 1998 és 1999). Hiszen az új kommunikációs technológiák, létmódok minden kommunikációs üzenetnek, így a folklórnak is új közeget, új terjedési lehetőséget kínálnak. A 2002. évi országgyűlési választásokon beindult sms-kampány már nyilvánvalóvá tette számomra, hogy az a kutatás, amelyet valamikor 1980 táján elkezdtem a mai (városi) folklór terén (graffiti, tetovált feliratok), majd a rendszerváltozáskor folytattam a jelszavak kutatásával, most az informatikai (technokulturális) társadalomban felbukkant új közegben (médiumokban) szervesen folytatható. Ugyanaz a kíváncsiság kerített hatalmába, mint pályám elején: fölfedezni, dokumentálni, elemezni ezeket a jelenségeket. Csak akkor a terepmunka jórészt a valóságos, sokszor a kalandokat nem nélkülöző helyszínen zajlott (HÉV-szerelvények, remíz, börtön, belügyi nyilvántartó, tüntetés), míg most virtuális térben. Ugyanis az anyag egy részét már nemcsak valós helyszíneken, hanem a saját mobiltelefonról, illetve az internetről össze lehetett gyűjteni.

Ennek az új sorozatnak lett első tanulmánya a „futótűz- vagy pontról pontra kommunikáció”, azaz a 2002. évi választási sms-ek, majd az „elektronikus graffitiként” tekintett sms-falak, harmadikként a tömegkommunikáció átalakuló világának (az új médiának) egyik jelensége, az sms-hírszolgáltatás vizsgálata (Balázs 2003, 2004, 2005a, 2005b). Valamennyi írásban fölvettem a folklór új közegben való megjelenését, amelyet **sms-folklór**nak neveztem el. A mostani tanulmány ezt hivatott bemutatni.¹

Bár az sms-sorozatot előbb trilógiának terveztem, a mostani már a negyedik része. Előre látható, hogy a technológiai változások további hatással vannak a hagyományos kulturális formákra. A nyelvi létmódokban (beszéd, írás, másodlagos szóbeliség, másodlagos írásbeliség) folyamatossá válnak a változások. További

¹ Készült A magyar nyelv az informatika korában (OTKA T-043725) című kutatási program keretében. A tanulmány előzményei a Magyar Nyelvőrben: Balázs 2003, 2004, 2005a. A tanulmány megírásához nyújtott segítségéért, kéziratáért köszönettel tartozom Bakk-Ágnes Karolinának (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár), Kriston Vízi Józsefnek (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza), valamint a lektorálásban is sokat segítő Veszelszki Ágnesnek (ELTE, Kiskunhalas–Budapest).

fontos adalékokkal szolgálhat a **3G**, azaz a harmadik generációs mobiltelefonok világa, általában a „szupergyors” internet, amelynek hatása lesz az e-mailek, a fórumok, a chatszobák világára. Az sms-világ ürügyén már tárgyalt szempontok (kommunikáció az új közegben, hagyomány és innováció stb.) nyilvánvalóan tovább bővülnek.

Igen örvendetes, hogy az **új (virtuális) írásbeli kultúrák** iránti tudományos érdeklődés időközben felélénkült, s a nemzetközi kutatásokkal összhangban egyre több magyar anyagon végzett kutatás publikációja is megjelenik. (Vö. pl. Balázs szerk. 2002, Bódi 2004, Balázs–Bódi szerk. 2005, Érsok 2003, 2006, illetve szakdolgozatok: pl. Rácz 2004, Veszelszki 2006.)²

Kutatásaink a mai kultúra és kommunikáció, valamint a kulturális világok, identitások megértéséhez vezetnek közelebb bennünket. A szemiotikusok szerint a kultúra jelekből és azok jelentéseiből, a kommunikációkutatók szerint a kommunikáció során szimbólumokból és jelentésekből adódik össze. Az ember pedig a kulturális jelrendszerek, közte a nyelv segítségével építi fel a világot és benne önmagát, különös tekintettel személyes identitására. A nyelvben kódolt kultúra jelentősége tehát elvitathatlan. Kutatásainkat az teszi különösen időszerűvé, hogy ez a nyelvben kódolt kultúra miként változik az egyes technológiák hatására, s vajon ennek milyen következménye van a kulturális világokra, identitásokra.

A médiaelmélet oldaláról a feladat így vetődik föl: „Fontos tehát megértenünk, hogy hogyan befolyásolják a globalizáció, a kommunikációs technológiák az emberek életfeltételeit, tapasztalatait, melyek közt életüket élik, s hogyan érthető, ragadható meg az új keretfeltételek között a kulturális identitás, és létrejöttének folyamata” (Malinák 2005: 22).

Eddigi vizsgálataink azt látszanak alátámasztani, hogy a kultúrát hordozó szövegek rendkívül alkalmazkodóképesek, technológiáktól függetlenül tovább élnek, s a látható sok változás ellenére stabilak, meglepően kevés vadonatúj kulturális forma keletkezik. Talán még sincs igaza Fukuyamának (1992) a történelem végéről...

A kutatási téma elméleti háttere és megközelítése

1. Út a mai folklórhoz. A néprajztudomány számára ma már nem meglepetés és nem kérdés, hogy „korunk néprajza” is a kutatás tárgya. Egyébként így indult a néprajztudomány. A tudománnyá szerveződés időszakában nem volt meglepő a saját kor, a saját kultúra (legyen az falusi és városi) vizsgálata. Azután következett egy olyan időszak, amikor a „tisza, romlatlan” kultúra iránt élénkült meg az érdeklődés. S ezt a várostól és sokszor (időben is) távol (a múltban) találták meg a kutatók. De mindig akadtak olyanok, akik közvetlen közelükben, a munkahelyen, az aszfalton, a közlekedési eszközön, a technicizált világban stb. sem feledték el, hogy néprajzosok, nyelvészek, azaz a szó szoros értelmében „társas-

² Csak lábjegyzetben vetem föl, hogy az internet nyelvhasználatának első alapos monográfiusa, Crystal (2001) az internet folklórszerepéről nem tesz említést.

dalomkutatók”. A néprajztudomány mai álláspontja szerint „folk” és a folklór tartalma, kiterjedése folyamatosan, történetileg változik.

A kutatások eredményeként – főként nyugati példák nyomán – nyilvánvalóvá vált, hogy a néprajz nemcsak a nép, a parasztság, hanem a társadalom minden rétege, szubkultúrája iránt érdeklődik. Sőt, a folklór közvetítőközege nemcsak a szóbeliség, hanem az írásbeliség is lehet. Magyarországon az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején a munkásfolklór irányzatának megszületése (és hanyatlása) lényegében már ilyen mai néprajzi kutatás volt. Az 1980-as évektől kezdtek el használni Magyarországon is a **városi** és a **mai (jelenkori) néprajz (folklór)** fogalmakat. A magyar folklórban különösen a népi írásbeliség kutatása jutott igen magas szintre. Napjainkban az ún. MaDok-program próbálja meg összefogni, szervezni a jelenkutatást.³

Tehát a néprajztudománynak nemcsak a falvakban, hanem a városokban is van keresnivalója, nem csak a múlt, hanem a jelen, és nemcsak a szóbeliség, hanem az írásbeliség is kutatási területe. Akkor is így van ez, ha ezeket a modern kutatásokat nem is mindig nevezték néprajzi vagy folklorisztikai kutatásoknak, hanem a divatosabb kulturális antropológiai irányzatba sorolták őket. Valóban a kulturális antropológia bátrabban használ olyan fogalmakat, mint: városantropológia, a mindennapi élet kutatása, a turizmus, a sport antropológiája, szubkultúrák antropológiája. És merészebben fogalmaznak meg ilyen terveket: „A globalizáció, az információs- és a fogyasztói társadalom olyan folyamatokat hoznak létre, melyek hatására a kulturális antropológiai vizsgálatok újabb és újabb lendületet nyernek.” (Boglár 2005: 29–30). Ily módon azt is mondhatjuk, hogy kutatásaink a múltból a jelenbe, sőt a jelenből a jövőbe tartanak! Mindamellett nem feledve a múltat, mert kutatásaink egyik lényeges mondanivalója az, hogy a jelenben hogy bukkan föl (ismétlődik) a múlt, s talán az is, hogy mai tudásunk alapján hogyan alakul(hat) a jövő.

A (népi) kulturális változók indikátorai között Voigt Vilmos fontosnak tartja a migrációt, a modernizációt, az urbanizációt, a szekularizációt a műveltségi és a kommunikációs változásokat: „A folklór szempontjából nem is annyira az újságok és a könyvek terjedése, hanem korábban a postai levelezés, majd a film, rádió, televízió megjelenése volt döntő fontosságú... Ezek gyakorlatilag éltetik, újjászervezik a folklórt... Napjainkban a mobiltelefon, számítógép, legújabban az internet változtatta meg az életvitelt és az életmodelleket. Különösen a fiatalok esetében látszik ez jól. Azt viszont nem vesszük eddig észre, hogy ez az új közlésvilágban egyáltalán maradna helye a folklórnak. Persze az ilyen csatornákon történő vicceselés, az innen letölthető ’esti mesék’ már egészen új jelenségei a folklórnak” (Voigt 2003: 12–3) Itt kezdődik a mi kutatásunk... S mivel a mai folklór közvetítőközege továbbra is többnyire a nyelv, a nyelvészeti és folklorisztikai kutatások összehangolására törekszünk – korábbi kutatásaink nyomán az **antropológiai nyelvészetbe** sorolva és azon belül **folklórlingvisztikainak** nevezve ezt az irányt.

³ Pl. „A pattogatott kukoricás pavilon viszont már nem múlhat el: ez lett a 2002-ben útjára indított ’jelendokumentálási’ program első tárgyi emléke.” N. Kósa Judit: Múzeumi tárgy lett a lakótelepi bódé. Népszabadság, 2005. március 7.

2. A mai folklór összetevői. Természetesen a mai folklór nagyon összetett jelenség. Először is van mai falusi és városi folklór (ha egyáltalán értelmes még a különbségtevés a sok falusi jellegű magyar városra gondolva). Talán jobb falusi és nagyvárosi (kis- és nagytelepülési) folklórról beszélni. Van azután szóbeli (orális) és van írásbeli (kézzel írt vagy nyomtatott, azaz „literális” vagy alfabetikus) folklór. És nem csupán „tisztá” folklór. Ugyanis szüntelen kölcsönhatásban, sőt mára talán sokszor átfedésben van egymással a folklór és a magaskultúra. Ezt a kölcsönhatást a tömegkommunikáció (tömegmédiá) tovább fokozta.

A média, különösen a televízió, de a mai világ formálódó új médiája új tér-idő dimenzióba, az „áramlások terébe” és az „időtlen időbe” helyezi az embert. A digitális és mediális kultúra nagyon sok tekintetben emlékeztet bennünket a folklórra, sokféle folklór-analógiát kínál. Ezért gondoljuk, hogy a folklorisztikának van mondanivalója az új média, a globalizáció, a posztmodern, **technokulturális** (digitális) világ számára.

A folklór (akárcsak a nyelv) folyamatos, és úgy tűnik, hogy egyre gyorsuló változásban, átalakulásban van. Ezért már a 19. századtól leginkább folklorizmusról (a hivatalos kultúrába – például a népiesség folytán – felszívódott, beivódott folklórról) beszélhetünk. Illetve a 20. századtól annak is modern formájáról, a neofolklorizmusról. Egyesek ma már a **posztfolklór**, **posztfolklorizmus** fogalmat is használják. A másik irányú folyamat, a hivatalos kultúrának a nép (közösségek) körében megjelenő változata a folklorizálódás (népivé válás). Itt a tömegkultúra és a népi kultúra közötti számos átjárást, hasonulást, szerepváltást tanulmányozhatunk. Ma leginkább a folklorizmus és a folklorizálódás egymást átszövő jelenségeit tanulmányozhatjuk, de talán még korai posztfolklórról beszélni.

Az egymásba fonódó modern-posztmodern kulturális jelenségeket így foglalja össze Ihab Hassan nyomán Kömlödi Ferenc (1999: 39): „Hassan szerint a kötött, zárt formákhoz ragaszkodó modernizmussal szemben, a pomo [posztmodern, B. G.] széteső, nyitott antiformákat jelent. A modern cél- és tervszerűséget a pomóban a véletlenszerűség és a játékoság váltja fel. Emitt hierarchia, amott anarchia. A hangsúly a befejezettségről magára a folyamatra helyeződik át. Alkotás, totalizáció és szintézis ellentétéként a nem-alkotás, a dekonstrukció és az antitézis lesz releváns. Műfaj-centrikusság helyett szintagma, olvasat helyett félreolvasat, történet helyett antitörténet, uralkodó kódok helyett egyéni nyelvhasználatok, metafizika helyett irónia, és a határozottságot felváltó, a *posztmodern érzékenység*nek alapot adó határozatlanság.” Korunk az informatika permanens forradalmának időszaka. Felszámolódni látszik a populáris és az elitkultúra közötti megoszlás, a szélsőségesen individualizált létszférát a folyamatos médiavalóság uralja, a média átveszi a kultúra, a művészetek és a politika szerepét, a techno-világ virtuális létmódokat teremt, az emberek a folyamatos jelenben élnek.

Ennek a világnak a jellemzője a **VR**, azaz a virtual reality (virtuális valóság, látszat-világ, mintha-világ). Jelenti az 1990-es évek elejének **3D-s** számítertechnikáját (kellékei: fejre erősíthető VR-sisak, adatkesztyű, valamint joystick), de általában a számítógépes „teremtett”, a való világot utánzó látszatvilágot. A kor hozta magával a számítógépes és valós térben művelt **szerepjátékokat**. Jean Baudrillard a médiaelméletben erre a jelenségre vezette be a **szimulakrum** szakkife-

jezést. A szimulakrum a konstruált, szimulált valóság világa, amelyben eltűnnek a valóság és a látszat közötti határok (Kömlödi 1999. 249). Nem nehéz belátni, hogy ennek a virtuális világnak, a szimulakrumok világának milyen sok kapcsolata van a hagyományos folklór „szerepjátékaival”, képzeletbeli tájaival, lényeivel, cselekedeteivel.

Ebben a világban is van szerepe az újraértelmezett folklórnak. Gyakorlatilag minden médiumnak (kommunikációs közvetítő közegnek) lehet folklórhordozó jellege: szóbeliség (élőszó, telefon, hanglemezzel, hangfelvétel, rádió), írásbeliség (kézirat, levél, felirat, bevésés, graffiti, fénykép, telex, stencil, telefax, fénymásolat, képűrség), valamint a kevert, multimediális formák (hangosfilm, televízió, képmagnó). Más megközelítésben a „hordozhatóság” és a „miniatürizáltság” is lehetőség az új folklór-formák terjedésére: walkman (sétálómagnó), discman, MP3, 1-2-3G (1-2-3 generációs) mobiltelefon, szatellittelefon, laptop, palmtop, miniatűr faxmodem. Mindezek segítségével a civilizáció az őserdőbe is eljut, s bennünket is bármilyen információ bárhová elkísér.

A tanulmányban használt kifejezéssel az **elektronikus** és az **sms-folklór** ma még jobbára az írásbeliség segítségével terjed, bár tudjuk, hogy egyre több a képi, illetve a szöveg+kép (verbális elem+kép) üzenet, egy új „ikonikus forradalmat” előlegezve. Sőt a helyzet tovább bonyolódik a **statikus** (álló) és **dinamikus** (mozgó) **jelek** megjelenésével (gyűjteményünkben is van – szexuális aktusra buzdító, illetve a lobogó karácsonyi gyertyákat imitáló – „mozgó” képi sms-üzenet), valamint az elektronikus és sms-folklór „felolvasási” (meghangosítási) lehetőségének megteremtésével.⁴

A graffiti és az sms mint a különféle kommunikációs funkciók, szövegtípusok gyűjtőeszköze, valamint szövegátalakulási módok indikátora, kiválóan alkalmas a folklór, a mai folklór és a magas kultúra közötti átjárások, viszonyok tanulmányozására.

3. Elméleti háttér. Témánk a) a hagyományos és a mai „népi” kultúra; a népi kultúra, tömegkultúra és a magas kultúra viszonyát, egymásra hatását, különösen a kommunikációs technikának a kultúrára gyakorolt hatását érinti a már említett posztmodern-informatikai világban. Ezen belül b) a szóbeliség és az írásbeliség egyre bonyolultabb kapcsolatrendszerének feltárásához kíván adalékot szolgáltatni. Mielőtt a „technológiai determinizmus” csapdájába esnénk, érdemes áttekinteni néhány elméleti megjegyzést a technika és a kultúra kapcsolatáról.

Herman Bausinger (1986/1995: 39) felfogásában a technika és a népi kultúra között szoros kapcsolat van: „a technika a népi kultúra szubjektumává válik... (A) technika jelenségei szinte mindenütt felbukkannak a kulturális megnyilatkozásokban.” A népi kultúra technikai formáit (mint civilizációs vagy tömegkulturális jelenséget) nem kell kizárni a kutatásból. Nem helyes az önállóság (magas kultúra) és az önállótlanág (népi kultúra) szembeállítás sem, mert a reprodukciós folyamatokban igenis felbukkan az önállóság. Továbbá relatív fogalmaknak tekint-

⁴ Magyar mérnökök találmánya az sms-felolvasó gép (ezzel hagyományos telefonra is küldhető sms). Valamint forgalomban vannak már vakok számára a honlapokat (szövegeket) meghangosító, felolvasó programok.

hetők az aktivitás és a passzivitás is, mert például a „passzív” emberi funkciókban mindig rejtőzik aktivitás; a pszicholingvisztika jogosan közelíti egymáshoz a beszélőt és a hallgatót. Bausinger szerint a technika nem bomlasztja fel a népi közösségeket, legföljebb a megnőtt mobilitás a viszonyokat rugalmasabbá teszi, de a régi szomszédsági viszonyok helyett újabb ismeretségi, érintkezési körök jönnek létre. Összességében nem látszik csökkenni a csoportélet intenzitása. Sőt: „Alkalmadtán maguk a technikai jelenségek teremtenek vagy hoznak létre új csoportokat”, valamint: „A technikai berendezések néha még a régi ’közösségi formákat’ is viszszahozzák vagy helyreállítják.” (Bausinger 1986/1995: 40.)

Dégh Linda (1994: 2) írja az amerikai **folklor** és a **tömegkommunikáció** (mass media) kapcsolatáról: A „mass media felszabadította a folkloort az úgynevezett alávetett osztályokba való korábbi bezártságából és a – mind pozitív, mind negatív – előítéletektől, amelyek megbélyegezték. A folklor mindenkié, nemcsak a kirekesztett, iskolázatlan tömegeké. Közös kulturális tulajdon, amely jellemzi gondolkodásmodunkat, hiedelmünket és álmainkat, és azt a módot, ahogyan identitásunkat meghatározzuk”⁵. Bevezetőnkben mi is erre utaltunk.

Témánk, a folklor kiterjesztése összefügg a kommunikációs technológiák, technikák és a kultúra kapcsolódásával.

Cherry (1983: 95) szerint az „egyik társadalmat a másiktól az eltérő kommunikációs technológiák különböztetik meg. Ezeknek a technológiáknak gondolkodás- és érzelemirányító szerepük van.” McLuhan (1962/2001: 55) a technológiák és a kultúra közötti kapcsolatot így látja: „az új technológia egy vagy több érzékünket kiterjeszti a társadalom rajtunk kívüli világába, akkor abban a kultúrában érzékeink között új arányok fognak megjelenni. Hasonló ez ahhoz, ami akkor történik, ha egy dallamhoz új hangot tesznek hozzá.” Példái: a nyomtatással a szem felgyorsult és a szó elhalkult. McLuhan (1962/2001: 57) következtetése: „Az érzékeink különféle kiterjesztései által eredményezett érzékszervi aránymódosulások ismerete nélkül nem alkotható meg a kulturális változás elmélete”. McLuhan nyomán írja Kömlödi (1999: 69): „Egy-egy médium nem más, mint egy-egy érzékszervünk, testrészünk meghosszabbítása: az autó, a ’gépmenyasszony’ a lábunké, a telegráf társadalmi hormon, és így tovább. A legintelligensebb közlési eszköz, a számítógép tudatunk kiterjesztése”.

Vagyis a kulturális (nyelvi) változások folyamata összefügg a technikai fejlődéssel, a technikai fejlődés azonban nem tünteti el a hagyományos kulturális formákat, legföljebb módosítja azokat, sőt az is előfordul, hogy régi formákat viszszahoz vagy helyreállít.⁶ Példaként említhetjük itt a mobilkommunikációval az „örök jelenléthez” való visszatérést, vagy éppen az sms-szövegrás sok olyan momentumát, amelyek korábbi írásbeliségi hagyományok föllevenítését jelentik. Általánoságban is elmondhatjuk, hogy az elektronikus- vagy sms-folklor a folklor kiterjesztése.

⁵ Magyarul közli: Fosztó László (1999: 300).

⁶ A dolgozat megírása után került kezembe Benczik Vilmosnak (2006) a témával foglalkozó kiváló könyve, amelyben a technológiának a nyelvre gyakorolt hatását sok szempontból alaposabban is kifejti. Ezúton köszönöm meg a kéziratomhoz adott hasznos tanácsait.

jesztését, új szerepkörökben való megjelenését valósítja meg, s erre a 20. századi média és informatika világának kutatói már jó előre figyelmeztettek.

Valódi nyelvi változásokra biztos állításokat még nem tehetünk, de megfigyeléseink alátámasztják ezeket a változásokat. (Pl. kreativitás, új szóalkotási módok, képi jelek, idegenszerűségek stb.) Tolcsvai Nagy Gábor (2004: 201) így látja: „A személyes és a személyesen vállalt elektronikus kommunikációban megmutatkozó változatosság általában erős alkotójelleget mutat, amennyiben új nyelvi formák létrehozását támogatja. E nyelvi világ fontos összetevői az új szóalakok, új jelentések létrehozása, a szlenges kifejezések gyakorisága, a becézések, a szövegelés (poénkodás), nyelvi durvaság, a tömörség, az emotikon és a friss, általában angol eredetű idegen szavak magyar átírású használata. Másrészt ennek is kialakult mára a konvencionális összetevője, amely a kreativitást fékezi.”

A szóbeliség-írásbeliség dichotóm megkülönböztetést a folklór és az új informatikai technológiák fényében föltehetően föladhathatjuk, s helyette átmenetekről, határesetekről, folyamatokról (tendenciákról) beszélhetünk. Már korábban is gyakran emlegettük az „íráskép hangulata, stílushatása” néven a szabályos, „helyes” és az attól eltérő írásmódból adódó többletközlési lehetőségeket (pl. betűnépiesség)⁷, ám az új technológiák ennél jóval összetettebb lehetőségeket kínálnak. A „folklórhordozónak” tekinthető szóbeliség és írásbeliség között a személyes/magán és nyilvános/közösségi oppozíciók bevonásával (természetesen további „keresztátmeneteket” jelentve) az informatikai világ további folklórhordozó csatornáit a következő skála szerint helyezhetők el:

személyes/magán				
chat	blog ⁸	fórum	magán-sms	magán-e-mail
szóbeliség				írásbeliség
faliújság ⁹	levelezőlista	„nyílt”-sms ¹⁰	hivatalos-e-mail	
nyilvános/közösségi				

A mediális kommunikációs műfajok skaláris megközelítését mutatja be Bader nyomán Érsok Nikolettta Ágnes (2006: 172–3). Az egyik tengely mentén mediálisan szóbeli és mediálisan írásbeli műfajok, míg a másik keresztengely a koncipiális szóbeli és koncipiális írásbeli műfajok helyezkednek el. Az egyes műfajokat a közelség–távolság (spontaneitás, magán jelleg – tervezettség, nyilvánosság) szerint sorolja be.

A szóbeliség és az írásbeliség „széles határán” megjelenő különféle szöveg-hordozó közlések rövidítésekből, egyéb informatikai jelekből is fölépíthetők, s így

⁷ Az íráskép hangulata témához lásd: NymKkv. 1/1040–4.

⁸ Internetes (nyílt, hozzászólásra is lehetőséget adó) napló.

⁹ Tkp. elektronikus hirdetőtábla egy honlapon.

¹⁰ „Nyílt”-sms-nek nevezzük a nagyobb nyilvánosságnak szánt sms-eket, pl. kör-sms, sms-fal, vélemény-sms, voksoló sms stb. (Lásd később.)

különbféle átmeneti kép+szöveg konstrukciók hozhatók létre. A jeltípusokban ma már szerepet szánunk a statikus (rögzített) és dinamikus (mozgó) jelek megkülönböztetésének is.¹¹ A folklórhagyományból is ismerünk a közlemények továbbítására különféle grafikus (képi), írásos és egyéb szövegrövidítési eljárásokat. Éppen a különféle informatikai közlésmódok teszik lehetővé, hogy a képi jelekből az írásos jelekbe való átmenetet, ennek különféle módzatait is modelláljuk. A következő táblázat a képi/írásos és a statikus/dinamikus oppozíciók szerint ábrázolja jeltípusokat:

	statikus jel	
	grafikus jel grafikus+szöveges szöveges	
képi jelek		írásos jel
	grafikus jel grafikus+szöveges szöveges dinamikus (mobil) jel	

4. Elektronikus folklór – sms-folklór. Az informatikai forradalommal be-köszöntött technológiai változások sem a nyelvhasználatot, sem pedig a folklórt-posztfolklórt nem hagyták érintetlenül. A nyelvben a beszéd és írás dichotómiája mellett létrejött a másodlagos szóbeliség és másodlagos írásbeliség (elektronikusan közvetített beszéd, és írás). A mai vagy posztfolklór pedig új megjelenési közeget talált magának ezekben a közegekben. A jelenséget **elektronikus folklórnak (e-folklór)** neveztem el.

Az e-folklór elektronikus adatbázisokban (tároló, a számítógépek memóriája) raktározódik. A tárolók folyamatosan gyarapszanak. Belőlük hívják (töltik) le, esetleg aktualizálják a felhasználók az időszerű információkat (jelen esetben folklór-vagy folklór jellegű termékeket) és azt az internetes hálózat segítségével bizonyos csoportoknak, köröknek elküldik. A különféle folklórjellegű üzenetek a következők: viccek, egyéb tréfás szövegek, beugratások, rémhírek, tanácsok stb. A terjesztés módja változatos: egyedi küldés (perszonalizálás), illetve különféle módon szerveződött-szervezett csoportoknak való továbbítás (pl. „listára küldés”). A jelenség sokban hasonlít a középkori eredetű, majd az írásbeliség terjedésével kéziratos, gépiratos, stencilezett, fénymásolt formában, a további terjesztés szándékával küldött „Szent Antal-lánclevélhez”. (A jelenséget még az informatikai korszak előtt földolgozta Hoppál Mihály, 1984.) Az sms-szövegek között találunk a hagyományos lánclevelekre emlékeztetőket is (l. később).

A mai internetes folklór egyik jellemző megnyilvánulási formája a **spam**, azaz a levélszemét. A spam természetesen nem folklór, bár a terjedési módja (eredete földéríthetetlen, sokszor automatikusan generálódik, kommunikációs zajt kelt), valamint olykor tematikája (óriási nyereség, nigériai „uralkodó” gyorssegély-kérelme, VIAGRA, AIDS, SEX, pénisznagyobbítás stb.) a modern mitológiákhoz tartoznak. Ha belegondolunk, a hagyományos folklórnak is van ehhez hasonló „idegesítő” vonatkozása: az örökös viccesélő, az anekdotaismételő, a csodaváró stb.

¹¹ Ez utóbbiak egyik első magyarországi leírója: Veszelszki 2005.

Az internet, illetve összekapcsolt adatbázisai lettek az elektronikus folklór tárházai. Az adatbázisok a modern emlékezetipar gyárjai, raktárai. Ezek az adatbázisok állandó kapcsolatban vannak a folklór hagyományos hordozóival: a szóbeli és az írásbeli emlékezettel. Az elektronikus adatbázisok ugyanis folyamatosan gazdagodnak, „töltődnek” a szóbeliségből és az írásbeliségből (rendszerint felhívásokra bárki küldhet be szövegeket), s bár ellentétes folyamatról, törlésről, törlődésről nem tudunk (az internet elvileg kizárja ezt a lehetőséget, hiszen valami, valahol mindig megvan), a nem használat, a nem alkalmazás (nem keresés) elvileg azt mutatja, hogy egy adott információ, folklórtermék nincs forgalomban.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az elektronikus adatbázisok a folklór korlátlan megőrződését és megsokszorozódását nyújtják. Három ok miatt ez még sincs így. Az első ok: bár az adatbázisok folyamatosan nőnek, a hagyomány szövegei még egyáltalán nincsenek teljes egészében az interneten. Elvileg azonban elképzelhető, hogy hamarosan minden verbális és nem verbális információ elérhető lesz a világhálón. A második ok sokkal érdekesebb: a meglévő anyagot sem mindig keresik (ez tehát „elfekvő”, nem aktív, esetleg kiháló folklór). A harmadik ok: az óriási technikai lehetőségek ellenére sem jelentőségében, sem mennyiségében, sem szövegtípusaiban nem látszik bővülni a folklór. Sőt úgy tűnik, hogy az embernek, az emberiségnek ösidők óta nagyon hasonló minőségű és mennyiségű folklórra (folklór jellegű termékre) van szüksége. Legalábbis eddigi kutatásaink ezt támasztják alá. Az új technológiák csak a régiék helyére lépnek, de ugyanazokat a kulturális, szociális, pszichikai stb. funkciókat látják el.

Az előzőekben vázlatosan bemutatott elektronikus folklórnak szoros, bár a terjedelmet tekintve korlátozott kapcsolata van az **sms-folklórral**. A kapcsolat kétirányú: az internetes adatbázisokba küldhető sms-folklór termék; valamint az internetről is lehet (sokszor ingyenes) sms-t küldeni. Az sms-folklórba sorolható jelenségek egytől egyig megtalálhatók az interneten (szűkebb változatban az sms-ről elérhető – ma még csigalassú – WAP-on) is. Ezért az egyszerűség kedvéért a honlapokról is gyűjtöttünk sms-folklórt.

A honlapok közt barangolva megtalálhatjuk a hagyományos és modern folklór tárházát („virtuális archívumát”), benne valamennyi ismert műfaját, műfajvariánsát (műfaji adaptációját), de csak nagyon kevés új, csak itt keletkezett, meglévő folklór-jellegű alkotásra bukkanhatunk.

A világhálón elérhető folklór (és egyéb) adatbázisok gyarapodása összefüggésben van a szórakoztatóipar robbanásszerű fejlődésével, a digitális szórakoztatóipar kialakulásával. Ezek az adatbázisok ugyanis az ingyenes szöveges adattárak mellett fizetős zeneletöltést (e-zene), polifonikus csengőhangokat, háttérképeket kínálnak. A 3G (harmadik generációs) gyors letöltést lehetővé tevő hálózatok és mobiltelefonok világában szaporodni fog az ilyen szolgáltatások száma, egyre összetettebb tartalmak, zenék, műsorok (pl. tévéműsorok), on-line játékok csábítják majd a mobilozókat. A honlapok szerkesztői most minél nagyobb „látogatottságra”, népszerűsége törekednek. Az ingyenes szöveges adattárak inkább csalogatónak foghatók fel.

Néhány olyan honlap, amelyen különféle tartalmi elrendezésben ingyenes folklórszövegek találhatóak (letölthetők és beírhatók) a sok más fizetős szolgáltatás mellett:

www.160.hu (utal az sms 160 karakterére), www.gumicsizma.hu, www.megacity.hu, www.lba.hu (humorportál, on-line humormagazin), www.egysoros.hu (címében utal a rövid szövegekre), www.7777.hu stb. A folklór szövegeket gyűjtő honlapok tehát interaktívak – s nyilvánvaló módon ösztönzik a honlaplátogatókat új, „jó” szövegek beküldésére. Másik részről az itt lelt szövegeket másolás nélkül (egyszerű kijelöléssel) lehet bárkinek továbbküldeni e-mail vagy sms formájában. Ha belegondolunk, valahogy így működik a saját memóriánkban tárolt folklórkinccs is.

Néhány tájékoztató példa a www.lba.hu tréfás – folklór-, folklorisztikus – szövegeket tartalmazó honlapról.¹² A honlap főmenüjének két oldalán található kínálat számos **szövegműfajt** sorol fel. Például (eredeti megjelölésben és helyesírással): viccek (anyós, állatok, erotikus, informatika, jean, munkahelyi, rendőr, szőke nő), sms-üzik (sms-beugratós, sms-idióta, sms-love, sms-vers), egysorosak (a jó, a rossz..., a sex..., akkora..., ál-arc..., autóhátsók, az élet..., csodatechnika, csúnyabeszéd,¹³ furu kaja, graffiti, ha..., használati utasítás, harap a kutya, hibás üzenetek, híressé vált, hogy is van ez...?, hogy hívják...?, humoros hirdetés, hülye kérdések, informatikus mondások, kevés, mint..., lefejellek, mint..., leghosszabb könyvek, legrövidebb könyvek, meghökkentő esetek, mi a különbség..., mi az abszolút..., mi vaaaaa...?, munkahelyi mondatok, nehogy már..., nem mindegy..., suliban, szidd a másikat, táblás feliratok, tréfás állás, olyan..., olyan hülye..., olyan éhes..., olyan ronda..., önéletrajzi mondatok, öregedés jelei, örök igazságok, ritka, mint..., rövid sztárlat, utolsó mondatok¹⁴, üzenetrögzítő, vicces nevek, wc-s falfrkák. Van külön „nyelvészkedés” rovat a következő csoportokkal: betűk+1, betűk+2, betűk+3, betűk+4, betűk+5, betűk+6, betűk+7, betűk+8, betűk+8. betűk+9, betűk+10 (vagyis a jelzett számjegyekkel rövidíthető szavak, pl. mind1 = mindegy), betűk+jelek, betűk+jelek+számok, aszparanta, csak a neve más..., eszperente, öszpöröntő, mozaikosdi (mozaikszók vicces feloldása)¹⁵, murimagyarázat, nyelvjáték, nyelvtörő, palindrom. Az „ünnepnapok” rovatban ünnepi jókívánságok (köztiük sms-ben küldhető) kaptak helyet: névnap, locsolóversek, valentín nap, válaszlocsoló versek, télapó, karácsony, szilveszter, születésnap, újévi fogadalmak. Van még „szinonimák”: emberi has, mobiltelefon, magastalpú cipő, valamint filmekhez, rádiókhoz, televíziókhoz kapcsolódó szövegek stb. Az egyik honlapon „jólnevelt káromkodások” rovata fedezhető fel.¹⁶

Mindezek a kategóriák kör-e-mail formájában is terjednek. Amióta van e-mail-címem, rendszeresen kapok tréfás kedvű és (éppen) ráérő barátaitmtól humoros

¹² www.lba.hu, letöltés: 2006. július 16. A csúnyabeszéd kategóriában 2004. május 3-án 270 káromkodást gyűjtöttünk (le).

¹³ A káromkodásokat értik rajta. Bárki beküldhet új káromkodást.

¹⁴ Igen elterjedt az internet-folklórban az „utolsó mondatok”/”Emberek utolsó mondatai” szövegsorozat. Mint kiderült, ez is nemzetközi humorműfaj. Pl. „Die letzten Worte des Elektrikers: Was is'n das für'n Kabel?, ... des Beifahrers: Rechts ist frei stb. Riszovannij Mihálynak köszönöm az adatokat.

¹⁵ Pl. régen vicc formájában: „– Mit jelent a MÁV rövidítés? – Mindig Állunk és Várunk.” A honlapon ilyen formák vannak: FTC – Fővárosi Tehén Cirkusz, MOL – Megemeljük az Olaj Literjét stb.

¹⁶ Pl. Hogy a szsziik támadja meg a babsalátádat! Pacifütyi a popsidba! Szóljál szüleidnek, hogy fejezzenek már be!

szöveges összeállításokat. Léteznek azután különféle szövegtküldő szolgáltatások is. Ilyen például a több éve működő www.napivicc.hu, amely regisztráció alapján naponta továbbít vicceket, valamint kéri, ha valakinek egy vicc eszébe jut, akkor küldjön a szerkesztőségnek viccet. Ez az internetes viccmesélés (viccfogadás, vicctovábbküldés) ugyancsak fölfogható elektronikus folklórnak.

A honlapokon tanulmányozható elektronikus folklór jelensége sokban hasonlít az 1970-es évektől fölbukkanó ún. **xerox-folklórra**.¹⁷ Vagyis egy új írás- és képsokszorosító eszköz, a fénymásológép új közeget teremtett a folklórnak. Az elektronikus folklór hatványozott xerox-folklór, és egészen új távlatokat nyújt a hagyományos folklórnak is.¹⁸

Az elektronikus folklór legfőbb jellemzője, hogy határtalan. Vagyis **planetáris (globális) folklór**, s ennyiben megvalósít(hat)ja a McLuhan megjövendölte „világfalut”. Persze csak megvalósíthatja, hiszen éppen nyelvi korlátokból kisebb közösségeket is szolgál. Úgy véljük, hogy a nyelvi korlát még sokáig biztosítéka a lokális kommunikációnak, azon belül az irodalomnak és a folklórnak. (Bár éppen az „utolsó mondatok/Die letzten Worte...” az ellenkezőjét bizonyítják.)

Ahogy már utaltam rá, az elektronikus folklóron belül kell beszélnünk a sokkal jobban körülhatárolható **sms-folklórról**, jelen kutatásom tárgyáról. Az sms-folklór a mobiltelefonok rövid üzenetküldő szolgáltatásán továbbított szöveg, kép, ábraszöveg. Az sms-folklór tehát az elektronikus folklór fogalmán belül foglal helyet, s természetesen sok a kettő között az átjárás. Ilyen az internetről letöltött és sms-ben továbbított szöveg, vagy az sms-ről egy internetes tárolóba elhelyezett szöveg.

Az sms folklorisztikai-nyelvészeti elemzése

5. Az sms-folklór jellemzői. Az sms (rövid szöveges üzenet) már a kialakulásában is folklór (népi tudás) jellegű. Mint ahogy azt többször hangsúlyoztuk, az sms népszerűsége a semmiből lett..., azaz eleinte a gyártók és a szolgáltatók egyfajta belső, technikai csatornának szánták, egyáltalán nem reklámozták. Amerikában sokáig nem is használták. Mivel a lehetőség minden készülékben adva volt, a felhasználók egymástól hallva és tanulva kezdték el alkalmazni (vagyis szájhagyomány, folklór útján), s csakhamar már üzletileg is értékelhető szolgáltatássá kezdett válni. Az sms-ek és az sms-ezők száma ugrásszerűen és folyamatosan nőtt. Ma havonta egy átlagos mobilozó 40 sms-t küld, ez 9 millió magyar mobilozóval számolva évi 300 millió sms!¹⁹ És talán nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy ennek legalább 10%-a, azaz évi 30 millió sms – folklór-szöveget is tartalmaz!

¹⁷ Ennek sajátos változata volt a magyarországi (?) **stencilfolklór**. Az 1980-as években, még a fénymásoló-korszak beköszönte előtt egy korábbi sokszorosító technikával, a stencilgéppel sokszorosítottak különféle, a hivatalos írásbeliségben nem terjeszthető – leginkább obszcén – folklóralkotásokat. (A hasonló módon terjesztett szamizdatokról bő irodalmunk van, ez a stencilfolklór azonban – ismereteim szerint – dokumentálatlan és elemzetlen maradt.)

¹⁸ A jelenséget a számítógép rövidített „gép” megnevezése miatt nevezhetnének **gépfolklór**-nak is, de a szót már egy kiváló együttes lefoglalta.

¹⁹ (Munkatársainktól) Kicsi erő a 3G-ben. Népszabadság, 2006. július 28. 13.

Az **sms-folklórt** oppozicionális és egyedi jellemzőkkel lehetséges leírni. A nemzetköziség – nemzeti oppozícióban szólni kell az sms-folklór egyes képi és nyelvi jellemzőinek, különösen ezek összekapcsolódásainak planetáris (globális), vagyis nemzetközi mintáiról. Az sms-folklór fő hordozója azonban továbbra is a nyelv, ilyen szempontból a magyar sms-folklór a magyar nyelvhez kötődik. (Ebbe beleérthetjük a szórványos kevertnyelvű jelenségeket is.)

A szóbeliség–írásbeliség oppozícióban furcsa váltásokat láthatunk. A folklór alapvetően szóbeli, de több évszázados múltra tekinthet vissza az írásbeli folklór is. Helyesen állapítja, jósolja meg Keszeg Vilmos (1991: 14), hogy a „népi írásbeliség terjedőben van”. Olyannyira, hogy mára létrejött egy másfajta írásbeliség is, amely leginkább az ilyenfajta termékek hordozója. Az sms írásbeli szöveg, de sokszor képekkel, jelekkel (ikonokkal) egészül ki. Az sms-írás azonban többnyire nem a megszokott írásbeliség, hanem egy megváltoztatott, kisközösségi (szubkulturális), helyi szabályokkal módosított változata, úgynevezett **másodlagos írásbeliség**.²⁰ Elmondhatjuk, hogy az sms-folklór fő hordozója a homogénnek nem tekinthető másodlagos írásbeliség, s megerősíthetjük a korábbi megállapításokat: „Az írásbeliség nem befolyásolja a folklór variabilitását” (idézi: Keszeg 1991: 7). Sőt úgy látjuk, hogy a nem hagyományos írásbeliségnek tekinthető másodlagos írásbeliség a folklór új formáinak kedvelt kiteljesedési lehetősége.

A folklór jellemzője a pillanatnyiség és a hagyományozódás. Az sms-folklór megadja a pillanatnyiség, a **szinkronicitás**, az „itt és most”, a jelenlét élményét, egyúttal biztosítja a megőrződést, hagyományozódást is (a mobiltelefonban több száz sms megőrizhető, számítógépre, adatbázisba kimenthető). Az „itt és most” élménye kiegészül a „bármikor elérhetőség” személyes érzésével is.

A folklór jellemzője a közösségi jelleg és az anonimitás, amely szemben áll az individualitással és a szerzőséggel. Az sms-folklórtermékek túlnyomó többségében sem ismerjük a szerzőt (legfőljebb a küldőt), a szövegek is alapvetően kollektív, hagyományozódó jellegűek.

A folklór jellemzője a terjedés. A hagyományos folklór a szóbeliségben (szájról szájra) terjed. Később kutatásaink bizonyították az írásbeli **terjedés** sajátosságait (kézirat, bevésés, felirat, graffiti, stencil-, xerox-folklór). A korábbi technikákhoz képest az sms-ben való terjedés sokkal inkább a szóbeli terjedéshez hasonlítható (pl. **körsms**).

A folklóralkotások esetében ma már nem hagyhatjuk figyelmen kívül a folklorizmus és a folklorizálódás jelenségét sem. Az sms-folklórban a „magas” vagy hivatásos kultúra és a hagyományos folklór közötti ide-oda vándorlást, a mozgást tapasztalhatjuk, mintegy a „köztes” jelleget. Mindkét irányba vándorolnak hiedelmek, tartalmak, nyelvi-stiláris megoldások. Maga a kommunikációs technológia és megjelenés (sms, másodlagos írásbeliség) azonban azt mutatja, hogy az egyedi,

²⁰ Érsok Nikoletta Ágnes (2006) a nemzetközi szakirodalom alapján bizonyítja, hogy a chatkommunikáció estében ez a másodlagos írásbeliség korántsem tekinthető homogénnek, s ahogy már idéztem, Bader és Koch–Oesterreicher szerint helyesebb egy folyamatábrában elhelyezni a mediálisan szóbeli – mediálisan írásbeli/konceptcionálisan szóbeli – koncipiálisan írásbeli tengely mentén. A chatkommunikáció és az sms-kommunikáció érintkezése miatt fölvetését a mi témánkban is hasznosítani lehet.

sajátos kifejeződési formák keresése folyamatos. Folklor alkotások megjelenése az sms-ben még nem föltétlenül folklorizmus. A másodlagos írásbeliségnek az első, hivatalos írásbeliségre gyakorolt hatása azonban már neo- vagy posztfolklorizmusnak fogható föl.

A folklórjellemzők között a legjellemzőbbnek tartjuk az invariáns–variáns jelleget, vagyis a folyamatos változatképzést. Bár az elektronikus vagy az sms-folklór fő jellemzője lehet a változatlan formában való megőrződés, mégis a „nem ellenőrzött”, „nem hivatalos”, tetszés szerint bővíthető adatbázisok a változatképzésnek, a hatások szelektív és folyamatos beépítésének a lehetőségét megadják. Így tehát továbbra is alapvető folklórjellemző, hogy egy adott alkotás, termék csak változatokban él.

Az sms-folklór legfontosabb pragmatikai jellemzője kötelező terjedelmi behatároltsága: vagyis a 160 karakter/betűhely. Ezt kevésnek gondolnánk, de kutatásaink azt bizonyítják, hogy még ezt sem használja ki az sms-ezők túlnyomó többsége. („Folytatásos” sms-t pedig csak a legritkább esetben írnak.) Vagyis a 160 karakter egy (folklór vagy más) üzenetre rendszerint sok. A rövideget tömör megfogalmazással és rögzítéssel oldják meg. Ezért az sms-folklór legjellemzőbb tulajdonsága a minimalitás (rövid forma), ezért is nevezem: **minimálfolklór**nak.²¹

A pragmatikai jellemzők között kell megemlíteni az **aktivitás** és a **beszélgetőalkalmak** összefüggését is. A mobiltelefon sajátos cselekvésformákat hív elő az emberekből. Ilyen például a hüvelykujj-effektus (különös tekintettel a jobb hüvelykujj reaktiválása), a titkos sms-ezés (amikor szemkontaktus nélkül, például pad alatt, hát mögött vagy zsebben képes valaki sms-ezni), vagy például a mobiltelefon időstrukturáló szerepe (várakozás közben pótcselekvés a telefon nézegetése, játék, előre eltervezett sms-ek megírása, egyszerűen „Hogy vagy?” típusú fatikus sms-ek küldése). Sms-kutatók megfigyelték, hogy kényszerű szabadidőben, például várakozás közben, illetve éjszaka megnő az sms-küldések száma. Hasonlít ez a jelenség a hagyományos beszélgetőalkalmakra (vasútállomás, buszváró, templom előtt, kút, kiülés a kispadra, pálinkafőzde, kocsmá).

Bár az sms-folklór-termékek szövegei megegyezhetnek a szóbeli vagy egyéb írásbeli folklór-szövegekkel, mégis más minőségű folklórnak gondoljuk őket. Hiszen a folklór-szituáció olykor csak egy szöveg („jó szöveg”) továbbküldése a kreativitás, alkalmazás bármilyen gesztusa nélkül. Az sms-t sokban a graffitihöz hasonlíthatjuk. Hiszen a graffiti is hordozója lehet sokféle szövegnek. De természetesen vannak kreatív graffitiző és sms-szövegalkotó egyéniségek is, akikről ugyanolyan keveset tudunk, mint a közmondások, szólások kitalálóirol (a „szólástarisznyákról”). A kulturális antropológia és az etnográfia előtt föltehetően még nagyon sok „informatikai szokás” felderítetlen. Amelyet majd egy **médiaetnográfia**nak nevezhető kutatás tárhat fel. Jól látja ezt Kömlödi (1999: 75): „A mai médiavilág olyan, mint egy újonnan felfedezett földrész: ismeretlen tájak, ismeretlen népek, ismeretlen nyelvek... A nyelvek elsajátításában pedig általában a legfiatalabbak, a gye-

²¹ A „teljes minimalizálás” gondolatát Nagy Olivér tanítványomnak (Szombathely) köszönöm. A magyar nyelv „alkalmazása” az sms írására című szemináriumi dolgozatában használta ezt a fogalmat.

rekek jeleskednek. Amikor azt hisszük, hogy őket óvjuk a TV-szűrőtől, a World Wide Web-től, szerepjátékoktól, valójában saját hatalmunkért remegünk. Ők megtanulják – vagy máris megtanulták – a nyelvet, bánni is tudnak vele. Például amikor a pillanat tört része alatt kell döntést hozniuk, több csatornán érkező információ-áradatot szimultán kezelniük, ezt automatikusan teszik. Ne csodálkozzunk: egész addigi életük másról se szólt, mint a komplexitás, a káosz befogadásáról.” S ebben a befogadásban, információkezelésben a folklórtermékeknek is nagy szerep jut (és persze felhasználóikban ez rendszerint nem tudatosul, ahogy a valódi folklórtermelőkben sem).

Az sms mint médium jellemzői miatt a hagyományos folklórműfajok nem mindegyike „sms-íthető”. Monda, mese, népballada, népdal stb. sms formájában nehezen képzelhető el. A modern minimálfolklór termékei azonban szinte kivétel nélkül megjelennek. Sőt vannak kimondottan sms-folklór-szövegek. Olyanok, amelyek megjelenítése csak sms-képernyőn érvényesül (pl. beugratósok, metasms-szövegek).

Az egyes folklórműfajok médiumok közötti „közlekedését” jól mutatja például a **láncclevél** műfaja. A lánclevél eleinte írott (másolt) levél volt, majd különféle technikákkal sokszorosították, manapság e-mail és sms formájában terjed.

A rövid, csattanós, különösen szóviccek (pl. a *Mi a különbség?* formulán alapuló viccek) terjesztésére alkalmas az sms. A viccmesélés hagyományos kontextusa, alkalma azonban sms-ben nem teremthető meg.

Ahogy korábban már bemutattuk, 2002-ben az országgyűlési választások alkításában nagy szerepet kapott az sms-ben kivirágzó **választási népköltészet**,²² amely sokban emlékeztetett a másfél évszázados választási rigmusokra (klapan-ciákra), illetve a későbbi jelszókultúrára (Balázs 2004). A választási sms-hadjáratban rigmus (pl. Kossuth-nóta, illetve locsolóvers átírata), jelszó, vicc, valamint a tréfás dezinformáció eszközöként (hangulatteremtésként) álhír, álközlemény bukkant föl mint sms-folklór-anyag.

Az sms jellegéből adódóan nemcsak szövegek, hanem ábrák, képek, sőt (csengő)hangok, zenék stb. is őrizhetők a mobiltelefonban. A telefonokra tölthető egyedi díjazott képek, háttérképek, (mozgó) képernyővédők, az **oplogók** (< operátor logók) **újfajta népművészet**ként szolgálnak, és hasonlatosak például a test felöltöztetéséhez (az öltözet variálásához). Hasonló célt szolgálnak az egyéniesített csengőhangok, a cserélhető előlapok. Az oplogó segítségével a tulajdonos saját képére formálja a telefonját. Az egyik mobilszolgáltató honlapján felhívást tett közzé oplogó alkotására. Egy év alatt 25 ezer képet alkottak.²³ Az oplogó persze csak a készülék képi eszköze. Az sms képi eszköze a **smiley** (emotikon, mosolykód, érzelemjel, vigyori), amelyek további hangulatjelölő írásjelként, valamint rövidítésként, egyszerűsítésként, titkosításként szolgálnak. A képek és a szövegek sokféle kapcsolatba léphetnek egymással. Lehetséges csak képet vagy ábrát küldeni. Vannak azután a nyomógombokkal mozgásba hozható „dinamikus” képek. Gyakori a képeknek

²² György Péter. Választás és kommunikáció. Népszabadság, 2002. május 4. 21.

²³ Nyíró András: Miért jó az oplogó? Népszabadság, 2001. november 3. 24.

a szövegekkel való kapcsolatba hozása, illetve a szövegrövidítés, szövegegyszerűsítés kép, képi jel segítségével.

Az sms-folklór következő jellemzője az **ünnepek köré szerveződés**. Karácsonykor, újévkor és húsvétkor kimutatható a kiugró sms-forgalom. Az ekkor küldött sms-ek jó része jókívánság, köszöntő – folklórtermék. Gyűjtésünkben tudjuk, hogy a fiatalok kultúrájában mintegy 15 éve felbukkant Valentin-nap (a szerelmesek napja, február 14.) ugyancsak kiugró sms-forgalmat produkál. A Valentin-napi sms-köszöntőkből ugyancsak nagy korpuszt tudunk összegyűjteni. Az egyéni ünnepnapok közül névnapra és születésnapra vonatkozó sms-köszöntőket ismerünk. Általában megfigyelhető, hogy az sms-köszöntők a korábbi szóbeli, majd képeslap-szövegeken alapulnak, bár ezeknél változatosabbak, sajátosabbak. Az egyes ünnepekhez kapcsolódó köszöntésintenzitás és köszöntésrepertoár hasonló a hagyományos megoldásokhoz. A szövegek leginkább „fejben” élnek. Ismerünk sms-feljegyzéseket is. Az interneten **sms-tárolók** találhatóak, ahonnan ötleteket lehet meríteni, sőt a szövegeket rögtön le lehet tölteni. Az ilyenfajta szövegküldést nevezik **instantnyelvhasználat**nak, szövegfolklórnak (Rácz, 2004). Például igen nagy a húsvéti locsolóversek vagy a névnapra szóló köszöntők száma, ám sokkal csekélyebb a születésnapra szóló köszöntőké. Fölvehető, hogy az sms-köszöntő egyben rítuspótló, vagyis szegényíti a valós, „ötérzékes” kapcsolatokat. Ez lehetséges, bár a folyamat a telefonálással, valamint a képeslapküldéssel már korábban megkezdődött.

A hálózatok modern kutatásában ugyancsak felbukkannak folklórjellemzők, például: a „**kisvilágosság**” felfogható a folklór világának, a **gyengekapcsoltság** és a **skálafüggetlenség** pedig terjedési-átadási formáknak (vö. Csermely 2005: 23–60). Nem véletlen, hogy a hálózatok világának kiterjesztéséről szóló munkában fel-felbukkan az sms is. Például: „A gyenge kapcsolatok stabilizálják a párkapcsolatokat... A törődést sokkal inkább ki tudja fejezni a gyakori SMS-üzenet (többszöri gyenge kapcsolat), semmit néhány ritka, de hosszú telefonbeszélgetés (ritkán létrejövő erős kölcsönhatás).” (Csermely 2005: 179). Később azonban ugyanennek az ányoldala is megfogalmazódik: „a személyes kapcsolataink sokdimenziós bonyolultságát az SMS-ek rejtőzködő felszínességgé silányítják” (Csermely 2005: 215).

Az sms-folklór alapvető jellemzője a szóbeliséghez és az írásbeliséghez hasonló személyes vagy kisközösségi (**pontról pontra**) terjesztés. (Van technikai lehetőség internetről egyszerre sok mobiltelefonra sms-t küldeni.) Az átlag mobiltelefonáló azonban úgy vesz részt a folyamatban, hogy a kapott sms-t (felszólításra vagy felszólítás nélkül) egy vagy több telefonszámra továbbküldi. Esetleg ír hozzá valamit. Érdekesebb ebből a szempontból Veszelszki Ágnes (2006) példái (amelyekben üzenetekbe ágyazódva jelenik meg a folklór jellegű közlés – *B. ú. é. k.* –, felhasználva egy folklorisztikus szövegalkotási módot – a „mozaikszavasdit”, azaz a rövidítést másképpen feloldó eljárást):

Boeingos, Ujdonsagregítő, Élménydus, Kaliforniai 2005(repülési orat hozo) évet kívánok! Puszt.

Bocs család, Ujdonsaghozó, Életkedvteli, Kirandulos 2005-ös évet kívánunk Nektek! Rengeteg puszko, Agiék

Békés, ujdonsagteremtő, életvidam, kudarcmentes 2005-öt!Macu:-)

Bulizos, Ujdonsaghozó, Életkedvteli, Kutnyusos 2005-öt kivanok!Millio puzsi,jo partizast Zsikééknél!Cupp

A személyes folklórátadástól annyiban különbözik az sms-ben közvetített anyag, hogy egyszerre csak egyirányú folyamat, ami lehetetlenné teszi az azonnali reagálást, illetve a partner reakcióinak megfelelő üzenetmódosítást.

A hagyományos folklór és az sms-folklór hasonlóságait, különbözéseit a következő táblázatban mutatom meg:

szempontok	hagyományos folklór	sms-folklór
önálló művészet	+	-
fizikai jelenlét	+	-
folyamatos üzenetmódosítás	+	-
sajátos nyelve/stílusa van	+	+
közösségi háttér	+	+
változatképzés	+	+
szinkronicitás	+	+
terjedés	+	+
szerzőség/anonimitás	+/-	+/-
szóbeliség/írásbeliség	+/+	-/+
közvetítő közegként is funkcionál	-	+
technikai eszközhöz köthető	-	+

További érdekes (és jelen pillanatban meg nem válaszolható kérdés), hogy milyen kapcsolat van a szóbeli és az írásbeli ember, vagyis a folklór embere és a **Gutenberg-galaxis** embere között. Törvényszerűnek látszik, hogy vannak csak a szóbeliségben és vannak csak az írásbeliségben kiteljesedő emberek. Vajon ezek az összefüggések miként változnak meg az internet világában?

Föltehető a kérdés, hogy az sms-folklór (vagy tágabban: **internetfolklór**) tekinthető-e **virtuális folklórnak**. A virtuális szó alapjelentéseiben (1. látszólagos, elképzelt, nem valódi, 2. lehetőségként létező, benne rejlő) nem. Új, informatikai jelentésében, amely a magyar nyelvben is meghonosodni látszik (4. *inf* hálózaton történő), azonban már eddig is beszéltünk virtuális irodalomról, virtuális írásról, s ebben az értelemben használhatjuk a virtuális (vagyis a hálózaton létező, ott terjedő) folklór fogalmát is.²⁴

²⁴ A jelentések forrása: Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 707.

SZAKIRODALOM

- Bakk Ágnes–Karolina 2005. *Az sms mint folklórszöveg*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Kézirat.
- Balázs Géza 1998. *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A–Z Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 1999. Kommunikációs létformák és átcsapások. *Magyar Nyelv* 1999: 138–54. Valamint ugyanezen a címen, de kissé átdolgozva: In: *Írás, írott kultúra, folklór*. Szerk.: Keszeg Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Kolozsvár, 1999: 310–31.
- Balázs Géza [2001]. *Zöld erdőben jártam... Locsolóversek*. Pauz-Westermann, Celldömölk.
- Balázs Géza 2001. *Miért jobb a sör a nőknél? Kocsmafizológia, aszfalköltészet, internetfolklór*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza szerk. 2002. *Informatikai technológia és nyelvhasználat*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest.
- Balázs Géza 2003. „Minden házfalat cseréljétek sms-falra!” Sms-fal mint elektronikus graffiti. *Magyar Nyelvőr* 127: 144–59.
- Balázs Géza 2004. Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 128: 36–53.
- Balázs Géza 2005a. Az új média új műfaja, az sms-hír – nyelvészeti megközelítésben. *Magyar Nyelvőr* 129: 129–50.
- Balázs Géza 2005b. Az internetkorszak kommunikációja. In: Balázs Géza–Bódi Zoltán szerk.: *Az internetkorszak kommunikációja*. Gondolat/Infonia, Budapest, 25–57.
- Balázs Géza–Bódi Zoltán szerk. 2005. *Az internetkorszak kommunikációja*. Gondolat/Infonia, Budapest.
- Bausinger, Hermann 1995. *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Benczik Vilmos 2006. *Hang, jel, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez*. Trezor, Budapest.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Gondolat, Budapest.
- Boglár Lajos (és munkatársai) 2005. *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest.
- Cherry Colin 1983. A kommunikációs robbanás. In: Hoppál Mihály és Niedermüller Péter szerk.: *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat*. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 95–110.
- Crystal, David 2001. *Language and Internet*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csermely Péter 2005. *A rejtett hálózatok ereje*. Vince Kiadó, Budapest.
- Dégh Linda 1994. *American folklore and the Mass Media*. Bloomington.
- Domokos Mariann 2004. Az sms szerepe a szövegfalorisztikai kutatásokban. Kézirat.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 127: 99–104.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2006. Szóbeliség és/vagy írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 130: 165–75.
- Fosztó László 1999. Nyomatott folklór. Mass media és a népi kultúra. In: *Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 7. Szerk.: Keszeg Vilmos. Kolozsvár, 300–9.
- Fukuyama, F. 1992. *The End of History and the Last Man*. Penguin.
- Hoppál Mihály 1984. Szent Antal-lánc avagy a szerencse lánclevele. *Világosság* XXV/12. 769–76.
- Keszeg Vilmos 1991. *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Kömlödi Ferenc 1999. Fénykatedrális. Technokultúra 2001. Kávé Kiadó, h. n.
- Kriston Vízi József 2006. „Újlesztendő, vígságszerző... sms-ben elküldendő!” Kézirat.
- Malinák Judit 2005. A személyes identitás létrejötté a médiakultúra globalizálódásának kontextusában. *Jel-Kép* 2005/1: 21–36.
- Nagy Olivér 2006. A magyar nyelv „alkalmazása” az sms írására. Kézirat.

- McLuhan, Marshall 1962/2001. *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Trezor Kiadó, Budapest.
- NymKkv. = *Nyelvművelő kézikönyv 1–2*. Szerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980., 1985.
- Pethő Zoltán 2003. A graffiti előfordulási formái. In: Zsigmond Győző szerk.: *Napjaink folklórja – Folclorul azi*. A Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Central Cultural al Republicii Ungare, Budapest – Bucuresti, 195–212.
- Rácz Johanna 2004. Az sms-kommunikáció nyelvi jellegzetességei. Szakdolgozat. ELTE BTK Művészetelméleti és Médiatudatási Intézet, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A hálózat nyelve. In: *Úó: Nyelv, érték, közösség*. Gondolat, Budapest, 188–205.
- Veszelszki Ágnes 2005. Dinamikus emotikonok. In: Balázs Géza–H. Varga Gyula és Veszelszki Ágnes szerk.: *A magyar szemiotika negyedfél évtized után*. Líceum Kiadó, Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest–Eger (Semiotica Agriensis 2.) 273–86.
- Veszelszki Ágnes 2006. Az sms nyelvhasználatának extralingvális és intralingvális vizsgálata. Szakdolgozat. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Voigt Vilmos 2003. A mai folklór történeti korszakai. In: Zsigmond Győző szerk.: *Napjaink folklórja – Folclorul azi*. A Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Central Cultural al Republicii Ungare, Budapest – Bucuresti, 9–16.

Balázs Géza

SUMMARY

Balázs, Géza

SMS folklore – the linguistic image of minimalistic folklore

The author previously published three papers in this journal concerning the world of SMS: on election SMSs (2003), on SMS as electronic graffiti (2004), and on SMS news (2005). In the present, concluding paper of the series, the folklore-type characteristics of SMS messages are investigated, using methods of folkloristics, textology, and anthropological linguistics. The theoretical point of departure is that folklore phenomena do exist irrespective of historical period or social layer. This is the basis of present-day folklore (also known as post-folklore) or, as it is also referred to in this paper: e-folklore, minimalistic folklore, computer folklore, or SMS folklore. Folklore-type characteristics of the techno-cultural world are described in terms of the paradigms of tradition vs. innovation, spoken vs. written communication (mediality), international vs. national aspects, etc. Within e-folklore, the author's special interest lies in SMS folklore. The most typical text types of SMS folklore are discussed in the following thematic order: festive messages, courtship/love, chain letters (forwarded letters), funny/tricky/misleading texts, maxims.

After a folkloristic/linguistic analysis of the corpus, the author states that SMS as a means of social communication offers human relationships, in particular, those formed by folklore messages, not only a novel medium but also a novel quality. It is not simply the case that traditional Christmas, Easter etc. postcards undergo a shift of medium and can be sent as SMS messages from now on. Three features of that novel quality are as follows: (a) extension of the human brain, of folklore memory (SMS storage, internet data bases), (b) automation of contacts: mobile phones and SMS make keeping in touch easy, (c) the psychology of contacts: SMS psychologically alleviates a number of types of inhibition; in other words, messages can be sent by SMS practically uninhibited.

It is to be emphasized that although SMS folklore does exhibit anthropological, 'eternally human' characteristics in many ways, it also shows particular features of what is known as post-folklore rather than traditional folklore, due to changes in the general circumstances.

A szövegértés fejlesztésének elmélete és gyakorlata*

Az elmúlt évtizedekben megváltozott az olvasás fogalma, elsősorban a kognitív tudományok hatására. Az olvasáskutatást sokáig a viselkedés-lélektani irányzatok olvasásfelfogása határozta meg. Eszerint az olvasás egyfajta dekódolás, amelynek során gondolattá és/vagy hangzó nyelvvé alakítjuk a vizuálisan kódolt információkat, azaz reprodukáljuk a jelentést. A megértés folyamatát a szöveg vezérli, sikerének kulcsa az alapvető készségek automatizáltsága. A behaviorista alapokon kibontakozó olvasáskutatás középpontjában ennek megfelelően a dekódolási készségek, a betű- és szófelismerés vizsgálata állt.

Az olvasás kognitív felfogása szerint az olvasó nem passzív befogadó, nem egyszerűen megérti, hanem aktívan teremti, konstruálja a jelentést, mégpedig meglévő tudása, tapasztalatai bázisán; vagyis a jelentés szöveg és olvasó együttműködésének, interakciójának eredménye (Iser 1996), egyszerűsített az egyéni olvasatok személyes konstrukciók. Mindez egybevágh a mindennapi tapasztalattal, hogy ugyanaz a szöveg mást jelent a különböző olvasóknak, sőt egy bizonyos olvasónak is más és más időben olvasva ugyanazt a művet.

A jelentésteremtés folyamatában az olvasó hipotéziseket, jóslatokat fogalmaz meg a szöveg várható folytatásával kapcsolatban, következtetéseket von le, ideiglenes jelentéseket tételez fel, nyomon követi azok érvényességét, szükség esetén korrigál, elhárítja a megértés akadályait (pl. megpróbálja kitalálni egy ismeretlen szó jelentését a kontextusból), vagyis problémákat old meg. Mindeközben felhasználja tapasztalatait, világismeretét. Az olvasás kognitív szemléletű felfogásában tehát a megértés aktív és produktív folyamat, amelyben kitüntetett szerepe van az olvasó előzetes tudásának (Czachesz 1999).

Az olvasás, megértés eredményeképpen az egyén tudásrendszere módosul, átalakul. Ez nem csak a tanuláscélú olvasás esetében van így. Plasztikusan ír erről Esterházy Péter az *Élet és Irodalom* 2002. október 25-i számában: „...Kertész Jegyzőkönyvének köszönhetem annak példászerű megélését, hogy mire jó az irodalom. Az ő pillantása révén lett nekem is tekintetem, az ő érzékenysége teremtette meg az enyémet, s láthattam rá a saját kiszolgáltatottságomra, sőt talán szenvedésemre, melyet amúgy észre sem vettem volna.” S bár nem tud mindenki – Márai kifejezésével élve – ilyen erővel, életre-halálra olvasni, a hatékony olvasás minden-

* Készült a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport OKTK A/0070/2004 számú pályázati programjában

képpen feltételezi, hogy az olvasó személyes kontextusába építse és reflektálja az olvasottakat.

Ez a fajta olvasásfelfogás áll a PISA-vizsgálatok hátterében is. A PISA-felmérések által vizsgált „literacy” – magyarul olvasástudás vagy még inkább olvasáskultúra – „az írott szövegek megértésének, használatának, értékelésének képessége annak érdekében, hogy az egyén képes legyen céljai elérésére, tudásának fejlesztésére, a társadalmi életben való részvételre” (Csapó 2002).

Összefoglalva az eddigieket: az olvasás mibenlétéről vallott nézetek jelentős mértékben módosultak az elmúlt évtizedekben. Ugyanakkor **konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy az olvasás komplex, bonyolult képesség, amelynek elsajátításához és a mindennapi élet különböző szinterein és helyzeteiben való sikeres alkalmazásához sokféle tudásra, valamint a kognitív funkciók, képességek megfelelő fejlettségére és működésére, együttműködésére van szükség.**

Az olvasás legfontosabb összetevőit, tényezőit szemlélteti a következő modell (Tóth 2002).

1. ábra. Az olvasás kognitív összetevői

Olvasásmegértés						
Nyelvi megértés				Dekódolás		
Háttértudás	Nyelvi tudás			Jelkulcs ismerete	Lexikai tudás	
	Fonológiai tudatosság	Szintaktikai tudatosság	Szemantikai tudatosság	Fonématudatosság	Alfabetikus elvi ismeretek	Betűismeret
					Szövegmechanikai ismeretek	

Tóth László: Az olvasás pszichológiai alapjai 9. o.

Mindegyik összetevőnek megvan a maga jelentősége, szerepe az olvasás folyamatában. Az egyik legfontosabb tényező, amellyel az olvasás-szövegértés fejlesztése során számolnunk kell, a háttértudás, hiszen amennyiben az olvasó nem rendelkezik a téma szempontjából adekvát, illetve elégséges tudással, a jelentésteremtés elakad.

Érdeemes még megemlíteni e modell kapcsán, hogy Tóth László a nyelvi megértés három szintjét különbözteti meg. Az explicit megértés a közöltek szó szerinti

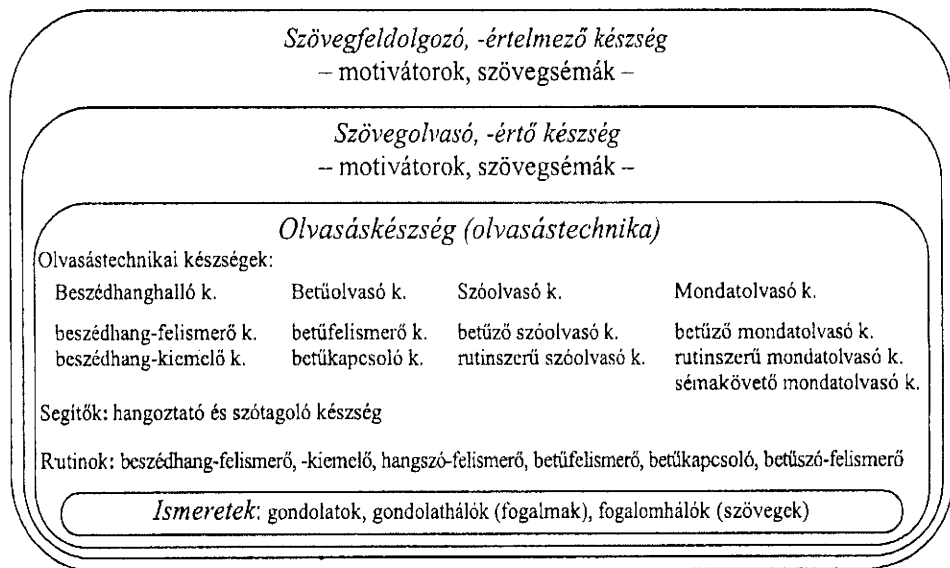

felfogása. Az implicit megértés a ki nem mondott, rejtett gondolatok megértését jelenti, alapvetően következtetéseken alapul, s a következtetések levonásában döntő szerepe van a kontextusnak. A kritikai megértés szintjén az egyén értékeli is az elhangzottakat, illetve az olvasottakat.

Tóth szerint az olvasás, a szövegértés színvonalát, eredményességét nemcsak ezek a tényezők befolyásolják, hanem az olyan kognitív funkciók is, mint például a figyelem, az emlékezet, a képzelet, a gondolkodás stb. Aligha vonható kétségbe, hogy a figyelem fókuszálása elengedhetetlen feltétele az olvasásnak. Azért kell ezt kiemelni, mert napjainkban egyre több a figyelemzavarral küzdő gyermek. Az ő fejlesztésük speciális ismereteket kíván a pedagógustól. Másrészt a jelentésteremtés sikere nagyrészt a rövid és a hosszú távú memória együttműködésén múlik, hiszen folyamatos interakcióra van szükség a feldolgozás alatt álló és a már feldolgozott szövegrészek, információk között.

Olvasás közben különböző összetett gondolkodási műveletek, olvasási stratégiák segítségével hozzuk létre a szöveg jelentését, illetve hártjuk el a jelentésképzést akadályozó problémákat. A lassú és bizonytalan dekódolás, a gyenge olvasástechnika óriási terhet ró mind a figyelem, mind a memória, mind a gondolkodás folyamataira olvasás közben. A figyelem jelentős részét leköti a kiolvasás, így kevésbé tud az olvasó a jelentésre összpontosítani. A lassú olvasás következtében hosszabb ideig kell a szavakat a munkamemóriában tárolni ahhoz, hogy összeálljon a mondatok jelentése. A gyenge olvasók megpróbálják a kontextus használatával kompenzálni szövegfelismerési problémáikat, ám ezt kevésbé sikeresen teszik, mint a jó olvasók, ráadásul ez kerül gondolkodási folyamataik fókuszába, nem a szöveg kifejtett vagy rejtett jelentéseinek létrehozása.

2. ábra. Az olvasásképeség szerveződése

Az olvasásképeséget sajátos pszichikus rendszerként értelmezi Nagy József az olvasástanítás megújításának lehetőségeit taglaló stratégiai tanulmányában az Iskolakultúra 2004. márciusi számában. Felfogása szerint az olvasásképeség sajátos rutinokból, készségekből és ismeretekből szerveződik.

A rutinok a másodperc töredéke, illetve legfeljebb 1 másodperc alatt automatikusan lezajló folyamatok. A készségek rutinokból, részkészségekből és ismeretekből szerveződnek, funkcionális működésük meghaladja a másodpercnyi időtartamot. A készségek között vannak úgynevezett komplex készségek, ezek közé tartozik az olvasástechnika, a szövegolvasó, a szövegértő, a szövegfeldolgozó és a szövegértelmező készség. Az ismeretek között a legegyszerűbb az elemi gondolat, amely egy szórutin és egy képzet vagy két szórutin kapcsolata. A legösszetettebb ismeret a fogalomháló, amely tulajdonképpen a szövegek pszichikus megfelelője.

Nagy József e modellt egy hosszú távú kutatás keretei között dolgozta ki, e projekt célja a kritériumorientált, személyiségfejlesztő olvasástanítás elméleti alapjainak, hátterének feltárása célirányos kutatásokkal, majd ezt követően a tanítás, fejlesztés programcsomagjának kimunkálása.

A kutatási koncepciót bemutató cikkben Nagy megállapítja: „A szövegolvasó, -értő, valamint a szövegfeldolgozó, -értelmező készségek komponenseinek rendszere ma még nem ismert” (Nagy 2004: 19).

Lénárd Ferenc már a 80-as évek derekán különböző részképességek hierarchikus rendszereként írta le az olvasást (Lénárd 1987). E felosztás egyik-másik terminusa – például a kritikai és a kreatív olvasás – a NAT-ra épült kerettantervben is szerepelt, ám korántsem biztos, hogy mindenki számára egyértelmű volt, mit is jelentenek. Annál is inkább, mivel az elmúlt évtizedekben a különböző szerzők gazdagították, átalakították az egyes kategóriák, szintek tartalmát (Adamikné 2004; Horváth 2004).

Az olvasási képesség hierarchikus modellje

Értő olvasás

– a szövegben kifejtett gondolatok, információk szó szerinti megértése

Értelmező olvasás

- a nyelvi utalások, implikációk megértése
- hiányzó szavak kiderítése
- fordítás (átfogalmazás, rajz, cselekvés)
- a rejtett gondolatok, a mögöttes, illetve alkalmi jelentés feltárása
- következtetések
- ok-okozati viszonyok megértése
- a költői nyelv megértése
- a szerkesztés által közvetített jelentések megértése
- az író szándékának kiderítése

Bíráló (kritikai) olvasás

- összevetés saját tapasztalatokkal, más forrásokkal
- hiányok, ellentmondások, hibák felfedezése
- tény és vélemény elkülönítése
- a szerző és a téma viszonyának feltárása
- ítélet-, véleményalkotás
- értékelés (viszonyítás erkölcsi normához, más szöveghez stb.)

Alkotó (kreatív) olvasás

- jóslás
- kérdések előzetes megfogalmazása
- a hiányok, ellentmondások megszüntetése
- a hibák javítása
- belső képek megalkotása
- az olvasottak megjelenítése, dramatizálás
- a történet folytatása, megváltoztatása

Az olvasás folyamatára nézve is léteznek különböző – lentől felfelé, fentről lefelé haladó, illetve interaktív – modellek, ezek bemutatása végképp meghaladná ezen dolgozat kereteit (Czachesz 1998; Tóth 2002).

Fontosabbak számunkra ezúttal azok a kutatások, amelyek a szövegértés fejlesztésének eredményességét befolyásoló tényezőket állították középpontba. A magyarországi vizsgálatok elsősorban a hazai és nemzetközi eredménymérésekhez kapcsolódnak. Az angolszász, ezen belül az amerikai kutatás és szakirodalom jóval szerteágazóbb és gazdagabb. Az USA-ban a közelmúltban több nagyszabású vállalkozás keretében is elvégezték az olvasástanítással kapcsolatos publikációk metaanalízisét annak érdekében, hogy átfogó, ám egyúttal pontos képet kapjanak a hiteles kutatási eredményekről, és meghatározzák a további vizsgálatok fő irányát, területeit (NRP 2000, RAND 2002). A következőkben részben ezen elemzésekre, részben további kutatók (Pressley 2001, Snow 2005, Allington 2005) írásaira támaszkodva igyekszem összefoglalni, melyek a **szövegértés sikeres fejlesztésének legfontosabb előfeltételei, elősegítői.**

Nagy egyetértés van a tekintetben, hogy a szövegértés alapja a szilárd olvasástechnika, a gyors és pontos dekódolás. Amennyiben a technikai alapok hiányosak, illetve elégtelenek, túl nagy figyelmet, erőfeszítést kíván a gyerektől a kiolvasás, így kevéssé tud a szöveg jelentésére figyelni. Kognitív kapacitását elsősorban a bizonytalan dekódolás kompenzálására használja, azaz megpróbálja a kontextusból kikövetkeztetni, amit nem tud elolvasni. A probléma jelentőségének illusztrálására lássuk a következő példát.

A sárkány keresztvázához a pajta falában találtam jó nádat. Eresztőzsineget Harasztiról vittem. Eljött a fölbocsátás reggele.

Kimentem a nagybátyám kukoricása melletti tarlóra. Ott legeltettek a „gulasgyerekek”. Remek szél fújtt északról keletre. Azonnal fölszállt a sárkány. Volt nagy hujjogató.

Tornai József: Az elröpült sárkány (részlet)

A szemelvény egy 2. osztályos olvasókönyvből való. Vajon mennyit ért a szövegből az a kisgyermek, aki a következőképpen olvassa e részletet:

A sárkány keresztvázához a pajta falában találtam jó nádat. Eresztőzsineget Harasztíróról vittem. Eljött a fölbocsátás reggele.

Kimentem a nagybátyám kukoricása melletti találóra. Ott legeltek a gulyásreggelek. Rémek szél fújt...

És ezek csak a mást olvasás hibái voltak, az újrakezdési, tagolási, hangsúly- és dallamhibák írásban nehezen adhatók vissza.

Napjainkban még a középfokú oktatás színterein is jócskán találkozunk olyan tanulókkal, akik lassan és nagyon hibásan olvasnak. Esetükben a technikai alapok megerősítése az elsődrendű feladat, természetesen az olvasás motivációjának kiépítése mellett.

Számok kutató úgy találta, hogy a szókincs és a megértés szoros korrelációban van. Az NRP (2000) megállapítása szerint ez azt jelenti, hogy a szókincs bővítése, az előzetes szómagyarázat növeli a megértést. Természetesen sok múlik a tanítandó szavak azonosításán.

Nálunk az olvasókönyvek, illetve az olvasókönyvi szövegek kiválasztását, összeállítását is körültekintőbben kellene elvégezni. Ha egy-egy olvasmányban túl sok ismeretlen szó van, hosszadalmassá válhat az előzetes szómagyarázat. Gondoljunk például a korábban olvasott két rövid Tornai-bekezdésre. Egy lakótelepen élő városi kisgyerek, aki még nem készített papírsárkányt, honnan ismerné az olyan szavakat, mint a *keresztváz*, *eresztőzsineg*, *fölbocsátás*, *tarló*, „*gulyásgyerekek*”. Persze ettől még nem kell „kiszervekíteni” Tornai József elbeszélését az olvasókönyvből. Elég egy megelőző technikaórán sárkányt készíteni, majd kipróbálni.

Hazánkban a Nagy József vezette szegedi kutatóműhelyben folynak a szókincssel kapcsolatos vizsgálatok. A leggyakoribb 5000 szó teszi ki a köznyelvi szövegek szavainak 96%-át, így az olvasó legfeljebb 5–10 ismeretlen szóval találkozhat oldalanként, és ez még nem okoz a megértésben problémát. Néhány szó jelentését ki lehet következtetni a kontextusból, ám a kontextust csak akkor tudjuk létrehozni, ha a kulcsfontosságú szavak jelentését ismerjük (Tóth 2002). A Szegeden folyó kutatások egyik célja az újraolvasás mellett olyan módszerek kifejlesztése, amelyek segítségével a leggyakoribb szavak felismerése automatikussá, azaz rutinná fejleszhető.

A szövegértés fontos feltétele a megfelelő háttértudás, világismeret. Régi felismerés, hogy elősegíti a megértést, ha az olvasó gazdag tudással rendelkezik azzal a témával kapcsolatban, amiről olvas. Az viszont új, hogy az olvasó szociokulturális háttere is erősen befolyásolja az interpretációt. Mégis mára általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a legtöbb szövegnek többféle legitim értelmezése van, gyakran éppen az olvasók eltérő kulturális háttéréből adódóan. Ugyanakkor vannak rossz interpretációk is, amelyek a szöveg túl kevés elemére támaszkodnak, vagy amelyekben a diák irreleváns vagy érintőleges tudást kapcsol a szöveg tartalmához. Az is előfordul, hogy az olvasó nem teremt kapcsolatot a szöveg tartalma és meglévő tudása között, jóllehet vannak ismeretei a témáról (Pressley 2001).

Végezetül sokat tehetnek a tanárok azzal, ha arra ösztönzik, bátorítják tanítványaikat, hogy minél többet olvassanak.

Komoly szerepet játszik a szövegértés fejlődésében az olvasás gyakorlása különböző célokkal, s ennek megfelelően sokféle olvasnivaló biztosítása. A nemzetközi olvasásvizsgálatok háttér-információinak elemzése azt mutatja, hogy a szövegértés színvonala magasabb azokban az osztályokban, ahol van osztálykönyvtár, s azt rendszeresen használják is. Amerikában és Nyugat-Európában sok helyütt órarendi foglalkozás a huzamos csendes olvasás, amelynek lényege, hogy a diák a maga választotta könyvet olvassa. Arra is van lehetősége, hogy olvasmányélményeit társaival vagy épp a tanárával megossza. A kezdő olvasók tanítására nem egyetlen olvasókönyvet használnak, hanem sok kis könyvet, amelyek nagy képeket, s eleinte kevés, majd egyre több szöveget tartalmaznak. Témájuk, műfajuk változatos, így gazdag választási lehetőséget kínálnak a gyerekeknek.

Az eredményes tanítás stratégiarepertoárral ruházza fel a diákokat, amelyek elősegítik a jelentésteremtést, valamint a megértés nyomon követését. Az olvasástanítás kutatásában sokáig a nehézségekkel küzdőkre fókuszáltak. A nyolcvanas években kezdték azt vizsgálni, hogyan olvasnak a jó olvasók, s e munka keretében feltárták az általuk használt stratégiákat, azaz gondolkodási folyamatokat, amelyek segítik őket az olvasottak megértésében, elrendezésében, értékelésében és megőrzésében.

A kutatók úgy találták, hogy a jó olvasó

- kapcsolatot keres meglévő tudása és a szöveg új információi között;
- meghatározza, hogy melyek a szöveg legfontosabb témái, gondolatai, hatáselemei, figyelmet szentel a szöveg szerkezeti sémájának;
- kérdéseket tesz fel önmagának, a szerzőnek, a szövegnek, s meg is válaszolja őket;
- érzékletes belső képeket alkot, grafikus szervezőket használ;
- következtetéseket von le, ítéleteket, jóslatokat, új gondolatokat fogalmaz meg;
- összefoglalja, újraalkotja az olvasottakat (pl. történettérkép segítségével), eredeti értelmezést hoz létre;
- javító stratégiákat használ (újraolvas, lassít a tempón, új kulcsszót választ stb.);
- nyomon követi saját megértési folyamatait.

Ami a stratégiák tanítását illeti, többféle koncepció és gyakorlat van. Léteznek olyan tanítási eljárások, technikák, amelyek egy vagy több stratégiára épülnek. E technikák rendszeres alkalmazása elvezethet a bennük rejlő és működő stratégiák elsajátításához, rutinszerű használatához. Ez azonban – a tapasztalatok szerint – inkább csak a jó olvasók esetében van így. A többségnek, s főleg a gyenge szövegértőknek, szükségük van a stratégiák explicit, azaz nyílt tanítására. Erre is többféle módszer dolgozott ki. Az egyik ezek közül a mentális modellálás, amelynek során a tanár hangosan gondolkodva bemutatja, hogyan használja egyik vagy másik stratégiát a megértés, jelentésteremtés érdekében (Duffy–Roehler–Hermann 1988). Ezt irányított gyakorlás követi párban vagy kiscsoportban, megfelelő tanári támoga-

tással, visszajelzéssel; végül eljutnak a tanulók az önálló alkalmazásig, azaz egyéni olvasmányaik olvasásakor is használják az adott stratégiát. Ez a felelősség fokozatos átengedésének Pearson és Gallagher által kidolgozott modellje (Harvey–Goudvis 2000). Az úgynevezett tranzakcionális stratégiatanítás módszerét Michael Pressley és társai dolgozták ki.

Vannak, akik a stratégiák egyenkénti tanítása mellett érvelnek (Keen–Zimmermann 1997), mások a több stratégia használatára épülő technikák, az úgynevezett csomagok használatát tartják célravezetőnek. Összegzésül elmondható, hogy a stratégiák tanításának módja kevésbé releváns a szerepükhöz képest, tudniillik hogy aktív interakcióra készítetik az olvasó gyermeket.

Ami tehát bizonyos: az olvasási stratégiák megtanítása, illetve alkalmazása magasabb szintű megértéshez vezet. Ugyanakkor az is kiderült a kutatások és a publikációk metaanalízise során, hogy elsajátításuk időigényes, így tanításuk is több éven át napirenden tartandó. Csak így remélhetjük, hogy a kevésbé jól olvasók is eljutnak a megértési stratégiák hatékony alkalmazásáig, s képessé válnak az adekvát stratégiák, illetve kombinációik megválasztására, rutinszerű használatára, valamint önszabályozásra, a stratégiák feletti kontrollra.

Egy következő, a szövegértés-tanítás, -fejlesztés eredményességét meghatározó tényező a stratégiák tantárgyi kontextusba ágyazott tanítása: az ismeretnyújtás és képességfejlesztés helyes arányainak kialakítása. A probléma vagyis megfogalmazása megtévesztő, hiszen tartalomtudás nélkül nem lehet képességet fejleszteni, semmiből nem lesz semmi. Az is tény, hogy a képességfejlesztés időigényes, a rendelkezésre álló idő hatékony felhasználása érdekében tehát optimális arányokat kell kialakítani.

A kutatási tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy a gyerekek akkor sajátították el sikeresen a stratégiákat, ha maguk is megbizonyosodtak a hasznosságukról, tehát arról, hogy jobban értik a szövegeket, jobban emlékeznek rájuk, ha alkalmazzák a tanult stratégiákat. Ha a stratégia túl szorosan kötődik a tantárgyi tartalomhoz, nem valószínű, hogy a gyerek képes lesz eszközként használni más tartalmak elsajátításakor (ld. Venn-diagram).

Jó néhány kutató jutott vizsgálatain során arra a következtetésre, hogy a szöveg szerkezetének vizsgálata, tudatosítása mélyebb megértéshez vezet. Érdemes tehát feltárni, tisztázni vagy éppen megvitatni, hogy melyek az olvasott szöveg struktúráképző elemei: a résztémák egymásutánja, az ok-okozati kapcsolatok, az időbeli vagy térbeli viszonyok, a hierarchia: tehát az alá-fölé rendeltségi kapcsolatok (pl. felosztás), a lényeges és lényegtelen elemek kapcsolata, esetleg összehasonlítása stb.

Azok a kérdések, illetve feladatok vezetnek mélyebb megértéshez, amelyek magasabb szintű gondolkodási folyamatokat váltanak ki. McDermott és Varenne azt dokumentálta, hogy gyakran maga a tanár a mélyebb megértés akadályozója. Megfigyelték, hogy ugyanaz a tanár a jó olvasók esetében magasabb szintű gondolkodási folyamatokra fókuszált, a gyenge olvasók esetében viszont egyszerű kérdéseket tett fel, ráadásul gyakrabban szakította meg a diákok olvasását, mint azt hibáik indokolták (Snow 2002).

Jó hatással van a szövegértés színvonalára a változatos, érdekes szövegfeldolgozó módszerek, technikák átgondolt használata. Magyarországon még mindig a frontális, tanári kérdésekkel irányított szövegértelmezés dominál. Nemigen ismerik, még kevésbé használják a pedagógusok a szöveg-diák, diák-diák interakcióra épülő, aktív és reflektív tanulást lehetővé tevő módszereket.

Számos tanulmány bizonyítja, hogy **a különböző együttműködésen alapuló munkaformák rendszeres alkalmazása mélyebb megértéshez vezet.** A kooperatív tanulás keretei között a diákok megoszthatják egymással egy-egy szöveggel kapcsolatban saját élményeiket, reflexióikat, problémáikat; tisztázhatják a homályos pontokat; megvitatják az egymásnak ellentmondó gondolatokat, értelmezéseket; új és újabb jelentéseket fedezhetnek fel, illetve teremthetnek közösen.

A gyakorlati és kutatási tapasztalatok szerint **a diákok aktívabb tanulóvá válnak, ha a tanár választási lehetőséget biztosít nekik** a tanulmányozandó témát, az olvasandó szöveget vagy az elvégzendő tevékenységet illetően. Az erősebb motiváció, a nagyobb érdeklődés pedig mélyebb megértéshez vezet. A hazai praxisban általános egykönnyűség és a frontális óravezetés aligha teremt kedvező feltételeket e tekintetben.

A sikeres fejlesztés kulcsfontosságú tényezője az egyéni fejlettséghez, igényekhez igazodó differenciálás. Ezt sem lehet frontális tanítással megoldani. A pedagógusok többsége ma már nálunk is belátja, sőt vallja, hogy a képességfejlesztés akkor lehet igazán hatékony, ha a tanár tekintettel van az egyéni sajátosságokra, a gyerekek eltérő háttéréből és tapasztalataiból adódó különbségekre, aktuális fejlettségi szintjükre, fejlődésük ütemére. A nem olvasóvá válás circulus vitiosusát csak az szakíthatná meg, ha ezt a felismerést nemcsak komolyan vennénk, de gyakorlatba is átültetnénk. Ez persze több, sokkal több munkát jelentene, mint a tananyagcentrikus tanítást.

Probléma esetén mielőbbi szakszerű intervencióra van szükség. Ilyenfajta kompetenciával nálunk egyelőre a logopédusok és a fejlesztő pedagógusok rendelkeznek, ám egyelőre kevesen vannak, nem jut elég belőlük minden iskolába. Örömdetes viszont, hogy számos tanító igyekszik szert tenni e tudásra a továbbtanulás, továbbképzés különböző formáinak keretében. Mindemellett arra is szükség lenne, hogy a leendő pedagógusok, elsősorban a tanítók alaposabb felkészítést kapjanak az olvasási nehézségek, problémák kezelésére.

Pozitívan hat a szövegértés teljesítményszintjére a diák fejlődésének nyomon követése, a körültekintő formatív értékelés. Ha érzi a diák, hogy figyelnek rá, értékelik erőfeszítéseit, elismerik eredményeit, de ugyanakkor követelnek is tőle; ha nemcsak a követelményekkel szembesítik, hanem azt is tudomására hozzák, hogy mi az, amit másképpen kellene tennie, vagy még el kellene sajátítania, illetve gyakorolnia; jobb eredményekre, nagyobb teljesítményre lesz képes.

Nálunk manapság semmi nem készíteti, kötelezi a tanítókat, tanárokat arra, hogy folyamatosan nyomon kövessék tanítványaik fejlődését. Még a tanítókra oktrojált szöveges értékelés sem feltétlenül, hiszen mindössze negyedévenként kell dokumentálniuk, hogy éppen hol tart a diák: mire képes, mivel küzd. Jóllehet ez az alapfeltétele a sikeres fejlesztésnek. Mégis: sokan ellenérzéssel fogadták a szöveges értékelés bevezetését, s pusztán adminisztrációs terheik növekedését látták

benne. A felső tagozaton és a középiskolában még ez a kényszer sincs, maradt a régi, jól bevált osztályzat.

Az igazi pedagógusok azonban szinte naprakészen tudják, hogy egyes tanítványaik éppen mire képesek, mi áll problémáik, nehézségeik hátterében, s fejlesztésükre nézve is rendelkeznek konkrét elképzelésekkel, tervekkel.

Összegzésképpen elmondható, hogy sok mindenre szükség lenne annak érdekében, hogy az évtizedek óta alacsony szinten stagnáló eredmények javulásnak induljanak. Több kutatást kellene támogatni, lefordítani és kiadni a külföldi szakirodalom alapműveit, megújítani a pedagógusképzés és -továbbképzés témánkba vágó tananyagát.

Ha visszatekintünk a szövegértés színvonalát befolyásoló, meghatározó tényezőkre, szinte mindegyik kapcsán találunk sóprögetni valót a magunk háza táján. A kedvező változásokhoz mégis elsősorban arra van szükség, hogy a pedagógusok belássák: nem a tantervet, a tanmenetet vagy éppen a tananyagot kell tanítaniuk, hanem a gyerekeket, ráadásul másképpen, mint korábban. Halaszthatatlanná vált, hogy megismerjék és alkalmazzák az együttműködésre épülő, aktív, interaktív és reflektív tanulást elősegítő módszereket.

A dolgozat további részében igyekeztem összegyűjteni és valamelyest rendszerezni különböző, szövegértést fejlesztő gyakorlatokat. Egy részük afféle alapozó, rávezető gyakorlat, de a szövegszintűek némelyike önmagában is megfelelő keretet teremthet egy-egy olvasmány alapos, mély értelmezéséhez.

Szövegértési gyakorlatok

Mondatszintű gyakorlatok

- mondatok kiegészítése (adott szavak közül vagy szabadon; kötőszóval, főnévvel, igével stb.)
- mondatok befejezése (a kötőszó adott)
- mondatok válogatása (Melyik mondat jelenti ugyanazt? Kakukktojás: Melyik nem ugyanazt jelenti? A költői nyelv értelmezése: Mit jelent?)
- mondatok elemzése (ok/okozat megkülönböztetése: Mi történt? Miért?)
- mondatok egyszerűsítése (lényegkiemelés)
- mondatok átalakítása (szórend)
- hibás mondatok javítása

Mondattömb szintű gyakorlatok

- mondatalkotás megadott mondat folytatására (pl. következmény megfogalmazása)
- a kapcsolóelemek összekötése
- a kapcsolat felismerése (kötőszóválasztás)
- mondatokra tagolás
- több mondatból egy
- egy mondatból több
- szavak jelentésének kikövetkeztetése a kontextusból
- hibák javítása

Bekezdésszintű gyakorlatok

- igaz-hamis állítások megkülönböztetése (a döntést támogató részletek aláhúzása)
- címadás
- a tételmondat felismerése, azonosítása a bekezdésben
- a tételmondat kiválasztása
- a tételmondat megfogalmazása
- a tartalom megértésének igazolása:
  - válasz kérdésekre
  - rajzolás
  - cselekvés (némajáték, állóképek stb.)
  - az információk vizuális megjelenítése (pl. belső képben, fűrtábrában, T-táblázatban, Venn-diagramban stb.)
- kép és szöveg összehasonlítása, a különbség keresése
- kérdések alkotása
- egymás tanítása
- összekevert mondatok sorrendjének megállapítása
- hiányok kiegészítése

Szövegszintű gyakorlatok

- címjósítás
- ötletbörze
- jóslás kulcskifejezések alapján
- a cím és a szöveg összefüggésének magyarázata
- címadás
- a bekezdések sorrendjének megállapítása (a kapcsolóelemek megkeresése)
- a szöveg tagolása adott vázlat alapján
- kevert vázlatpontok sorba rendezése
- hiányos vázlat kiegészítése
- vázlat átalakítása (rajzosból mondatos, mondatosból címszavas stb.)
- önálló vázlatkészítés
- vázlat bővítése jegyzetté
- bő jegyzet szűkítése
- hiányos jegyzet kiegészítése
- önálló jegyzetkészítés
- tagolatlan szöveg bekezdésekre bontása
- hiányos szöveg kiegészítése
- feladatok megoldása a szöveggel kapcsolatban
  - információk lokalizálása (adatok, információk, tételmondatok, kulcsszavak; helyszínek, időpontok, szereplők, események, okok, következmények stb.)
  - igaz-hamis állítások megítélését támogató részletek keresése
  - szavak, kifejezések, mondatok, információk stb. értelmezése, magyarázata
  - válasz kérdésekre (feleletválasztással, feleletalkotással)

- események sorrendbe állítása
- szereplők csoportosítása, összehasonlítása
- szereplők és cselekvések párosítása
- szereplőkhöz tulajdonságok válogatása
- szereplőskála
- díjak
- kérdések alkotása
- szöveg és kép párosítása
- vizuális megjelenítés: rajzkészítés, rajz kiegészítése, színezése, táblázat
- fűrtábra, táblázat, Venn-diagram
- dramatikus játék: némajáték, állókép, rögtönzés, szerep a falon, forró szék, szinkronizálás, belső hangok, fórumszínház stb.
- véleménynyilvánítás
- rangsorolás (szereplők, események, szavak)
- hangos gondolkodás
- INSERT (√: tudtam, +: új, -: másképp tudtam, ?: kérdésem van)
- TTM (tudom, tudni szeretném, megtanulom)
- egymás tanítása (kérdés, tisztázás, összefoglalás, jóslás)
- vak kéz
- mozaik
- jóslástáblázat (mi fog történni, miből gondolod, mi történt valójában?)
- cselekménytáblázat (valaki, akar valamit, de, ezért)
- mesetáblázat
- történetkép (hely, idő, szereplők, mi a probléma, 1., 2., 3., 4., 5. esemény, megoldás)
- történetkeret
- kettéosztott napló
- V.I.P. (nagyon fontos pontok)
- az utolsó szó jogán
- önindította visszatekintés
- szövegtömörítés (tartalommondás, ötujjas mese, írott összefoglaló stb.)
- a szöveg folytatása
- a szöveg átalakítása
- szövegalkotás (írott értelmezés, szabad írás olvasás előtt vagy után, hír, hirdetés, levél, naplójegyzet stb. írása)
- vita

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna 2002. *Anyanyelvi nevelés az abc-től az érettségig*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Allington, Richard L. 2005. The other five „pillars” of effective reading instruction. *Reading Today* 22 (6): 3.
- Cs. Czachesz Erzsébet 1998. *Olvasás és pedagógia*. Mozaik Kiadó, Szeged.
- Cs. Czachesz Erzsébet 1999. Olvasástanításunk eredményei és problémái. *Modern Nyelvoktatás* 5, 1: 25–35.

- Csapó Benő 2002. A tudás és a kompetenciák. OKI-konferencia: *A tanulás fejlesztése*. 65–74. <http://www.oki.hu>
- Duffy, Gerald G.–Roehler, Laura R.–Herrmann, Beth Ann 1988. Modeling mental processes helps poor readers become strategic readers. *The Reading Teacher* 41: 8.
- Harvey, Stephanie–Goudvis, Anne 2000. *Strategies that work*. Stenhouse Publishers, York.
- Horváth Zsuzsa 2003. *A szövegértés mint koherenciaképző a tanításban és a tanulásban*. <http://www.oki.hu>
- Iser, Wolfgang 1996. Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete. In: Kiss Attila–Kovács Sándor–Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv*. I. Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged. 247–8.
- Keene, Ellin O.–Zimmermann, Susan 1997. *Mosaic of Thought: Teaching Comprehension in a Reader's Workshop*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Lénárd Ferenc 1987. *Képességek fejlesztése a tanítási órán*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nagy József 2004. Olvasástanítás: a megoldás stratégiai kérdései. *Iskolakultúra* 4, 3–26.
- NRP 2000. *National Reading Panel*. Teaching Children to Read: An Evidence-based Assessment of the Scientific Research Literature on Reading and its Implications for Reading Instruction. Reports of the subgroups. <http://www.nichd.nih.gov>
- Pressley, Michael 2001. Comprehension instruction: What make sense now, what might make sense soon. *Reading Online* 5. 2. September <http://www.readingonline.org>
- RAND, Snow, Catherine chair of RAND Reading Study Group 2002. *Reading for understanding*. Toward an R&D program in reading comprehension. RAND Corporation. <http://www.rand.org>
- Snow, Catherine E. és Shattuch, Henry Lee 2005. *Improving Reading Outcomes: Getting Beyond Third Grade*. <http://www.gseweb.harvard.edu>
- Tóth László 2002. *Az olvasás pszichológiai alapjai*. Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen.

Tóth Beatrix

SUMMARY

Tóth, Beatrix

The theory and practice of text comprehension development

In the first part of the paper, the author discusses the changes that the notion of ‘reading’ has undergone in the past few decades, with special regard to the way ‘literacy’ is understood in the PISA surveys; then, she gives an overview of the most important components and factors of reading skills on the basis of the models of László Tóth, József Nagy, and Ferenc Lénárd. She also reviews – referring to studies published in other countries, mainly in the United States – the most important prerequisites of the development of text comprehension, touching upon characteristics of the Hungarian situation with respect to some factors. She writes more in detail about reading comprehension strategies and possible ways of teaching them, given that this is a fairly little known area in this country, even though in the States it has been a research topic for the past thirty years or more. The final part of the paper – making no claim for completeness – includes text comprehension exercises and techniques whose regular use may advance a successful development of children’s comprehension skills, their turning into reasoning and strategic readers, active and reflective learners.

Beszédfeldolgozási folyamatok összefüggései gyermekkorban*

Bevezetés

Az anyanyelv-elsajátítás folyamata több mint egy évszázada foglalkoztatja a kutatókat; a kezdetekben a hangsúly szinte kizárólagosan a beszédprodukcióna irányult. A pszicholingvisztika tudományának kialakulásával azonban fokozottabbá vált az érdeklődés a gyermekek beszédmegértése iránt. A beszédfeldolgozás folyamatának interdiszciplináris megközelítésére jellemző, hogy a pszichológia, azon belül a fejlődépszichológia oldaláról is foglalkozni kezdtek vele, de a gyermekek hallásának tanulmányozásakor a pedoaudiológiában is egyre gyakrabban merült fel az úgynevezett centrális hallás, illetőleg a centrális hallási zavarok kérdésköre (Keith 1999). A jelen és a közelmúlt kutatásaira mind a beszélés, mind a beszédészlelés és beszédmegértés tekintetében az jellemző, hogy főként a kora gyermekkor sajátosságaira irányul. A gyermekek beszédpercepciójával foglalkozó munkák jobbára egy-egy folyamat, avagy még inkább egy folyamat egy meghatározott szakaszának működését tárgyalják (Grunwell 1987; Hoffmann et al. 1989; Berko-Gleason–Ratner Bernstein 1998; Maassen–Groenen 1999; MacWhinney 2004). Az ezekről szóló tanulmányok többnyire angol anyanyelvű gyermekek vagy kétnyelvűek kísérleti adatait mutatják be. A közölt adatok nagyon fontosak ugyan a beszédfeldolgozás univerzális sajátosságainak megismeréséhez, nem alkalmazhatók azonban módosítás nélkül minden nyelvre; a nyelvspecifikus tényezők integrálása nélkülözhetetlen. Enélkül lehetetlen a közvetlen gyakorlati felhasználás, az oktató-fejlesztő pedagógiai munka megvalósítása.

A beszédészlelés kutatásának célja, hogy megértsük, miként képes a hallgató az artikuláció következtében létrejövő, folyamatos akusztikai jelből diszkrét nyelvi egységeket létrehozni. Mindez sajátos tartalmat nyer, ha arra gondolunk, hogy az anyanyelvét elsajátító gyermek beszédfeldolgozását próbáljuk megismerni. A nyelvi rendszer ekkor még nem alakult ki teljesen, a produktív stratégiák is állandó változásban vannak; sajátos a kapcsolat a beszélés és az elhangzottak megértése között. Kérdések sorozatát fogalmazhatjuk meg ekkor a működésekkel kapcsolatban. Miként észleli és érti meg a gyermek a hosszabb közléseket, a szavak sorozatát, a lexémákat; hogyan ismeri fel a szótagokat, a különféle kontextusban előforduló magánhangzókat és mássalhangzókat, és hogyan azonosítja a fonológiai szabályok működése következtében létrejött, módosult szegmentumsorokat? Mikorra és milyen módon alakul ki a fonológiai tudatosság, illetőleg a szegmentális és szupraszegmentális szerkezetek biztos felismerése? Mi történik akkor, amikor a gyermek a hangzó struktúrákból képessé válik a nyelvi jelentés kibontására? A felnőttek beszédészlelésének folyamatműködésére többféle hipotézis ismeretes. Az egyik szerint az akusztikai jelet valamiféle köztes absztrakt fonológiai egység – például szegmentum, szótag – formájában dolgozzuk fel, és ezt az egységet használjuk fel, hogy majd hozzáférjünk a lexikonhoz. Egy másik hipotézis szerint az akusztikai szignálban azonosított jegyeket a szavak alulspecifikált reprezentációival közvetlenül összevetjük. A harmadik felfogás szerint pedig az akusztikai jelből nyert információt közvetlenül a szavak fel-

* A kutatást a T 049426 sz. OTKA támogatta.

színi szerkezetével vetjük össze, és ekkor a felszíni szerkezetek tartalmazzák valamennyi fonetikai és fonológiai információt (Gósy 2005). A különböző elméletek az alapvető működésekben megegyeznek ugyan, de a (nem teljes) felsorolásból is látható, hogy jelentősek a részletkülönbségek. A gyermekek beszédfeldolgozásáról ugyancsak többféle hipotézis ismeretes, s ezek éppen a rész-folyamatok időzítésében és kapcsolatrendszerében tételeznek fel eltéréseket. Empirikus adatok nélkül a hipotézisek nem igazolhatók; megerősítésükhöz, avagy visszavonásukhoz azonban nagy mennyiségű kísérleti eredmény elemzése szükséges. A gyermek neurális hálózatát a huszadik század nyolcvanas éveiben a konnekcionizmus mint tanulási kulcsokat fogta fel, és ezeket értelmezte az egyszerű szabályok alkalmazása helyett. Ez mind a beszédprodukcóra, mind a beszédpercepcióra alkalmazható volt. A kilencvenes években újabb elgondolások merültek fel, mint a dinamikus rendszer elmélete, az optimalitáselmélet vagy a neurális plaszticitás biológiai modellje. A kognitív szemléletű nyelvfejlődési hipotézisek azt sugallják, hogy az előzetes „kognitív” osztályozás segíti a gyermeket abban, hogy nyelvi kategóriákat találjon. Ez a fajta szemlélet mutatja a legszorosabb kapcsolatot produkció és feldolgozás között az anyanyelv-elsajátításban (Crystal 1998).

Az elhangzó beszéd feldolgozása csecsemőkortól indul fejlődésnek; jellegzetesen megelőzi az aktuális verbális kommunikációt. A hároméves gyermek az elhangzó beszédet az egyes nyelvi sajátosságok részletes feldolgozásával észleli, s erre épül rá az értelmezés. A működések aprólékosak, és természetesen alapvető eltéréseket látunk a felnőttek beszédmegértési folyamatához képest. A kisgyermek továbbá nagymértékben felhasználja a vizuális információt, a hozzá beszélők szájmozgását, látható hangképzését, mimikáját. Négyéves korra a beszédpercepció mechanizmus működése megközelíti a felnőttét, és relatíve könnyen tesztelhetővé válik. Magyar anyanyelvű gyermekek beszédpercepciósi folyamataival részutatások már foglalkoztak, például a mondat- és a szövegértés összevetésével, avagy egyes észlelési folyamatok alakulásával (Gósy 1994; Kocsis 1996; Menyhárt 2003). Nem került sor még eddig egy átfogónak tekinthető és viszonylag sok gyermekkel végzett kísérletsorozatra. A jelen kutatás célja az volt, hogy első ízben elemezzük és írjuk le a 4–9 éves egynyelvű magyar gyermekek egyes beszédészlelési és beszédmegértési folyamatainak működését. Képet akartunk kapni a fejlődés menetéről, a percepciósi folyamatok összefüggéseiről, a mennyiségi és minőségi változásokról. A kutatás elméleti jelentőségét az adja, hogy konkrét adatok alapján először modellálja a vizsgált korosztályok percepciósi folyamatainak kapcsolatrendszerét. Gyakorlati vonatkozásai pedig az írott anyanyelv tanulásával függenek össze; választ adhatnak az iskolások egy részének olvasás- és írástanulási nehézségeinek okaira.

A kutatásnak több hipotézise volt, amelyeket korábbi empirikus és kísérleti tapasztalataink alapján állítottunk fel. Feltételeztük, hogy az alkalmazott módszer, a GMP beszédészlelést és beszédmegértést vizsgáló eljárás (Gósy 1995/2006) sztenderd értékeihez képest a vizsgált gyermekek egy része elmaradásokat fog mutatni, de úgy gondoltuk, hogy ezek az elmaradások különféleképpen érintik az egyes folyamatokat. Feltételeztük továbbá, hogy a morfofonológiai észlelésben és a szövegértésben fogjuk a leggyengébb eredményeket kapni. Mindennek ellenére elvártuk a beszédfeldolgozási mechanizmus közel folyamatos és fokozatos fejlődését. Előzetesen azt a hipotézist is felállítottuk, hogy a percepciósi folyamatok összefüggése mutathatja a fejlődést; ez más szavakkal megfogalmazva azt jelenti, hogy a fejlődés az összefüggések csökkenésében ragadható meg.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

Véletlenszerűen kiválasztott tipikus fejlődésű óvodás és iskolás gyermekek vettek részt a kísérletben 4 éves kortól 9 éves korig, életkoronként 100 gyermek, minden korcsoportban a fele leány, a fele fiú volt. Összesen 600 gyermeket teszteltünk. Valamennyien egynyelvűek (egynyelvű családokból), ép hallásúak, nem beszédhibásak. (A tesztfelvételt az a szülő minden esetben hozzájárult.) A gyermekeket részben a fővárosból, részben alföldi és dunántúli városokból és községekből választottuk.

A kutatás módszere a beszédészlelés és beszédmegértés vizsgálatára kifejlesztett és sztenderdizált GMP-diagnosztika volt (Gósy 1995/2006). A diagnosztika tesztjeit a gyermekek életkorának megfelelően alkalmaztuk; a négy- és ötéveseknél 7, a hatéveseknél 8, az iskolásoknál pedig 9 tesztet vettünk fel a beszédpercepció teljesítmény megítélésére. Az észlelési folyamatok minősítésére a GMP2, GMP4, GMP5, GMP10, GMP17 és GMP18, a beszédmegértési folyamatok minősítésére a GMP12, GMP16 tesztek szolgáltak. A mondatazonosítás zajban teszt (GMP2) a beszédészlelés akusztikai szintjének vizsgálatára alkalmas (ún. fehér zajjal elfedett 10 mondattal). A gyermek feladata az elhangzott mondatok azonnali hangos ismétlése volt. Példa: *A repülőgép most szállt le.* Frekvenciaszűrővel torzított tíz mondat pontos ismétlése mutatja a fonetikai észlelés szintjét (GMP4). Példa: *A vonat nyolc órákor indul.* A hangszalagra rögzített mondatok frekvenciatartománya mintegy 1000 Hz-es sáv (2200–2700 Hz között, 36dB/oktáv meredekségű szűrővel szűrve). A morfofonológiai észlelés vizsgálatát sajátos szerkezetű, szókincsű és tartalmú, elhangzásukban mesterségesen meggyorsított mondatok (GMP5) ismételtetésével teszteltük. A mondatok részben szón belül, részben szóhatáron érvényesülő fonológiai koartikulációs folyamatok eredményeit tartalmazzák (hasonulások, hiátustöltés stb.). A természetes ejtésű, férfihanggal rögzített mondatokat az eredeti bemondás tempójához képest mintegy 25%-kal elektronikusan felgyorsítottuk (az így kialakított tempó átlaga 14 hang/s). A mondatok jelentéstartalma szándékosan meghaladja az óvodáskorúak nyelvi ismereteit, például *Őt is beidéztek a tárgyalásra?* A szeriális észlelést (GMP10) az elhangzás sorrendiségének pontos visszaadása alapján vizsgáljuk. Tíz értelmetlen hangsor (pl.: *menelékej, szizidami*) azonnali ismétlése a gyermek feladata. A szövegértést (GMP12) egy mese meghallgatását követő megértést ellenőrző kérdésekkel teszteljük. Ekkor a szemantikai, szintaktikai struktúrák értelmezését, az ok-okozati viszony felismerését, illetőleg az asszociációs szint működését elemezzük. A mondatértési teszt (GMP16) az adott életkorban elvárt szemantikai sajátosságok ismeretének és a szintaktikai/grammatikai struktúrák feldolgozásának szintjéről nyújt felvilágosítást. A tesztsorozat anyaga az anyanyelv-elsajátítás morfológiai, szintaktikai és lexikai jellemzőit az adott életkorban tekintetbe vevő mondat, illetve valamennyinek egy tartalmi változata (pl. *Az egérke majdnem eléri a sajtot!* *Az egérke eléri a sajtot!*). A 20 mondatnak megfelelő színes rajz segítségével ellenőrizzük a gyermek mondatértési teljesítményét. A rajzok páronként megfelelnek egymásnak oly módon, hogy közöttük minimális az eltérés (pl. az egyik képen a kislány adja a könyvet a kisfiúnak, a másik képen pedig fordítva). A mondat elhangzását követően kell a gyermeknek a rajzpárok közül a megfelelőt kiválasztania. A beszédhang-differenciálás vizsgálatára szolgáló tesztben (GMP17) két rövid értelmetlen hangorról kell eldönteni az elhangzás után azonnal, hogy azonosak-e vagy sem (pl.: *móz/nóz, voka/vokka*). A transzformációs észlelés előjelzi a hang-betű megfeleltetés készségének kialakultságát (GMP18). A tesztben a gyermek feladata, hogy a 12 színes kis fakockát a megadott beszédhang(ok)nak megfeleltesse. A teszt fokozatosan egyre komplexebbé válik, amelyben a szeriális, a beszédhang-azonosítás és a differenciálás is szerepet kap. A tesztfelvételek egyénileg történtek, csendes szobában, délelőtt; az időtartama átlagosan 15 perc volt.

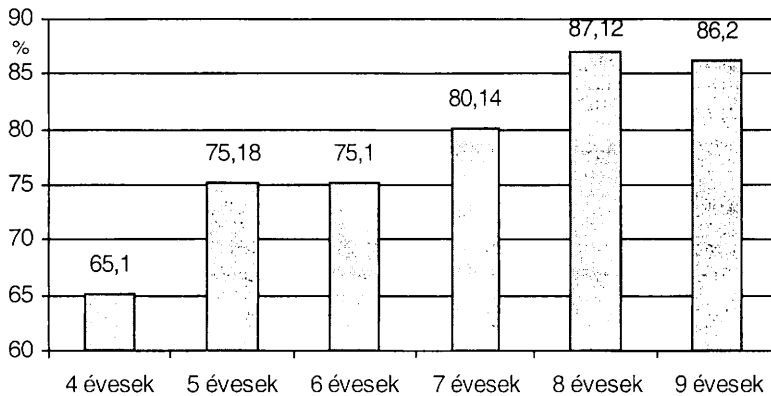
Egy gyermek esetében életkorától függően 70, 93, illetve 97 adatot kaptunk, a teljes adatmennyiség 52 400; a tesztlapokon a részletes minőségi elemzéseket is rögzítettük (pl.: hibátípusok, téves észleletek). A statisztikai elemzéseket az SPSS 8.0 szoftverrel végeztük (ANOVA, párosított t-próba, Pearson-féle korrelációelemzés).

Eredmények

A tesztekben kapott valamennyi adatot összesítettük, így egyetlen mutatót kaptunk egy adott korosztály elemzett percepció folyamatainak működésére vonatkozóan (1. ábra). A grafikonról leolvasható, hogy a legnagyobb változás a 4 és 5 évesek percepció teljesítményében következik be, az 5 és 6 évesek, illetve a 8 és 9 évesek között pedig gyakorlatilag nincs változás. Hat- és nyolc-

éves kor között fokozatos a fejlődés. A 'kor' az összes korcsoportot tekintetbe véve statisztikailag meghatározó tényező (a kéttényezős ANOVA eredménye: $F [2,448] = 13,404$; $p < 0,01$). A részletesebb vizsgálatok alátámasztják a mutatók által szemléltetett eredményeket; az 5 és 6 évesek, valamint a 8 és 9 évesek adatai között nincs szignifikáns különbség egyetlen folyamatban sem. A helyes percepció átlagos növekedése 4 és 5 éves kor között mintegy 10%, 6 és 7 éves kor között 5% körüli, 7 és 8 év között pedig 7%. A szórás relatíve nagy valamennyi korcsoportban. Az összes elemzett folyamatot tekintetbe véve a szórásérték a 4 éveseknél 21,57%, az 5 éveseknél 23,52%, a 6 éveseknél 34,93%, a 7 éveseknél 25,69%, a 8 éveseknél 17,28% és a 9 éveseknél 21,75%. Ezek az értékek mutatják a gyermekek közötti egyéni különbségeket; hétéves korig ez növekvő, majd csökkenő tendenciát mutat, kilencéves korban ismét megnövekszik.

A 4 és 5 évesek közötti ugrásszerű fejlődés jól ismert az anyanyelv-elsajátításban (Lengyel 1981; Gósy 2005); várható volt, hogy ez tapasztalható lesz a beszédfeldolgozásban is. Hasonlóképpen a 6 és 7 évesek közötti pozitív változás sem meglepő, hiszen előre jósolható volt a vizsgált folyamatok szintjének növekedése, amely szükséges az iskolai tanulásához. Ugyanakkor nagyobb különbséget vártunk itt, mint amit az adatok mutatnak; az előzetesen feltételezett nagymértékű fejlődés 7 és 8 éves kor között következik be, bár a feltételezettnél szerényebb mértékben és nagy valószínűséggel a célzott iskolai tanítás hatására.

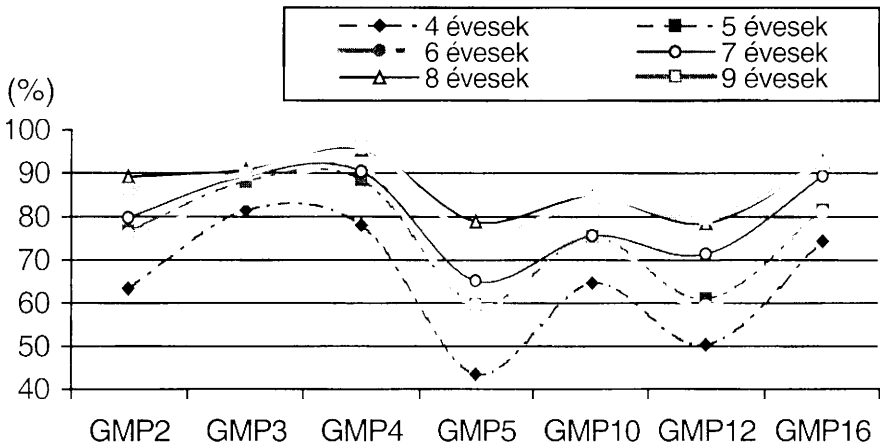

1. ábra

A beszédpercepció folyamatok mutatóinak változása az életkor függvényében

A fonetikai észlelés (GMP2, 3, 4) eredményei a legjobbak mindhárom korcsoportban, míg a fonológiai észlelési folyamatokéi (GMP5, 10) a leggyengébbek (2. ábra). A finom elemzések szerint éppen ez utóbbiak helyes megoldásainak aránya növekszik a legnagyobb mértékben. Feltűnő azonban, hogy még 9 éves korban sem közelítik az eredmények a 100%-ot. A hatéveseknél 49 gyermek ért el 90–100%-ot a zajos mondatok helyes ismétlésében, amíg a frekvenciaszűrt mondatok jó azonosítása 75 gyermeknél volt látható. A gyorsított mondatokat azonban már csak 36 óvodás tudta 80–100%-osan helyesen észlelni. A fonetikai és a fonológiai észlelést vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az utóbbi átlagos teljesítménye alatta marad a fonetikainak az óvodásoknál és az iskolásoknál egyaránt. Az óvodásokhoz képest azonban iskoláskorban csökken a két folyamat jó működése közötti különbség; a tendencia az, hogy az életkor előrehaladtával a fonológiai észlelési teljesítmény egyre jobban megközelíti a fonetikait. A legkisebbeknél még csaknem 30% a különbség a két észlelési folyamat átlagos szintje között, 9 éves korra ez csaknem a felére csökken. A hétévesek átlagos percepció szintje magasabb, mint a hatéveseké; és ez az elvárható életkori fejlődés nyomán követhető a nyolcéveseknél is. A 9 éves iskolások észlelésének átlagos szintje azonban alatta marad az

előző korosztályának; csupán 59 harmadikos volt képes például a gyorsított mondatok 90–100%-os helyes azonosítására. Felmerül a kérdés, hogy a 9 évesek teljesítménye nem tekinthető-e elmaradásnak az elvártakhoz képest? Az olvasási nehézséggel küzdőkkel végzett számos kutatásban igazolták a beszédészlelés gyengeségét, elmaradását, különösen a gyorsított akusztikai jelek feldolgozásával és a zajban elhangzottak ismétlésével kapcsolatban (Brady et al. 1983, Talcott–Witton 2002). Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a nem megfelelő szintű beszédpercepció teljesítmény valamilyen mértékben hatással van vagy lesz a gyerekek olvasástanulására, helyesírására. A problémák korai felismerése érdekében a beszédpercepció folyamatok iskolakezdést megelőző felmérése nagyon fontos, hiszen már ekkor előjelezhetik az esetleges későbbi problémákat (Boets et al. 2006).

2. ábra

Az elemzett beszédfeldolgozási folyamatok az életkor függvényében

A fonológiai működésekhez tartozó szeriális észlelés mintegy 10%-kal mutat pontosabb működést öt éveseknél a négy évesekhez képest (64,7%, ill. 75,4%); az 5, 6 és 7 évesek között nincs különbség. Ez azt jelenti, hogy a szeriális percepció a vizsgált hét éveseknél ugyanolyan szintű, mint az öt éveseknél. E folyamat működése óvodáskorban nagymértékben függ a logatom fonetikai és fonotaktikai felépítésétől. A leghosszabb és csak zárt szótagokat tartalmazó hangsor (*kriszposztyiivan*) volt a legnehezebb a gyermekek számára, legkönnyebbnek pedig az értelmes szóra hasonlító *zseréb* bizonyult. Kissé meglepő, hogy a hátul képzett, illetve elöl képzett labiális magánhangzókat egyaránt tartalmazó hangsort (*bakógy*) a gyermekek minden korcsoportban meglehetősen jól azonosították; ugyanakkor a hasonló magánhangzós *trankiin* logatom több nehézséget okozott nekik. Kismértékben ugyan, de öt hangsor esetében az öt évesek helyes felismerése jobb volt, mint a hat éveseké. Egyáltalán nem volt különbség a csoportok között a *siszidami* visszamondásában; vagyis amíg ez a négy éveseknek nem okozott különösebb nehézséget, addig az öt- és hat éveseknek igen.

Míg 6 és 7 éves kor között nincs különbség a szeriális percepcióban, addig 7 és 8 éves kor között majdnem 10%-kal nő a gyermekek teljesítménye (75,6%, ill. 84,6%). A 9 éveseknél nem tapasztalható fejlődés, átlagértékük megegyezik az egy évvel fiatalabb korosztállyal (84,3%). A logatomok helyes észlelésének tendenciája hasonló az óvodásokéhoz, csupán a *kriszposztyiivan* hangsor felismerése nő meg ugrásszerűen a kilenc éveseknél. A biztos sorozatészlelés fontos szerepet játszik az új lexémák elsajátításában és rögzítésében, valamint az írott anyanyelv megtanulásában. A szeriális észlelés problémái ezért nagymértékben gátolják a mentális lexikon növekedésének lehetőségét, valamint korlátozzák az írás és olvasás eszközzintű használatát. A sorozatészlelés zavart működése

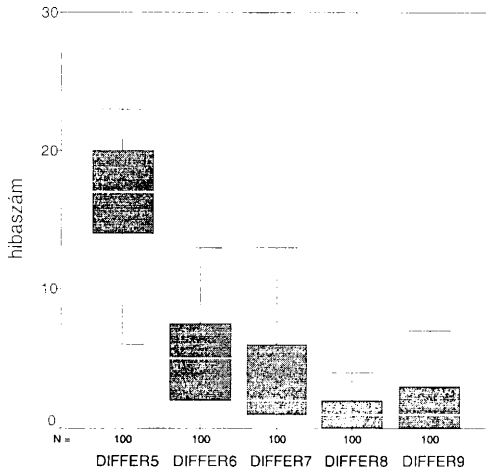

jellegzetes hibatípusokkal jár együtt: beszédhangok vagy szótagok kiesése, betoldása, esetleg felszerelése; a teljes hangsor torzítása (Gósy 1996, Imre 2006).

A fonológiai koartikulációkat tartalmazó gyorsított mondatok helyes felismerése és ismétlése teljesen azonos tendenciát mutat az óvodásoknál és az iskolásoknál is. Ugyanazok a szerkezetek jelentenek nehézséget mindegyik életkori csoportban, a különbség a megoldás helyességének szintjében van. Ez arra utal, hogy a fonológiai tudatosság fejlődése nagymértékben életkorspecifikus. Az *Átkokat szórt mások fejére* mondat eredményezte a legnagyobb hibaszázalékot minden korcsoportban. A négyévesek átlaga 22%, a kilencéveseké 51%, bár a hibatípusok jellegzetesen eltérők. Az óvodások rendszerint nem ismétlik meg a mondatot, avagy csak egy részét ejtik ki, többnyire azt sem tökéletesen. Az iskolások kisebb része logatomot vagy más szót is mond ismétléskor (pl. *ápkokat, mácsok; árkokat, helyére*); nagyobb részük különféleképpen hibázik, betold szavakat, gyakran névelőt, elhagyja a múlt idő jelét, kihagy szavakat stb. (egy jellegzetes hibás ismétlés: *Átkokat szór a másik fejére*). A legnagyobb mértékű változás a 4 és 5 évesek között látható, valamivel szerényebb az 5 és 6 évesek között. A 8 évesek ismét jobban teljesítenek a 7 éveseknél, míg a 9 évesek eredményei csaknem megegyeznek a 8 évesekével. A helyes észlelést a mondatok lexikális nehézségi szintje és a szemantikai feldolgozás nehezíti; a mindkétféle nehezítettséget tartalmazó mondatokban nagyobbak az életkori csoportok közötti különbségek (pl.: *Az irigység rossz tulajdonság*). A többi esetben kisebb az eltérés az életkor függvényében. Az ötévesek 7 mondat esetében átlagosan jobb teljesítményt értek el, mint a hatévesek; a nyolcévesek pedig 4 mondat esetében azonosítottak magasabb szinten a kilencéveseknél. A különbségek azonban statisztikailag nem igazolhatók. A fonológiai működések komplexebb nyelvi feldolgozást igényelnek, itt történik a fonémadöntés meghozatala, a fonológiai szabályalkalmazás, a fonotaktikai feldolgozások.

A **beszédhang-differenciálásban** az ötévesek 8%-ának a tesztje lett tökéletes, és több mint tízen 1–2 hibával oldották meg a megkülönböztetési feladatot. Egy magyar anyanyelvű gyermek tehát képes hibátlanul vagy majdnem hibátlanul a hangdifferenciálásra az adott teszthelyzetben már ötéves korában is. A hatévesek között azonban csak 14%-nál tapasztaltunk hibátlan teljesítményt, további 18%-uk pedig 1–2 hibával oldotta meg a feladatot. A harmadik osztályosoknak már a 40%-a tökéletesen teljesített, és ez – tekintettel arra, hogy több mint két éve olvasnak, írnak – nem nevezhető kielégítőnek. A másodikosok 42%-a, az elsősöknek pedig 22%-a oldotta meg a tesztet tévesztés nélkül. A legnagyobb fejlődés az öt- és hatévesek, valamint ismét a hét- és nyolcévesek között tapasztalható. Az ötévesek legnagyobb mértékben a mássalhangzók időtartamának elkülönítésében tévedtek; itt a helyes megoldás mindössze 15%, továbbá komoly gondot okozott nekik a zöngesség tényének megítélése. A hatéveseknél 27-en hibátlanul oldották meg a feladatot; a maximális hibaarány 74% volt. A beszédhangok differenciálása iskoláskorban várhatóan biztosabb; 6 és 7 éves kor között a hibák száma átlagosan kettővel csökken (ez átlagosan közel 10%). Az adatok szórása a nyolcéveseknél volt a legkisebb; a 9 éveseknél ebben a tesztben is tapasztalható a fejlődés megtorpanása (3. ábra).

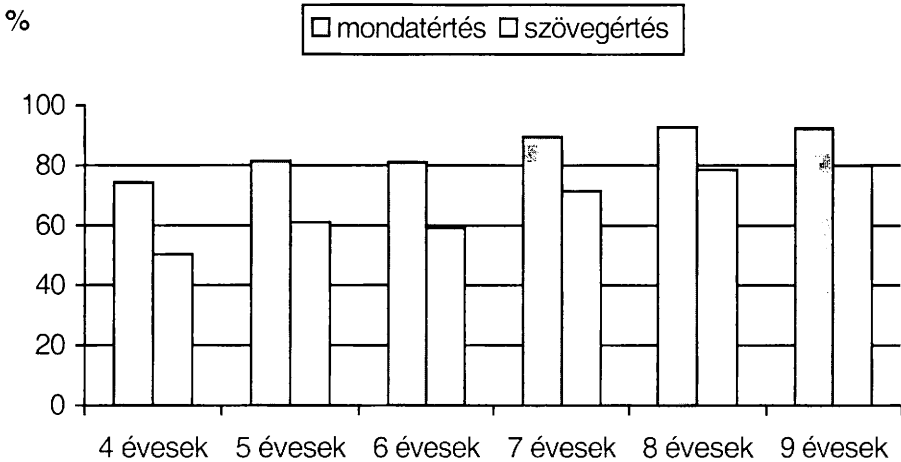
A **transzformációs észlelés** fokozatosan alakul ki, s iskoláskorban ez a folyamat biztosítja azt, hogy a gyermek képes legyen a beszédhangokat a megfelelő betűalakokhoz rendelni. Hatéves kor előtt nincs értelme a teszt felvételének (GMP18), mivel nem várható el, hogy a gyermekek megoldják a feladatokat. Hatéves korban 75%-os teljesítményt (ez azt jelenti, hogy a teszt négy részfeladatának egyikében életkorspecifikusan lehet hiba), 7 éves kortól pedig 100%-ot várunk el (a szten-derdizálás értékei szerint). A jelen kutatásban vizsgált 6 évesek átlagosan 52%-ot teljesítettek, a 7 évesek átlaga 78%, a 8 éveseké 90,75%, a 9 éveseké pedig 82,5%. A statisztikai elemzések minden korcsoport között szignifikáns különbséget igazoltak, egyetlen kivétel, ahol nincs matematikailag igazolható különbség, a 7 és 9 évesek között. Ez azt jelenti, hogy míg a 7 és 8 évesek között szignifikáns a fejlődés, addig 8 és 9 éves kor között a csökkenés szignifikáns (6–7 évesek: $t(99) = -6,121$, 7–8 évesek: $t(99) = -4,050$, 6–8 évesek: $t(99) = -10,380$, a p -érték mindenütt 0,000; 8–9 évesek: $t(99) = 3,218$, $p = 0,002$). Az egyéni különbségek minden korcsoportban nagyok, az összes vizsgált folyamat szórásértékeit tekintve ebben a tesztben voltak a legnagyobbak.

3. ábra
A beszédhang-differenciálás fejlődése ötéves kortól (DIFFER5)
kilencéves korig (DIFFER9)

A **beszédmegértés** összetettebb működéseket igényel, mint a beszédészlelés; többféle kognitív funkció aktiválása révén történik az elhangzottak pontos dekódolása. Mind óvodás-, mind iskoláskorban a mondatértés jobb, mint a szövegértés (4. ábra). 4 és 5 éves kor között – bár mindkét folyamat jelentős változást mutat – a mondatértés nagyobb mértékben fejlődik (a kettő közötti különbség 24%). A mondat- és a szövegértés eltérése ötéves és hatéves korban mintegy 20%. Az iskolásoknál tovább csökken a különbség; a 7 éveseknél mintegy 18%, a 8 és 9 éveseknél pedig 14%, illetve 13% körüli. Előjelezhető, hogy a mondat- és a szövegértés 10–11 éves korban már azonos módon működik az életkorspecifikus közlések és szövegek feldolgozásában.

Az egyes izolált mondatok megértésében nincs feltűnő különbség az óvodások között, vagyis a tartalom és a szerkezeti komplexitás hasonló problémát okoz minden életkorban. Jellegzetesen megnövekszik ugyanakkor az öt- és hatévesek között a helyes megértés három esetben. A *kell* ige és a ragozott főnévi igenév egy vonzatos szerkezetben (*A kislánynak oda kell adnia a könyvet a kisfiúnak*) a hatévesek számára 10%-kal volt jobban érthető. Az időviszonyok felismerése egy adott mondatban (*Mielőtt a maci ivott, evett egy kicsit*) 18%-kal bizonyult jobbnak a legidősebb óvodásoknál; a gyermekek számára szokatlanabb szórend is 9%-kal nagyobb arányú helyes megértést mutatott a legnagyobbaknál (*Nem a nyuszi vette föl a kockás nadrágot*). Eseményhez kötött agyi kiváltott potenciálvizsgálatokkal kimutatták, hogy a négyévesek eltérően reagálnak egy mondat eredményeink neurológiai hátterét, amennyiben a jelentésükben, illetőleg szerkezetükben nehezebben feldolgozható mondatokat a fiatalabb óvodások még nem értik jól. A mondatértés szintje átlagosan 10%-kal magasabb az elsősöknél, mint a hatéveseknél, tehát az iskolába lépést követően a mondatok feldolgozása biztosabbá válik. Ennél jóval szerényebb a fejlődés a 7 és 8 évesek között (3%), a 9 évesek teljesítményében pedig már egyáltalán nem találunk javulást az előző korosztályhoz képest. A mondatértési tesztben már 6 éves kortól 100% az elvárható (sztenderd) érték; a jelen kutatásban egyetlen iskolás korosztálynál sem tapasztaltuk, hogy minden gyermek elérte volna ezt az eredményt. Még a harmadik évfolyamon is volt 8 gyermek, akiknek a mondatértése 3–4 évvel elmarad az életkorában elvárható szinttől.

4. ábra
A mondat- és a szövegértés fejlődése

A szövegértés ismét a 4 és 5 évesek között mutatja a legnagyobb fejlődést, az 5 és 6 évesek teljesítményében gyakorlatilag nincs különbség. Az iskolások határozottan küzdenek a szövegértéssel; mindhárom korszakban jelentős elmaradást tapasztaltunk az elvárható átlagtól, amely 7 éves kortól 100%. Az 5 éves óvodások és a harmadik osztályosok között a szövegértés különbsége nem egészen 20%. Az egyes életkori csoportokban változik a teljesítmény átlaga, de sehol sem éri el a kívánt értéket. Nagyobb mértékű fejlődés látható a hétéveseknél a hatévesekhez képest (12%). Ez a teljesítménynövekedés nyomon követhető, de már kisebb mértékű a 8 éveseknél (7%), és szinte nincs változás a legnagyobbaknál. A szövegértést ellenőrző kérdések közül mindhárom iskolás csoport számára a *Miért süttöttek, főztek a kutyák?* megválaszolása volt a legnehezebb. A helyes válasz a *lakodalom* szó, illetve esemény felidézése. Noha sok gyermek a tartalmat többé-kevésbé jól visszaadta a válaszában (*esküvő, lagzi, vendégség, lakoma* stb.), ezeket az értékelésben egységesen nem fogadtuk el. Az iskolások a legtöbb helyes választ a *Hová szaladt a macska a kutyák előtt?* szövegrészletre vonatkozó kérdésre adták (helyes válasz a szöveg szerint: *a fára*), amely egyrészt a mese végefelé szerepel, másrészt gyakorlati tapasztalathoz is kapcsolódik.

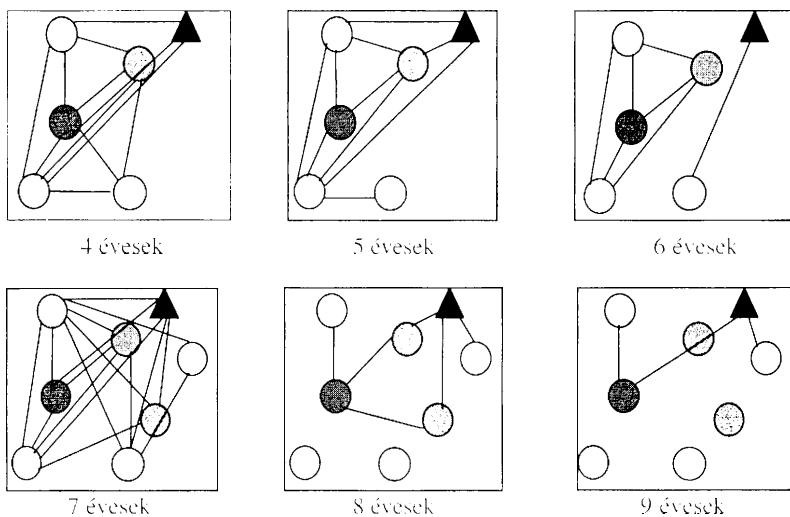
Elemztük a szövegértés átlagát összevetve az összefüggésekre adott helyes válaszok átlagával. Arra kerestünk választ, hogy a szövegrészletek megértése milyen viszonyban van az összefüggések megértésével. Ez utóbbi a magasabb szintű művelet. A szövegértés fejlődésének fontos tényezője a szövegben belüli összefüggések megértése, a szükséges asszociációk működése azonnali aktiválása. A szövegértés átlagához képest minden korosztályban a gyermekek gyengébben választottak a szövegösszefüggésre vonatkozó kérdésre. A 4 éveseknél a különbség 27%. Ötéves korban a részletek és az összefüggések azonosítása közötti eltérés csökken (22%), s ugyanez látható a hatéveseknél is, ahol a különbség már csak 8%. Az iskolásoknál az életkor előrehaladtával nőtt a különbség a szövegértés átlaga és az összefüggések helyes felismerésének átlaga között (a hétéveseknél 5%, a nyolcéveseknél 9%, a kilencéveseknél pedig már 17%). Ha a szövegösszefüggést a gyermek nem érti meg, az negatívan befolyásolja az elhangzottak lényegének kiemelését, a tanulságok levonását, következményesen a tanulási folyamatokat. Nyolc- és kilencéves korban jól megértik a gyermekek az összefüggést, éppen a részletek pontos értése mutat relatív csökkenést. A részletek azonosításának pontossága 4 és 9 éves kor között közel 30%-os javulást mutat, az összefüggéseké pedig mintegy 42%-osat. A gyermekek nagy része kisebb-nagyobb mértékű szövegértési zavarral küzd, vagyis nem megfelelően, avagy egyáltalán nem képes az elhangzottak megfelelő feldolgozására. A szö-

vegértési elmaradás nemcsak a tanulás folyamatát nehezíti meg, hanem olvasási nehézségeket, figyelem- és viselkedésvizavarokat is eredményez.

Láttuk, hogy a beszédészlelési és megértési folyamatok 6 és 7 éves kor között jelentősebb változásokat mutatnak. Feltételezzük, hogy ez a fejlődési megtorpanás csak látszólagos, a percepció mechanizmus valójában előkészül a stratégiák módosítására, amelyek lehetővé teszik a további fejlődést. Ennek igazolása természetesen további kutatásokat igényel. A kísérletben kapott adatok arra utalnak, hogy 4 és 9 éves kor között nem minden percepció folyamat fejlődik azonos mértékben; a jelentősebb mennyiségi és minőségi változások más működések átmeneti stagnálásával járhatnak együtt.

Feltételeztük, hogy az egyes **percepció folyamatok közötti kapcsolatok** meghatározóak a fejlődés szempontjából. Úgy véljük, hogy minél jobban működik egy folyamat, annál önállóbban történik ez a működés. A gyengébb percepció teljesítmény valószínűsíthetően szorosabb együttjárásokat mutat a folyamatok között, illetőleg az együttes működés bizonyos fokig biztosítja a jobb teljesítményt. A futballcsapat analógiájával magyarázhatjuk a hipotézist. Ha a csapat gyenge játékosokból áll, még elérhet jó eredményt, ha kitűnően összedolgoznak a meccs során. Az igazán jó csapatnak azonban minden egyes tagja önmagában is jó játékos, aki a rábízott feladatot tökéletesen képes végrehajtani. Bár az együttműködés a csapattagok között ekkor is döntő fontosságú, de nem jelenti azt, hogy az egyes játékosok csak a másik segítségével képesek saját feladatuk teljesítésére. A percepció mechanizmust a futballcsapatnak, az egyes folyamatokat pedig a játékosoknak megfelelően tehát azt mondhatjuk, hogy akkor működik jól a mechanizmus, ha az alkotófolyamatok önállóan képesek a funkciók elvégzésére. Ebből kiindulva vizsgáltuk az egyes percepció folyamatok közötti összefüggéseket minden korcsoportban (Pearson-féle korrelációs vizsgálattal). Azt tapasztaltuk, hogy a folyamatok közötti kapcsolatok számának alakulása jelzi a fejlődést, ez természetesen nem független az adott teljesítménytől. Kimondható, hogy az életkorral lineárisan csökken a folyamatok közötti szignifikáns összefüggések száma (függetlenül annak statisztikai értelemben vett erősségétől). Ez azt jelenti, hogy igazolva látjuk a tételt, miszerint az önállóuló folyamatok biztosítják a fejlődést. A 4 és 5 évesek között kétfővel, az öt- és hatévesek között hárommal csökken a kapcsolatok száma. A hatévesek – mint láttuk – teljesítményükben nem vagy alig mutatnak változást az öt évesekhez képest, fejlődésük feltételezhetően abban ragadható meg, hogy a folyamatok közötti egymásra utaltság tovább csökken (5. ábra). Hétéves kortól szembetűnőek a változások, az összefüggések csökkenése, azaz a percepció folyamatok önállóosodása.

A hatéves kort követően a gyermekek percepció folyamatainak önállóulása megtorpan; a részfolyamatok működése ismét szoros összefüggést mutat (5. ábra). A folyamatok összefüggéseinek csökkenése mint a fejlődés tényezője 6 és 7 év között tehát ellentmondásosnak látszik. Ennek azonban két nyilvánvaló oka van. Az egyik az, hogy két folyamatot nem tüntettünk fel az óvodásoknál, a beszédhang-differenciálást és a transzformációs észlelést, mivel ezeket a fiatalabb életkorokban nem vizsgáltuk. A másik ok pedig a beszédmegértés fejlődésében keresendő. Az ábrán jól látható, hogy a megértési folyamatokat szemléltető háromszöghöz milyen sok más folyamat kapcsolódik hétéves korban, szemben a 6 éveseknél látható egyetlen kapcsolattal. Az írott anyanyelv elsajátítása új feladatok elé állítja és nagyon megterheli a gyermek feldolgozási mechanizmusát. A részfolyamatok tehát „összefogva”, egymást segítve alakítják ki az új stratégiákat az írás és olvasás sikeres megtanulásához. Ahogy az iskolai feladatok megoldása, illetve az írott anyanyelv feldolgozásának működése egyre stabilabbá válik, úgy függetlenednek újra egymástól a percepció folyamatok nyolcéves korban. Az akusztikai észlelés például teljesen önállóan funkcionál, a többi észlelési folyamat közül néhány még kapcsolatban áll egymással, illetve a beszédmegértéssel. Kilencéves korban folytatódik az önállóulási folyamat, a kapcsolatok száma egyre kisebb. A beszédmegértéshez már csak a fonetikai és a transzformációs észlelés kapcsolódik. Az egyes tesztek eredményeinek elemzésekor láttuk, hogy a kilencévesek adatai nem mutattak mennyiségi növekedést a nyolcévesekéhez képest; a fejlődés ismét a részfolyamatok önállóulásában érhető tetten. A minőségi változások tehát nem feltétlenül az átlagértékekben, hanem a működések összefüggéseinek változásában keresendők.

5. ábra

**A percepciósi folyamatok közötti összefüggések alakulása az életkor függvényében
(A különféle árnyalatú körök a percepciósi folyamatokat,
a háromszög a megértési folyamatokat, az összekötő vonalak pedig a kapcsolatokat
statistikailag igazolt meglétét reprezentálják)**

Következtetések

A kutatás célja az volt, hogy első ízben tanulmányozzuk a 4–9 éves magyar gyermekek egyes beszédészlelési és beszédmegértési folyamatainak működését. Képet akartunk kapni a fejlődésről, a percepciósi folyamatok összefüggéseinek alakulásáról. A vizsgálsorozat elméleti jelentősége az, hogy nagy mennyiségű empirikus adat alapján modellálja a vizsgált korosztályok beszédfeldolgozó mechanizmusát. Hipotézisünk az volt, hogy (1) a gyermekek egy része az elvárt értékekhez képest elmaradásokat fog mutatni, (2) ezek az elmaradások különféleképpen érintik az egyes folyamatokat: a morfofonológiai észlelésben és a szövegértésben fogjuk a leggyengébb eredményeket kapni, és (3) a percepciósi folyamatok összefüggésének alakulása a fejlődés tényezője.

A 600 gyermek részvételével elvégzett kutatás eredményei arról tanúskodnak, hogy a percepciósi mechanizmus fejlődése nem feltétlenül folyamatos és nem minden esetben fokozatos. Az adatok igazolták a feltételezésünket, hogy a gyermekek jelentős részénél tapasztalható valamilyen elmaradás, illetőleg beszédfeldolgozási zavar. Ezek a problémák súlyosbodhatnak iskoláskorban, némely folyamat még harmadik osztályban sem éri el átlagosan a kívánt teljesítményszintet. Az eredmények a második hipotézist is alátámasztották, a gyermekek leggyengébben a fonológiai észlelésben és a szövegértésben teljesítettek, vagyis a beszédfeldolgozás egyfajta hierarchiája érvényesült a teljesítményekben. A percepciósi fejlődés többé-kevésbé folyamatos, de 5 és 6 éves, valamint 8 és 9 éves kor között nem találtunk növekedést; a fejlődés ekkor abban nyilvánult meg, hogy az egyes folyamatok működése egyre jobban függetlenedni látszik egymástól. Az elmaradások, zavarok korlátozzák az önállósulást, ezáltal a beszédpercepciósi mechanizmus fejlődését. A folyamatok önállósulását mint a fejlődés tényezőjét ebben a kutatásban egyértelműen igazoltuk. A percepciósi folyamatoknak ez az önállósulása biztosítja a tudatos és kognitív szintű beszédfeldolgozást. Nem véletlen, hogy a percepciósi nehézségeket mutató gyermekek teljesítményét a nagyothallókéhoz ha-

sonlították (Bishop 1992). Minden korcsoportban és minden tesztben jellegzetes egyéni különbségeket találtunk, a legkisebb a szövegfelismerésben és a legnagyobb a transzformációs észlelésben volt. A statisztikai elemzések nem igazoltak különbséget a lányok és a fiúk teljesítménye között egyetlen korcsoportban és egyetlen folyamatban sem.

Az írott nyelv megtanulása alapvetően a megfelelő életkori beszédészlelés és beszédmegértés függvénye (Stackhouse–Wells 1997; Schulte-Körne et al. 1999). Az esetleges elmaradások és/vagy zavarok hátráltatják, korlátozzák, adott esetben lehetetlenné teszik az olvasás és írás megtanulását és készségszintű alkalmazását. Ennek a negatív következményei pedig hosszútávúak és sokfélék. Fontos tehát pontosan ismernünk az iskolába lépő gyermekek beszédpercepciók szintjét. Ezek az adatok közvetve hatással lehetnek az olvasás- és írástanítás módszertanára, a ráfordított idő alakítására és legnagyobb mértékben a fejlesztés szükségességére és irányaira.

SZAKIRODALOM

- Berko Gleason, Jean – Bernstein Ratner, Nan (eds.) 1998. *Psycholinguistics*. Orlando, Harcourt Brace College Publishers.
- Bishop, Dorothy V. 1992. The underlying nature of specific language impairment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines* 33: 3–66.
- Boets, Bart – Ghesquiére, Pol – Wieringen, Astrid van – Wouters, Jan 2006. Speech perception in preschoolers at family risk for dyslexia: Relations with low-level auditory processing and phonological ability. *Brain and Language* (megjelenés alatt).
- Brady, S. – Shankweiler, D. – Mann, V. 1983. Speech perception and memory coding in relation to reading ability. *Journal of Experimental Child Psychology* 35: 345–67.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gósy Mária 1994. A mondatértés és a szövegértés összefüggései. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás '94*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 94–121.
- Gósy Mária 1996. A szeriális észlelés fejlődése és zavarai. In: Gósy Mária (szerk.): *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Nikol, Budapest, 83–100.
- Gósy Mária. 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris, Budapest.
- Gósy Mária 1995/2006. *GMP-diagnosztika*. Nikol, Budapest.
- Grunwell, P. 1987. *Clinical Phonology*. Croom Helm, London.
- Hoffmann, Paul R. – Schuckers, Gordon H. – Daniloff, Raymond G. 1989. *Children's phonetic disorders*. A College-Hill Publication. Boston, Toronto, London.
- Imre Angéla 2006. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 160–72.
- Keith, Robert W. (ed.) 1999. *Central Auditory and Language Disorders in Children*. College-Hill Press, San Diego.
- Köcsis Judit 1996. Óvodáskorú gyermekek beszédészlelési és beszédmegértési teljesítményének alakulása. In: Gósy Mária (szerk.): *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Nikol, Budapest, 100–22.
- Lengyel Zsolt 1981. *A gyermeknyelv*. Gondolat, Budapest.
- Maassen, Ben – Groenen, Paul (eds.) 1999. *Pathologies of speech and language*. Whurr Publishers, London.
- MacWhinney, Brian. 2004. A unified model of language acquisition. In: Kroll, J. – De Groot, A. (eds.): *Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches*. Oxford, Oxford University Press.
- Menyhárt Krisztina 2003. Óvodás és iskolás gyermekek beszédhallásának vizsgálati eredményei. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1: 35–52.
- Schulte-Körne, G. – Deimel, W. – Bertling, J. – Remschmidt, H. 1999. The role of phonological awareness, speech perception, and auditory temporal processing for dyslexia. *European Child and Adolescent Psychiatry* 8: 28–34.
- Silva-Pereyra, Juan – Rivera-Gaxiola, Maritza – Kuhl, Patricia K. 2005. An event-related brain potential study of sentence comprehension in preschoolers: semantic and morphosyntactic processing. *Cognitive Brain Research* 23: 247–58.
- Stackhouse, Joy – Wells, Bill 1997. *Children's speech and literacy difficulties. A psycholinguistic framework*. Whurr Publishers, London.

Talcott, J. B. – Witton, C. 2002. A sensory linguistic approach to the development of normal and impaired reading skills. In: Witruk, E. – Friederici, A. – Lachmann, T. Kluwer (eds): *Neuropsychology and cognition series. Basic functions of language and language disorders*. Academic Publishers, Dordrecht, 117–43.

Gósy Mária–Horváth Viktória

SUMMARY

Gósy, Mária – Horváth, Viktória

On the interrelations of speech perception processes in children

Children's speech perception strategies, together with speech production, start developing from the very beginning of language acquisition. In the case of children exhibiting usual (normal) qualitative and quantitative changes, no dissociation is assumed between speaking and speech processing. However, observational data show that children's speech production may go on working properly for quite some time even if there is some hidden impairment in their speech processing abilities. This usually leads to learning difficulties and restricted cognitive operations. Little is known, furthermore, about the expected age-bound working of speech processing performance or indeed about the line of development and its characteristics. In a series of experiments, the authors have sought answers to a number of questions: (i) What level do the speech perception and comprehension processes under scrutiny reach between ages 4 and 9? (ii) What interrelationships do they exhibit? (iii) Exactly how can the fact of development be pinpointed? Test results of a total of 600 children (altogether over fifty thousand data) have been analysed with respect to speech perception and speech comprehension processes. The results have confirmed a particular cooperation among the individual perceptual processes: development can be accounted for in terms of a decrease of interconnections among various types of processing. The older the child is, the mutual independence of perceptual processes is the more pronounced, and that is what underlies the proper functioning of the whole mechanism.

Az aha, igen, mi, valamint a replika végét jelző (expresszív) metaszövegbeli operátorokról*

A metaszövegbeli egységek a spontán beszédben igen gyakran a szövegbeli műveleteket nevezik meg (pl. *egyszerűen fogalmazni = egyszerűbb formában mondani*), de arra is szolgálnak, hogy megnevezik a szöveglétrehozáskor végbemenő bizonyos mentális folyamatokat is. Ezt a funkciót például az *aha* szó tölti be, amely a következő műveletet nevezi meg: *az információadónak beszéd közben eszébe jutott valamilyen információ*.

Az elsődlegesen egyetértést kifejező *aha* partikula ebben a minőségben fatikus funkciót tölthet be, azaz az információbefogadást megerősítő szignálként szolgál. Vö.:

- Voltál a konzultáción?
- *Aha, szerdán voltam.*

* A cikk a közbeszédben elhangzott nyelvi példákat tartalmaz. OTKA (T046732 NYE) támogatásával készült.

Az olyan kontextusban viszont, mint például:

- *Ezt a könyvet nemrégén vettem meg / aha és a kollégám azonnal kölcsönkérte tőlem*
- *Én ezt megcsináltam / aha és odaadtam Pistának*

az *aha* más, vagyis metaszóvegbeli funkciót tölt be, mivel ez esetben a „belső dialógusról” tájékoztat. Tehát, jogosan tételezhetjük fel, hogy létezik egy ragozhatatlan, önállóan nem szereplő, kiegészítő jellel rendelkező ΔHA_1 lexéma, valamint egy ΔHA_2 , mint metaszóvegbeli operátor. Észrevehetjük, hogy az utóbbi (ΔHA_2) funkcióban ez az operátor egyértelműen megsérti a közlés lineáris folytonosságát. Vö.:

- *Tegnap egész este mulattam a barátaimmal elég későn jöttem haza / aha és teljesen kiment a fejemből, hogy orvoshoz kellett mennem.*
- *Az esküvő nagyon jól sikerült, sok vendéget hívtak, mindenki jól érezte magát / aha volt zenekar is, és később a pap is eljött.*
- *Elég sokáig ültünk a kávézóban / aztán elkísértem őt a buszmegállóba / aha és elfelejtettem visszaadni neki a jegyzetét.*

Az *aha* azt jelzi, hogy az információadó valami olyan újat szeretne mondani, amely néha lazán kapcsolódik az előző információhoz.

Azt az értelmezést, hogy *aha* = *eszembe jutott valami, amit most szeretnék megmondani*, az olyan típusú metakifejezések is alátámasztják, mint például: *aha, eszembe jutott valami; aha, még valami az eszembe jutott, amit el akartam mondani; aha, mit is akartam mondani; aha, most már tudom, mit akartam mondani, azt hogy...; aha, még nem mondtam meg, hogy...* stb. Néhány példa:

- *Tegnap találkoztam Pistával és azt mesélte nekem, hogy Olaszországban volt.*
- *Én viszont Görögországban pihentem, de azt akartam neked mondani... / aha, most már tudom, mit akartam mondani / hogy a környezetváltozás nagyon jól tett az egészségemnek.*
- *Jánossal sok mindenről beszélünk / aha, most jutott az eszembe, hogy tulajdonképpen mit is akartam neki megmondani / hogy végre jó állást kaptam.*
- *Jól érezted magad a vendégségben?*
- *Nagyon sokan voltunk, egy kicsit meleg volt, de volt ott minden, húst süttöztünk a kerti kandallóban, kitűnő volt a hangulat / aha, még nem mondtam el / hogy, képzeld, a házigazda váratlanul rosszul lett.*

A fenti példák azt mutatják, hogy az *aha* elem, a közlés lineáris folytonosságát megsértve, új témát vezet be, amely általában lazán kapcsolódik az előző megnyilatkozáshoz. Vö.:

- *Látom, hogy a gyerekek nagyon jól érzik magukat az aerobikóra után / aha, a tanárnő azt mondta, hogy vegyünk nekik új cipőt.*

Hasonló módon viselkedik az igen operátor is:

- *Figyelj! Tudod, hogy már egy hónapja... / igen, már egy hónapja / nem dohányzom.*
- *Tudod, hogy eddig... / igen, eddig még nem volt egyetlenegy franciaóra sem.*

Ez az operátor szintén megsérti a közlés lineáris folytonosságát és megerősíti a helyesen választott gondolatot: *igen* = *helyes választást hajtottam végre*. Az információadó a *már egy hónapja*, illetve

az *eddig* szó után elbizonytalanodott, és az *igen* szóval jelzi a pontosítást. azaz a rövid szünet után megerősíti a helyes választást. Itt is láthatjuk, hogy a metaszövegbeli egységek rámutathatnak azokra a műveletekre (néha mentális jellegűekre is), amelyek a nyelvi szöveg létrehozását kísérik.

A metaszövegbeli *mi?* operátor kiegészíti a *mi* szó funkcióinak a mozaikját, és kizárólag csak a kérdő kontextusokban szerepelhet. Első funkciója annak a jelzése, hogy egy pillanat múlva megjelenik a kérdés. Tehát, ebben az értelemben a *mi?* a kérdésnek az anticipációja, „protokérdése”, például:

- *Ő kicsoda?*
- *Egy régi ismerősöm.*
- *Ó, ilyen... /mi? János megnősült? (Mi? = jelzem a kérdést.)*

A *mi?* operátor olyan kérdést is jelezheti, amely a meglepetést kommunikálja, vö.:

- *Mi? Ő újra ideköltözött?*
- *Mi? Ma közvetítik a koncertet?*
- *Mi? Ő meghalt?*

A metaszövegbeli *mi?* a kérdő megnyilatkozás végén is szerepelhet, és akkor kétféle szituációval állunk szemben:

Először, a kérdés megerősítését szolgálja, és ebben az értelemben redundáns elemként jelenik meg, mivel az adott kifejezés már rendelkezik a kérdő intonációval. Tehát ez esetben a következő szerkezet áll fenn: *a kérdő intonációjú kifejezés + mi?* Néhány példa:

- *Ez milyen színű? mi?*
- *Jó ez a szoknya, mi?*
- *Finom ez a palacsinta, mi?*
- *Nem túl nagy ez az öltöny, mi?*
- *Melyik áll jobban, mi?*
- *Komolyan azt gondolod, mi? stb.*

Másodszor, a *mi?* operátor jelentheti a kérdő szerkezetnek egyetlen kérdő kitevőjét is, és talán ebben a funkcióban nyilvánul meg legjobban konstrukciós használatának a jellege. Ebben az esetben ez az operátor a kijelentő megnyilatkozást kérdővé változtatja. Vö.:

- *Ez arany, mi?*
- *Arany.*
- *Ez gyapjúöltöny, mi?*
- *Igen, Tiszta gyapjú.*
- *Gondolom, hogy ez érdekes könyv, mi?*
- *Igen. Ez a könyv nagyon érdekes.*

A megnyilatkozást befejező *mi?* tiszta direktív aktust jelent, amely válaszra ösztönöz az alábbi formula értelmében: *mi? = válaszra késztetek; várom a választ.*

A replika végét jelző expresszív metaszövegbeli egységekhez az olyan szekvenciákat soroljuk, mint például: *és slussz, és kész, ennyi, vége, pont, pötty, és finita.* Ezeket az egységeket a következő módon értelmezhetjük: *és slussz, és kész, ennyi, vége, pont stb. = befejeztem a replikát + érzem, hogy...*

Az intellektuális komponens a replika végét jelzi, az érzelmi komponens viszont az adó saját érzelmeit tartalmazza. Ilyen lehet például a lenézés, a beszédbeli sajátos nemtörődomség, beszédmodor, néha pedig az adott közlés határozottságának a kifejezése is. Vö.:

- *Amit ígértünk, határidőre megteesszük, és kész!*
- *Ezt gyorsan megcsináljuk, és slussz!*
- *A vitát már lezártam, pont!*
- *Már mindent megmondtam önnek, ennyi!*
- *Tovább nem vitatkozok, és kész, pont!*
- *Elmondtam az egész történetet, pötty!*
- *Ezt gyorsan elvégezzük, és finita!* stb.

Hozzá kell tenni azt is, hogy a metaszóvegbeli egységek funkcióját egyes vulgarizmusok is betölthetik. Itt elsősorban az alacsonyabb műveltségű és szegényebb nyelvi kompetenciával rendelkező fiatalok körében nagyon elterjedt, olyan vulgarizmusokra gondolunk, mint például: *fasz, és b...d meg* stb., amelyeket főként a férfiak használnak.

A fentiek tükrében érdemes megjegyezni, hogy a feljebb tárgyalt *aha, igen és mi* elemekről a Magyar grammatika (2000: 296) is rövid említést tesz, társalgásszervező és -jelölő mondatzókként értelmezi azokat a következő jellemzéssel: „A társalgásszervező és -jelölő elemek a beszédpартnerek kapcsolattartását jelzik, hogy értik, figyelik egymást beszédét stb. (pl. *ihűm, igen ja, aha*); szervezik a szó átadását és átvételét a beszélgetésben. A szóátadásban játszanak szerepet például a kérdő mondatzók (pl. *hm, mi, hogyhogy*; az utókérdésben is előfordul *nemde, nos, mi*).” Kelemen József A mondatzók a magyar nyelvben című monográfiájában azt írja, hogy „...a mondatzók csoportja sajátos átmenetet alkot a szó és a mondat közt, és éppen az a legfőbb tulajdonságuk, hogy szótanilag (szójelentéstani és szóalakotani szempontból) sajátos helyzetük van a szókincs egészén belül, mondattanilag sajátos típust képviselnek a mondatok közt: minden tiszta típusú mondatzók egyik oldalról nézve szó, a másiktól nézve mondat” (Kelemen 1970: 15).

Úgy véljük, hogy indokolt a nyelvi szöveg kettős mivoltáról beszélni: alapszóvegről és metaszóvegről, valamint az információs és a metainformációs síkról. Tehát a feljebb tárgyalt metaoperátorok a metaszóveg elemei. A metainformációs fonalak összevarrhatják az adott tárgyra vonatkozó egész szöveget, és azt koherenssé is teszik, de ennek ellenére a továbbított információ szempontjából idegen testek. Tehát a metainformációs struktúrák olyan elemek, amelyek: 1. sajátos módon részt vesznek a nyelvi közlések átadási folyamatának az organizációjában; 2. bizonyos állításokat tartalmaznak a szöveg egyes részeiről, elemeiről, mint egy sajátos létről (tárgyról). (Lásd részletesebben: Bañcerowski 2000: 112–44, valamint a Magyar Nyelvőrben és a Magyar Nyelvben e témával kapcsolatos több cikkemet is).

IRODALOM

- Bañcerowski, Janusz 2000. A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Szerk.: Nyomárkay István. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék.
- Bañcerowski, Janusz 2005. A kötőszók mint metaszóvegbeli operátorok. *Nyr.* 3:
- Kelemen József 1970. *A mondatzók a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler, Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lévai, Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Debreceni Egyetem, Debrecen.

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

On the expressive metatextual operators “Aha”, “Yes”, “What?” and those indicating the end of a reply¹

In spontaneous speech, metatextual units very often refer to textual operations (e.g., *to put it simply* = *to express sg in a simpler form*), but they may also serve to indicate certain mental processes going on during text creation, e.g., *aha* = some piece of information has occurred to the speaker while speaking (*Én ezt megcsináltam / aha és odaadtam Pistának* ‘I made it / oh yes, and gave it to Steve’); *igen* ‘yes’ = I have made the right choice (*Figyelj! Tudod, hogy már egy hónapja... / igen, már egy hónapja / nem dohányszom* ‘Listen, d’you know, it’s been a month / yeah, a month / that I gave up smoking’). The metatextual operator *mi?* complements the mosaic of functions of the question word *mi?* ‘what?’ and may exclusively occur in interrogative contexts. Its first function is to indicate that a question is due to begin in a moment. In this sense, *mi?* is an anticipation of a question, a “proto-question”, e.g., *Ez milyen színű? Mi?* ‘What colour is this? Eh?’. The operator *mi?* may also signal a question that suggests surprise: *Mi? Ő újra ideköltözött?* ‘What? She has moved back here?’.

Simonyi Zsigmond és Pápay József*

A címben szereplő két nyelvész jól ismert alakja a magyar, illetve a finnugor nyelvtudományak. „Talán minden idők legnagyobb magyar nyelvésze” (A. Jászó 2001: 56), Simonyi Zsigmond (1853–1919) a Magyar Nyelvőrnek is főszerkesztője volt 1896 és 1919 között. Méltatói a hazai újgrammatikus iskola vezéralakjának tartják, és egyik legfőbb érdeméért ismerik el, hogy „az egykorú külföldi szokáshoz igazodva elsőnek iktatta bele szervesen a magyar tudományos nyelv-tanba a teljes mondattant” (Tompa 1970: 147).

Simonyi a finnugrisztikához is sok szállal kötődött; nemcsak nyelvészeti munkáival, hanem tudományszervezői tevékenységével is (vö. Janurik–Birkás 2005: 65). Tanítványai közül többen lettek finnugristák (uo. 66). Zsirai Miklós megemlékezésében kiemeli Simonyi tanári nagyságát: „katedrája köré a ragaszkodó, hálás tanítványok sereglettek s élvezték atyai jósága és nevelő erényei derűjét. A Nyelvőr szerkesztőségi asztala és a Nyelvészeti Füzetek címen megindított kiadványszorozat lehetővé tette, hogy tehetséges tanítványai legértékesebb zsenéit, nyelvtani, nyelvjárási, nyelvtörténeti, nyelvművelési szárnypróbálgatásait megjelentesse, s nevelő kötelességeinek teljesítésén felül az elmaradt nyelvi kultúra ügyét ezen a vonalon is szolgálja. Tanítványai (Beke Ödön, Erdélyi Lajos, Fehér Géza, Fokos-Fuchs Dávid, Kara Ferenc, Kertész Manó, Klemm Antal, Pólay Vilmos, Sarkadi Nagy János, Steuer János stb., stb.) így szoktak hozzá a szabad repülés felemelő öröméhez és az ő irányításával fejlődött egyikük-másikuk utóbb tudományos életünk büszkeségévé” (Zsirai 1954: 478).

Simonyi tanítványai közé tartozott Pápay József (1873–1931) is, aki elsősorban a Reguly által lejegyzett osztják hősénekek megfejtésével és saját terjedelmes osztják gyűjtésével szerzett elévülhetetlen érdemeket a finnugor nyelvtudományban. Kézírtos debreceni hagyatékában számos adat található a mester és tanítvány, azaz Simonyi és Pápay több évtizedes kapcsolatáról. A Tiszántúli

¹ The article discusses examples taken from colloquial Hungarian and has been written with the financial support of OTKA (T 046732 NYE).

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 59.

Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában az R 1670–1692 szám alatt őrzött Pápay-hagyaték egy jelentős részének feldolgozása volt PhD-dolgozatom tárgya (Rusvai 2005b; témavezető A. Molnár Ferenc). Különösen a fennmaradt levelekben (R 1670) és az oroszországi kutatóúton írt naplóban (R 1673) sok érdekes adalék támasztja alá Simonyi szerepét abban, hogy tanítványa finnugor kutatásokat végezhetett, s a Reguly gyűjtötte osztják szövegeket is megfejtette. Simonyi Zsigmond és Gyulai Pál ajánlásával kerülhetett Pápay a harmadik Zichy-expedíció tagjainak sorába, és Simonyi gondoskodott Reguly négy hősénekének lemásoltatásáról és ezek eljuttatásáról a Szibériában kutató fiatal nyelvészhez, akit hazatérése után is támogatott az álláskeresésben és a publikálásban. E cikkben az említett eseményekkel kapcsolatos kéziratos forrásokat mutatom be. (Közléskor az eredeti szövegek helyesírását követem.)

Pápay szintén azok közé a tanítványok közé tartozott, akiknek Simonyi ösztönzésére és segítségével már egyetemi éveik alatt megjelenhettek tanulmányai a Magyar Nyelvőrben. Egyik levelében (Csejthei Pálhoz, 1893. október 22-én) számolt be arról, hogy „Simonyi tanár úr munkám felől elismerőleg nyilatkozott”, valamint ígéretet kapott, hogy dolgozatát megjelenteti. „Ígéretelen kis munkámmal egészen felkeltettem érdeklődését a mi kis vidékünk nyelvi sajátosságai iránt, mert – mint mondá – kutatásom sok érdekes dolgot napfényre hozott” – folytatta Pápay (R 1670/VII). E munka minden valószínűség szerint a Kocs község nyelvjárásáról szóló cikk, amely a Magyar Nyelvőrben (Pápay 1896) jelent meg Egy dunántúli nyelvjárásról címmel.

Pápay 1894-ben Simonyi Zsigmond és Szinyei József ajánlására Szarvas Gábor mellé került adlátusnak. A szemináriumi könyvtár vezetésén kívül a Magyar Nyelvőr szerkesztésében is részt vett 1895. október 12-ig, Szarvas Gábor haláláig.

Az ifjú Pápay nagy érdeklődéssel hallgatta Simonyi Zsigmond magyar és Szinyei József finnugor tárgyú előadásait. Simonyi óráin ébredt fel benne a lelkesedés Reguly tevékenysége iránt. Már ekkor gyakran lapozgatta a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában a hagyaték érthetetlennek tűnő anyagát, és megfogalmazódott benne a szövegek megfejtésének gondolata. Mint említettem, nagy szerepe volt Gyulai Pálnak és Simonyi Zsigmondnak abban, hogy Zichy Jenő gróf 1897-ben Pápayt választotta harmadik ázsiai expedíciója nyelvész tagjának. A döntés körülményeiről keveset tudunk, de érdemes fölidézni Simonyi visszaemlékezését (Pápayhoz, 1914. október 1-jén írt leveléből): „Örömmel emlékszek rá, mikor Zichy Jenő betoppant hozzám s kérdezte, ajánlhatom-e Pápay Józsefet utitársul. Már akkor meg voltam győződve, hogy ez az út tudományunknak nagy hasznára lesz” (R 1670/V). Júliusban Pápay már biztosra vette, hogy ő lesz az expedíció nyelvész tagja. Bátky Zsigmondhoz 1897. július 25-én írt leveléből (R 1670/VII) tudjuk, hogy útlevele elkészítéséről is e hónap végén intézkedett. A Budapesti Szemlében megjelent úti beszámolójában is nyári időpontot említ: „Az 1897. év nyarán gróf Zichy Jenő úr ő nagyméltósága részéről azt a megtisztelő megbízást kaptam, hogy harmadik ázsiai utazása alkalmával végezzem a nyelvészeti kutatásokat. Nagy örömmel ragadtam meg az alkalmat, mert reméltem, hogy az utazási vállalat keretében az osztják nyelvre vonatkozó tervemet is megvalósíthatom” (Pápay 1905: 355). Pápay 1897 decemberében utazott el Oroszországba. Szentpétervári, rövid helsinki, valamint csuvasföldi előtanulmányai után 1898 nyarán érkezett az osztjákok közé.

Simonyi Zsigmond Pápayval a szibériai kutatóút idején is folyamatosan levelezett. 1898. július 10-én Ausztriában, Veldenben ezeket a sorokat vetette papírra tanítványának: „Ki nem mondhatom, mennyire örültem érdekes leveleinek; valósággal meg voltam hatva az örömtől. Örültem, hogy előkészületeiben s eddigi munkájában jó sikerrel járt. Még jobban örültem, hogy kedvét és lelkesedését minden nehézség közt lankadatlanul megőrizte”. Majd így folytatta: „Igen örültem, hogy Zichy Jenő gróftól oly hamar meg tudta nyerni tervének. Nyilván lelkeségével és céltudatosságával nyerte meg annyira a nemes gróf bizalmát. Ez kitűnik a grófnak hozzám intézett leveléből is, mert abban köszönetet mond, hogy olyan hazafias és értelmes nyelvész ajánlottam neki. Remélem, azóta mindkettejüket utólrta a Nyelvőr júniusi száma, melyben kiadtam a grófnak örvendetes leveleit” (R 1670/V; vö. Zichy 1898: 283–4). Ugyanebben a levelében megígérte tanítványának,

hogy közli a *Sió* és a *Tokaj* szavakról szóló cikkét (erre l. Pápay 1898). Pápaynak ez az írása még csuvasföldi útján keletkezett, ugyanis 1898. május 22-én Csebokszariba érkezvén ezt írta naplójába: „Útközben természetesen a magyar–csuvas szóegyeztéseken gondolkoztam. Ily módon a *Sió* nevét is sikerült megfejtenem” (R 1673/III). Más kérdés, hogy ezek az etimológiai nem helyesek (vö. Kiss 1988). Simonyi előbbi levelében a következőket írja még: „Ami az osztják gyűjtést illeti, nagy kár, hogy nem vihette el magával másolatban a *Reguly* gyűjtötte osztják énekeket, melyek félszázad óta hevernek megfejtetlenül. Az idő rövidsége s az osztják út bizonytalansága miatt persze nem gondolhattunk a lemásolásukra. Munkácsi azt mondja, hogy *Reguly* osztják gyűjtése olyan rengeteg sok, hogy pontos lemásolása (pláne a szövegek megértése nélkül) hónapokig tartó munka volna.” Simonyi figyelmeztette Pápayt, hogy eredeti szövegeket gyűjtsön, ne Bibliát vagy más effélet fordíttasson. Még ekkor sem gondolt a *Reguly*-szövegek lemásolására, viszont megígérte a fiatal nyelvésznek, ha szükséges, Munkácsi vogul szövegeiből elküldik a hiányzó részeket. Azt a tanácsot adta Pápaynak, hogy „Olvassa el Munkácsi vogul gyűjteményét, s tudakozódjék hasonló tárgyú osztják szövegekről; bizonyosan lesz köztük sok megegyezés” (uo). Pápay ezt a tanácsot aztán valóban követte, és eredményesen hasznosította. Később mégis úgy gondolta, nem boldogul a *Reguly* gyűjtötte osztják szövegek nélkül. Zichy Jenőhöz írt Jelentésében (R 1686) így emlékezik vissza: „...időközben írtam Simonyi Zs. tanár urnak, az én jó mesteremnek, hogy másoltasson le a *Reguly*-féle gyűjteményből néhány darabot a számomra; reméltem, hogy ily módon talán megszerezhetem a kulcsot ezekhez az énekekhez. [...] Ennek nagy szükségét láttam ekkor, mert meggyőződtem arról, hogy innét ilyeneket vagy ezekhez hasonlókat csak igen nehezen vagy egyáltalán nem lehet itt az északi tájakon szerezni.” Végül négy hőséneket másoltak le *Reguly* osztják gyűjtéséből, aztán postázták Szibériába, és utána itthon is, ott is sokáig agódtak a késedelmes megérkezés miatt. Pápay 1898. december 31-én ezeket a sorokat jegyezte naplójába: „Az én jó mesterem írt: az énekeket a kért könyvekkel együtt november közepén csakugyan útnak indították – nagyon sokáig visszatartják Moszkvában; ezek a cenzorok igen sok kellemetlenséget szereznek. Ha a következő postával (a mely január közepe táján érkezik) megkapom ezeket a várva-várt énekeket, úgy minden rendben van – éppen akkor kezdődik a vásár” (R 1673/VI). Tudniillik az obdorszki vásár idején a környékbeli osztjások a településre érkeztek, s több hétig is ott időztek. Így Pápay méltán reménykedett abban, hogy tud olyan adatközlőt találni, aki segít majd a *Reguly*-féle hősénekek megfejtésében.

Az újév napján, 1899. január 1-jén Pápay így vallott naplójának: „...a jegyzeteimet rendeztem, jól szemügyre vettem az eddigi gyűjteményemet, jegyzéket készítettem róla, ezt majd elküldöm az én jó mesteremnek, megnyugtatom, hogy mégis csak van valami eredménye annak a sok türesnek-szenvedésnek, a miből oly bőven kijutott, míg ezt a kis gyűjteményt is össze tudtam hozni. Azt hiszem, hogy már az eddigi gyűjtésem alapján is meglehetősen hű képet adhatnak az északi osztják nyelvről” (R 1673/VI). A napló tanúsága szerint 1899. január 14-én „...a várva várt szövegek mégis csak megérkeztek” (R 1673/VI). Pápay tehát megkapta a négy *Reguly*-éneket és azt a levelet Simonyitól, amelyben értesíti, hogy az Eötvös-kollégium négy lelkes tagja: Gombocz, Csűrös, Suhajda és Gedeon másolták a szövegeket, s már november közepén feladták postára.

Időközben, 1899 januárjában Zichy, a mecénás hazatért Magyarországra. Az általa szervezett harmadik ázsiai expedíciót a tudós körök is jóval többre értékelték az előző kettőnél, így Simonyi Zsigmondban fölvetődött az ötlet, hogy Zichyt tiszteletbeli akadémiai tagnak javasolja. Erről Pápayhoz intézett 1899. január 29-i leveléből értesülünk: „Zichy gróf megérkezésekor én is kivonultam a pályaudvarra, Beöthy Zsolt is ott volt s mások is sokan. – A tavasszal ajánlani akarom a grótot az Akadémiában tiszteletbeli tagnak” (R 1670/V). Ugyanebben a levelében arról is tájékoztatta Pápayt, hogy Zichy közbenjárásával „meghosszabbították a katonai szabadságát. El kell tehát mennie a baskírokhoz”. A „mester” itt arra figyelmezteti volt tanítványát, Zichynek tartozik annyival segítségéért, hogy nem mond le a baskír tanulmányútról. A kezdetben a magyar és török–tatár rokonságért lelkesedő Zichy egy baskír–magyar szólajstrom összeállítását is várta volna Pápaytól annak bizonyítására, hogy „a baskirok nyelve régente ugor volt” (vö. Pápay Zichyhez írt Jelentése; R 1686). Simonyi

egyebek közt a Reguly-gyűjtés sorsával szintén foglalkozik: „Nagyon csodálkozom, hogy még dec. 10-éig sem kapta meg a Reguly-féle másolatokat, pedig jókor elküldtük. Remélem, azóta meg is kézhez vette. Nagyon jó volna, ha azokat még ott – annyira mennyire – meg tudná fejteni, s akkor itthon a grófot rá kellene beszélni, hogy nyomassa ki az egész Reguly-féle osztják gyűjteményt. Kegyed és Munkácsi együtt rendeznék sajtó alá, s megfejtenének, lefordítanának annyit, amennyit tudnának, és csinálnának szótárt is hozzá. Ez óriási nyereség volna!” (uo.). Pápay a levél elolvasása után 1899. február 23-án a következőket jegyezte be naplójába: „Abban nem kételkedem, hogy a gróf magára nem vállalná a Reguly-féle gyűjtemény kiadását (helyesebben: a kiadással járó költségeket), de attól tartok, hogy Munkácsi ellen lesz kifogása” (R 1673/VI).

Meggyengült egészségi állapota miatt azonban később Pápay mégis lemondott a tervezett – és Zichy által annyira óhajtott – baskír útról. Emiatt a gróf egy rövid ideig neheztelt is. Ezzel kapcsolatol Simonyi 1899. augusztus 26-án Pápaynak írt levele: „Júl. 7-én kaptam az ide csatolt lakónikus sürgönyt Zichy gróf úrtól, s mindjárt gondoltam, hogy neheztel. Irtam is neki azonnal, hogy minden tőlem telhető mentéssel lecsitítsam haragját” (R 1670/V). Ugyanez a levél tartalmazza a következő aggódó sorokat: „Igen örültem levelének s a benne foglaltaknak, csak annak nem, hogy egészsége tökéletlen. Kívánom és remélem, hogy mostani pihenése teljesen helyreállítja s megadja az erőt, hogy becsületesen földolgozhassa a hozott kincseket.” A továbbiakban Simonyi az osztják gyűjtés kiadási terveiről írt: „Ha abba a 30 ívbe bele akarja szorítani gyűjtése eredményét, akkor jól meg kell rostálni: csak a tárgyi s nyelvi tekintetben legjellemzőbb szövegeket lehet fölvennie hozzá való szótárral és nyelvtani vázlatokkal. Amit félre kell tennie, azt majd kiadhatja a NyK-ban, vagy pedig egy pótló kötetben, aminek a kiadására majd később kellene rávenni a gróf urat, valamint Reguly hagyatékának teljes kiadására is, ha csak egy részét lehet is megfejteni” (uo).

Miután a Zichy-expedíció befejeződött (e kutatóútról l. pl. Rusvai 2005a: 27–33; Pápay ezzel kapcsolatol fényképgyűjteményéről: A. Molnár 1990: 48–55, 2003: 309–14; a térképgyűjteményéről: A. Molnár 1992: 357–60), Pápay hazatért, és előbb a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában dolgozott, majd 1908-tól 1914-ig a Debreceni Református Főiskola bölcsészeti tanszakán oktatott. Simonyi is ajánlotta Pápayt az állás betöltésére, ez derül ki az 1908. május 23-án hozzá írt leveléből: „Gratulálok a debreceni megválasztáshoz! Örülök, hogy ajánlásommal valami keveset magam is lendíthettem rajta” (R 1670/V).

Simonyi és Pápay kapcsolatára is érvényes a következő megállapítás: „A professzor, aki Curitus mintájára jobb tanítványait már az egyetemen megdolgoztatta, gondot viselt rájuk egyetemi éveik után is: segítette őket az álláskeresésben, támogatta előmenetelüket, s ami most még fontosabb: számot tartott további közreműködésükre” (Tompá 1975: 121). Ugyanis Simonyi továbbra is segítette, publikálásra biztatta egykori tanítványát. 1911. január 9-én ezt írta neki: „Nem kapunk a Nyr. számára semmit?” (R 1670/V). 1909. február 16-án kelt levelében Magyar Nyelvőr-példányokat ajánlott föl a főiskolai könyvtár számára, majd másnap ezt írta Pápaynak: „Kérem, írja meg, hány példányban nyomják az Ész. osztj. nyelvtanulmányok |Pápay József, Északi-osztják nyelvtanulmányok. Budapest, 1910. Finnugor Füzetek 15] különnyomatát. A Ny. Biz. költségvetését már decemberben megállapítottuk, de azért talán lehet valamit csinálni” (R 1670/V).

A debreceni egyetem 1914 őszén kezdte meg működését. A 28 tanszékre kinevezett egyetemi tanár közül korábban 17 a debreceni Református Kollégium akadémiai tagozatának tanára volt, köztük Pápay is. Őt hivatalosan 1914. augusztus 26-án nevezték ki. Simonyi Zsigmond az elsők között, 1914. október 1-jén köszöntötte ez alkalomból: „Gratulálok az egyetemi tanársághoz és soká tartó sikeres működést kívánok” (R 1670/V).

Simonyi mint Budenz tanítványa munkáiban mindig figyelembe vette a finnugor előzményeket, valamint nagy figyelmet fordított régi nyelvtaníróink műveinek kiaknázására (Tompá 1975: 84). E módszert Pápay is alkalmazta, ez derül ki kézíratos előadásainak anyagaiból, amelyekben mindig bőségesen jegyzett le rokon nyelvi megfelelőket, valamint utalásokat régi nyelvtanainkra (R 1681/I–XXIV).

Már cikkem elején utaltam arra, hogy Simonyitól erős mondattani indíttatást kaptak tanítványai. Ez Pápay esetében szintén igaz. Erről árulkodnak egyetemi előadásaihoz készült jegyzetei, amelyek közül a (magyar) mondattani témájúak messze a legbőségesebbek és a legkidolgozottabbak: az egyszerű mondatához kapcsolódó feljegyzései 428 lapot tesznek ki, az összetett mondat típusaival pedig 370 lapnyi terjedelemben foglalkozik (R 1681). Ezt azért is említtem, mert így Pápayt ugyancsak besorolhatjuk azok közé a nyelvészek közé, akik bizonyára Simonyi hatására (is) foglalkoztak mondattani kérdésekkel. Székely Gábor (2005: 57–62) e téren a finnugor vonatkozásokat említi (Beke 1905: 71–100, 165–93; 1912: 241–74; 1915: 1–34; Fokos-Fuchs 1941, 1962; Klemm 1912: 219–84, 1916: 134–92, 1920: 357–400; Kertész 1923: 46–64). A felsoroltakon kívül megemlíthetjük továbbá Fokos-Fuchsnak (1960: 213–241, 1961: 68–81, 1962: 13–55) az uráli és altaji nyelvek szintaktikai sajátosságairól szóló összehasonlító tanulmányosorozatát; és mint tudjuk, Klemm (1928–1942) még egy Magyar történeti mondattant is írt.

A hagyatékban a Simonyitól származó, Pápayhoz intézett utolsó levél 1917. november 26-án íródott, ebből idézek: „Egyszer közölte velem k. öcsém uram, hogy az osztjákban rendes nyomatékos kifejezőmód: *manlem-ká* 'megyek bizony' stb. Találhatni-e ilyeneket a kiadott szövegekben, amelyekben t. i. igékhez vagy más szókhoz ilyen enklitikus *-ká* járul?” (R 1670/V). Ez a néhány sor is bizonyítja Simonyi sokoldalú érdeklődését.

A Pápay József főiskolai, egyetemi előadásait tartalmazó kéziratok egyikében (R 1681/II). A szótövek) található egy háromlapnyi kézirat is, amely az 1919 novemberében elhunyt Simonyi Zsigmondot méltatja. Tompa József (1975: 10) szerint Simonyi „belehalt az öt nappal korábbi »fegyelmi« tárgyaláson elszenvedett megaláztatás, kiszámított lelki tortúra izgalmaiba”. Az Akadémián már októberben kizáró javaslatot hoztak ellene az I–III. osztály igazoló bizottságainak együttes ülésén. Az előzményekhez tartozik, hogy Simonyi is kapcsolatba került azzal az először sokaknak haladó szelleműnek és pozitívnak mutakozó mozgalommal, amelyet az őszirózsás forradalmat követve az alakuló Tanácsköztársaság képviselt. 1919 tavaszán részt vett a Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Kutatók Szövetségének megszervezésében. A felhívást Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Asbóth Oszkár és Schmidt József mellett Simonyi is aláírta, majd lapjában, a Magyar Nyelvőrben tették közzé a szövetség által kidolgozott nyelvészeti kutatási tervet (N. N. 1919; Tompa 1975: 201–2). A Tanácsköztársaságot – amelytől aztán az értelmiségi támogatók jó része szintén elfordult – nem sokkal később levették. S Simonyi ellen is megindultak a támadások, annak ellenére, hogy az általa támogatott kezdeményezés nem politikai jellegű volt. Nem tudjuk, Pápay elmondta-e – például diákjainak – ezt a megemlékezést, vagy eredetileg közlésre szánta-e, ugyanis a Nyelvőr szerkesztősége egy különszámot (Balassa 1919: 161–208) szentelt a Simonyiról szóló méltatásoknak és megemlékezéseknek. Pápay kézírata a publikálás szempontjából nem tekinthető véglegesnek, hiszen a szerző például saját rövidítéseit nem oldotta fel, mint ahogy ez egy közlendő szöveg esetében várható lenne.

Föltehetőleg a politikai helyzet miatt is Pápay óvatosan fogalmazott: a méltatásban került a személyes emlékek felidézését, a „drága mester”-re való nyílt utalásokat, mégis érződik a látszólagos tárgyilagosság mögött az emlékezés fájdalma. Ismerteti professzora tudományos pályafutását, legtöbbit azonban a tanítványokkal való kapcsolatával foglalkozik. Pápay egyetlen szóval sem utal személyes élményeire, de életútja ismeretében azt gondolhatjuk, nyilván saját emlékei ösztönözhettek e sorok megírására. – Befejezésül teljes terjedelmében közlöm a kézíratos megemlékezést.

Simonyi Zsigmond
1853–1919

Alighogy befejeztem az első félévi előadásaimat, a fővárosi lapok azt a megdöbbentő hírt hozták, hogy Simonyi Zsigmond még november havában hirtelen elhunyt.

Ez a lesújtó hír mély fájdalommal töltötte el a magyar nyelvtudomány minden munkását, de mély fájdalommal töltötte el az egész magyarságot, mert hiszen féltett kincsének – a nemzeti nyelvnek – legbuzgóbb kutatóját veszítette el az elhunytban.

A hálás szívű tanítványok egész serege gyászolja jószágos szellemi atyját, hűséges vezetőjét. A fáradhatatlan munkásságnak igazi példaképe volt. Agyában talán még akkor is nagyszerű tervek rajzoltak, mikor a kérlelhetetlen halál szinte orozva kiütötte kezéből a tollat.

Annál nagyobb a mi fájdalomunk, hogy ez az eredményekben oly mérhetetlenül gazdag munkás élet ilyen hirtelen lezáródott.

Simonyi abban a korban született, amikor Hunfalvy zászlóbotásásával¹ a magyar nyelvtudomány renaissance-a kezdődik.

Ez a tudomány – a hetvenes évek elején, midőn Simonyi a bpesti egyetemre került, Hunfalvy és Budenz nagyértékű munkásságával már-már európai hírre kezdett emelkedni. Ugyanekkor már Szarvas Gábor is a sorompóba lépett nyelvtisztító törekvéseivel.

Simonyi tudományos munkássága a Nyelvőr pályafutásával együtt (1872) indult meg (Adatok a nyelvújítás történetéhez c. értekezésével) s azóta immár majdnem egy félszázadon keresztül lankadatlan buzgalommal munkálkodott. A magyar tudományos nyelvtan egyes fejezeteit gazdag adatgyűjteménnyel, könnyen áttekinthető csoportosítással és mélyreható elemzéssel dolgozta ki. Végre megjelent a Tüzetes Nyelvtan I. kötete (1895) mely Révai Elaborator Grammaticajaja mellett a második nagy határjelző a magyar nyelvtudomány fejlődésében.

A magyar kötőszók (1881–1883), a Magyar Határozók (1888–1895) c. pályakoszorús műveivel, továbbá az Igenevek és a jelző mondatana c. értekezéseivel a magyar tudományos mondatan épületének a fundamentumait rakta le, míg végre mindnyájunk nagy örömeire elkészült az összefoglaló nagy munkával is, mellyel a M. Tud. Akadémia utolsó koszorúját nyerte el. Ennek a kiadását már nem érte meg.²

Az egyetemi tanszéken ép oly áldásos munkásságot fejtett ki, mint a tudomány terén. Tanítványai mély szeretettel vonzódtak hozzá, csodálták páratlan munkásságát. Ő sem zárkózott el előlük, szívesen fölkarolt bárkit is, akiben tehetséget és igazi tudományszeretetet vett észre.

Hogy mily eredményes munkát végeztetett tanítványaival, annak fényes bizonyítéka a Nyelvészeti Füzetek hosszú sorozata.

Ha valakire, úgy ő reá méltán alkalmazhatjuk a költő jóslatát: 'non omnis moriar'. Nem is halt meg számunkra, csak testi szemeinkkel nem láthatjuk többé, de szelleme közöttünk él.

Amint eddig úgy ezután is első sorban az ő műveihez fordulunk tanácsért, támogatásért. Jószágos szelleme folyton buzdít a tudományért való igaz lelkesedésre s nemzeti nyelvünk szeretetére. Emlékét kegyelettel őrizzük.

SZAKIRODALOM

- Balassa József (szerk.) 1919. Simonyi Zsigmond-émlékszám. *Nyr.* 48: 161–208.
 Beke Ödön 1905. A vogul határozók. *NyK.* 35: 71–100, 165–93.
 Beke Ödön 1912. A votják és zürjén prolativusról. *NyK.* 41: 241–74.
 Beke Ödön 1915. Finnugor mondatnani adalékok. *NyK.* 44: 1–34.

¹ Tájékozás a magyar nyelvtudományban. [Pápay utalása Hunfalvy 1851–1852-re.] 1851. jan. 18. „Alig lehetne most kegyeltesebb dolgunk, mint nyelvünk tudományos értelmezése, összegyűjtése és rendezése!” [Pápay utalása Hunfalvy 1850–1851-re; minden bizonnyal az idézet is innen való. Pápay föltehetőleg csak emlékezetből vagy szabadabban idézett. A hivatkozott mondat eredetileg a következő: „Egyébiránt nyelvünk tudományos értelmezése, összegyűjtése, rendezése, minél pedig most alig lehet kegyeltesebb dolgunk, annyira megkívánja a rokon nyelvek tanulását, hogy azt bár semmi európai érdek nem ajánlaná is, mentől előbb szükséges volna nálunk keletbe hozni” (Hunfalvy 1850–1851: CDXXXIV–V)].

² Pápay itt a Magyar mondatnani történeti alapon című pályamunkára gondolt, amely azonban a várakozások ellenére nem jelent meg. A kézirat a második világháború idején elkallódott (vö. Tompa 1970: 147–55; Kántor 2005: 43–4).

- Fokos-Fuchs Dávid 1941. *A finnugor és a török mondat ősi sajátosságai (Finnugor-török mondattani egyezések)*. Neuwald Illés utódai, Budapest.
- Fokos-Fuchs Dávid 1960–1962. Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. *NyK.* 62: 213–41, 63: 63–81, 64: 13–55.
- Fokos-Fuchs Dávid 1962. *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachwissenschaft*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Hunfalvy Pál 1850–1851. Nyelvészeti nagy tennivalóink. *Új Magyar Múzeum*. 1/2: CDXXIX–XXXVII.
- Hunfalvy Pál 1851–1852. Tájékozás a magyar nyelvtudományban. Olvasta a magyar akadémiában Hunfalvy Pál Pesten, 1852. *Új Magyar Múzeum* 2/1: 782–6.
- A. Jászó Anna (főszerk.) 2001. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Janurik Boglárka–Birkás Viola 2005. Simonyi Zsigmond munkásságának finnugor relevanciái. In: Révay Valéria (szerk.): *Nyelvészeti tanulmányok. Simonyi-émléktűlés. 2003*. Pécs. 57–62. (Iskolakultúra-könyvek 27)
- Kántor Gyöngyi 2005. Simonyi Zsigmond mondattani elképzelései. In: Révay Valéria (szerk.): *Nyelvészeti tanulmányok. Simonyi-émléktűlés. 2003*. Pécs. 42–9. (Iskolakultúra-könyvek 27.)
- Kertész Manó 1923. Über die finnisch-ugrische Wortfolge. *Finnisch-ugrische Forschungen* 16: 46–64.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Negyedik, bővített és javított kiadás. II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klemm Antal 1912. A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi osztják és a votják nyelvben. *A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola évkönyve az 1911–1912-iki tanévre*. Pannonhalma, 219–84.
- Klemm Antal 1916. A vogul alárendelő viszony. *A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola évkönyve az 1915–1916-iki tanévre*. Pannonhalma, 134–92.
- Klemm Antal 1920. A mordvin alárendelő viszony. *NyK.* 45: 357–400.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. MTA, Budapest.
- A. Molnár Ferenc 1990. Finnugor vonatkozású kéziratok és fényképek Debrecenben. *Congressus septimus internationalis fenno-ugristarum* 3A: 48–55. Debrecen.
- A. Molnár Ferenc 1992. Die russische (sibirische) Kartensammlung des József Pápay. In: Deréky, Pál–Sz. Bakró-Nagy, Marianne–Riese, Timothy–Hajdú, Péter (szerk.): *Rédei-Festschrift. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Institut für Finno-ugristik der Universität Wien, ELTE BTK Finnugor Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien–Budapest, 357–60.
- A. Molnár Ferenc 2003. Pápay József oroszországi (szibériai) fényképgyűjteménye. In: Bakó-Nagy Marianne–Rédei Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 309–14.
- N. N. 1919. Tudományos feladataink a nyelvészet terén. (A nyelvtudományi és irodalomtörténeti kutatók szövetségének munkaterve.) *Nyr.* 48: 97–103.
- Pápay József 1898. Sió, Tokaj, Tárkány (Helynévmagyarázatok). *Nyr.* 27: 366.
- Pápay József 1905. Nyelvészeti tanulmányutam az éjszakai osztjákok földjén. *Budapesti Szemle* 123: 354–95.
- Pápay József kéziratok debreceni hagyatéka. A Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának kéziratára (A hagyatékok száma: R 1670–1692).
- Rusvai Julianna 2005a. Pápay József és Zichy Jenő III. ázsiai utazása. *Finnugor Világ* 10/2: 27–33.
- Rusvai Julianna 2005b. *Pápay József kéziratok debreceni hagyatéka*. Doktori (PhD-) értekezés. Debreceni Egyetem BTK. Kézirat.
- Székely Gábor 2005. Simonyi Zsigmond és a finnugor összehasonlító mondattan kezdetei. In: Révay Valéria (szerk.): *Nyelvészeti tanulmányok. Simonyi-émléktűlés, 2003*. Pécs, 57–62. (Iskolakultúra-könyvek 27.)
- Tompa József 1970. Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány köréből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 147–55.
- Tompa József 1975. *Simonyi Zsigmond. A múlt magyar tudósai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zichy Jenő 1898. Kutatások a rokon nyelvek terén. *Nyr.* 27: 283–4.
- Zsirai Miklós 1954. Simonyi Zsigmond emlékezete. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. V. 465–81.

SUMMARY

*Rusvai, Julianna***Zsigmond Simonyi and József Pápay**

The scholarly merits of Zsigmond Simonyi, numerous as they were, were also enhanced by his activity in supporting students. One of his students was József Pápay, whose manuscript post-huma have been preserved in the Library of the Calvinist College in Debrecen. Manuscript sources proving the fellowship of master and student are discussed in the present paper. In letters and diaries, there are plenty of interesting data confirming the role Simonyi had played in the fact that his student proposed an analysis of Reguly's Ostyak collection. Pál Gyulai and Zsigmond Simonyi recommended Pápay to the third Zichy expedition. Simonyi also provided for the copying of Reguly's four heroics and transporting them to Siberia. He helped Pápay in his efforts to find work and publish articles after returning home. The paper is concluded by an obituary of Simonyi which was also found among the Pápay manuscripts.

„Születésnapját a születése napján ünnepeltük” Töprengések a szoros szerkezetű összetett szavak toldalékolásáról

0. Az összetett szó fogalmának szigorúan nyelvészeti szempontok alapján történő meghatározása, illetőleg elhatárolása a szó szerkezet fogalmától meglehetősen nehéz feladatnak tűnik. A szóösszetétel¹ a szakirodalom több, egymástól sokszor eltérő felfogásban tárgyalja. Ennek talán az lehet az oka (és egyben magyarázata is), hogy a szóösszetételek általános jellemzőinek, legfontosabbnak tekintett tulajdonságainak más-más jelentőséget tulajdonítanak a kutatók.

A különféle definíciókban az összetételek közé sorolás legfontosabb ismérvei között általában a következőkkel találkozhatunk: (a) helyesírási kritérium, (b) összetételi hangsúlyozás, (c) szemantikai egységesség, (d) morfológiai szempontú kritérium, (e) szintaktikai szempontú kritérium, (f) generikus olvasat, (g) rekurzíválhatóság, (h) formai elkülönülés (vö. Fejes 2005).

Jelen dolgozatban a felsorolt kitételek közül elsősorban a morfológiai szempontú kritériummal, közelebbről a szóösszetételek toldalékolási lehetőségeivel kívánok foglalkozni.

1. A Strukturális magyar nyelvtan 3. kötetében a Kenesei által javasolt definícióban a szemantikai egységesség kritériuma mellett a morfológiai szempontú kritérium kap nyomatéket: „Összetett szó az a szabad forma, amely két általában (de nem kizárólagosan) szabad formaként is előforduló morféma lexikális egysége, amelynek tagjait nem lehet módosítani, és még kötött morfémák sem választhatják el egymástól” (vö. Kenesei 2000: 82).

Kenesei nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy meghatározásában nem arról van szó, hogy nem lehet kötött morféma valamely, egyébként összetételt is alkotni képes szópár adott két tagja között, hiszen a szóösszetételek morfológiai jelöltségére a magyarban is, más nyelvekben is bőven találhatunk példákat. A magyarban a tárgyas, a határozós és a jelzős összetételek között fordulnak elő olyanok, amelyekben az alárendelés minősége morfológiailag (raggal, jellel, képzővel) jelölt (jól lehet sokkal nagyobb számban találunk morfológiailag jelöletleneket). Ragos előtagú összetett szavak például *ágrólszakadt, egyvetért, fiulbemászó, talpraesett, nyakigláb, rosszullett*. A szóösszetételek előtagján a jelek közül legtöbbször a birtokos személyjel fordul elő, ritkábban a többes szám jele és a fokjel is, például *eszeveszett, felemás, kedveszegett, szavatartó; bolondokháza; kisebbrendűség, nagyobbbrézt*. Képzett előtagú összetételek például *képeskönyv, élveboncolás, bánásmód, függőágy*. Ezek a példák is azt igazolják, hogy kötött morféma állhat az összetett szó alkotóelemei között, de „ha egyszer két szabad forma összetett szót alkot »lexéma« értelemben, akkor a közéjük illesztett kötött forma nem engedi meg, hogy ugyanaz a lexéma maradjon” (Kenesei 2000: 81). Ha ilyen esetben mégis megpróbáljuk az előtagot valamilyen morfémával ellátni, agrammatikus alakhoz jutunk, például a *nagyherceg* előtagját fokozva (*nagyobb herceg) olyan jelentéshez jutunk, amely a *nagy herceg* és nem a *nagyherceg* jelentésével függ össze. A *jópofa* sem fokozható úgy, hogy *(*leg*)*jobb pofa*, csak úgy, hogy (*leg*)*jópofább* (vö. Kenesei 2000: 81).

¹ Dolgozatomban nem teszek különbséget a szóalkotási folyamat nevéül szolgáló szóösszetétel (compositio) kifejezés és az összetételi folyamat eredményét, magát az új szót jelölő összetett szó (compositum) között; a két nyelvészeti szakkifejezést egymás szinonimájaként használom compositum jelentésben.

Az összetett szavak alkotóelemei lehetnek szoros vagy laza kapcsolatúak. Az a tény, hogy a szoros összetételek (pl. az alárendelő összetételek vagy a mellérendelő összetételek egy része) alaki tekintetben is általában egységes új szóként viselkednek, elsősorban a toldalékolásukban mutatkozik meg. Kenesei leírásában a morfológiai zártság azt jelenti, hogy az összetett szót nem szakíthatja meg közbeékel morféma (kötött morféma sem), ebből adódóan tehát a különböző toldalékoknak kötelező jelleggel az utótaghoz kell kapcsolódniuk, például *hátizsák-kal*, *hegyorom-ra*, *téglagyár-ak*, *dús-gazdag-ság*, *bűbánat-os*. A lazább szerkezetű összetett szavaknak ugyan mindkét elemét toldalékoljuk, de az alaki kötöttség ezekben az esetekben is nyilvánvaló: a tagok összetartozását jól mutatja, hogy mindkettő ugyanazt a képzőt, jelet vagy ragot veheti csak fel, például *ad-ás-vev-és*, *kúszott-mászott*, *ég-re-föld-re*, *kék-ül-zöld-ül* (de: *ad-ás-vé-tel*).

A kérdés a továbbiakban az, vajon a Kenesei-féle definíció értelmében összetett szónak minősíthetünk-e olyan – alapalakjában egységes szónak számító – összetett alakulatot, amely toldalékoláskor – ellentmondva a morfológiai megszakíthatatlanság szabályának – összetett szóhoz „mélítatlan” módon viselkedik, tudniillik bizonyos toldalékokat (rendszerint jeleket) nem az utótagján, hanem az előtagján vesz fel? Szabályerősítő kivételnek tekintsük-e az ilyen szabályszegő alakulatokat, vagy célszerűbb nem összetett szóként, hanem szó szerkezetként kezelni őket? Ezekre a kérdésekre keresve a választ a toldalékolás szempontjából kettősséget mutató kéttagú összetett szavaknak a következő csoportjait vizsgáltam tüzetesebben:

– az $N_1 + N_2$ típusú birtokos jelzős összetételek (pl. *lábujj*, *konyhaablak*, *születésnap*) birtokos személyjeles alakjait és

– az $-(j)Ű$ képzős összetett melléknevek (pl. *bőkezű*, *forrófejű*) fokozott alakjait.

2. Toldalékolás szempontjából érdekes kettősséget mutatnak azok az $N_1 + N_2$ típusú birtokos jelzős alárendelő szóösszetételek, amelyekben N_2 lexikailag N_1 részeként értelmezhető. Az általam vizsgált „rész-egész” viszonyt kifejező összetételeknek a következő szemantikai csoportjai különíthetők el egymástól:

(a) N_1 (a meghatározó tag) valamilyen testrészt jelöl, N_2 (az alaptag) pedig annak jellemző részét vagy tulajdonságát (méretét, érzetét stb.) nevezi meg, például *lábujj*, *fejtető*, *vállszélesség*, *szájíz*, *lábszag*, *szívfájdalom*. Ezekben az N_2 -vel jelölt rész (vagy tulajdonság) olyan szervesen, elidegeníthetetlenül tartozik hozzá az N_1 által jelölt egészhez, hogy a leválasztása az egész megszűnését vagy csonkává válását eredményezi (vö. Kiefer 1999: 202).

(b) Az N_1 is, az N_2 is konkrét főnév, például *konyhaablak*, *háztető*, *nadrágzseb*, *pipaszár*, *biciklikerek*, *inggallér*. N_2 az adott egésznek (N_1) nem elidegeníthetetlen („nem inherens”), hanem leválasztható része, tartozéka, alkotóeleme.

(c) A *születésnap*, *nyelvművelő*, *nyelvrokon*, *nyelvtörténet*, *munkabér* típusú összetett szavakban az N_1 és az N_2 között járulékos viszony van: a két dolog együtt szokott jární, anélkül, hogy az egyik része lenne a másiknak.

Ezeknek az összetett szavaknak a birtokos személyjeles alakjai érdekes kettősséget mutatnak.

2.1. A birtokos személyjel – a valódi összetett szavak toldalékolási szabályainak megfelelően – az utótaghoz kapcsolódik. Az egységben való toldalékolás a két tag teljes egybeforrottságát jelzi (pl. *hónalj*, *lábujj*, *orlyuk*, *születésnap*).

2.2. A toldalék az összetétel tagjai közé ékelődik. Ilyenkor a szó – összetett szóhoz „mélítatlan” módon – szétesik alkotórészeire: a birtokos jelzős összetétel birtokos szó szerkezetűté válik, azaz tovább már nem számít egyetlen, egységes szónak (pl. *hónom alja*, *lábam uja*, *orrom lyuka*, *születésem napja*). A fenti példákban nem állapítható meg teljes biztonsággal, vajon az egymás mellett élő *hónalj* ~ *hónom alja*, *lábujj* ~ *lábam uja* stb. változatok egyaránt a *hónalj*, *lábujj* összetett szavak birtokos személyjeles alakjai-e. Az sem zárható ki ugyanis, hogy csak az utótagjukon toldalékolat alakok, tehát a *hónalj*, *lábujj*-félék tartoznak a megfelelő összetett szóhoz, a *hónom alja*, *lábam uja* csak birtokos jelzős szó szerkezetek (vö. B. Lőrinczy 1961: 424). Egyéb példák még: *kézfej*: *kézfejem* ~ *kezem feje*, *lábfej*: *lábfejem* ~ *lábam feje*, *köldöklük*: *köldöklükem* ~ *köldököm*

lyuka, orrlyuk: orrlyukam ~ orrom lyuka, segglyuk: segglyukam ~ seggem lyuka. Kenesei állásfoglalása e kérdésben nagyon határozott: „az összetett szó két tagját elválasztó kötött inflexiós morféma nem teszi lehetővé a szóösszetételt” (Kenesei 2000: 82).

2.3. Olyan összetételre is akad példa ebben a csoportban, amely kizárólag az előtagon toldalékolható (egységben nem), például *nyelvhegy: a nyelvem hegyén (a *nyelvhegyemen) van egy kis seb, orrhegy: az orrod hegyére (az *orrhegyedre) szállt egy légy.*

3. A vizsgált $N_1 + N_2$ típusú birtokos jelzős összetételek különböző módon toldalékoló változatai szemantikai szempontból lehetnek (kvázi)szinonimák, de az alakváltozatok jelentésükben el is térhetnek egymástól.

3.1. A kétféleképpen toldalékoló alakváltozatok lehetnek (kvázi)szinonimái egymásnak. Ilyen esetben nem is igen állítható szembe egymással az összetett szó és a szószerkezet, hiszen az összetett szavak jelentése is – a szintagmákéhoz hasonlóan – teljesen áttetsző, transzparens: az N_2 jellemző része vagy tulajdonsága az N_1 által jelölt testrésznek, például *fejformája ~ feje formája, hónalj ~ hónom alja, köldöklyukad ~ köldököd lyuka, lábszáram ~ lábam szára, lábujjam ~ lábam ujja, lábmérete ~ lábam mérete, orrlyukad ~ orrod lyuka, vállszélessége ~ vállja szélessége.* Az idiomatikus kifejezésekben a (kvázi)szinonim alakváltozatok természetesen nem cserélhetők fel tetszés szerint egymással. Ezekben a szerkezetekben az első elem toldalékolása tűnik általánosabbnak, például *A lába nyomába sem léphet* 'értékben meg sem közelíti', *A lába nyomát is megcsókolhatja* 'nagyon hálás lehet neki', *Ha a fejem tetejére állok, akkor sem tudom megoldani a feladatot* 'a legnagyobb erőfeszítések ellenére sem', *A keresztényád térde kalácsa!* 'hát még mit nem?!', *Egy zabszem sem férne a segge lyukába* 'nagyon fél, nagyon megijed', *A nyelve hegyén van* 'az az érzése, hogy emlékszik valamely szóra (különösen névre), mégsem tudja kimondani'.

3.2. Az alaki elhatárolódás jelentésbeli különbséget is eredményezhet. Az alábbi párokban az egységesen toldalékoló alakok sajátos (lexikalizálódott) jelentéssel rendelkeznek, míg az első elemükön toldalékoló változatok jelentése konkrétabb, például *születésnapom* 'születésem valahányadik évfordulója / az évforduló tiszteletére rendezett összejövetel' ~ *születésem napja* 'az a nap, amelyen megszülettem', *névnapom* 'a névnap alkalmából rendezett összejövetel', *nevem napja* 'az a nap, amelyen keresztnevem a naptárban szerepel', *nyelvművelésünk* 'az anyanyelvi műveltség (programszerű) terjesztése a nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesítése végett' ~ *nyelvünk művelése* 'anyanyelvünk ápolása, pallérozása'; *nyelvrokonaink* 'rokon nyelveken beszélők' ~ *nyelvünk rokonai* 'anyanyelvünkkel rokon kapcsolatban álló nyelvek', *nyelvtörténetünk* 'a nyelv történeti fejlődésével foglalkozó nyelvészeti diszciplína' ~ *nyelvünk története* 'nyelvünk múltja', *szájíze* 'ízlése, tetszése' ~ *szája íze* 'valamilyen íz érzetéhez hasonló érzés a szájában' (vö. még *nyelvművelőnk* ~ *nyelvünk művelője*, *nyelvújítónk* ~ *nyelvünk újítója*, *nyelvhasználatunk* ~ *nyelvünk használata*, *nyelvismeretünk* ~ *nyelvünk ismerete*).

A fenti példákban jól érzékelhető az összetett szavaknak az a szemantikai tulajdonsága, hogy az előtag mindig generikus (általános) olvasatú (vö. Kiefer 2000: 521), szemben a határozott vonatkozású szó szerkezetekkel. A *születésnap* összetett szóban a *születés* szónak önmagában nincs vonatkozása, tehát olvasata mindig általános, ennek következtében névmással a *születésnap* szó előtagjára nem utalhatunk vissza, csak magára az összetett szóra: *A hét végén tartott születésnap nagyon vidám volt. Őn is nagyon élveztem.* A második mondatban a rejtett mutató névmás csak az 'összejövetel / buli' jelentésű *születésnapra* vonatkozhat, és nem a *születés* előtagra. A *születés(-em, ed, -e stb.) napja* szó szerkezet viszont – az előbbivel ellentétben – határozott vonatkozású: meghatározott személyhez köthető dátum.

4. A toldalékolás szempontjából különösen viselkednek az *-(j)Ű* képzős melléknév is. A szabályszerűségek megfogalmazása végett érdemes ezeket a szavakat tüzetesebb vizsgálatnak is alávetni.

Képzőink közül alighanem az *-(j)Ű* az egyedüli, amellyel sohasem egyetlen vagy egyszerű szóból alkotunk új szót: az **arcú, *fejű, *színi* stb. típusú képződmények agrammatikusak, mert

szintaktikai szempontból hiányosak. Az *-(j)Ű* képző valójában csak kötelező melléknévi vagy számnévi bővítménnyel rendelkező (jelzős) szintagmához vagy összetett főnévhez járulva képes szintaktikailag teljes értékű melléknéveket létrehozni: *piros arcú, hétféjú, narancsszínű*. Alapszava tehát sohasem pusztá, egyszerű főnév, hanem vagy jelzős, vagy összetett főnév.

A továbbiakban arra keresem a választ, hogyan állják ki ezek a melléknévek szóosztályuk legáltalánosabb toldalékolási lehetőségének, a fokozásnak a próbáját.

Az abszolút minőséget és mennyiséget jelentő melléknévek általában nem, a relatív tulajdonságot kifejező *-(j)Ű* képzős melléknévek azonban fokozhatók. Főlmerül a kérdés: vajon a fokozható *-(j)Ű* képzős melléknéveknek melyik tagját kell ellátnunk fokjellel: az előtagot-e vagy az összetett melléknév egészét.

4.1. Az egységben való fokozás a két tag teljes egybeforrottságát jelzi a következő példákban: *bőbeszédűbb, bőkezűbb, bőkezűbb, hidegvérű: hidegvérűbb, nagyhangú: nagyhangúbb, nagyképmű: nagyképműbb, nagylelkű: nagylelkűbb, nagystílusú: nagystílusúbb, nagyszívű: nagyszívűbb, szabadelvű: szabadelvűbb, szabadszajú: szabadszajúbb, szűkmarkú: szűkmarkúbb, szűkszavú: szűkszavúbb*. Ez a toldalékolás a bekövetkezett jelentésváltozásra (konkrét → elvont irányú elmozdulásra) is utal: „a *bőkezű* embernek lehet egészen *szűk marka*, s a *szűkmarkú*nak hatalmas tenyere, *bő keze* stb.” (Lőrincze 1968: 333), ahogyan a *meleg vérűek* csoportjába tartozó emberek között is vannak *hidegvérűek*, tudniillik olyanok, 'akik nehéz vagy meglepő helyzetekben is megőrzik nyugalmukat, nem veszítik el a fejüket'. Ha valóban szűk vagy bő marokról, hideg vagy meleg (hőmérsékletű) vérről beszélünk, akkor a közép fokot is így mondanánk: *szűkebb markú, bővebb markú, hidegebb vérű, melegebb vérű*.

4.2. Előfordul azonban, hogy a gyakori együttes előfordulás folytán összetétellé tapadt alakulatoknak a fokozása ingadozó mutató. Ez elsősorban a *jó-* előtagú melléknévi alakulatokkal kapcsolatosan tapasztalható, például *jóakarati, jóérezésű, jófejű, jóhiszemű, jóindulatú, jóízű, jókedvű, jóképű, jólelkű, jómódú*. Fokozhatjuk az előtagot, mintha az alapfok nem volna összetett szó, csak alkalmi szó szerkezet, például *jobb érzésű, jobb ízű, jobb kedvű, jobb módú*, de némelyiket mint egészet is, például *jóindulatúbb, jóízűbb, jókedvűbb, jómódúbb*. Ha az összetétel jelentésében is különbözik a két összetevő elem jelentésének pusztá összegétől, akkor különösen világos az alaki elhatárolódás. Eredeti (konkrét) jelentésükben általában jobban ragaszkodunk az előtag toldalékolásához, az átvitt értelmű (elvont jelentésű) kifejezéseket pedig általában egészként (egységként) fokozzuk, például *(leg)jobb szívű* '(leg)egészségesebb szívű' (konkrét) ~ *(leg)jószívűbb* '(leg)könyörületesebb' (elvont); *(leg)jobb vérű* '(leg)egészségesebb vérű' (konkrét) ~ *(leg)jóvérűbb csikó* '(leg)tüzesebb csikó' (elvont); *nagyobb mellű* 'szélesebb mellkasú' (konkrét) ~ *nagymellűbb* 'dicsekvőbb, gögösebb' (elvont), *jobb ízű (étel)* 'finomabb' (konkrét) ~ *jóízűbb (tréfa)* 'viccesebb' (elvont), *jobb kedvű* 'a jelenlegi szituációban vidámabb' (konkrét) ~ *jókedvűbb* 'általában vidámabb'. A *sokoldalú* szó hagyományos középfokának formáját, a *több oldalú* kezdő kiszorítani az átvitt értelmű *sokoldalúbb*. Az ÉrtSz. szerkesztői a *sokoldalú* szó középfokát már csak így tüntették fel: *sokoldalúbb*, mert az alapszó már csak átvitt értelemben használatos: 'olyan, akinek szellemi képességei sok irányba, több területre kiterjednek' (ÉrtSz. V: 1235).

4.3. Ebben a csoportban akadnak olyan szóösszetételek is, amelyek teljesen áthágyják a morfológiai megszakíthatatlanság szabályát: a *nagyméretű, nagymértékű, nagymérvű, nagyszámú* melléknévek az utótagjukon nem toldalékolhatók (**nagyméretűbb, *nagymértékűbb* stb.); esetükben a fokozás jele csak és kizárólag az alkotóelemeire bomlott jelzős szerkezetek meghatározó tagjához kapcsolható: *nagyobb méretű, nagyobb számú* stb.

5. A fenti példák azt mutatják, hogy a morfológiai megszakíthatatlanság nem abszolút jellemzője az összetett (nek tekintett) szavaknak általában. Kérdés persze, hogy a fent vizsgált, összetett szónak tartott szerkezetek más szempontok alapján mennyire tekinthetők összetett szavaknak, és nem lenne-e célszerűbb egyiket-másikat lexikalizálódott (sajátos jelentésű) szintaktikai szerkezetnek tekinteni.

SZAKIRODALOM

- Dezső László 1969. A főnévi csoport kérdései a magyarban. *ÁNyT* 6: 25–158.
- Dezső László 1971. A jelzős főnévi csoport kérdései a magyarban. *NyudÉrt.* 76.
- Dezső, László 1990. Problems of Hungarian Attributive Noun Phrases. *Ural-Altäische Jahrbücher* 9: 38–53.
- Elekfi László 1962. Az *-ú, -ű* képzős melléknevek helyesírása. *MNy.* 58: 92–103, 216–22, 371–8.
- Fejes László 2003. A szóösszetételek elemzéséről. In: Bakró-Nagy Marianne–Rédei Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 106–13.
- Fejes László 2005. *Összetett szavak finnugor nyelvekben*. PhD-disszertáció, kézirat. Budapest.
<http://nytud.hu/~fejes/phd-elovedes/phd-elovedes.pdf>
- Károly Sándor 1969. A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek. A főnévi összetételek. *ÁNyT* 6: 271–328.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer 2000: 75–136.
- Keszler Borbála–Lengyel Klára 2002. *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentésmélelet*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1999. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 2000. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. 321–36.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1972. *Édes anyanyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva 1961. A szóösszetétel. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. I. Bevezetés. Hangtan. Szótan. 421–6.
- Majtinskaja, K. E. 1963. Über die Frage der Unterscheidung der finnisch-ugrischen Komposita und Wortkompositionen. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapestini habitus 20–24. IX. 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest, 93–7.
- Pais Dezső 1951. Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *MNy.* 47: 135–44.
- Steiner [= Simonyi] Zsigmond 1873. Birtokos összetételek birtokragokkal. *Nyr.* 2: 313–4.
- Velcsov Mártonné 1968. Alaktan. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 85–204.

H. Varga Márta

Punnyadt, avagy adalék a nyelvi változás mechanizmusához

„Nem kétséges, a beszélt nyelvi tartomány napjainkban a megelőzőnél jóval forrongóbb korszakát éli. Változatosabb és színesebb ez a korszak abban a tekintetben is, hogy a korábbi (köznyelvi és nem köznyelvi változatok) hatásrendszerei kibővültek, s a hatások fölerősödtek. Gondoljunk a köznyelvet a szaknyelvek, a szleng, az ifjúsági nyelv, a regionális változatok oldaláról érő hatásokra, s gondoljunk a köznyelvnek a nyelvjárásokat kiegyenlítő s az irodalmi nyelvet erősen befolyásoló hatására. Gondoljunk arra, hogy a köznyelv olyan nyelvhasználati altípusai, mint a tudományos próza és a publicisztika bizonyos értelemben »kifelé« tartanak a köznyelv kereteiből (Benkő in: Kiss–Szűts 1988: 25), az előbbi a szakmai zsargon, az utóbbi a familiáris nyelvhasználat és a szleng irányába mozdulván el” (Kiss 1995: 85).

A *punnyadt* szóval a Magyar Nemzet egyik riportalánya lepett meg 2006. július 31-én. Pesti Gábor, a Fidesz országgyűlési képviselője jelentette ki a következőt: „Demszky Gábornak viszont semmilyen célja nincs, mint hatalomban maradni, a *punnyadt* fővárost ebben az állapotában tartani.” A szövegösszefüggésből úgy tűnik, hogy a *punnyadt* jelző nem pozitív epitetonja a fővárosnak. A Kossuth rádió 2006. szeptember 8-i Esti Krónika – Hátér című műsorában a riporter (Farkas Erika) Orbán Viktort interjúolva használta a szó igei változatát, mondván „*punnyad* az ellenzék”. Szintén a Kossuth rádióban hangzott el Chikán Attila volt miniszter szájából a „*punnyadnak* ítélte vidéki városok” kifejezés (Az én Hazám, 2006. szept. 14). Az írott sajtó mellett tehát az elektronikus sajtóból is adathozhatunk.

A szóval eddig nem találkoztam, s mivel az ÉKsz. 2003-as változata sem tartalmazza, joggal gondolhatjuk, hogy nem az úgynevezett köznyelv eleme, sokkal inkább csoportnyelvi szóznak tűnik. Nem tájszó, az ÚMTSz. közöl ugyan egy *punya* tájszót, de ez jelentése miatt (‘keletlen, sületlen <kenyér>’) nem tartozhat a *punnyadt* rokonságába. Talán sajtónyelvi lenne? Ha megnézzük a Magyar Nemzettel egyenrangú, a köznyelvet előtérbe állító s azt használó sajtótermékeket (Népszabadság, Népszava), nem találjuk meg az utóbbi mintegy 10 évre visszamenő mutatójukban (a kereséshez mindkét napilap online változatának szótmutatóját használtam). Aránylag új szóznak kell lennie, hiszen a sajtó nyelvében 1997-ben feltűnő új szavakat és jelentéseket listázó könyv, az Új szavak, új jelentések (Kiss–Pusztai 1999) sem tartalmazza, továbbá nem említi az Új jelenségek a magyar nyelvben (Balázs–Grétsy 2004) című kiadvány egyik tanulmánya sem. Lehet, hogy a *punnyadt* elsősorban a szleng, az ifjúsági nyelvhasználat terméke? E feltételezéshez megnéztem az Utolsó Figyelmeztetés (UFI) és a Magyar Narancs (MANCS) szókeresőjét. [Ezek és minden további online anyag a 2006. augusztus 21-ei állapotot mutatja.] Az UFI-ban egy adatot találtam, egy 2004. áprilisi írásban („az érdeklődés hiányában *bepunnyadt* black-and-white tévéarchívum”), a MANCS-ból viszont 2000-tól kezdve adathozható a keresett szó, mind jelzőként, mind állítmányként (2000. 03. 23.: „Ma gyalog mentem le a hetedikről – mondja Béla Erzsinek, miután izzadtan és alig lélegezve *bepunnyadt* a frissen mosott ágyneműbe”). A kereső a MANCS-nál 11 találatot jelzett 2000 és 2006 között. Ha megnézzük az Index internetes újságot, ott számos találatot kapunk a keresett szóra. Az Index alapján úgy tűnik, hogy internetes fórumokon gyakran használják. Nincs más hátra, tegyük be a keresett szót egy profi keresőbe, legyen ez a google.com. Csak a web magyar lapjain keresve

a következő megjelenített találatokat kapjuk (2006. augusztus 21-én): *punyar*: 9, *punyat*: 3, *punyadr*: 17, *punnyat*: 15, *punnyatr*: 33, *punnyadr*: 533. A használatból úgy tűnik, a *punnyadt*-at igényként fogják fel, nézzük meg a feltételezett igét is: *punyard*: 20, *punnyad*: 281 megjelenített adat. (A web-es keresés problémáira, az innen nyert adatok statisztikai felhasználásának nehézségeire Papp Lajos tanulmánya hívja fel a figyelmet [Papp 2003]). A találatjelző az imént közölt számok sokszorosát jelezte a *punnyadt* esetében is, de mivel, mint Papp Lajos is írja, a helyek nagy része többszörösen is szerepelhet a weben, én csak a megjelenített találatokat rögzítettem. Ezek a számok tehát annyiban vehetők figyelembe, hogy jelzik: a szó – elsősorban informális csatornákon – létezik, ismert, széles körben használják is, továbbá azt is megláthatjuk az adatokból, hogy nagyságrendileg gyakoribb a hosszú *ny*-nyel, illetőleg a *dt*-vel való írásmód. A használatból kiderül, hogy egyértelműen a szleng eleme, egy írott-beszélt nyelvváltozaté, s a sok alakváltozat is ennek jele: a szándékolt jópofaság vagy a szándékalan nemtörődömség is alakíthatja az alakváltozatot (írásos) sokféleségét.

A nyelvi újítás tárgyalásakor meg kell különböztetnünk az újítás egyes szakaszait: az újítás kezdetét, a változás terjedését, majd a nyelvi rendszer által elfogadott újítás beágyazódását. A nyelvi újítás kezdete lehet egyéni vagy közösségi. A nyelv valamely kevésbé strukturált részrendszerében (ilyen a szókészlet) az egyén szerepe a döntő (vö. Benkő 1988: 58), de nem elhanyagolható a csoport szerepe sem az újítás elfogadottá válásához. A nyelv részrendszerei többségében azonban az újítást nem tudjuk egyénhez kapcsolni, sokkal inkább egy földrajzi/társadalmi csoporthoz (Telegdi 1977: 198, Labov, in: Wardhaugh 1995: 182–3, Benkő 1988: 59–61). Benkő megjegyzi, hogy „az egyén szerepe a változtatásban természetesen itt sem sikkad el, hiszen a változtatás egyénektől, csak éppen nem egyetlen egyéntől indul ki” (Benkő 1988: 60). Függetlenül attól, hogy az újítás egyéni vagy csoportkezdeményezésre történt-e, az elterjedésében a csoport szerepe válik döntővé. Egy-egy nagyobb tekintély (Benkő Kazinczy szerepét emeli ki, i. m. 61), illetőleg napjainkban szerencsés médiahátszéllel közvetített újítások (ilyen pl. a Való Világ1-ben karrierjét megkezdő *csá csuni* kifejezés – vö. Schirm 2004: 158) az egyén hatását, szerepét igazolják, de az adott újítás terjedésében, szociálissá válásában az újítást elfogadó közösség hozzáállása a meghatározó. Ezt állítják a hivatkozott szerzők (Telegdi 1977: 198, Benkő 1988: 61–3). Harmadrészben, a nyelvi újítás beágyazódásának problematikája kettős problematika. Jelenti egyrészt azt, hogy az adott újítás a nyelv rendszerében egy adott időpontban milyen szerepet kapott, milyen rangot vívott ki magának. Egy szó mint újítás esetében ez azt jelenti, hogy van-e képzős származéka, szerepel-e összetétel tagjaként, elindult-e tehát a szó a szókészlet belső magja irányába, vagy pedig csak a szókészlet perifériáján létezik. A beágyazódás másrészt használati elfogadottságot, gyakoriságot is jelent: mely beszélőközösségek ismerik el sajátjukként, jelöl-e csoporthoz való tartozást a szó a használója számára, vagy semlegessé válva, a nyelvközösség egészében elfogadva (vö. Sándor 2000: 25–6, Telegdi 1977: 198) az újítás sajátos stiláris értéke, csoportjelölő szerepe eltűnik, az újítás mintegy a köznyelv általánosabban elfogadott részévé válik.

Visszatérve a *punnyadt*-ra, amelyet valaki egyszer kitalált, valakik meghallottak és felkaroltak, majd elterjesztették, nézzük meg, milyen nyelvi eszközökkel élt a nyelvhasználat a szó létrehozásában. A szó töve fiktív fő: nem hangutánzó, hanem hangulatfestő: a *punny* allúziójaként megjelenik a *puha*, a *fonyvad*, a *puhány*. A szótest tehát már maga előrevetít bizonyos sajátos érzületet, hangulatot. A hozzá illesztett *-d* képző, mely ígésíti, számos más fiktív/passzív tövön megfigyelhető: *fonyvad*, *támad*, *lankad* stb. A *punnyadt* szó mint belső keletkezésű nyelvi újítás tehát természetesen illik bele a meglévő magyar szavak sorába. S mivel az ige nem annyira cselekvést, mint ennek hiányát jelenti (a jelentésről még lesz majd szó részletesebben is), beféjezett melléknévi igeneve, amely kategória általában is gyakran szerepel állapot jelzőjeként, szintén gyakran szerepel. A szónak vannak egyéb meglévő formái is: *punnyadozik* (12 megjelenített adat), *punnyatag* (41), *punnyadó* (129, ez a nagy szám nagyrészt a *Punnyadó Cefre* nevű zenekarnak köszönhető), *punnyadtság* (62), *punnyadás* (672), *punnyadásos* (42), illetőleg *bepunnyad* (75), *lepunnyad* (22), *kipunnyad* (pl. *kipunnyad a napra*, 9), *elpunnyad* (40). A származékok arra utalnak, hogy a nyelvi rendszer befo-

gadja, és a szó elindult abba az irányba, amelynek során a szókészlet mélyebb rétegeibe kerülve esélye lehet a megmaradásra. S mivel a szlengből a köznyelvhez közel álló sajtónyelvbe is behatol, kezd elveszíteni sajátos töltését, kezd semlegessé válni, s ezáltal szélesebb nyelvhasználói rétegek is használni kezdik/kezdenek. Itt tartunk most: a mintegy 5–10 éve létező szó, amely az ifjúság nyelvében mára már általánossá vált (egy egyetemi szemináriumi csoport 15 tagjából mindenki ismeri – 2006. őszi adat), napjainkban érheti el, hogy e beszélőközösség határait átlépve köznyelvi vé válják.

Sikerül-e neki? Jogos a kérdés, mert a kifogástalan struktúra még nem elég az életben maradáshoz, a meggyökerezéshez. Nézzük meg egy másik példa kapcsán, mit is jelent ez. Az Édes Anyanyelvünk 1997-es évfolyamában jelent meg egy rövid írásom a *herseg* szóról. Az egyébként tájszóként létező szót egy reklám emelte be, legalábbis néhány hétig, a köztudatba. Említett írásomban ünnepeltem a sikeres alkalmazást. Ám annak ellenére, hogy a reklám egy meglévő, a magyar szóalkotás szabályai szerint alakult hangutánzó eredetű szót alkalmazott, vagyis a szónak minden esélye meglett volna, hogy a köznyelv elemévé váljék, ez nem történt meg. S bár a google.com a magyar weben 92 megjelenített alakot ad a *herseg*-ről, ha beleolvasunk a tárolt tartalmakba, az derül ki, hogy a szó leginkább az irodalmi (!) nyelvhasználatban jelenik meg, köznyelvi ismertsége és használata minimális. Igaza van tehát Kiss Jenőnek, amikor azt írja, hogy „megváltozott az irodalmi nyelv és a beszélt nyelv viszonya a tekintetben, hogy az irodalmi nyelvnek a beszélt nyelvre való hatása alig mutatható ki, a fordított irányú hatás viszont szembeötlően nagy” (Kiss 1995: 85).

Ahhoz ugyanis, hogy egy szó valóban a szókészlet belsőbb köreibe kerüljön, a szerkezeti jólformáltságon kívül szükség van még valamire. Arra, hogy az adott szó egy meglévő jelölésbeli űrt töltsön ki. Hogy olyan jelentés kapcsolódjék hozzá, amelyet más nyelvi formák nem tartalmaznak, és amelyre a más nyelvi formák jelentése nem is vihető át. Továbbá szükség van arra is, hogy a csoport, amely terjeszti elég nagyszámú, társadalmilag eléggé jelentős legyen. Nézzük meg tehát először, mit jelent a *punnyad*? Mielőtt meghatároznánk, következzenek néhány idézet (különböző internetes fórumokról, betűhíven): „Mindenki punnyad. Elfogadható a kedvem. Három pont. Egytől ötig tartó pontozás. Az átlag három egész negyvenkilenc. Nyolcvan emberből. Mindenki punnyad... Biztosan az időjárás miatt van”; „Nem tudom ti hogy vagytok velem de nekem kúrva hiányoznak a vasárnap délelőtti meccsek az rtl-en a gólösszefoglalóval főleg amikor ilyen *** idő van és úgyis itthon punnyad az ember”; „Punnyadva néztem a Formal-et, utána meg bealudva punnyadtam”; „A nagyvárosi embernek gondot okoz a szabadidő eltöltése. Ezért aztán a hétvégék és az ünnepek jórésztét heverészéssel tölti. Punnyad, ahogy manapság ezt az állapotot szokták nevezni”. Az ige jelentése ezek alapján nagyjából a következő lehet: 'heverészik, elvan, említésre méltó cselekvés nélkül tölti az idejét, unatkozik, lazít'. És mit jelent a *punnyadt*? Következzenek ismét néhány idézet a webről: „Punnyadt vagyok. A mai nap nem született egy bejegyzés sem. Ennek oka pusztán az, hogy fáradtnak éreztem magam és semmihez sem volt kedvem. Csak úgy voltam egész nap, pedig több dolgot is akartam csinálni. Lehet, hogy ez vmi fronthatás. Nagyon nem szeretem az ilyen napokat, mert csak úgy elszáll és nem történik semmi értelmes dolog”; „ez van. Punnyadt vagyok... egész nap az voltam. az éjjel álmodtam. azt álmodtam, hogy betéptem. suliban voltam. rajzoltam. művtörből dogát írtam. puskáztam. jó lett. itthon vagyok. szar a kedvem. biztos a hormonok”; „Vásárhely meg tényeg punnyadt. Szeged nagyságrendekkel pörgősebb”; „Egy aprócska kis üvegablakos kávézó, pirinyó színpaddal, sok asztallal és punnyadt pincérfiúkkal.”; „A »punnyadt fickó« viszont még abból az időből származik, amikor még nem voltam ilyen zorkó és eléggé le voltam lakva karilag is. Akkor határoztam el, hogy magamra varratom ezt a feliratot, annak érdekében, hogy mindig emlékezzek rá és ezáltal jobban ösztönözzön edzés közben”. A punnyadt jelentése ezek és továbbiak alapján a következő lehet: 'energát, rosszkedvű, unalmas, fáradt, nyamvadt, szálnalmas stb.' Kedv, lendület, illúzió nélküli vegetálás, céltalanság, de ugyanakkor igény arra, hogy az egyén megkapjon mindent, amit ez a világ egy fiatalnak nyújthat – ezt jelenti az ige főnevesült formája, a *punnyadás*: „Szombati punnyadás. Tök jó, itt meresztem a seggem egész álló nap és

annyira élvezem. Kint hideg, itt meleg. Egész álló nap csak játszok meg zabálok, húú micsoda élet ez! :)”; „Punnyadás ezerrel. Nagyszülőknél lógotam a lábam, alszok ezerrel, meg minden olyan, amit városban nem lehet csinálni”; „Punnyadás van. Azt hiszem annyira hozzászoktam a pörgéshez, és a túlterheltséghez a gimiben, hogy ilyenkor, mikor rengeteg a szabadidőm, nem tudok mit kezdeni magammal. Teljesen takarékra kapcsolok. Az agyam, a testem, a kreativitásom, a lelkesedésem. Iszonyú rossz! Elterveztem, hogy majd festek, meg rajzolok egy csomót. Egész nyáron egyszer festettem, akkor sem fejeztem be. Akartunk menni kirándulni. Hát nincs az az isten, ami kirobbantson a légkondi alól!”.

Az idézetekből nyilvánvaló: a *punnyadt* egy életérzés szava. Olyan szó, amelyet egy egész nemzedék vall magáénak. Olyan szó, amely nem helyettesíthető mással, illetőleg egyetlen meglevő szó jelentése sem eléggé plasztikus erre az életérzésre, nem terjeszhető ki, hogy helyettesítse. Megvan az indoklása tehát a nyelvi rendszerben. A megmaradás szempontjából következő kérdés: eléggé jelentős-e társadalmilag az a csoport, amely terjeszti? A szó megjelenése a köznyelvet előtérbe helyező elektronikus és nyomtatott sajtóban arról tanúskodik, hogy igen. A fiatalság nyelvhasználatán túlterjedve egyre többen használják az idősebb generációk tagjai közül is. A verseny persze még nincs lefutva. Én, személy szerint, örülnék neki, ha nem lenne hosszú életű. Hogy miért? Azért, mert érvényesnek vélem a *punnyadt* esetére – kisebb áthallásokkal – Labovnak a hangváltozás mechanizmusáról írott 4. stádiumát: „Amennyiben az eredeti alcsoport értékeit a beszélőközösség más csoportjai átveszik, a hangváltozás a csoporttagság vele összekapcsoló értékével együtt áterjed ezekre az átvevő csoportokra” (Wardhaugh 1995: 183). Fentebb már jeleztük: a *punnyadt* egy életérzés és attitűd szava. Egy számomra nem kívánatos viszonyulásé.

IRODALOM

- Balázs Géza–Grétsy László (szerk.) 2004. *Új jelenségek a magyar nyelvben*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Gábor–Pusztai Ferenc 1999. *Új szavak, új jelentések 1997-től*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Papp Lajos 2003. A nyelvészeti adatgyűjtés egy lehetséges új eszköze. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE–Magyar nyelvtudományi Társaság, Budapest, 289–93.
- Sándor Klára 2000. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás*. Apáczai Csere János Pedagógusok Háza Kiadója, Csíkszereda, 9–58.
- Schirm Anita 2004. Napjaink nyelvi változásai. In: Balázs Géza–Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest, 147–67.
- Telegdi Zsigmond 1977. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris, Budapest.

Hegedűs Attila

Bódi Zoltán–Veszelszki Ágnes: Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2006. 142 oldal + CD melléklet. Magyar szemiotikai tanulmányok 9.

A képi ábrázolás, a vizuális kommunikáció az emberiség történetében újra előtérbe került. A 20. századi médiaforradalom, a 20–21. századi informatikai társadalom, az internet világának, nyelvhasználatának, a mobilkommunikációnak a vizsgálói megállapították, hogy „ikonikus forradalom” korát éljük. Ennek az ikonikus forradalomnak egyik jól tanulmányozható és az internetes közleményben, sms-ben sikeresen használható megjelenítője az emotikon (*érzelemjel* vagy *smiley*: *mosolyikon*, *mosolykód*). Az emotikonok múltja is messze visszavezethető a művelődéstörténetben. Az írásjelek többsége végső soron emotikonnak tekinthető. Az írásbeliség alakulásakor többször fölöttébb további, például a zenei leíráshoz hasonlatos képszerű jelek (ikonok) bevezetésének a gondolata. Amit akkor a kor értelmisége, írásbeliségének kialakítói nem fogadtak el, azt a 20. század végén spontán módon bevezették az internetezők és az sms-ezők. Az emotikonok használata jellemzi az új kommunikációs-nyelvi létmódot, a másodlagos írásbeliséget (írott beszédet).

Mobilszolgáltatók már korábban is publikáltak sms-szótárakat. Ezekben keverednek az egyéni ötletek (idiolektusok) és a közösségileg elfogadott formák (szociolektusok).

Most a nemzetközi és magyar szemiotikában, írástörténetben, írásjeltörténetben páratlan munka született magyar nyelven. Két fiatal nyelvész, Bódi Zoltán és Veszelszki Ágnes a Magyar Szemiotikai Társaság kiadványsorozatában jelentették meg az *Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban* című könyvüket. Tehát a munka az emotikonokról, vagyis az internetes és sms-es kommunikációban az elmúlt évtizedben fölbukkant, az írott szöveget kísérő, azt árnyaló érzelemkifejező jelekről szól.

Az internetes kommunikáció, valamint a mobilkommunikáció sms-szolgáltatása szélesebb körű elterjedése alig tíz évre tekinthet a világon, s így Magyarországon is. Ezért is különösen érdekes annak nyomon követése és dokumentálása, hogy miként alakul az internetes (digitális) írásbeliség.

Eleinte nyilván gyermeki tréfának gondolhattuk, ha egy internetes vagy sms-mondat közben vagy végén fölbukkant ez :) vagy még inkább, még jobban hangsúlyozva ez :)))

Ez a 'mosolygós arc' internetes kommunikációra egyszerűsített változata, a mosolyikon. Voltaképpen ez az első ikon már a digitális írásbeliség előtt megszületett. A könyvből megtudhatjuk, hogy a mosolygós arcot, a smiley-t a londoni Franklin Loufrani 1968-ban jegyeztette be. Később pólók, bögrék és egyéb tárgyak díszítésére használták. Az 1990-es évek elején smiley az acid house zene és kultúra jelképe lett. Majd megjelent a kábítószeres tablettákon is. Használati körének a bővülését betű- és írásjelkarakterek, majd pedig képfájlok bevonásával az internetes írásbeliségnek, kultúrájának köszönheti. Az emotikonok tehát az elsődleges írásbeliségből, annak írásjeleiből nőttek ki/át a másodlagos írásbeliségbe, ahonnan egyébként visszafelé is vezet út (ahogy ebben az ismeretében is látható :). Az internetes (és sms-)kommunikációban a smiley-k kiegészítő, leginkább érzelmi, de tartalmi üzenetek is lehetnek.

Az első emotikon, vagyis a mosolyikon valódi írásjelekből áll: kettőspontból és zárójelből, és érdekessége, ha 90 fokkal balra fordítjuk, akkor fenn van a két pont és alatta a zárójel, amely valójában a szemet és a mosolygó arcot formázza. Sőt lehetünk még kifejezőbbek az írásjelekkel, az orrot is belerajzolhatjuk :-).

Ez az emotikon tehát egyértelműen az ember talán legfontosabb mimikai, érzelmi kommunikációjának, a mosolynak ikonikus (képszerű) jele. Kialakult ennek fordítottja, a „szomorújel” :-(, illetve teljesebb formában :-).

Vannak azután bonyolultabb ikonikus formák, ilyen például a virágszál figuratív ábrája (amely még ikon, mert felismerhető): @-)- Ha talpára állítjuk, valóban virágszál. (Illetve könnyűszerrel tulajdoníthatunk ilyen jelentést a jelölőnek.)

Vegyünk még egy példát: a tűzhányó (Fudzsi): /*\ Ezt már forgatni sem kell, látjuk, hogy tűzhányó. Vagy a kiscica (ezt sem kell elforgatni): öQ.

Az ikonikus emotikon kétségtelenül nemzetközi műfaj, hiszen a példaként említett arckifejezések (mosoly, szomorúság), virág, tűzhányó és cica minden ember számára felismerhetők.

Ám lehetséges emotikonokkal, ugyanilyen „technikával” szimbolikus (nyelvi) üzeneteket is kifejezni. Ez azonban (egyelőre?) ritkább, mert kész rejtvény az ilyen szimbólumok fejtegetése. **Emotikon-szimbólum**oknak nevezhetnénk őket. A magyarországi mobiltelefon-szolgáltatók meg is jelentettek kis emotikon (sms-)szótárakat (pl. Írftsz. Sms-5letek és karakterminál mindenkinek. Westel, Park Kiadó, 2001, illetve: Sms-szótár. Vodafone, 2001). Az utóbbiban egészen „komplex” jelentésekre vannak jelek:

%-6 – agyilág zokni vagyok ('teljesen ki vagyok merülve')

:?) – filozófus vagyok

00 – egy srác lödörög körülöttem.

Világos, hogy ezek a jelek már nem szűkebben vett emotikonok, hanem tartalmi közlések sürítményei. Talán nem elhamarkodott megállapítás, ha úgy vélem, hogy ezek a „tömör” szimbólumok jóval kevésbé nemzetköziek, talán nem is ismertek széles körben, és jövőjük is korlátozott.

Ahogy a technika fejlődött, az említett emotikonok elkezdtek képpé válni, mozogni, átalakulni, s létrejött a **dinamikus emotikon** vagy **animotikon** (teljességgel a mi, a magyar szakirodalomban született elnevezéseink). De ha már megjelentek a mozgó, dinamikus emotikonok, akkor az addigi, mozdulatlan emotikonokat is megneveztük. Ezek lettek a **statikus emotikonok**. A dinamikus emotikonok nem csupán kettőspont-kötőjel-zárójel karakterekből építkeznek, hanem színes mozgóképekből (gif- vagy png-formátumú képfájl). Ezek is leginkább arcokat mutatnak, de lehetnek például állatfigurák is.

A jelenség páratlan szemiotikai érdekessége az, hogy az emberi kultúrában legfejlettebbnek gondolt alfabetikus írás ezekkel a jelekkel voltaképpen visszatér(t) az írásfejlődés kezdetéhez, a hieroglif íráshoz. Ugyanis a hieroglifa tekinthető piktogramos (azonosítható képet tükröző ikonnak/szimbólumnak). A másik érdekessége az, hogy a mai alfabetikus írásrendszerünk alakulásakor korábban többször fölmerült ilyen formák felvétele. Tulajdonképpen egyfajta emotikonnak tekinthető a „felkiáltó jel” (!), a begörbüléssel is kétkedést mutató kérdőjel (?) vagy a megszakadást mutató három pont (...). Sőt talán az *i* betű sem véletlenül olyan keskeny (a legélesebb, legrikítóbb hang). Fónagy Iván (A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 28) hangmetafora-vizsgálatából tudjuk, hogy az *i* hangot szembeállítva az *u*-val az emberek 88,44%-a tartotta kisebbnek, 93,88%-a fürgébbnek, 81,73%-a kedvesebbnek stb.

Ezek miatt fogadta a szemiotika oly nagy örömmel az írásjelek művelődéstörténetével és kommunikatív funkciójával kapcsolatos magyar kutatásokat (Keszler Borbála. Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004) vagy Grétsy Zsombornak a hagyományos betűket átértelmező, úgynevezett **metakritikus jelekről** (saját meghatározása) szóló tanulmányait (pl. Ikonná válók betűk. A betűk szemiotikája. In: Balázs Géza-Bódi Zoltán: Az internetkorszak kommunikációja. Gondolat/Infonia, Budapest, 2005, 213–65).

Íróink-költőink próbálkoztak az alfabetikus írásmód törvényeinek feszegetésével, lényegében ikonikus kiterjesztéssel, amikor elkezdtek halmozni a betűket (*kukurikúúú*) vagy az írásjeleket (!!!). Az ókortól végigkövethető **vizuális költészet** ugyancsak ezt a gesztust gyakorolja. Volt arra is törekvés, hogy az alfabetikus írásrendszerbe további szupraszegmentális jeleket vigyenek be, amelyek mutatnák az élőszo sokszínűségét (halk-hangos, gyors-lassú). De ez nem történt meg. Máig.

Amit eleink elmulasztottak, azt most a **másodlagos írásbeliség** (ez is a mi meghatározásunk), azaz az informatikai eszközökön terjedő sajátos, beszédközeleli írásmód spontán módon, a folklór törvényszerűségeihez igazodva bevezeti, elterjeszti, sőt, az elsődleges írásbeliségbe (hivatalos írásbeliség, amelynek van „helyes” írása, hivatalosan elfogadott szabályrendszere) is átviszi. Ma persze még nincsenek a magyar helyesírásban emotikonok, de én nem zárom ki a lehetőséget, hogy egyszer lesznek.

Addig is ismerkedjünk meg velük tudományosan. Ahogy már említettem, egyedülálló munka született Bódi Zoltán és Veszelszki Ágnes tollából. A szerzők bevezetőjükben bemutatják az emotikonokat és az emotikonokon kívüli **metakommunikatív írásjeleket**. Majd következik Bódi Zoltának a statikus emotikonok kapcsán végzett kérdőíves vizsgálatának bemutatása. Az **emotikonlexikonok** a jeleket leginkább tematikusan csoportosítják: például öröm, szomorúság, csodálkozás, kínos, szerelem, akciók, megjelenés, személyjellemzők, ivászat, étkezés, szünidő stb. Bódi Zoltán kutatásaiban az emotikonok a következők jelzésére alkalmasak: indulat, boldogság, türelmetlenség, elégedetlenség, vidámság, szomorúság, gúny. A dinamikus emotikonok képi jellemzőinek bemutatása után Veszelszki Ágnes tematikai és funkcionális csoportosítást ad: érzelmek, általános cselekedetek, szexualitás-erotika, agresszió, humor, kapcsolattartás és ünnepek, figurák, írásjelek. A kötethez előfordulási gyakoriságot mutató emotikonszótár és a dinamikus emotikonok négyoldalas színes animált sorozata járul. Aki pedig mozgásában akarja megcsodálni ezeket a kis „filmeket”, a kötethez mellékelt CD-n is megtalálja őket.

Egy kicsit a kutatás alapját képező felmérésekről is érdemes szólni. Bódi Zoltán kvantitatív felméréseket is végzett a statikus emotikonokkal kapcsolatban. Például megvizsgálta az átlagos smiley-gyakoriságot, amelyből kiderült, hogy a teljes szöveganyagnak a felében nem használnak emotikont. Ám akik használnak, azok természetesen többet és többször is alkalmazzák. Érdekes az a felmérés is, hogy miként fejezik ki az adatközlők az indulatukat. A felmérés korpusza szerint 30-30%-ban szövegesen vagy smiley-val, 16% felkiáltójelek halmozásával, 11-11% csupa nagybetűvel, illetve vegyesen jelekkel + szövegekkel. Viszont a boldogságot már 94% fejezi ki smiley-val, a vidámságot 96%, a szomorúságot 97%.

Bódi Zoltán a statikus emotikonok kvantitatív bemutatása mellett elvégzi ezeknek a szemantikai és szintaktikai leírását is. A szemantikai leírás tartalmazza az érzelemkifejezés jellegét. A szintaktikai leírás pedig a jelváltozatok megvalósítását (és statisztikáját). Például az utóbb említett szomorúságikonnak a következő változatai lehetnek (gyakorisági sorrendben a leggyakoribbtól haladva a kevésbé gyakorig): :(:-(:((:(((:o(:((((és a sor végén: ;-(.

Veszelszki Ágnes ugyancsak végzett empirikus felmérést az MSN Messenger programjában használt dinamikus (mozgó) emotikonokról. Vizsgálja a dinamikus emotikonok színét, méretét, a felbukkanó tárgyakat, kellékeket, cselekvéseket (pl. tisztálkodás, étkezés, szórakozás, számítógépezés, szív). Azután vannak olyan dinamikus emotikonok, amelyek szóbuborékokkal vagy táblákkal vannak kiegészítve (Veszelszki Ágnes **textuális emotikonoknak** nevezi őket). Az animált emotikonok gyakran élnek a rajzfilmekből ismert túlzásokkal (a smiley szeme óriásivá nő, égnék áll a haja stb.). Természetesen ezek a **cselekvés-emotikonok** narrációt (elbeszélést) is tartalmaznak (ilyen pl. az udvarlásra való felkészülést mutató animotikon).

A kötetben található emotikonszótár az érzelemkifejezés tematikus rendjében tartalmazza az emotikonokat, majd pedig négy színes oldalon a dinamikus emotikonokat (illetve azok sorozatát). Természetesen az emotikonok világa az élő nyelvhez és a folklórhoz hasonlóan folyamatosan változik, alakul. Ezért a gyűjtemény a magyarországi felbukkanástól (kb. 1996-tól) a 2006-ig terjedő idő-

szakra vonatkozik. Egy újabb évtized elteltével valószínűleg ismét nagy „ugrás” történik, s e szótár új fejezetekkel bővülhet.

A páratlan munka voltaképpen egy új kifejezési-árnyalási mód fölfedezése és leírása. Ha túlozni akarnék: egy régi kommunikációs forma új közegben való újjászületésének, kiterjesztésének a dokumentálása. Szerzőinek olyan élmény, mintha egy új nyelvet/kommunikációs módot fedeztek volna föl, valahol az Amazonas vidékén, illetve konkrétan az internet galaxisában. Nekem személy szerint pedig dupla élmény. Egyrészt, mert két éves kemény győzködéssel elértem, hogy antropológusként írjuk le, adjunk nevet ennek a jelenségnek (s ezt a magyar szakirodalomban több tanulmányban és könyvben is megtettük), másrészt pedig azért, mert mindkét szerző a tanítványom volt.

Balázs Géza

Adamikné Jászó Anna: Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben. Trezor Kiadó, Budapest, 2006. 610 lap.

Az olvasás témakörében éppen akkor jelent meg az eddigi legteljesebb magyar nyelvű összefoglalás, amikor a hagyományos könyvolvasás minden korábbinál rosszabb helyzetben van. A kis túlzással válságnak is nevezhető állapotról egyfelől statisztikák, felmérések beszédes adatai vallanak, másfelől lépten-nyomon magunk is tapasztaljuk. Ennek fényében nagyon is időszerű a nemzetközi kitekintéssel rendelkező magyar nyelvész szintetizáló munkája. Adamikné Jászó Anna az elmúlt két évtized publikációiban megkülönböztetett figyelmet szentelt e részterület pedagógiájának (pl. A magyar olvasásitanítás története, Tankönyvkiadó, Bp., 1990; bővített és javított kiadás: Osiris Kiadó, Bp., 2001. – Csak az ember olvas, Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003). Kellő rálátással most már bátran kijelenthetjük, hogy korábbi megállapításai ma is érvényesek, és a sorozatos figyelmeztetések előrevetítették a jelenlegi problematikus helyzetet. Csak sajnálhatjuk, hogy a tudomány, az alkalmazott nyelvészet nem tudta idejében segíteni a közoktatást, a gyakorlatot, és így a leírtaknak éppúgy nem volt meg a foganatjuk, mint a tanítók, tanárok folyamatos észrevételeinek. A megoldás azonban cseppet sem egyszerű: jó másfél évtizede mindenféle értelemben korszakváltás történt, iskolai, módszertani és társadalmi szinten egyaránt. Számunkra viszont most az a leglényegesebb, hogy az olvasás helye, szerepe is teljesen átértékelődött, ráadásul olyan rövid idő alatt, hogy arra igen nehéz adekvát és gyors választ adnia az oktatástügynek. Ehhez a tudományosan megalapozott helyzet-elemzéshez és feladatmeghatározáshoz járul hozzá a kötet.

Az olvasáskutatás valóban interdiszciplináris terület. Szerteágazó voltát mutatja, hogy művelésében szerephez jut a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a kommunikációtan, a pszichológia, a pszicholingvisztika, a szociológia, a szociolingvisztika, a pedagógia, a módszertan, a megismeréstudomány, s még folytathatnánk a sort.

Az általános kérdéseket és alapelveket tárgyaló első fejezetből (13–57) itt most csak a kiegyensúlyozottság elvét (*balanced instruction*) emeljük ki. Beletartozik többek között a rész-egész viszonya (ezen belül egyrészt a szöveg, a mondat, a szó, másrészt a szótag, a hang és a betű egyensúlya), a szövegértés és a hibátlan dekódolás összefüggése, az olvasás és az írás párhuzamossága, a beszéd és a vizualitáson alapuló tevékenységformák egyensúlya, a spontán beszéd és a nyelvi tudatosság arányos fejlesztése, valamint még számos egyéb tényező (50–1). De az arányosság, a kiegyensúlyozottság számon kérhető az alapvető eljárásokon is (szintetikus v. analitikus), mivel azok tiszta formája helyett a kombinált (szintetikus-analitikus) megvalósítása ajánlható (46–9). Az amerikai és a magyarországi gyakorlat összevetéséből kiderül, hogy a globális módszer az angol nyelvterületen sem vált be. A hazai tapasztalatok is azt mutatják, hogy a két, egymást kiegészítő műveletet,

az analízist és a szintézist párhuzamosan kell végezni, és feltétlenül szükség van optimális hosszúságú analízáló szakaszra. Mégis 1978-ban nálunk olyan – azóta már egyébként többnyire átalakított, javított vagy visszavont – globális, szóképes olvasástanítási módszereket vezettek be, amelyek nem hoztak megfelelő eredményt, ráadásul akadályozták a helyesírási készség fejlődését. A szótagolás elhagyása egyrészt pszicholingvisztikai szempontból, másrészt a magyar nyelv szerkezeti sajátosságai miatt kártékony.

Az olvasás történetét áttekintő fejezet (58–143) nagy teret szentel a beszéd- és értelemgyakorlatok elnevezésű egykori alapozó tárgynak (59–71). Közel egy évszázadon keresztül – hazánkban 1963-ig – eredményesen szolgálta azt a nyelvi, gondolkodásbeli készségfejlesztést, amit ma „korszerűen” kommunikációnak nevezünk. A múltba tekintés egyáltalán nem öncélú művelet itt sem. Éppen ellenkezőleg: a jelen és a jövő számára egyaránt fontos tanulságokkal kecsegtet. Így bizonyosodhatunk meg arról, hogy melyek voltak a sikeres módszerek, és melyek tekinthetők életképtelennek. Itt is – mint minden fejezet végén – összefoglalás segíti a lényeg kiemelését, s a szerző legfőbb tanulsága az, hogy igenis van optimális módszer (142). – Két témáról most nem szólunk bővebben: az olvasmányok és a szemléltetés kérdéséről, illetőleg annak történeti alakulásáról (118–141).

Különösen fontos a nyelvi tudatosságról (*language awareness*) szóló rész (145–262). Ez a fogalom hazai pedagógiánkban eddig nem volt kellően tisztázva. A nyelvi tudatosság a nyelvre irányuló analízáló képesség, amely a kogníció és a metakogníció között helyezkedik el. Kialakulásának lényege a jel természetének a felismerése, a jelentés és a forma szétválasztása. Szerepe van benne az összehasonlítás gondolkodási műveletén alapuló metaforálásnak, valamint a morfémák megfigyelésének. A fonématudat azt jelenti, hogy a figyelem a formára, azaz a fonémára irányul. A kognitív pszichológiára alapozva részletes képet kapunk a gyermek gondolkodásának és nyelvének (193–201), valamint beszédprodukciónak és -percepciónak fejlődéséről (202–20), ezt követi a módszertani áttekintés a nyelvi tudatosságot figyelembe vevő módszerektől (221–49).

A szövegértő olvasás készségrendszerét bemutatva végigkísérjük a különböző szintekhez kötődő módszertani tudnivalókat, a szavak, a mondatok, a bekezdések és a szövegegész megértésének lépéseit (263–309). Fontos megállapítás, hogy a készségrendszer bizonyos összetevőit automatizálni lehet, tehát egyértelműen tanítható, fejleszthető területről van szó. Ennek bizonyosságaképpen először módszertani útmutatást kapunk az olvasás fokozatai közül a szó szerinti, az értelmező, a kritikai és az alkotó (kreatív) olvasáshoz, majd az ismeretközlő művek befogadásához. Az utóbbiak sajátos gondolkodási műveleteket igényelnek, és bennük a tartalomértelmezés és a kritikai olvasás gyakorlati megvalósítására látunk példát. Érdekes módszerbeli összefüggésekre derül fény az azonos témájú és az eltérő jellegű könyvek olvasása kapcsán (334–6). Mindezekből kitűnik, hogy a szövegértő olvasás olyan készségrendszer, amelynek háttérében grammatikai és pragmatikai ismeretek húzódnak meg.

Az iméntiek folytatásának tekinthető fejezetben a retorikai gondolkodás, valamint a szövegértő olvasás és az érvelés vagy a gondolkodás alapeseteit tanulmányozzuk (339–454). E területek összekapcsolása nagyon is kézenfekvő: ha egy szöveget retorikai szabályok szerint hoztak létre, akkor megértéséhez szükség van a retorikai szabályok ismeretére. A retorikatörténeti háttér és néhány alapfogalom tisztázása után példát látunk mindezek gyakorlati alkalmazására. A szövegértő olvasásban nagy szerepe van a definícióból, illetőleg a felosztásból, az osztályozásból és a részekre bontásból származó érvek felismerésének. Az ismeretközlő szövegek analízáló olvasásakor az általános tájékozódást a terminusok értelmezése, az állítások és érvek feldolgozása, végül a problémarendszer egészének áttekintése követi. A szövegértő olvasást mérő tesztek is gyakran ezt a logikát követik. Az ilyen vizsgálatok eredményei miatt érdemes a tanulságokra összpontosítanunk. A definíciókból kiinduló szövegvizsgálathoz hasonló részletességgel végigkíséri a szerző az összehasonlítás, az ok-okozati viszony, az ellentétek, a körülmények és a speciális érvforrások retorikai háttérét, valamint a szövegértő olvasásban betöltött helyét. Retorikai szövegelemzésként a Halotti beszéd, Jókai egyik szónoklata és Jelenits István esszéje szolgál mintául.

A következő, ugyancsak terjedelmes fejezet az irodalomtudomány újabb paradigmájához, az olvasás tranzakciós elméletéhez kapcsolódik (455–530). Eszerint az olvasás során a mű és az olvasó kölcsönös viszonyából, tranzakciójából új jelentés keletkezik. Az olvasó válaszol a műre, s reagálása függ beállítottságától, személyiségétől, társadalmi körülményeitől stb. Kulcsfogalom itt az olvasó válasza, amelynek angol megfelelője, a reader response vált terminussá hazai körökben is. Ennek az elméletnek a nyelvtudományi háttere a szemantikai relativizmus (458–62), amely szerint a jelentés viszonylagos, mert az egyén a saját tapasztalatai alapján, a szavak egyénileg megtapasztalt referensei miatt egyéni gondolatokat alakít ki.

A folyamatolvasás (*process reading*) a reader response egyik gyakorlati alkalmazása. Elnevezéséből adódóan az olvasási folyamatot követő, kísérő, vele párhuzamosan haladó olvasmányfeldolgozási stratégiát jelent. Eszerint a tanár nem követi a hagyományos szövegfeldolgozás lépéseit, nem tart bemutató olvasást, sem analízáló-szintetizáló feldolgozást, hanem igyekszik megfigyelni és segíteni az olvasó válaszát: gondolkodását, érzelmeit, interpretációját. Az olvasmányt előkészítik, jóslásokat (előremondásokat) alkalmaznak, az olvasás közben lehet megbeszélés, kérdések feltevése, jelentéstérkép, jelentésháló alkotása, dramatizálás, vita stb. (506). A folyamatolvasás módszereinek alkalmazása mindenképpen feloldhatja a munkafüzetek és a tesztek merevségét és bürokratikus jellegét, ahogy az már Amerikában is megtörtént. A fejezet lezárásaként a folyamatolvasással rokon hazai kezdeményezésről kapunk képet: az élményközpontú irodalomtanításról (526). A fejezet összefoglalásában Adamikné Jászó Anna megállapítja, hogy a vázolt elméleti háttér megnyugtatóan ellensúlyozza az értelmező olvasás és a retorikai szövegelemzés logikai beállítottságát, alkalmazása pedig feloldhatja a szövegelemzések merev iskolai gyakorlatát (530).

Az utolsó fejezet az elmúlt három évtized kutatásaiból a kognitív pszichológiai megközelítésű olvasási modellek közül tizenkettőt mutat be röviden (531–54).

Mit mondhatunk összegezésenként? Adamikné Jászó Anna munkája egységben kívánja láttatni az egyébként is összetartozó területeket: az olvasástörténetet, az olvasástanítás módszertanát, a nyelvi tudatosság kutatását, a szövegértő olvasás rendszerét, a retorikai gondolkodást és a tranzakciós elméletet. Mindenütt rámutat ezek összefüggéseire, egymásrautaltságára, így pontos kép rajzolódik ki előttünk. A könyv egészére és az egyes fejezetekre egyaránt érvényes a logikus felépítés: egy-egy részterület bemutatásakor először annak történetével ismerkedünk meg, majd a nemzetközi és a hazai kutatások változása következik, végül pedig az elméleti keretek próbája, a gyakorlat.

A közelmúltbeli és a mai magyar helyzet vizsgálatának középpontjában az áll, hogy milyen tanulságokat szűrhetünk le a jövő számára, melyek a megoldandó feladatok, és hogyan érhetjük el a kitűzött célokat. Mindenekelőtt megalapozott tervezőmunkára van szükség, a lényegyet szem előtt tartó tantervre, megfelelő utasításokkal. Bizonyára nem mindenki ért egyet azzal, hogy „a módszertani szabadság ürügyén tilos volna ártalmas módszereket alkalmazni. A néma olvasás korai erőltetésével nem lehet olvasni tanítani, s nem lehet olvasni tanítani aláhúzótagásokkal, összekötőzgetésekkel, színezgetésekkel” (559). A kezdeti olvasástanításban a hangoztató-elemző-összetevő módszert kellene felújítani és alkalmazni. Szükség lenne a beszéd- és értelemgyakorlatokhoz hasonló alapozó tárgyra. Hasznosítani kellene a retorika eredményeit, és a gyermekközpontú vagy élményközpontú olvasástanítás (a reader response nyomán) felpozícionálna a hazai gyakorlatot. S befejezésül még egy gondolat. Nem szabad megfeledkeznünk a grammatika helyzetéről sem – figyelmeztet a szerző –, különösen most, amikor nyelvtanellenes korban élünk. A nyelvtan nem preskriptív szabálygyűjtemény, hanem ténymegállapítás. Az emberi gondolkodás és a nyelvhasználat írásba foglalása. Ugyanannak a gondolkodási folyamatnak a rögzítése, amely ébredszik a kisgyermek tudatában, s benne van a retorikai érvelésben. – Vázlatos áttekintésünkéből is talán látszik, hogy további messze vezető gondolatokat idézhetnénk a kötetből, amely egyfelől tekinthető tudományos kézikönyvnek, az olvasástanítás (az olvasástudomány?) enciklopédiájának, másfelől pedig olyan tanulságos munkának, amelyet szívesen és könnyen olvas az ember.

Krékits József: Felszólító performatív beszédaktusok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 225 lap.

A monográfia szerzője a performatív beszédaktusok kutatásában mind ez ideig elsősorban az orosz nyelvre irányuló munkásságával vívott ki hazai és nemzetközi ismertséget – többek között a címben megfogalmazott kérdést vizsgálta orosz nyelvi anyagon a már korábban könyvként benyújtott és megvédett akadémiai doktori értekezésében is. Ezen előzmény ismeretében annál örövendesebb most, hogy kutatói látókörét jelentősen tágítva, legújabb nagy formátumú munkájában, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent monográfiájában a performatív felszólítások fajtáit és szerteágazó változatait, kifejezőmódjait a magyar nyelvben vizsgálja meg a tőle megszokott alaposággal, és mutatja be azokat szemléletesen, igen gazdag (többségében szépirodalmi művekből származó, kisebb részt sajtónyelvi) példaanyagban. Tudomásom szerint a magyar nyelvészetben e témakörben Krékits József munkája az első ilyen vállalkozás, mely az adott kérdést teljesen átfogó, aprólékosan kidolgozott, elemzéseiben következetesen végigvezetett kutatást mutat be.

Krékits József a felszólítás beszédaktusait úgy tekinti, mint egyfajta „közvetlen beavatkozásokat a dolgok rendjébe” (ezt a szóhasználatot Róna-Tas Andrástól vette át), és ennek megfelelően azokat egy tágabb szövegnyelvészeti keretbe foglalja. Napjaink nyelvészeti irányzatainak pluralizmusában Krékits kerüli az egyoldalúságot, a szerző egyik érdeme éppen az, hogy hatékonyan ötvözi a különböző, a jelen munka ismeretében kijelenthetjük: az egymást jól kiegészítő nyelvelírési stratégiákat – a csfájában E. Koschmiederre visszavezethető, de lényegében J. R. Searle és J. L. Austin nevéhez kapcsolt beszédaktuselmélet pragmatikai vonatkozásait a modern szemantikával, a strukturális mondattannal és az előfeltevés elméletével. A téma kifejtésében a szerzőre a különböző korszakok legjobb hagyományait megeremlítő, illetve továbbvivő nemzetközi és hazai kutatók hatottak meghatározó erővel – a már fentebb említett neveken kívül olyanok, mint pl. E. Benveniste, A. V. Bondarko, Ju. D. Apreszjan, M. Ja. Glovinszkaja, E. V. Paduceva, A. Wierzbicka, ill., a jelen kor hazai nyelvészei közül, mindenekelőtt Deme László, Kiefer Ferenc, É-Kiss Katalin, Nádasdy Ádám és Péter Mihály. A filozófusok és logikusok gondolataira is kitüntetett mértékben támaszkodik (lásd Hegel, Wittgenstein, Wright, ill. Heller Ágnes, Hankiss Elemér, Farkas Katalin és Kelemen János gondolatainak idézését), érvelésében, a vizsgált jelentések valóságghú feltárásában helyet kapnak pszichológusok állításai is (Pléh Csaba, Buda Béla). A nyelvészet társtudományaira való támaszkodás fontossága az egyes beszédaktusok elemzéséből következik. Például, részben pszichológiai érvekkel alátámasztva, Krékits figyelembe veszi a beszélő vagy a címzett (vagy mindkettő) pozitív érintettségét (involváltságát), és önálló fejezetekben mutatja be a *javaslat*, az *ajánlás* és a *tanács* aktusminőségeit, hangsúlyt adva ezáltal is a közöttük lévő különbségeknek. Ennek lényege, hogy a *javaslat* pozitívan értékelt kezdeményezést jelöl, az *ajánlat* választást feltételező preferenciát, a *tanács* pedig empátiát (segítséget). A javaslat implicit értékmutatója a *jó* (*jav-*) alakra vezethető vissza, az ajánlat pozitív értékelésében pedig a 'jobb(an), inkább', illetve 'legjobb' jelnelemek játszanak szerepet (vö. 67–8. o.).

Teljes mértékben azonosulok a szerzővel, amikor a vizsgált nyelvi jelenségek bemutatásánál két univerzális logikai-deduktív oppozíciót feltételez: a *centrum* és *periféria*, valamint az *általános* és *egyedi* szembeállítását, azok kölcsönviszonyát. Az előbbi a prágai iskola, az utóbbi a hegeli filozófia tanításában gyökerezik. A könyv szerzője az elméleti kérdések vitájához való viszonyulásában nem kerüli meg az eddig még tisztázatlan, megoldatlan részleteket, ellenkezőleg, bátran belenyúl több olyan „darázs-fészekbe” is, melyekben az általános aspektuskutatás örökösén visszatérő kérdései formálódnak immár mintegy másfél évszázada heves viták keresztútjében (lásd pl. a perfektív invariánsról írottakat). Továbbá, ráirányítja a figyelmet olyan összefüggésekre, amelyek korábban vagy észrevétlenül maradtak, vagy nem kaptak kellő hangsúlyt. Ilyen újításnak, továbblépésnek tűnik számomra a perlokúció következetes hangsúlyozása az illokúció mellett (ti. többen is csak ez utóbbit, mint valamely hatást veszik figyelembe, nem számolva a perlokutív következménnyel). Kré-

kits kétségtelenül hozzájárul e két fogalom pontosabb meghatározásához, a különbségük és összefüggésük tisztázásához.

Érdekes, eredeti s egyben bátor gondolat, hogy a szerző az illokúciót és a perlokúciót „pragmatikai aspektusoknak” tekinti, természetesen nem a leíró alaktan és mondatan kereteiben, hanem egy magasabb szintű összefüggésben: Krékits egy a szöveg szintjén megnyilvánuló pragmatikai „szemléleti” oppozíciót feltételez, melynek szemantikailag megfelel a leíró nyelvészetben jól ismert (és kellő részletességgel leírt) imperfektív – perfektív aspektusbeli szembeállítás. Ez utóbbi a magyarban szintaktikailag meghatározott kategória, azaz a mondat szintjén képez oppozíciót, eltérve ebben a szláv nyelvektől, melyekben a szemléleti oppozíció jellege annak szabályos morfematikus jelöltségéből adódóan elsődlegesen morfológiai. A példák valóban arról tanúskodnak, hogy mindkét a szerző által vizsgált szinten az említett oppozíciós párok tagjai részben hasonlóképpen viszonyulnak egymáshoz a jelöltség–jelölletlenség kérdésében (itt azonban nem a formai, hanem a szemantikai jelöltségről van szó), s ezért is fontos a szemantikai és pragmatikai aspektusok, azaz az imperfektív–perfektív, illetve az illokúció–perlokúció kölcsönhatásának tanulmányozása.

A könyvben felvetett problémák, illetve a különböző felszólító beszédaktusok kidolgozásának sokoldalú elméleti megalapozottsága meggyőző erővel hat az olvasóra, akit a szerző „biztos kézzel” vezet az egyébként nem mindig könnyen követhető nézetek közötti eligazodásban. Elvitathatatlan érdeme a szerzőnek továbbá, hogy jó arányérzékkel kapcsolja össze az elméletet a gyakorlattal, azaz a nyelvhasználat, a beszédetika gyakorlatias tudnivalóival. Amint ő maga is írja, értekezésének eredményei használhatóak a szótár- és tankönyvírásban, a felsőoktatásban, a kommunikációkutatásban, valamint a tudományág belső fejlődésének előmozdításában (195. o.). Hozzátenném ehhez még, hogy ez a könyv nemcsak a magyar szakos, illetve a magyar anyanyelvű hallgatók képzésében nyújthat majd segítséget, de megítélésem szerint felhasználható a magyar mint idegen nyelv oktatásában is, természetesen elsősorban mint a tanár egyik fontos kézikönyve, de el tudom képzelni a nyelvelsajátítási előrehaladott, felső fokú szakaszában a nyelvészet iránt érdeklődő idegen ajkú diák által közvetlenül használt segédkönyvként is. Nem szorul bővebb indoklásra, hogy a könyvben feldolgozott beszédaktusok, melyek a mű gerincét alkotják, nevezetesen az *explicit és implicit performatív kérések, javaslatok, ajánlások, tanácsok, felszólítások, felhívások, meghívások*, (ugyanezen fejezetben még: *invitálások, kínálások*), *figyelmeztetések, prevenciók, követelések, parancsok, megbízások, megengedések és tiltások* kivétel nélkül szerves részét alkotják mindennapi beszédünknek, ezért azok formai, stilisztikai, illetve pragmatikai változatai fontosak mind az anyanyelvi nevelésben, mind a magyar mint idegen nyelv tanításában. A szerző az említett beszédaktusok vizsgálatakor számos, jellemzően árnyalatnyi különbségekre utaló finom megfigyelést közöl, s ráirányítja a figyelmet a jelentésváltozások eseteire is, arra, hogy az egyes aktusok szemantikailag metszhetik, átfedhetik egymást.

A könyvben való tájékozódást jól segíti a beszédaktusoknak megfelelő fejezetek szerinti tagolás, a magyar nyelvű összefoglaló, illetve – a németül (is) olvasók számára – az azt követő német nyelvű összegző tanulmány (Anstelle des Resümees), valamint a munkát záró név és tárgymutató.

Végső összegzésként elmondható, hogy Krékits József fentebb ismertetett könyve imponálóan gazdag forrásnyelvi korpuszon, széleskörű, nyelvészetileg és interdiszciplinárisan is megalapozott tudományos háttérrel elvégzett, új eredményeket felmutató kutatásról tanúskodik, amely tárgyában és megközelítésében jól illeszkedik a már eddig is ismert hazai általános és magyar nyelvészeti kutatások különböző irányzataihoz.

Jászay László

Forgács Tamás: „Állati” szólások és közmondások. A felfuvalkodott békától a szomszéd tehénig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 417 lap.

A frazeológia tudománya fellendülőben van. A közelmúltban három alapvető munka látott napvilágot: 2003-ban Bárdosi Vilmos főszerkesztésében a Magyar szólástár (Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára; Tinta Könyvkiadó, Bp., 948 l.); ugyanabban az évben Forgács Tamás munkája: Magyar szólások és közmondások szótára (Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve; Tinta Könyvkiadó, Bp., 822 l.); a múlt évben, 2005-ben pedig T. Litovkina Anna összeállítása: Magyar közmondástár (Közmondások értelmező szótára példákkal szemlélítve; Tinta Könyvkiadó, Bp., 818 l.). És Forgács Tamás máris jelentkezett új könyvével: „Állati” szólások és közmondások (A felfuvalkodott békától a szomszéd tehénig; Akadémiai Kiadó, Bp., 2005. 417 l.). Hogy ez esetben nem a napjainkban gyakran hallható 'elképesztő' jelentésű, szlenges *állati* szóval van dolgunk (az ÉKsz.² már csak bizalmasnak, túlzónak minősíti), hanem az 'állathoz tartozó, tőle vagy belőle eredő' értelmű lexikai elemmel, arra utal az idézőjel. Valóban, a szerző több mint négyszáz oldalon olyan szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat és egyéb állandósult szókapcsolatokat mutat be, amelyeknek a képi háttérében valamilyen állat található. Huszonhat szócikkben mintegy negyven állatot sorakoztat fel ábécérendben a békától és a bolhától a disznón, az egéren, a kutyán át a szamárig és a tehénig, de közben utal számos rokon vagy vele kapcsolatba hozható más állatra is.

Hogyan épül fel egy-egy szócikk, az egyes állatokkal kapcsolatos szólások bemutatása? Ismeretes, hogy a szólások, közmondások mindig a való életet tükrözik. Így érthető, hogy az ember által eltartott és a körülötte élő állatok tulajdonságaikkal, viselkedésükkel kezdettől fogva alapot adtak szólások keletkezésére. Forgács Tamás – csak helyeselhetően – nagyon is tekintettel van a szólások művelődéstörténeti háttérére. A szócikkekben kitér a kérdéses állat háziiasítására, elterjedésére, mai hasznosítására, illetve fajtáira. És fontos teret szentel annak, hogy az illető állat tulajdonságainál fogva minek a jelképe, szimbóluma volt az egyes korokban (az őskorban, a görögöknél és a rómaiaknál, a keresztyének körében, a középkorban), és hogy hol vált címerállattá. Ezután sorra veszi az állat egyes tulajdonságaival kapcsolatos szólásokat, közmondásokat. A *kutya* esetében például ilyeneket találunk: *hűséges, mint a kutya; belejön, mint kiskutya az ugatásba; kutyaugatás nem hallatszik az égig; amelyik kutya ugat, az nem harap* és így tovább.

Fontos utalni rá, hogy Forgács Tamás műve valójában összehasonlító jellegű: nemcsak rokon eredetű és rokon jelentésű, csak árnyalattal eltérő szólásokat szed csokorba, hanem felsorolja más, idegen nyelvi megfelelőjüket is. A német, francia, olasz, orosz szólások mellett ott találjuk gyakran az angol, finn, spanyol, sőt japán és kínai vagy arab megfelelőit is. Ha az idegen nyelvi szólás a magyarban nincs meg, utal a hozzá közel állóra.

A szerző feltünteteti továbbá a variánsokat is. Ismeretes tudniillik, hogy a szólásokban gyakori a variancia: a változatokban egyes elemek megjelennek vagy elmaradnak, aztán szinonimák válthatják bennük egymást, vagy éppen szerkezetekben is különbözhetnek az egyes változatok. A változatok természetesen árnyalati jelentésbeli különbséget is takarhatnak. És még azzal is számolni kell, hogy pontosan ugyanaz a szólás vidékenként, valamint országonként mást jelenthet. A *mosdik a macska, eső lesz* szólással kapcsolatban például a szerző a következőket jegyzi meg: „Győr környékén azt tartják, hogy ha mosdik a macska, vendég megy a házhoz, a Szilágyásban pedig kedvező előjel, ha a lányos házhoz látogatóba érkező fiatalemberhez hozzádörgölődik a macska. A macska mosdását egyébként Németországban is látogató érkezének tudják be: attól függően, hová néz, illetve hogy melyik testrészét tisztogatja, arra is lehet következtetni, hogy női vagy férfi vendég jön-e, illetve, hogy váratlan vagy messzi vendég” (243–44).

Egyébként a szerző a régi magyar nyelvben jelentkező és a tájnyelvi szólásokat is figyelembe veszi, egyben jelezve elterjedtségüket, stílusértéküket, továbbá ott szerepelnek a műben a mai, legfrissebben keletkezettek, beleértve a szlengre jellemzőket is. Felsorol például a németben szintén

megtalálható idevágó elferdítéseket: *Nehogy már a nyúl vigye a puskát!, Nehogy már a befőtt tegye el a nagymamát!* Illetve találunk más szójátékszerű elferdítéseket is, mint például *Jobb ma egy alkoholmérgezés, mint holnap egy szívroham!, Jobb ma egy veréb, mint holnap egy véreb!* (l. 305–06, továbbá 338, 362, 364).

A szerző a szólások keletkezésének bemutatása közben több érdekességgel is szolgál. A bolhával kapcsolatos szólások tárgyalását például annak a megállapításával kezdi, hogy körülbelül 1100 bolhafaj található a világon, ebből 80 Európában él, de csak kevés fajta támadja meg az embert (23). Utal aztán arra, hogy hogyan született a *Márton-napi lúd* legendája: Szent Márton szerénységéből nem akarta, hogy püspökké szenteljék. Ezért elbújt az ólba, de a libák gágogása elárulta, hol rejtőzik. A Márton-napi lúd fogyasztásának szokását ezért úgy is magyarázzák, mint a keresztyén emberek „bosszúállását” a libák tetteért (208). Megvilágítja továbbá, hogy a *tudjafismeri a dürgést* szólásban a *dürgés* szót miért váltotta fel népetimológiaszerűen a *dörgés* (271); aztán hogy mi rejtezik a *kiugratja a nyulat a bokorból*, illetve *megmossa a fejét* szólás háttérében (340, 385), végül hogy hogyan jöhetett létre a *hírlapi kacsza* megnevezés (112–4). Még azt is tudatja velünk, hogy *a kutya ugat, a karaván halad* – ez egyébként sok nyelvben megtalálható – a németben különösen azóta vált ismertté, amióta Helmuth Kohl kancellár több beszédében alkalmazta, annak kifejezésére, hogy nem érdekli az ellenzéki kritika, kitart eredeti szándéka mellett (163).

Forgács Tamás eredményes, hasznos könyvével kapcsolatban két hiányérzetem van. Érdemes lett volna bővebben foglalkoznia a szólások hangalaki sajátágaival (vö. Horváth János: *Versritmusú szólások* a kötetlen beszédben. MNYTK. 100. sz., Bp., 1958.), és hiányzik a könyv végéről a szólásmutató (mely frazémáról hol olvashatunk). Ez utóbbit könnyen lehet pótolni egy új kiadásban.

Az „Állati” szólások és közmondások című könyv gördülékeny stílusban, érdekesen, olvasmányosan van megírva, és számos régi fametszet is hozzájárul egy-egy szólás háttérének megvilágításához.

A könyvben tárgyalt szólások, szóláshasonlatok, közmondások minden esetben az illető nép gondolkodás- és érzésvilágát tükrözik, továbbá a mondanivalónak számos, finom árnyalatát kifejezik. Tehát Forgács Tamás könyvét haszonnal forgathatja mindenki, aki árnyalatilag pontos fogalmazásra törekszik, aki meg akarja ismerni a szólások, közmondások létrejöttének történetét, de annak is hasznos, aki csak szórakozásból akar olvasni.

Szathmári István

Etimológiai szótár: magyar szavak és todalékok eredete. Főszerkesztő Zaicz Gábor. Budapest, Tinta Kiadó, A magyar nyelv kézikönyvei XII. Sorozatszerkesztő Kiss Gábor. 2006. XXI + 998 lap.

Harminc évvel a háromkötetes etimológiai szótár (TESz.) és tíz évvel német nyelvű változata (EWUng.) megjelenése után meglepetéssel és örömmel vesszük kézbe az új etimológiai szótárt (a továbbiakban ESz.), de tegyük hozzá, hogy túl a szaknyelvészek nem nagyszámú csapatán az érdeklődés ki fog terjedni az érdeklődő, művelt nagyközönség szélesebb körére, mert az új kötet elsősorban nekik szól. Az az állításom, hogy az ESz. sikerkönyvnek ígérkezik, még más jelenségre is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy ezek a nyelvészeti kutatások és módszerek a több mint fél évszázados „paradigmaváltás” óta ha nem is új irányváltás jelei, de azt mutatják, hogy a leíró nyelvészeti kutatások mögött nem halhat ki, nem vész el a kutató nyelvészeknek az érdeklődése a történeti és etimológiai vizsgálatok iránt, a műveltebb rétegeket pedig éppen ezek vonzzák, érdeklődésük a nyelv története és azon belül a szavak eredete iránt tartósan megnyilvánul.

A jelen kötet Zaicz Gábor főszerkesztő vezetésével nyolc munkatárs készítette: Somogyi Magda, Dolovai Dorottya, Falk Nóra, Sipőcz Katalin, Jankovicsné Tálás Anikó, Tamás Ildikó, Kiss Gábor, a Tinta Kiadó igazgatója és neje, Temesi Viola; közreműködött a todalékok szócikkeinek lektorálásában Horváth László.

Az új szótár a következőkben tárgyalja anyagát: A Bevezető (VII–XIII) Kiss Lajos emlékének szenteli a művet, áttekinti az etimológiai kutatások és kiadványok történetét Budenz József két alapvető művétől kezdve (Magyar–ugor összehasonlító szótár [1883–1891] és Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana [1884–1894]), folytatván a Gombocz Zoltán- és Melich János-féle torzóban maradt Magyar etimológiai szótárral (1944-ig), kiegészítve Bárczi Géza Magyar Szófejtő szótárával (1941), továbbá a Lakó György és Rédei Károly által kiadott A magyar szókészlet finnugor elemeivel (1967–1978), a Rédei Károly által publikált Uralisches etymologisches Wörterbuchhal (1986–1988), majd befejezve a TESz. és az EWUng. kötetivel.

A Bevezető megemlíti, hogy Benkő Loránd a TESz. befejezése után javasolta egy új, közérthető etimológiai szótár kiadását, amelyet Kiss Lajos Kiss Gáborral és Zaicz Gáborral való megbeszélésében maga is támogatott.

Az új szótár szerkesztése és adatrendszere az alábbiakban foglalható össze:

- Irodalomjegyzék (XIV–XVII), magyar és külföldi forrásokkal
- A jelentősebb magyar nyelvemlékek a XVI. század végéig (XVIII–XIX)
- A hangjelölés (XX–XXI)
- A szótári rész (1–941)
- A szavak és a toldalékok az első frásos előfordulásuk sorrendjében 943–968, 1000-tól 50 éves időszakokba beosztva, utoljára az 1951-től keletkezett szavakig
- A szavak eredet szerinti csoportosítása 969–990 – ebben az ősi, a nyelvek szerinti idegen eredetű, majd a vándorszók és a nemzetközi szavak, a vitatott eredetű és az ismeretlen eredetű szavak felsorolása
- A Szakkifejezések lexikona – mintegy 150 szakkifejezés magyarázatával

Az ESz. elhagyott a TESz. címszavaiból (kb. 15 000) mintegy kétezret, főleg 19–20. századi szaknyelvi elemeket, de felvett több száz új címszót (pl. *diszkó, oláh, szauna*). Azonkívül kiegészítette, illetve módosította a TESz. és az EWUng. adatait Ligeti Lajosnak A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban (1986) című kötetének adataival. Az új szótár 8945 szócikket tartalmaz, a származékokkal együtt 20530 szóról ad tájékoztatást, köztük 700 az uráli, a finnugor és az ugor eredetű közsavak száma.

A szótár jelentős újítása, túl a közérthetőségén, népszerű jellegén, a toldalékok felsorolása eredetmagyarázatokkal. 275 toldalék, itt ragok és képzők vannak felsorolva a szótárban, például *-ba/be* mint rag; *-sz* mint névszóképző; *-sz* mint az egyes szám 2. személyű igei személyrag és *-sz* mint gyakorító igeképző; *-stul/stiül* stb. Amint a Bevezető rámutat, Bárczi Géza az 1941-ben kiadott szótárának Tájékoztatójában maga hangsúlyozza, hogy szótára nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt nagyközönségnek készül. Kétségtelen, hogy ez a kötet gördülékenyebben olvasható, mint az eddigi etimológiai művek, de tömörebb a fogalmazása helykímélés szempontjából, mint az ESz.-é.

A szavaknak és a toldalékoknak a feltüntetése első előfordulási sorrendjükben igen hasznos nemcsak a szótörténeti kutatások, hanem a történeti (művelődéstörténeti) vizsgálatok szempontjából is. Ez az összeállítás modern szöveg szerkesztői módszerekkel készült. Jellemzőképpen az 1000-ig dokumentált elemek száma csak 19, az 1551 és 1600 között felbukkanó elemeké majdnem két oldal, az 1951 után keletkezetteké viszont pusztán negyed oldal, túlnyomóan idegen szavakkal, például: *diszpécser, makett, röpgyűlés, show, szupermarket, klezmer*. A szavak eredetük szerinti csoportosításában a latin jövevényszavak száma majdnem két oldal, a németeké három. Belső keletkezésű szavaink száma nyolc oldal, a nemzetközi és vándorszavaké két oldal. Ismeretlen eredetű szavaink száma 306, a Bevezető szerint 5–6%-a az alapszókincsnek. Kár, hogy e kimutatásban az általam megszámlaltaktól eltekintve nem készítettek számszerű kimutatást.

De bármennyire hasznos ez a kimutatás, helyesebb lett volna az egyes korszakokon belül felbukkanó szavakat nem időrendben feltüntetni, hanem abcérendbe állítani őket, természetesen meghagyva első előfordulásuk idejét. Különben a legújabb szavak jegyzékében hiányzik például a *digitális, portál, portfólió* és a *szoftver* (a *hardver* benne van), igaz, a szótári részben sem szerepelnek, noha

vannak olyan gyakoriak, sőt fontosak, mint a *sztracsatella* (szerintem a *sztraccsatella* közelíti meg leginkább az olasz eredeti kiejtését: *stracciatella*). Ami a szótár cikkeinek fogalmazását illeti, valóban közérthetőek, habár némelyik szócikk elég terjedelmes, például *hajj* (*behajlít* stb.) és *hajj* (*hajszol*). De az olvashatóságot segíti, hogy egy-két rövidítésen kívül nincsenek betűrövidítések a szócikkekben.

Hogy a kákán is csomót keressek, néhány észrevételt fűzök a szótár anyagához. Az olvasónak feltűnik, amit az Előszó is kiemel, hogy a TESz. és az EWUng. eredetjavaslataihoz képest vannak eltérő etimológiai javaslatok, például a *sunyi* szavunkat már nem vezeti le a *sundi*, a *szül* szót pedig a *szülemér* alakból. A címszavak jelentését nem mindig tüntetik föl, gyakran csak kikövetkeztethető, például *bárgyú*; a *plázázik* valóban a *pláza* származéka ugyan, de például e sorok írójának homályos a jelentése: plázában csatangol, plázákat látogat vásárlásra?

A toldalékok bevonása a szótárba eredetmagyarázatukkal, mint említettem, jelentős pozitívuma a szótárnak, ezzel szemben hiányolom, hogy az igekötők nincsenek külön feltüntetve, hanem a *meg* kivételével határozói homonimáikban olvashatók, ám ekkor sem kiemelve, hanem a szócikkbe beépítve, például az *el* címszó alatt: „Megszilárdult ragos alakulat... Eredetileg előre irányulást kifejező határozószó volt. Később... igekötővé vált.”

A *gulyás* címszó jelentésében nem ártott volna megemlíteni, hogy e szavunk mint jövevénylelem az idegen nyelvekben 'pörkölt' jelentésű. Ez azért lett volna kívánatos, mivel a német, francia stb. nyelveken nem jól beszélő turistáinkat meglepetés vagy kellemetlen csalódás éri külföldi vendéglőkben, mikor gulyásleves helyett pörköltet kapnak. Az *ismer* szót bizonytalan eredetűnek mondja a szócikk, de sem a Vitatott eredetű, sem az Ismeretlen eredetű szavak közt nem szerepel.

A *disszidens* latin eredetének jelentését 'különböző, eltérő', az egyházi latinban 'más vallású, hitű ember' alakban adja meg, a latin *dissidere* szót pedig 'különbözik, eltér, nem ért vele egyet' jelentésben. Viszont a *dissido* ~ *dissidere* jelentése 'egymástól külön táborba száll, két pártra oszlik'. Ez a szó voltaképp politikai kifejezés lett a mai nyelvekben, például a német *Dissident*, *dissidieren*, és ezt a kifejezést használják arra a nem ritka esetre, amikor egy vagy több képviselő esetleg egy egész frakció meghasonulván a nagyobb csoport politikai irányzatától eltérő politikát folytatván át is ül a parlament más padsoraiba, vagyis 'szétül' latinul: *dissideo*, *dissidere*. A szó magyar jelentése a háború után keletkezett egységnek, csoportnak az országtól való elszakadásával, „különüléssel” összefüggésben.

A *kenguru* szót az ausztráliai bennszülöttek *kanngaroo*, *kannguru* szavából eredezteti a szótár. A pontosság kedvéért álljon itt Vászolyi Erik (Ausztrália bennszülött nyelvei 2003, 43) magyarázata. Eszerint a földrészt 1770-ben felfedező Cook kapitány valamelyik matrózától származik ez a szóalak: *kanngaru*, aki mint a hajó legénységének egyik tagja nem tudott angol anyanyelvén kívül más nyelven, pláne valamelyik ausztráliai nyelven, és nem volt fonetikai vagy nyelvészeti képzettsége, tehát e szót tévesen értelmezte: nem pedig az állatfaj nevéként valamely bennszülött nyelven, hanem a kenguru valamelyik alfaja nőstényének vagy kicsinyének, esetleg más egyedének. A mai ausztráliai nyelvekben ez a szó nem létezik, népenként, törzsenként többféle elnevezésük van az állat egyedi tulajdonságait illetően, de a fajra nincs kifejezésük, s a *kenguru* szót legfeljebb az angolból ismerik a városiasult bennszülöttek.

A *talp* címszóban meg van említve, hogy *talpas* származékából keletkezett a német *Talpsch* és a francia *talpache* 'gyalogos katona'. Nos a német szónak ez a jelentése eredeti, de ma már régies vagy elavult, ezzel szemben élő, főleg Ausztriában, a 'bárgyú, korlátolt' jelentése.

A *rovar* (708) mint tudatos szóalkotás nem található meg a Tudatos szóalkotással létrehozott szavak (986) jegyzékében. És még egy sajtóhiba: a szakkifejezések lexikonában a köznevesülési magyarázatában (994) ez a példa olvasható: Gerbeaud < *zserbó*, helyesen: Gerbeaud > *zserbó*.

E beszámoló után ki kell emelnünk az ESz. fő érdemeiként, hogy jelentékenyen hozzájárul a közművelődés növeléséhez, szaktudományi szempontból, hogy a toldalékokat besorolja az ábécérendbe és eredezteti őket, végül pedig, hogy a szótárba foglalt címszavakról előfordulásuk időrendje és eredetük szerint külön kimutatást ad.

Papp Lászlóra emlékezve*

1. Valahányszor Papp László egy-egy írását olvasom, vagy nagykörúti lakásukat látom, nem tudok szabadulni attól a gondolattól, amelyet a Térj magadhoz drága Sion kezdetű szép református éneknek ez a sora fejez ki: „Azt bünteti, kit szeret...”. Papp Lászlót ugyanis nagyon szerethette a jó Isten, mert ennek az örökké munkálkodó nyelvtudósnak, ennek a puritán, senkinek soha nem ártó, csak másokon segítő, igaz embernek örömből, boldogságból csak nagyon kevés jutott; bánatból, szenvedésből annál több.

A pályáján olyan szépen elinduló egyetemi tanársegédet ugyanis 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták – ahogy ő maga írja: bekerült a „tisztogató műveletekbe” –, és ezt követi a csaknem négy évig tartó raboskodás: Márianosztrán, bányában, a legkegyetlenebb körülmények között. De a falusi ember szívóssága, feleségének a börtönévek alatt is megnyilvánuló, lehetetlent nem ismerő gondoskodása erőt adott neki, s így a börtönévek után talpra tudott állni. A szenvedés azonban nem szűnt meg: mint kitelepítetteknek jó darabig Maglódról kellett bejárniuk, majd albérletben szoronganiuk. Aztán elvesztette édesapját, majd édesanyját, és 1978-ban embertelen szenvedés után a feleségét is. De kálváriája az egyedül maradással sem fejeződött be, előbb veseoperáción esett át, aztán az Alzheimer-kór hatalmasodott el rajta egyre jobban, úgyhogy 1996-ban szinte megváltás volt számára a földi életből való távozás...

2. Papp László e mérhetetlen szenvedés ellenére nagyot, maradandót alkotott. A tehetséges, kiemelkedő képességekkel megáldott fiú a rá annyira jellemző rend- és munkaszeretetet minden bizonnyal a hosszúpályi földművelő ősöktől, családjától örökölte. Az ifjú Papp László aztán kitűnő iskolát kapott mind a debreceni Református Gimnáziumban, mind az Öreg Kollégiumban, mind pedig magyar–latin szakos hallgatóként a Debreceni Egyetemen. Saját vallomása szerint is ebben a gimnáziumban az ott öt hat évig tanító Végh József, a kiváló dialektológus, illetve a Csúry Bálint által megindított nyelvjárásgyűjtő mozgalom fordította érdeklődését a népnyelv, az anyanyelv, a nyelv vizsgálata felé. Így érthető, hogy – egyáltalán nem mindennapi jelenségként – már 1942-ben, VIII. gimnazista korában három közleménye látott napvilágot a Végh József szerkesztette Táj- és népkutatás a középiskolában című kötetben: *Lakodalmi szokások Hosszúpályiban*, *A gyermekek élete és játéka Hosszúpályiban* és *A föld megmunkálása Hosszúpályiban*. Sőt ugyanebben az évben megjelent – és ezt még kevesebben mondhatják el magukról – első cikke, a *Kornyikál* című, a legrangosabb folyóiratban, a Magyar Nyelvben (38: 366–7), hogy ezzel egy életre eljegyezze magát a szótörténettel és folyóiratunkkal.

Amikor az egyetemen elkezdte tanulmányait, 1942-ben már második éve Bárczi Géza volt a magyar és finnugor nyelvtudomány professzora. Tőle, szeretett mesterétől kap aztán további indítást és egy életre szólóan meghatározó szemléletet, módszert, erkölcsi világot. Így emlékezik vissza a kezdetekre a hetvenéves Bárczi Gézát köszöntő írásában: „Különösen sokat tanultunk a szemíná-

* Előadasként elhangzott az MTA Modern Filológiai Társasága, az ELTE BTK. Szláv és Lengyel Filológiai Tanszéke, továbbá az Idegen Nyelvi Lektorátusa által rendezett Szaknyelvek – Nyelvi világgkép – Helyesírás c. konferenciáján, 2006. június 15-én.

riumi órákon. A magyar nyelvtörténet minden lényeges problémája szóba került ezeken a szombat délelőttönként tartott gyakorlatokon. Valóban gyakorlatok voltak: a hallgatók mutatták be dolgozataikat, amelyek valamely nyelvemlékünk hosszabb-rövidebb részletének tüzetes magyarázatával foglalkoztak; a hallgatók vitatták meg a dolgozatokat tanárunk vezetésével, aki bölcsen, szükség esetén ironikusan terelte mindig helyes irányba az igazság felé vezető úton a vitát. Az előadásokon és a szemináriumokban tanultuk meg, hogy a tudomány nem pusztán az igazság keresése, hanem erkölcsi magatartás is” (Nyr. 88: 6). És Papp László tanult, dolgozott, gyűjtötte a cédulákat, írt, publikált kedvvel, szorgalommal. Belevetette magát a hosszúpályi nyelvjárás hangtani vizsgálatába, folytatta a szótörténeti kutatást, majd gyakornok lett harmadéves korában, és természetesen ledoktorált kiváló eredménnyel. A tanári oklevél megszerzése után ki is nevezték tanársegédnek.

Ezt az ígéretes kutatói-tudósi, illetve tanári pályát szakította meg a már említett letartóztatás és raboskodás. Utána – megtörtén is – Papp László dolgozott tovább. Ha más lehetőség nem adódott, cédulázásra is vállalkozott. A rá annyira jellemző szorgalmas munkának az eredménye azonban hamar megmutatkozott: már 1955-ben hat, 1956-ban pedig tíz magvas közleményt olvashattunk tőle a folyóiratokban és egyebütt. És ez így folytatódott csaknem a haláláig. Papp László négy önálló kötetet és több mint kétszáz dolgozatot jelentetett meg. 1957-től 1984-ig, nyugdíjba vonulásáig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgozott. Közben 1966-ban megszerezte a kandidátusi fokozatot, és ezt követően több éven át oktatott igen eredményesen az ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén is. Munkatársa, szerkesztője, mondhatnám egyik csendes, de annál tevékenyebb motorja volt a Történeti-etimológiai szótárnak, majd a német nyelvű változatának, és elindította az Árpád-kori személynévszótár munkálatait. Mint számos idegen nyelvet tudó szakember természetesen részt vett külföldi, elsősorban onomasztikai és finnugor kongresszusokon.

3. Ha feltesszük a kérdést: mi jellemezte Papp Lászlót, a kutatót, a tudóst, röviden azt mondhatjuk, hogy igazi filológus volt. Mindig adatokra, nem kis részben a saját maga gyűjtötte – főként – levéltári adatokra épített; felderítette, értékelte a korábbi véleményeket; nagy lelkiismeretességgel, logikus következtetéssel fogalmazta meg eredményeit, és felsorakoztatta a bizonytalan következtetéseket, valamint a megoldásra váró kérdéseket. Még három olyan vonását is megemlítem, amely már korántsem mondható gyakorinak: mindenekelőtt invenciózus alkat volt; aztán, bár ízig-veéig nyelvtörténész, mint mestere, Bárczi Géza, de hozzá hasonlóan fogékony volt a mai jelenségek vizsgálata és újabb módszerek alkalmazása, sőt kifejtése iránt is (elég, ha a nyelvi statisztikát alkalmazó kandidátusi értekezésére, illetve könyvére, valamint Magyar Nyelvjárások-beli dolgozataira, továbbá 1964-es, szövegtani jelenségeket feldolgozó tanulmányára utalok). És külön ki kell emelnem páratlan áttekintőképességét: 1959-ben feleségével, a rendkívül sokoldalú P. Hidvégi Andrával foglalta össze lényeglátóan az 1945-től 1958-ig megjelent magyar nyelvjárási tanulmányokat (MNy. 55: 288–302, 434–41, 551–9), majd immár egyedül tekintette át szinte mesteri módon 11 esztendőn keresztül minden egyes év nyelvészeti krónikáját 1962-től 1973-ig német nyelven az *Acta Linguistica*-ban.

Magam mintegy nyolc főbb szakterületet különíttem el Papp László munkájában. Ezek a lehető legszerveesebben kapcsolódnak egymáshoz. A mai nyelvjárási jelenségek vizsgálata és a szótörténet – bár ez utóbbi mindvégig központi terület maradt számára – szervesen vezette el a nyelvjárástörténeti kutatáshoz (csak zárójelben utalok rá, hogy ebben természetesen Bárczi professzor hatása is benne van), illetve a névtudományhoz; a történeti nyelvjáráskutatás pedig tovább a normák kialakulásának, a nyelvi egységesülésnek – főként 16. századi – elemzéséhez.

Bevallom, egy ideig számoltam azokat a szavakat, amelyekről Papp László cikket írt, aztán letettem róla. Körülbelül 50 szónak, köztük néhány szólásnak a hangtani és jelentésbeli alakulását vizsgálja meg olyan körültekintéssel, hogy ezek eredménye legtöbbször bekerült a Történeti-etimológiai szótárba. Talán mondanom sem kell azonban, hogy a legmaradandóbban a TESz. egyes szócikkein van ott – ha rejtetten is – Papp László keze nyoma.

A négy önálló kötetből kettő és mintegy húsz hosszabb-rövidebb tanulmány tárgyalja Debrecennek és az északkeleti vidéknek a 16. századi nyelvjárási viszonyait. Ezúttal csupán egy akkori véleményt idézek. A *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika* című könyvről (Bp., 1963) ezt írja Jakab László: „Papp László ebben a könyvében a keleti í-zés XVI. századi földrajzi elterjedtségével, valamint az irodalmon kívüli frásbeliség emlékeiből való fokozatos kiszorulásával foglalkozik. Vizsgálata alapjául saját levéltári kutatásai során gyűjtött 400 XVI. századból származó különféle irat szolgált, amelyeknek együttes terjedelme 230.000 szótag”, majd így folytatja: „A szerző az í-zés problémáinak tisztázása mellett új módszer kidolgozását és alkalmazását is célul tűzte ki... elsőnek alkalmazza a statisztikai módszert a nyelvjárás-történeti kutatásban” (Nyr. 88: 67). Való igaz: méltán nyerte el a szerző ezzel a könyvével az MTA 1961. évi pályázatán az első díjat.

A 16. századi történeti nyelvjáráskutatás valójában egyúttal normakutatás is. Papp László másik két önálló könyve közelebbről ezzel foglalkozik. A *Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában* (NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961) című munkájáról így nyilatkozik Károly Sándor: „...örömmel kell üdvözlőnk Papp László munkáját, amely jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy majdan a magyar nyelv külső történetét is meg lehessen írni” (Nyr. 86: 100). – A *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században* című könyvét (NytudÉrt. 44. sz. Bp., 1964) annak idején magam ismertetem (Nyr. 90: 204–5). Ehelyett azonban inkább arra utalok, hogy Balázs János A szöveg című úttörő könyvében, *Az oklevél és a levél szerkezete* jelzésű fejezetben igen sokszor támaszkodik a jelzett tanulmányra.

Papp László munkásságának igen fontos területe a névtan. Erről mintegy 25 közleménye tanúskodik. Ezekben tárgyalt család- és becezőneveket, helyneveket, megnevezésmódokat, és még részletezhetnék tovább.

Most már csak felsorolásszerűen utalhatok Papp Lászlónak igen tanulságos módszertani jellegű cikkeire; az igen magvas – mintegy 25 – recenzióra; érdekesen megírt tudományos ismeretterjesztő dolgozataira; a helyesírással kapcsolatos, valamint igen kiterjedt szerkesztői munkásságára. Engedtessek meg, hogy egy stilisztikai jellegű dolgozatára külön is felhívjam a figyelmet. Apáti Ferenc Cantilena című versének a mintaszerű elemzését (Nyr. 82: 76–83) én az *explication de texte* módszer kitűnő példájának tartom.

4. Papp László így fejezte be vallomását életpályájáról 1977. szeptember 12-én, a Bolla Kálmán szerkesztette Pályaképek és önvallomások című sorozat videofelvételén: „Szeretnék visszatérni a XVI. század nyelvi problémáinak vizsgálatához, de hogy erre lesz-e még módom, alkalmam, azt nem tudom.

A 16. századi levéltári kutatásaim során ismerkedtem meg Illyés deákkal, írtam is róla, aki Somlyói Báthory Istvánnak váradi kapitány korában egyik helyettese, s főként az erődítési munkálatok szervezője, irányítója volt. A történelem megfélemedezett róla, pedig Váradszék csak jó száz évvel az ő halála után esett török kézre. Illyés deákat azért említem, mert régóta foglalkozom azokkal a gondolatokkal, hogy egy regényt írjak róla. Lesz-e rá módom és lehetőségem, azt persze nem tudom.”

A regény megírása sajnálatos módon elmaradt. De itt van előttünk Papp László életműve, tanulhatunk belőle sokat: szemléletet, módszert, felhasználhatjuk eredményeit, folytathatjuk a kutatásait. És itt van előttünk Papp László, az igaz ember mint mintakép.

Végezetül: örültem ennek az előadásnak, mert így elbúcsúzhatok Papp Lászlótól – Lacikától, ahogy családi körben emlegettük –, ezt ugyanis 1996-ban nem tehettem meg, mivel akkor magam is nehéz szívoperáción estem át.

Szathmári István

Kisebb közlemények

H. Varga Márta: „Születésnapját a születése napján ünnepeltük” 493

Szó- és szólásmagyarázatok

Hegedűs Attila: Punnyadt 498

Szemle

Bódi Zoltán–Veszelszki Ágnes: Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban (Ismerteti: *Balázs Géza*) 502

Adamikné Jászó Anna: Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben (Ismerteti: *Zimányi Árpád*) 505

Krékits József: Felszólító performatív beszédaktusok (Ismerteti: *Jászay László*) 508

Forgács Tamás: „Állati” szólások és közmondások. A felfuvalkodott békától a szomszéd tehénig (Ismerteti: *Szathmári István*) 510

Zaicz Gábor (főszerk.): Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete (Ismerteti: *Fodor István*) 511

A Nyelvőr hírei

Szathmári István: Papp Lászlóra emlékezve 514

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (11-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.), példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.e3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@e3.hu.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr. 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelvi-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa** és **Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvárusi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.